



ISSN: 2181-1784
SJIF 2022= 5.947
ASI-Factor = 1.7



ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

*Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences*

VOLUME 2
No9
2022



**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

VOLUME 2, ISSUE 9
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 5.947
ASI Factor = 1.7

September
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL
AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

Dr. Y. KURAMBOEV

Doctor of Medical Sciences,
Associate Professor of the 2nd Department of
Medical Biological Sciences at the Termez
branch of TTA

PhD. SUHROB M. BURONOV

Doctor of Philosophy (PhD) In Political Sciences,
Lecturer of the Department of Oriental Politics
and International Relations, Tashkent State
University of Oriental Studies

Dr. ZAMIRA A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch of the
Tashkent Medical Academy

Dr. SANAM J. AKHMEDOVA

Candidate of Philosophical Sciences Senior
Lecturer of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. NAZIRILA N. MAHMUDOV

Doctor of technical sciences
Dean of the Faculty of Engineering Technology
of Tashkent State Technical University

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate
professor of the department of Pedagogy and
Psychology of Tashkent State University of
Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Qodiraliyev A. // FUQAROLIK JAMIYATINI QURISHDA YOSH AVLODNING IJTIMOIIY FAOLLIGINI OSHIRISHNING ROLI.....	13
Усмонов В.М. // ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ ВА МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ.....	20
Пирназаров М.М., Хамидова М.Х. // ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХУДУДИДАГИ ОЛТИН КОНЛАРИ.....	30
Eshnazarov A.A. // MAKON VA ZAMON TUSHUNCHASI.....	44
Ботиров Б. // БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙНИНГ “АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДА ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ МАЗМУНИ.....	47
Sobirov G'.X. // TURK MAQOLLARIDA OILA MAVZUSI.....	54
Abdullaeva E.A. // LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION.....	60
Ҳошимжонов Ш. // БОЛАЛАР ВА ОЧАРЧИЛИК: ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ХУСУСИЙ МУЛКЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШ СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ.....	65
Kholmuminov J.M. // THE POSITION OF TASAVVUF AND IRFAN IN MAVERUNNAHR AND KHORASAN: IBN AL-ARABI AND ABDURAHMAN JAMI (A COMPARATIVE ANALYSIS).....	76
Эгамова Д. // ИНТЕРНЕТДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ОБЪЕКТЛАРИНИ ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТУШУНЧАСИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....	93
Omonov F.A. // SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION IS A BRIDGE OF FRIENDSHIP.....	112
Раззоқов А. // ВОСИТАЧИЛИК ШАРТНОМАСИ ШАРТЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИК МУАММОЛАРИ.....	115
Мустафоев А.М. // ЗОҲИРИЙ ИНҚИТОЪ ВА «МУРСАЛ ХАБАР».....	124
Дехконов Б.И., Махситалиева Э.Б. // МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОЛОГИИ.....	130

Musurmonova F. // ZULFIYANING HAYOTI VA IJODIDAGI O'ZIGA XOSLIK.....	136
Yuldasheva N. // BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY METODLAR.....	147
Ahmedova M. // THE INTERNET IS A GLOBAL INFORMATION SPACE OF SOCIAL LIFE.....	153
Аманов А.С. // МУРАККАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИК ТУГАЛЛАНМАСИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАМДА УНИНГ МАТН ТАРКИБИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ.....	159
Авезова У.М. // МЕЗОФИЛ КЕМИРУВЧИЛАРНИНГ ҚУЙИ АМУДАРЁ МИНТАКАСИДА ХАЁТ ТАРЗИ.....	166
Boboyev X.Y. // TURLI SHAROITDA SHAXSIY TARKIBNI RAQIB SALBIY INFORMATSION-PSIXOLOGIK TA'SIRIDAN HIMOYA QILISH.....	169
Mirzaliyev Z.R. // HARBIY QISMLARDA QUROL-ASLAMA VA HARBIY TEXNIKALARDAN FOYDALANISH.....	178
Bozorov U.N. // TERRORIZM VA FUQARO MUHOFAZASI.....	184
Dauletov M.B. // SEMENTBETON QOPLAMA PLITALARI ORASIDA KO'TARILISHLAR HOSIL BO'LISHIGA OLIV KELADIGAN OMILLARINI TAHLIL QILISH.....	189
Салимова Х.А. // БЕЗОПАСНОСТЬ И НАДЕЖНОСТЬ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НА ПРИМЕРЕ КАСКАДА МГЭС. БОЛЬШОГО ФЕРГАНСКОГО КАНАЛА....	196
Jalilov Sh. // JALILIY IJODIDA QUR'ONI KARIMNING TA'SIRI "DEVONI JALILIY MISOLIDA.....	201
Чориев М. // УМАР ТЕРМИЗИЙНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ.....	206
Мустафаев Б.У. // ОИЛА ИНСТИТУТИ МУСТАҲКАМЛИГИ - ЖАМИЯТ ТИНЧЛИГИ ВА РИВОЖЛАНИШИНИНГ КАФОЛАТИ.....	213
Очилов О.М. // ХИТОЙДА "ЯНГИ ШЕЪРИЯТ" ИНҚИЛОБИНИНГ ҲОЯВИЙ АСОСЛАРИ.....	219
Махаматова М. // TILSHUNOSLIGIMIZDA LINGVOMADANIY KODLARNING O'RGANILISHI HAQIDAGI MULOHAZALAR.....	227
Rahmatova F.Y. // NAVOIY ASARLARINI O'QITISHDA INTEGRATSION YONDASHUV.....	234

Saparova U.B. // BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.....	239
Bisenbayev I.Q., Sagidullayev N.I., Tilepova A.A., Vaisova U.M. // O'QITUVCHILARNI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA O'RGATISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI.....	245
Авазов Ф.А. // ГАВҲАРШОД БЕГИМНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА.....	250
Mustafaev U., Mustafaeva S. // HIGHER EDUCATION: ADVANTAGES, PROBLEMS AND SOLUTIONS OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM.....	258
Maxamatova M. // O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA ZOOMORF KODLARNING IFODALANISHI.....	265
Санаев Б.Ў. // ФУҚАРОНИНГ ҲАЁТИ ВА СОҒЛИҒИГА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИ ҚОПЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ.....	272
Bekmuradova G.M. // KATTALAR TA'LIMI TIZIMINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA TENDENSIYALARI.....	279
Раджабов Ш.Б. // РЕЖИМЫ ЭЛЕКТРОПОТРЕБЛЕНИЯ И РАЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕНСАЦИЯ РЕАКТИВНОЙ МОЩНОСТИ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СЕТЯХ.....	288
Хўжақулов А.М., Олимов Ф.М. // ТОҒ-КОН МАЖМУАСИ АҒДАРМАЛАРИДАГИ ЧИҚИНДИЛАРДАН РЕНИЙ ОЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МЕТАЛЛУРГИЯ САНОАТИДАГИ ЎРНИ.....	294
Maxmudov D.R., Ismailov A.S., Olimov F.M., Xo'jaqulov A.M. // "DEHQONOBOD KALIY ZAVODI" AJ TERAQO'TON TOG'-KON MAJMUASIDAGI NOBUDGARCHILIK VA SIFATSIZLANISH KO'RSATKICHLARI.....	300
Po'latov S.M., Aminova Sh.F., Ergashev B.D. // MEKSIKA BANGIDEVONASI (DATURA INNOXIA MILL) NING O'SISHI VA RIVOJLANISHI.....	312
Xasanov A.S., Voxidov B.R., Qayumov O.A. // MINERAL VA TEXNOGEN XOM ASHYOLARDAN VANADIY BOYITMASINI OLISH TEXNOLOGIYASINI ISHLAB CHIQISH.....	319

Нажмитдинов Х.Б., Олимов С.М., Бахромова Б.З. // ПОЛЕЗНЫЕ СВОЙСТВА ФРУКТА – ПЕРСИК.....	327
Хасанова Г.Р., Усманова М.Б., Нажмитдинов Х.Б. // ВИТАМИНГА БОЙЛОВИЯ (PHASCOLUS) ЎСИМЛИГИНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	333
Ҳамрақулов Ё.М. // СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЖИМОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ АВТОМОБИЛЕЙ.....	337
Файзиев Ж.Н., Хайитов Ж.К., Топилов Х.А., Обидов Ш.Ш. // УЗУМНИНГ УРУҒСИЗ ТАРНАУ НАВИНИНГ ҚАНД ТЎПЛАНИШ ДИНАМИКАСИ ВА ШАРБАТ СИФАТИГА ЎСИШНИ БОШҚАРУВЧИ МОДДАЛАРНИНГ ТАЪСИРИ.....	341
Ro'latov S.M., Aminova Sh.F., Ergashev B.D. // MEKSIKA BANGIDEVONASI (DATURA INNOXIA MILL) NIHOLLARINING UNIB SHIQISH DARAJASI VA HAQIQIY KO'CHAT QALINLIKLARI.....	347
Эшев С.С., Рахимов А.Р., Юлдошева У.Т., Эркинов С.Т. // НОСТАЦИОНАР ОҚИМЛАРНИ ГИДРАВЛИК МОДЕЛЛАШТИРИШ.....	355
Hoshimov H.A. // ASTROFIZIKADAGI KOMPAKT OBYEKTЛАR.....	363
Юнусова Г.С., Истамова Г. Х. // ОРИФА АЁЛЛАР ТАВСИФИ ҲАЗРАТ НАВОИЙ ТАЛҚИНИДА.....	368
Баратова С. // ЎЗБЕК МУМТОЗ ҲИКОЯТЛАРИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ.....	374
Usmonova N.T. // VOYAGA YETMAGANLAR HUQUQBUZARLIKLARINING ASOSIY SABABLARI VA UNGA IMKON BERAYOTGAN SHART-SHAROITLAR.....	380
Panjiyeva Sh.O. // LINGVOKULTUROLOGIYA FANINING YUZAGA KELISH TARIXI.....	387
Parpixo'jayev N.N. // MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINING QARORLARINI HAQIQIY EMAS DEB TOPISHNING FUQAROLIK-HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNI TAKOMILLASHTIRISH.....	392
Mamatqulov E. // YANGI O'ZBEKISTONDA MA'NAVIY MAKONNI YARATISH BORASIDAGI ASOSIY VAZIFALAR.....	402
Jumaniyazova F. I. // KORYES VA INGLIZ TILLARIDAGI FONETIK TAFOVUT; INGLIZ TILIDAN KOREYS TILIGA KIRIB KELGAN SO'ZLARNI TALAFFUZ QILISHDAGI MUAMMOLAR.....	407

Мислибаев И.Т., Нурхонов Х.А. // МЕТОДИКА РАСЧЕТА ПАРАМЕТРОВ ДЛЯ ГЛАДКОГО ВЗРЫВАНИЯ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОХРАННОСТЬ ПРОЕКТНОГО КОНТУРА В УСЛОВИЯХ РУДНИКА КАРАКУТАН.....	412
Тоғаев Т.М. // “ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ” ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР.....	422
Shavkatov Sh.Sh. // KOMIL INSONNI SHAKLLANTIRISHDA OGANIY IJODINING TA’SIRI.....	430
Safarov A.R. // DAVLAT SEKTORIDA MOLIYAVIY NAZORATINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA TASHKILIY ASOSLARI.....	441
Абдирашидов Х.А. // ЎСИМЛИКЛАРДАН ОЛИНАДИГАН ОШЛОВЧИ ЭКСТРАКТЛАРНИНГ КИМЁВИЙ ВА ФИЗИК-МЕХАНИК ХОССАЛАРИНИ ЎРГАНИШ.....	452
Kutlimuratov R.R., Vafoyev A.N. // IQTISODIYOTDA MATEMATIK TANLILNING TUTGAN O’RNI; MATEMATIK IQTISODIYOT.....	458
Косимова Қ.А. // ТЕМИР ЙЎЛ УЧАСТКАЛАРИГА ПОЕЗДЛАРНИ ЯҚИНЛАШИШИДАН АВТОМАТИК ТАРЗДА ХАБАР БЕРУВЧИ СИГНАЛЛАШТИРИШ МАРКАЗЛАШТИРИШ ВА БЛОКИРОВКА ҚУРИЛМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.....	464
Собиров Қ.Э., Ахмедов Ж.А., Холдарова С.Ш. // ПИЛЛАНИНГ ПИШГАНЛИК ДАРАЖАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИГА СТАТИСТИК ИШЛОВ БЕРИШ.....	471
Qodirov Z.Z., Babamurodov A.B. // O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ XO‘JALIGINI ZAMONAVIY SUV TEJAYDIGAN TECHNOLOGIYALARNI JORIY ETISHNING ILMIY ASOSLARI.....	483
Сайидов М.Т., Мамарахимов Т.А., Холмуродов Н.Д., Абдулхаев Э., Ахмадов С., Мейлиқулов С. // ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ АМУДАРЁ ҚИРҒОҚ ҲИМОЯ ИНШООТЛАРИ, УЛАРДАГИ САЛБИЙ ҲОЛАТЛАР ВА САБАБЛАРИ, “ДЕЙГИШ” ҲОДИСАСИ.....	488
Тайров Б., Султашов Р. // ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ И ПУТИ СМЯГЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН.....	500
Суюнова Ф.Б. // ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ ИНДИИ.....	503
Azamjonova U.A. // HISTORY OF DEVELOPMENT OF OIL SYSTEMS IN UZBEKISTAN.....	509

Salimova S.B., Zakirova R. P., Safarov K. S. // ASTRAGALUS TURKUMI O'SIMLIKLARINING HUJAYRA KULTURALARINI OLISH.....	519
Чориев Ў.Ў. // МИНЕРАЛ ВА МИКРО ЎҒИТЛАРНИНГ ТУПРОҚ ВА ЎСИМЛИК УНУМДОРЛИГИГА АГРОКИМЁВИЙ ТАЪСИРИ.....	522
Очилов А. Х. // ИННОВАЦИОН МАКТАБЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ.....	527
Ismatullaeva I.I. // CONCEPT AS THE BASIC TERM OF THE COGNITIVE LINGUISTICS.....	533
Azamjonova U.A. // IMPORTANCE OF ANCIENT IRRIGATION FACILITIES AND ENGINEERING ACHIEVEMENTS.....	539
Зайнолобидинова С.М. // СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ПОЛИКРИСТАЛЛОВ И ЭЛЕКТРОННОЕ СТРОЕНИЕ МЕЖКРИСТАЛЛИТНЫХ ГРАНИЦ.....	544
Xalimov X.B. // BINOLARNING ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO TAJRIBA VA YONDASHUVLAR.....	549
Isroilov A.F. // YURIDIK TEXNIKUMLARDA KREDIT-MODUL TIZIMINI JORIY ETISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI.....	554
Jalolov I.J., Qoraboyeva G.I. // INDIGOFERA AUSTRALIS O'SIMLIGINING MAHALLIYLASHTIRISHDAGI AFZALLIKLAR, O'SIMLIKNING BIZNING TUPROQ SHAROITIMIZGA MOSLASHUVCHANLIK XUSUSIYATLARI HAMDA UNDAN TABIIY INDIGO BO'YOG'INI AJRATIB OLISH.....	561
Yusufov F. // SHO'RADOSHLAR OILASI VAKILLARINI O'QTISHNING INNOVATSIYON TEXNOLOGIYALARI.....	568
Абдулазиз Ю.М., Жўраев А.К., Вохидов А.П., Рахимназаров Р. Т. // ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОРНОЙ УСТАНОВКИ (ДГУ) ТЕПЛОВОЗОВ С ПОМОЩЬЮ АППАРАТНО-ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА «БОРТ».....	573
Jurayeva G.B. // KONTAKT LINZALARINI TAQISH BILAN BOG'LIQ KERATIT VA YIRINGLI SHOH PARDA YARASI BO'LGAN BEMORLARNI DAVOLASH TAKTIKASI.....	580
Сафаров Ш.С., Холлиев Ш.Х. // ПРОПАН-БУТАН ФРАКЦИЯСИНИ АРОМАТЛАШ РЕАКЦИЯСИДА ЦИРКОНИЙАЛЮМИНОСИЛИКАТЛАР (ЦАС) ФАОЛЛИГИНИ ЎРГАНИШ.....	583

Yusufov A. M., Jo'rayev A.K., Vohidov A.P., Raximnazarov R.T. // LOKOMOTIVLARNING TEXNIK HOLATINI BORT TIZIMI YORDAMIDA ANIQLASH.....	600
Раматов Ж.С., Баратов Р.Ў., Кушаков Ф.А., Валиев Л.А., Хасанов М.Н. // ТРАНСПОРТ ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИ МИСОЛИДА).....	606
Yusufov A.M., Jo'rayev A.K., Vohidov A.P., Raximnazarov R. T. // TEMIR YO'L TORTUV HARAKAT TARKIBI ISSIQLIK KUCH QURILMALARINI AVTOMATIK BOSHQARISH VA DIAGNOSTIKA TIZIMI.....	613
Begmatova S.M. // THE CONCEPT AND PRINCIPLES OF "MEDIATION"...	619
Mukhammadova S.Sh. // UZBEK PROVERBIAL STRUCTURES ON THE THEME OF WEALTH AND POVERTY.....	627
Xudoyqulov B., Berdiyev S. // INGLIZ TILIDAGI AYRIM IDIOMALARNING TARJIMASI XUSUSIDA.....	632
Асаматдинова З. // БАДИЙ ТАРЖИМАДА МИЛЛИЙ КОЛОРИТ РУҲИНИ САҚЛАШ МУАММОСИ (Зулфия шеърятининг қорақалпоқ тилига таржимаси мисолида).....	636
Дусматов Х.Х. // ҲОЖИБОЙ ТОЖИБОЕВНИНГ СЎЗ ЎЙИНЛАРИ ҲОСИЛ ҚИЛИШ МАҲОРАТИ ҲАҚИДА.....	641
Раматов Ж.С., Баратов Р.Ў., Султанов С.Х., Кушаков Ф.А., Валиев Л.А., Хасанов М.Н. // ҲОЗИРГИ ДАВРДА ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ИЛМИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ.....	647
Сафарова Т.Р. // ЗАМОНАВИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ФАЛСАФАНИ ЎҚИТИШНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ.....	657
Xudoyqulov B., Abdumalikov F. // INGLIZ TILIDAGI RANG KOMPONENTLI IDIOMALARNING TARJIMASI XUSUSIDA.....	665
Hojieva R.T. // THE IMPORTANCE OF THE UZBEK PEOPLE AND UZBEKISTAN IN THE ARTISTIC CREATION AND LIFE OF ALEXANDER FEINBERG.....	669
Murodullayeva N.O. // IMPROVING METHODS OF TREATMENT OF OPTIC NERVE ATROPHY IN CHILDREN.....	673
Boboeva R.R. // DETERMINATION OF THE EFFECT OF RUTAN ON DRUG BIOTRANSFORMATION AND GLUCURONIDATION IN A MODEL OF ACUTE TOXIC HEPATITIS.....	679

Erejepova G.T., Sherimbetova H.O. // FOOD AND MEDICINAL SIGNIFICANCE, PLANTING PERIOD AND PLANT PLACEMENT SCHEMES OF CHINESE CABBAGE (BRASSICA RARA SUBSP. PEKINENSIS LIZG).....	686
Сафаров Ш.С., Холлиев Ш.Х. // Мо-ЮКЦ КАТАЛИЗАТОРИДА ПРОПАН-БУТАН ФРАКЦИЯСИНИ КАТАЛИТИК АРОМАТЛАШДА ТУРЛИ ПРОМОТОРЛАРНИНГ ТАЪСИРИНИ ЎРГАНИШ.....	690
Usmanov B.K. // 14-15 YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARINING JISMONIY RIVOJLANISH VA HARAKATLANISH QOBILIYATI KO'RSATKICHLARI DINAMIKASI.....	715
Bozarov O.O., O'sarov X.S., Saydullayeva S.R. // JAHON MIQYOSIDA PAST BOSIMLI SUV MANBALARIDAGI GIDROENERGETIK POTENSIALlardan FOYDALANISH HOLATI.....	720
Қосимова С.Т., Уринов М.З., Муртазаев А.И. // УСИЛЕНИЕ ОСНОВАНИЙ И ФУНДАМЕНТОВ ЗДАНИЙ.....	729
Пайзиева Д.А. // БОЛАЛАР МУСИҚА МАКТАБЛАРИДА МУСИҚИЙ-НАЗАРИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА МЕДИА ВОСИТАЛАРНИ ҚЎЛЛАГАН ХОЛДА ИНТЕРФАОЛ ДАРС ШАКЛЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ УСУЛЛАРИ.....	739
Xakimova F. // YASUNARI KAVABATA HIKOYALARIDA INSON VA TABIAT MUNOSABATLARI TASVIRI.....	750
Babakulova M.K. // INTERNAL CONTROL AND AUDIT IN CONDITIONS OF THE WORLD CRISIS IS A NEED FOR THE COMPANY.....	755

FUQAROLIK JAMIYATINI QURISHDA YOSH AVLODNING IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISHNING ROLI

Qodiraliyev Abror

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Tel:998975353007

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bugungi kunda yoshlarni fuqarolik jamiyatini qurishda ijtimoiy faolligini oshirishda qanday usullardan foydalanish kerakligi, fuqarolik jamiyatini qurishda yosh avlodning o'рни qanchalik muhimligini yoritib berish masalalari o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, yoshlar, ijtimoiy hayot, ta'lim, davlat, shaxs, huquqiy davlat.

ABSTRACT

This article highlights the ways in which young people today should be used to increase their social participation in civil society building, and the importance of the role of the younger generation in building civil society.

Keywords: civil society, youth, social life, education, state, person, rule of law.

АННОТАЦИЯ

В этой статье освещаются способы, которыми современные молодые люди должны быть использованы для расширения их социального участия в построении гражданского общества, а также важность роли молодого поколения в построении гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, молодежь, социальная жизнь, образование, государство, личность, правовое государство.

KIRISH

Avvalambor, fuqarolik jamiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, bu jamiyat insoniyat jamiyatining oliy ko'rinishi va oliy shakli hisoblanadi. Fuqarolik jamiyati atamasi ko'plab olimlar, faylasuflarning asarlarida turlicha talqin qilingan. Lekin "Fuqarolik jamiyati" atamasi XVII asrning oxirlariga kelib keng va muntazam qo'llanila boshladi.

Ko'pchilik olimlar va mutaxassislarining e'tirof etishlaricha, yoshlar aholining 14 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan, hayot faoliyati, mehnat turlarining ishtirokchisi, barcha ma'naviyat va madaniyat shakllarining targ'ibotchisi, ishtirokchisi va iste'molchisi deb hisoblaydilar.

Yoshlar ijtimoiy guruhi hozirgi zamon jamiyatining ijtimoiy hayotida ayniqsa, fuqarolik jamiyatini shakllantirishda murakkab ko'rinishga ega tabaqa va qatlam sifatida o'zini namoyon etmoqda. Chunki yoshlar fikri o'zgaruvchan bo'ladi. Sotsiologiyada yoshlar odatga ko'ra quyidagi ijtimoiy psixologik guruhlariga ajratiladi: a) mehnatkashlar qatoriga qo'shila boshlagan o'rta maktab bitiruvchilari; b) xo'jalikning turli jabhalarida ishlayotgan 16 yoshdan 19 yoshgacha bo'lgan yoshlar; v) 20 yoshdan 24 gacha bo'lganlar; g) 25 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan – yosh intelligensiya, ya'ni ziyolilar guruhlaridir¹.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yoshlar tushunchasini keng ma'noda zamonaviy jamiyat sharoitida o'ziga xos xususiyatlariga ega, ijtimoiy-sinfy tabaqalanish jarayonini boshidan kechirayotgan hamda psixologik xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi jamiyatning ijtimoiy demografik guruhi sifatida ifodalash mumkin.

Aynan yoshlar tushunchasidan kelib chiqib, yosh aholi guruhiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ishlab chiqaruvchilar: mexanizatorlar, qishloq xo'jaligi ishchilari, transport xodimlari, quruvchilar;
- Ixtisoslashmagan va qo'l mehnati bilan band bo'lgan yosh xodimlar;
- Texnika, texnik xizmat ko'rsatish xodimlari: mehnat munosabatlarini kompyuterlashtirish sharoitida va zamonaviy texnika xizmatiga bog'liq bo'lgan yangi kasbdagi yoshlar qatlami. Bu qatlamdagi yoshlar soni faol ravishda o'sib bormoqda;
- Menedjerlar, agronom, zootexnik, shuningdek ishlab chiqarish tashkilotlari va xo'jalik jabhasidagi faoliyat yuritayotgan mutaxassislar, unda asosan o'rta va oliy ma'lumotlilar darajasi yuqoridir;
- Keyingi vaqtda faol shakllanayotgan ilmiy va ijodiy intelligensiya, ya'ni ziyolilar guruhi. Bu guruhga tibbiy muassasa xodimlari, o'qituvchi va xalq ta'limida faoliyat yuritayotganlar, madaniyat sohasidagi yosh ishchi xodimlar kiradi;
- Ta'lim olayotgan yoshlar: yoshlar tarkibi va tuzilishi jihatidan bu guruh nihoyatda rang-barangdir. Bunga: 1) maktab o'quvchilari; 2) litsey talabalari; 3) o'rta mutaxassislik va oliy ta'limda sirdan o'qiydigan talabalar. Bu guruhdagi yosh chegara 14 yoshdan 30 yoshgacha bo'lib, unda tahsil olayotgan yoshlar turli-tumandir.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rishimiz mumkinki, yoshlar jamiyat ijtimoiy hayotining eng faol ijtimoiy-demografik guruhi sifatida respublikamizda olib

¹ Кузнецова В.Н. Социология молодёжи. М., Гардарики, 2007, 6-б.

borilayotgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy-madaniy sohalaridagi islohotlarning nafaqat ishtirokchisi, balki ularni hayotga amaliy jihatdan tadbiri qiladigan qatlam hisoblanadi. Respublikamiz aholisining 64 foizini yoshlar tashkil etishini nazarda tutadigan bo'lsak, bu fikrimiz o'z ahamiyatini va xususiyatini saqlab qoladi.

Hozirda O'zbekiston huquqiy davlat, demokratik jamiyat qurish yo'lidan bormoqda. Bu esa davlat, jamiyat va shaxslararo munosabatlarni yangicha anglashni taqozo etadi. Huquqiy davlat tushunchasi mavjud qonunlarning asosiy me'yor, ijtimoiy munosabatlar tamoyili sifatida talqin qilishni ko'zda tutadi. Qonunlar esa shaxs huquqlari va erkinliklari ustuvorligiga asoslanadi. Fuqarolik jamiyati tushunchasi esa uyg'un birlashuviga asoslangan huquqiy jamiyat tizimini o'z ichiga qamrab oladi. Davlat shaxs huquqlari himoyalaniishini kafili sifatida mavjuddir².

Fuqarolik jamiyatida ijtimoiy faollik ijtimoiy munosabatlarning ongli, beg'araz tahliliga hamda ularning u yoki bu elementlarini o'zgartirishga intilish darajasini tavsiflaydi. Yosh inson ijtimoiy ahamiyatga ega biron-bir jiddiy muammoga duch kelganda, ularni hal etish uchun yangi qonunlarni qabul qilish yoki mavjud qonunlar mexanizmini takomillashtirish kerakligini anglagan taqdirda ijtimoiy faollikka intilish yanada kuchayadi.

Manbalarda yoshlar ijtimoiy faolligini asosan ikki turga ajratib ko'rsatiladi. Xususan, uning namoyon bo'lish tabiatiga ko'ra konstruktiv va desktruktiv³ turlagan ajratish mumkin. Yoshlar konstruktiv ijtimoiy faolligi shundan iboratki, ular muayyan ziddiyatlar bilan to'qnashuvda ana shu ziddiyatlarni mavjud ijtimoiy tizim, qonuniy, huquqiy dasturlar yordamida bartaraf etish uchun intiladi. Mavjud qonunlar asosida o'z manfaat va ehtiyojlarini ifodalash, muammolarni hal qilish uchun jamoat birlashmalarini tuzadi.

Derstruktiv deb belgilash mumkin bo'lgan ijtimoiy faollikning mazmuni esa o'zgachadir. Bunday faollik mavjud ijtimoiy tizimga qaratilgan bo'lib, olib borilayotgan ijtimoiy tizimdagi chora-tadbirlarga nisbatan qarama-qarshi xatti-harakatlar sifatida e'tirof etish mumkin. U mavjud huquqiy dasturlar bilan o'z maqsadiga erishish, ijtimoiy ahamiyatga ega muammolarni hal qilish imkoni yo'q deb hisoblagan vaziyatda yuzaga keladi. Bunday hollarda ijtimoiy faollik aniq huquqiy chegaralarga ega bo'lmaydi. Bu esa ijtimoiy vaziyatni keskinlashuviga olib

² Каранг: Кодирова З.Р., Шарипов А.Ж., Алмасов В.А., Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. Т.: 2006, 11-б.

³ Ўша манба: 12-б.

kelishi mumkin. Ijtimoiy faollikning ushbu turi ijtimoiy munosabatlardagi barqarorlik davrlarida kuzatiladi.

Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish barcha ijtimoiy muammolarning osonlik bilan bartaraf etilishini anglatmaydi. Bunda shunday huquqiy tizim nazarda tutiladiki, uning doirasida doimo vujudga keladigan ziddiyatlar barcha ijtimoiy qatlamlar manfaatlari munosibligini saqlagan holda qonunlar doirasida asta-sekinlik bilan hal qilinadi. Bugun oldimizda turgan masalalar hali hanuz chuqur anglash, o'rganish va ilmiy tahlil etishni taqozo etadi. Bundan ko'zlangan maqsad – masala va muammolarni hal etish bo'yicha zaruriy tavsiyalar, usul va vositalarni ishlab chiqishdir. Bu birinchidan. Ikkinchi tomondan, ko'tarilgan muammo u yoki bu "Davra suhbat" va anjumanlar ishtirokchilari doirasi bilan cheklanib qolmasligi kerak. Uning mohiyati har bir odamgacha yetib borishi zarur. Buning uchun esa barcha mavjud usullardan foydalanishimiz lozim. Inson faoliyatining genezisi va taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi shart-sharoitlarni tadqiq etishda faoliyat xarakterini baholash kabi omil ham muhim ahamiyatga ega⁴. Birinchidan, bu ijtimoiy me'yorlar bilan belgilangan o'z-o'ziga baho berish, ikkinchidan, ayniqsa fikrlari qadrlil bo'lgan insonlarning bergan baholaridir.

Inson faolligi tushunchasi taraqqiyot tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Bu tamoyilning mazmuni shundan iboratki, inson faoliyati muttasil ravishda o'z-o'zini namoyon qilishga qaratilgan bo'ladi. Bunda shaxs qobiliyatlari asosan jamoadagi muloqot jarayonida ochilib boradi. Intellectual o'sishga bo'lgan qobiliyatlarini jamoada ijodiy namoyon qilayotgan shaxs muloqot paytida o'z kuch-imkoniyatlarini boshqa kishilar bilan bo'lishadi, shuningdek to'ldirib, kengaytirib boradi.

Inson konstruktiv faoliyatining shart-sharoitlaridan biri bo'lgan faollik tamoyili ongli tuzilmalarning maqsadga intilgan va harakatga yo'naltirilgan shaxs bilan aloqalarini ochib beradi. Inson shaxsi uning mehnatga bo'lgan ijodiy, faol munosabati bilan xarakterlanadi. Yosh shaxsning ijodiy yo'nalishi, faolligi va mehnatga yo'nalganligi kabi xislatlari uning o'ziga nisbatan ongli munosabati bilan muvofiqlashtiriladi. Faollik insonning shunday xususiyatiki, uning tarkibiga yoshlarning o'zini namoyon qilishiga bo'lgan intilishi ham kiradi.

Fuqarolik jamiyatida yoshlar ijtimoiy faolligi xatti-harakat qilish imkoniyati bilan qo'shib ketadi. Ya'ni bunda yosh inson mavjud ijtimoiy munosabatlar, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy real ijtimoiy muammolarni nafaqat tushunib yetadi, balki ularni ijtimoiy tizimni o'zgartirmagan holda hal qilish imkoniyatini ham anglab yetadi.

⁴ Каранг: Социальный портрет молодежи Центральной Азии и аспекте обеспечения государственной и региональной безопасности. Т., 2002.

O'zbekistonning mustaqillik yo'lidagi dastlabki qadamlaridan biri – yoshlar davlat siyosatining huquqiy asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'ladi. Bu aynan yoshlar eng yaqin kelajakda ijtimoiy jarayonning asosiy sub'ekti bo'lib qolishi bilan belgilanadi. Chunki islohotlar jarayonining afzalligi yoshlarning ijtimoiy tuzilmaga integratsiya qilish jarayoni qanchalik samarali kechishiga bog'liq.

Mamlakatimiz yoshlar siyosatining yo'nalishlarini belgilash 1991-yilining oktabr oyidan boshlandi. 1991-yil 20-noyabrda "O'zbekiston Respublikasida yoshlar davlat siyosatining asoslari haqida"gi O'zR qonuni qabul qilindi. Yoshlar bo'yicha olib borilayotgan davlat yoshlar siyosatini izchillik va uzluksizlikni ta'minlash maqsadida Respublikamiz hukumati tomonidan 2008 yil "Yoshlar yili" deb e'lon qilinda va "Yoshlar yili" Davlat dasturi to'g'risida Prezident qarori qabul qilindi. Bu qabul qilingan qarorda quyidagi ustuvor vazifalar belgilab berildi:

- yoshlarning manfaatlarini yanada to'liq ta'minlash va huquqlarini himoya qilishga yo'naltirilgan huquqiy bazani takomillashtirish hamda mustahkamlash;

- ta'lim jarayonini uning uzluksizligi va davomiyligi nuqtai nazarida yanada takomillashtirish;

- ishga tushiriladigan umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylari qurish va rekonstruksiya qilish sifatini oshirish;

- ta'lim va kadrlar tayyorlash butun tizimi darajasi hamda sifatini tubdan oshirish;

- yosh avlodni hayotga qat'iy e'tiqod va qarashlar ruhida tarbiyalash;

- oliy o'quv yurtlari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar bitiruvchilari, muddatli harbiy xizmatni tugatgan yoshlarni ishga joylashishi bilan bog'liq masalalar butun kompleksini hal etish;

- musiqa, rassomlik, san'at va madaniyat sohalarida bolalarning ijodiy talanti va qobiliyatlarini barvaqt aniqlash hamda rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratish;

- yoshlarda sog'lom turmush tarziga intilishni shakllantirish;

- yosh oilalarni ma'naviy va moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash.

XULOSA

Shunday qilib, yoshlarga berilayotgan e'tiborni kelgusi avlodlarga berilayotgan e'tibor sifatida tushunmoq lozim. Zero, bugungi yoshlarning ijtimoiy faolligining qay darajada ekanligi, kelgusi avlodning tabiati qanday bo'lishini belgilab berishi va kelajakda jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida o'z aksini topishi shubhasizdir. Shuning uchun ham yoshlar ijtimoiy hayotini yaxshilashga qaratilgan har qanday choratadbirlar tizimi kelajakda o'z mevasini berishi shubhasizdir. Shu jihatdan olib

qaraganda, yoshlarga sarflanayotgan har qanday mablag' yurtimiz tinchligi, barqarorligi va farovonligi qolaversa taraqqiyoti uchun sarqlanmoqda deb tushunmoq lozim.

Bugungi kunda fuqarolik jamiyati haqida bahslar yuritilayotgan ekan, avvalombor jamiyatning ijtimoiy normalari va ularning xususiy belgilarini ham tadbiq etish yadqiqot ishimizning asosiy maqsadlaridan biridir. Yevropada ijtimoiy normalar alomati sifatida jamiyatning qadr erkinligi alohida seziladi. Ijtimoiy normaning mohiyatini jamiyat to'la-to'kis anglab yetsagina taraqqiyot tamadduni o'z istiqbolini cho'qqisiga yetganligini ko'rishimiz mumkin. Bugungi kunda yoshlarimiz bilan olib borilayotdan islohatlarning tendinsiyasi kelajak avlodga samara berishi uchun zamin yaratilgan islohatlar buning dalilidir.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi // O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi 07-12-2016.– Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: "O'zbekiston", 2017.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
4. Sharifxo'jayev M. O'zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. –T.: Sharq, 2003.
5. Кузнецова В.Н. Социология молодёжи. М., Гардарики, 2007
6. Asadov, S. F. O. G. L. (2021). FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLARDA DAVLAT ISHTIROKI (DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MISOLIDA). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 789-799.
7. Atalikova, G. S., & Asadov, S. F. O. G. L. (2022). MASLAHAT VA KONSALTING XIZMATLARI: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 299-309.
8. Jurayev, S. S. O. G. L. (2022). ABU ALI IBN SINONING INSON VA UNING MA'NAVIY KAMOLOT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 902-908.

-
9. Асадов, Ш. Ф. У. (2022). КОНСУЛЬТАЦИОННЫЕ УСЛУГИ: КАК УСЛУГИ ОКАЗЫВАЕМЫЕ НА ВОЗМЕЗДНОМ ОСНОВЕ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(7), 716-723.
 10. Qodirova Z.R., Sharipov A.J., Almasov V.A., Yoshlar ijtimoiy faolligi va tolerantligini yuksaltirishning ijtimoiy-falsafiy masalalari. T.: 2006, 11-b.
 11. Социальный портрет молодежи центральной Азии в аспекте обеспечения государственной и региональной безопасности. Т., 2002.
 - 12.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ ВА МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Усмонов Восид Мухаммадиевич

Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги

Юристар малакасини ошириш маркази

Хусусий–ҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

АННОТАЦИЯ

Мақолада оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқи ривожланиш тарихи, уни муҳофазасини таъминлаш масалалари ҳақида сўз боради. Хусусан бу йўналишда оммавий ахборот воситаларининг тутган ўрни, ҳимоялаш усуллари ва техник талаблари ҳамда бу йўналишдаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнлари хусусида баён этилган. Шунингдек, мақолада бу йўналишдаги жаҳон тажрибаси, Ўзбекистон қонунчилиги нормалари ва амалиёти ҳақида баён этилган. Оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқи объектларини ҳимоя қилиш ва уни қўллаш билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама қилинган. Телекоммуникация тармоқлари ва интернетда нафақат оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқини таъминлаш, балки ушбу соҳани ривожлантириш, давлат хизматларини кўрсатиш, ундаги ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Калит сўзлар: муаллифлик ҳуқуқи, оммавий ахборот воситалари, халқаро шартнома, ҳуқуқий ҳимоя.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СРЕДСТВО МАССОВОЕ ИНФОРМАЦИИ И АВТОРСКОЕ ПРАВО

Усмонов Восид Мухаммадиевич

Министерство Юстиции Республики Узбекистан

Центр повышения квалификаtsии юристов

Преподаватель кафедры частно-правовых наук, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

АННОТАЦИЯ

В статье пойдет речь о вопросах обеспечения его защиты в средствах массовой информации при использовании объектов авторского права. В частности, очерчена роль СМИ в этом направлении, методы защиты и

технические требования, а также процессы регулирования правоотношений в этом направлении. Также в статье представлен мировой опыт в этом направлении, Описаны нормы и практика законодательства Узбекистана. В средствах массовой информации широко обсуждались вопросы, связанные с охраной и применением объектов авторского права. В телекоммуникационных сетях и в Интернете важно не только обеспечить авторское право в средствах массовой информации, но и развивать эту сферу, предоставлять государственные услуги, обеспечивать информационную безопасность в ней.

Ключевые слова: авторское право, средства массовой информации, международное соглашение, правовая охрана.

STAGES OF DEVELOPMENT MEDIA AND COPYRIGHT

Usmonov Vosid Mukhammadievich

Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan

Center for Advanced Training of Lawyers

Lecturer of the Department of Private Law Sciences, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

ABSTRACT

The article will discuss the issues of ensuring its protection in the media when using copyright objects. In particular, the role of the media in this direction, methods of protection and technical requirements, as well as the processes of regulating legal relations in this direction are outlined. The article also presents the world experience in this direction, describes the norms and practice of the legislation of Uzbekistan. Issues related to the protection and application of copyright objects were widely discussed in the media. In telecommunication networks and on the Internet, it is important not only to ensure copyright in the media, but also to develop this sphere, provide public services, and ensure information security in it.

Keywords: copyright, mass media, international agreement, legal protection.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик давридан муаллифлик ҳуқуқига оид халқаро меъёрларга риоя этиб келмоқда. Бу ҳолат муаллифлик ҳуқуқи масалалари билан шуғулланиб келаётган бир қатор халқаро ташкилотларнинг дастурлари ва ҳужжатларида ҳам белгиланган.

Муаллифлик ҳуқуқи чегара билмайди. Бир давлат ҳудудида яратилган асар бошқа бир давлат ҳудудида фойдаланилганда асарнинг дахлсизлиги, муаллифга

берилган барча ҳуқуқлари сақланади ва у ҳимоя қилинади. Жумладан, Республика ҳудудида яшаб, ижод қилган муаллифларнинг асаридан бошқа мамлакатларда ҳам фойдаланилади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган 10 дан ортиқ қонун қабул қилинди. Муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик асосларининг яратилиши давлатимизнинг шу соҳадаги халқаро ташкилотлар ва конвенцияларга аъзо бўлиб киришида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Бу эса муаллифларимизга ўз ҳуқуқларини халқаро ҳуқуқ нормалари доирасида ҳимоя қилиш, шунингдек хорижий муаллифлар асарларидан ҳам республикаимизда фойдаланиш имконини беради.

Маданий индустриянинг жаҳон миқёсида ривожланиб кетаётганлиги ва катта даромад манбаига айланаётганлиги миллий қонунчиликни қайтадан таҳлил этишни вазифа қилиб қўймоқда. Эндиликда фан, адабиёт, санъат асарлари, амалий-безак, ҳунармандчилик ва бошқа интеллектуал мулк маҳсулотларини айирбошлаш натижасида ҳам катта даромадлар олиш тан олинмоқда. Масалан, АҚШда миллий даромаднинг 1/3 қисми интеллектуал мулк маҳсулотларини сотиш, ижарага бериш ёки ўзгача йўл билан айирбошлаш натижасида олинади.

Бу хил маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи юридик ва жисмоний шахсларга катта имкониятлар берилган ҳамда улар учун мустаҳкам ҳуқуқий кафолат яратилган. Европа мамлакатларининг кўпчилигида ҳам давлат томонидан фуқароларга ижод қилиш, эркин фикрлаш ва ижод намуналаридан фойдаланишлари учун катта имкониятлар яратилган. Уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, мулкларини жамоа асосида бошқариш мақсадида бир қатор ташкилотлар тузилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ЮНЕСКО интеллектуал мулк ва муаллифлик ҳуқуқларига оид масалалар билан ҳам бевосита шуғулланади. Женева шаҳрида жойлашган Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) мустақилликка эришган янги давлатларга алоҳида эътибор билан қарамоқда. Жумладан, Ўзбекистон ушбу ташкилотга 1993 йили аъзоликка қабул қилинди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳозирги кунда ушбу ташкилотга 180 дан ортиқ давлат аъзо ҳисобланади. Эндиликда муаллифлик ҳуқуқига оид барча масалаларни ечишда республикаимиз тенг ва ўзаро ҳамкорлик тамойиллари нуқтаи назаридан

қатнашади, бошқа давлатлар билан халқаро алоқалар ўрнатади. Мамлакатимизда яратилган адабиёт ва санъат асарлари репертуарини тузиш, хорижий мамлакатларда тарғиб қилиш, муаллифларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш, уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, хорижий муаллифлар асарлари ижроси ҳақида маълумотлар тўплаш, асарларимиз дахлсизлигини таъминлаш долзарб вазифалар жумласидандир.

Айниқса, ҳозирги вақтда телевидение, кабелли студиялар, радио, овоз ёзиш ва нусха кўпайтириш студиялари, корхоналар ҳамда бошқа жамоат жойларида маданият ва санъат асарларидан муаллифлар ва ҳуқуқ эгаларининг розилигисиз, лицензиясиз, муаллифлик ҳақларини тўламасдан фойдаланиш, сифатсиз аудио, видео ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш оқибатида соҳа қонунчилиги талабларининг қўпол равишда бузилиши ҳоллари кўплаб содир этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида муаллифлик ҳуқуқи қонунчилигининг тутган ўрни каттадир. Муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик тарихийлиги, ҳаракат доирасининг кенглиги, бошқа ҳуқуқ соҳалари билан бевосита алоқадорлиги, халқаро ҳуқуқ нормалари доирасида ҳам татбиқ этилиши билан ажралиб туради. Муаллифлик ҳуқуқи қонунчилигини ҳуқуқ назарияси ва уни англаш мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги тизимда ўрганиш мумкин:

1. Муаллифлик ҳуқуқини белгиловчи қонунчилик асослари (Фуқаролик кодекси);
2. Муаллифлик ҳуқуқига оид барча қоидаларни мужассамлаштирган қонунлар (муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун);
3. Алоҳида тоифадаги муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар (шаҳарсозлик ва меъморчилик тўғрисидаги, ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисидаги, журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш ҳақидаги ва бошқа қонунлар).
4. Муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар (конвенция, шартнома, битим ва бошқалар);

Муаллифлик ҳуқуқининг бундай бир тизимга жойлаштирилиши соҳа қонунчилигини ҳар томонлама ва мукаммал ўрганишга олиб келади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида интеллектуал мулкка, хусусан муаллифлик ҳуқуқига оид нормалар белгиланган. Айниқса, Кодекста бевосита интеллектуал мулкка оид қоидаларнинг алоҳида IV бўлимга жамлангани ҳам муаллифлик ҳуқуқига катта эътибор берилаётганлигидан

далолатдир. Фуқаролик кодексининг объектларга нисбатан бўлган янгича талқини инсоннинг интеллектуал мулк натижалари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда ўзига хос объект эканидан далолат беради.

Муаллифлик ҳуқуқига оид барча қоидалар мужассамлаштирилган алоҳида қонун – бу «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»⁵ги қонундир. Қонуннинг умумий қоидалар бўлимида муаллифлик ҳуқуқига оид атамалар тушунчаси, қонун ҳужжатлари, муаллифлик ҳуқуқи бўлимида эса - муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси, муаллифлик ҳуқуқи билан кўриқланадиган объектлар, асар қисмлари ва ҳосила асарлар, ҳаммуаллифлик, фильм ва интервью муаллифлари, муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши, муаллифлик шартномаси, муаллифлик ҳуқуқларини бошқариш ва бошқа қоидалар алоҳида моддалар сифатида белгиланган.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мулкӣ ҳарактерда ва мулкӣ ҳарактерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатлар, мутлақ ва нисбий ҳуқуқий муносабатлар, мулкӣ ҳуқуқ ва мажбурият муносабатлари турларига бўлинади.

Аввал муаллифлар ўз ҳуқуқларини қатъий муддатлари ва шартлари орқали қонунда белгилаб қўйилган ҳолда амалга оширган бўлсалар, бозор иқтисодиёти шароитида уларнинг ҳуқуқлари эркин ва ўзаро манфаатли келишувларга асосланган ҳолда шартлари хоҳиш-истаклар асосида белгиланадиган муносабатлар орқали ҳимоя қилинадиган бўлди.

Мустақиллик даври фуқаролик кодекси ва соҳа қонунлари биринчи марта янги турдаги объектлар (фонограмма, видеоёзув, реклама маҳсулотлари ва бошқалар)нинг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазасини ўрнатди. Фуқаролик кодекси мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳатларни таъминлашда хусусий мулк ҳимоясини хусусан, муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясини янгича руҳда белгилаш орқали ўзининг ҳуқуқий салоҳиятини кўрсатди.

Республикаимизда олиб борилаётган ислоҳатлар марказида муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчиликнинг ҳам тадқиқ этилаётгани бой маданий меросимизнинг ҳар томонлама ҳимояга олинаётгани, инсоният ривожланиш даврида унинг салоҳиятини белгилаб олиш имконини беради.

Айни пайтда яна бир қанча қонунларни санаб ўтиш жоиз. 1996 йил 30 августдаги “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун, 1994 йил 5 майдаги “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар ҳуқуқи ҳимояси тўғрисида”ги Қонун, 1996 йил 24 апрелда қабул қилинган “Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун, 1992 йил

⁵ <https://lex.uz/acts/1022944#1023479>

25 декабрдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги миллий қонунчилик тизимини ташкил этади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларнинг алоҳида соҳа қонунлари орқали ҳимоя қилиниши ҳимоя тизимининг барқарор ишлашига олиб келади. Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни соҳага оид махсус қонун бўлиб, унда бевосита муаллифлар ва турдош ҳуқуқлар субъектларнинг шахсий номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Яъни, қонуннинг асосий ғояси шахсга-муаллиф (турдош ҳуқуқлар субъектлари)га, унинг меҳнати, фаолияти натижасида келиб чиқадиган муносабатларга қаратилган. О.Оқюловнинг фикрига кўра “интеллектуал мулк, ижодий фаолиятнинг натижаси унинг яратувчиси, муаллифи шахсидан ажралмасдир”⁶. Олимнинг бу фикрига қўшилиб айтиш мумкинки, қонун аввало объектни эмас, балки унинг яратувчиси ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиши керак.

Муаллифлик ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг тармоғи сифатида амалда бўлади. Муаллифлик ҳуқуқининг объекти – бу инсон ижодий тафаккури натижасидан яратилган турли кўринишдаги асардир. Амалдаги қонунчилик ва халқаро шартномаларга кўра қуйидагилар муаллифлик ҳуқуқининг объектлари ҳисобланади:

- бадий асарлар;
- драматик ва мусикали-драматик асарлар, сахна асарлари;
- хореография асарлари ва пантомималар;
- матнли ва матнсиз мусика асарлари;
- аудиовизуалли асарлар (кино-теле ва видеофильмлар, суръат фильмлар, диафильмлар ва бошқа кинотелеасарлар);
- рассомлик асарлари, ҳайкалтарошлик, сураткашлик, бадий безак, суратли ҳикоялар, қисқа текстли расмлар серияси, бошқа тасвирий суръат асарлари;
- амалий безак ва манзарали санъат асарлари;
- меъморлик шаҳар-қурилиш ва истироҳат боғ қурилиши санъати асарлари;
- фотография асарлари ва фотография усулига ўхшаб олинган асарлар;
- жуғрофия асарлари ва фотография усулига ўхшаб олинган асарлар;
- электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) дастурлари ва бошқа асарлар.

⁶ Оқюлов О. Правовой статус интеллектуальной собственности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Т., 2000. -С.17

ЭХМ учун дастурни қўриқлаш ЭХМ дастурининг барча турига, шунингдек барча тилларда ва ҳар қандай шаклда ифодаланган ҳамда моддий шаклда ифодаланган ҳамда моддий шаклда ифодаланганидан қатъий назар бошловчи, матн ва объектив кодли амалий программа ва операцияли системалар (тизимлар)га жорий қилинади.

Юқоридаги қонунда муаллифларнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари ва шахсий мулкӣ ҳуқуқларининг ўрнатилиши, муаллифларнинг ўзларига тегишли бўлган бу ҳуқуқларини амалда қўллашда уларнинг асардан фойдаланувчи субъектлар билан муносабатлари доирасини ҳам аниқлаш имконини берди. Янги таҳрирдаги Қонунда муаллифларга янада кўпроқ ҳуқуқлар берилди ва асарлардан фойдаланишга рухсат бериш ваколатлари аниқлаштирилди.

Қонунда муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинадиган асарлар (объект)лар билан бирга ҳосила асар, жамлама асар, аудиовизуал асар, интервьюга ва бошқа турдаги асарларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи белгиланди ҳамда бу ҳуқуқларга таърифлар берилди. Қонуннинг 18- моддасида муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари аввалги қоидалардан кўра бошқароқ қилиб ўрнатилди, яъни номулкий ҳуқуқлар янада кенгайтирилди. Бу ҳуқуқлар: муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ, ошкор қилишга бўлган ҳуқуқ, муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи, асарни чақириб олиш ҳуқуқи каби ҳуқуқлар билан бойитилди.

Муаллифларнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари муаллифлар ҳуқуқий мақомини кенгайтириш билан бирга, муаллифларга қўшимча ҳуқуқлар ҳам берди. Яъни, ҳар бир шахсий номулкий ҳуқуқ муаллифнинг қандай ҳуқуқий муносабатда бўлиши, бу муносабатларнинг иштирокчилари билан ҳуқуқий тартибга солиш меъёрлари, ҳуқуқларни қўллашда муаллифга берилаётган имтиёз ва имкониятлар доирасини ҳам белгиланди.

Қонунда муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишда мутлақ ҳуқуқларга эга эканлиги қайд этилган. Бу ўз навбатида муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқларга нисбатан мутлақ ҳуқуқларидан учинчи шахслар қандай шакл ва ҳажмларда фойдаланишлари лозимлигини белгилайди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, муаллифнинг мақоми: муаллифликнинг юзага келиши; муаллифлик презумпцияси; муаллифнинг шахсий ҳуқуқларининг амалда бўлиши; муаллифнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг амалда

таъминланиши билан аниқланади. Муаллифнинг мақоми алоҳида соҳавий қонунларда янада кенгайтирилган ва унинг ҳуқуқий табиати кўрсатилган ҳолда белгиланганини ҳам таъкидлаш жоиз.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://constitution.uz/>
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. Иккинчи қисм. <https://lex.uz/docs/-180552>
3. Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни 2006 йил 20 июль, ЎРҚ-42-сон. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 28-29-сон, 260-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» Қонуни 2007 йил 15 январь, ЎРҚ-78-сон. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Оммавий ижрога мўлжалланган драматик, мусиқали ва мусиқали-драматик асарлар яратганлиги учун муаллифлик ҳақини тўлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори 2019 йил 8 май, 385-сон. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.05.2019 й., 09/19/385/3107-сон; 09.01.2021 й., 09/21/7/0005-сон, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.04.2022 й., 09/22/153/0266-сон)
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Интеллектуал мулк соҳасини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. 2022 йил 26 апрель, ПҚ-221-сон. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.04.2022 й., 07/22/221/0357-сон)
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Муаллифлик ҳуқуқи объектларининг электрон назорат нусхаларини ягона базада сақлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори. 2022 йил 22 август, 469-сон. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.08.2022 й., 09/22/469/0762-сон).
8. Юлдашов, А., & Чориев, М. (2020). Договорно-правовые отношения в области авторского права и ответственности за нарушение авторского права: национальный и зарубежный опыт. *Общество и инновации*, 1(1/S), 511-522.
9. Юлдашов, А. (2020). ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК БЎЙИЧА МИЛЛИЙ СТРАТЕГИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА БУТУНЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИНИНГ БУ БОРАДА ТУТГАН ЎРНИ. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 1(2), 53-59.

10. ЮЛДАШОВ, А. (2021). Географик кўрсаткич тушунчаси ва иқтисодиётни мустаҳкамлашда унинг тутган ўрни. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 2(1), 249-257.
11. Yuldashov, A. A. (2012). Government policies related to social protection of disabled persons in Uzbekistan: National and international aspects. *Teise*, 84, 186-191.
12. Abdugopirovich, Y. A. (2021). Types Of Legal Protection Of A Trademark (Service Mark) In Foreign Countries: The Example Of The Madrid System. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(4), 1068-1073.
13. Yuldashov, A., & Shanmuka, S. N. (2022). RAQAMLI MUHITDA MUALLIFLIK HUQUQI MUHOFAZASI. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2(6), 168-181.
14. Юлдашов, А. (2020). Важные аспекты международной охраны авторского права и развитие договорно-правовой базы. *Review of law sciences*, 1(Спецвыпуск), 226-232.
15. Юлдашов, А. (2020). ЎЗБЕКИСТОНДА МУАЛЛИФЛИК ВА ТУРДОШ ҲУҚУҚЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК КУЧАЙТИРИЛИШИНING ДОЛЗАРБЛИГИ. *Review of law sciences*, (2), 134-137.
16. ТЎРАКУЛОВА, Н., & Юлдашов, А. (2022). ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ҲУҚУҚИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ХАЛҚАРО ШАРТНОМАЛАРНИING ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. *Conferencea*, 467-471.
17. Atalikova, G. S., & Asadov, S. F. O. G. L. (2022). MASLAHAT VA KONSALTING XIZMATLARI: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 299-309.
18. Yuldashov, A., & Usmonov, V. (2022). Copyright Protection in Uzbekistan by The Collective Management Organizations. *Miasto Przyszłości*, 25, 185–188.
19. ЮЛДАШОВ А. А. НЕОБХОДИМОСТЬ УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЙТИНГАХ И ИНДЕКСАХ В ОБЛАСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ //Электронный инновационный вестник. – 2021. – №. 1. – С. 18-20.
20. Yuldashov A., Usmonov V. COPYRIGHT PROTECTION IN TELECOMMUNICATIONS NETWORKS: THE EXAMPLE OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2022. – Т. 4. – С. 22-29.

-
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”ги фармойиши.
 22. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2020 йил 21 февралдаги “Суд муҳокамаси ошқоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги Қарори.
 23. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 август куни “Интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХУДУДИДАГИ ОЛТИН КОНЛАРИ

Пирназаров Мажид Махкамович

Геология фанлари университети профессори,
геол.-мин. ф. доктори, профессор.
+998(90)186-60-45. E-mail: pmajid@bk.ru

Хамидова Масрурахон Хасан қизи

Ҳ.М.Абдуллаев номидаги геологи ва геофизика
институтини таянч докторанти
+998(90)045-95-30. E-mail: masruraxon@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистон худудида тоғ-кончилик саноати вужудга келишининг дастлабки одимлари мавжуд тарихий манбалар ҳамда геология-қидирув жараёнида топилган кўплаб фактик материаллар ёрдамида ёритилган. Қадимий тоғ иншоатларини кенг тарқалганлиги, турли формацияларига хос конларда учраши, миқёси, ўтиши чуқурлиги ва усулларидаги хилма-хилликлар республикада олтин маъданларини ўзлаштиришининг ананалари кўп асрлик тарихга эгалигидан дарак беради..

Калит сўзлар: *Қадимий тоғ иншоатлари, кон, маъдан, олтин, усул, маъдан формацияси, тошқол, амальгамация.*

АННОТАЦИЯ

Первые шаги возникновения горно-добывающей промышленности на территории Узбекистана освящаются на основе сохранившихся исторических источников и фактических материалов накопленных в процессе геологоразведочных работ. Широкое распространение древних горных выработок, их наличие в различных формационных типах месторождений, масштабы, глубина распространения и разнообразие примененных методов проходки свидетельствуют о многовековых традициях освоения золотых руд в республике.

Ключевые слова: *Древние горные выработки, месторождение, руда, золото, метод, рудная формация, шлак, амальгамация.*

ABSTRACT

The first steps of the mining industry in the territory of Uzbekistan are covered with the help of existing historical sources and many factual materials found in the process of geological research. Identification of new perspective positions in the

southwestern part of South Nuratau is based on the rational concentrating of the results of geochemical (structuring of metallometric and biogeochemical aureoles of gold and arsenic according to the density of development) and cosmostructural (computer processing of digital satellite images using of the Sabel method, mineral (MinComp) and hydrothermal (HydroComp) components of images, etc.) works.

Keywords: Ancient mountain structures, mine, ore, gold, method, ore formation, rock, amalgamation.

КИРИШ

Маълумки Ўзбекистон худуди фойдали қазилмаларга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳозирги даврда республика геология тармоғи томонидан 70 дан ортиқ турга мансуб 2000га яқин конлар ўзлаштиришга тайёрлаб қўйилган. Уларнинг кўпчилиги охириги ярим аср мобайнида ўтказилган режали геологик-қидирув ишлар натижасида топилган. Лекин бир гуруҳ маъданли, айниқса олтинга бой конлар мавжуд бўлиб, уларни ўзлаштириш кўп асрлар аввал, бутунлай ўзгача билимлар тизими ва техник-технологик жиҳозланишга таяниб амалга оширилган. Ушбу тарихий ёдгорликларни тахлили қадимий Ўзбекистон худудидаги кончилик фаолиятининг дастлабки одимлари, излаб топилган фойдали қазилма турлари, уларни ўзлаштириш марказ ва усуллариининг юзага келишини хронологик кетма-кетликда кузатиш имконини беради. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек халқининг, айниқса Мустақиллик қўлга киритилганидан кейинги, ўз тарихини англашга бўлган интилишларини инобатга олганда, мазкур тадқиқотларни жуда долзарблигини таъминлайди.

Қадимий кончилик масаласи, махсус геологик-тарихий тадқиқотлар мавзуси сифатида, систематик тарзда бир қанча йирик монографик ишларда ёритилган [1-5 ва б.]. Унинг тадқиқот объекти бўлиб хизмат қиладиган замонавий Ўзбекистон худудини геологик ўрганилганлиги айрим даврларининг ўзига хос хусусиятлари ва замин ҳақидаги билимларни умумий ривожланишига қўшган хиссасига қараб 1998 йилда олти давр ажратилган [6]: қадимий ва ўрта асрлар, XIX-XX аср бошлари (1917 йилгача), 1920-1930, 1940-1950, 1960-1970 ва 1980-1990 йиллар. Дастлабки икки даврнинг янада муфассаллаштирилган кўриниши кейинги тарихий обзорда қуйидагича келтирилган [7]:

- тош асридан Александр эпохасигача бўлган қадимий цивилизациялар (эраиздан аввалги IV-I асрлар);
- янги эра дастлабки асрлари (I-V);
- ўрта асрлар (VI-XII);в

- мўғиллар ҳукмронлиги даври (XIII);
- Темурийлар ҳукмронлиги даври (XIV-XVI);
- охириги асрлар (XVII-XIX аср биринчи ярми).

Ўзбекистондаги геологик фикр ва коншунослик ривожигаги ушбу 6 давр тизимли ёндашув асосида етарли даражада батафсил таҳлил қилинган. Улардан кейинги ва замонавий даврлардаги геологик мерос тарихий таҳлилининг асосий натижалари маъдан геологияси қисми бўйича Минерал ресурслар институти («МРИ» ДМ) монографик ишида ўз аксини топган [8]. Шу туфайли, ушбу мақолада янада муфассал геологик-тарихий таҳлилни фақат олтин конларини қадимда ўзлаштириш ҳудуд, кўлам ва хусусиятлари билан боғлиқ масалалар бўйича ўтказиш кўзда тутилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Энг дастлабки Мовануннахрдаги фойдали қазилма конларини турлари ва жойлашув ерлари (тахминий) тўғрисидаги маълумотлар қадимий Хитой йилнома ва антик грек хабарларида ўз аксини топган. Сўғд ва Хоразим тўғрисидаги муайян географик маълумотлар «Мўътабар китоб» - «Авеста»да (эрамиздан аввалги IX аср – ҳозирги III аср) келтирилган. Абу Райхон Беруний минералогия бўйича суғд трактатлари борлиги тўғрисида хабар берган [9]. Кўплаб қадимий қўлёзма ва уларни иккиламчи нашрлари таҳлили асосидаги шарқшунос олимларнинг (В.В.Бертольд, М.Е.Массон, М.П.Грязнов, Б.А.Литвинов, М.А.Абдураимов, О.И.Исломов ва б.) тасаввурларига кўра туғма (соф) олтин ва қимматбаҳо тошлар бу ерда тош асридан бошлаб қўлланилиб келинган. Темир (Кўхитонг ва Қурама тоғлари, Фарғона водийси), қалайи (Карноб), мис (Қизилқум) каби неолит ва бронза эпохаларидан (эрамиздан аввалги III-I минг йилликлар) бошлаб ўзлаштириб келаётган фойдали қазилмалар рўйхати ўнлаб номларни ўзида жамлаган. Марказий Осиёнинг жанубий-шарқий қисмида кузатилган эрамиздан аввалги V ва III минг йилликларга мансуб археологик топилмалар бу ерда олтиндан маиший эҳтиёжлар учун фойдаланилганлигини кўрсатади. Герадот (эрамиздан аввалги V аср) ва Страбон (эрамиздан аввалги I аср) асарларида Марказий Осиё олтин ва мисга жуда бой, уларга нисбатан темирга ва кумуш бир мунча оз бўлган ҳудуд сифатида тасвирланган. Бунда олтин казиб олиш марказлари сифатида, тахминан, Қизилқумни Оролбўйи (Султон-Увайс тоғлари-?) ва Шимолий Нурота тоғлари билан чегарадош ҳудудлари кўрсатилган. Шу даврга мансуб Хитой йилномаларида эса туғма олтинни Самарқанднинг шарқида ва, темир ва

симоб билан бирга, Фарғона водийсида қазиб олинган тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Геологик-технологик нуқтаи-назардан ўзлаштирилиши оддий бўлган сочма конларидаги тоғ иншоатларининг Ўзбекистондаги энг дастлабки излари эрамиздан аввалги иккинчи ва биринчи минг йилликларнинг бошланғич даврларига мос келади [10]. Бу тўғрисида Чирчиқ, Чотқол, Косонсой дарёлари ва уларнинг жилғалари қирғоқларидан топилган ўша давр кончилик фаолияти излари (чўкинди тоғ жинслари уюмлари, очиқ тоғ иншоатлари фрагментлари ва турли майший буюм бўлаклари) гувоҳлик беради. Бирламчи маъданларни қазиб олишнинг дастлабки излари Қурама тизмаси шимолидаги Кўчбулоқ кони (эрамиздан аввалги ва эрамизнинг биринчи минг йилликлари) ва Султон-Увайс тоғларидаги Шайх-Жейли майдонида (эрамизнинг III-IV асрлари) аниқланган.

X-XI асрларга келиб, Марказий Осиё олтиннинг сезирарли захираларига эга улкан тоғ-маъдан худуди сифатида маълум бўлган. Абул-Қосим ибн Хаукал, Абу Райхон Беруний ва Хамдоллох Казвиний трактатларига кўра энг йирик олтин конлари Самарқанд шаҳри чеккасидаги «Кухлек» тепалиги (Чўлпонота қирлари), Фарғона водийсидаги «Буттам» ва Туркистон тизмаси шимолий ёнбағридаги «Усрашана» вилоятларида ўзлаштирилган [6]. Бундан ташқари, ушбу майдонлар жумласига Косонсой дарёси водийидаги «Ахсикета» юрти, Истарахи томонидан тасвирланган «Юқори Несье» (Сох дарёси қирғоқларида), «Некад» (Фарғона водийси жанубий-шарқий чеккаси) ва «Ипак» (Ангрен дарёси ва Қорамозор тоғлари) ўлкалари ҳам киритилиши лозим. Ўша даврлар қадимий тоғ иншоатларига энг бой объектлар сифатида Қурама тоғларининг олтин конлари алоҳида ажралиб туради. Айрим маълумотларга кўра улар Қизилотмасой (V-XII асрлар), Самарчук (X-XI), Кўчбулоқ (асосан IX-XII асрларда ўзлаштирилган), Токберди (IX-XII), Катранга (IX-XII), Ақчасой (X-XI), Сартабутакон (X-XII), Гольдуран (IX-XII) и Оқтурпоқ (IX ва XI аср биринчи ярмида олтин феруза билан бирга олинган) конларида топилиб, тадқиқ қилинган [11]. Кумуш қазиб бўйича катта миқёсли ишлар V-XI асрларда Конйўл, Лашкерек ва, асосан, Оқтепа маъданлар майдонида олиб борилган. Улардаги қадимий тоғ иншоатлари 180 метр чуқурликгача тушгани ва чиқарилган тоғ жинслари тўкилмалари хажми юзлаб минг тоннани ташкил қилгани, қазиб олинган металнинг миқдори минг тоннадан ошганини тахмин қилишга имкон берган. X-XII асрларга мансуб қадимий тоғ иншоатларининг яна бир катта гуруҳи Нурота тоғларидаги Сентяб, Маджирум, Консой, Олтинқазиган, Чормитон каби олтин конлари худудидан топилган. Бундан

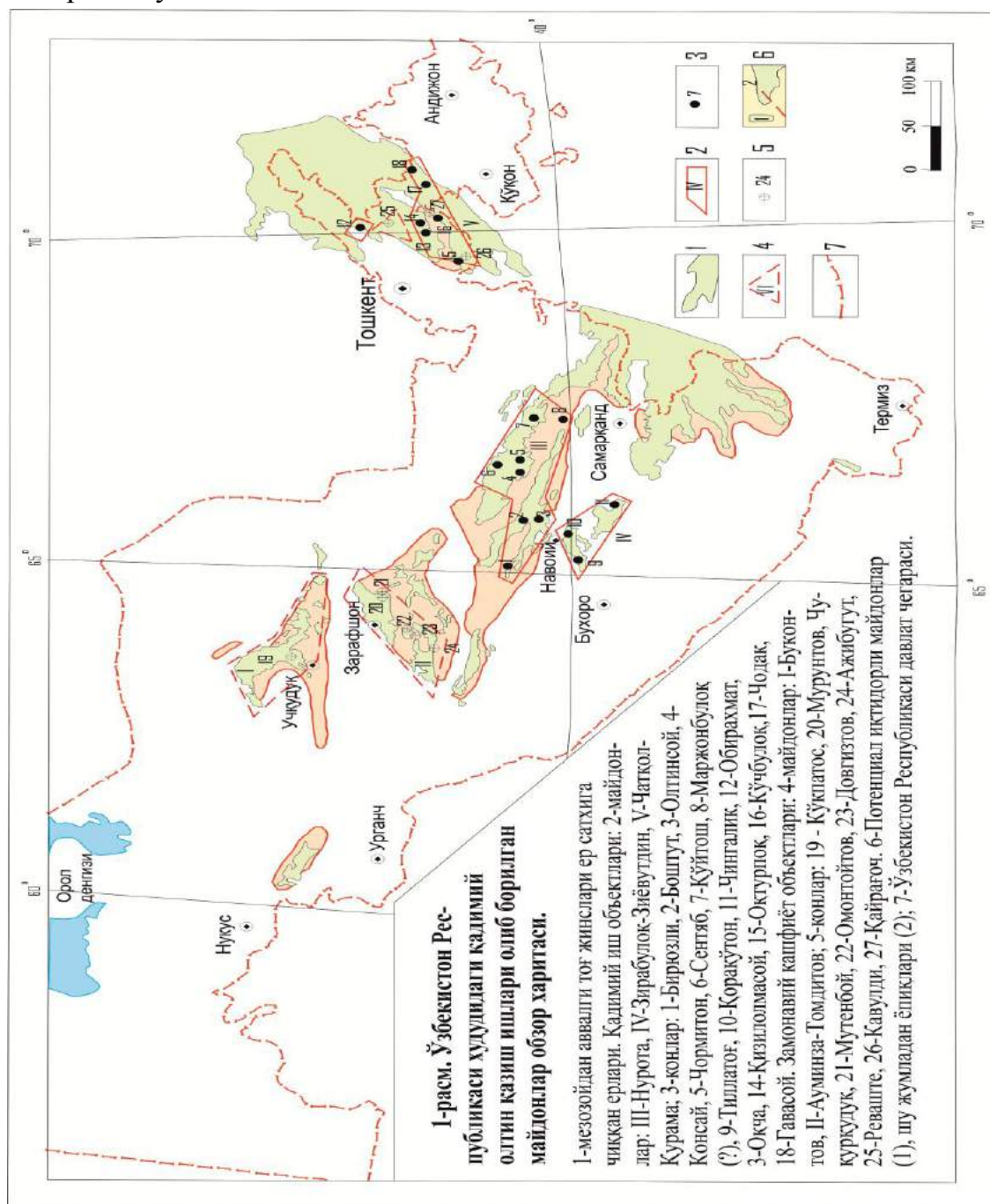
ташқари, фактик материаллар уларни Чодак (Чотқол тоғлари) ва, тахминан, Рабинжон (Зирабулоқ тоғлари) маъдан майдонларида ҳам бўлганини кўрсатадилар [12, 13]. Яъни, Чотқол-Қурама ва Нурота регионларида ҳозирги кунда маълум бўлган олтин конларининг кўпчилиги ўрта, асосан X-XI, асрларда муваффақиятли ўзлаштирилган.

Шарқий Ўзбекистон объектлари учун қадимда ўзига хос тоғ иншоотларини ўтишининг техник, маъдан қазилар ва қайта ишлаш усуллари тавсифли бўлган [11, 13]. Иншоотлар маъдан танасининг узунасига ва чуқурлашув йўналишига мос равишда ўтилган. Конлар ер сатҳидан маъдан таналари шаклига мос келувчи тирқишсимон иншоотлар билан ўзлаштирилиб, чуқурликда айримлари боши берк шахта, кесма ва камераларга айлантирилган. Шу замида қадимий тоғ иншоотлари аста-секин катта чуқурликларга қараб ривожлантириб борилган. Мисол учун, улар Оқтурпоқ конида 80 метр, Қизиллмада эса, 100 метрдан зиёд замида кириб борган. Бу кўрсаткичлар чегаравий эмаслигига Лашкерек ва Қонйўл қумуш-қўрғошин конларининг 300м ва ундан ортиқ чуқурликларида қазилган ўрта асрга мансуб тоғ иншоотлари гувоҳлик бериши мумкин. Лекин, тоғ-қончилик амалиёти бундай чуқурликларда асосан қислород етишмаслиги ва ер ости сувлари босилиши билан боғлиқ инсон фаолиятини чекловчи омиллар устиворлик қилишини кўрсатади. Булар эса, ўз навбатида, Қадимий Рим тоғ иншоотларидаги топилмаларга асосланган ҳолда, Шарқий Ўзбекистон конларида ер ости сувларини чиқариш ва вентиляция мақсадларида антик механик қурилмалар ишлатилганлигини тахмин қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Ўхшаш, лекин бир мунча камроқ чуқурликларга ўтилган қадимий тоғ иншоотлари, аҳамияти жиҳатидан Чотқол-Қурама региондан кейин турувчи, қадимий қон ўзлаштириш маркази – Нурота тоғларида аниқланган (Сентяб, Маджирум, Қонсой, Олтинқазиган ва б. қонлар). Уларга ўхшаш тавсифга эга қадимий тоғ иншоотлари Зирабулоқ-Зиёвутдин тоғларида топилган (Чангалак, Қорақўтон, Тиллатоғ ва бошқалар). Олдинги асрнинг 70-йилларида Рабинжон қонида аниқланган қадимий маъдан қазилар ишларининг излари (очиқ тоғ иншоотлари фрагментлари, ишлов берилган тоғ жинси уюмлари ва б.) Зирабулоқ тоғларининг шарқий қисмидаги олтин-мис-скарн маъданларида олиб борилган қазилар ишларининг нисбатан унча катта бўлмаган чуқурликларидан дарак беради (биринчи ўнлаб метрлар).

Шундай қилиб, замонавий тадқиқотлар натижалари билан асослангани даражасига қараб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қадимий олтин қазилар

ишлари жамданишининг уч майдони ажратилади: Чотқол-Курама, Нурота ва Зирабулоқ-Зиёвутдин (1-расм).

Лекин тарихий манбаларда мавжуд бўлган спорадик маълумотлар ва мустақиллик йилларидаги айрим тадқиқотлар натижасида йиғилган фактик материалларни инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси бўйича қайд этилган 600дан кўп қадимий қонлар рўйхатида [13] кўрсатилган ҳамда юқорида қисман таҳлил қилинган майдонлар сони ва географиясини сезиарли кенгайтириш мумкин.

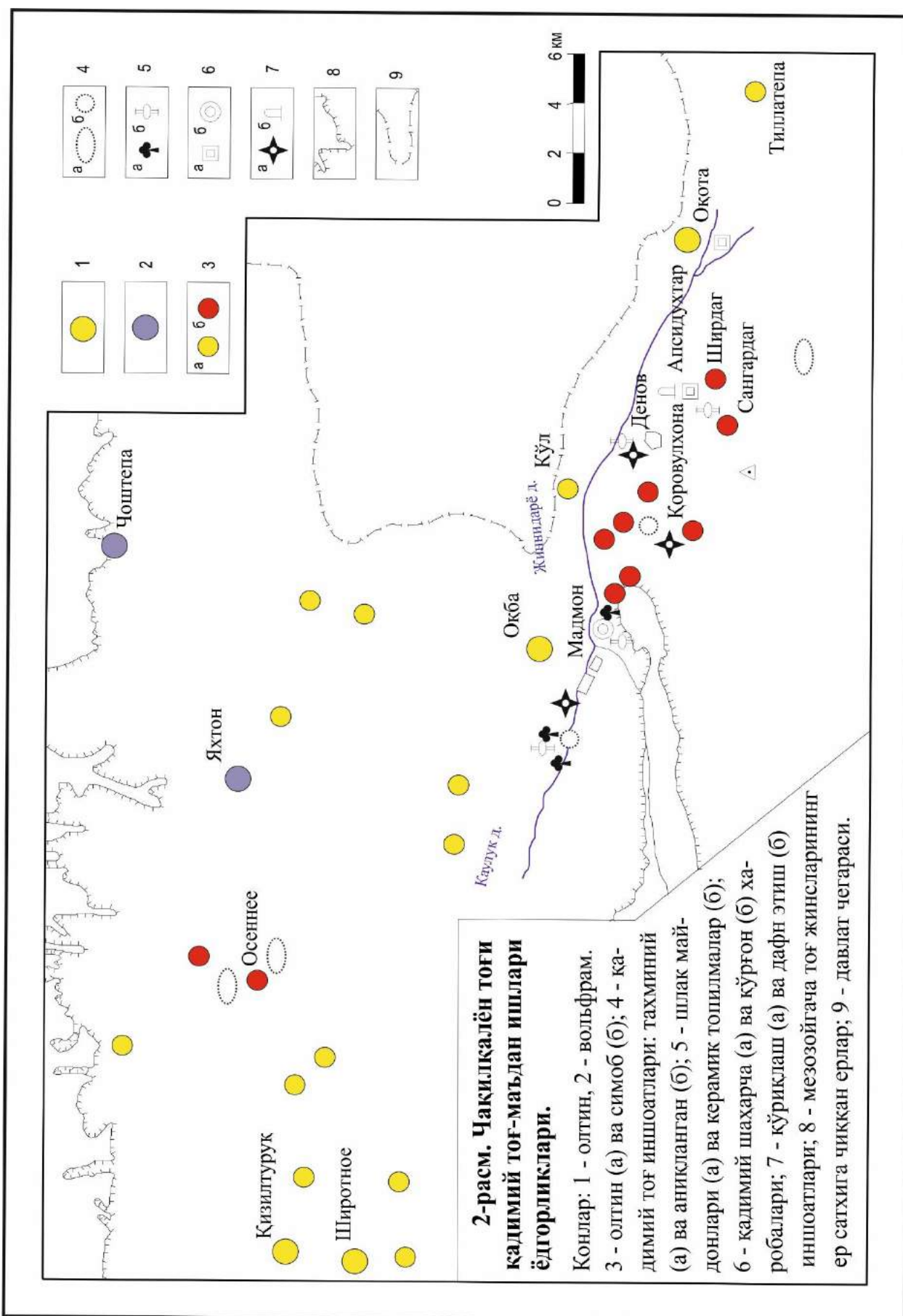


Бу маънода Туркистон фойдали қазилмаларига бағишланган энг қадимий Россия манбалари (XVI-XIX асрлар) қўл келиши мумкин [14, 15]. Улардаги юқорида эслатиб ўтилган қадимий марказлардан чеккада жойлашган Шайх-Жейли тизмасидаги «яхши» олтин ва кумуш маъданлари, Бухоро орти Амударё яқинидаги олтинга бой қумлар ва Буконтовдаги (Илдертов) катта микдордаги олтин захиралари тўғрисидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

К.Лейкс ўзининг «Марказий Осиё» (1916) китобида региондаги фойдали қазилмалар тўғрисидаги маълумотни келтирар экан Бухородан шарқроқда 600-1000м қалинликда намоён бўлиб, Вахш ва Панж дарёларигача чўзилиб кетган олтинли конгломератларга катта аҳамият берган.

Бундан тўлароқ маълумотларни А.Андреевнинг «Туркистон фойдали қазилмалари Каталогидан» (1912) олишимиз мумкин. Бу ердаги географик жойлашуви кўрсатилган ҳолда тузилган 38 турдаги фойдали қазилмаларнинг 648 объекти тўғрисидаги ахборотдаги 13 олтин конлари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Булар, маълум бир жиҳатдан, Султон-Увайс (Шайх-Жейли) ва Томдитов (Мурунгов ва б.) тоғларида аввал фанга номаълум бўлган қадимий тоғ-кончилик фаолияти излари топилганининг сабабини тушунтириши мумкин.

Бу маънода охириги йилларда республикадаги фойдали қазилмалар учун энг истиқболли регионларидан бири сифатида шаклланаётган Жанубий Ўзбекистон маъдан объектлари хали кўпгина очилмаган имкониятларга эга. Мисол учун, Қоратепа-Чақилқалён тоғларидаги майдонларда қадимий тоғ-маъдан ўзлаштириш фаолиятининг жуда ноёб объектлари қайд этилган. Улар ичида Ширдаг, Қоровулхона ва Мадмон майдонлари алоҳида ажралиб туради (2-расм). Қадимий тоғ-кончилик мажмуаси бўлган Ширдаг кенг тармоқли конлар тизими Сангардак, Шаршарали, Ширдаг, Аспидухтар ва Тиллатепа конларини ўзида бирлаштирган бўлиб, уларнинг барчасида тоғ-қазиш ишларининг излари топилган. Биринчи навбатда, булар маъдан зоналари бўйлаб ўтилган ва маъдан таналари шаклини қайтарувчи қадимий тоғ иншоатларидир.



Нишаб, штольнясимон иншоатларнинг диаметри 1,5дан 4,8 метргача етиб, узунлиги ўпирилишлар бўйича кузатилганида 70-95 метрни ташкил этади. Ишлов берилган тоғ жинслари тўпламларида катта миқдорларда киноварь мавжуд. Шаршарали объектида эса, 50 метрдан узун карьер аниқланган. Кенг тошқол (шлак) майдонлари қадимий маъдан эритиш печлари ва кўпгина дафн мақбаралари бу райондаги жадал фаолиятдан дарак бериб турибди. Тиллатепа - маъдан қазувчилар шаҳарчасидир. Бу ерда ёши эраминизни бошланишидан тортиб, XII асригача бўлган даврда ишлаб чиқарилган ҳаёт ва меҳнат воситалари топилган.

Симобни сақлаш ва хайдашда фойдаланилган идишлар фрагментлари, бу ерда олтин симоб ёрдамида ажратиб олинганидан дарак беради. Ширдаг ва Қоровултепа конлари тоғларнинг қийин чиқиладиган жойларида жойлашганига қарамай, ҳар томонидан даралардаги жуда зич қўриқлаш пунктлари билан ўралгани, қазиб олиш ишларини қанчалик беркитиқча олиб борилгани ва махсус муҳофазаланганидан дарак бериб туради. Ушбу майдонда ҳаммаси бўлиб 160та қадимий иншоат ва карьерсимон чуқурликлар изи қайд этилган (Зоҳидов ва Ғофурбеков, 2001).

Ушбу региондаги яна бир қадимий олтин қазиш фаолиятининг иқтидорли районлари жумласига турли ўлчамли тошқол (шлак) участкаларидан таркиб топган Мадмон маъданлар майдони киради. Ундаги энг йирик тошқоллар майдони Кулук сойининг чап қирғоғидан топилган. У ғарбдан шарққа қараб узунасига 500 метрга тадқиқот қилиниб, кенглиги 50-100 метрлиги аниқланган. Тошқол майдони тўрт поғоналик тузилишга эга бўлиб, ҳар бир поғонанинг баландлиги 1,5-2 метр атрофида.

Тошқолларда 0,01-0,1 дан 0,8 г/т гача қолдиқ олтин ҳамда барий, марганец, фосфор, кальций ва тўтиёнинг баланд кўрсаткичлари аниқланган. Терриген хосилалар учун хос бўлмаган 1 фоиздан ортиқ барий ва марганец, 0,8% фосфор ва 0,002-0,006% тўтиё миқдорлари эритиш учун бирламчи тоғ жинслари сифатида охактошлар қўлланилганлигини кўрсатади.

Тошқолларнинг катта хажмлари ўзлаштирилган объектнинг йириклиги, эритиш ишларининг жиддий ва давомийлигидан гувоҳлик беради. Кузатилган маъдан эритиш печлари, бир қанча қўриқлаш иншоатлари ва йирик карвон йўли ушбу участкани Жиннидарё юқорисидаги биринчи даражали объектлардан бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари, юқори санъат асарлари даражасидаги сопол материалларнинг кўплиги, кўпгина тангаларнинг топилгани ва камида иккита

танга чиқарувчи хонадонларнинг мавжуд бўлгани ушбу ердаги қадимий ҳаётнинг қанчалик бой бўлганидан дарак бериб турибди. Маъданга қайта ишлов берилган жойлардан олинган намуналар олтиннинг юқори миқдорлари билан тавсифланади. Агарда бу материал ташландиқ маъданни дастлабки ажратиш жойидан олинганини инобатга олинса, қайта ишланган маъданлардаги олтин миқдори 1дан 10-20 г/т гача кўрсаткичлардан ҳам юқори бўлганини англашимиз мумкин.

Айрим участкаларнинг тошқол майдонлари ҳозирги эра I-V асрдан то X-XII асригача бўлган даврга мансуб синиқ сопол майдонлари билан ягона маконда жойлашган. Шу ернинг ўзида ҳозирги эра V-VI асрлари Сасонидлар династиясига (Феруз) мансуб кумуш тангалар ҳам топилган. Мадмонда топилган олтинни амальгамацияси учун ишлатилган идишларнинг кўпчилигини ёши эрамиздан аввалги I асрдан то ҳозирги эра VI-VIII асрларигача баҳоланади.

Қадимий саёҳатчи ва географларнинг кўпгина ёзма манбалари билан тасдиқланадиган металлогеник имкониятлари ҳали тўлиқ очилмагани туфайли, Чақилқалён тоғларида ажратилган ушбу участкаларни жуда диққат билан, муфассал ўрганиш зарур. Сусанидлар давридаги олтин ишлаб чиқарилган районлар Қашқадарёнинг жанубида жойлашгани тахмин қилинади. Бухоро амирлиги даврида олтин бозорларга Бартанга билан бирга Бозор Дарё ва Мадмон шимолий ён бағрларидаги Қашқадарё оқимининг ўрталаридаги мозорлар назарда тутилган «табаррук шайх мозоридан юқоридан» олиб кирилаган. «Суюқ олтин» Жина ва Оқсув яқинидан, «олтин томли сарой турган» (тахминан Тиллатепа) жойда ажратиб олинган.

Қадимий маъдан қазувчиларнинг нафақат Жанубий Ўзбекистон, балки республиканинг қолган ҳудудларидаги мақсадга йўналтирилган кенг миқёсли фаолиятидан ушбу обзорда акс эттирилмаган кўплаб маъдан қазувчилар яшаш жойлари, маъдан ташиш йўллари, кўриқлаш иншоотлари, кўмиш мажмуалари ва топономик маълумотлар дарак бериб турибди. Шунга аҳамият бериш жоизки, олтин турли геологик-структуравий жойлашиш шароити, камровчи тоғ жинслари литологик таркиби, маъдан таналарининг морфологик тури ва моддий (минералогик) таркибларига мансуб конлардан олинган (Жадвал). Маълумки, кўрилаётган конлардаги ушбу кўрсаткичлар ўзига мезозойгача хосил бўлган тоғ жинсларининг микроскопда қайд этилувчи метасоматик ўзгариш изларини ва тектоник бузилишини қарийиб барча генетик ва литологик турларини киритувчи жуда кенг чегараларда ўзгариб туради.

Ўзлаштирилган маъдан тўплamlари морфологик турлари оддий томир ва плитасимон давомли ётқазиклардан тортиб, формациялар ичи ва аро, кўп ҳолларда қалинлиги унчалик катта бўлмаган, тик ётувчи таналаргача бўлган чегараларда ўзгариб турган. Қазиб олинган маъданлар олтин мавжудлик шакли ва уни жамловчи муҳитнинг сульфидлик даражасининг турличалиги билан ҳам тавсифланган.

Охириги кўрсаткич, ҳозирги кунларгача республикада аниқланган конларнинг маъдан-формацион турлари барча палитраси билан тақдим этилган – жуда оз сульфидли (Чодак, Сентаб, Олтинқазиган, қисман Қизилолма ва б.), кам сульфидли (Консой, Қизилолма ва б.), мўътадил сульфидли (Кўчбулоқ, Оқтурпоқ ва б.) ва кўп сульфидли олтинли (Рабинжон, қисман Кўчбулоқ, Лашкерек ва б.). Улар орасида етакчи бўлиб гидротермал-метаморфоген (Консой, Сентаб, Олтинқазиган ва б.), гидротермал-плутоноген (Зармитон, Оқтурпоқ, Рабинжон (скарнли) ва б.) ва гидротермал-вулқаноген (Кўчбулоқ, Қизилолма, Чодак ва б.) генетик синфлар ҳисобланади. Ушбу синфларга мансуб конларнинг намоён бўлиш майдонлари ҳам, муносиб равишда, Марказий Қизилқум тоғ баландликларида, Ғарбий Ўзбекистоннинг Нурота ва Шарқий Ўзбекистоннинг Чотқол-Қурама тоғларида кузатилади.

Жадал
Ўзбекистон қадимий олтин қазиниш объектлар турларининг (геологик-саноат, маъдан формацион, генетик) турли-туманлиги

Маъдан формацияси (геологик-саноат тури)	Маъдан таналарининг морфо- структуралар турлари (объектлардаги абсолют баландлик белгилари, м)	Асосий маҳсулдор минерал ассоциациялар	Маъдан камровчи тоғ жинслари (маъданларни ўзлаштириш чуқурлиги, м)	Кон номи (ўзлаштириш бошланган давр)
Жуда оз сульфидли (сульфидлар <1%) олтин - кварц	Плита, линза, столбасимон, камрок кесувчи (700-1300)	Олтин - пирит - кварц Олтин - адулар - карбонат - кварц	Гнейслашган гранит, фельзит порфир, трахиандезит (40-50)	Самарчук ³⁾ (X-XI аср бошлари)
Кам сульфидли (сульфидлар 1-10%) олтин-кварц-сульфидли	Кесувчи линза, столба-, кулласимон томирлар, Минераллашган зоналар (800-1700)	Олтин - пирит - кварц, олтин - кўп сульфидли, олтин - пирит - арсенопирит - кварц	Граносениит, сиенит-диоритли порфирит, сланец, кумтош, алевролит (до 100)	Чодак ³⁾ (X-XI асрлар) Сентаб ¹⁾ , Чармтон ³⁾ , Сармич ¹⁾ , Олтинказган ¹⁾ , Тиллатоғ ¹⁾ (X аср), Қизиллма ³⁾ (V аср), Шайх-Жейли ³⁾ (III аср)
Мўтадил сульфидли (сульфидлар 10-30%) олтин-сульфид-кварцли	Нишаб линзасимон ётказиклар, тик жойлашган кесувчи томирлар ва столбасимон таналар (800-1250)	Олтин - пирит - кварц, олтин - кумуш - гессит, олтин - сульфогуз, олтин - теллурид, олтин - хира маъдан	Сиенит-диорит (80) Андезидациит (100)	Оқтурпоқ ²⁾ (IX аср) Кўчбулоқ ³⁾ (эраминдан аввалги I - минг йиллик), Токберди ³⁾ (IX аср)
Кўп сульфидли (сульфидлар 30-40%) сульфид- кварцли олтинли	Столбасимон таналар, штокверк зоналари (1800-2700) Штокверк томирча-томчисимон ва скармли маъданлашувлар (600-1100)	Кумуш - пирит - сфалерит - галенит Магнетит - халькопирит - бор- нит - сульфогуз, пирит - молибденит - халькопирит	Риолит, андезидациит, гранодиорит порфир (300) Кварцли монцитит-порфир, сне- нит-диоритли порфирит (30-50)	Лашкерек ³⁾ (IX аср) Сари-Чеку ²⁾ , Рабинжон ⁴⁾ (X аср)
Сочмалар	Ўзан ётказиклари	Тўғма олтин	Магматик ва метаморфик тоғ жинслари (биринчи ўнлаб метрлар)	Косонсой ва Чирчиқ дарёлари, Чотқол ³⁾ (II - эраминдан аввалги I - минг йиллик)

¹⁾ Конларнинг генетик турлари: 1 – гидротермал-метаморфоген, 2 – гидротермал-плутоноген, 3 – гидротермал-вулканоген, 4 – скарн, 5 – сочма.

Юқоридаги фикр сўнгида диққат қаратилган худуд (Чотқол-Қурама тоғлари) Ўрта Тянь-Шан, дастлабки иккитаси эса, Жанубий Тянь-Шан бурмали вилоятларнинг (металлогеник провинцияларнинг) Ўзбекистон худудига кирувчи қисмларида жойлашган.

ХУЛОСА

Маълумки, геологик тузилишнинг қарийиб барча параметрлари, моддий таркиб ва, мос равишда, излаш белгилари билан бир-биридан фарқланиб турувчи кенг спектрга мансуб конларни топиш ва саноат миқёсида ўзлаштириш учун геологик ва муҳандислик-технологик билимларининг яхлит тизими мавжуд бўлиши лозим. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон худудини нафақат олтинга бой, балки уни башоратлаш, излаш, тадқиқ қилиш, баҳолаш ва ўзлаштириш соҳаларида ҳам ананавий қучли илмий-амалий потенциалга эга бўлиб келган дунё миқёсидаги провинция сифатида эътироф этиш учун асос бўла олади.

XX-XXI асрлардаги геологик билимларнинг, техник ва технологик имкониятларнинг ривожланиши Ўзбекистон минерал-ҳомаё негизини қадимий маъдан қазувчилар томонидан ўзлаштирилмаган янги олтин конлари билан янада кенгайтирилишига олиб келди. Шундай замонавий ихтиролар жумласига Марказий Қизилқумнинг Мурунтоғ, Кўкпатос, Довғизтоғ, Омонтойтоғ, Аджибугут каби олтин конларини киритиш мумкин. Кўп асрлик излаш ишларига қарамай, охириги йилларда Реваште, Қовулди, Қўрғон, Қайрағоч, Чақмоқтош, Междуречье каби кўплаб олтин конлари излаб топилган Чотқол-Қурама тоғларида ҳам геологик-қидирув ишлари муваффақиятли ривожланмоқда.

REFERENCES

1. Абдуллаев Х.М., Васильковский Н.П., Вайнер Л.А., Исламов О.И. Очерки по истории геологического изучения Средней Азии. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1956. - 147с.
2. Геология СССР. Т. XXIII: Узбекская ССР. - Москва: Недра, 1972. - Кн. 2, 3.
3. Геология СССР. Т. XXIII: Узбекская ССР. Полезные ископаемые. - Москва: Недра, 1983. - 232с.
4. Золото. Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан / Шаякубов Т.Ш., Цой Р.В., Голованов И.М. и др. - Ташкент: Университет, 1998. - С. 577-593.

5. Исламов О.И. Зарождение геологических знаний в Средней Азии // Тр. ин-та геол. АН УзССР. - Ташкент, 1956. - Вып. 13.
6. Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан / Под. ред. Т.Ш.Шаякубова, Т.Н.Далимова. - Ташкент: Университет, 1998. - 723с.
7. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического изучения Узбекистана в системе цивилизаций Азии. - Ташкент: ГИДРОИНГЕО, 2001. - 180 с.
8. Рудные месторождения Узбекистана - Ташкент: ГИДРОИНГЕО, 2001. - 661с.
9. Policovskiy V.S., Aripov M., Islamov L.R., Saripov R.A. Abu Raykhan ibn Mukhammed al-Beruniy.- Tashkent: University, 1999. - 57p.
10. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1953.
11. Киреев В.И., Пругер Е.Б. О древнем золоторудном промысле Узбекистана // Вопросы геологии золота Узбекистана. - Ташкент, 1975. - С. 108-116.
12. Пругер Е.Б. Древний горный промысел Узбекистана – целесообразность и перспективы изучения // Узбекский геологический журнал. - Ташкент, 1978. - № 4. - С. 93-94.
13. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. - Ленинград-Москва, 1932.
14. Вебер В.Н. Полезные ископаемые Туркестана. - Санкт-Петербург, 1917.
15. Бубнова М.А. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI-XIX вв. - Москва: Наука, 1975.

MAKON VA ZAMON TUSHUNCHASI

Eshnazarov Anvarbek Adambayevich

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Ijtimoiy-gumanitar fanlari kafedrası assistent o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Makon va zamon – borliqning umumiy yashash shakllari, fazo dunyoni tashkil etuvchi ob'ektlar va ulardagi tarkibiy nuqtalarning o'zaro joylashish tartibi, ko'lam va miqyosini ifoda etsa, vaqt dunyoda sodir bo'luvchi xodisa va jarayonlarning ketma-ket ro'y berishi va davomiyligini ifodalaydi. Fazo va vaqtning tabiati hamda mohiyati haqida qadimdan faylasuflar xilma-xil nuqtai nazarni ilgari surgan. Ularni umumlashtirib 2 ga: substansial va relyatsion konsepsiyaga ajratish mumkin. Ushbu tezisdagi, mazon va zamon tushunchasi haqida fikr va mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: Makon, zamon, fazo, vaqt, tushuncha, davr, xususiyat, substansial konsepsiya.

АННОТАЦИЯ

Пространство и время являются общими живыми формами существования, при этом пространство представляет собой порядок, размах и масштаб взаимного расположения объектов, составляющих мир, и составляющих их точек, время представляет собой последовательное протекание и продолжительность событий и процессов, происходящих в мире. Мир. С древних времен философы выдвигали разные взгляды на природу и сущность пространства и времени. Их можно свести к двум: содержательным и реляционным понятиям. В данной диссертации есть мысли и мнения о концепции пространства и времени.

Ключевые слова: Пространство, время, пространство, время, понятие, период, признак, субстанциальное понятие.

KIRISH

Substansial konsepsiyada fazo va vaqtning mutlaq jihatları, relyatsion konsepsiyada esa ularning nisbiy jihatları mutlaqlashtiriladi. Fazo va vaqtni mustaqil substansiya deb hisoblaganliklari uchun ularning yondashuvi fanga substansial konsepsiya nomi bilan kirgan. Relyatsion yondashuv vakillarining fikricha, fazo — moddiy dunyoning tarkibiy tuzilishi tartibining namoyon bo'lishi, jismlarning o'zaro joylashish o'rni va moddiy narsalarning mavjudligi tartibini ifodalaydi. Fazo majoziy holda ham, umumiy holda ham moddiy dunyoning holatiga bog'liq; materiya

fazoning mavjudligi uchun asosiy vositadir, vaqt esa materiyaning atributi (ajralmas xususiyati), u materiyanidan tashqarida mavjud bo'lishi mumkin emas, u nisbiydir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fanda uzoq davr mobaynida fazoni vaqtdan ajratib tushunish hukmronlik qilib keldi. Shu jixatdan vaqtga nisbatan dinamik va statistik qarashlar ham mavjud. Dinamik qarash bo'yicha, vaqtning faqat hozirgi zamonigina real mavjud, o'tmish o'tib ketgan, kelajak esa hali yo'q. Statistik qarash vakillarining fikricha, vaqtning barcha lahzalari bir yo'la, yaxlit holda, bir vaqtda mavjuddir, vaqtning lahzalarini har bir sub'yekt o'z boshidan kechiradi va unga go'yoki vaqt oqib o'tayotgandek tuyiladi. XX-asr boshlarida A. Eynshteyn tomonidan nisbiylik nazariyasining yaratilishi fazo va vaqtning o'zaro chambarchas bog'likligi, fazo va vaqt sistemaning harakat tezligi bilan, vaqt-fazo strukturasining modda zichligi bilan bog'likligi haqidagi fikrlar tabiiy-ilmiy va nazariy isbotini topdi.

Bundan ilgariroq yaratilgan noyevklid geometriyasi tamoyillari bilan dunyo elektrodinamik manzarasining bog'lanishi fazoning strukturasini haqidagi tabiiy-ilmiy tasavvurlarni yanada kengaytirdi. Fan yutuqlari fazo va vaqtning xususiyatlari mikro, makro va megadunyolarda bir-biridan farq qilinishini isbotladi. Hozirgi zamon fanlari aniqlab bergan fazo va vaqtning xususiyatlarini 2 turga ajratish mumkin. 1-turga tegishli o'lchov asboblari (lineyka, ruletka, soat kabilar) bilan o'lchash mumkin bo'ladigan, turli hisob sistemalarida turlicha namoyon bo'ladigan nisbiy xususiyatlari kiradi va ular metrik xususiyatlar deb ataladi. Bunday xususiyatlarga fazoning ko'lami, bir jinsliligi, izotropiligi, egilganligi, vaqtning bir jinsliligi, bir xilligi, davomiyligi, anizotropiligi va boshqa kiradi. 2-turdagi xususiyatlari fazo va vaqtning tub mohiyatiga aloqador bo'lgan, barcha hisob sistemalarida bir xilda namoyon bo'ladigan, o'zgaras, fundamental xususiyatlardir. Ular topologik xususiyatlar deb atalib, fazoning uzluksizligi (yoki diskretligi), o'lchamliligi, tartiblanganligi, kompaktligida, vaqtning esa uzluksizligi, bir o'lchovliligi, orqaga qaytmasligi, chiziqli bog'langanligida va boshqada namoyon bo'ladi.

Makon va vaqtning yana shunday xususiyatlari ham borki, ular barcha hisob sistemalarida, materiyaning barcha struktura darajalarida, mikro dunyoda ham jamiyatda ham bir xilda saqlanadi. Ular makon va vaqtning tub sifatijihatlarini ifodalovchi fundamental xususiyatlar hisoblanadi. Bunday xususiyatlarni topologik xususiyatlar deyishadi. Topologik xususiyatlar moddiy aloqadorliklarning ichki, tub sifatijihatlarini ifodalaydi. Topologik xususiyatlarning o'zgarishi bilan moddiy ob'ektlarning tuzilishida tub sifatijihat o'zgarishlar sodir bo'ladi. Quyidagi xususiyatlar

makonning topologik xususiyatlari hisoblanadi: uzluksizlik va uzluklilik, o'Ichamlilik, bog'langanlik, kompaktlik, tartiblanganlik, chegarasizlik. Vaqtning topologik xususiyatlariga esa uzluksizlik, orqaga kaytmaslik, bir o'Ichovlik, chiziqli tartiblanganlik va bog'langanlik kiradi.

Makon va vaqt materiya strukturasidagi o'zaro aloqadorliklar majmuasini aks ettirar ekan, bu aloqadorliklarning turli xil shakllari, turli xil shakldagi harakat va unga bog'liq bo'lgan makon-vaqt shakllarining vujudga kelishiga sababchi bo'ladi. Biz yuqorida faqat fizik makon va fizik vaqt haqida to'xtaldik. Hozirgi zamonda borliqning turli tashkiliy struktura darajalariga aloqador bo'lgan fizik, ximiyaviy, geologik, biologik, fiziologik, ijtimoiy (sotsiologik), psixologik makon va vaqt haqidagi konsepsiyalar ham yaratilmoqda. Bunday konsepsiyalarda olamning tuzilishi jihatdan xilma-xilligi va birligi, ko'p qirraliligi va cheksizligi, murakkabligi va nihoyasizligi asoslanmoqda. XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida nazariy fizika, topologiya, chiziqli algebra, kvant fizikasi, qora tuynuklar fizikasi, relyativistik kosmologiya fanlarining rivojlanishi makon va vaqt haqidagi tasavvurlarni jiddiy o'zgartirdi. Ayniqsa, konseptual makon (vaqt)ni informatsion texnologiya vositalarida modellashtirish yo'llari osonlashgach, makon va vaqtning turli-tuman modellarini tadqiq etish imkoniyatiga keng yo'l ochildi. Bu tadqiqotlar olamdagi yagona, eng umumiy, universal va fundamental aloqadorlik - bu makon-vaqt aloqadorligidir, deb xulosa chiqarishga to'liq asos berdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, fazo va vaqtning metrik xususiyatlari borliqning miqdoriy munosabatlarini ifoda etsa, topologik xususiyatlari esa tub sifat jihatlarini aks ettiradi. Shu sababli falsafada fazo va vaqtning metrik xususiyatlari — miqdoriy xususiyatlar, topologik xususiyatlari esa sifatiy xususiyatlar deb ataladi. Fazo va vaqtning metrik xususiyatlari o'zgarganda voqeliqda jiddiy strukturaviy o'zgarishlar ro'y bermasligi mumkin, topologik xususiyatlarning o'zgarishi esa voqelikni, albatta, tubdan strukturaviy o'zgartiradi.

REFERENCES

1. Moddiy dunyoning tuzilishi va evolyutsiyasi haqidagi zamonaviy fan, kitobda. Falsafa asoslari, jild, 2004 yil;
2. To'rayev B. O., Vaqt muammolari, 2000 yil;
3. To'rayev B. O., Kosmik. Vaqt. Rivojlanish, 1992.

БУРҲОНИДДИН МАРГИНОНИЙНИНГ “АЛ-ҲИДОЯ” АСАРИДА ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИНГ МАЗМУНИ

Б.Ботиров

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

таянч докторанти

Тел: 94 611-52-93; 90 925-00-93.

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Бурҳониддин Маргинонийнинг “Ал-Ҳидоя” асари ва унда инсон ҳуқуқи ва эркинликларнинг мазмуни тўлақонли таҳлил қилиб ўтилди. Бугунги фуқаролик жамиятида инсонларнинг шахсий ҳуқуқи ва эркинликларини таъминлаш халқаро ҳамжамият ва давлатларнинг долзарб вазифаларидан бирига айланди.

Калит сўзлар: “Ал-Ҳидоя”, инсон ҳуқуқи, инсон эркинлиги, “Жиноятлар бўлими”, Жизя ҳақида.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования был полностью проанализирован труд Бурхониддина Маргинани «Аль-Хидайя» и содержание в нем прав и свобод человека. В современном гражданском обществе обеспечение личных прав и свобод людей стало одной из актуальных задач международного сообщества и государств.

Ключевые слова: «Аль-Хидайя», права человека, свобода человека, «Управление по расследованию преступлений», о Джизии.

КИРИШ

Халқаро ҳуқуқ нормаларидан тортиб то давлатларнинг бош қомусларигача инсонларнинг яшаш ҳуқуқи, шаъни ва кадр-қиммати ҳимоя қилиш ҳуқуқи, шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи, турар жой дахлсизлиги, тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқи, эркин касб танлаш ҳуқуқи, мулоқот, фикрлаш ва сўз эркинлиги, виждон ва диний эътиқод эркинлиги ва бошқа бир қатор ҳуқуқларини ўзида акс эттирган. Бу бўйича қатор ҳуқуқий механизмлар ва тузилмалар ишлаб чиқилган.

Мусулмонлар мамлакатларида эса бундай тизим аллақачон ислом ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинган. Манбалари ва узоқ муддатли тажрибадан ўтган қонун-қоидалар тизими яратилган. Бу нормалар замонавий қонунчилик мазмунида ҳам ўз аксини топган.

Ислом ҳуқуқи нормаларини жамлаган меъёрлар шариат деб аталади. Ислом шариатининг асоси беш мақсад: инсоннинг дини, жони, моли, ақли ва насабини муҳофаза қилишдан келиб чиқади. Бу борада эса инсон ва унинг унинг ҳаётини муҳофаза қилиш, инсонга эркин яшаш шароитларини яратиб бериш ислом ҳуқуқининг бош мақсади саналади.

Бурҳониддин Марғиновичнинг “ал-Ҳидоя” асари ислом ҳуқуқи борасида ҳанафий фикҳининг мўътабар манбаси ҳисобланади. Мазкур манба ўзида ибодат ва муомалот масалаларига доир турли мавзуларни ўзида жамлаган бўлсада, унинг бош мақсади инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилгандир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари борасида сўз борса, албатта, яшаш ҳуқуқи дастлаб тилга олинади. “ал-Ҳидоя” асарида ҳам инсон ҳаёти ва унинг муҳофазасига доир бир нечта норма ва ҳуқуқлар белгиланган. Жумладан, манбанинг “Жиноятлар бўлими”да қотиллик, яъни инсон жонига тажовуз қилишнинг 5 та кўринишлари ҳақида сўз боради⁷. Улар: қасддан, қасдга ўхшаш, хато қилиб (эҳтиётсизлик оқибатида), хатонинг ўрнида ва бирор сабаб билан қилинган қотилликлардан иборат. Марғинович уларнинг сабаб ва кўринишларини бирма-бир шарҳлаб беради. Уларнинг энг оғир оқибатлиси қасддан сабабсиз бир жонга қасд қилиш бўлиб, бу Қуръон ва суннат билан ҳаром қилингани ва бундай қотиллик содир этишнинг оқибати жаҳаннам бўлиши таъкидланади.

Шунингдек, озод инсон, қул, мусулмон, зиммий (мусулмонлар орасида яшовчи бошқа дин вакили) бўлишидан қатъий назар инсон жонига қасд қилиш оғир жиноят эканлиги ва қотилликни амалга оширган шахсга ҳам шундай жазо (қасос) белгиланиши келтириб ўтилади.

Мазкур “Жиноятлар бўлими”да шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи, тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқига тегишли нормалар мавжуд. Мавзу давомида Марғинович инсоннинг нафақат жонига, балки тана аъзоларига зарар етказиш ҳам оғир жиноят ҳисобланиши, бир инсоннинг кўли, кўзи, тиши каби тана аъзоларининг қотили бўлса, унинг ҳам ўша тана аъзоларига қасос белгиланишини таъкидлайди⁸.

⁷ Бурҳониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 493.

⁸ Ўша асар. – Б. 495-496.

Агар бир инсонни жони хатодан (эхтиётсизлик оқибатида) зарар етказса, унга дия ва каффорат лозим бўлиши айтилади.

Умуман олганда, ислом ҳуқуқи манбаларида инсон ва унинг ҳаёти кадрли бўлиб, унинг муҳофазаси шариат қонунлари асосида биринчидан муҳофаза қилинади, иккинчидан ривожланиши учун шароит яратиб беради.

Виждон ва эътиқод эркинлиги ислом ҳуқуқида тўлиқ таъминланган. Ислом диёрларида яшаётган ўзга дин вакиллари, аҳли китоб (насроний ва яҳудий динига эътиқод қилувчилар) ва мажусийлар (оловга сиғинувчилар) аҳли зиммий ҳукмида бўлиб, ўз эътиқодларини давом эттира олган. Жамият аъзолари орасида эса ислом ҳуқуқи нормалари тадбиқ этилган. Шунга қарамасдан, аҳли зиммийлар учун бир катор имтиёзлар мавжуд бўлган. Жумладан, ислом диёрларида яшаётган ўзга дин вакиллари хирож ва ушр каби солиқлардан озод этилган. “Ал-Ҳидоя” асарининг “Жизя ҳақидаги боб”ида Марғиноний Аҳли китоб ва мажусийлардан жизя (киши бошига олинаган жон солиғи) солиғи олиншини айтади⁹.

Ажам (араб миллатидан бошқа халқлар)лардан бўлган бутпараст (бут ва санамларга сиғинувчилар) ҳам ислом диёрида бемалол яшашлари мумкинлиги, улардан хирож ва ушр солиқлари олинмаслиги, фақатгина жизя тўлашлари шарт қилиб қўйилгани белгиланган. Аммо араблардан бўлган бутпарастлар ва муртад (ислом динидан юз ўгирган шахс)лардан жизя ҳам олинмаслиги келтирилади. Улрга бошқа жазо тайинланади.

Шунингдек, аҳли зиммийларнинг аёллари ва вояга етмаган гўдакларидан ҳам жизя солиғи олинмаган¹⁰. Бу билан уларга нафақат диний эътиқод эркинлиги берилган, балки аёллар ва болаларнинг ижтимоий ҳимояси таъминланган.

Ислом диёрида яҳудий синагогаси, насроний черкови ва мажусийам бутпарастларнинг ибодатхоналари мавжуд аввалдан мавжуд бўлса, ўз фаолиятини эркин олиб борган. Лекин янгидан черковлар қуришга рухсат берилмаган¹¹. Ўзларининг мавжуд ибодатхоналарида ибодат қилишларига эса ҳеч қандай монеълик қилинмаган.

Бу эса ислом диёрларида яшовчи мусулмонлар ва ўзга дин вакиллари ўртасида диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни таъминлашда муҳим ўрин тутган.

⁹ Бурхониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 1-2. – Б. 430-431.

¹⁰ Ўша асар. – Б. 431.

¹¹ Ўша асар. – Б. 433.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан бири шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бўлиб, бугунги глобаллашув жараёнида ушбу масала долзарб аҳамият касб этмоқда. Ислоҳ ҳуқуқи манбаларида мазкур масалага ҳам алоҳида тўхталиб ўтилган. Жумладан, Бурҳониддин Марғинович “ал-Ҳидоя” асарининг “Даъволар ҳақидаги бўлим”ида инсон ўзига етказилган моддий ёки маънавий зарар юзасидан қозига даъво билан мурожаат қилиши мумкинлиги айтилади¹². Бунда даъво қилувчилар мусулмон, аҳли китоб ёки мажусий бўлсин бир хил ҳуқуққа эга бўладилар. Фақатгина даъво қилувчи шахс маълум далилий ашё ёки гувоҳ билан мурожаат этилиши талаб этилади.

Шунингдек, агар гумондор шахс даъво қилинган ишлардан бош тортса, даъво қилувчи шахс ундан қасам ичишини қозидан талаб қилишга ҳақли бўлади. Агар гумондор шахс аҳли китоб ёки мажусий бўлса, яҳудий дини вакиллари “Мусо алайҳиссаломга Тавротни нозил қилган Аллоҳ билан қасам” деб, насроний дини вакиллари “Исо алайҳиссаломга Инжилни нозил қилган Аллоҳ билан қасам” деб, мажусийлар эса “Оловни яратган Аллоҳ номи билан қасам” деб қасам ичадилар¹³.

Бу ҳолат нафақат мусулмон ва бошқа дин вакиллариининг шаъни ва обрўси ҳимоя қилинади, яна уларнинг эътиқод эркинлиги ҳуқуқи ҳам таъминланишига олиб келади.

Шунингдек, қозининг ҳузурида диний ва мартабасидан қатъий назар қонун олдида тенглик принципи амал қилади. ушбу қоидалар орқали мусулмон ва ўзга дин вакиллариининг иборат инсонларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва кадр-қиммати муҳофаза қилинади.

Марғинович ўз асарининг “Гувоҳликлар ҳақидаги бўлим”ида гувоҳликнинг мартабаларини зикр этади. Улар орасида энг юқори мартабада бир аёл-қизга зино қилганлик ҳақида гувоҳлик берилса, унга тўртта эркак гувоҳлик бериши шарт қилинади. Акс ҳолда қолганлар тухмат қилган деб жазоланади. Шунингдек, ҳад (жазо) ва қасос лозим бўладиган масалаларда иккита эркак кишининг гувоҳлиги қабул қилинади. Қолган барча ижтимоий-диний масалалар: никоҳ, талоқ, идда, вақф, сулҳ, ваколат, васият, ҳадя, иқрор, насабни даъво қилишда икки эркак ёки бир эркак ва икки аёл кишининг гувоҳлиги қабул қилинади.

¹² Бурҳониддин Марғинович. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 170.

¹³ Ўша асар. – Б. 175.

Ушбу қоидадан ислом ҳукуқида аёл-қизларнинг шаъни ва кадр-қиммати ўзига хос ҳуқуқий механизм нормаси асосида қаттиқ муҳофаза қилиниши келиб чиқади. Аёл-қизларнинг шаъни унинг номуси ҳисобланади. Бир аёлнинг орномусига қарши гувоҳлик бериш ёки унинг шаънини ерда уруш осон иш эмас. Чунки бу билан бутун оила, унинг келажаги ва жамият аъзолари ўртасидаги муносабатларга путур етади. Шу боис ислом ҳукуқида барча ижтимоий, иқтисодий ва диний масалаларда икки кишининг гувоҳи етарли бўлиши белгилаган бўлса, аёл-қизларни зино қилишда айблаш, унинг шаънига дахл қилишда тўрт эркак кишининг гувоҳлиги шарт қилинади.

Агарда зинога айблашга етарли гувоҳ топилмаса, кишилар ўзларини туҳмат ва жазодан сақлаш учун бундай ишлардан узоқ юришга ҳаракат қилади.

Шунингдек, гувоҳлиги қабул қилинадиган ва қилинмайдиган тоифалар ҳам мавжуд. Марғиноний гувоҳ қабул қилинмайдиган шахсларга: кўзи ожиз, кул, туҳмат билан жазоланган (тавба қилиб, тўғри йўлга қайтган бўлса мустасно), отанинг ўз боласига, болани ўз отасига, болани бобо ва бувисига, эр-хотиннинг бир-бирларига, муханнис (ахлоқи бузуқ шахс), маълум ҳақ эвазига азада йиғлаб берувчи ва қўшиқ айтувчи аёллар, ёлғонни сув қилиб ичиб юборадиган шахслар, жамоат жойларида бавл қиладиган ва овқатланадиган шахсларни киритади¹⁴.

Баъзи масалаларда аҳли зиммийлар, хунасоларнинг ҳам гувоҳлиги қабул қилинадиган тоифаларга кириши таъкидланади.

Демак, инсоннинг шаъни ва кадр-қиммати барча ҳуқуқий давлат ва фуаролик жамиятининг бош мақсади бўлиб келган. Ислом ҳуқуқи манбалари ҳам ўз қонун-қоидаларини ушбу тамойил асосида ишлаб чиққан. Бурҳониддин Марғиноний “ал-Ҳидоя” асари диний эътиқодидан қатъий назар барча инсонларнинг шаъни шарият қозилик институти орқали қонун нормалари билан муҳофаза қилиниши таъкидлайди. Шунингдек, аёл-қизларнинг шаъни ва кадр-қимматини камситиш ёки айблашда қўшимча далил ва гувоҳлар талаб қилиш механизмини жорий этади.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан яна бири – бу ёзишмалар ва телефондаги сўзлашувлар сирини ошкор қилмаслик ҳуқуқи ҳисобланади. Марғиноний “ал-Ҳидоя” асарида алоҳида “Гувоҳликдан қайтиш ҳақидаги бўлим”да гувоҳлар ҳукм чиқишидан олдин ўз гувоҳликларидан қайтадиган бўлса, уларга ҳеч қандай жазо ёки талаб қўйилмаслиги, бу иш жоиз бўлиши айтилади¹⁵.

¹⁴ Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 175-177.

¹⁵ Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 3-4. – Б. 146-147.

Шунингдек, агар гувоҳларнинг гувоҳлиги билан қози ҳукм чиқарса, гувоҳлар кейинчалик ўз гувоҳликларини қайтариб оладиган бўлсалар, ўртадаги млукий зарарни маълум қисмини гувоҳлар қоплаб бериши таъкидланади.

Умуман олганда, гувоҳлик масаласида ёлғон гувоҳликдан қайтарилган. Гувоҳ бўлишган қочишдан ҳам қайтарилган. Лекин ёлғон, тухмат ёки сирни ошкор қилиш борасидаги гувоҳликдан қайтишларига рухсат ҳам берилган. бу эса инсонларнинг шахсий ҳуқуқлари кафолати бўлиб хизмат қилган.

Шахсий ҳуқуқлардан бўлган – турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи ҳам барча инсонлар шаъни ва уларнинг шахсий эркинлигини таъминлаш учун белгиланган ҳуқуқ нормаларидан саналади. Марғиновий “ал-Ҳидоя” асарининг “Жиноятлар ҳақидаги бўлим”ида бу ҳақида сўз боради. Инсон яшаб турган хонадонига тунда биров кириб, ўғирлик қилса, у эгаси уни тутиб олиб ёки ортидан бориб, ўғрини ўлдириб қўйса, унга жазо ёки каффорат лозим бўлмаслиги келтирилади¹⁶.

Демак инсоннинг хонадони ва ундаги мол-мулклар қонун ҳимоясида бўлади. унинг дахлсизлигига ким зиён етказса, хонадон соҳиби уйига тунда ўғирликка тушган ўғрини ўлдириб қўйса, унга ҳеч қандай жазо тайинлаймайди. Бу билан инсонларнинг турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи келиб чиқади. Шунингдек, ислом манбалари бировнинг уйига рухсатсиз киришдан, ҳаттоки, дарвози очик уйга ёки девори паст уйга кўз ташлашдан қайтаради.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинлик тушунчасини намоён этувчи ҳуқуқлардан бири – сўз ва фикрлаш эркинлиги ҳуқуқи ҳисобланади. Айниқса, бугунги ахборот коммуникация технологиялари ривожланган даврда тўғри ва ишончли сўз ҳамда ахборотнинг кадри бекиёс аҳамиятга эга. Чунки “ким ахборотга эга бўлса, дунёни бошқаради” деган фикр ХХІ – ахборот асрининг бош тамойилига айланган. Ислом таълимотида сўз муқаддас. Инсон бир калима билан диндаги юксак мақомларга эга бўлиши ёки аксинча энг қуйи поғонага тушиб кетиши мумкин.

Ислом ҳуқуқида белгиланган кўплаб нормалар инсоннинг биргина оғзидан чиққан сўз билан амалга оширилади. Мисол учун савдода бошқа инсоннинг мулки бўлган нарсани бир кишига “сотдим” сўзини ишлатиши ҳамда олувчи томон ушбу нарсани “сотиб олдим” дейиши билан ҳалол бўлади. Яна икки қарама-қарши жинсдаги инсон никоҳ ақдида қизнинг “бағишладим” ва эркак кишининг “қабул қилдим” деган сўзи билан никоҳ шартномаси тузулиб, икки инсон бир-бирига маҳрам бўлади. Яна никоҳда икки гувоҳнинг бу сўзларни

¹⁶ Ўша асар. – Б. 501.

эшитиши билан уларнинг гувоҳлиги мукамал бўлади. Шунингдек, никоҳда никоҳланувчиларнинг ўрни вакил қилинган шахсларнинг ҳам сўзлари эътиборга олинади¹⁷.

“Ал-Ҳидоя” асарининг “Никоҳ ҳақидаги бўлим”ида мусулмон эрнинг аҳли зиммий аёлга никоҳланиш жараёнида икки зиммий гувоҳ бўлса, Абу Ҳанифа қа Абу Юсуф наздида жоиз бўлиши, Имом Муҳаммад ва Зуфар эса жоиз эмаслигини таъкидлагани келтириб ўтилган¹⁸.

Яна бир инсонга мусулмон нисбатини бериш, унга исломнинг муомаласини қилиш учун унинг биргина имон калимасини айтиши кифоя қилади.

ХУЛОСА

Шунингдек, бир инсонни жазолаш ёки уни жазодан қутқариб қолишда белгиланган гувоҳларнинг биргина сўзлари етарли бўлади. Буларнинг барчаси исломда сўз ва фикрлаш эркинлигига далилдир.

Таълим ва тарбия олиш инсоннинг, айниқса, болаларнинг энг асосий ҳуқуқларидан бири саналади. Ислом таълимоти ота-онага фарзандлари олдида учта энг муҳим мажбуриятни юклайди. Шулардан бир фарзандига ўзи яшайдиган даврнинг таълим-тарбиясини бериши, агар бунга қодир бўлмаса, таълим олиши учун шароит яратиб беришга ҳаракат қилиши лозим бўлади. бу эса фарзандларнинг ҳақ (ҳуқуқ)ларидан ҳисобланади.

REFERENCES

1. Бурҳониддин Марғиновий. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994

¹⁷ Бурҳониддин Марғиновий. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоя ал-мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад ал-Боз, 1994. –Ж. 1-2. – Б. 194-195.

¹⁸ Ўша асар. – Б. 195.

TURK MAQOLLARIDA OILA MAVZUSI

Sobirov G'ulomjon Xikmatjon o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Turk filologiyasi” kafedrası stajor-o'qituvchisi

Tel: +998 99 811-26-87

E-mail: gulomjon.sobirov.94@gmail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada turk maqollarida oila hayotining turli jihatları bilan bog'liq misollar izohlanadi. Xususan, nikoh va turmush qurish, oilada ota-ona o'rni va ahamiyati, farzandlar ta'lim-tarbiyasi, farzandlar o'rtasidagi munosabatlar va oila birligi borasidagi maqollardan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: Maqol, turkiy xalqlar, oila, nikoh, ota-ona, farzand, ta'lim-tarbiya, oila birligi.

АННОТАЦИЯ

В этой статье объясняются примеры турецких пословиц, связанных с различными аспектами семейной жизни. В частности, используются пословицы о женитьбе и замужестве, роли и значении родителей в семье, воспитании и воспитании детей, отношениях между детьми и единстве семьи.

Ключевые слова: Пословица, тюркские народы, семья, брак, родители, дети, воспитание, единство семьи.

ABSTRACT

This article explains examples of Turkish proverbs related to various aspects of family life. In particular, proverbs are used about marriage, the role and importance of parents in the family, the upbringing of children, the relationship between children and the unity of the family.

Keywords: Proverb, Turkish peoples, family, marriage, parents, children, upbringing, family unity.

KIRISH

Biz turkiy xalqlarning ilmiy-madaniy merosimiz, qadimiy urf-odat hamda an'analarimizdan ayonki, har qanday zamon va makonda ham oila biz uchun muqaddas qadriyat sanalgan. Binobarin, tarbiyaviy, ma'naviy-ma'rifiy, ruhiy-axloqiy, iqtisodiy-huquqiy munosabatlarga asoslangan ijtimoiy birlik hisoblanmish oila qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik barqaror taraqqiy etishini ajdodlarimiz juda yaxshi anglashgan.

Turmush o'rtoq tanlash va nikoh qurish inson hayotining eng muhim

vazifalaridan biri hisoblanadi. Maqollarda turmush qurmoq orqali nasl-nasabni davom ettirish g'oyasi ilgari suriladi. Turk tilida «*Ocağın yakışığı odun, evin yakışığı kadın*» maqolida “o'choq nurinin o'tin bersa, uy nurini ayol beradi” ma'nosi bilan bir uyning «issiq» bir oila muhitiga aylanishi uchun munosib juft tanlashlikka urg'u berilgan va ayol kishining uyda oilasi, farzandlari bilan bo'lishi munosib ko'rilgan. «*Erken kalkan yol (alır), er evlenen döl alır*», «*At beslenirken, kız istenirken*» kabi maqollarda esa har bir ishda bo'lgani kabi turmush qurishda ham uyg'un bir vaqtning ko'z ostiga olinishi eslatilgan.

Qur'oni Karimda ham oila bilan bog'liq 100 ga yaqin oyatning nozil bo'lganligi, payg'ambarimiz Muhammad (S.A.V) ning hadislarida ham oila to'g'risida bir qancha hadislarning mavjudligi Islom dinida oila qurish naqadar muhimligini ko'rsatadi. Mavzuga aloqador Hazrati Payg'ambarimizning bir hadisiga e'tibor qaratamiz: «*Sizden kimin evlenmeye gücü yetiyorsa hemen evlensin*»¹⁹. Ushbu hadis orqali Payg'ambarimiz uylanishga buyurganlar va shu orqali kishining gunoh ishlardan o'zini asray olishini ta'kidlaganlar. Islom dinidagi bu talqinlar sabab «*Evlenenle ev alana Allah yardım eder*» va «*Nihâkta keramet vardır*» kabi maqollar paydo bo'lgan. Bu talqinlar va ular asosidagi maqollar yoshlarning turmush qurishliklari uchun ularga jasorat baxshida etib kelmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Nikohda ayolning o'rni mavzusida turk tilida bir nechta maqollar mavjud. Bulardan, «*Evi ev eden avrat (yurdu şen eden devlet)*» va «*Yuvayı dışı kuş yapar*» kabi maqollarni misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Shuningdek, XV asrda qo'llanilgan «*Avret düdüğü evi Tanrı yıkmaz, avret bozduğu evi Tanrı yapmaz*»²⁰ maqolida ham ayol kishining oiladagi o'rni va ahamiyatiga urg'u berilgan. «*Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar*», «*Kadın vardır vezir eder, kadın vardır rezil eder*» kabi maqollarda esa ayol kishining oiladagi o'ziga yuklatilgan vazifalarni yaxshi bajara olsa, baxtli bir oilaga tayanch bo'lishi yoki aksincha bo'lishi mumkinligi eslatib o'tilgan. Ya'ni o'zbek tilidagi “Ernie r qiladigan ham xotin, qaro yer qiladigan ham xotin” maqoli kabi er kishining baxti qaroligi ham, saodati ham ayol kishiga bog'liqdir.

Nikoh qarori qabul qilinayotganda ikki juftning bir-biriga mos bo'lishlari keyingi munosabatlarni sog'lom davom ettirishning muhim omillaridan hisoblanadi. «*Davul dengi dengine diye çalar*» degan maqol “Teng tengi bilan, tezak qopi bilan”

¹⁹ Ebu Davud, Sünen, Nikah 1.

²⁰ Doğan Aksan, Türkçe'ye Yansıyan Türk Kültürü, Bilgi Yayınevi, Ankara 2008, s.53.

maqoliga aynan mos keladi va unda ifoda etilgan haqiqat islom fiqhshunoslari tomonidan e'tiborsiz qoldirilmagan va juftlar orasidagi diniy, iqtisodiy va ijtimoiy tenglikni nikoh o'lchovi sifatida qabul qilishgan.

Turk tilidagi maqollarda oila qurish bilan birgalikda ota-ona va ularga hurmat ko'rsatish muhim ekanligiga ham alohida to'xtalib o'tiladi. Ota-onani hurmat qilish, ular bilan yaxshi muomala qilish shart. Afsuski, bunday holatlarning kamayib borayotganligi *“Baba o'g'luna bağ bağışlamış, o'g'ul babaya bir salkım üzüm vermemiş”*, (Ota o'g'liga bog' barpo qilibdi, o'g'il esa otasiga bir bosh uzumni ravo ko'rmabdi), *“Bir baba dokuz o'g'lu besler de dokuz o'g'ul bir babayı besleyemez”* (*“Biro ta to'qqiz farzandni boqadi, to'qqiz farzand esa bir otani boqa olmaydi”*) kabi maqollarda o'z ifodasini topmoqda. Ota-onaning farzandlari uchun ko'rsatgan moddiy-ma'naviy fidokorliklariga qaramay, ayrim farzandlar har doim ham ularga munosib javob bera olmayaptilar. Islom dinining asosiy tamoyillar orasida ota-onaga yaxshi munosabatda bo'lish muhimdir. Chunki Qur'oni Karimda *«(Ey Muhammed!) De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın.»*²¹ deb buyurilgan. Boshqa bir oyatda esa *«Rabbin kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme, onları azarlama, onlara tatlı ve güzel söz söyle.»*²² deya ota-onaga qanday munosabatda bo'lish kerakligi buyurilgan.

Shuningdek, turk maqollarida ota-onaning hayotdagi o'rni va ahamiyatiga ko'p urg'u berilgan, ayniqsa, ona bilan bog'liq maqollar talaygina: *«Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar»*, *«Ana gibi yar (Bağdat gibi diyar) olmaz»*, *«Anasız kuzu melemez»*, *«Ana besler hurmayla, Eloğlu karşılar yarmayla»*, *«Analı kuzu kınalı kuzu»*. Ushbu maqollarda onaning farzand hayotidagi o'rni naqadar ulkan ekanligi ta'kidlangan.

Oilada farzand tarbiyasi eng muhim omil hisoblanadi. Maqollarda farzandlarga yoshliklaridan beriladigan ta'lim-tarbiya va bu holatda ota-onaning roli ko'rsatib beriladi. Farzand tarbiyasida ota-onaning ahamiyati to'g'risidagi maqollarga misol tariqasida *«Oğlan atadan öğrenir sofrı açmayı, kız anadan öğrenir bıçkı biçmeyi»*, *«Ananın çıktığı dala kızı salıncak kurar»* shularni keltirish mumkin. Ushbu maqollarda o'gil farzand tarbiyasida otaning, qiz farzand tarbiyasida esa onaning munosabatlari izohlanmoqda. *«Ön tekerlek nereden giderse, arka tekerlek de oradan*

²¹ Enam (6); 151.

²² İsra (17) 23,24.

gider» va «*İnsan göre göre, hayvan süre süre alışır*»²³ maqollari esa ota-ona farzandlariga o'rnak bo'lishlarini ko'rsatib bermoqda. Jumladan, «*Yavru kuş, yuvada gördüğünü yapar*» maqolida ham ushbu fikrlar jamlangan. Ushbu maqolning o'zbek tilidagi ekvivalenti esa deyarli bir xil hisoblanadi: «*Qush uyasida ko'rganini qiladi*». Bugungi kunda hayotda ko'plab muammolarga duch kelamiz. Bulardan eng avvalosi bu - inson xarakteridir. Inson xarakteri qayerdan va qanday shakllanadi? Albatta, bu oiladan boshlanadi. Oila – bu juda nozik muassasa. Bu farzand dunyoga kelganidan, ota-onaning bir-biriga bo'lgan munosabatidan boshlanadi. Ota-onaning bosayotgan har bir qadami bolaning ongiga o'nmashib qoladi. Maqollar orasida farzandga tarbiya berishda ota-onaga yo'l ko'rsatuvchi maqollar ham mavjud: «*Abdal düğünden, çocuk oyundan usanmaz*». Ushbu maqolda farzand hayotida o'yinlarning muhim ekanligi ifoda etilgan. Shunga ko'ra, ota-onalar turli xil o'yinlar orqali farzandlarining ta'lim-tarbiyasini ta'sirchan va ko'ngilochar tarzda shakllantirishlari mumkinligi eslatib o'tilgan. Farzand tarbiyasidagi yana bir qoida borki, buni ota-onalar unutmasliklari lozim: «*Çok söyleme arsız edersin, aç bırakma hırsız edersin*». Shuningdek, hali aniq bir muvafaqqiyatga erishmagan yosh bolalarning yelkalariga mas'uliyat yuklamaslik, shunday bo'lgan holatda esa ularni yolg'iz qoldirmaslik kerakligi «*Çocuğa iş buyuran, ardınca kendi gider*» maqoli orqali eslatib o'tilgan. Ushbu turk maqolining o'zbek tilidagi ekvivalenti esa «*Bolaga ish buyur, ortidan o'zing yugur*» maqoliga mos keladi.

Oilada yuzaga keladigan muammolarga profilaktik choralar ko'rish borasidagi maqollar ham mavjud. «*Kızını dövmeyen dizini döver*», «*Kızı gönlüne (kendi haline) bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya*». Bu maqollardagi asosiy ma'no ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar tufayli yuz berishi mumkin bo'lgan oilalarning buzilishini tezlashtiradigan omillarga qarshi kurashish hisoblanadi. Bu maqollar orqali ota-onalar farzandlariga kichik chog'laridan to'g'ri tarbiya bersalar, kelajakda bunday muammolardan nafaqat o'zlarini balki farzandlarini ham asrab qolishi mumkinligi ifoda etilmoqda. Farzandini sevgan, uni tarbiyalash yo'lida har qanday g'ayrat-u shijoatlarni ko'rsatgan ota-onalarning unutmasliklari kerak bo'lgan asosiy qurol «*İyi nasihat verilir, iyi ad verilmez*» maqolida ifoda etilgan. Ota-onaning bunday harakatlariga munosib ravishda farzand ham ularning bergan nasihatlariga astoydil amal qilishi darkordir.

Farzand bu eng oliy ne'mat hisoblanadi. Afsuski, ayrim juftliklar farzand ko'rishni salbiy qarshilaydilar va mana shunday kishilarni ifoda etgan maqollar ham yo'q emas. «*Evladın var mı derdin var*», «*Oğlan doğurdum oydu beni, kız doğurdum*

²³ Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken yayınları, İstanbul 2008, s. 215.

soydu beni», «*Oğlan doğur kız doğur, hamurunu sen yoğur*» kabi maqollarda farzand ko'rish bir muammo ekanligi ifoda etilmoqda. Tadqiqotlarga ko'ra, ba'zi farzand ko'rmagan juftliklar qolganlarga nisbatan baxtliroq ekan.²⁴

Aka-uka, opa-singillar oilaning muhim bir bo'laklaridir. Ular o'rtasidagi munosabatlar ham maqollarda keng yoritib berilgan. «*Kardeş kardeşin ne öldüğünü ister, ne olduğunu*», «*Bir evde iki kız, biri çuvaldız biri biz*» singari maqollarda farzandlar o'rtasidagi raqobat, ota-onalarini bir-birlaridan qizg'anishlari kabi holatlarning mavjudligi izohlanmoqda. Haqiqatan ham, bunday raqobat bor. Chunki Odam (a.s) ning ikki o'g'li Hobil va Qobil yoki Yoqub (a.s) ning o'gillari haqidagi qissalarda ham aynan shu holat o'z aksini topgan. Farzandlar o'rtasidagi raqobatlar borasida olimlar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, aka yoki opa o'zlarining kichik uka yoki singilli bo'lishliklaridan xabardor bo'lganlaridan so'ng ularda asabiylik, huzursizlanish, tirnoq yeyishlik kabi g'ayrioddiy holatlar kuzatilar ekan.²⁵ Ammo «*Kardeşim olsun da kanlım olsun*» maqolida vaqt o'tgan sari aka-uka, opa-singillar o'rtasida qalin rishtalarning paydo bo'lishiga urg'u berilmoqda.

Oila birligi, hamjihatligi eng muhim omil hisoblanadi. «*Nerede birlik, orada dirlik*» maqoli buning isboti sifatida qaraladi. Shuningdek, er-xotinning shaxsiy munosabatlariga boshqalarning aralashmasliklari quyidagi maqollarda ifoda etilgan: «*Etle tırnak arasına girilmez*», «*El ağzına (sözüne) bakan karısını tez boşar*».²⁶ Oila birligi, hamjihatligida sadoqatning muhimligi «*Her çiçek koklanmaz*» maqolida eslatib o'tilgan. Shuningdek, er-xotin bir-birining ayb va nuqsonlariga ko'nikib yashashliklari quyidagi ikki maqolda ifoda etilgan: «*Ayıpsız yâr arayan, yârsız kalır*» va «*Gülü seven dikenine katlanır*». Har bir oilaning baxtli bo'lishi jamiyat taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maqollar bir necha ming yillik tajribalar natijasi, mahsuli va qimmatli manba hisoblanadi. Ushbu maqolada oila ichidagi munosabatlarga aloqador maqollardan foydalandik. Maqollardan to'g'ri xulosa chiqarib, ularga amal qilish juda muhimdir.

REFERENCES

1. Pala, İskender. Sözüñ Özünden Düñden Bugüne Atasözleri, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013.

²⁴ Alfred Adler, İnsanı tanıma sanatı, Dergah yayınları, İstanbul 1985.

²⁵ Emel Yiğen, Zonguldak İl Merkezinde Yuvaya Giden 3-6 Yaş Grubu Çocuklarda Kardeş Kıskançlığının Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2005.

²⁶ Nevzat Tarhan, Aile Okulu, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

2. Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2013.
3. Ebu Davud, Sünen, Nikah 1.
4. Doğan Aksan, Türkçe'ye Yansıyan Türk Kültürü, Bilgi Yayınevi, Ankara 2008, s.53.
5. Enam (6); 151.
6. İsra (17) 23,24.
7. Erol Güngör, Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak, Ötüken yayınları, İstanbul 2008, s. 215.
8. Alfred Adler, İnsanı tanıma sanatı, Dergah yayınları, İstanbul 1985.
9. Emel Yiğen, Zonguldak İl Merkezinde Yuvaya Giden 3-6 Yaş Grubu Çocuklarda Kardeş Kıskançlığının Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 2005.
10. Nevzat Tarhan, Aile Okulu, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
11. <http://kuran.diyinet.gov>

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

Abdullaeva E.A.

Lecturer, Ferghana state university

ABSTRACT

The article deals with issues related to the problems of intercultural communication. Attention is paid to the linguistic and cultural aspect, in particular to linguistic and cultural differences based on the "linguistic picture of the world". It is concluded that successful intercultural interaction is based on knowledge of a wide range of linguistic and cultural characteristics of communicants.

Keywords: linguoculture, linguoculturology, linguistic worldview, culture, intercultural communication, speech etiquette.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с проблемами межкультурной коммуникации. Уделяется внимание лингвокультурологическому аспекту, в частности языковым и культурным различиям, основанным на «языковой картине мира». Делается вывод о том, что успешное межкультурное взаимодействие основывается на знании широкого круга языковых и культурных особенностей коммуникантов.

Ключевые слова: лингвокультура, лингвокультурология, языковая картина мира, культура, межкультурная коммуникация, речевой этикет.

INTRODUCTION

The modern world is characterized by an unprecedented growing dynamics and diversity of cultural exchanges in the political, economic, educational, sports, scientific, business, cultural, and tourism spheres. In these conditions, research on the problems of intercultural communication is becoming essential. At the same time, a significant role is assigned to the theoretical and practical aspects of linguoculturology as a factor contributing to the harmonization of international communication, creating an atmosphere of trust between representatives of different peoples based on respect for the diversity of cultures.

The term "intercultural communication" was introduced into scientific circulation by E. Hall and G. Trager in 1954. The authors of the work "Culture as communication" demonstrated the relationship between the results of the communication process and the degree of possession of a cultural minimum of knowledge of their communication partners [9]. According to J. According to

Ladmiral, intercultural communication takes place against the background of representations, codes, a peculiar way of life and way of thinking peculiar to these cultures [5, p. 351].

Researcher L. Grishaeva in the context of intercultural communication focuses on "the interaction of representatives of different linguistic cultures" [2, p. 283]. In turn, A. Sadokhin emphasizes that intercultural communication is not limited only to knowledge of foreign languages, but requires knowledge of the material and spiritual culture of another people, religion, values, moral attitudes, worldviews, etc. [4, p. 95]

DISCUSSION AND RESULTS

Linguoculturology, being a harmonious syncretism of language and culture, is a part of the theory of intercultural communication. The following questions are in the field of scientific research: how communication between representatives of different cultures can be successful, which affects understanding and mutual understanding, how culture is expressed in the speech of people belonging to different linguistic cultures. Thus, adequate mutual understanding of participants in intercultural communication is the main task of linguoculturology, which pays special attention to the study of the peculiarities of national character and national mental and behavioral stereotypes.

For a deeper understanding of the linguistic and cultural aspect of intercultural communication, it is necessary to turn to the "linguistic picture of the world", since consciousness, as a phenomenon, is culture-dependent, and language is the main tool for the assimilation of culture, the key to recognizing its essence.

According to Weisberger, the "linguistic picture of the world" implies a person's ideological dependence on his native language, it is the latter that determines a special point of view on the world, which will differ among representatives of different cultures [3, p. 114]. In the concept of the linguistic picture of the world developed by Yu. Apresyan, language appears as a philosophical concept of a unified system of views of a particular people [1, p. 39]. Researcher E. Yakovleva points out that the ways of perceiving reality are initially fixed in language. Thus, the worldview is determined through the prism of language, which in turn has its own national specificity [6, p. 47].

Misunderstanding of differences in the linguistic picture of the world becomes the cause of communicative failures in the process of intercultural dialogue, while failures are caused by a number of diverse factors. Researchers identify five large

groups of communication hindrances: physiological, linguistic, behavioral, psychological, cultural.

Communication failures occur to a greater extent due to the fact that the subject attributes a universal character to the words and expressions of his native language, considering this to be the norm. However, there are many situations where the expected results and intentions do not coincide. Researcher O. Leontovich identifies 10 categories of cultural interference arising in intercultural interaction [7]:

- divergence in linguistic worldviews, including the perception of time and space, which leads to a specific set and combination of time forms in each language;
- communicative asymmetry caused by differences in the phonetic, grammatical layer, semantic structure of words, different levels of cultural and linguistic competence, attitude to native and foreign culture, location of communicants, etc.;
- difference in forms and means of non-verbal communication used in different cultures
 - divergence of value orientations;
 - the specificity of the perception of humor
 - differences in background knowledge;
 - differences in cultural-specific connotations of language units;
 - differences in cultural and linguistic norms;
 - mismatch of communication strategies;
 - the impact of national stereotypes.

For example, Russian business correspondence is characterized by conciseness and imperative tonality, expressed in such cliché phrases as "we remind you", "we ask you", etc. For Chinese business language, intentions of politeness, modesty, courtesy are characteristic. Speech etiquette formulas are based on a specific Chinese principle of politeness, which implies belittling oneself in order to demonstrate respect for the interlocutor. Therefore, the constructions with the expression of a request are stylistically more elevated, have a more expressive character, reflect the expression of respect for the interlocutor and the desire not to cause concern with their request. Expressions such as "do the honor", "I ask you to make me happy with your visit", "be kind enough to worry", etc. are widely used. [8]

The Chinese also consider it rude to refuse a request directly, which is connected with the "loss of face" - another concept that is basic to the entire Chinese culture. Therefore, instead of the unequivocal "no" characteristic of the West, veiled hints are used about "the impossibility of making such a difficult decision at the moment", "the

need to discuss the issue later in more detail", "I will take care of it as much as I can", etc.

CONCLUSION

Understanding the true meanings put into certain messages determines the success of communication. Even related cultures never completely coincide, therefore, the linguistic and cultural aspect plays a significant role in the processes of intercultural interaction. To overcome semantic gaps and solve problems of misunderstanding, only knowledge of a foreign language is insufficient, one should know and understand a wide range of linguistic and cultural features of the addressee – from the choice of linguistic means and cultural algorithms to customs, laws, stereotypes and everything that collectively forms the content of the linguistic picture of the world.

REFERENCES

1. Apresyan Yu. Integral language description and system lexicography // Selected works. M.: School "Languages of Russian Culture", 1995. Vol. 2. 767 p.
2. Grishaeva L.I., Tsurikova L.V. Introduction to the theory of intercultural communication. – M., 2006, 283 p.
3. Danilenko V. The linguistic picture of the world in the theory of L. Weisgerber. Philology and Man, 2009, No. 1, pp.112-117
4. Гиздулин, Э. Ф. (2021). СТРАТЕГИИ ОБУЧЕНИЯ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ АВТОНОМНОГО ОБУЧЕНИЯ. In *Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования* (pp. 48-51).
5. Khoroshavtseva O.P. The nature of the interaction of culture and communication // Izvestia of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University. No. 117: Scientific journal. 2009. с. 351-357.
6. Yakovleva E. S. Fragments of the Russian language picture of the world (models of space, time, perception). Moscow: Gnosis, 1994. 344 p.
7. Anduganova M., Constantin L. Linguoculturological hindrances and problems in intercultural communication of citizens of Russia and the USA // Bulletin of the Mari State University 2017. Vol. 11. No. 4 (28). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskie-pomehi-i-problemy-v-mezhkulturnoy-kommunikatsii-grazhdan-rossii-i-ssha> (accessed 19.08.2022).
8. Nenasheva A. Business letter in Chinese: features and speech etiquette formulas. Academy, Linguistics and Literary Studies, 2018. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/delovoe-pismo-v-kitayskom-yazyke-osobennosti-i-rechevye-etiketnye-formuly> (accessed 19.08.2022).

9. Shachnev S. Intercultural communication as a factor of harmonization of international communication/SCIENTIFIC BULLETIN, History Series. Political science. 2016 №15(236). Issue 39. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhkulturnaya-kommunikatsiya-kak-faktor-garmonizatsii-mezhdunarodnogo-obsheniya/viewer> (accessed 19.08.2022).

БОЛАЛАР ВА ОЧАРЧИЛИК: ТУРКИСТОНДА СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ХУСУСИЙ МУЛКЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШ СИЁСАТИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Шарофиддин Ҳошимжонов,
АндДУ таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Туркистонда Совет ҳукуматининг юритган иқтисодий сиёсати, жумладан, мулкчиликнинг хусусий шакллари билан давлат ихтиёрига ўтказилиши, мулкдорларни синф сифатида йўқ қилиш сиёсати, ўзбек қишлоқларида сунъий синфий курашни яратиш, тадбиркорларнинг мулкларини тортиб олиниши, иқтисодиётнинг асосий тармоқларида давлат монополиясини ўрнатилиши ва қатъий нарх сиёсатининг амалга оширилиши каби нотўғри иқтисодий сиёсатининг оғир оқибатлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: коммунизм, национализация, давлат монополияси, ер эгаллиги, синфий кураш, солиққа тортиш, мулкдорлар, очарчилик, болалар интернатлари, безгак, юқумли касалликлар.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается экономическая политика Советского правительства в Туркестане, в том числе передача частных форм собственности государству, политика уничтожения собственников как класса, захват имущества предпринимателей путем создания искусственной классовой борьбы в узбекских аулах, установление государственной монополии в основных отраслях экономики, проведение политики фиксированных цен и др. Анализируются тяжелые последствия неправильной экономической политики.

Ключевые слова: коммунизм, национализация, государственная монополия, земельная собственность, классовая борьба, налогообложение, помещики, голод, детские интернаты, малярия, инфекционные болезни.

КИРИШ

Россияда XX асрнинг биринчи чорагида бошланган очарчилик у билан сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан чамбарчас боғланган Туркистон ўлкасига ҳам кириб келди. Бунга биринчи навбатда, коммунистик мафкура билан боғлиқ бўлиб, жамиятда мулкнинг тенгсизлиги тугатиш, мулкнинг барча шакллари тугатиш, уларни давлат тасарруфига ўтказиш билан боғлиқ эди. Совет ҳукумати коммунистик мафкура асосидаги бундай утопик иқтисодий сиёсати жуда ёмон оқибатларга олиб келди.

Маълумки, подшо Россияси давридаёқ Туркистон пахта ўлкасига, марказдаги текстил саноати учун асосий ҳомашё базасига айлантирила бошланган. Большевиклар жамиятнинг иқтисодий асосларига зарба беришни бошладилар. Тўнтаришдан кейин маҳаллий аҳоли асосий даромад манбаси пахта экишни камайтира бошладилар. Чунки, фуқаролар уруши сабаб, Россия билан алоқа йўллари ёпилиб қолган, асосий ҳомашё манбасидан узилиб қолган миллиондан ортиқ ишчилар банд бўлган марказдаги саноат корхоналари яхши ишламасди. Туркистондаги ғалла истеъмолининг асосий қисмини етказиб берувчи Россиянинг марказий ўлкаларида очарчилик авж олган, йўл муаммоси бу ҳолатни янада оғирлаштирарди. Оддий аҳоли пахта экин майдонларига ғалла эка бошлади, лекин бу ички истеъмолни қоплай олмасди, энди асосий даромад манбаси пахта ҳам камайиб кетганди. Расмий маълумотларга кўра, донли маҳсулотлар етиштириш 9 миллион пудга тушиб қолган, 1920 йилда эса бу кўрсаткич 13 млн пудга тенг бўлган. Экин ер майдонлари ҳам қисқариб кетди. Хусусан, 1919 йилда Ер ишлари Халқ комиссарлиги Статистика бошқармаси бошлиғи А. Черневскийнинг ҳисоботида кўра, деҳқончилик билан шуғулланадиган асосий уч вилоят – Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларидаги экин майдонлари 1919 йилга келиб 1915 йилдаги экин майдонига нисбатан 58,3% га тушиб кетган.²⁷

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Экин майдонларининг бундай камайиб кетишига асосий сабаблар сифатида ўлкадаги миллий озодлик ҳаракатлари билан бир қаторда ер-сув ислоҳоти ўтказиш ва унинг доирасида деҳқонлар қўлидаги қишлоқ хўжалиги қуруллари, ҳайвонлар ва уруғликни тизимсиз равишда, ҳеч қандай рўйхатсиз ва тартибсизлик билан давлат ҳисобига мусодара қилинишини кўрсатишимиз мумкин. Бунинг натижасида деҳқонларнинг эртанги кунга ишончсизлик кайфияти пайдо бўлиши билан боғлаш мумкин.

Хусусан, Андижон ва Наманган уездлари халқ хўжалиги бўлими бошлиқлигига янги тайинланган Тедер ва Челевицкийлар 1919 йил 28 августдаги Халқ хўжалиги кенгаши 1 съездидаги ҳисоботларида ушбу бўлимлар томонидан мусодара ва национализация қилинган мулкларнинг рўйхатга олинмагани, тортиб олинган маҳсулотлар ва иш қуруллариининг микдори бўйича ҳеч қандай ҳисоб юритилмагани, иш жуда тартибсиз ташкил

²⁷ Ўзбекистон Миллий архиви (кейинги ўринларда ЎзМА), Р-29-фонд, 1-рўйхат, 58-ийғмажилд, 5-бет.

этилгани ҳақида ахборот беришади.²⁸ Умуман олганда, дастлаб хусусий мулкларни рўйхатга олиш ва давлат ҳисобига тортиб олиш бирор қоида ёки тартибга асосланмай, ўзбошимчалик билан амалга оширилган.

Бундан ташқари тартиб олиниб, деҳқонларга берилган ерларни таъминоти масаласи ҳам ҳал этилмаган. 1919 йил 19 июнда қишлоқ хўжалиги ва ер ислоҳоти ўтказиш ходимларининг 2 йиғилишида, Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларидаги кўплаб меҳнатсиз кун кечирган хўжаликлар тугатилгани, ушбу хўжаликларга тегишли барча қуроллар социализация қилиниб, ерлар ва қуроллар қисмларга бўлиниб тарқатиб юборилгани, национализация қилинган хўжаликларни бўлиб тарқатиб юбориш катта хато экани қайд этилган.²⁹ Бунда биринчи навбатда, ерларнинг унумдорлиги пасайиб кетган. Авваллари ер эгалари ўз ижарачиларини йил давомида уруғ, қишлоқ хўжалиги қуроллари ва бошқа ишлар учун пул билан таъминлаган, ерларнинг тартиб олиниши ҳамда тарқатилиши кичик ер эгаларининг таъминотсиз, иш қуролларисиз ва пулсиз қолишига сабаб бўлган. Ҳукумат деҳқонларнинг бу эҳтиёжларини таъминлай олмаган. Тарқатилган ерлар эса деҳқонларда иш қуролларининг йўқлиги сабаб ишловсиз ёки қаровсиз қолиб кетган. Йиғилишда танқид қилинган масала тартиб олинган хўжаликларни бўлиб тарқатмаслик бўлган, бироқ амалда бўлиб берилган кичик ерни бошқаришга восита ва маблағи бўлмаган деҳқон бундай катта хўжаликни юритиши даргумон эди. Кейинчалик ташкил этилган совет ва жамоа хўжаликлари эса амалда аввалги мулкдор қатлам ўрнини эгаллаган ҳолос. Совет ҳукумати қарши курашган хусусий мулкдорлар ўрнини ўзи эгаллаган, улар ижарадорларга ваъда қилган ерлар эса қуруқ сўзлигича қолган, ҳатто деҳқоннинг аҳволи аввалгидан ёмонлашган.

Совет ҳукумати томонидан Туркистон аҳолисининг асосий даромад манбаси бўлган пахтадан келадиган даромадини маҳаллий деҳқонлар чўнтаги эмас, давлат ғазнасига тушириш йўллари изланди. Бу капиталистик давлатлар билан мусобақалаш, унга коммунизмнинг қудратини кўрсатиб қўйиш мақсадида кўзда тутилган чораларнинг молиялаштириш манбаси бўлиб хизмат қилишни кўзда тутарди. Бу ният эса эзилган чорикор ва мардикор қатламни бойлар зулмидан қутқариш билан ниқобланди. Дастлаб, 1918 йил бошида пахтачиликни ривожлантириш ниқоби билан Пахтачилик бош бошқармаси тузилди. 1918 йил 5 мартда Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгашининг

²⁸ ЎзМА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 33-йиғмажилд, 84-бет.

²⁹ ЎзМА, Р-29-фонд, 2-рўйхат, 103-йиғмажилд, 4-бет орқаси.

қарори билан барча пахтачилик, ёғ-мой, совунпазлик фабрикалари давлат ҳисобига тортиб олиш ҳақида қарор чиқарилди.³⁰ Бундан ташқари айнан шу қарор билан, пахтага давлат монополияси ўрнатилди. Бу дегани пахтани ҳеч ким сота олмайди, сотиб ҳам ололмайди, давлат номидан Пахтачилик бош бошқармаси унинг ягона сотувчиси ва олувчисига айланди. Бу пахта ҳомашёсининг эркин бозорини ва рақобат муҳитини йўқолишига олиб келди. Энди, 1 пуд пахта учун эркин нарх ўрнига қатъий белгиланган энг юқори нарх – 18 сўм этиб белгилади. Пахтачилик бош бошқармаси эса бу нархда сотиб олгач, саноат корхоналарига ўзи хоҳлаган нархда сотарди. Аслида совет ҳукумати айтганидек, пахта ҳомашёсидан тайёр маҳсулотлар нархини тушириш учун ҳомашё нархини сунъий тушириш яъни эркин бозорга давлат аралашуви оқибатда бу маҳсулотлар нархи тушишига олиб келмади, кўшимчасига аҳоли даромадларининг пасайиши кузатилди. Пахтачиликдан келадиган даромаднинг тушиши устига, қурғоқчилик сабаб ғалланинг камҳосиллиги ва натижада унинг нархи пахтадан уч баробар ортишига олиб келди. Ўзи четдан келтириладиган ғаллани сотиб олиб истеъмол қиладиган аҳоли, ғаллага пул ҳам топа олмай қолди. Бунинг устига ўлка ресурсларининг катта қисми очарчиликни тугатиш мақсадида Россиянинг марказий ҳудудларига юборилиши, у ерлардан кўплаб аҳолининг кўчириб келтирилиши, совет ҳукуматининг хўжасизларча солиқ сиёсати (25 дан ортиқ солиқ турлари ва бундан ташқари маҳаллий йиғимлар),³¹ озиқ-овқат маҳсулотларининг солиқ сифатида тортиб олиниши очарчиликнинг ҳалокатли ўтишига сабаб бўлди.

1918-1919 йиллардаги очарчилик бир авж олиб, камайгандек бўлди. Бироқ, кейин яна авж олиб кетди. Туркистонда очарчилик энг кенг тарқалган ҳудудлардан бири Фарғона вилояти бўлган.

Овқатланиш жойларини ташкил қилишни молиялаштириш учун ҳам маҳаллий мулкдорларга алоҳида солиқ жорий этилган. Умуман олганда, мулкдор ва тадбиркор синф барча жабҳада тазйиққа учраган, уларнинг мулкларини давлат ҳисобига ўтказиш учун турли тадбирлар ўйлаб топилган. Хусусан, 1918 йил Ишчи, деҳқон ва аскар депутатлар Кенгашининг Туркистон Марказий Ижроия кўмитасида Петрограддан ҳарбий-инқилобий кўмитаси бюроси раҳбари М. И. Лацис томонидан мулкдор синфларни шафқатсиз солиққа тортиш бўйича кўрсатмаси муҳокама қилинади ва бу масалани амалга

³⁰ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 34-йиғмажилд, 4-бет.

³¹ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1148-йиғмажилд, 411-бет.

оширишга масъул этиб Молия халқ комиссари Мирский тайинланади.³² Тез орада ўлкада юз бераётган очарчилик оқибатларини юмшатиш учун овқатланиш жойлари ташкил этиш тўлиқ мулкдорлар зиммасига юкланади. Масалан, Андижонда шаҳар ижроия кўмитаси қарори билан бепул ошхоналар ташкил этиш учун солиққа тортилган мулкдорлар рўйхати тасдиқланади. Рўйхатга 55 нафар шахснинг исми киритилган бўлиб, барчаси маҳаллий миллат вакиллариدير. Солиқ миқдори мулкдорларнинг мулкига қараб белгиланган бўлиб, энг кўп – 150 минг рубль миқдорида солиқ тўлаш таниқли тадбиркор Аҳмадбек Темирбеков зиммасига юклатилган. Умумий ҳисобда эса, мулкдорлар 750 минг рубль миқдорида солиққа тортилган.³³ Аслида, бунга қадар тадбиркорларнинг кўпчилиги ҳукумат солиқ тайинламасдан туриб, ошхоналар ташкил этгани, очарчиликдан азият чеккан аҳолига озиқ-овқатдан ёрдам бергани ҳақидаги маълумотлар ҳам кўп учрайди. Хусусан, ўша давр даврий матбуотида бу ҳақида қатор хабарлар берилган. Хусусан, Ал-Изоҳ журналида “Себзор даҳасинда саҳоватпешаларимиздан Мулла Абдулла хожи аржумандлари, Мулла Тўйчи бойвачча ва Мулла Ғулом шайх қори жанобларининг ғайрат ва ҳимматлари соясинда эллик кундан бери муттасил беш қозон қурилиб, 1.500 қадар фақир ва бечораларга ош берилиб турмакдадурким, ҳар кун 5 қозонга ҳаражат, маблағ 1.500 сўмдур.” – дея, хабар берилган. Ушбу хабарда ўндан ортиқ мулкдорлар саналиб, уларнинг очарчиликни бартараф қилиш учун кўрсатган хизматлари санаб ўтилади.³⁴

1921 йилнинг қишида дастлаб Марғилонда бошланган очарчилик 1922 йил баҳорига қадар Қўқонда, кейин Андижон, Ўш ва Наманганни ҳам камраб олди. Марғилон уездининг 60%, Қўқоннинг эса 50% аҳолиси очликка маҳкум бўлди.³⁵ Ўша вақтда водийда 710 мингдан ортиқ аҳоли яшаган бўлса, улардан 138 мингга яқин киши (кейинроқ 250 мингдан ортган) очликдан азият чеккан бўлса, 140 мингга яқин одамга очлик доимий хавф солиб турган. Умуман олганда, шу йили биргина Фарғона водийсининг ўзида 54 минг 860 киши очарчиликдан вафот этган.³⁶ Шаҳарларда ишсизлар орасида, ҳатто ҳунармандлар орасида ҳам очарчилик авж олган, уездларда эса 20 танобгача ери бўлган ўртаҳол хўжаликлар ҳам очарчилик домига тушган, улар 1921 ва 1922 йилда ҳам экин эка олишмаган. Бу эса уларнинг етарли озиқ-овқат

³² ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 4-йиғмажилд, 321-бет.

³³ Андижон вилояти Давлат архиви, 59-фонд, 1-рўйхат, 1-йиғмажилд, 166-бет.

³⁴ Ҳимматга тухматми? // Ал-Изоҳ. - 1918. № Б. 387-388 бетлар.

³⁵ ЎзМА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 75а-йиғмажилд, 29-бет.

³⁶ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1148-йиғмажилд, 401-бет.

заҳирасисиз қолишларига сабаб бўлган. Ўша давр ҳужжатларида келтирилишича, Қўқонда ҳар куни 10 тадан одам очликдан ўлаётгани айтилади. Қўқон шаҳри бозорида ҳар куни минглаб, бозор бўладиган кунлари эса ўн минглаб одамлар энг охирги мулкларини: эски ёстиқ, ёпинчик, чопон, кигиз, идишлар ва ҳатто кетмонларини сотиш учун бозорга олиб келардилар. Қишлоқ аҳолиси ейишга яроқсиз маҳсулотлар, айниқса, ўт еб шишиб ўлиш кўпаяди, хусусан, болаларда ҳам кўп учрайди. Қишлоқдан келган деҳқонлар айтишича, кетишга қодир кишилар хўжаликларини ташлаб, болалар бошқа вилоятларга қочиб кетишмоқда. Бир деҳқоннинг айтишича, Қўқон шаҳрига келиш йўлида 20 верст жойда 17 та ўликни ва уларнинг ёнида бозорда сотиш учун олиб келаётган мулкни кўрган, бироқ, улар бозорга етиб келмай силласи қуриб вафот этган.³⁷

Туркистонга Россиянинг марказий ўлкаларидан очларнинг келтирилиши вазиятни жуда оғирлаштириб, очарчиликнинг кескин оқибатларини келтириб чиқарди. Хусусан, 1921 йил май ойидан 1922 йил март ойига қадар Туркистон АССРга ташкиллаштирилган тартибда 97,300 та, ўзбошимчалик билан 75 мингдан ортиқ, жами 172 мингдан ортиқ одамлар келган. Улардан 140,000 минги вояга етган ва 11.000 дан ортиқ бола бўлиб, турар жойларга жами 151.000 киши жойлаштирилган.

Очарчилик даврида энг кўп азият чекканлар болалар бўлди. Кўпчилиги ота-онаси ёки боқувчисидан ажраб қолади ва шундоқ ҳам озиқ-овқат топиш қийин вазиятда таъминотчисиз қоладилар. Бунинг натижасида болалар билан боғлиқ кўнгилсиз ҳодисалар кўпаяди, дайди болалар гуруҳлари кўпайди, уларнинг ижтимоий аҳволи аянчли ҳолга келди. Одамлар ўз болаларини қабристонларга, масжидларга ва кўчаларга ташлаб кетган ҳақида кўплаб ҳолатлар кузатилди.

Бу вақтда ҳукумат очликка қарши кураш бўйича маълум бир тадбирлар ўтказишга ҳаракат қилган бироқ, бу учун биринчи навбатда маблағ ажратиш қониқарсиз аҳволда бўлган. Унга кўра, Масалан, Қўқонда болалар учун 2 та, гўдаклар учун 1 та интернат, оч қолганлар учун 4 та овқатланиш жойи очилган. Овқатланиш жойида 20 мингдан ортиқ одамларга овқат берилган бўлса, уларнинг бор-йўғи 485 таси болалар бўлган. Марғилонда эса болалар учун 4 та, гўдаклар учун 1 та интернат, 8 та овқатланиш жойи ташкил этилган бўлиб, бу

³⁷ ЎзМА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 75а-йиғмажилд, 30-бет.

жойда 17480 та одамга овқат берилган ва уларнинг 696 нафаригина болалар бўлган.³⁸

Ўша вақтдаги ҳисоб-китобларга кўра Фарғона водийсида одамларнинг очдан ўлишини тўхтатиш учунгина 2,5 млн пуд (1 пуд – 16.8 кг) нон керак бўлган, одамлар тўйиб овқат ейиши учун талаб қилинадиган миқдор эса 6 млн пуд бўлган. 1922 йил ёзида Туркистон Халқ комиссарлари кенгашига Қўқондан юборилган телеграммада очликдан азият чекаётганлар ва очлик хавф солиб турган аҳоли сони 406 мингдан ортиқни ташкил этиши, улар орасида 50 мингдан ортиқ болалар бўлган.³⁹

1923 йил 10 апрел куни Маориф Халқ комиссарлигининг социалистик руҳда тарбиялаш ва политехника таълими бош бошқармаси йиғилишида айнан болаларнинг ижтимоий аҳволи масаласи кўрилади ва вазият очиқ муҳокама қилинади. Йиғилишда Сорокин Болаларни ижтимоий-ҳукукий ҳимоя қилиш соҳасидаги ишлар ҳолати ҳақида маъруза қилади ва болаларнинг қанчалик аянчли ҳолатда эканини аниқ далиллар билан кўрсатиб беради.

Туркистонга Россиянинг марказий ўлкаларидан минглаб очлар қаторида болаларнинг келтирилиши нафақат келтирилган болалар, балки, очарчиликдан азият чекаётган маҳаллий халқлар болаларини ҳам ижтимоий аҳволини оғирлаштирган. Очарчилик бошланганда Россиянинг очлик ҳукм сураётган ҳудудларидан 12 мингга яқин бола олиб келинган бўлиб, уларни оилаларга жойлаштириш, турар жой билан таъминлаш масаласи ҳал қилинмаган, кўплари қаровсиз қолиб кетган. Маҳаллий ҳукуматнинг кўрган чораларига қарамай, Туркистоннинг ўзида ҳам очарчиликни авж олиши вазиятни жуда оғирлаштириб юборган эди. Маҳаллий аҳолининг ўзи ҳам ёрдамга муҳтож бўлиб қолганди. Очарчилик чекинган вилоятларга болаларни қайтариш учун эса, фақат ота-оналар аризаси бўлган тақдирда рухсат берилган, бундай ариза билан мурожаат қилган ота-оналар эса жуда оз бўлган. Туркистонда эса уларни таъминлаш имконсиз эди.

1923 йилнинг апрелига қадар Тошкент ва унинг атрофида 1100 ўринли 11 та болалар, ўсмирлар, ногирон болалар интернатлари ташкил этилади. Бундан ташқари, Полторацк (ҳозирги Ашхабод), Каттакўрғон, Қўқон, Олмаота, Пишпак (Бишкек) шаҳарларида 215 ўринли қабул қилиш-тақсимлаш масканлари ташкил этилган. Лекин, бу очарчилик хавф солган ва қаровсиз қолган болалар умумий сонининг 10%ини ҳам қамраб ололмасди.

³⁸ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1148-йиғмажилд, 402-бет.

³⁹ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1148-йиғмажилд, 410-бет.

Бундан ташқари, ана шундай муассасаларда ҳам болаларнинг тўйиб овқат емаган, кийим (ич кийим, иссиқ кийим, оёқ кийим), ётоқ жой учун жиҳозлар етишмаслиги кузатилади. Масалан, улар деярли гўшт, ёғлар, шакар, сабзавотлар ейишмайди. Интернатларда 100-120 бола бир ёки икки жуфт оёқ кийимни навбат билан кийишган, ички кийимлар эса бир донадан бўлиб, улар деярли алмаштирилмайди, бу инфекцион касалликлар тарқалишига ҳам сабаб бўлади. Фақат, Қорасувдаги интернатда болаларга 2-3 тадан ички кийим берилган. Кўпчилик болалар полга қоп солиб ухлашган, битта кроватга 2-3 тадан бола тўғри келган.⁴⁰

Ана шундай ҳолатда Халқ комиссарлар Кенгаши йиғилишида нуксонли болалар мактаби учун керакли жиҳозлар сметаси муҳокама қилинган, лекин, зурурий маҳсулотларнинг 1/3 қисми олиб берилишига қарор қилинади, шунда ҳам агар молиявий манбаси бор бўлса олиб берилиши кўзда тутилган.

Болалар врачлари Акодус йиғилишида ўзи борган интернатлардаги ҳолат бўйича иллюстрацияларни тақдим қилиб, зангила (милк касаллиги), камқонлик, безгак, сил каби касалликлар авж олаётганини қайд этади. Бундай шароитда болалар тўйиб овқатланиш ва яхшироқ жой топиш мақсадида интернатлардан оммавий қочиб кетиш ҳолатлари кўпайиб, асосан кунлар исиши рўй берган. Хусусан, 1923 йил баҳорида “Реформаториум” номи билан аталувчи интернатдан 30 та бола қочиб кетган.⁴¹

Интернатларда болалар касалликлари қарши курашиш қийин, чунки интернатларда санитар ҳолат жуда ёмон, гигиеник воситаларнику умуман ишлатишмайди. Болалар шифохонаси тўлиб кетганидан, касал болалар интернатларга қайтариб юборилар, интернатдаги изолятор деб номланган хоналарга жойлаштирилди. Одатда болалар турмайдиган, иситилмайдиган хоналар изоляцияларга айлантирилган. Бир қанча муассасалар қатори Реформаториумда ҳам безгак кенг тарқалган. Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги дори-дармон воситаларини жуда кам етказиб бериши вазиятни янада оғирлаштирган. Интернатлар ходимлари кам бўлиб, ойликларнинг тўланмаслиги, борларининг ҳам ишдан кетиб қолишларига сабаб бўлган.

Шаҳар кўчаларида ва бозорларда дайди, тарбиясиз болалар кўпайган, милиция ходимлари уларни тутиб турли жойлардан Тошкентга юборганлар. Очарчилик даврининг энг аянчли ҳолатларидан бири болалар фоҳишалигининг тарқалиши бўлди. Архив ҳужжатларида 1922–1923 йилларда Тошкентга

⁴⁰ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1153-йиғмажилд, 407-бет.

⁴¹ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1153-йиғмажилд, 408-бет.

худудлардан кўплаб қизлар ушлаб келинган, улар орасида 12 ёшли ёки фохишалик билан 1 йилдан бери шуғулланаётган 11 ёшли қизлар махсус интернатларга олиб келингани кўрсатилган.⁴² Бу қиз болалар учун очликдан қутулиш йўлларида бирига айланган. Шу фактнинг ўзиёқ бу даврнинг қанчалик оғир кечганини тасаввур қилиш учун етарли.

Юқоридаги қатор муаммоларни ҳал қилиш учун марказдан болалар реэвакуциясини ташкил этишни сўраш, уларни озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлашга кўпроқ маблағ ажратиш, болалар учун яна қабул қилиш уйлари ташкил этиш, оғир тарбияли қизлар марказий уйини ташкил этиш (фохишаликдан сақланиш учун), 2-болалар шифохонасини очиш каби муҳим тақлифлар илгари сурилади.

Бироқ, қанчалик муҳим бўлишига қарамай ушбу тақлифларнинг асосий қисми қоғозда қолиб кетди, энг ҳимоясиз ва ёрдамга муҳтож бўлган қатлам - болалар тўйиб овқат емаслик, турли вирусли касалликлар ва уйсизликдан азият чикканлар ва ҳаётдан кўз юмганлар.

Тўғри, Совет ҳокимияти очарчиликни тугатиш учун айтарли чоралар кўрди, бироқ бу етарли эмасди. Масалан, Фарғона водийсида 1922 йил 22 апрелида Туркистон Марказий Ижроия кўмитасининг қарори билан, Фарғона вилоятида очарчиликни тугатиш учун йиғилаётган ҳайрия йиғимларидан бошқа барча солиқ ва йиғимлар олиш вақтинча тўхтатилди. Ташқи савдо айланмасининг 10%и миқдорида йиғим жорий қилиниб, очарчиликни тугатишга йўналтирилди. Туркистоннинг барча аҳолисига мурожаат қилиниб, 2 ҳафталик ҳайрия йиғиш ҳафталиги эълон қилинди. Лекин, амалда бу тадбирлар барибир, ўлканинг тадбиркор ва мулкдор қатлами гарданига тушди. Шунингдек, Совет ҳокимияти маҳаллий мулкдор ва тадбиркорлардан мажбурий “ҳайрия” қилишни шариатга мувофиқ экани тўғрисидаги фатво чиқартириб оладилар.⁴³ Бунда, аслида тадбиркор ва бой кишилар ўз маҳалласи ва атрофдагиларга ёрдам бериб келганлар, бироқ, маҳаллий бошқарув органлари томонидан натижа кетидан қувиб мулкдор ҳўжалик сифатида рўйхатга киритилганлар ҳам мавжуд эди. Айниқса, Туркистонда асосий қатламни ташкил этган ўрта мулкдорлар қатлами очарчилик вақтида ўзи очликдан азият чекаётган вақтда, уларга мулкдорлар учун йиғимни тўлаш мажбурияти уларни буткул хонавайрон бўлиши ва очдан ўлишига сабаб бўлган. Туркистон советларининг МИҚнинг 1921 йил 21 июлдаги №81 сонли қарори билан ташкил этилган Очарчилик

⁴² ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1153-йиғмажилд, 407-бет.

⁴³ ЎзМА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 75а-йиғмажилд, 29-бет.

оқибатлари билан курашиш марказий Комиссияси фондига 25.546.242 рубл (очарчилик йиғимларидан тушган) пул маблағлари, 20.813 пуд озиқ-овқат ва 14.531 та кийимлар келиб тушган. Фарғонага 1922 йил 1 декабр ҳолатига пул кўринишида 14.689.145 рубл ёрдам сифатида юборилган. Мавжуд воситалар Туркистоннинг ўзида очарчилик ҳукм сураётганига қарамай марказ топшириғи билан Туркистонга бириктирилган Қирғиз Республикаси (ҳозирги Қозоғистон ҳудуди) ва Бошқирдистонда ҳам очарчиликни тугатишга йўналтиргани ғайриоддий ҳолат эди. Қирғиз Республикасига 25.000 пуд ва Бошқирд Республикасига 3198 пуд нон жўнатишган, пул кўринишида эса Қирғиз республикасига 1.115.100 рубль, Бошқирд республикасига 53 минг, жами 1.168.000 рубль маблағ юборилган.⁴⁴ Туркистоннинг ўзи учун зарур бўлган дон Марказга юборилган, озиқ-овқат эса солиқ сифатида тортиб олинган. Озиқ-овқат тақсимооти эса кўнгилдагидек ташкил этилмаган.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Мақола бошида айтилган пахта монополиясининг Туркистонга келтирган оғир оқибатларини кўрган марказий ҳокимият органлари вақтинча бўлса-да ушбу қарорни бекор қилдилар. 1923 йилнинг 26 январь куни Россия Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши раиси ўринбосари Риков имзоси билан тасдиқланган қарорига кўра 1923 йилнинг 1 февралидан бошлаб Туркистонда пахтага давлат монополияси бекор қилинади.⁴⁵ Бир йил ўтиб пахта монополияси яна қайта тикланади. Ана шундай ўйланмаган қарор ва бошқа сабаблар билан минглаб инсонлар очликдан қаттиқ азият чекди, ёстиғи қуриди.

Совет ҳукуматининг Туркистонда олиб борган иқтисодий сиёсати оқибатида, биринчидан, хусусий мулкчилик шаклини буткул йўқотишни кун тартибига қўйди ва бу эркин бозор ҳамда рақобат муҳитини йўқолишига олиб келди. Бу эса, Туркистон аҳолиснинг камбағаллашишига, энг ёмон томони очарчилик бошланишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида, 1918-1919 йилларда, айниқса XX асрнинг 20 йиллари бошларида Туркистон аҳолисининг 40 фоизга яқин қисми очликдан азият чекди, жами 60-70 минг инсон, шу жумладан болалар ҳам ҳалок бўлди.

Иккинчидан, ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати Туркистондаги мулкдор қатлам, айниқса, мулкдорларнинг аксарият қисмини ташкил этувчи ўрта қатламни буткул йўқ бўлишига олиб келди. Уларнинг мулкларини тортиб

⁴⁴ ЎзМА, Р-17-фонд, 1-рўйхат, 75а-йиғмажилд, 55-бет.

⁴⁵ ЎзМА, Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1291-йиғмажилд, 176-бет.

олиниши, ялпи қашшоқликка олиб келди. Сабаби, бу вақтда меҳнаткаш аҳолининг асосий қисмини 20 танобгача ери бўлган ўртаҳол деҳқонлар – Совет ҳукумати тили билан айтганда “майда буржуазия вакиллари” ташкил этган, бу эса, ўз-ўзидан уларнинг мулкларини тортиб олинишига олиб келган.

Учинчидан, тортиб олинган мулкларга хўжасизларча муносабатда бўлинди, тортиб олинган маҳсулотлар омборларда чириди, экин экилган ер майдонлари ҳамда боғлар қаровсиз қолди ва экин майдонларининг кескин қисқариб кетишига олиб келди, ишлаб турган саноат корхоналари ишдан чиқди. Масалан, 1916 йилда 274 та ишлаб турган пахта тозалаш ва ёғ-мой корхоналари 1919 йилда 34 тага тушиб қолди. Бошқа корхоналар фаолияти тўхтаб, қаровсиз қолиб кетди.

Тўртинчидан, ўтказилган нотўғри иқтисодий тадбирлар жамиятдаги ижтимоий муҳитнинг буткул бузилишига, жамиятнинг бўлинишига олиб келди. Турли қатламлар ўзаро бир-бирига қарши қўйилди, улар ўртасида душманлик кайфиятини сингдириш учун катта тарғибот кампанияси иш юритди. Қишлоқларда янги ҳаётга, янги турмушга тарғибот бахонасида мулкдор қатламга нисбатан нафрат уйғотиш, уларнинг ушбу жамиятда яшашлари мумкин эмаслигини уқтириш орқали сунъий равишда синфий кураш авж олдирилди.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Миллий архиви Р-17 – Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси фонди.
2. Ўзбекистон Миллий архиви Р-25 – Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгаши фонди.
3. Ўзбекистон Миллий архиви Р-29 – Туркистон АССР Ер ишлари халқ комиссарлиги фонди.
4. Андижон вилояти Давлат архиви 59 – Андижон вилояти ижроия қўмитаси фонди.
5. Ал-Изоҳ журнали, 1918 йил.

**THE POSITION OF TASAVVUF AND IRFAN IN MAVERUNNAHR
AND KHORASAN: IBN AL-ARABI AND ABDURAHMAN JAMI
(A COMPARATIVE ANALYSIS)**

Jafar Kholmuminov Mukhammadievich

Doctor of Philosophical sciences (DSc),
Tashkent State University of Oriental Studies
jafarmuhammad@mail.ru

ABSTRACT

This article highlights the essence of the philosophy of Irfan (mysticism) of Maverunnahr and Khorasan, its features. According to him, the islamic religion and its humanistic teaching, the problem of man and the world, the unity, uniqueness of being and its philosophy were studied on the basis of the views of Eastern scholars. Especially, it is emphasized that the human essence is a complex variety, and the religious and secular approach to it is the main problem of the teaching of mysticism. The author has comparatively studied the doctrine of “Wahdat al-wujud” of the philosophy of mysticism of Ibn al-Arabi and Abdurahman Jami from Eastern thinkers and views on it.

Moreover, the present article is devoted to some teachings of Sufism and the Sufi-mystical movement in Maverunnahr have been analyzed. There are given the promoted and prominent representatives of Sufism as Hakim Termizi, Khoja Abu Yusuf Hamadoni, Khoja Ahmad Yassavi, Khoja Abdulkholik Gijduvoni, Khoja Bahouddin Naqshband, Xoja Muhammad Porso Buxori, Sheikh Muhyiddin ibn al-Arabi, Najmuddin Kubro, Aziziddin Nasafi, Sheikh Alauddavla as-Semnoni, Abdurahmon Jomi and also, some of their sufi-philosophical teachings have been stated. Furthermore, the author in vivid examples characterizes each schools of Sufism and essence of the Sufi-mystical movement in Maverunnahr. The doctrine of Sufism as a main teaching of Islam had a great influence and authority in Muslim countries as a whole.

Keywords: *Tasavvuf, Irfan, Ibn al-Arabi, Abdurahman Jami, Nakshbandiya, philosophy of Irfan (mysticism), philosophy of Wahdat al-wujud, essence, human essence, pure philosophy, science, faith and morality, Sufi worldview, gnostic teaching, mystical schools, philosophical discussions, spiritual mentor.*

**TASAVVUF VA IRFONNING MOVAROUNNAHR VA XOROSONDAGI
MAVQEYI: IBN AL-ARABIY VA ABDURAHMON JOMIY
(Qiyosiy tahlil)**

Ja'far Xolmo'minov Muhammadiyevich,
falsafa fanlari doktori (DSc),
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
jafarmuhammad@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Movarounnahr va Xurosonda tasavvuf va irfonning mavqeyi, irfon (tasavvuf) falsafasining mohiyati va xususiyatlari yoritilgan. Unda islom dini va uning gumanistik ta'limoti, inson va olam muammosi, borliqning birligi, Vahdat ul-vujud falsafasining mohiyati Sharq allomalari qarashlari asosida tadqiq etiladi. Ayniqsa, inson mohiyatining murakkabligi va xilma-xilligi, Inson va olam munosabatlariga diniy va dunyoviy yondashish masalasi tasavvuf ta'limotining asosiy muammosi ekanligi ta'kidlanadi. Muallif Sharq mutafakkirlaridan Ibn al-Arabiy va Abdurahmon Jomiyning tasavvuf falsafasining "Vahdat al-vujud" ta'limotini va bu boradagi qarashlarini qiyosiy tahlil etadi.

Shuningdek, ushbu maqolada Movarounnahr va Xuroson tasavvufidagi ba'zi ta'limotlar tahlil qilinadi. Muallif Hakim Termiziy, Xoja Abu Yusuf Hamadoniy, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni, Xoja Bahouddin Naqshband, Xoja Muhammad Porso Buxoriy, Muhyiddin ibn al-Arabiy, Najmuddin Kubro, Aziziddin Nasafiy, Shayx Alauddavla as-Semnoniy, Abdurahmon Jomiy kabi tasavvufning ko'zga ko'ringan namoyandalarining falsafiy ta'limotlari, Movarounnahr va Xurosondagi tasavvufiy tariqatlarning mohiyatini ochib beradi, tasavvuf ta'limotining islomniy bir ta'limot sifatida butun musulmon dunyosida katta ta'sir va nufuzga ega bo'lganligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, Irfon, Ibn al-Arabiy, Abdurahmon Jomiy, Naqshbandiya, irfon falsafasi, Vahdat ul-vujud falsafasi, mohiyat, inson mohiyati, sof falsafa, ilm, e'tiqod va axloq, so'fiylik dunyoqarashi, tasavvuf maktablari, falsafiy munozaralar, ruhiy ustoz.

INTRODUCTION

The development of humanity is based on the unity of beliefs, unity of goals. Religious views certainly play an important role in this. All secular religions in their time have undergone dramatic changes in people's thinking, turning into a way of life

the principle of the embodiment of the desire to live and happiness on the basis of divine grace. However, the role and place of the Islamic factor in the current conditions, when the world is rising, a conflict of inter-state and inter-regional interests has erupted, is growing more and more. At the 72nd session of the UN General Assembly, President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev noted that “We consider the most important task to convey to the world community the true humanitarian essence of the Islamic religion. We cherish our holy religion as an expression of our spiritual values. We strongly condemn those who put our holy religion on a par with violence and bloodshed, and we can never reconcile ourselves to them. The Islamic religion calls us to peace with good, to preserve the true human qualities. I would like to emphasize the invaluable contribution of many outstanding figures of the Renaissance of Central Asia to Islam and world civilization” [Mirziyoyev Sh. 2017. p.28]. Indeed, if you look at the sketches of history, “Imam Bukhari, Burhaniddin Marghinani, Hakim Termizi, Mahmoud Zamakhshari, Muhammad Kaffal Shashi, Bahauddin Naqshband, Khoja Ahror Vali, Muhammad Khorazmi, Ahmad Farghani, Abu Raihan Beruni, Abu Ali Ibn Sina, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi and many other geniuses not only say that Islam, but and that he was right in the history of world Civilization” [Mirziyoyev Sh. 2017. p.28].

Development of humanity-is a synthesis of religious and secular views. From this point of view, we can say that in any religious teaching there is a spiritual and educational essence associated with social content, secular thinking, the fate and prospects of mankind. We cannot imagine religious and secular thinking separated from each other [Jo`raev N. 2000. p.14]. They have for thousands of years strongly influenced the development of mankind in different regions, in different forms and served as an important basis for the stages of evolutionary development of the individual. In particular, the Islamic religion was born as a set of humane ideas, spiritual-moral and spiritual-legal foundations of individual life.

MAIN CONTENT

The prospects of modern civilization and personal development require deep study on a scientific basis of the essence, philosophical and logical essence, a deep understanding of the essence of this great value, the ideas of the great figures of the Islamic religion. In particular, the development of social and philosophical thought in Central Asia cannot be imagined without two main directions of Islamic philosophy: the philosophy of the word (theology) and the philosophy of mysticism(theosophy). It is no secret that the philosophy and literature of mysticism, which has a twelve-year

history, left a deep mark on the cultural and spiritual life of the peoples of the Eastern countries, in particular, the Central Asian region.

In the first half of the eighth century, mainly beginners, that is, extraordinary, were representatives of the peoples (for example: Habib Ajamiy, Ibrahim Adham, Shakik bin Ibrahim Balkhi, Fuzayl bin Ayoz, Ma'ruf Karhi, Ahmad Khizrawayh Balkhi, Johiz bin Muaz, Boyazid Bistomiy, Ahmad bin Asim Antaki, Abu Hafs Haddad Nishapuri, Jonayd Bagdadi, Mansoor Hallaj...) the doctrine of mysticism, which arose as a social movement and received a royal and practical coloring, came to the primitive of the ninth century and received a kind of scientific and theoretical basis. Those who created the scientific and theoretical foundations of mysticism were people who came from the land of Maverunnahr and Khorasan. In particular, the founder of the irfoniyya (it means knowledge, enlightenment) school "Hakimiya" Hakim at-Termizi (m. 820/830-909), the largest representatives of the Bukhara school of mysticism-Abu Isaak Kalabadi and Mustamli Bukhari (X century) were great theorists of the mystical doctrine. Even the great theorist of the post-graduate teaching of mysticism, writes about 500 works and is known as "Sheikh ul-Akbar", that is, as "the Great Sheikh", Andalusian thinker, theologian and poet Sheikh ul-Akbar Muhiiddin Ibn al-Arabi (m. 1165-1240), as well as their scientific and theoretical views received and affected. If we consider that on the basis of Maverunnahr, especially on the territory of modern Uzbekistan, mystical customs formed in subsequent periods – the mystical philosophy of Kubraviya (Sheikh Najmiddin Kubra), Khadjagan (Khoja Abdulkholik Gijduvani), Yassaviya (Khoja Ahmad Yassavi) Naqshbandiya (Khoja Bahaiddin Nakshband) and, in General, religious and philosophical teachings that left a deep mark on the history of Islamic thinking, we can assume that the great Patriotic war is in itself an obvious contribution of our ancestors to the development of this way of thinking.

We are proud that this Holy land serves as the cradle of perfection for many saints, poets and scientists, such as Imam Bukhari, Imam Moturidi, Kazizoda Rumi, Ali Kushchi, Khoja Ahror Vali, Abdurahman Jami, Alisher Navoi, Abulais Samarkandi, Davlatshah Samarkandi, who have made an invaluable contribution to the development of world science and culture" [Mirziyoyev Sh. 2017. p.178].

At the beginning of the teachings of mysticism, the supernatural principles that emerged during the umawiyah Caliphate-worldview, wealth, property and cruelty, racist and nationalist sentiment, accumulated human dignity - were moving in the form of objections. And those who were at the origin of this creative initiative were

people who were rich in the awakening and heart of society, the light of faith and enlightenment.

Since it had been allowed “the ideological democracy”, aiming at the human heart and psyche, entering the field against ignorance and selfishness, promoting moral purity, mysticism was essentially close to the creative people. This is on the one hand. On the other hand, it should be recognized that although tasawwuf was struck by Islam, fed on the wisdom of the Koran and Hadith, and in many cases relied on the doctrine of sharia, it expressed the dissatisfaction with the hard-working people, despite the official religious affiliation and fanaticism, as well as the wrong way of life, looting and interest of the ruling strata. Beginning with practice, during the IX-XV centuries, the doctrine of mysticism, again fixed by the theory, penetrated into various layers of society and actively participated in the spiritual life of the peoples of the region as a kind of social institution. Even in some periods it had been a leading doctrine (in particular, during the reign of Amir Temur and the Timurids).

Eastern ethical standards and criteria, national values and customs that have been established in our people since the millennium, even if they are manifested in the relationship between parents and children, children and parents, teacher and student, or are reflected in the neighborhood and other social relations, actually receive from the mystical teachings. Speaking about the philosophy of mysticism and social development, the mystic Najmiddin Kamilov noted that “The education of man, the salvation of man from shortcomings, sins-this is the grief of our great ancestors. The realization of the blessed hilkat as a person created on the border of honor and sin, shadows and light, Rahman and Satan, charitable sharr, says that when, where and when, when, when, when and where the force, in the force that is the cause of these forces, is a serious Covenant” [Komilov N. 2009. p.3] - and, based on the essence of the philosophy of mysticism, says that the complex, conflicted world of man always needs education.

Indeed, the world of man is a blessed world, an unknown world. For thousands of years, not-not sages, scientists have tried to solve the mystery of this universe. He looked at it with infinite admiration and excitement. He spent a lot of time conducting research and presented reasonable conclusions. However, none of them was able to evaluate the world of man to integrity, integrity. In world science, language, in which it is difficult to reveal the essence of a person, occupies a special place in research as an incomprehensible, enigmatically synonymous miracle.

Mysticism, on the one hand, is diverse, interesting and diverse when it comes time away the mysterious, controversial, complex and intricate doctrine of the philosophical views, on the other hand, from the strong faith and love of God (divine love) and its Messenger Muhammad (SAV), and on the third hand-from the special morality, order, conditions and rituals of content-teaching. "Tasavvuf is a teaching about religion, wisdom (philosophy), the emotional and mental life of artistic creativity, as well as a statement about the divine work" [Komilov N. 1999. p.150], explained the famous scientist-mystic Najmiddin Kamilov.

Speaking about the role or significance of the teachings of tasavvuf in the formation of national spirituality of the peoples of the Muslim East, including the Uzbek people, it is necessary to pay special attention to the following aspects:

The teachings of mysticism in the Muslim East types of racial philosophy-ancient Greek philosophy (Eastern Aristotle and neoplatonism) and Islamic theology - philosophy of the word (Mutaziliya, Ashariya, Mothuridiya, Botiniya) after philosophical thinking-absolute irrational third direction-initiated irfonskuyu philosophy, and even the fourth direction-the philosophy of work (Sheikh Shahabiddin Suhrawardi on the example of the doctrine). He also influenced racial philosophy to a certain extent (for example, the example of such works

of Ibn Sina as "Hay Ibn Yakzan", "Salaman and Absal", "Risola fil-Ishk", "Risola fit-Tair", "Risolai mashriqiya").

Question about Wahdat al-wujud (unity, unity of being), which is the subject of a central debate in the philosophy of Irfan, has been redesigned from the vision, the great theorist scientist Muhyiddin Ibn al-Arabi and Hoya Muhammad Porso, and then a great thinker poet, philosopher and thinker Maulana Abdurahman Jami and acquired a natural sense and essence. As a major representative in the XV century philosophical school of Iran Jami Sheikh ul-Akbar of Muhyiddin Ibn al-Arabi and a major representative of the teachings of naqshbandism in Khorasan, Wahdat al-wujud, within the Hanafi mazhab, acquired a politico – religious force, and the original purpose of Sufism-research teaching naqshbandism, remote from education. "He tried to reform the theoretical aspects. In these good efforts, Jami, his disciple and his associate - the great thinker Alisher Navoi - became the main characters. It should also be noted that a number of Jami's works on the history and philosophy of mysticism, including "Nafahat ul-uns min hazarat al-kuds", "Ashi'at ul-Lamaat", were written in accordance with the wishes and requirements of Navoi himself. Of course, there were certain reasons. First, Alisher Navoi himself was very interested in the philosophical teachings of Ibn al-Arabi about Wahdat al-wujud, promoted and

promoted in his literary and poetic works through Jami treatises. Secondly, there is a need to reform the scholastic political and religious movement, which has turned into a tactical and philosophical breakthrough, by splitting philosophical and irphonic issues. Hazrat Navoi was the first to realize this necessity and encouraged his peer and mentor to write scientific and theoretical works.

Thus, the process of penetration of the philosophy of Wahdat al-wujud into the Naqshbandiya doctrine in Jami interpretation, studying the question of the positive impact of this doctrine on the development of philosophical and purely intellectual thought in Central Asia, generates new approaches to the philosophical and ethical concepts of such great poets and thinkers as Jami and Alisher Navoi, the possibility of a deep study of their literary and scientific heritage. It should also be noted that this purely philosophical doctrine and in the post-war years was the focus of such great poets and thinkers as Mirzo Bedil, Mirzo Golib, Babarrahim Mashrab and Sufi Allahyar, encouraged them to express philosophical thoughts about the relationship between the world and Man, the Individual and society, to create scientific and literary works.

Mysticism has developed a system of religious studies that is peculiar. For this purpose, the views of scholars of the Qur'an, hadith and sufism, as well as representatives of various philosophical movements, were effectively used.

The teachings of mysticism also actively penetrated into a number of other areas of science. In particular, Sullamiys "Tabaqat us-Sufi", "Tazkirat ul-avlyo "of Attor,"Manaqib ul-arifin" Aflaki," Nafahat ul-uns" Jami, "Nasaem ul-muhabbat" Navoi), Tafsir of Quran (interpretation of iran version, including the interpretation Ansari Abdullah), "Tabaqat us-Sufiya", the Hadith (a hadith that corresponds to the doctrine of mysticism), literature (mystical works from an artistic character, in particular, the symbolism of poetry of iran on the example of interpretation revealing images), Linguistics (the mystic words, for example, the dictionary explains intrigue and idioms), leadership in pedagogy (teacher (murshid) written by the disciples (murshidi). In particular, the book of Abu Isaac Kalabadi Bukhari "Kitab at-taarruf li mazhab at-tasavvuf" ("Book at-taarruf li mazab at-tasavvuf"), ethics ("morals of Murshid and Murid", "morality of khanakah"), for example, in the 3rd quarter of the work "Sharhi at-taarruf li mazhab at-tasavvuf " (book of 3 of the 4 volumes). And about such moral qualities as Rizo, argue both from the vital and from the religious (mystical) point of view. In particular, Chapter 23, entitled "in the definition of a profession", contains the following thought, based on strong logic "but Sheikh Rahmatullahi (Kalabadi- J.Kh.) says: "in my opinion, the occupation of a profession

should not lead to the fact that the slave has departed from the truth. That is (first of all, a person who wants to engage in a profession), must look at the state of their desire. If a person is not engaged in a profession, his sexuality deviates from the truth and encounters creatures, then he, as a professional, seems to need to engage in prayer.” [Jo`raev N. 2008. p. 181] Also on the works explaining the medieval aesthetic (aesthetic Sufi Deed, for example, the color characteristics of Najmeddin Kubra and their place in the spiritual Sufis-the spiritual life), psychology (psychology Murshid and mureed, psychology taxman, passenger psychology, psychology of orif (educated). For example, in the teachings of tasawwuf “challa” and “makamat” discusses such issues as the travel mental condition, road conditions (for example, seven valleys in the tales of Attor “Mantiq ut-tayr”, of Navoi “Lison ut-tayr”), sociology (for example, the Sufi "society", the role of Sufi in public life, for example, the attitude of the Sufi to a family issue, sociology of khonakoh, contrast (on the example of the Sufis "society", "the attitude of the Sufi to a family issue sociology austerity; (for example, “Dil ba yory dast ba kor”, (At the same time as you are communicating with the outside world, hearts should be occupied by Allah constantly), “Khilvat dar anjuman” (privacy in the meeting), an example of the principle of how society should be with him, but not forget the truth on the Shoe), Ethnology and Ethnography (artifacts that depict specific laws, paintings and rituals of Khanakoh), political science (for example, mystical representations – On the example of the works of Imam Muhammad Gazzali “Nasihat ul-Muluk” (instruction to kings), Hoya Samandar Termizi “Dastur ul-Muluk” (guide for kings) also quite feed on the mystical teachings. The education of the mystic created fiction that has a beautiful meaning and meaning, as well as form, in the literature of the peoples of the Muslim East (especially Arabic, Persian-Tajik and Uzbek). As part of this product of high thinking and art, known as” mystical literature or “irfoniyadabiyet”, thousands of images, artistic pictorial means, symbols, movies and images, tashbeh and attritions, talmehs and representations have been created. In particular, Abulmajd Sanai, Ahmad Yassavi, Farididdin Attor, Saadi Sherozi, Jalaliddin Rumi, Nizami Ganjavi, Khusrav Dehlavi, Najmiddin Kubro, Pahlavon Mahmud, Hafiz Sherazi, Kamal Khujandi, Abdurahman Jami, Alisher Navoi, Mirzo Bedil, Saib Tabresi, Shavkat Bukhari, Baborahim Mashrab, Sufi Allaher, the work of such great poets and thinkers as Tugral, it is impossible to Imagine without mystical teachings. Professor N. Juraev speaking about the social essence of tasavvuf's philosophy and he comes to the conclusion that, based on the views of Jalaliddin Rumi, we can also see a distinctive religious tolerance in our views on Rumi. In particular, at its disposal is

the one who believes in what religion. Belief, belief can be different. But God is one! It is unchangeable, like Faith. Allah said: "Prayer is different religions, but faith is unchangeable" [Komilov N. 2009. p.5].

Regarding the Sufi-mystical movement in Maverunnahr, which today covers a large part of Central Asia, begins with the Hakimiya epistemological school - belonging to Abu Abdullah bin Bashir, nicknamed Hakim Termizi (died in 285. hijri - 894).

The manifestation history, antiquity and the influence of this Sufi brotherhood (order) on the formation of Sufi-theological teachings in the Islamic world, such as that of the Sufi school "Akbaria" (Founder Sheikh Akbar Muhyiddin ibn al-Arabi, Andalusian theologian) indicate that this school, from the third to the seventh centuries, was in head of the epistemological tenor of Maverunnahr and had a huge influence on the Sufi worldview of this region.

Gnosis, which was represented by Hakim Termezi in this region, along with religious services and spiritual hardening of the scientific knowledge of the Sufi worldview, was also a theoretical - philosophical, discriminatory, gnostic teaching, which led to the attainment of truth by divine grace.

With the release of Hakim at-Termezi's "Khatm al-velayat" (mission, or "Vali" (ruler) held a higher position than the Prophet. Despite the fact that the "Velayyat" position is very respectable, highly authoritative among Muslims, it flows out of it and that's why is subject to prophecy") [Abdolvahhab Shaarani. 1378. p.72] he became the founder of one of the mystical schools. The same book became the reason for his exile from Termez. Over time, this work was lost, but after about 300 years, Sheikh Akbar (Great Sheikh) - Muhyiddin ibn al-Arabi, the founder of the Sufi school "Akbaria", found this book, partially exploring, citing its contents in his work "Futuhaat al-Makkiya "(Mecca's discoveries) and wrote the treatise "Sharh al-masa'il ar-ruhaniya en haal al-Hakim al-Termezi"⁴. It was this acquaintance of Ibn al-Arabi with some of the views of Hakim at-Termezi that served as the basis for his teaching on the defense of the Velayyat theory.⁵ In some of his works, Ibn al-Arabi, as one of the followers of the school of Hakim at-Termezi, interpreting his views, refined his theory. Moreover, it should be noted that Sufi terms like "Rukh" are spiritual breath coming from human thinking; "Nafs" - bodily breathing, fundamental "I"; "Ruliyat" - a holy dream; "Kalb", "Fu'aad" - the spiritual heart of the mystic, etc., which Hakim at-Termezi used in his works, were later used in the ministries of the representatives of the orders "Kubraviya", "Akbariya" and the famous Sufi dynasty "Khojagon".

As a result of studying the teachings of Hakim at-Termezi about the Velayyat, Ibn al-Arabi and his followers recognized his opinion about “The Velayyat”, which consists of the following: “The position of the Prophet in the sphere of the “Velayat” is more significant than his position in the sphere of the Prophecy and the prophetic mission, but not in the sense that the “Velayat” rules the Muslim community outside ideas of the Prophet and the prophetic.

4. The divine dream of “Avliyo” - the saints is interpreted by Ibn al - Arabi as the divine revelation left after them. It should be recalled that the “Futuhaat al-Meccia” (Ibn al-Arabi) is the story of the dreams of Avliy and their revelations. This work is to some extent built on the likeness of the Termezi treatise “Bade ash-shalln”. This fact once again proves the spiritual influence of this Khorasan Gnostic on the Sufi worldview of the Andalusian mystic called the “Great Sheikh”.

5. And after Hakim at-Termezi in Maverunnahr, the interpretation of Sufi thinking continued, and we can say with confidence that it was the subject of philosophical discussions.

6. Later, during the capture of the Mongols of Central Asia, the founder of the Kubravia Order in Kharezm Najmuddin Kubro (born 540 hijri.) appears on the pedestal of Sufi thought. He was nicknamed “Abuljanob”, - which in itself testifies to his dominant position among scientists - mystics. Najmuddin Kubro became the bearer of the banner of Sufi thought of his era with such works as “Usul al-ashara” (Ten Principles), “Risala fis-suluk” (Treatise on the path to attaining Truth), “Risalaat at-tarik” (Treatise characterizing the features of the Sufi Way), “Tavaale at-tanvir” (Ascending the Rays), “Favaaikh al-jamaal” (The essence of beauty), “Hedayat at-taalibin” (Guide for the thirsty), “Odob al-muridin wa sakinat as-saalehin” (Rules of the Murids and Peace of Mind the righteous), “Minhadzh as-saalikin” (Walking Path), etc.

7. Despite the fact that Najmuddin Kubra did not deny the opinion of Ibn al-Arabi, moreover, he was one of the Gnostics following the theoretical trend, his follower - Sheikh Alauddavl as-Semnani, an outstanding sheikh of the Order of Kubravia began to object to some ideas of Ibn al-Arabi Arabians. He - Sheikh Alauddavl as-Semnani often spoke in discussion with Sheikh Abdurazzak Kashani - a famous commentator and distributor of the works of Ibn al-Arabi [Najib Mael Heravi. 1382].

“The strong support of the followers and supporters of the beliefs of Sheikh Akbar (Ibn al-Arabi) gradually served as the basis for the further and widespread

spread of this Sufi school in the mystical orders of Iran and Central Asia. Moreover, the teachings of Ibn al-Arabi found support among the famous representatives of the Sufi school “Kubravia”. Among them are Azizuddin Nasafi, the author of the book “The Perfect Man”, who left behind a valuable legacy according to Sufi teachings and “Hekmat” (divine wisdom) in Farsi. Despite the fact that Azizuddin Nasafi belonged to the Kubravia order, he sometimes expressed his disagreement about the Kubravia school. He said that “There are few similarities between the Kubravia school and other Sufi orders (chains), and therefore it should be attributed to supporters of scientific research, a follower of the principles of persuasion, and especially Sufi” [A.Zarrenkub. 1380. p.160].

Sheikh AzizuddinNasafi, a well-known representative of Sufi thought in Central Asia, in his works draws special attention to the theory of Ibn al-Arabi "The Perfection of Man." It can be considered that his works are the theoretical justification of the views of Ibn al-Arabi, especially in his work “The Perfect Man”.

In Maverunnahr and Turkestan in the 12 th century. AD, along with the Kubravia school, there were other Sufi schools, such as the Khojagon in Bukhara (the founder of this powerful Sufi school was Khoja Abdulkhalik Gizhduvani, born in 1103) - a student of Khoja Abu Yusuf Hamadani (born in 440.hijri- um. in 535 hijri. = 1047. -1140g.), and in Turkestan at the same time another Sufi movement called “Yassavia”, founded by Khoja Ahmad Yassavi, nickname “Piri Turkestan” (born in 432 hijri. - 1041). These Sufi schools were branches of the Sufi school of Khoja Yusuf Hamadani and preferred the scientific side of mystical thinking rather than the theoretical one.

It was after this that the Sufi doctrine in Maverunnahr emerged from the dark corners and dwellings of the mystics and received powerful support from the people and merged into the Sunni movement and received a semi-religious appearance. Now the Sufi sheikhs have established strong ties with the shah's courts, rulers of Time. Their opinion was important in managing the religious and social life of Muslims. Similar, striking success among Muslims had not yet been won by other Sufi orders of that era.

All these prerequisites led to the formation of an ideologically stable and methodologically sound well-known Sufi current in Central Asia of the “Naqshbandiya” (Founder - Mohammad ibn Khoja Bahauddin al-Naqshbandi, 1317-1376g.) order, which was an extension of the “Khojagon” Sufi orders.

Khoja Bakhoudin Naqshband, continuing the Sufi teachings of Khoja Yusuf Hamadoni and Khoja Abdulkhalik Gizhduvani, saw the postulate “Dil ba Yor –u dast ba kor” (At the same time as you are communicating with the outside world, hearts should be occupied by Allah constantly). Thus, Khoja Bahoudin Naqshband simplified some of the harsh postulates (laws) of the Sufi “Tariqat” (the Path to attaining Truth) and introduced its changes in the “Sayri ila-allah” (Path to approach to Allah), i.e. determined that it is necessary to achieve the goal not by demonstrative services, but through the transparency of the Soul and the purity of the Heart (thoughts) that are given by the hidden Zikr (Zikr is a special formula for repeating the praise, names and qualities of Allah.).

Khoja Bahauddin Naqshband in the eight existing rules of the Sufi teachings “Khushdar dam” (Mindful breathing), “Nazar bar kadam” (Watching a step), “Safar dar Vatan” (Journey into your world), “Khilvat dar anjuman” (secession among people), “Yodkard” (The commemoration; aloud or to oneself), “Bozgasht” (Self-control, restraint), “Nigohdosht” (Vigilance, self-control over thoughts during the set number of times the formula is zikr), “Yoddosht” (Remembering, reminder- saving learned by heart) added three of his Rights rules: “Vukufi zamoni” (Stop at the time - that is, clearly recognize and distribute the times of worship), “Vukufi adadi” (Stop at the number — that is, determine the number of services), and “Vukufi kalbi” (Stop at the Heart - i.e. the perception of divine revelations by the heart). As a result, the Sufi doctrine of Khojagon became eleven rules.

A similar, simplified introduction of new rules for attaining the Truth of the Naqshbandiya order came to the liking of the people and the slogan “Dil baYoru dast ba kor” became the most beloved postulate in the Muslim environment of Maverunnahr, consisting mainly of Sunnis of the Hanafiyan movement. Since that time, from day to day, Naqshbandiya has become popular and received popular recognition in Mavarennahr. Now everyone who wanted to choose a spiritual path, starting from the peasant to the king, could turn to this teaching. In 1X century especially during the time of the great Gnostic Khoja Ahrar Vali, Naqshbandiya became the most famous Sufi creed (spiritual worldview) in Mavarennahr. One of the researchers of the Sufi worldview in Uzbekistan, SultanmuradOlim, referring to the origins of the political mission of Naqshbandiya, believes that this direction begins with the activities of Khoja Abdulkhalik Gizhduvani [Sultanmurad Olim. 2003].

It is true that during the time of Khoja Abdulkhalik Gizhduvani, representatives of Sufi thought began to leave their sites and merged with the masses. But the entry and influence of the Sufi doctrine “Khojagon” in government agencies begins from

the time of Amir Kulal, the seventh “Saint educator” (guide) of this dynasty, because the fact that Amir Timur expressed his sympathy to Amir Kulal is known as one of his fans. The famous Sufi of this period Khoja Shamsuddin Muhammad Kusui was also one of the distributors of the Sufi worldview Ibn al-Arabi. Jami said the following about him:

“Khoja Kusui in the definition of Monotheism was armed with the conviction of the theories of Mr. Sheikh Muhiddin (i.e., Ibn al-Arabi), proceeded from his statements, commented on him in the meetings of scientists so that there was no place for objections” [Abdurahman Jami. 1370. p.477].

The third person, after Sadruddin Kunyavi, the great commentator on the Sufi worldview, Ibn al-Arabi, who preached and widely campaigned on his teaching regarding the theory of “Unity of Being,” was Abdurrahman Jami.

Jami was respected at the court of Soltan Hussein Baykara, he was honored by the vizier - Amir AlisherNavai, court scholars, writers and a large number of people. Using such success and reputation in defense of Sheikh Akbar’s theory regarding the idea of “Unity of Being”, he began compiling the treatise “A Critical Study in the Commentary” Blowing Impressions”.

Speaking in scientific circles at the court of Soltan Hussein Baykar, he acquainted the masses with the great Sufi-spiritual school "Naqshbandiya", with the philosophy of divine wisdom.

Moreover, he himself composed several of the following independent works, which were in the spirit and pathos of Ibn al-Arabis thought about the “Unity of Being”:

1. “Ad-durrat al-faakhireh” (Proud Pearl);
2. “Sharhi Fususul-hikam”;
3. “Sharh-I rubyayyat fi isbat-I wahdat al-wujud” (Commentary of the quatrains in the proof of the Oneness of Being);
4. “Ashyat ul-lamaat” (Glimmers of radiance);
5. “Lavami” (Radiance);
6. “Risalat fil-wujud” (Book of Being);
7. “Lavayih”.
8. “Nakd an-nusus fi sharhi Naksh al-fusus”;

Especially, his commentary on the book of Fakhruddin Iraqi, one of the famous followers of the Ibn al-Arabi school, “Ashi'at ul-lamaat” (Glimmers of radiance), is considered one of the best evidence of the philosophical-Sufi theory of “Unity of Being”. In addition, in the “Haft Avrang” (Seven Thrones), “Silsilat az-Zahab”

(Golden Chain) and the Jami Gazelle Collection, one can often encounter discussions about the unity of being, the divine radiance, the manifestation of the divine essence in its attributes, the manifestation of deities in the world, knowledge of Truth, divine Unity, predestination (fate, rock), the presence of five basic feelings (in Sufi collections), a perfect Man, etc.

Jami, who, thanks to his spiritual mentor Saaduddin Kashgari, one of the great sheikhs of the Naqshbandiya order in the 9th century, inherited the Sufi worldview of Ibn al-Arabi, eventually became one of the greatest experts in Sheikh Akbar's teachings on the Unity of Being and strengthened its scientific and philosophical side. On the other hand, Jami's wide scientific ties with Lola Dagestani, Hakim Kaisari, Abdurazzak Kashani, etc. - Shiit commentators of the works of Ibn al-Arabi, allowed him to create a favorable atmosphere among the followers of this Shiit movement. Therefore, Abduvose Bakharzi, the author of "Makamaate Jami", considers him to be the renewal and reformer of the 9th century hijri.

Amir Alisher Navai is a great thinker and founder of classical Uzbek literature, one of the faithful followers and students of Jami, who, thanks to the instructions of his teacher, entered the Sufi order "Naqshbandiya" and asked his teacher to write a Sufi commentary on the treatise of Sheikh Fakhruddin Iraqi "Lamaat" (Siyanaya) in Farsi. Navai from his teacher (Jami) studied two of his works - "Radiance" and "Commentary on the Quatrains", based on the theory of Ibn al-Arabi on the Unity of Being.

The worldview of Ibn al-Arabi continued in Mavarunnahr, Khorasan and after the 9th century hijri (15th century), but in subsequent centuries (starting from the 17th century and beyond), due to the decrease in the influence of Sufism and the removal of Sufi representatives from the primary its goal, the prevalence of the spirit of demonstration, bureaucracy over the spiritual elegance of Sufism, it was thrown into the corner of oblivion, and today, it is considered and studied only in the framework of Gnostics - the Sufi heritage.

CONCLUSION

The teachings of mysticism had a significant impact on various spheres of art in the east, including Uzbek. In particular, our classical music - "Shashmakom" - is a commandment to realize without interpretation of this doctrine. Architecture, patterns, painting, painting of historical monuments in Mavarunnahr and Xorasan also develop into a philosophy of Irfan. This means that mysticism has also entered our national architecture and fine art. Miniature Kamoliddin Behzad, samples of

calligraphy, read in the library of Baysunqur Mirzo, also coincides with mystical teachings.

Ibn al-Arabi measures every legal and theological question based on the criteria of Irfan's philosophy, regardless of which question he tries to demonstrate how high a person's logical thinking and inner emotional abilities are considered to be. This situation is particularly evident in his works, which became popular in the East – “Fusus ul-hikam” and “Futuhot-ul-Makkiya”. The work "Fusus ul-hikam" is a great innovation in the history of philosophical thinking of Islam, and, as we can say, a strong thought revolution, caused a heated discussion between scientists and scientific circles in the Middle ages and caused more than 400 comments, comments and interpretations. In particular, the religious-religious and philosophical-philosophical views of the major figures of Irfan philosophy of the XV century - Khoja Muhammad Porso, Khoja Ahror Vali and Maulana Abdurahman Jami are manifested in a form that is harmonious with the teachings of Naqshbandi and Ibn al-Arabi.

The philosophy of Ibn al-Arabi Mandat-ul-both has become one of the controversial topics of contemporary philosophers, Orientalists and Muslim scholars. In particular, the famous German orientalist, Islamic scholar, Romanian scholar Annemarie Schimmel Ibn al-Arabi regarded as "a genius who settled the theory and thinking of Irfan and left the system of controversial and holistic theories of Irfan to the next generation.”

In the teachings of Ibn al-Arabi, “peace “with “body” (existence) is considered two separate categories. From this point of view, the world cannot exist. This means that it is something from the absolute body: “the world is not the same. This is what is quite obvious in the true body” [Khoja Imom Abu Ibrohim Ismoil bin Muhammad Mustamli Buxori. 1363.p.7].

The concept of “Vojib al-wujud” in the teachings of Ibn al-Arabi in Arabic means “Vojib al-wujud” (peripatetics), as a category of “body”, with the category “Vojib al-wujud” in the philosophy of al-Kindi, Forobi, Ibn Sina, Omar Khayyam and Ibn al-Rushd, but with a more religious-purely significant and content.

The most important thing that the mystic knew the person as the supreme value and glory to mankind, the value of which for centuries has been accumulated, indicating that its existence was possible, may be connected with the divine world through labour, education and spiritual and moral purification. One of the original sources of the question of national spirituality, national idea, and in general about the human factor, which occupies a special place in the policy of our state, its high value,

are viable ideas in the philosophy of mysticism. The above thoughts are reflected in the dissertation.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. (2017). Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти. 28.
2. Жўраев, Н. (2000). Мафкуравий иммунитет. Тошкент, Маънавият нашриёти. 14.
3. Мирзиёев Ш. (2017). Буюк келажаг имизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирг а курамиз. Тошкент, Ўзбекистон нашриёти. 178.
4. Комилов Н. (2009). Тасаввуф. Тошкент, “Мовароуннахр” ва “Ўзбекистон” нашриётлари. 3.
5. Комилов Н. (1999). Тасаввуф. 2-китоб. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат ва Ўзбекистон нашриётлари. 150.
6. Жўраев Н. (2008). Тарих фалсафасининг назарий асослари. Тошкент, Маънавият нашриёти. 181.
7. Хожа Имом Абу Иброҳим Исмоил бин Муҳаммад Мустамлий Бухорий. (1363). Шарҳ ат-таъруф ли мазҳаб ат-тасаввуф. Рубъи севвум. Бо муқаддима мф ташеҳи Муҳаммад Равшан. Техрон, Асотир нашриёти. 7.
8. Abdulvahhab Shaarani, “al-Awaakeb val javaaher” - Consequences and pearls, Egypt, 1378g.h.p., vol. 2, p. 72.
9. Najib Maael Heravi. (1382 hijri). Shaikh Muyiddin Ibn al-Arabi. (The Great Sheikh - Muhyididin Ibn al - Arabi), Tehran, “Mavlaa” Publishing House.
10. A.Zarrenkub. (1380 hijri). Justujuyi tasavwuf dar Iran. (For the search for the Sufi worldview in Iran) Tehran, “Amir-e Kabir” publishing house, p. 160.
11. Султонмурод Олим. (2003). Сўфийлик ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт. // “Халқ сўзи” газетаси, 25-12.
13. Abdurahman Jami. Nafahat al-uns. Compilation by Mahmoud Obidi. Tehran, 1370. - p. 477.

Transliteration

1. Mirziyoev Sh. (2017). “We will resolutely continue our path of national development and raise it to a new level”. Tashkent, Uzbekistan publishing house, p.28.
2. Juraev N. (2000). “The ideological immunity”. Tashkent, Spirituality publishing house, p.14.

3. Mirziyoev Sh. (2017). "We will build our great future with our brave and noble people". Тошкент, Ўзбекистон нашриёти. 178.
4. Komilov N. (2009). "Mysticism". Tashkent, Movarounnakhr and Uzbekistan publishing houses, p.3.
5. Komilov N. (2009). "Mysticism". Second book. Tashkent, Literature and art publishing house by named Gafur Ghulam and Uzbekistan publishing house. p.150.
6. Jurayev N. (2008). "Theoretical basics of history's philosophy". Tashkent, Spirituality publishing house. p.181.
7. Khoja Imom Abu Ibrohim Ismoil bin Muhammad Mustamliy Buxoriy (1363). Sharh at-tallarruf li mazhab at-tasavvuf. Rublisevvum. Bo muqaddima va tashehi Muhammad Ravshan. Tehron, Asotir publishing house. p.7.
8. Abdulvahhab Shaarani. Al-Awaakeb val-javaaher. - Consequences and pearls, Egypt, 1378g.h.p., vol. 2, p. 72
9. NajibMaaelHeravi. (1382 hijri). "ShaykhMuxyiddin Ibn al-Arabiy". (The Great Sheikh - Muhididin Ibn al - Arabi), Tehran, Mavlaa Publishing House.
10. A.Zarrenkub. (1380 hijri). "Justujuyi tasavwuf gift of Iran". For the search for the Sufi worldview in Iran Tehran: "Amir-e Kabir", p.160.
11. Sultanmurad Olim. (2003). "Sufism and socio-political life".// The People's Word Newspaper, 25-12.
12. Abdurahman Jami. "Nafahat al-uns". Compilation by Mahmoud Obidi. Tehran, 1370. - C. 477.

ИНТЕРНЕТДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ОБЪЕКТЛАРИНИ ХУҚУҚИЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ТУШУНЧАСИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Д.Эгамова,

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
Жиззах вилоят бошқармаси бош мутахассиси

АННОТАЦИЯ

Дунёнинг глобаллашуви интернет тармогининг инсоният ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини янада ошириб юбориш билан бирга, кишиларнинг турмуш тарзи ва тасаввурини кескин ўзгаришига олиб келди. Бу эса ўз навбатида, ижтимоий муносабатлар учун афзалликлар ва қулайликлар билан бирга турли чақириқлар ва хавфларнинг ортишига замин яратди. Айти шундай масалалардан бири сифатида бугунги кунда жаҳон миқёсида Интернетда интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари кун тартибига чиқди. Бугунги кунда кўплаб хорижий мамлакатларда ялпи миллий даромаднинг сезиларли қисмини интеллектуал маҳсулотдан олинган фойда ташиқ қилгани ҳолда Интернетдаги “маданий қароқчилик”, “плагиат” каби иллатлар натижасида бу даромадга “тажовуз” юзага келмоқда. Қолаверса, интеллектуал мулк объектининг муаллифлари, уларга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаларининг ҳуқуқлари, патентланган интеллектуал объектларидан лицензия шартномаси асосида фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларининг бузилиш ҳолатлари ҳам Интернет тармогининг ривожини билан боғлиқдир. Шу сабабли ҳозирда Интернетда интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилиш чораларини кучайтириш, Интернетда мутлақ ҳуқуқларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чоралари ишлаб чиқиш, бунда аниқ компенсация чоралари билан бирга, жавобгарлик субъектлари доирасини белгилаш, сайт эгалари ва домен номи соҳибларининг мажбуриятларини назарда тутиш, ахборот воситачиларнинг жавобгарлигини назарда тутиш лозим бўлади.

Калит сўзлар: Интернет, интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, маданий қароқчилик, плагиат, шахсий номулк ҳуқуқлар, ҳуқуқни ҳимоя қилиш.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

Д.Эгамова,

Главный специалист Джизакского областного управления
Министерства юстиции Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Глобализация мира привела к резкому изменению образа жизни и воображения людей, при этом возросла роль и значение Интернета в жизни человека. Это, в свою очередь, породило различные вызовы и риски, а также преимущества и удобства для социальных отношений. В качестве одного из таких вопросов сегодня на повестке дня стоит правовая охрана объектов интеллектуальной собственности в сети Интернет. Сегодня во многих зарубежных странах доходы от интеллектуальной продукции составляют значительную часть валового национального дохода, и в результате таких пороков, как «культурное пиратство» и «плагиат» в Интернете, на эти доходы «посягают». Кроме того, к ним относятся также случаи нарушения прав авторов объекта интеллектуальной собственности, прав обладателей исключительных прав в отношении них и прав пользователей запатентованных объектов интеллектуальной собственности на основании лицензионного договора. к развитию сети Интернет. Поэтому сейчас необходимо усилить меры по охране объектов интеллектуальной собственности в сети Интернет, разработать меры гражданско-правовой ответственности за нарушение исключительных прав в сети Интернет, в которых, наряду с конкретными компенсационными мерами, определить объем субъекты ответственности, предусмотреть обязанности владельцев сайтов и владельцев доменных имен, обеспечить ответственность информационных посредников.

Ключевые слова: Интернет, интеллектуальная собственность, авторское право, культурное пиратство, плагиат, право личной собственности, защита прав.

КИРИШ

Интернетда қандай турдаги асарлар мавжудлигини, бу турдаги асарлар қандай ифодаланганлигини ва уларнинг ҳар бири учун муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш хусусиятлари муҳим аҳамиятга эга. Бунда ҳар бир асарнинг

Интернет тармоғида жойлаштирилиши, улардан фойдаланиш ва уларни ҳимоя қилиш ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Муаллифлик ҳуқуқи объектларининг Интернет тармоғида ифодаланиши, уларга нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилишга оид масалаларни кўриб чиқсак:

1) Адабий асарлар. Барча турдаги адабий асарлар ҳар қандай мамлакатда муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг умумий объекти ҳисобланади. Асарларнинг бу тоифасига одатда китоблар, рисолалар, мақолалар ва бошқа ёзма асарлар киради. Амалдаги қонунчилик, гарчи у адабий асарларнинг таърифини ўз ичига олмаса ҳам, улар "бадий, публицистик, илмий, техник ёки бошқа турдаги" асарлар бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Ҳозирги кунда интернет тармоғида мавжуд бўлган материалларнинг аксарияти адабий асарлардир. Электрон почта хабарлари, реклама ва маълумотнома адабиётлари, каталоглар, луғатлар, WWW, ФТП ва бошқа турли хил сайтларида жойлаштирилган матнлар ҳам муаллифлик ҳуқуқи маъносидаги адабий асарлардир⁴⁶. Адабий асарларга муаллифлик ҳуқуқи билан тенглаштирилган интеллектуал мулк объекти ҳақида батафсилроқ тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир⁴⁷.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Компьютер дастурлари ҳақида гап кетганда эса айнан шу компьютер дастурлари компьютерларни ҳам, улар орасидаги маълумотлар оқимини ҳам бошқаради, уларни ахборот тармоқларига бирлаштиради. Айнан компьютер дастурлари Интернетда жойлаштирилган материалларни қидириш ва танишиш имконини беради ва Интернет орқали узатиладиган барча бошқа ишларни компьютерлар тилидан одамларга тушунарли тилга "таржима қилади". Бундан ташқари, уларнинг ўзлари ҳам мустақил асарлар, ҳам композитсион асарларнинг бир қисми сифатида Интернет орқали кўп миқдорда узатилади. Айнан шу компьютер дастурларини глобал миқёсда бир зумда тарқатиш қулайлиги Интернет дастурлар муаллифлари ва уларнинг ҳуқуқий ворислари учун асосий таҳдидни ташкил этади.

Америка қонуни "компьютер дастури" атамасини муайян мақсадга эришиш учун компьютерда тўғридан-тўғри ёки билвосита фойдаланиш учун баёноتلар ёки кўрсатмалар тўплами деб таърифлайди. Ўзбекистон қонуни батафсилроқ таърифни ўз ичига олади, унга кўра "компьютер дастури" тушунчаси "сўзлар,

⁴⁶ Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1C, Legal Instruments - Results of the Uruguay Round vol. 31 // 33 I.L.M. 81 – 1994.

⁴⁷ Copyright Act of 1976, 17 U.S.C. §101(definition of "literary works").

рақамлар, кодлар, диаграммалар, белгилар ёки бошқа ҳар қандай шаклда мос келадиган шаклда ифодаланган кўрсатмалар тўплами" деган маънони англатади. Компьютерда муайян мақсад ёки натижага эришиш учун уни ҳаракатга келтирадиган оператсион тизим мавжуд бўлиб, айнан шу ибора муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш объекти ҳисобланади. Компьютер дастурининг асосини ташкил этувчи ғоялар, ҳатто унда ифодаланган ва у томонидан тасвирланган, муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланмаган. Уларни ҳимоя қилиш интеллектуал мулк ҳуқуқининг бошқа соҳаси - патент ҳуқуқининг ваколатидир. Компьютер дастурларини патент қонуни билан ҳимоя қилиш контсептсияси ҳам тарафдорлар, ҳам муҳолифлар билан бўла. Компьютер дастурларини патентлашда бир қатор жуда муҳим амалий қийинчиликлар юзага келади: 1. Патентлаш жараёни жуда узок, уни бажариш учун 2 йилдан 5 йилгача вақт кетади, дастурий таъминотнинг ўзи эса қисқарок бўлиши мумкин. Маълумки, компьютер дастурлари жуда тез эскиради. 2. Дастурий таъминот фонди мавжуд эмас ва шунинг учун патент экспертизасини ўтказиш орқали янги ечимни солиштириш мумкин бўлган аналоглар, прототипларни аниқлаш имконияти мавжуд эмас. 3. Ушбу турдаги объектларга бўлган ҳуқуқларнинг бузилиши ҳолатларини аниқлаш жуда қийин бўлганлиги сабабли, патент ҳужжатларида қабул қилинган объект тавсифини тўлиқ эълон қилиш, ўринсиз бўлиши мумкин, Иккинчидан, таклиф этилаётган дастурий маҳсулотнинг аналоглари ва прототипларини, унинг прототиплардан ва бошқа дастурлардан сезиларли фарқларини, янгилик даражасини ва ҳоказоларни аниқлаш каби тезкор "қўпол" экспертиза ўтказиш усуллари ишлаб чиқиш унчалик қийин эмас, чунки дастурий таъминот ўз моҳиятига кўра компьютерда ишлаш учун жуда мос келади, патент ҳужжати учун ўта сиғимли бўлиб чиқиши мумкин.

Компьютер дастурларини патент қонуни билан ҳимоя қилиш тарафдорларининг⁴⁸ далиллари қуйидагиларга тўғри келади: 1. Патентлашнинг узок муддатга эга бўлиши, патентлашнинг ўзига хос хусусияти эмас. асосий тўсиқ. Биринчидан, фақат ихтиролар даражасида яратилган янги, оригинал дастурий маҳсулотлар патент ҳимоясини олади, деб ишонилади. 2. Аналогларни излаш ва экспертиза ўтказиш учун патент дастурлари фондининг йўқлиги муаммоси компьютер дастурларининг патентга лаёқатлилигини тан олиш истагига жиддий тўсиқ бўлиши қийин. Зеро, шунга ўхшаш муаммолар

⁴⁸ Азизян В.Г. К вопросу о правовой охране компьютерных программ и баз данных // Вестник Московского университета МВД России. 2014. - №4. – С. 5-10.

патент тизими мавжуд бўлган барча даврларда янги ҳимоя объектлари жорий этилганда пайдо бўлган ва доимо бартараф этилган.

Демак, ЭХМ дастури ҳам муаллифлик, ҳам патент ҳуқуқларини ҳимоя қилиш объекти сифатларига эга бўлганлиги сабабли, дастурий таъминотни иккала соҳа нормаларига мувофиқ ҳимоя қилиш мумкин. Ҳимоя объектларига хос хусусиятлардан келиб чиқиб, фақат битта саноатнинг усулларидадан фойдаланган ҳолда компьютер дастурларини ҳимоя қилишга уринишлар, дастурларни бошқа саноатнинг ҳимоя қилиш объектларига хос бўлган бошқа хусусиятлар нуқтаи назаридан ҳимоясиз қолдиради⁴⁹. Патент муҳофазасининг афзалликларини камайтирмаган ҳолда, эътироф этиш керакки, компьютер дастурларини муаллифлик ҳуқуқи қонуни билан ҳимоя қилиш энг содда ва иқтисодий сифатида, шубҳасиз, катта назарий ва амалий қизиқиш уйғотади.

2) Расмлар ва бошқа ҳаракатсиз тасвирлар. Адабий асарлардан кейин компьютер экранидаги фотосуратлар ва бошқа ҳаракатсиз тасвирлар (хариталар, диаграммалар, диаграммалар ва бошқалар) Интернет орқали узатиладиган асарлар орасида кўпроқ. Шу билан бирга, ушбу тасвирлар компьютер экранида шахс томонидан компьютердан фойдаланишни осонлаштириш учун мўлжалланган махсус дастурлар (операцион тизимлар) ва Интернет хизматлари (Интернетда "ҳаракатланиш" учун мўлжалланган иловалар - браузерлар ва бошқа иловалар) орқали яратилиши мумкин. дастурлари) ёки Интернетга жойлаштирилиши ва фойдаланувчиларнинг компьютерларидан мустақил бўлиши. Биринчи ҳолда, экрандаги тасвир компьютер дастурининг бир қисми, унинг интерфейси ва бутун дастур билан бирга ҳимояланган, иккинчи ҳолда, тасвир рақамли фотосурат бўлиб, оддий фотосурат сифатида ҳимояланган (АҚШнинг 1976 йилдаги "Муаллифлик ҳуқуқи қонуни 17 АҚШ §102(a)(2));

3) Мусиқий асарлар ва фонограммалар. Мусиқали асарлар сўзли ва матнсиз анъанавий тарзда муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. "Фонограмма" тушунчасини "мусиқий асар" тушунчасидан фарқлаш керак. Иккинчиси ҳам ижодий меҳнат натижасидир, лекин биринчисини амалга оширишнинг моддий кўринишидаги маҳкамлашнинг иккинчи даражали натижасидир. Мусиқий асарга бўлган ҳуқуқлар унинг муаллифига, ижрога - ижроқига, фонограмма - уни ишлаб чиқарувчига тегишлидир. Ўзбекистон қонунчилиги фонограмма ишлаб чиқарувчиларнинг манфаатларини уларнинг фонограммаларини ноқонуний такрорлашдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги

⁴⁹ Гельб А.Б. Программного обеспечения. Уникальный объект интеллектуального творчества // Современное состояние проблемы защиты программного обеспечения. - Таллинн, 2009. - Б. 31.

конвенция қоидаларига мувофиқ, фонограмма "товушларни фақат овозли ёзиш" деб тушунилади⁵⁰. БИМТ манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция 1972, - Арт. 1(а), фонограмма деганда "мувофиқ ташувчига (магнит лента ёки магнит диск, грамофон пластина, компакт диск ва бошқалар) киритилган овоз ёзуви ёки овозлардан ташқари ҳар қандай товушлар киритилган ёзув кўринишида ёзилган аудиовизуал асар" деб таърифлайди.

Демак, фонограмма нафақат мусиқий, балки бошқа оғзаки, драматик, мусиқий-драматик, хореографик асарларнинг, шунингдек деярли барча ёзиб олинган товушларнинг овозли ёзуви бўлиши мумкин. Интернетда тобора кўпроқ мусиқа ва саундтреклар пайдо бўлмоқда. Мусиқий асарларнинг жонли трансляцияси ҳамон алоҳида ҳолатлар билан чегараланган бўлса-да, бу асарларнинг МИДИ ва МП3 каби рақамли форматларда ёзилган фонограммалар кўринишида интернет орқали тарқатилиши аллақачон оддий ҳодисадир. Фонограммаларни Интернет орқали тарқатишнинг оммавийлиги уларнинг анъанавий нусхаларида - овоз ёзиш воситаларида (пластинкалар, кассеталар, компакт дисклар ва бошқалар) тарқатишнинг бундай шаклига эҳтиёж йўқлиги билан изоҳланади, бу жараёни сезиларли даражада мураккаблаштиради⁵¹.

4)Аудиовизуал асарлар. Кинонинг пайдо бўлиши билан муаллифлик ҳуқуқи кинофилмларни ўз ичига олди, технология ривожланиши билан уларга бошқа аудиовизуал асарлар қўшилди. «Аудиовизуал асар» деганда, одатда, бири-бирига боғланган, товушли ёки товушсиз тасвирлар туркумидан ташкил топган, фақат маълум техник воситалар ёрдамида кўрсатишга мўлжалланган асар тушунилади. Ушбу туркумдаги ишларга мисол сифатида қонунда "фильмлар, телефилмлар, видеофилмлар, филмлар, диафилмлар ва бошқалар, улар фантастика, аниматсия (мултфильм), бадий бўлмаган ёки бошқа бўлиши мумкин" деб қайд этилган. "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида" ги қонун Америка қонунида айтилишича, аудиовизуал асарлар ўз табиатига кўра, проектор ... ёки электрон жиҳозлар каби машиналар ёки қурилмалар орқали кўрсатиш учун мўлжалланган бўлиши керак, ... филмлар ёки фильмлар каби моддий объектларнинг табиатидан қатъи назар, кассеталар, улар мужассамланган" . Аудиовизуал асарлар, айниқса, рақамли ёки бошқа электрон шаклда ёзилган асарлар Интернет тармоғига тобора кириб бормоқда. Уларнинг видеоконференциялар, реклама роликлари, видеоклиплар ва

⁵⁰ Алисова Е.В. Актуальные проблемы защиты авторского права в сети Internet // Современные научные исследования и инновации. 2016. №7. С. 12 - 6.

⁵¹ Савина, В. С. Актуальные тенденции развития авторского права в цифровую эпоху / В. С. Савина // Авторское право и смежные права. - 2017. - № 11. - С. 56-66

мул்தфилмлар каби турлари аллақачон Интернетда жуда кўп миқдорда топилган. Шубҳасиз, алоқа каналларининг ўтказиш қобилияти ошгани сайин, Интернетда тобора кўпроқ аудиовизуал асарлар ва узоқроқ муддатлар пайдо бўлади.

5) Ҳосилавий асарлар. Юқоридаги барча тоифалардаги асарларнинг ижодий мослашуви натижаси бўлган асарлар асл асарлар муаллифларининг ҳуқуқларига зарар этказмаган ҳолда, улар яратилган асарлар билан тенг равишда ҳосила асарлар сифатида муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Қонунчиликда бундай лотин асарлар эслатиб ўтилган: адабий асарларнинг сахна кўринишлари ва "сахна намойиши учун мос фолклор мосламалари". Қонунчилик бундай асарлар қаторидан "бошқа аудиовизуал асарларни ўзбек ёки бошқа тилларда кўпайтириш, дубляж қилиш, субтитрлаш йўли билан олинган аудиовизуал асарлар"ни аниқ чиқариб ташлайди. Америка қонунда қуйидаги сахна асарлар, яъни "бир ёки бир нечта олдиндан мавжуд асарлар асосида яратилган асарлар" санаб ўтилган: "таржима, мусиқий аранжировка, сахна мослашуви, адабий мослашув, филм версияси, овоз ёзиш, кўпайтириш, хулоса, қисқартирилган версия, ёки ҳар қандай - асарни қайта ишлаш, ўзгартириш ёки мослаштириш мумкин бўлган бошқа шакл. Албатта, Интернетда кўплаб таржималар, расмларнинг репродукциялари, компьютер дастурларининг янги версиялари ва бошқа асарлар мавжуд⁵². Аммо Интернетда жойлаштирилган кўплаб асарлар адабий ва бадиий асарлардир, чунки асл асарларни у ерда жойлаштириш мумкин эмас.

Ҳақиқатан ҳам, асарларнинг аксарияти ўзларининг табиати ва ифода шаклини ҳисобга олган ҳолда Интернетда тўғридан-тўғри жойлаштирилмайди, чунки Интернет фақат битта фиксация шаклини тан олади - рақамли шаклини. Бу сўз оғзаки, драматик, хореографик асарлар, пантомим, тасвирий санъат асарлари (расмлар, чизмалар, гравюралар, ҳайкаллар ва ҳ.к.), архитектура, илмий асарлар (иллюстрациялар, хариталар, режалар, эскизлар ва ҳ. к.) ва амалий санъат асарлари билан боғлиқ. Адабий (компьютер дастурлари, шу жумладан), мусиқа, аудиовизуал ва фотографик асарлар, аллақачон рақамли шаклда ёки осонлик билан бириктирилган, фақат техник воситалар билан таржима қилинган, интернетда жойлаштирилган. Анъанавий икки ёки уч ўлчамли шаклларда мустаҳкамланган бир хил ишлар Интернет фойдаланувчилари учун фақат фотосуратлар, кино ёки видео тортишиш ёки сканерлаш натижасида олинган тасвирлар орқали тақдим этилади. Ушбу

⁵² Дадян П.Г. Музыкальное произведение как самостоятельный объект авторского права: теоретико-правовое исследование. ... канд. юрид. наук. – М.: 2015. – С. 9.

тасвирлар лотин маҳсулотидир. Бундан ташқари, олинган фотосуратлар, кино ёки видео материаллар рақамли шаклда ўрнатилмаган бўлса, ушбу материалларни рақамли шаклга ўтказиш натижалари ҳам ўзига хослик мезонига мос келиши шарт билан лотин маҳсулоти бўлиши мумкин. Бошқа асарларни рақамли шаклга ўтказиш натижасида олинган лотин асарларининг ўзига хослиги, масалан, тасвирни ижодий қайта ишлаш, асл нусхадаги нуқсонларни тузатиш ёки эски фотосуратлар ва филмларни тиклашда юзага келадиган рангни ўзгартириш (ранг бериш).

б) тўпламлар ва бошқа асарлар. Юқоридаги барча тоифадаги, шу жумладан лотин асарларининг асарлари тўпламлари, ўзига хослик мезонига мос келиши шарт билан, "шундай қилиб, бундай тўпламларнинг бир қисмини ташкил этувчи асарларнинг ҳар бирининг муаллифларининг ҳуқуқларига зарар етказмасдан" муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилинади.

Қонунчилик ушбу тоифадаги асарларга асарлар тўпламлари, фолклор, энциклопедия ва антология тўпламлари, оддий маълумотлар тўпламлари ва бошқа асарлар киради. Америка қонунчилиги коллекцияни "компиляция" деб атади, унинг остида "олдиндан мавжуд бўлган материаллар ёки маълумотларнинг тўпланиши ва комбинацияси билан ҳосил қилинган иш" деган маънони англатади ва "коллектив иш" атамасини ўз ичига олади. Иккинчиси "даврий нашр, антология ёки энциклопедия каби бир асар сифатида тушунилади, унда алоҳида ва мустақил асарларни ташкил этувчи муайян миқдордаги депозитлар бир бутунга бирлаштирилган". Муаллифлик ҳуқуқи қонунларининг таклиф қилинган қоидаларидан кўриниб турибдики, тўпламлар муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган, улар ўз ичига олган материаллар уни ҳимоя қилиш объектидир. Бундай материаллар, қўриқланадиган ишлар билан бир қаторда, сақланмаган нарсалар, шу жумладан оддий маълумотлар ҳам бўлиши мумкин. Юқорида айтиб ўтилганидек, номлар ва манзиллар, захира буюмлар рақамлари, валюта курслари ва қимматли қоғозлар котиловкалари каби оддий маълумотлар ҳақиқатдир ва улар муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланмайди. Бу куннинг илмий, тарихий, биографик ва янгиликлар ҳақидаги барча фактларга тааллуқлидир. Сақланмаган объектлар сингари, улар жамоат мулкига тегишли бўлиб, ҳар ким томонидан эркин ишлатилиши мумкин. Бироқ, жамоат мулкига тегишли объектлар тўпламлари муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган бўлиши мумкин. Интернетда бундай тўпламлар кўпинча маълумотлар базалари ҳисобланади. Ушбу асарлар электрон шаклда

мустаҳкамланган ахборотни сақлаш, узатиш ва қидириш жараёнларини сезиларли даражада соддалаштиради.

Маълумотлар базаси (компиляция) остида қонунчилик "ишлар, маълумотлар ёки ҳар қандай бошқа мустақил ахборот мажмуи ўзбошимчалик шаклида тушунади, шу жумладан-электрон, танлаш ва унинг компилятсия ижодий меҳнат натижасидир компонентларини жойлаштириш, ва унинг таркибий қисмлари алоҳида-алоҳида мавжуд ва махсус қидирув тизими орқали топиш мумкин электрон воситалар (компьютер) ёки бошқа воситалар асосида". Ушбу таърифга асосланиб, қонун маълумотлар базаларига, электрон қурилмалардан ташқари, механик қурилмалар ёрдамида бошқариладиган ва қидириладиган тизимларни ҳам назарда тутди. Маълумотлар базаси - бу маълумотларни топиш ва компьютер ёрдамида қайта ишланиши мумкин, шундай қилиб, тизимли маълумотлар тўпламини (масалан, мақолалар, ҳисоб-китоблар) тақдим этиш ва ташкил объектив шаклидир. Шундай қилиб, муаллифлик ҳуқуқига кўра, маълумотлар базаси фақат электрон маълумотлар базаси ҳисобланади. Америка қонунчилигида маълумотлар базаси таърифи мавжуд эмас, лекин, албатта, юқорида келтирилган таърифдан кўриниб турганидек, "материаллар ёки маълумотлар" нинг анъанавий ва электрон тўпламларини "компиляция" атамасига киритади. Албатта, сақланмаган асарлардан ёки оддий маълумотлардан ташкил топган маълумотлар базаларини муаллифлик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳажми кўриқланадиган материаллардан ташкил топган маълумотлар базаларига тақдим этиладиган ҳимоя ҳажмидан кам. Давлат мулкига қонуний равишда киритилган элементлардан ташкил топган маълумотлар базалари учун муаллифлик ҳуқуқи фақат бундай маълумотлар базаларини ташкил этувчи материалларни танлаш, мувофиқлаштириш ва компилятсия қилиш билан ҳимояланган. Бироқ, муаллифлик ҳуқуқи ушбу материаллардан эркин фойдаланишга тўсқинлик қилмайди.

Бундан ташқари, кўпгина маълумотлар базалари муаллифлик ҳуқуқини ўзларининг хулосаларини талаб қилиши мумкин бўлган катта саъй-ҳаракатлар ва инвестицияларга қарамасдан, ўзига хослик мезонига мос келмайди. Бундай маълумотлар базаларининг мисоли телефон маълумотномалари бўлиб, алфавит принципи асл нусхадан узоқдир. Шу билан бирга, замонавий интеллектуал мулк ҳуқуқида суи генерисни муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланмаган маълумотлар базаларига ҳимоя қилиш тенденцияси кучаймоқда. Шундай қилиб, 1996 йилда эвропа Игтifoқи директивани қабул қилди, унга кўра маълумотлар

базасини ҳуқуқий ҳимоя қилиш зарур бўлиб, унинг таркибий қисмларини олиш, текшириш ёки тақдим этишга жиддий инвестициялар киритилди. Директив Европа Иттифоқига аъзо ўн беш давлатнинг миллий қонунчилигига татбиқ этилиши ва 1999 йил охирига келиб Белгия, Дания, Германия, Испания, Австрия ва Финляндия томонидан амалга оширилиши керак эди⁵³. Шу каби қонун лойиҳаси АҚШ Конгрессида кўриб чиқилмоқда. Таклиф этилган қонун, муҳим пул ёки бошқа ресурсларни инвестициялаш йўли билан бошқа шахс томонидан тузилган, тартибга солинган ва қўллаб-қувватланган "ахборот йиғилиши" нинг тўлиқ ёки катта (миқдорий ёки сифат жиҳатидан) қисмини кўпайтириш ва тижорий фойдаланишни тақиқлайди, шунинг учун бу бошқа шахснинг мавжуд ёки потенсиал савдо бозорига зарар этказди. Тавсия этилган ҳимоя муддати - 15 йил. Тўпламларни тузувчилар ҳокимларини ҳимоя қилишнинг назарда тутилган усуллари зарарни қоплаш ва тақиқни ўз ичига олади. Қасддан бузилишлар учун жиноий санкциялар белгиланади. Европа Иттифоқи мамлакатлари, ўзига хослиги мезонларини жавоб бермайди маълумотлар базалари тўғрисидаги қонун сўнгги таҳририда қуйидаги, суи генерис қонун кенг тарқалган эди, лекин бу қонун мазмуни нима, қонун кўрсатилган эмас. Қонуннинг ушбу қондасини аниқлаган норматив-ҳуқуқий ҳужжат бугунги кунда қабул қилинмаган.

Тузилган асарларга веб-сайтлар ва мултимедиа асарлари ҳам кирази. Ушбу турдаги асарларнинг иккаласи ҳам "тармоқлар тармоғи"да кенг тарқалган ва веб-сайтлар, умуман, фақат Интернетга хос бўлган ҳодисадир ва унинг ресурсларининг аксарияти улар учун. Жисмоний ва ҳуқуқий табиатига кўра, веб-сайтлар маълумотлар базаларига яқин. Веб-сайтга жойлаштирилган матнлар одатда бир хил ёки бошқа сайтга жойлаштирилган бошқа ахборот ресурсларига ҳаволалар мавжуд. Шундай қилиб, веб-сайтлар тизимлаштирилган маълумотларга кириш механизмлари бўлиб, оригинал бўлиб, маълумотлар базаси сифатида муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Мултимедиа асарлари – бу асарларнинг икки ёки ундан ортиқ тоифаларини бир шаклда бирлаштириш натижасидир⁵⁴.

Бугунги кунда мавжуд бўлган барча комбинацияларнинг энг қулай шакли, албатта, рақамли. Агар муаллифлик ҳуқуқи бўйича мултимедиа асарларининг хавфсизлиги иккиланмасдан бўлса, уларнинг ҳимояси ҳажмини аниқлаш жуда

⁵³ Andrew R. Basile, Jr. Recent Developments: Intellectual Property Law and the Internet // 584 PLI/Pat 293. – P. 325.

⁵⁴ Илларионов, В.С. Авторские права на музыкальные произведения, распространенные в сети Интернет: автореф. дисс. к.ю.н.: 12.00.03. – Москва, 2013. С. 32 – 63.

мураккаб. Муаммо мултимедиа асарлари замонавий ахборот технологиялари туфайли юзага келган муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилишнинг турли объектларини яқинлаштириш жараёнининг самарасидир. Анъанага кўра, муаллифлик ҳуқуқи ҳимояланган объектларнинг бир нечта гуруҳларини ажратиб туради, уларнинг ҳар бири бир нечта асарлардан иборат бўлиб, бир гуруҳга бошқа гуруҳга берилган нарсалардан фарқли равишда ҳимоя қилиш мумкин. Ва бундай бўлиниш, албатта, ҳимояланган асарларнинг барча тоифалари ўртасидаги барча хусусиятлар ва сифат фарқларини ҳисобга олиш имконини берди. Бироқ, рақамли технологияларнинг пайдо бўлиши муаллифлик ҳуқуқининг ҳар қандай объектларини рақамли шаклга айлантириш ва уларни битта иш доирасида бирлаштиришга имкон берди. Масалан, адабиёт ва санъат тарихи бўйича аудио ва видео - эскорт билан интерактив ўқув дастури нима? Компютер дастури? Адабиёт иши? Аудиовизуал иш? Афсуски, замонавий муаллифлик ҳуқуқи бу саволларга аниқ жавоб бермайди.

Интернетда муаллифлик ҳуқуқи предмети сифатида жойлаштирилган асарларнинг хусусиятлари уларни аниқлашнинг ўзига хос шакли билан боғлиқ. Ушбу асарларни тузишнинг рақамли шакли уларнинг ноёб, илгари тасаввурга эга бўлмаган жисмоний фазилатларига имкон беради ва уларни ҳуқуқий ҳимоя қилишда муҳим муаммоларга олиб келади. Қуйида интернетда жойлаштирилган асарларга бўйсунадиган техник омиллар ва бу омиллар сабаб бўлган ҳуқуқий муаммолар мавжуд. 1) ижро этиш вақтида сифатни йўқотиш йўқ. Аналог нусха кўчириш воситаларидан (фотокопирер, видео ва аудиоманитофонлар, факсимил аппаратлар ва ҳ.к.) фойдаланган ҳолда тайёрланган асарлардан фарқли ўларок, рақамли нусхалар ҳеч қандай сифат йўқотмасдан идеал нусхалардир. Биринчи рақамли нусха бир хил аслидан олинган минг нусхадан бутунлай фарқ қилмайди. Ҳар бир нусха мукамал бўлгани учун, гаровгирлар хоҳлаганча кўп нусхалар қилишига тўсқинлик қиладиган сифатли чекловлар йўқ ва бу нусхаларни олувчилар асл нусхадан кам бўлмаган нусхасини олиш учун қонуний манбага мурожаат қилишлари шарт эмас. 2) кўпайтириш ва тарқатиш харажатларининг аҳамиятсизлиги. Китоблар, журналлар, мусиқа кассеталари ёки СД-лар, видеокассеталар ёки дастурий таъминотнинг одатий нусхаларини тарқатиш амалиётидан фарқли ўларок, интернетда чоп этилган асарнинг нусхалари жуда кам, чунки бу нусхани бир хил Интернет орқали якуний истеъмолчига этказиб бериш билан боғлиқ харажатлар. Интернетда сайтни қўллаб-қувватлаш қиймати ундан олинган маълумотларнинг ҳажмига (замонавий телекоммуникатсия бозорининг

ҳақиқатларига) боғлиқ эмаслигини ҳисобга олсак, муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши гаровгирлар учун сезиларли харажатлар билан бирга келмайди. 3) аноним тарзда ҳаракат қилиш қобилияти. Бугунги кунда мавжуд бўлган технологиялардан фойдаланган ҳолда, гаровгирлар интернетда аноним тарзда ҳаракат қилишлари мумкин, бу эса ўз фаолиятининг изларини қолдирмайди. Анонимлик – Интернетнинг хавф-хатарларидан бири, чунки ҳеч бўлмаганда назарий жиҳатдан ҳуқуқбузарлар жазосиз қолишларига имкон беради, шу билан бирга, ҳуқуқшуносликнинг умумий тамойилини инкор этади, унга кўра, зарар кўрган шахслар уни қоплашлари керак⁵⁵. Натижада, улар жавоб беришга мажбур бўлгандан кўра жазосиз қоладиган вазиятда кўпроқ тартибсизликларни таъминлаш мумкин.

Бироқ, аноним фаолият муаллифлик ҳуқуқининг ўзига хос муаммоси эмас, Интернетда содир этилган барча жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларга тааллуқлидир. Шундай қилиб, фақат муаллифлик ҳуқуқи эгаларини ҳимоя қиладиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ўрнига, махфийликка олиб келадиган зарар муаммосига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ташқари, айниқса, бу ҳаракатлар табиатда тижорий бўлса, аноним ҳаракатлар соҳалари ва ҳажмини табиий равишда чеклаш мавжуд⁵⁶. Муайян босқичда фаолият, ҳеч бўлмаганда, билвосита далилларни ("ҳақиқий" ва "виртуал" дунёда) тарқатиш учун этарли даражада муҳим бўлиши мумкин, бу эса ҳуқуқбузарни аниқлашга имкон беради⁵⁷. Ўқимаган фойдаланувчилар муаммоси "ҳақиқий" ва "виртуал" бўшлиқлар билан боғлиқ, аммо Интернет бундай фойдаланувчиларга муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган асарларни осонгина тарқатиш имконини беради. Кўпгина ҳолларда, бундай тарқатиш, масалан, муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган ва фойдаланувчи томонидан муаллифлик ҳуқуқи эгасидан, учинчи шахсларга қонуний равишда олинган асарларни жўнатишда, ҳатто тасодифан зарар этказиши мумкин. Шундай қилиб, биз муаллифлик ҳуқуқи эгаларининг жиддий йўқотилишига олиб келиши мумкин бўлган бир қатор нисбатан кичик қоидабузарликларни олишимиз мумкин.

⁵⁵ Оконечникова Л.В., Арди Р. Исследование особенностей анонимности и самораскрытия в Интернет-общении (на примере индонезийской и русской культур) // Известия Уральского государственного университета: Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. 2011. Т. 95. – № 4. – С. 203–214.

⁵⁶ Boscer. Facebook's Randy Zuckerberg: Anonymity Online «Has to go away». Цит. по: Shmitz Sandra. Facebook's Real Name Policy. Вуу-Вуу, Max Mustermann? // JIPITEC 3. 4 (2013). P. 203.

⁵⁷ Михайлов С.В. Анонимность в Интернете // "Журнал Суда по интеллектуальным правам", № 17, сентябрь 2017 г., с. 26-32

Интернетда жойлаштирилган асарларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ ишларнинг ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатадиган техник ва ҳуқуқий жиҳатлар билан бир қаторда, фойдаланувчиларнинг умуман интеллектуал мулкка бўлган муносабати ва хусусан, муаллифлик ҳуқуқи билан боғлиқ айрим асосий муаммолар ҳам тўхталиб ўтилиши керак⁵⁸. Интернет жамиятининг муайян ижтимоий ва маданий жиҳатлари ва фойдаланувчиларнинг Интернетда жойлаштирилган асарлардан фойдаланиш учун пул тўлаш истагига таъсири, яъни муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш объектларидан унинг меъёрларига мувофиқ фойдаланиш истаги мавжуд. Фойдаланувчиларнинг муаллифлик ҳуқуқига бўлган муносабати "интеллектуал мулк ўзини ҳимоя қилмаслиги керак" деган тезисдан фарқ қилади, "муаллифлик ҳуқуқи яхши ҳимоя қилиниши керак". Юқорида келтирилган фикрларнинг бешта асосий сегментини ажратиш мумкин:

1) ахборот бепул бўлиши керак. Ушбу тезиснинг тарафдорлари ҳар қандай интеллектуал мулк бутун жамиятга тегишли бўлиши керак ва унинг барча аъзолари томонидан фойдаланилиши мумкинлигига ишонишади. Ва бу ғоянинг доимий тарафдорларини топиш осон бўлмаса-да, Интернетда топадиган ҳар бир нарсани бепул ишлатиш мумкин деб ҳисоблайдиганларни топиш жуда осон;

2) "Алоқа ҳуқуқи". Ушбу ғояни қўллаб-қувватлайдиганлар, уларнинг манбасини кўрсатишда асарларни эркин ишлатиш мумкинлигига ишонишади. Шунга қарамай, эҳтимол, бу ғоянинг мутлақо тарафдорларини топиш осон эмас, лекин ҳатто вақти - вақти билан унга мурожаат қилмаган муаллифлар орасида ҳам одамларни топиш қийинроқ. Бу ҳақоратли, лекин мажбурий мос ёзувлар талаб эмас, балки барча мамлакатлар қонун мавжуд ва тез-тез эмас, балки барча тоифадаги нисбатан юзага келиши мумкин. Интернет фойдаланувчилари орасида мавжуд бўлган бўлса-да, алоқаларни рағбатлантиришга мойил;

3) асарни чеклаган даражада жорий этиш. Ушбу ғоянинг тарафдорлари⁵⁹ интеллектуал мулк объектларини яратувчилар ўз асарларини ҳимоя қиладиган муайян ҳуқуқларга эга бўлиши керак, деб ҳисоблашади, аммо улар бундай ҳуқуқларнинг мутлақ хусусиятини инкор этадилар. Асарлардан чекланган фойдаланиш ғояси тарафдорлари ижодкорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг турмуш тарзи ёки бизнес эҳтиёжлари билан белгиланадиган муаллифлик ҳуқуқининг бузилишига йўл қўймаслик кераклиги ўртасидаги

⁵⁸ Shmitz Sandra. Facebook's Real Name Policy. Byu-Byu, Max Mustermann? // JIPITEC 3. 4 (2013). P. 199.

⁵⁹ Lance Rose. Emperor's Clothes Still Fit Just Fine // Wired. – Feb. 1995. – P. 103, 104; Philip E. Ross. Cops Versus Robbers in Cyberspace // Forbes. – Sept. 9, 1996. – P. 134, 137.

мувозанатни топишга ҳаракат қилишади⁶⁰. Бундай нуқтаи назар, кўпчилик юрисдикцияларнинг замонавий муаллифлик ҳуқуқининг позициясини акс эттиради, бу ерда муаллифлик ҳуқуқи эгаларининг манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш билан бир қаторда муайян шароитларда асарлардан эркин фойдаланишга рухсат берилади⁶¹;

4) номулкий ҳуқуқлар. Муаллифнинг номулкий ҳуқуқлари остида, одатда, "асарга ўз муаллифлик тан талаб ва ҳар қандай бузуқлик, бузилиш ёки бу иш ёки муаллифнинг шарафини ёки обрўсига зарар этказилиши мумкин бўлган иш ҳар қандай бошқа тажовузда бошқа ўзгартириш қарши", унинг ҳуқуқини тушуниш. Умуман олганда, мулкий ҳуқуқлар муаллифнинг асарлари унинг давоми эканлиги ҳақидаги ғоянинг пайдо бўлиши, шунинг учун муаллиф муаллифни ўз асарлари орқали қандай назорат қилиш ҳуқуқига эга. Муаллифлик ҳуқуқи ва ҳар қандай потенциал фойдаланувчи (шу жумладан цессионарийлар ва лицензиатлар) муносабатларида номулкий ҳуқуқлар доктринаси устувор ва бу доктрина кўплаб юрисдикцияларда амал қилади;

5) муаллифларнинг асосий ҳуқуқлари. Ушбу ғояни қўллаб-қувватлайдиганлар, муаллиф ўз асарида фойдаланишни назорат қилиш учун муҳим кучга эга бўлиши керак, деб ҳисоблашади. Улар муаллифга ўз асарларидан фойдаланишнинг барча ҳолатларини назорат қилиш ҳуқуқини бериб, ҳатто мулкий ҳуқуқлардан ҳам кўпроқ бўлар эди⁶². Муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатини шакллантириш нуқтаи назаридан, замонавий муаллифлик ҳуқуқи юқорида айтиб ўтилган нуқтаи назарларга риоя қилган одамларнинг хатти-ҳаракатларига қандай таъсир қилиши мумкинлигини ўйлаб кўриш мақсадга мувофиқ бўлади. Шунинг таъкидлаш кераки, "ахборот эркин бўлиши керак" деган фикрни қўллаб-қувватлайдиганлар муаллифлик ҳуқуқининг қоидаларини бузиш учун санкцияларнинг зўравонлигига қарамасдан ва эркин фойдаланиш тарафдорларига таъсир кўрсатиш учун муаллифлик ҳуқуқи нормаларини мустаҳкамлаш учун этарли даражада осонлик билан бузилган бўлиши мумкин. ахборот жуда мантиқий бўлмайди⁶³.

⁶⁰ Jessica Litman. The Exclusive Right to Read // 13 Cardozo Arts & Ent. LJ. 29. – 1994. – P. 50-51.

⁶¹ Фатова Д.Ф. Проблемы распространения объектов интеллектуальной собственности в сети Интернет на безвозмездной основе. Текст: непосредственный // Молодой ученый. 2016. – № 20 (124). – С. 566-569. URL: <https://moluch.ru/archive/124/34293/> (дата обращения: 12.09.2022).

⁶² Lance Rose. Emperor's Clothes Still Fit Just Fine // Wired. – Feb. 1995. – P. 104.

⁶³ Kathy Rebello. Making Money on the Net // Bus. Week. – Sept. 27, 1996. – P. 104.

Интернет маданияти кучли интеллектуал мулк ҳуқуқларининг муҳолифлари сафини оширганлигини ҳисобга олиб, муаллифларнинг ҳуқуқларини кучайтиришга қаратилган янги муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги қонун ҳужжатлари керакли натижаларга эриша олмайди⁶⁴. Тарихий жиҳатдан Интернетнинг асосий тарғиботчилари олимлар ва технологлар бўлиб, уларнинг аксарияти "ахборот эркин бўлиши керак" деган ғояни қўллаб-қувватлайди (ёки "боғланиш ҳуқуқи" тарафдорлари)⁶⁵. Вақт ўтиши билан, Интернетнинг янги неофит тўлқинлари бу маданиятни суюлтиришди ва янги келганлар интеллектуал мулкка нисбатан бошқача муносабат билдиришди.

Мисол учун, ўттиздан ортиқ бўлмаган кишиларни олайлик. Деярли бутун ҳаёти давомида бу одамлар ўз уйларида жуда кўп нарсаларга эга бўлишди - муаллифлик ҳуқуқининг бузилиши учун фойдаланишлари мумкин бўлган кўплаб қуролларга: аудио ва видеоёзувчилари (ва нисбатан арзон, тоза кассеталар), юқори сифатли ва арзон нусха кўчириш машиналари, факс машиналари, ва эҳтимол, энг кучли нусха кўчириш воситаси шахсий компьютер (арзон қаттиқ ва мослашувчан дисклар билан)⁶⁶. Натижада, ўттиз ёшга тўлган кишиларнинг авлоди интеллектуал мулкни осонгина ва арзон нархларда оммавийлаштириш имкониятига эга. Талабаларга келсак, уларнинг кўпчилиги (ёки ҳатто бирор нарса) компьютер учун дастурий таъминотдан сотиб олган, фақат танишлар ёки ётоқхонадаги кўшнидан керакли дастурларни "қарз бериш" ўрнига? Ва уларнинг қанчаси севимли кўшиқларнинг тўпламлари эди? Улардан қанчаси ўзларининг касетларда мусиқани кимнингдир плиталари билан қайта ёздилар? Бундай одамларни ўзларининг ҳаракатлари мавжуд тизим томонидан тақиқланганлигига ишонч ҳосил қиладиган механизмлар мавжудми ёки йўқми? Дастлабки Интернет фойдаланувчилари ўттиз ёшга тўлмаганлар билан бирлашдилар ва биргаликда қизиқарли Интернет психологиясини яратдилар⁶⁷. Интернет жамияти, катта ниҳилизмга эга бўлган ҳар бир нарса, масалан, почта рўйхатига электрон почта хабарларини юбориш эканлигини исботлашга уринишдир⁶⁸. Бундан ташқари, муаллифлик ҳуқуқининг кўплаб эгалари қимматли интеллектуал мулкка эга бўлишлари учун, фойдаланувчилар ҳамма жойда фақат бепул материалларни кутиш одатига эга. Бундай ҳолатларда фойдаланувчилар интеллектуал мулк учун пул тўлашга шошилмаяптилар,

⁶⁴ Steve G. Steinhilber. Seek and Ye Shall Find (Maybe) // Wired. – May 1996. – P. 84.

⁶⁵ Jessica Litman. The Exclusive Right to Read // 13 Cardozo Arts & Ent. LJ. 29. – 1994. – P. 46.

⁶⁶ Steve G. Seek and Ye Shall Find (Maybe) // Wired. – May 1996. – P. 108.

⁶⁷ Mitch Betts. Online Pay Per View // ComputerWorld. – June 5, 1995. – P. 58.

⁶⁸ Constance Sommer. Film Rights Falling Through the Net // San Jose Mercury News. – Dec. 10, 1996. – P. 10.

чунки улар бир жойда бепул алтернатив бўлиши кераклигини билишади. Рўйхатга олиш формасини тўлдириш каби кичик расмийчиликларни амалга ошириш зарурати кўплаб фойдаланувчиларни кўрқитади. Бепул фойдаланиш одати муаллифлик ҳукуқи эгаларининг фойдаланувчилардан ҳақ олиш уринишларини тобора мураккаблаштиради.

Интернетда ҳукуқий таълим ғояси жуда реал кўринади-да, муаллифлик ҳукуқи мавжуд қоидаларга мувофиқ фойдаланиш учун Интернет ўзи ўзгартириш учун уринишлар муҳим саъй-ҳаракатларни талаб қилади. Бундан ташқари, "кичик бузилишлар" га қарши кураш тизимини яратишга қаратилган ҳар қандай уринишлар маҳкум этилади, чунки улар жамоат харажатлари ва ижтимоий манфаатлар нисбати жиҳатидан самарали эмас. Иқтисодий омиллар ёрдамида комплексда муаллифлик ҳуқуқининг усуллари қўллаш анча самаралидир, яъни радио ва телевидениеда мавжуд бўлган ўзаро боғлиқ субсидия моделларини интернетда амалга ошириш, бу эрда дастур аудиториясидан тўлов олинмайди, лекин муаллифлик ҳукуқи билан ҳимояланган материаллардан фойдаланиш учун эфир ташкилотлари томонидан ажратмалар рекламачилардан олинган маблағлардан амалга оширилади.

Сўнгги ўн йилликда Интернет ҳақиқатан ҳам келажакнинг "ахборот супер-линияси" нинг прототипи ва асоси бўлди. Бугунги кунда тасаввурни ҳайратга солувчи суръатларда ривожланиб бораётган ушбу "тармоқ тармоғи" таълим ва тадқиқот доираларида алоқа воситаларидан кескин рақобат майдонига айланди. Интернет глобал миқёсда турли ахборотларни тарқатишнинг асосий воситаси бўлди. Ушбу маълумот Интернет орқали, асосан, ҳар қандай Расмийликни ва нашр этиш фактидан қатъи назар, мамлакат қонунчилигида белгиланган ҳимоя мезонларига мос келиши шарти билан, Берн Иттифоқи мамлакатларининг ҳар қандай мамлакатидан муаллифлик ҳукуқи билан муҳофаза қилиниши лозим бўлган асарлар кўринишида тақдим этилади. Бироқ, муаллифлик ҳукуқи эгалари ахборот технологияларининг мавжудлиги сабабли сезиларли хавфларга дуч келиши мумкин. Интернетнинг трансчегаравий табиати ва унда жойлаштирилган асарларни қайд этишнинг рақамли шакли муаллифлар ва уларнинг ҳукуқий ворислари томонидан ўз ҳуқуқларини амалга оширишни анча мураккаблаштиради⁶⁹.

Шунга қарамай, биз интеллектуал мулк объектлари, шу жумладан, уларни Интернет орқали тарқатиш учун яратилаётган кучли далилларга эгамиз.

⁶⁹ Галахова А. Е. Способы защиты и охраны объектов авторского права, размещенных в инфосфере сети Интернет // Юридический мир. 2013. № 10. – С. 32–34.

Дарҳақиқат, юқорида айтиб ўтилган муаммолар мавжудлигига қарамасдан, интеллектуал мулк объектларининг катта, деярли кўп сонли қисми интернетда пайдо бўлиб, тарқатилмоқда.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган асарлар учун ахборот технологиялари бўлган таҳдидлар уларни янада яратиш ва тарқатишга ёрдам бермаслигига ишонганларнинг даъволарига қарамай, ҳақиқий асослар йўқ. Шу билан бирга, Интернет маданиятининг техник эволюциясининг умумий оқибатлари билан бирлашиши муаллифлик ҳуқуқига нисбатан ижтимоий муносабатни ўзгартиради деб тахмин қилиш мумкин. Биз муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш зарурлигини тушуниш учун кичик, аммо кўплаб қонунбузарликларга бағрикенглик билан бирлаштирадиган маданиятга айландик. Бошқача айтганда, биз бошқаларнинг интеллектуал мулк ҳуқуқларини ҳурмат қилмоқчимиз, бироқ айни пайтда одатий ҳаётимизни ўзгартиришни хоҳламаймиз, гарчи у жуда кичик, деярли кундалик, аммо ноқонуний хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ бўлса-да. Ижтимоий ва маданий омиллар, фақат муаллифлик ҳуқуқи усуллари (ва хатто ундан ҳам ёмони – санкцияларни кучайтиришга уринишлар) томонидан исталган таъсирсиз бундай муносабатни ўзгартиришга уринишлар.

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги миллий қонунларга ва ушбу соҳадаги халқаро шартномаларга мувофиқ, муаллифлар (мулкӣ ҳуқуқлар ва уларнинг ҳуқуқӣ ворислари учун) адабиёт, фан ва санъат асарларини яратиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ мулкӣ ва номулкӣ ҳуқуқлар берилади. Муаллифга ёки муаллифлик ҳуқуқининг бошқа эгасига мулкӣ ҳуқуқлар асарни ҳар қандай тарзда иқтисодӣ эксплуатация қилиш ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқнинг эксклюзивлиги, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно, асарга муаллифлик ҳуқуқига эга бўлган шахснинг рухсатисиз ҳеч бир шахс уни бирон-бир тарзда ишлата олмайди.

REFERENCES

1. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1C, Legal Instruments - Results of the Uruguay Round vol. 31 // 33 I.L.M. 81 – 1994.
2. Азизян В.Г. К вопросу о правовой охране компьютерных программ и баз данных // Вестник Московского университета МВД России. 2014. - №4. – С. 5-10.

3. Гельб А.Б. Программного обеспечения. Уникальный объект интеллектуального творчества // Современное состояние проблемы защиты программного обеспечения. - Таллинн, 2009. - Б. 31.
4. Имомов, Н. (2018). ЗАДАЧИ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА: ПРАВОВОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИЛИ ПРАВОВОЕ УПОРЯДОЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ. *Review of law sciences*, (1), 43-49.
5. Дадян П.Г. Музыкальное произведение как самостоятельный объект авторского права: теоретико-правовое исследование дис. ... канд. юрид. наук. – М.: 2015. – С. 9.
6. Andrew R. Basile, Jr. Recent Developments: Intellectual Property Law and the Internet // 584 PLI/Pat 293. – P. 325.
7. Илларионов, В.С. Авторские права на музыкальные произведения, распространенные в сети Интернет: автореф. дисс. к.ю.н.: 12.00.03. – Москва, 2013. С. 32 – 63.
8. Imomov, N. F. (2018). The tasks of the Civil code: regulation of social relations or determination of rights. *Review of law sciences*, 2(1), 9.
9. Boscer. Facebook`s Randy Zuckerberg: Anonymity Online «Has to go away». Цит. по: Shmitz Sandra. Facebook`s Real Name Policy. Byu-Byu, Max Mustermann? // JIPITEC 3. 4 (2013). P. 203.
10. **Михайлов С.В.** Анонимность в Интернете // "Журнал Суда по интеллектуальным правам", № 17, сентябрь 2017 г., с. 26-32
11. Имомов, Н. (2020). ЭСТОППЕЛЬ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ. *Review of law sciences*, 2(Спецвыпуск), 43-48.
12. Lance Rose. Emperor's Clothes Still Fit Just Fine // Wired. – Feb. 1995. – P. 103, 104; Philip E. Ross. Cops Versus Robbers in Cyberspace // Forbes. – Sept. 9, 1996. – P. 134, 137.
13. O'G'Li, A. A. M. (2022). KORPORATSIYA USTAV KAPITALI FUNKSIYALARI VA UNGA OID MILLIY QONUNCHILIK NORMALARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Academic research in educational sciences*, 3(8), 109-113.
14. Lance Rose. Emperor's Clothes Still Fit Just Fine // Wired. – Feb. 1995. – P. 104.
15. Ibrohimov, A. A. O., Koryogdiyev, B. U. O., & Tojiboyev, S. Z. (2022). KORPORATIV NIQOBLARNI OLIB TASHLASH KONSEPSIYASI VA UNI O'ZBEKISTON KORPORATIV HUQUQIDA TAKOMILLASHTIRISH

MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 1068-1082.

16. Kathy Rebello. Making Money on the Net // *Bus. Week.* – Sept. 27, 1996. – P. 104.

17. Steve G. Стейнберг. Seek and Ye Shall Find (Maybe) // *Wired.* – May 1996. – P. 84.

18. Tojiboyev, S. Z. (2022, August). THE PROSPECT OF TOBACCO CONTROL REGIME IN UZBEKISTAN IN LIGHT OF POTENTIAL DISPUTE UNDER THE UK-UZBEKISTAN BIT. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 7, pp. 46-51).

19. Топилдиев, Б. Р. (2017). Основные условия договора доверительного управления имуществом. *Юрист*, (9), 15-19.

20. Topildiyev, B. R. (2022). MOL–MULKNI ISHONCHLI BOSHQARISH TUSHUNCHASI VA UNING SHAKLLANISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(4), 998-1008.

21. Jessica Litman. The Exclusive Right to Read // 13 *Cardozo Arts & Ent. LJ.* 29. – 1994. – P. 46.

22. Steve G. Seek and Ye Shall Find (Maybe) // *Wired.* – May 1996. – P. 108.

23. Mitch Betts. Online Pay Per View // *ComputerWorld.* – June 5, 1995. – P. 58.

24. Constance Sommer. Film Rights Falling Through the Net // *San Jose Mercury News.* – Dec. 10, 1996. – P. 10.

25. Галахова А. Е. Способы защиты и охраны объектов авторского права, размещенных в инфосфере сети Интернет // *Юридический мир.* 2013. № 10. – С. 32–34.

SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION IS A BRIDGE OF FRIENDSHIP

Omonov Fazliddin Asadulla ugli

Faculty of History, Termiz State University, 3rd year

ABSTRACT

The SCO is an organization that leads member countries to cooperation through security. In terms of economic cooperation, there are development of transport infrastructure, exploitation of natural and mineral raw material reserves, efficient use of water energy reserves, ecology and other issues.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization, Shanghai Five, international cooperation, transport infrastructure, Central Asia, mineral raw materials.

АННОТАЦИЯ

ШОС – это организация, которая ведет страны-члены к сотрудничеству через безопасность. В плане экономического сотрудничества - развитие транспортной инфраструктуры, эксплуатация запасов природного и минерального сырья, рациональное использование водно-энергетических запасов, экология и другие вопросы.

Ключевые слова: Шанхайская организация сотрудничества, Шанхайская пятерка, международное сотрудничество, транспортная инфраструктура, Центральная Азия, минеральное сырье.

INTRODUCTION

The Shanghai Cooperation Organization (SCO) is a regional security and economic cooperation organization. It was established on June 15, 2001 at a meeting of the heads of state of 6 countries - Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan in Shanghai, China. The history of the creation of the SCO is connected with the activities of the association called "Shanghai Five". Initially, the "Shanghai Five" meeting was held between the leaders of Kazakhstan, China, Kyrgyzstan, Russia, and Tajikistan. In 1996, 2 agreements were signed on the strengthening of trust between bordering countries and in 1997, on the reduction of armed forces and weapons on the joint border. Since 1998, the mutual cooperation of the "five" countries has been focused on transitioning from issues of stabilization of the military-political situation along the former Soviet Union-China border to measures to ensure regional security and multilateral economic cooperation. In 2000, the Republic of Uzbekistan participated for the first time as an observer at the SCO

Dushanbe summit. At this summit, a proposal was put forward to create a multidisciplinary organization based on the "five". Uzbekistan made the decision to participate as one of the founders of the SCO based on its national interests and taking into account the military and political situation in the Central Asian region. At the Shanghai summit in June 2001, the Declaration announcing the goals and principles of the new organization was adopted, as well as the Convention on Combating Terrorism, Discrimination and Extremism. In June 2002, at the organization's 2nd summit in St. Petersburg, the SCO Charter was signed. The supreme body of the SCO is the Council of Heads of State. The organizational structure consists of the Council of Heads of Government (Prime Ministers), the Council of Foreign Ministers, the Council of Heads of Network Ministries and Agencies, the Council of National Coordinators and a permanent Secretariat (located in Beijing) and the Regional Counter-Terrorist Structure (MATT, located in Tashkent).

DISCUSSION AND RESULTS

The regional anti-terrorist structure began to operate on January 1, 2004. This structure is responsible for the exchange of information, coordination of cooperation between border and customs committees, special services, thereby preventing terrorism. For this purpose, the council and the executive committee have been established within the structure. Representatives of the heads of 6 state special services are included in the council. Representatives from the SCO member states work in the executive committee according to mutually approved positions. On June 17, 2004, at the meeting of the Council of Leaders of the SCO Member States in Tashkent, it was noted that the period of formation of the Organization was completed. According to the results of the meeting, the Tashkent Declaration, the Convention "On the Powers and Immunities of the SCO", the Agreement "On Cooperation in the Fight Against the Illegal Trafficking of Narcotic Drugs and Psychotropic Substances", documents on the activities of the organization and its bodies were signed. The initiative of the Republic of Uzbekistan to hold permanent meetings of the secretaries of the Security Councils of the member states of the Organization aimed at strengthening the cooperation of the relevant national courts in countering new threats and attacks was supported.

The role of this organization in the system of international relations is getting stronger every year. On September 15-16, the summit of SCO member states was held in Samarkand in a much expanded format.

President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev, President of Russia Vladimir Putin, President of China Xi Jinping, Prime Minister of India Narendra Modi, Prime Minister of Pakistan Shahboz Sharif, President of Kazakhstan Kasim-Jomart Tokayev, President of Kyrgyzstan Sadir Japarov attended the Samarkand summit, President of Tajikistan Emomali Rahmon, President of Belarus Alexander Lukashenko, President of Iran Ibrahim Raisi, President of Mongolia Ukhnaagiin Hurelsukh, President of Turkey Recep Tayyip Erdogan, President of Azerbaijan Ilham Aliyev, President of Turkmenistan Serdar Berdymukhamedov and Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan participated.

CONCLUSION

International organizations such as the UN and its Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, UNESCO, CIS, CSTO, ECEC, Council for Cooperation and Confidence Building Measures in Asia, Economic Cooperation Organization, League of Arab States also participated in the Samarkand Summit. The total territory of the SCO member states is more than 34 million square kilometers, which is 60% of the territory of Eurasia, and the total population is about 3.4 billion people. In 2021, the total GDP of the member states (including Iran) was 23.5 trillion dollars (24% of the world GDP).

REFERENCES

1. Enrico Fels, "Assessing Eurasia's Powerhouse. An Inquiry into the Nature of the Shanghai Cooperation Organisation", Bochum, 2009.
2. Eshqorayev Samariddin, & Choriyeva Mahfuza. (2022). "MILLATLARARO TOTUVLIK VA DINIY BAG'RIKENGLIK O'ZBEK XALQINING YUKSAK QADRIYATIDIR". INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING, 1(3), 46–51.
3. <https://daryo.uz/2021/09/17/shavkat-mirziyoyev-shht-majlisida-kibermakondagi-tahdidlarga-qarshi-axborot-xavfsizligi-sohasidagi-ekspertlar-forumini-tasis-etishni-ilgari-surdi/>
4. http://rus.sectsco.org/about_sco/20151208/16789.html

ВОСИТАЧИЛИК ШАРТНОМАСИ ШАРТЛАРИНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИК МУАММОЛАРИ

Раззоқов Абдулазиз

Ҳуқуқ магистри

АННОТАЦИЯ

Бугунги кунда воситачилик шартномаси фуқаролик муомаласида кенг қўлланиладиган шартнома турларидан бири сифатида намоён бўлмоқда. Мазкур шартнома иқтисодиётнинг кенг тармоқларини жумладан, мамлакат ички ва ташқи савдо муносабатларида, товарлар ва қимматли қоғозлар биржа савдосида, юк ташиш, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш, туризм хизмати кўрсатиш ва бошқа соҳаларни қамраб олиши мумкин. Воситачилик шартномаси конструкцияларини савдо фаолиятида қўлланилиши ўз маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бир қатор чиқимларни камайтиради, чунки ишлаб чиқарувчилар ўзларининг шахсий савдо фаолиятига ихтисослашган соҳа ходимларига ва уларнинг кенг миқёсдаги ва қиммат нархлардаги маркетинг тадқиқотларини амалга оширишга эҳтиёж сезмаслиги мумкин. Улар ўз товарларини бозорда харидоргирлигини таъминлаш билан боғлиқ муаммоларни профессионал воситачилар ёрдамида ҳал этишлари осон кечади.

Калит сўзлар: комитент, шартнома, топшириқ, тарафлар, воситачи, товарларни сотиш, савдо муносабатлари, ҳақ эвазига хизмат кўрсатди.

ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА НАРУШЕНИЕ УСЛОВИЙ ДОГОВОРА КОМИССИИ

АННОТАЦИЯ

На сегодняшний день договор комиссии предстает как один из видов договоров, широко используемых в гражданско-правовых отношениях. Этот договор может охватывать широкие отрасли экономики, в том числе внутренние и внешнеторговые отношения, биржу товаров и ценных бумаг, грузоперевозки, платные услуги, туристические услуги и другие направления. Использование посреднических договорных конструкций в торговой деятельности снижает ряд затрат, связанных с производством и реализацией своей продукции, поскольку производителям может не понадобиться собственный специализированный торговый персонал и масштабные и дорогостоящие маркетинговые исследования. Им легко решить проблемы,

связанные с обеспечением товарности своего товара с помощью профессиональных посредников.

Ключевые слова: комитент, договор, поручение, стороны, комиссионер, купля-продажа товаров, торговые отношения, возмездные услуги.

КИРИШ

Фукаролик ҳуқуқи субъектлари томонидан воситачилик шартномаларини тузиши уларнинг бир қатор қийинчиликлардан ҳоли қилсада, мазкур шартнома шартларининг бузилиши, улар учун ундан-да кўпроқ муаммо туғдириши мумкин. Шу сабабли шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарлик чораларининг такомиллаштирилиши ва бу борадаги ҳуқуқий бўшлиқларни тўлдириш, мавжуд муаммоларни бартараф этиш мақсадида қонунчиликни такомиллаштириш долзарб вазифа саналади.

Воситачилик шартномаси шартларини бузганлик учун жавобгарлик масаласини таҳлил этганда ҳар доим қандай мажбурият бузилгани ва жавобгарлик кимнинг зиммасига юклатилишига алоҳида этибор бериш лозим бўлади.

ФКнинг 834-моддасида комитент ҳисобидан учинчи шахс билан тузилган битим учинчи шахс томонидан бажарилмаганлиги учун воситачи комитент олдида жавобгар бўлмайди, воситачи ушбу шахсни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган ёки битимнинг бажарилишига кафолат берган (делькредере) ҳоллар бундан мустасно, деб кўрсатиб ўтилган. Мазкур модда 5 қисмида воситачи учинчи шахс билан тузган битимни учинчи шахс бажармаган тақдирда, воситачи бу ҳақда дарҳол комитентга хабар бериши, зарур далил-исботларни тўплаши ва таъминлаши, шунингдек комитентнинг талабига кўра бундай битим юзасидан ҳуқуқларни талабларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги қоидаларга риоя қилган ҳолда (Кодекснинг 313-317, 319, 320-моддалари асосида) унга топшириши шартлиги белгиланган.

О.Иоффе, Н.Егоров мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликни ҳуқуқбузар учун қўшимча мажбуриятлар юқловчи ёхуд чекланган белгиловчи чора сифатида қарашса⁷⁰, В. Грибанов, Х. Рахмонкулов жавобгарликни бузилган ҳуқуқларни тикловчи, фукаролик муомиласи нормал ҳолатига қайтарувчи таъсир чораси сифатида баҳолайди⁷¹.

⁷⁰ Иоффе О. Ответственность по советскому гражданскому праву. -ЛГУ,1955. -7-8 с.

⁷¹ Гражданское право. Ч.1. 1993. -172-173 б.; Гражданское право. Особенная часть. Т.: ТГЮИ, 2009, -57 б.

Мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари ва шартлари тўғрисида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. М.Брагинский, В.Витрянскийларнинг фикрича, фуқаролик-хуқуқий жавобгарлик асоси бўлиб субъектив фуқаролик ҳуқуқларини бузиш, жавобгарликни қўллаш шартлари бўлиб эса, субъектив ҳуқуқларни бузишни ҳуқуққа хилофлиги, зарарни мавжудлиги, оқибат ва ҳаракат ўртасида сабабий боғланиш, ҳуқуқбузар айби мавжудлиги ҳисобланади⁷².

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Х.Рахмонкулов фикрича, яхлит ҳуқуқбузарлик таркиби, шартнома мажбуриятлари бузганлик учун жавобгарлик асоси бўлиб қилмишнинг ҳуқуққа хилофлиги ва мажбуриятни бузган шахснинг айбининг мавжудлигида намоён булади⁷³.

Н.Анваров биржа битимлари топшириқ ва комиссия шартномаларидан ташқари агентлик шартномалари орқали ҳам расмийлаштирилади, деб кўрсатади⁷⁴. Бироқ РТХБ доирасида амал қилувчи намунавий шартномалар конструкцияларида топшириқ шартномаси ва комиссия (воситачилик) шартномалари моделлари белгилаб қўйилган.

Воситачилик шартномаси бўйича воситачининг жавобгарлиги, топшириқ шартномаси бўйича брокернинг жавобгарлиги ва комитентнинг жавобгарлиги, топшириқ шартномаси бўйича мижознинг жавобгарлиги асослари ва ҳажмлари бўйича деярли ўхшаш.

Агар шартнома конструкциялари бўйича тарафлар мажбурияти мазмуни ва ҳажмини мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик шартлари таҳлил этадиган бўлсак, комисионернинг 12 та мажбурияти белгилаб қўйилган. Уларнинг фақат 4 тасини бузганлик учун санкциялар ўрнатилган. Комитент зиммасига 9 та мажбурят юклатилган ва 5 хил мажбурятни бузганлик учун жавобгарлик санкцияси белгиланган. Бу ўринда, ҳар бир мажбуриятни бузганлик учун махсус санкция белгиланиши лозим, деган фикрда эмасмиз. Сабаби ушбу ҳоатда ФКни амалдаги қонунларни мажбурятларни бузганлик учун жавобгарликни белгиловчи қоидалари керак бўлмай қолган бўлар эди. Бироқ, махсус норма умумий нормадан устувор, деган қоида ҳам мавжуд, шу сабабли ҳам мажбуриятлар ҳажми билан уни бузганлик учун жавобгарлик

⁷² Брагинский М., Витрянский В. Договорное право. Общие положения. -М.: Статут, 1997. 699-770 с.

⁷³ Гражданское право. Особенная часть. -Т.: ТГЮИ, 2009.-56 с.

⁷⁴ Анваров Н. Биржа битимлари. Магистирлик дисс. -Тошкент.: ТДЮИ, 2009. -73 б.

чоралари ўртасида муайян мутаносиблик бўлиши лозим ва бу ҳолат шартнома шартлари белгилаб қўйилган матнда ўз ифодасини топмоғи лозим.

Умумий қоидага мувофиқ, воситачи шартноманинг ҳақиқий эмаслиги учун жавобгар бўлиши мумкин. ФКнинг 834-моддасида комитент ҳисобидан учинчи шахс билан тузилган битим учинчи шахс томонидан бажарилмаганлиги учун воситачи комитент олдида жавобгар бўлмаслиги иккита ҳолатда мавжуд бўлади. Биринчидан, воситачи ушбу шахсни танлашда зарур эҳтиёткорлик қилмаган бўлса. Масалан, воситачининг тугатиш ёки банкротлик босқичида бўлган тадбиркорлик субъекти билан шартномавий муносабатга киришиши ҳолатини кўрсатиш мумкин. Иккинчидан, битимнинг бажарилишига кафолат берган (делькредере) ҳолларининг мавжуд бўлиши, яъни воситачи битимни ижро этилиши учун кафолат бериши ҳолларини кўрсатиш мумкин.

Қонун чиқарувчи томонидан назарда тутилган ҳолатлар мутлоқ характерга эга. Яъни воситачини Ушбу модда асосида масалан, учинчи шахслар томонидан битимни бажарилмаслигидан комитентнинг манфаатларини ҳимоялаш чораларини таъминламаганлик учун жавобгарликка тортиб бўлмайди. Бироқ, бундай ҳаракатсизлик ўз зиммасига олган мажбуриятларни лозим даражада бажармаганлик учун зарарларни қоплаш мажбуриятини келтириб чиқариши мумкин.

ФК 834-моддасида, воситачи учинчи шахс билан тузган битимни учинчи шахс бажармаган тақдирда, воситачи бу ҳақда дарҳол комитентга хабар бериши, зарур далил-исботларни тўплаши ва таъминлаши, шунингдек комитентнинг талабига кўра бундай битим юзасидан ҳуқуқларни талабларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги қоидаларга риоя қилган ҳолда унга топшириши шартлиги кўрсатилади. Ўзининг айбининг йўқлигини исботлаш мажбуриятни бузилишига йўл қўйган тараф зиммасига юкланади. Бу ерда қонунчилик томонидан шартнома шартлари бажарилмаган ҳолларда жавобгарликнинг мавжуд бўлишини белгилайди ва муайян маънода комитентнинг ҳуқуқларини ҳимоялаш позициясида тургандек кўринади. Бироқ, аслида ушбу чоранинг белгиланиши комитентда қонунчиликда назарда тутилган асосларда учинчи шахсга таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлишини таъминлайди. Асосийси, шартнома шартларини бажарилмаслигида воситачининг масъулиятсизликка йўл қўймаслиги, тегишли эҳтиёткорлик чораларини кўриб ҳаракат қилишига ундайди.

С.В.Скороходовнинг фикрича, комитентнинг кўрсатмаларидан четга чиқишлик воситачи учун жавобгарликни келтириб чиқаради. Гражданлик

кодексининг 995-моддаси 2,3- қисмида комитентнинг кўрсатмаларидан унинг розилигисиз четга чиққанлик учун жавобгарлик белгиланган. Жавобгарлик эса, воситачиликнинг турига қараб яъни, сотиш ёки харид қилишликка қараб ўзгаради⁷⁵. Ҳақиқатан ҳам, РФ Гражданлик кодексининг 995-моддаси комитентнинг кўрсатмаларидан четга чиқишлик ҳақида қоида белгиланган. яъни, мол-мулкни комитент билан келишилган нархдан арзон сотган воситачи мол-мулкни келишилган нархда сотиш имконига эга бўлмаганлигини ва арзон нархда сотиш натижасида яна ҳам кўпроқ зарарнинг олди олинганлигини исбот қилиб бермаса, орадаги фарқни комитентга тўлаши шарт. Шунингдек, агар воситачи мол-мулкни комитент билан келишилгандан юқорироқ нархда сотиб олган бўлса, бундай харидни қабул қилишни истамаган комитент воситачидан учинчи шахс билан битим тузилганлиги ҳақида билдириш олганидан кейин оқилона муддатда бу ҳақда воситачига маълум қилиши шарт. Акс ҳолда харид комитент томонидан қабул қилинган деб ҳисобланади.

Комитентнинг кўрсатмаларидан четга чиқишлик ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра жавобгарлик тури ҳисобланади. Воситачи комитентнинг битим тузиш ҳақидаги топшириқларини бажармаганлик учун жавобгар ҳисобланади.

Собиқ иттифоқ давридаги Гражданлик кодексида воситачининг учинчи шахс билан тузган битимини бажармаганлиги учун жавобгарликни белгиловчи норма мавжуд бўлмаган. Бироқ, воситачининг зиммасига битимни ижро этиш мажбурияти юкланган эди.

Айрим муаллифлар томонидан учинчи шахс томонидан битимни ижро этилмаслиги деганда фақатгина ҳуқуққа хилоф равишда ижро этилмасликни тушуниш лозим. Агар учинчи шахс ўз мажбуриятларини ҳуқуққа мос равишда ижро этмаса, воситачининг жавобгарлиги вужудга келмайди, деб ҳисоблайди⁷⁶.

Юқоридаги фикларга қўшилиш қийин албатта. Чунки, воситачи ўз мажбуриятларини бажармаганлиги учун учинчи шахс ҳам ўз мажбуриятларини бажармасликка ҳаракат қилиши мумкин. Бунда табиий равишда воситачининг жавобгарлик ҳолати юзага келади. Учинчи шахс эса, шартнома шартларини бузмасдан балки, воситачининг ҳаракатларига мутаносиб равишда ўз мажбуриятларини ижро этмаётганлигини кўриш мумкин.

Шу ўринда табиий бир савол туғилади. Учинчи шахс билан тузилган битим бўйича воситачининг ўз мажбуриятларини бажармаганлиги учун

⁷⁵ Скороходов С.В. Договор комиссии по законодательству РФ и практика его применения в предпринимательской деятельности. Дисс. К.ю.н. -Томск, 2003. -134 с.

⁷⁶ Егоров А.В. Ответственность комиссионера за неисполнение сделки третьим лицом. //Закон. 2001. №12.

жавобгарлик бўйича қилинган ҳаражатлар кимнинг зиммасида бўлади? Воситачилик шартномаси конструкциясида шартноманинг комитент ҳисобидан тузилиши назарда тутилади. ФК 840-моддасида комитентнинг мол-мулки йўқолганлиги, етишмаслиги ёки шикастланганлиги учун воситачининг жавобгарлиги белгиланган бўлсада, воситачининг битим бўйича ўз мажбуриятларини бажармаганлиги учун жавобгарлиги эътибордан четда қолиб кетган ва бу борада қонунчиликда бўшлиқ вужудга келган. Шу сабабли воситачилик шартномасининг тартибга солувчи 48-бобнинг 434-моддаси 7-қисм сифатида қуйидаги нормани киритиш мақсада мувофиқ:

“Учинчи шахс билан тузилган битим бўйича воситачи ўз мажбуриятларини бажармаганлиги учун қилинган чиким ва ҳаражатларни қоплашга мажбур”.

Воситачи ва комитент ўртасидаги ҳуқуқий муносабат таҳлили шуни кўрсатадики, воситачи қуйидаги ҳолларда жавобгарлиги мавжуд бўлади:

- А) комитентнинг мол-мулки йўқолганлиги;
- Б) комитентнинг мол-мулки етишмаслиги;
- В) комитентнинг мол-мулки шикастланганлиги (ФК 840-моддаси).

Собиқ Иттифоқ даврида тадбиркорлик фаолияти учун ҳеч қандай ҳуқуқий имконият, шарт-шароитлар мавжуд эмас эди. Чунки, бу даврда ишбилармонлик туйғулари қадрланмас эди. Бу даврда амалга оширилган тадиқотларда эса, воситачи шартнома нарсасини йўқотганда ёки унга бирон бир тарзда шикаст етказилганда воситачининг айбидан қатъий назар жавобгарлик мавжуд бўлади⁷⁷.

Айрим муаллифлар воситачи фақатгина ўзининг айби учун жавобгар бўлиши лозим. Шу сабабли йўқотилиши ёки шикастланиш барча чораларни кўрилишига қарамасдан содир бўлиши ва бунда унинг қасди ҳамда қўпол эҳтиётсизлиги мавжуд бўлмаса у жавобгарликдан озод этилиши лозим⁷⁸. Бошқа муаллифлар эса, жавобгарлик шартларини воситачининг тадбиркор сифатида иштирок этаётганлигига қараб ажратиш (дифференциялаш) лозим деб ҳисоблайди⁷⁹. Бу фикрга ҳам тўлиқ қўшилиб бўлмайди. Чунки, воситачилик шартномаси ҳақ эвазига битим тузишни тақазо этади. Шу сабабли воситачилик орқали муайян даражада фойда олишни мақсад қилади. Бундан кўринадики, воситачилик шартномаси сўзсиз ҳақ эвазига тузилади ва воситачининг муайян даражада фойда олишини таъминлайди.

⁷⁷ Красавчиков О.А., Якушев В.С. Договор комиссии по советскому гражданскому праву. Свердловск. 1957. с.11.

⁷⁸ Ландкоф С.Н. Торговые сделки. Теория и практика. С.185.

⁷⁹ Гражданское право. Учебник. Част 2. Под ред.А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –с.569.

Юқоридаги фикрларга С.В.Скороходов бошқача нуқтаи назар билан ёндошишни таклиф этади. У ўз фикрига асос қилиб, воситачилик шартномаси бўйича жавобгарлик чегарасини аниқлашда омонат сақлаш ҳақидаги қоидаларга таяниш лозим деб ҳисоблайди⁸⁰. Унга мувофиқ, профессионал бўлмаган омонат сақловчи ўзига топширилган мол-мулкни йўқолганлиги ёки шикастланганлиги учун мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарликнинг умумий асосларида⁸¹, профессионал омонат сақловчи эса, ашёнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши:

-енгиб бўлмас куч таъсири оқибатида;

-ашёнинг уни сақлаш учун қабул қилиш чоғида омонат сақловчи билмаган ва билиши шарт бўлмаган яширин хоссалари туфайли;

-сақланаётган ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги юк топширувчининг қасддан қилганлиги ёки қўпол эҳтиётсизлиги натижасида юз берганлигини исботламаса жавобгар бўлади.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётида шартномаларни ҳақиқий эмас деб топиш ҳоллари ҳам учраб туради. Шу ўринда воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топишнинг ҳуқуқий оқибатларини ҳақида тўхталиб ўтиш ўринли бўлар эди. Воситачи учинчи шахслар билан боғлиқ муносабатларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби сифатида иштирок этади. Бинобарин, воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш, воситачилик шартномаси ижросини таъминлаш бўйича тузилган битимни ҳақиқий эмаслигига олиб келмаслиги лозим. Воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш тузилган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажмини, унинг мазмунига таъсир этмасдан воситачи ва комитент ўртасидаги муносабатларга дахлдор бўлади. Шунингдек, битимда иштирок этувчи учинчи шахслар манфаатларига мос келади. Мазкур қоида ФКнинг 114-моддасидаги ҳақиқий бўлмаган битим унинг ҳақиқий эмаслиги билан боғлиқ бўлган оқибатлардан ташқари бошқа юридик оқибатларга олиб келмаслиги ҳақидаги қоидага ҳам мос келади.

Бу ўринда, бошқа бир ҳолатни ҳам назардан четда қолдирмаслик лозим. воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топилганда, воситачилик шартномаси ижросини таъминлаш бўйича тузилган битим кимлар учун амалда бўлади? Масала бир мунча оддий. Воситачилик шартномаси ҳақидаги нормаларнинг мукамаллиги бу муносабат иштирокчилари ўртасидаги

⁸⁰ Скороходов С.В. Договор комиссии по законодательству РФ и практика его применения в предпринимательской деятельности. Дисс. К.ю.н. -Томск, 2003. -152 с.

⁸¹ Омонат сақловчи сақлаш учун қабул қилинган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун Фуқаролик Кодекснинг 333-моддасида назарда тутилган асосларга кўра жавобгар бўлади.

муносабатларнинг ривожланишига, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашда ёрдам беради. Демак, воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топилганда, воситачи билан тузилган битим комитент ҳисобидан эмас балки, ўз номидан тузилган деб топилади.

ХУЛОСА

Амалдаги Фукаролик кодексининг умумий қисмида битим тузиш, ижро қилиш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи умумий конструктив қоидалар мужассамланган. Жумладан, воситачилик шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш, воситачилик шартномаси ижросини таъминлаш бўйича тузилган битимни ўз кучида қолиши ФКнинг 128-моддасида мавжуд бўлган битимнинг бир қисми ҳақиқий саналмаслиги битимга ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмаса ҳам у тузилган бўлар эди, деб тахмин қилиш мумкин бўлса, унинг бошқа қисмларининг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлмаслиги ҳақидаги қондани қўллаш мақсадга мувофиқдир.

REFERENCES

1. Гражданское право. Ч.1. 1993. -172-173 б.; Гражданское право. Особенная часть. Т.: ТГЮИ, 2009, -57 б.
2. Брагинский М., Витрянский В. Договорное право. Общие положения. -М.: Статут, 1997. 699-770 с.
3. Анваров Н. Биржа битимлари. Магистирлик дисс. -Тошкент.: ТДЮИ, 2009. -73 б.
4. Имомов, Н. (2018). ЗАДАЧИ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА: ПРАВОВОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИЛИ ПРАВОВОЕ УПОРЯДОЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ. *Review of law sciences*, (1), 43-49.
5. Скороходов С.В. Договор комиссии по законодательству РФ и практика его применения в предпринимательской деятельности. Дисс. К.ю.н. -Томск, 2003. - 134 с.
6. Егоров А.В. Ответственность комиссионера за неисполнение сделки третьим лицом. //Закон. 2001. №12.
7. ИМОМОВ, Н. (2017). CRITICAL ANALYSIS OF DIVISION OF LEGAL ENTITIES INTO TYPES. *Юридик фанлар ахборотномаси*, (1), 68-74.
8. Красавчиков О.А., Якушев В.С. Договор комиссии по советскому гражданскому праву. Свердловск. 1957. с.11.

9. Azimjon Abdumo'min o'g, I. (2022). XO'JALIK JAMIYATINI QAYTA TASHKIL ETISHDA KREDITORLAR MANFAATLARI KAFOLATINI OSHIRISH MASALALARI. *INNOVATIVE DEVELOPMENT IN THE GLOBAL SCIENCE*, 1(4), 220-224.
10. Омонат сақловчи сақлаш учун қабул қилинган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун Фуқаролик Кодекснинг 333-моддасида назарда тутилган асосларга кўра жавобгар бўлади.
11. Имомов, Н. (2020). ЭСТОППЕЛЬ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ. *Review of law sciences*, 2(Спецвыпуск), 43-48.
12. Azimjon, I. (2022). ZARAR-YURIDIK SHAXS ISHTIROKCHILARI VA BOSHQARUV ORGANLARI FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIGINING ZARURIY SHARTI SIFATIDA. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 114-118.
13. ИМОМОВ, Н. (2018). THE TASKS OF THE CIVIL CODE: REGULATION OF SOCIAL RELATIONS OR DETERMINATION OF RIGHTS. *Юридик фанлар ахборотномаси*, (1), 43-49.
14. Koryogdiev, B. U. U., & Nechaeva, E. V. (2022). DEFENSE MECHANISMS AGAINST HOSTILE TAKEOVERS (COMPARATIVE ANALYZE). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 124-135.
15. O'G'Li, A. A. M. (2022). KORPORATSIYA USTAV KAPITALI FUNKSIYALARI VA UNGA OID MILLIY QONUNCHILIK NORMALARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Academic research in educational sciences*, 3(8), 109-113.
16. Корёғдиев, Б. У. Ў. (2022). ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ШАРТНОМАЛАРНИНГ ЮРИДИК ФАКТ СИФАТИДАГИ ТАЛҚИНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 271-278.

ЗОҲИРИЙ ИНҚИТОЪ ВА «МУРСАЛ ХАБАР»

Мустафоев Абубакр Муҳиддин ўғли

Халқаро Ислом Академияси “Исломшунослик

ва ислом цивилизациясини ўрганиш ICESCO”

кафедраси таянч докторанти

mail:mustafoev.abubakr@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада зоҳирий инқитоъ ва «мурсал хабар» ҳақида, унинг тушунчаси, моҳияти, тузилиши ва ушбу ҳадиснинг тавсифи ҳақида сўз юритилган. Шунингдек ҳанафий олимларининг мурсални тўрт қисмга бўлганликлари атрофлича ёритиб берилган. Бундан ташқари ҳанафийлар наздида мурсал ҳадисни қабул қилишга оид шартлар, мурсал ҳадис ҳужжат бўлишлиги борасидаги фикрлари келтирилган.

Калит сўз: мурсал, инқитоъ, муснад, ҳужжат, ҳанафийлар, 3-аср, усул.

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о явном кризисе и «мурсальном послании», его понятии, сущности, структуре и описании этого хадиса. Также подробно объясняется разделение мурсала на четыре части ханафитскими учеными. Кроме того, приводятся взгляды ханафитов на условия принятия мурсальских хадисов и достоверность мурсальских хадисов.

Ключевые слова: мурсал, инкито', муснад, документ, ханафиты, III век, усул.

КИРИШ

Лугатда: қўйиб юбормоқ, эътиборсиз ташлаб қўймоқ деган маънодаги «ирсол» масдаридан олинган исми мафъулдир.⁸²

Истилоҳда: мурсал деб санадида узилиш бўлган ривоятга айтилади. Бу узилиш санаднинг аввалида ёки ўртасида ёки охирида бўлсин, тушиб қолган киши хоҳ бир киши бўлсин, хоҳ кўпроқ бўлсин баробардир.⁸³

Ҳанафийлар мурсални тўрт қисмга бўлдилар:

1. Саҳобанинг мурсали:

Ҳанафийлар ва муҳаддислар саҳобанинг мурсали қабул эканига иттифоқ қилганлар. Чунки улар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга ҳамроҳ

⁸² Иброҳим Анис. Муъжамул васит. 1-том, 344-б.

⁸³ Ибн Амир Ҳож. Ат-такрир ва таҳбир. 2-том, 377-б.

бўлганлар. Уларнинг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан мутлақ тарзда қилган ривоятларини улар бу хабарни у зот алайҳиссаломнинг ўзларидан эшитганларига йўйилади. Улар росғўй ва одил кишилар эдилар. Бунга Баро ибн Озиб розияллоҳу анҳу ўзларининг қуйидаги сўзлари билан ишора қилганлар: «Ҳар бир айтган ҳадисимизни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан эшитганмиз. Тўғри, бир-биримиздан ҳам ҳадис айтар эдик, лекин ёлғон гапирмас эдик».⁸⁴

2. Ҳижрий иккинчи ва учинчи асрлардаги мурсал:

Ҳанафийлар ҳижрий иккинчи ва учинчи асрлардаги кишиларнинг мурсали қабул қилинишига иттифоқ қилганлар.

3. Ҳижрий иккинчи ва учинчи асрлардан кейин барча асрлардаги одил кишининг мурсали:

Ҳар бир асрда одил кишининг мурсали қабулдир. Бу тур аввалги уч ҳижрий асрдан кейинги кишиларнинг «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай дедилар», деб айтмоғидир.

4. Муснад бўлган мурсал:

Ҳанафийлар бу қисмдан бир жихатдан мурсал, бошқа жихатдан эса муснад бўлган хабарни назарда тутишади.

Ҳанафийлар наздида мурсалнинг ҳукми:

Ҳанафий усулий уламолар аввалги икки қисм ҳеч қандай хилофсиз ҳужжат бўлишини айтганлар. Кейинги икки қисмда биров тафсилотлар бор. Имом Сарахсий айтадилар: «Иккинчи ва учинчи асрдаги мурсаллар уламоларимизнинг қавлига кўра ҳужжатдир».⁸⁵

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳанафий уламоларимизнинг мурсал ҳукми борасида баъзи ихтилофлари бор. Буларни биз тўрт йўналиш асосида зикр қиламиз:

1. Ийсо ибн Абоннинг йўналиши: уч асрдаги одил кишининг мурсал хабари мақбулдир. Ундан кейинги асрлардаги мурсал хабарлар эса, агар жарҳ ва таъдилни билувчи имомдан ривоят қилинса, қабул қилинади, акс ҳолда қабул қилинмайди.

2. Абул Ҳасан Кархийнинг йўналиши: Одил кишининг мурсали қайси асрда бўлишидан қатъи назар, хоҳ аввалги уч ҳижрий асрдан бўлсин, хоҳ ундан кейинги даврлардан бўлсин, қабул қилинади.

⁸⁴ Имом Сарахсий. Усул ас-Сарахсий. 1-том, 359-б.

⁸⁵ Имом Сарахсий. Усул ас-Сарахсий. 1-том, 35-б.

3. Имом Жассоснинг йўналиши: уч асрдаги одил кишининг мурсал хабари, модомики одил ва сиқа бўлмаган ровийдан ривоят қилиши номаълум экан, ҳужжатдир. Уч асрдан кейинги мурсал эса ҳужжат бўлмайди. Аммо фақатгина одил ва сиқа ровийдан ривоят қилиш билан машҳур бўлса, унинг мурсали ҳужжат бўлади.⁸⁶

4. Имом Ибн Хумомнинг йўналиши: ҳадисни мурсал ҳолда ривоят қилувчи ровий дин имомларидан бўлса, хоҳ у аввалги уч асрдан бўлсин, хоҳ кейинги даврлардан бўлсин, унинг мурсали қабул қилинади.

Энг тўғри йўналиш:

Энг тўғри йўналиш Ийсо ибн Абоннинг йўналишидир. Чунки аввалги уч асрдаги кишилар энг афзал зотлар эканига гувоҳлик берилган ва салоҳият ҳамда ростгўйликда бошқалардан ажралиб турадилар. Мана шу нарса уларнинг хабарларини, гарчи мурсал бўл- са ҳам, қабул қилишни тақозо этади. Чунки бу зотлар ростгўйлик ва адолат аҳлидирлар. Бу борада ҳадисни мурсал тарзда ривоят қилувчи киши саҳобий ёки тобеъин бўлишининг фарқи йўқ. Сабаби бу зотларнинг барчалари энг афзал кишилар экани собитдир.⁸⁷

Мисол: Саъид ибн Мусайябдан ривоят қилинади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам музобана⁸⁸ савдосидан қайтардилар».⁸⁹

Илова: Саъид ибн Мусайяб катта тобеъин бўлиб, бу ҳадисни ўзлари ва Набий алайҳиссаломнинг ўрталарида воситасиз ривоят қилдилар. Бу ҳадиснинг санадидан охиридаги ровий тушиб қолган, у тобеъиндан кейинги киши, яъни саҳобийдир. Энг озида бу тушиб қолган ровий саҳобий бўлиб чиқади, гоҳида эса саҳобий билан бирга тобеъин каби бошқа бир ровий ҳам тушиб қолган бўлиши мумкин.

Ҳанафийлар наздида мурсал ҳадисни қабул қилишга оид шартлар:

Ҳанафийлар мурсал ҳадисни ҳужжат ўлароқ қабул қилишни икки шарт билан қайдлайдилар:

1. Ҳадис афзал эканига гувоҳлик берилган аввалги уч ҳижрий асрда мурсал бўлиши;

2. Ҳадисни мурсал ҳолда ривоят қилувчи ровий сиқа бўлиши.⁹⁰

Мурсал ҳадис ҳужжат бўлишлиги

Ҳозиргина зикр қилганимиздек, ихтиёр қилинган қавл шуки, одил

⁸⁶ Имом Жассос. Ал усул фил фусул. 2-том, 30-б.

⁸⁷ Абдул Азиз Бухорий. Кашф ул-асрор. 3-том, 6-б.

⁸⁸ “Музобана” савдоси дарахтдаги хўл хурмо мевасини қуритилган хурмо эвазига сотиб олишдан иборат.

⁸⁹ Имом Муслим. Саҳиҳи Муслим. 1539-ҳадис

⁹⁰ Ибн Амир Ҳож. Ат-такрир ва таҳбир. 2-том, 277-б

кишининг мурсал ривоятлари мутлақ қабул қилинади. Бунга ояту ҳадисдан, ижмоъдан ва ақлдан далиллар бор.

1. Қуръондан далил:

Аллоҳ таолонинг ушбу сўзлари:

«Агар фосиқ хабар келтирса, аниқлаб кўринглар» (Хужурот сураси, 6-оят).

Бу оятдан қуйидагича далил оламиз: Бу оят ўзининг умумий лафзлари билан бир кишининг хабарини у мурсал ёки муснад эканини суриштирмасдан қабул қилиш вожиб эканига ҳамда фосиқ бўлмаган киши хабар берса, қабул қилиш лозимлигига далолат қияпти. Чунки биз фосиқлик сабаблари топилмаган сика ровий ҳадисни мурсал ҳолда ривоят қилиши ҳақида баҳс юритяпмиз.

3. Ҳадисдан далил:

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қуйидаги сўзлари: «Энг яхши инсонлар мен юборилган асримдадир, сўнг ундан кейинги асрда келганлар, сўнг ундан кейинги асрда келганлар. Сўнг ёлғончилик кенг тарқалиб кетади».⁹¹

Бу ҳадисдан қуйидагича далил оламиз: Бу уч аср бош- қаларидан кўра афзалдир. Ушбу афзаллик бу асрларда яшаган ровийларнинг салоҳият ва ростгўйликда бошқалардан афзал эканларидадир. Улардаги бу афзаллик хусусияти уларнинг хабарларини, мурсал бўлса ҳам, қабул қилишни тақозо этади. Чунки улар тўғрисиқлик ва адолат аҳлларидадир. Уларнинг барчалари мутлақ афзал деб эътироф қилингани учун улардан ҳадисни саҳоба ёки тобеъин мурсал ҳолда ривоят қилса ҳам, баробардир.⁹²

4. Саҳобаларнинг ижмоъларидан далил:

Саҳоба ва тобеъин розияллоҳу анҳум ажмаъинлар одил кишидан мурсал ҳадис қабул эканига ижмоъ қилганлар.⁹³

Анас ибн Молик айтадилар: «Набий алайҳиссаломдан келтириб, айтаётган сўзларимизнинг барчасини ҳам у зотнинг ўзларидан эшитмаганмиз. Лекин баъзи ҳадисларни бизга асҳобларимиз айтганлар. Биз бир-бирини ёлғончига чиқармайдиган қавмимиз».⁹⁴

Мана шу ҳолат уларнинг орасида кенг тарқалган эди ва бу ҳолатга ҳеч ким эътироз билдирмади.⁹⁵ Тобеъинлар эса хабарларни мурсал қилишга одатланган

⁹¹ Абдул Азиз Бухорий. Кашф ул-асрор. 2-том, 24-б.

⁹² Абдул Азиз Бухорий. Кашф ул-асрор. 3-том, 6-б.

⁹³ Имом Тахонавий. Қоваид фи улумил ҳадис. 140-б.

⁹⁴ Хатиб Бағдодий. Кифая фи улумир ривая. 1-том, 354-б.

⁹⁵ Абдул Азиз Бухорий. Кашф ул-асрор. 3-том, 6-б.

эдилар.

5. Ақлий далил:

Уламолар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васал- ламнинг даврларидан ҳозирги кунимизгача ҳеч қандай монеликсиз мурсал ҳадислар ривоят қилиб кел- мокдалар ва ўз китобларини мурсал ҳадислар билан тўлдирдилар. Умнат орасидан уларнинг бу ишига бирор киши эътироз билдирмади. Агар мурсал ҳадис мардуд бўлганида, уни ривоят қилмас эдилар ва бунга йўл ҳам қўймас эдилар. Бу ҳолат мурсал ҳадис мақбул эканига уларнинг ижмоълари борлигини ифодалайди.

Мурсал ҳадисларни рад қилиш кўплаб ҳадисларни йўққа чиқаришга олиб келади. Сабаби мурсал ҳадис- лар жамланганда эллик мужаллад миқдорга етган. Бу ҳолат ўзларини «аҳли ҳадис» деб атаб, мурсалларни қабул қилмайдиган кишилар учун айбдир. Қолаверса, улар ўзларини асхабул ҳадис деб номладилар ва ўзла- рини ҳадисларни тўплаш ва уларга амал қилиш учун тайинлаб, сўнгра ҳадисларнинг энг кучли қисми бўл- миш мурсалларини, улар кўп бўлишига қарамай рад қилишди. Бу нарса суннатларни ҳифз қилиш ва сақлаш ⁹⁶мас, балки уларни йўққа чиқариш ва зое қилишдир.

Мурсал кучлироқми ёки муснад?

Уламоларимиз мурсал кучлими ёки муснадми деган саволнинг жавобида ихтилоф қилганлар. Биз уч мазҳаб ўртасидаги фикрларни зикр қилиб ўтамыз:

Биринчи мазҳаб: Мурсал муснаддан кучлироқ,

Бу сўзни айтган уламолар орасида мурсал муснад дан олийроқ ва тўғрироқдир, дейдиганлари ҳам бор.

Ушбу мазҳабнинг далили:

Кимки ҳадисни муснад ҳолда ривоят қилса, эътиборингизни ҳадиснинг санади томонга, ундаги ровийларнинг ҳолатларига назар ташлаш ва улар ҳақида изланиш олиб боришга бурган бўлади. Илмли, диндор, имом ва сиқа бўлган ровий ҳадисни мурсал ҳолда ривоят қилса, у сизга ҳадиснинг қатъий саҳиҳ эканини кафолатлаган ва ҳадиснинг санадига назар ташлаш ва изланиш олиб боришдан халос этган бўлади.

Иккинчи мазҳаб: Мурсал ва муснаднинг ўртасида фарқ йўқ. Балки у иккиси ҳужжатликда ва амал қилишда баробардир.

Ушбу мазҳабнинг далили:

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам аввалги ҳижрий уч асрда ёлғон кенг тарқалмаслигига гувоҳлик берганлар. Шунинг учун ҳам (бу асрлардаги) мурсал

⁹⁶ Абдул Азиз Бухорий. Кашф ул-асрор. 3-том, 6-б.

ҳадис мақбулдир. Маълумингизким, агар саҳиҳлик шартлари топилса, муснад хабарнинг ҳужжат эканида ҳеч қандай ихтилоф йўқ.

Учинчи мазҳаб: Муснад мурсалдан кучлироқдир.

Улар бир неча сабабларни далил қилиб келтирганлар:

- Муснаднинг ровийлари санаддаги барча ровийларни зикр қиладилар, мурсалнинг ровийлари баъзи ровийларни зикр қилмайдилар. Табиийки, барча ровийларни зикр қилиш баъзиларини айтмай қолдиришдан устундир.

- Муснад ҳадисни ҳужжат қилишга уламолар иттифок қилишган, мурсал ҳадисни ҳужжат қилиш борасида эса ихтилоф қилингандир. Уламолар иттифок қилган ҳукм ихтилофли ҳукмдан устундир.

- Муснаднинг ровийлари батафсил ёритилади, мурсал ҳадисда эса ровийлар биров қисқароқ, тўлиқ бўл- маган ҳолда зикр қилинади. Бирор нарсани батафсил айтиш уни қисқача келтиришдан афзалдир.⁹⁷

REFERENCES

1. Абдул Мажид Жузажоний. Вазиз фи усул ал-ҳадис. Мактабату Зоҳид кавсар. –Истанбул.: 2021
2. Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Мусталаҳул ҳадис. – Т.: Шарқ, 2011
3. Ибн Ҳажар Асқалоний. Нузхатун назар фи тавзиҳи нухбатул фикар. Дар Ибн Касир. –Байрут.: 2008
4. Имом Ҳасан Шайбоний. Китаб ул-ҳужжат ала аҳлил мадина.
5. Абдулмажид Туркмоний. Диросат фи усул ал-ҳадис ала манҳажил ҳанафий. Дар Ибн Касир. –Байрут.: 2020
6. Абдулмажид Туркмоний. Ал мадҳал фи усул ал-ҳадис ала манҳажил ҳанафий. Дар Ар-Райоҳийн. – Урдун.: 2021

⁹⁷ Имом Жассос. Ал усул фил фусул. 2-том, 37-б.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ В СФЕРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА ТЕРМИНОЛОГИИ

Дехконов Баходиржон Иброхимович

Преподаватель кафедры методики русского языка.

Ферганского государственного университета.

Махситалиева Эъзозахон Бахтиёровна

Студентка Ферганского государственного университета.

АННОТАЦИЯ

Дисциплинарная идентичность зависит от того, как понимается предмет дисциплинарного исследования. Если переводоведение — это дисциплина, изучающая перевод и перевод, то естественно, что она может определить свою идентичность на стыке перевода и перевода. Это пересечение и есть процесс перевода. Потребность в гносеологическом описании процесса перевода возникает из потребности сделать этот процесс описательным или найти возможность его оптимального описания.

Ключевые слова: *эпистемология, профессиональная терминология, языковые отношения, исследование, метод, подход.*

ABSTRACT

Disciplinary identity depends on how the subject of disciplinary research is understood. If translation studies is a discipline that studies translation and translation, then it is natural that it can define its identity at the intersection of translation and translation. This intersection is the translation process. The need for an epistemological description of the translation process arises from the need to make this process descriptive or to find the possibility of its optimal description.

Keywords: *epistemology, professional terminology, language relations, research, method, approach.*

ВВЕДЕНИЕ

Для этого переводоведению необходима элементарная модель процесса перевода, которая обеспечивала бы сопоставимость различных переводов и описываемость переводческой культуры. Новый интерес к оценке качества перевода и к лингвистической природе перевода влечет за собой необходимость переосмысления различных направлений переводоведения. Переводоведение стоит на пороге нового самоописания, и язык и установки

этого самоописания должны исходить из системного понимания предмета исследования переводоведения.

Особый размах получило развитие переводоведения. Определение дисциплинарной идентичности породило необходимость двигаться одновременно и вперед, и назад, в прошлое и в будущее. С одной стороны, ведется поиск новых перспектив и пересматривается дисциплинарная история переводоведения с точки зрения будущего. С другой стороны, мы можем наблюдать возврат к онтологическим характеристикам перевода и перефразирование старых вопросов о качестве и лингвистической природе перевода.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Разумеется, такая парадоксальная динамика в ходе развития переводоведения находит отражение в импульсе его методологического самопознания. Одной из стратегий методологического самопознания является дисциплинарная открытость, введение или методологический перевод опыта других дисциплин в переводоведение и достижение междисциплинарных инноваций: «Я надеюсь, что действительно открытый, междисциплинарный и диалектический обмен идеями теперь может иметь место с учеными вне дисциплины, из любого числа других областей». Открытость сопровождается переформулировкой того, что составляет предмет исследования переводоведения в междисциплинарном контексте. Открытость порождает проблемы, особенно хорошо понятные исследователям, занимающимся терминологией переводоведения. В основном эти проблемы касаются вопросов методологического единства и базовой терминологии переводоведения. Так, Марк Шаттлворт отмечает, что:

Благодаря такой многогранности переводоведение обогатилось. Однако в то же время сама эта природа означала, что по-прежнему в значительной степени отсутствует согласие в отношении неустранимого минимума понятий, которые должны составлять основу для построения; к этому следует добавить тот факт, что переводоведение является относительно новой дисциплиной, которая во многих отношениях все еще «встает на ноги».

Междисциплинарность представляет собой диалог с другими дисциплинами и имеет место в рамках переводоведения бок о бок с естественным распространением переводоведения на другие дисциплины. В этом диалоге некоторые темы, связанные с переводом и переводом, становятся

признанными и признанными во многих дисциплинах. Таким образом, возможности для инноваций имеются в обоих направлениях: переводоведение обогащается за счет других дисциплин и в то же время способствует развитию других дисциплин. Эту взаимодополняемость внутреннего и внешнего диалога хорошо выразил Хосе Ламберт. Он заявил, что «престиж переводоведения не ставится под угрозу в рамках самого переводоведения», и добавил, что «исследования по переводу действительно будут восприниматься всерьез только после того, как другие гуманитарные дисциплины признают, что им необходимо изучать явления перевода для лучшего понимания их собственного объекта исследования».

Другая стратегия методологического самопознания состоит в том, чтобы задавать фундаментальные вопросы и определять свою позицию. Переводоведение связано с различными сторонами переводческой деятельности, и взаимосвязаны фундаментальные вопросы:

Прогресс в исследованиях оценки в переводоведении напрямую связан с развитием других областей исследований. Во-первых, необходимо ответить на два фундаментальных вопроса: что такое оценка и что оценивается? Определение понятия оценивания относится к области науки об образовании. Объект оценки (то, что оценивается) в конечном счете возвращает нас к компетенциям, необходимым для выполнения хорошего перевода. Во-вторых, нам нужно рассмотреть, как проводится оценка. Другими словами, необходимо определить критерии оценки и разработать процедуры и инструменты оценки.

Конечно, вопросы можно формулировать и исходя из эмпирических исследований и не по отношению к переводоведению в целом, а исходя из конкретных переводческих моделей. Так, Эндрю Честерман составил контрольный список методологических пунктов для эмпирического исследования, предполагая, что в эмпирическом исследовании методологическая позиция исследователя может основываться на трех возможных моделях перевода. Это '... (а) статическая или сравнительная модель; (б) динамическая или процессная модель; и (в) каузальная модель» (Честерман 2000: 18–19).

Но кроме общетеоретических или общеэмпирических вопросов возможны и вопросы, сформулированные с более узких позиций, и в этом случае важно эксплицировать исходную точку, о какой бы теме, связанной с переводоведением, не шла речь. Ганс Дж. Вермеер в своем «старческом

скептицизме» признает, что причиной разнородности переводоведения является тот факт, что «мы все еще слишком мало знаем о процессе перевода, чтобы ожидать быстрого прогресса в переводоведении». В ситуации перевода оценка новых идей может отклоняться от исходной точки их происхождения:

Прежде всего, нужна четкая отправная точка, чтобы вырваться из порочного круга бесконечных вариаций на одну и ту же тему, вроде бесконечных дискуссий о «верных» и «вольных» переводах. Моя собственная отправная точка — строго функциональная теория «скопоса». Другие могут начать где-то еще. Главное – выйти на новые результаты. (Вермеер 1998: 62).

Кроме того, можно указать на сознательную комплементарную позицию, которая исходит из понимания природы перевода и связывает лингвистические, культурные и социальные аспекты перевода. Например, Джулиана Хаус дополнительно выразила проблемы переводческой критики:

Критика перевода, как и сам язык, имеет две основные функции: функцию представления и функцию межличностного общения. Эти две функции находят свое отражение в двух разных методологических шагах. Первый и, по моей оценке, основной, относится к лингвотекстовому анализу, описанию, объяснению и сравнению и основан на эмпирических исследованиях и профессиональном знании языковых структур и норм языкового употребления. Второй шаг касается оценочных суждений, социальных, межличностных и этических вопросов социально-политического и социально-психологического значения, идеологической позиции или индивидуальных убеждений. Без первого второе бесполезно. . .

В данном исследовании под термином архитектурная лексика понимаются языковые единицы, номинирующие понятие архитектуры и функционирующие как в научной сфере, так и в художественном (поэтическом, прозаическом) тексте, где они становятся частью общелитературного языка. Именно поэтому единицы архитектурной лексики становятся средством выразительности и смысла текста.

До сих пор нет окончательно установленных принципов и способов разграничения названных семантических групп, и Ф.Ф. Филиным, высказанным им еще в 1957, а затем в 1982 году, о том, что в существующих исследованиях остаются «неясными границы между тематической классификацией лексики и лексико-семантических групп слов». Обобщая результаты имеющихся исследований по данному вопросу, попытаемся установить некоторые основные отличительные признаки лексико-

семантических и лексико-тематических групп. При этом основанием для обобщения в работе являются исследования Н.И. Толстой, Ф.Ф. Филина, Д.Н. Шмелева, М.В. Никитина, Ю.Н. Караулова, Н.С. Новикова, А.М. Кузнецова и др., посвященные общим вопросам семантического анализа лексики и особенно конкретному изучению тематических и лексико-семантических групп в различных языках.

Анализ иерархических семантических отношений в отдельно взятой лексико-семантической группе строительной терминологии позволяет выявить не только системные отношения в лексике каждого отдельного языка, но и системные отношения тождества и различия лексико-семантических явлений в сравниваемых языках, что важно для сравнительно-типологических исследований. Термины характеризуются особыми отношениями в структуре терминологии, определяя их как единицы совокупности терминов в терминологии, имеющей особую системную организацию, обусловленную спецификой отражения иерархических отношений между понятиями определенной отрасли науки и техники. Комплекс отношений между единицами терминологической лексики обусловлен системными отношениями между понятийными категориями и системой представлений отраслей науки и техники. Как отражение понятий систем наук терминология характеризуется особой системной организацией и системными отношениями между компонентами, организующими ее структуру.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучение термина в современной науке продолжается, и достижения как отечественной, так и зарубежной терминологии определяют основные определения основных понятий этой науки. Под термином подсловом понимается «устойчивое слово или словосочетание, точно обозначающее определенное понятие. Слово происходит от латинского терминус, то есть предел, граница. В римской мифологии терминус был «божеством пограничных знаков, разделявших земельные участки, и каждый участок был своим концом, не персонифицированным.

REFERENCES

1. Анисимова А. Г., Фомина И. Н. (2006). Проблемы семантической деривации и образования политических терминов // Филологические науки, 6, 113-121.
2. Ахманова О.С. (1966). Словарь лингвистических терминов. Москва, Советская энциклопедия, 608.

3. Ивина, Л. В. (2003). Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых термосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования): Учеб. пособие. М.: Академпроект.
4. Климович, Н.В. (2006). Об определении библейских выражений в языкознании. Вестник Красноярского государственного университета. Гуманитарные науки, (3), 2.
5. Миронова М.Р. (2007). Лексико-семантические и лингвокультурологические особенности формирования театральной лексики в английском и вирусных языках: Дис... Краснодар. Мишланова С.Л. (2003). Когнитивный аспект метафоризации в медицине Дискурс. Научная и техническая терминология, 30-36
6. Попова М. А. (2007). Осемантические аспекты заимствования / Русский язык, 6, 53-55.
7. Рудинская, Л. С. (1997). Использование проблемно-поискового метода обучения иностранным языкам в вузах. Редакционная коллегия, 230.
8. Лейчик, В. М. (2006). Изучение терминологии. Предмет, методы, структура/В.М. Лейчик.

ZULFIYANING HAYOTI VA IJODIDAGI O'ZIGA XOSLIK

Musurmonova Feruza

Surxondaryo viloyati Jarqo'r'gon tumanidagi 63-sonli umumta'lim maktabining
ona-tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada O'zbekning buyuk shoirasi Zulfiyaning hayoti, ijodi va faoliyati yoritilgan bo'lib, o'zbek adabiyotidagi o'rni atroflicha tahlil qilingan. Zulfiya she'rlaridagi insonparvarlik, muhabbat va sadoqat kabi tushunchalar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *Zulfiya, Hamid Olimjon, she'r, she'riyat, adabiyot, muhabbat, sevgi, sadoqat, sog'in.*

ANNOTATION

The article highlights the life, work and activities of the great Uzbek poet Zulfiya, examines in detail his role in Uzbek literature. Such concepts as humanity, love and fidelity are revealed in Zulfiya's poems.

Keywords: *Zulfiya, Hamid Olimjon, poetry, law, literature, love, fidelity, melancholy.*

KIRISH

Shoira she'rlarining el aro mashhurligi tasodifiy emas. U bolaligidan olamga hayrat ko'zi bilan qarovchi, uning boshqalar ko'rolmaydigan jihatlarini ilg'ovchi qizaloq ekanligi bilan ajralib turardi. Buning ustiga, oilasidagi muhit ham yosh Zulfiyada badiiy ijodga ishtiyoqni alangalatardi. Shoira bolaligini shunday eslaydi: "Otamni... Isroil degrez der edilar. Otam zahmatkash temirchi edi. Otamning hamma vaqt olovga yo'ldosh kasbidan faqat zavq ko'rar edim. Otamday qudratli odam yo'q edi men uchun. Temirlar otam qo'lida chaqmoqlar taratishiga boqib, hayratda qolar edim. Uning qo'llari cho'g'ga aylangan temir parchasini istagan shaklga solib, inson uchun kerakli narsaga aylantirishga qodir edi. Men hali-hanuz otamday bolishni orzu qilaman, ammo na iloj, inson qalbiga kira bilish temirga ishlov berishdan mashaqqatliroq, yurakni chaqmoq kabi alanga oldirish har kimga ham muyassar bo'lavermas ekan. Mening onam o'zining ta'bincha, "usti butun – ichi tutun" ayollardan edi. U hamma vaqt kamgap, xayolchan edi, lekin fikrlari, o'ylari mudroq emasligini, unga mutelik, zaiflik yot ekan-ligini bilar edim. Ruhidagi ma'yuslik, ovozidagi hazinlik faqat uning xarakteriga xos bir sifatgina edi, xolos. Onamning qancha-qancha qo'shiq va afsonalarni, doston va er-taklarni bilisjiiga aqlim bovar qilmasdi. Bu sehrli afsona va ertaklar bizga benihoya huzur bag'ishlar, o'ziga rom

qilib olar, har safar yangi jilva kasb etardi. Aminmanki, mo'jizalar yaratishga qodir, jahonni ko'zga keng ochuvchi, insonni go'zallik sari yetaklovchi so'zga shaydolik hissini mening qalbmida ostona hatlab ko'chaga chiqmagan oddiy ayol – onam uyg'otgan...". Zulfiya she'riyati ana shunday pokiza buloqlardan suv ichgan ijoddir. Ayni shu sababdan uning tinchlik haqidagi, inson ruhiya-tini g'ajib tashlay oladigan hijron to'g'risidagi, tabiatning ajib bir holati borasidagi she'rlari hech kimni befarq qoldirmaydi. Shu bois shoiraning barcha ayollarga, barcha onaiarga, barcha ma'shuqalarga xos, tushunarli, anglanarli bo'lgan she'riyati aslo eskirmaydi. Uning asarlarida halol inson tuyg'ularining porloq yulduzi charaqlab turadi

Zulfiya Isroilova – taniqli va iqtidorli o'zbek shoirasi. Yorqin rassom, oddiy inson qalbini o'tkir his qilgan – mehnatkash, Sharq ayolining jamiyatdagi teng huquqi uchun mardonavar kurashgan ayol. Zulfiya she'riyatining nufuzi – bizning dabdabali murakkab davrimizning haqqoniy ifodasi, o'ziga xosligi, zamondoshlarimizning qalbi va harakatlarining yorqin tasviridadir. O'zbek xalqining atoqli va ardoqli vakili, taniqli jamoat arbobi, xalqaro tinchlik uchun kurash jarchisi Zulfiya Isroilova xalqaro "Nilufar", Javoharlal Neru nomidagi hamda Davlat mukofatlari sohibasidir. Zulfiyaxonim Isroilova 1915-yili Toshkent shahrining qadimiy Degrez mahallasida tavallud topgan. Avval boshlang'ich maktabda, so'ng xotin – qizlar bilim yurtida tahsil olgan. 1935-1938-yillarda O'zbekiston fanlar akademiyasining til va adabiyot instituti aspiranturasida o'qigan. Shundan keyin turli nashriyotlarda ishlagan. 1935-yildan 1980-yilgacha, qariyb o'ttiz tilga yaqin respublikamizda keng tarqalgan "Saodat" nomli xotin – qizlar jurnalida bosh muharrir bo'lgan. Zulfiyaxonim Isroilova Hamid Olimjon bilan turmush qurgan. Biroq ular orzularga to'la hayot kechirayotgan pallada 1944-yili mashina halokati tufayli turmush o'rtog'idan ayrildi. Shoirasi 1996-yilda 81-yoshida vafot etadi. Shoirasi badiiy ijodga juda erta kirishdi. O'n yetti yoshida "Hayot varaqalari" deb atalmish dastlabki she'riy kitobini chop ettirdi. Uzoq ijodiy umri davomida o'ttizga yaqin she'riy to'plamlar, o'ndan ortiq dostonlar yaratdi. Shoirasi hammani o'ylatadigan, barcha kishilarga Jaxldor bo'lgan holatlarni she'rga soladi. Shuning uchun ham yozganlari ko'pchilikka manzur bo'ladi. Zulfiyaning ulkan iste'dodi faqat yurtimizdagina emas balki dunyo miqyosida ham e'tirof etilgan. U – xalqaro "Nilufar" mukofoti egasi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalq orasida "Oydinda", "Sensiz", "Yurak", "Falak", "Bahor keldi seni so'roqlab", "O'g'irlamang qalamim bir kun", "Bo'm-bo'sh qolibdi bir varaq qog'oz"

kabi she'rlari, "O'g'lim, sira bo'lmaydi urush", "Mushoira" kabi she'rlari mashhur. "Uni Farhod der edilar", "Quyoshli qalam", "Xotiram siniqlari" kabi lirik va liro-epik dostonlar muallifi. 1935 yilda shoir Hamid Olimjon bilan turmush qurgan va uning bevaqt vofotidan so'ng ko'plab mahzun she'rlar yaratgan. Pushkin, Lermontov, Nekrasov, L. Ukrainka, V. Inber va boshqa ko'plab shoirlarning asarlaridan namunalarni o'zbek tiliga tarjima qilgan. Zulfiya she'riyati tabiatga hamda uning ajralmas qismi va yuqori cho'qqisi bo'lmish odamzotga nisbatan hayajonli sevgi bilan burkangan. Uning she'rlarida tabiat och ranglarda, yorqin bo'yoq va timsollarda gavdalanadi.

Zulfiyaning olijanoblik, jasorat, haqqoniy xalq g'ururi, tabiat va insonga nisbatan samimiy tuyg'ular va hurmat, boy ranglar va kutilmagan yangi timsollar bilan bajarilgan lirikasi, kitobxon qalbini larzaga keltiradi, insoniyatning kelajakka bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Iqtidorli shoira va yozuvchi, inson qalb tug'yonlarini o'tkir bilimdoni bo'lib, turli janrlarda asarlar yaratgan: dostonlar, balladalar, elegiyalar, nasriy she'rlar, hikoyalar, ocherklar, publististik maqolalar va gazeta xabarlar. Uning ko'p she'rlari SSSR xalqlari tinchligi va do'stligi sari kurashga bag'ishlangan edi. Urush yillari u vatanparvarlik she'rlarini yozgan. U tomonidan, shuningdek, o'zbek bastakorlarining operalariga librettolar ham yozilgan, masalan, "Zaynab va Omon" operasiga libretto. Shu bilan birga, turmush o'rtog'i Hamid Olimjon qalamiga mansub "Semurg'" dostoni mavzusi asosida, ertak-sahna asarini ham yozgan. Shoira adabiy-ijtimoiy faoliyati uchun ko'pgina davlat mukofotlari bilan taqdirlangan. Zulfiyaxonim hayoti davomida yozgan she'rlar va dostonlari quyidagilardir:

"Iqror"

"Hasad"

"Bahor keldi, seni so'roqlab"

"Zaynab va Omon"

"Ona"

"Alatau qo'shig'i tomon"

"Do'stlarimga"

"Hayot sahifalari" (1932)

"Yulduzli alla"

"Oydin tun"

"Lolalar"

"Orzu"

"Nastarin"

"Noma'lum sovg'a"

“Bu yerda men tug‘ilganman”

Mevaning toti u yetishgan og‘ochga qanchalik bog‘liq bo‘lsa, ijodkorning bitganlari uning shaxsiyatiga ham shunchalik aloqadordir. Sobiq sho‘ro davridagi ijodkorlar orasida Zulfiya she‘riyati shu jihatdan, ayniqsa, ajralib turadi. Uning nozik chizgilar, go‘zal tashbihlar bilan bir vaqtda “inson ruhiyatini g‘ajib tashlay oladigan” ayriliqdan tug‘ilgan tiyiqsiz iztirob, taqdirning notantiligiga po‘rtanavor isyon aks etgan lirikasi shoira shaxsiyati va ruhiyatidagi inja manzaralardir, deyish mumkin. Zulfiya ijodida hijron, sadoqat to‘g‘risidagi she‘rlar salmoqli o‘rin egallaydi. Bu – tabiiy hol. Negaki, u o‘zining ikki kishi uchun yashalgan uzoq umri davomida ayriliqning ellik ikki yillik yo‘lini bosib o‘tib, hijron kuychisi va sadoqat timsoliga aylandi. Shoiraning nihoyasiz ayriliqning hasratlari aks etgan she‘rlarida badbinlik, umidsizlik, noshukurlik, so‘ngsiz qayg‘uga asirlik tuyg‘ulari yo‘q. Uning hijronzada she‘rlarida suyguvchi, suygani bois ayriliqdan qattiq kuyguvchi, ammo hayotdagi yorug‘liklarni ko‘ra olguvchi va ko‘rganiga shukronalik qilguvchi shokira ayol sezimlari aks etgan. Zulfiyaning mashhur “Bahor keldi seni so‘roqlab” asarida uning hijron mavzusidagi barcha boshqa she‘rlaridagi kabi kuchli dard, chegarasiz hijron aks etgan. Ulkan insoniy alam, o‘kinchning she‘rga yo‘g‘rilgan samimiy ifodasi she‘rxonning ko‘nglini titratadi. Chunki titragan ko‘ngilning manzarasi o‘qirman ruhiyati va hissiyotini ham titratishi tayin. She‘rda ifoda etilgan shoira, bahor, yel timsollarining bari sog‘inch dardiga muhtalo. Ularning uchalasi ham o‘rik gullariga maftun bo‘lib, bahor yellarini “baxtim bormi deya” so‘roqqa tutgan, shoiranida, bahornida, yelnida yaxshi ko‘rgan jingala sochli xayolchan yigit Hamid Olimjonni birday sog‘inishgan. Bu dard uch qayg‘ukashni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularni bir-birini suyashga, bir-birini tuyishga undaydi.

Birinchi to‘rtlik mazmun-mohiyati bilan she‘rga kirish vazifasini o‘taydi. Lirik qahramonning atrofidagi hamma narsa bahor qaytib kelganidan darak beradi. Tabiat marhamatli, unda fasllar aylanib kelaveradi. Ko‘klam go‘zalligiga burkangan olam – to‘kis. Unda bultur bor bo‘lgan narsalarning deyarli barchasi bu yil ham mavjud. Lekin lirik qahramon, bahorning o‘zi va sarin yel uchun olam to‘kis emas. Ular kimnidir qo‘msaydi, qidiradi, topgisi keladi.

She‘rning ikkinchi bandida lirik qahramon izlayotgan odamining tabiati qandayligini tuydirishga diqqat qaratiladi:

Qancha sevar eding, bag‘rim, bahorni,

O‘rik gullarining eding maftuni.

Har uyg‘ongan kurtak hayot bergan kabi

Ko 'zlaringga surtib o'parding uni.

O'qirman ko'klamni yaxshi ko'rgan, o'rik gullariga maftun bo'lib, sha'niga she'rlar bitgan, bahorda uyg'ongan har bir kurtak go'yo unga hayot berganday ko'zlariga surtib o'padigan odamning tabiati, hissiyot olamini sezganday bo'ladi. Bahorning uni izlab sarsari kezishini ham bu shaxsning qandayligini ko'rsatuvchi belgi deyish mumkin. She'rda bahorning holati: "Qishning yoqasidan tutib so'radi seni, Ul ham yosh to'kdi-yu chekildi nari" misralari orqali berilishi ko'klamga muhabbat qo'yib, uni ham o'ziga shaydo qilgan shaxs tabiati haqida muayyan tasavvur uyg'otadi. Bahorning qish yoqasidan tutishi shoira ko'ngil holatini ifodalashi bilan birga yaralish fasli ko'klamning yo'qotish fasli qishga munosabatini ham aks ettiradi. Olamni ramziy idrok etishga odatlangan xalqimizning badiiy tajribasi bu o'rinda "qish" timsoli o'lim ramzi sifatida kelayotganligini anglatadi. Qishning bahor bergan haq savolga javob topolmay ko'z yoshi to'kishi, nari chekinishi bilan lirik qahramonning ko'klam yeli so'roqlari qoshida lol qolishi holatidagi uyg'unlik tasviri she'rxonni o'ziga rom etadi. O'qirman o'z husnu ko'rkini ko'rsatmoqchi bo'lib shoir yigitni bog'lardan, yashil qirg'oqlardan qidirgan shabbodaning uni topolmagach, qahr bilan bo'ronga aylanib jarliklarga bosh olib ketishi, alamdan tog'larning toshini soylarga qulatishi tasvirini tabiiy qabul qiladi. Sezgir o'qirman lirik qahramonning yanoqlari za'faronligi sabablari to'g'risida ham o'ylaydi.

She'rda lirik qahramon yotog'iga kirib, uni savolga tutgan tong yelining dardi insonning dardi kabi samimiy va chin tasvirlangan. Bu misralar bilan tanishayotgan o'qirman tomog'iga yig'i tiqilganday bo'ladi. Lirik qahramon, yel va bahorning she'rda aks etgan qayg'uzada holatlarini tuyish she'rxon hissiyotini junbushga keltiradi. She'rning kuchi ham odamni ana shu holatga sola bilganida:

... Qani o'sha kuychi, xayolchan yigit?

Nechun ko'zingda yosh, turib qolding lol?

Nechun qora libos, sochlaringda oq?

Nechun bu ko'klamda sen parishonhol?

Yelning sog'inch va alam to'la bu savollari qarshisida lol qolgan, o'ttizga ham kirmay sochlariga oq oralagan, qora libos kiygan parishonhol ma'shuqa ne qilarini bilmay, uning etagidan tutib, u bilan birga qabristonga – oshiq yoniga ketadi. Yelning alam zo'ridan aftoda kezib, og'ochlarning hali uyg'onmagan kurtaklariga g'amnok so'zlashi, hali ochilmagan g'unchalar bag'rini chok-chok etishi holati tasviri katta ta'sir kuchiga ega. She'rda tabiat hodisalari bilan shoira dardining mohirona uyg'unlashuvi inson ham, tabiat ham taqdir irodasi oldida ojiz ekanini ko'rsatadi.

Ko'klam ham, yel ham ma'shuqa singari bu yo'qotishga ko'nishga majbur. Ular ko'nmay ilojlari yo'qligini bilishadi, ammo ayriliqqa ko'nikish ham qo'llaridan kelmaydi. Tirik jonki bor hayotning azaliy qonunlari bilan hisoblashishga majbur. Ana shu majburiyat she'r qahramonini yashashga mahkum etadi. Qolaversa, shoira suyuklisining hayotini davom ettirish, jo'shqin ovozi so'ndirmaslik uchun ham yashashi kerak. She'rning so'nggi bandidagi: "Hijroning qalbmida, sozing qo'limda, Hayotni kuylayman, chekinar alam. Tunlar tushimdasan, kunduz yodimda, Men hayot ekanman, hayotsan sen ham" misralarida aks etgan nekbin samimiyat, ikki kishi uchun yashash mas'uliyatini zimmasiga olgan lirik qahramonning qat'iy ishonchi o'qirman ko'nglida chuqur iz qoldiradi. So'nggi bandning ifoda tarziga e'tibor qilgan she'rxon shoira qator badiiy kashfiyotini sezadi. Chunonchi, misralarda "h" tovushining to'rt bor qaytarilgani, "t" bilan boshlanadigan ikki so'zning yonma-yon keltirilgani, "qalbmida", "qo'limda", "yodimda" so'zlarining musiqiy ohangdoshligidan mohirona foydalanish she'rning ta'sir darajasini oshirib, uni hijron lirikasining yuksak namunalardan biriga aylantirgan.

Shoira qahramonining ayriliq ifodasi bo'lmish yana bir she'ri "Ko'rganmiding ko'zlarimda yosh" deb ataladi. She'rning birinchi bandida gul berishning ikki shakli tasvir etilgan. Oldin oshiq lirik qahramon – ma'shuqaga gul keltirgan bo'lsa, o'lim ularning o'rnini almashtiradi. Lirik qahramonning: "Endi har chog' men eltaman gul", – degan hasrati sababi shunda.

Zulfiyaning hijron lirikasida unga hamisha tabiat hamdard. Bu holat she'rning ikkinchi bandida yaqqol aks etgan:

Keldim. Uzoq qoldim men sokin,

Sening aziz boshingda yolg'iz.

Osmon tiniq edi va, lokin

Parcha bulut yetib keldi tez.

Osmon tiniq bo'lishiga qaramay, yo'q yerdan parcha bulutning yetib kelishi, lirik qahramonning ko'zlarida yosh ko'rib, uning iztiroblariga bardosh qilolmay, duv-duv yosh to'kishi tasvirining ta'sir darajasi, samimiyligi, haqqoniyligi, hayotiy asosi she'rxonni o'ziga toldiradi.

She'rning so'nggi bandidagi dastlabki ikki misra o'qilganda, ikki munglug' jonning holatidan o'qirman yuragida ham ismsiz bir og'riq paydo bo'lib, ko'zga yosh qalqitadi. Bu misralar o'qirman ko'nglida qani edi, shoira izlayotgan odam: "Keldingmi?" – deb yotgan joyidan bosh ko'tara qolsa, degan istakni uyg'otadi. She'rxonda ana shunday tuyg'uni paydo qilishning o'zi shoir uchun eng yuksak natijaga erishmoqdir. Asl intim lirika namunasigina shunday quvvatga ega bo'ladi.

Odam o'zganing emas, o'zining tuyg'ulari tasvirini bergandagina samimiy bo'la oladi. Zero, sinchkov adabiyotshunos Fayzulla Salay qayd etganidek, intim lirika:"... samimiy do'stlik, muhabbat, vafo va sadoqatni tarannum etuvchi lirik asarlardir. Intim lirika paydo bo'lishi jihatdan g'oyat qadimiydir. Negaki, ilk san'at asarlarida kishilararo munosabatlar yetakchi o'rin tutganligiga shubha yo'q... Dil rozi, muhabbat izhori, hijron dardi, visol quvonchi barcha xalqlar she'riyatining doimiy motivlaridan sanaladi".

Zulfiyaning "Sen qaydasan, yuragim" she'ri Hamid Olimjon vafotidan bir yil o'tgach yozilgan bo'lib, unda hijron o'tida qovrilayotgan alamdiya ayolning chin tuyg'ulari yorqin aks ettirilgan. O'quvchini she'rning ohangi o'ziga jalb etadi. Mazmuni g'amdan iborat she'rning ohangi ham g'amgin. Bu ohangda adoqsiz g'am og'ushidagi shoiraning shikasta ovozi, yo'qsil ruhi aks etadi. Hazin ohang o'qirman tuyg'ulari ko'zini ochib, she'r ruhi tuyilishini osonlashtiradi.

Zulfiya uchun Hamid Olimjon ham sevimli yor, ham maslakdosh do'st, ham ustoz edi. Endi u – yo'q. Yig'lamaslik, g'amga cho'kmaslik imkonsiz. Iroda ojizlik qilmoqda. Atrofda odam ko'p-u, lirik qahramon "yakka-yolg'iz". Chunki uning suygani olamda birgina edi, xolos. Uning o'rnini bosib, qahramonni yolg'izlikdan xalos eta oladigan odam yo'q. Uning xayoli o'zi bilmagani holda yo'qotganini izlash bilan ovora. Yorini yo'qotganidan dunyoning rangsizlanib qolganini shoira: "Birdan qalbim keksarib", – deya ifodalaydi. Bor-yo'g'i o'ttiz yoshdagi shoiraning dardu hasrati she'rda bandma-band oshib boraveradi: "Qayga ketding, yuragim, Bitdi bardosh va toqat. Suhbatingdir tilagim, Tilda hasratim qat-qat". Ayriliq zo'ridan tili va dilida hasratlar qat-qat bo'lgan mushtipar ayolning ruhiyati ushbu misralarda yaqqol aks etgan.

Zulfiya yoridan ayrilgan kezlarda odam o'z g'amini aytish imkonidan ham mahrum ekani fojia ko'lamini yana kuchaytiradi. Negaki, hukmron mafkura sovet tuzumida yashayotgan odamlarning hammasidan yoppasiga baxtiyorlikni talab qilardi. Qayg'u haqida gapirayotgan odam mavjud tuzumning dushmani sanalardi. Zulfiyaga, yuragi alamlardan pora bo'lgan yorga, hijrondan o'rtanayotgan beva ayolga, norasida farzandlarining so'roqlariga javob topib bera olmayotgan bag'ri qon onaga, baxtsizlikdan o'rtanayotgan shoiraga g'am to'g'risida, hijron to'g'risida keragidan ortiq yozmoqda degan ayb qo'yiladi! Bu da'voni begonalar emas, uni yaxshi biladiganlar, yonida yurganlar qilishadi. Ushbu holat she'rda, garchi, "Yig'laysan deb do'stlarim ta'na qilar. Netay men?" tarzida muloyim bir hazinlik bilan ifodalangan esa-da, bu misralar zamirida adoqsiz va unutilmas alam silqib yotibdi.

Ahdida ustuvor va tuyg'ulariga xiyonat qilmagan shoironing kechinmalari sovimaydi. Alami, hijroni har zumda yangilanib, tobora kuchayib boraveradi. Ro'zg'ori, farzandlari, kitoblari, do'stlari yo'qotgan kishisini qayta-qayta esga solavergani bois quyidagi o'tli satrlar qog'ozga inadi: "Sovush bermaydi menga, Yoqib ketganing olov". Muhabbatning olovi – mangu yongulik qudratga ega. Aql yorning qaytib kelmasligiga iqrar bo'lsa ham, ruh bunga ko'nikmaydi, u berahmlik bilan qaytmas bo'lib ketgan yorga talpinaveradi. Sadoqatli shaxsning azoblari tinimsiz davom etaveradi. Ushbu dramatik holat shoironing shaxsigagina tegishli bo'lsa-da, u kechirgan tuyg'ular chin bo'lgani bois boshqalarga ham begona emas.

Shoironing "Ne baloga etding mubtalo" she'rida Hamid Olimjon nomi to'g'ridan-to'g'ri tilga olinmaydi. Ammo shoironing hayot yo'li bilan birmuncha tanish bo'lgan har bir o'qirman she'ning u haqda ekanligini tuyishi tayin. She'rdagi alamli murojaat, javobsiz savollar kimga atalganini aniqlashga urinish shunga olib keladi. She'r 1945 yilda yozilgan. Fojia ro'y berganiga yil o'tgan, lekin uning alamlari eskirgan emas. "O'tdi oylar g'am bilan oqib, Dil topmadi zarra tasallo" misralarida shoironing insoniy dardi ko'lami tasvir etiladi. Oylarning g'am bilan oqishi tasviri tuyg'uning miqyosi va shiddatini o'qirman tasavvurida gavdalantirishga xizmat qiladi. Ayрилиq tufayli paydo bo'lgan g'am daryoday oqmoqda. Hijron oylari ana shu g'am o'zanida oqib bormoqda. Vaqt tinimsiz o'tib borayotir. U har qanday dardni unuttirishi kerak. Lekin vaqtning o'tishidan shoira dili zarra qadar tasalli topa olmayapti. Haqiqiy va ulkan yo'qotish oldida vaqt ham ojiz.

Ikkinchi bandedagi "Ko'z ochgani qo'ymaydi alam, Boshim qo'ysam kuydirar bolish" misralarida teran poetik ma'no o'ta ta'sirli shaklda ifoda etilgan. Alamning zo'ridan ko'zini ocholmaydigan holga tushgan, yuragidagi g'am o'tining kuchi beva ayolning aslida muzday bo'ladigan bolishini kuydirar darajaga yetgani ifodasi shoira tuyg'ularini o'qirmanga ham to'la yuqtiradi. Ko'ngilda yonayotgan ayriliq alangasi sabab yostiq boshni kuydirishi ifodasining shu qadar shoirona berilishi o'qirmanni befarq qoldirmaydi. She'rda iztirobli tuyg'ular g'oyat izchil tasvirlangan: vujud va yurak qiynog'i ifodasidan keyin bu qiynoqlarni bosish uchun kitob va qalamga qo'l urilgani, ammo na kitob, na qalam qahramonni yupata olgani aks etadi. "Misralarim ko'tarar nolish" satrida esa kuchli mantiq juda chiroyli ifodasini topadi: ayriliq iskanjasidagi odam g'amni unutmoq uchun qo'liga qalam olsa-da, qalam o'z-o'zidan yana nolani, yana dardni, yana hijronni ifodalayveradi! Chunki chinakam she'r ko'ngil holatining manzarasidir. Ko'ngilda esa ayriliq dardi hukmron. Shoira o'z hissiyoti xurujining quyuq manzarasini bergach, so'raydi: "Nahot shuncha ma'sum, shuncha pok Sevishmoqda alam bor shuncha". Sirtidan qaraganda, bu so'zlar oshiqqa

qaratilganday ko‘rinsa-da, aslida taqdir, qismat so‘roqqa tutilmoqda. “Shuncha” so‘zining takror ishlatilishi g‘aminging naqadar kattaligini o‘zi ham tuzukroq tasavvur qilolmayotgan kishi holatini aks ettirgan. Hushyor she‘rxon yuqoridagi misralarda Hamid Olimjonning mashhur “Ofeliyaning o‘limi” she‘ridagi “Hali sevishmoqda shumidir ma’no? Faqat azob bordir qismatda, nahot?” satrlarining nuqsi borligi va bu tabiiy ekanini anglaydi.

She‘rning so‘nggi bandi o‘qirmanni o‘ylashga undashi, tuyg‘ular rang-barangligini sezishga yo‘naltirishi bilan ajralib turadi:

*Erib ketmagandim sevgingdan,
Bo‘lmaslikchun baxtingdan judo,
Birga qolish uchun sen bilan
Kuyamanu bo‘lmayman ado.*

Shoira vujudidagi tuyg‘ular mavji uni baxtiyor damlar qatlanib yotgan xotiralar qirg‘og‘iga keltirib tashlaydi. U armon bilan eslaydi: tirikligingda sendan ayrilmaslik, baxtdan judo bo‘lmaslik uchun olovli muhabbating taftida erib ketmagandim. Endi qabring poyida sen bilan birga qolish uchun shamday kuyamanu, ammo ado bo‘lmayman! Demak, avval, erish mumkinligida ayrilmaslik uchun atay erimagandim, endi senga qo‘shilish uchun atay kuyib ketmoqchimanu eriy olmayotirman! Bir yuksak tuyg‘uning ikki qarama-qarshi ma’nolar tashiydigan baytlarda ifodalanishidagi ifoda go‘zalligi she‘rning badiiy qimmatini oshiradi. Zulfiyaning “Sensiz” she‘ri 1970 yilda yozilgan. Mazkur she‘rni shoira hayotidagi fojining bevosita aks-sadosi deyish qiyin, chunki oradan chorak asrdan ko‘proq vaqt o‘tgan, oddiy tasavvurlarga ko‘ra, har qanday g‘am-alam unutilishi uchun yetarli fursat kechgan. She‘rning ohista boshlangan dastlabki misralari ham shuni tasdiqlaganday bo‘ladi: “Mana bir umrni yashadim sensiz, Qaytmas shodliklarning qaytishin kutib”. O‘quvchi ilk misralarning ma’nosini chaqib, ular zamiridagi go‘zallikni ko‘ra olsa, quyidagilarni kashf etgan bo‘lardi: shodliklar oshiq bilan qabrga kirgan, shu bois qaytmas, lirik qahramon buni juda chuqur his etadi. Ammo u umidvor inson, baribir qandaydir mo‘jiza yuz berib yorining qaytishini kutaveradi. Shu taxlit aldamchi umid bilan butun bir umr yashab qo‘yilibdi! Shuning o‘zi – bir insonga yetgulik fojia. Ammo she‘rdagi fojiaviy ohang misrama-misra yanada yuksalib boraveradi. Chunki lirik qahramonning yarador qalbini baxt ham, bahor ham, qish ham qiynaydi. Negaki, birovning baxti o‘zining baxtsizligini esiga soladi, yorning sevgan fasli bahor qaytib kelaveradi, bahorni sevuvchi insonning o‘zi esa yo‘q. Qish – og‘ir kechadigan fasl, shu bois bari – bir bahorni – yo‘qotilgan sevgini esga tushiraveradi. Qayg‘uga ham befarq bo‘lolmaydi, zotan, har qanday insonning

har qanday qayg'usi qahramon qayg'usiga o'xshash, hamohang! U seviklisini unuta olmaydi, esdan chiqarishga urinsa ham, buning uddasidan chiqolmaydi. Va ayriliqdan hadsiz qiynalib ketganlarida xayolan yoridan so'raydi: "Tirik ekan nega tashlab ketmading?" Bu misra – suygan odamning ilojsizlikdan, muhabbat va ayriliq qarshisidagi ojizlikdan bildirgan noroziligining avj ifodasi. Shundan keyingi misralarda yorning tirikligida shoirani tashlab ketishiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan xayoliy go'zalning sifatleri keltiriladi. Shoiraning tasviricha, suyganidan tiriklikda ayrilganda, keyingi hijron bu qadar og'ir kechmagan bo'lardi! Lirik qahramonning tuyg'ulari – pokiza. U biladi hijron azobli, tirik turib ayrilish har nedan qiyin, lekin sevgan kishisining hayoti uchun har qanday azobga-da tayyor: "Bilardim, qaydadir olasan nafas". Shoira tuyg'ular tasviri maromini buzmaydi. Lirik qahramon sevgisi rad etilgan har qanday ayol singari: "Bilaman, rashk meni etardi halok, Afzal ko'rganingni qarg'ab o'tardim", – degan so'zlari bilan o'zining bir ayol sifatidagi asl tuyg'ularini ochiq aytadi. Jonidan ortiq yaxshi ko'rgan kishisining qandaydir boshqa birov bilan qaydadir nafas olishini his qilish qahramon uchun oson emas. Garchand, u bugunga kelib, qaytarilmas yo'qotishlar qarshisida shunga ham rozi esada. Shu bois u nega tirikligingda tashlab keta qolmading, ayriliqni kechirish osonroq bo'larmidi deb iddao qiladi. Zulfiya she'rlarining aksariyatida kuchli obraz, porloq fikr ko'pincha so'nggi bandda beriladi. Lirik qahramon o'z qismatining taxirligidan nolib kelar ekan, tuyg'ular junbushi borgan sari yuksalib boraveradi. So'nggi bandda, nihoyat, shoira tan oladi: "Ma'yus taqdiringga yashab men sherik, Mushkul bo'layotir shodlik yaratmoq". U yorning qismatisiz, uning ma'yus taqdiriga sherik bo'lmasdan yashay olmaydi. Noravo hayot esa undan "shodlik yaratishni" talab etadi. Shu bois lirik qahramon suyganidan norozi bo'ladi, shu sabab alam bilan unga murojaat etadi: "Nega tirik ekan tashlab ketmading, Tashlab ketmading-sa boshlab ketmading?!" Lirik qahramon holatining, tuyg'ulari ko'lamining yorqin ifodasi she'rning so'nggi ikki misrasiga go'zal joylangan. She'rning eng so'nggi qatorida "ekansan" so'zining "sa" tarzida o'ta qisqartirib berilishi ham, – sa shakli tufayli jumla qurilishidagi o'zgarishlar ham qahramon ruhiy holatini quyuqroq ifodalashga, tasvirning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam Zulfiyaxonim o'zbek she'riyatida o'ziga xos o'ringa ega shoira bo'lishi bilan birga inson sifatida ham shu xalqning barcha olijanob xislatlariga ega ayol bo'lgan. Bugun shu maqolani yozish va Zulfiyaxonimni

ijodiga chuqurroq nazar solish orqali yana bir karra amin bo'ldimki, o'zbek adabiyoti XX asrda har qancha ziddiyatli, mashaqqatli va murakkab yo'lni bosib o'tgan bo'lmasin, unda bir qator tom ma'nodagi ijodkorlar etishib chiqqan va ularni ichidagi porloq yuzluzlardan biri bu Zulfiyaxonim bo'lgan. Bugungi istiqlol kunlarida ularning ijodlari yangi qirralari bilan namoyon bo'lmoqda. Zulfiyaxonimning hayoti va ijodi barcha xotin-qizlar uchun ibrat. Negaki, uning hayotidagi mehnatsevarligi, doimo olg'a intilishi, sevgi bobida sadoqatli yor ekanligi, badiiy ijod borasida tinimsiz izlanuvchanligi hamda hayot qiyinchilik larida esankiramasligi, erishilgan yutuqlar oldida o'zini yo'qotmasligi har qanday qiz yoki ayol qalbida havas uyg'otadi.

REFERENCES

1. Sultonova M., Ijod sahifalari, Toshkent, 1975; Zulfiya [bibliografiya], Toshkent, 1977; Sultonova M., Zulfiya, Toshkent, 1985; Ibrohimov M., Quyoshli she'riyat ijodkori, Toshkent, 1986; Ehtirom [nashrga tayyorlovchilar: Rahima Shomansurova, Ra'no Rahmonova], Toshkent, 1995.
2. Naim Karimov. m. G. Gulyama, 1983.
3. Qayumov L. Shoiri Zulfiya. Toshkent, O'zadabiynashr, 1965.
4. Mirvaliev S. O'zbek adiblari. Toshkent: Yozuvchi, 2000.
5. Tanlangan asarlar (3 jildli), Toshkent, 1985.

BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY METODLAR

Yuldasheva Nasiba

Surxondaryo viloyati Jarqo'r'gon tumanidagi 63-sonli
umumta'lim maktabining biologiya fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida zamonaviy metodlar yordamida biologiya fanini o'qitishning xususiyatlari tahlil qilib o'tildi. Biologiyani o'qitish metodikasi pedagogika fani sifatida didaktika bilan uzviy bog'liqdir. Biologiya o'qitish metodikasi maktab biologiyasining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ta'lim va tarbiyaning mazmuni, shakllari, usullari va vositalarining nazariy va amaliy muammolarini ishlab chiqadi. Biologiyani o'qitish metodikasi psixologiya bilan chambarchas bog'liq, chunki u bolalarning yosh xususiyatlariga asoslangan. Biologiya darslarida o'quvchilarni to'laqonli o'quv-bilim jarayonining subyektiga aylantirish yo'llari qamrab olinishi dardkor.

Kalit so'zlar: metod, uslub, o'qitish metodikasi, diktatik usullar, biologiya, botanika, zamonaviy metodlar, pedagogik yondashuv, psixologik holat.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования были проанализированы особенности преподавания биологии с использованием современных методов. Методика преподавания биологии как педагогической науки неразрывно связана с дидактикой. Опираясь на уникальные особенности школьной биологии, методика преподавания биологии разрабатывает теоретические и практические проблемы содержания, форм, методов и средств воспитания и обучения исходя из особенностей. Необходимо освещать способы превращения ученика в субъекта полноценного учебного процесса на уроках биологии.

Ключевые слова: метод, стиль, методика обучения, дидактические методы, биология, ботаника, современные методы, педагогический подход, психологическое состояние.

ABSTRACT

In the course of this study, the features of teaching biology using modern methods were analyzed. The methodology of teaching biology as a pedagogical science is inextricably linked with didactics. Based on the unique features of school biology, the methodology of teaching biology develops theoretical and practical problems of the content, forms, methods and means of education and training based

on the characteristics. It is necessary to highlight the ways of turning a student into a subject of a full-fledged educational process in biology lessons.

Keywords: *method, style, teaching methodology, didactic methods, biology, botany, modern methods, pedagogical approach, psychological state.*

KIRISH

Bugungi kunda rivojlanayotgan umumiy o'rta ta'lim tizimida biologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash muammosi ta'lim miqyosida dolzarb hisoblanadi. Biologiyaning rivojlanishi va uning yutuqlarini jamiyat hayotiga tatbiq etilmoqda. Binobarin, maktabda biologik ta'limning ahamiyati tobora ortib bormoqda.

Yosh mutaxassisni tayyorlash jarayonida o'quvchi o'qituvchining bevosita rahbarligida, ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari yordamida organik olamning qonuniyatlari, hodisa va voqealarning mohiyati, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi va bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'quvchilar uchun o'quv jarayoni bilish jarayoni, uning faoliyati esa bilish faoliyatidir. O'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi, boshqaradi, nazorat qiladi, baholaydi va o'qitishdan ko'zda tutilgan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarni amalga oshirish orqali shaxsning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi. O'qituvchi uchun ta'lim jarayoni o'quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog'langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o'zgartirishlar kiritadigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi. Darsda o'quvchilarning bilish faoliyati va o'qituvchining pedagogik faoliyati bir-biriga uyg'un ravishda tashkil etilgandagina o'qitishdan ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish mumkin. O'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish dars strukturasining asosini tashkil etadi. Shu sababli bu masalani chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

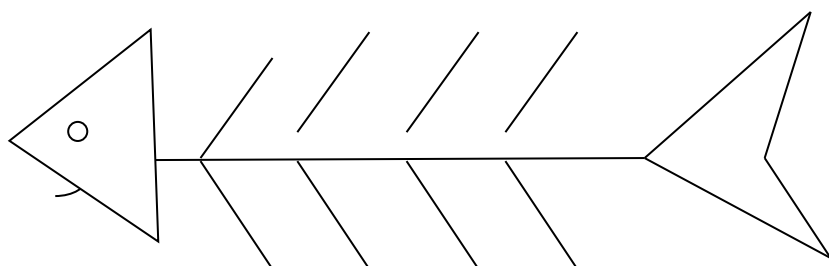
MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'lim dargohlarida Biologiya fani o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashini, ya'ni dunyo va inson, inson va olam o'rtasidagi munosabatlar haqidagi eng umumiy qarashlar tizimi shakllantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, u shaxsning hayotiy dasturini, e'tiqodini, qiziqishlarini belgilaydi. Biologiyani o'qitish jarayonida tabiiy fanlarning hozirgi holatiga muvofiq ilmiy dunyoqarashini rivojlantirish voqelikni yaxlit idrok etishning tabiiy ehtiyoji bilan bog'liq holda falsafiy muammolarga qiziqishi ortgan o'rta maktab o'quvchilari uchun alohida ahamiyatga ega. Maktab biologiyasi boshqa fanlarga o'xshamagan holda, tabiat hodisalarga tizimli va tarixiy yondashuv birligini bilim kuchini ko'rsatishga yordam beradi. Biologiya o'qitish

jarayonida maktab o'quvchilarning dialekt tafakkurini rivojlantirish bilan birgalikda ularda organik dunyoning ilmiy manzarasi, hayotning tarixiyli va uning harakat tizimidagi o'rni, qarama-qarshi bilish usullari bilan ochib beriladi. Biologiya maktab tizimidagi tabiatshunoslik siklining yetakchi fanlardan biridir, chunki u shaxsning shakllanishida va rivojlanishida katta ahamiyatga ega.

Baliq skeleti metodi. Bu metod muammoni qo'yish va hal qilishning mazkur modeli bir qator muammolarni ta'riflash va yechib ko'rishga imkon beradi.

muammo muammo muammo muammo



Muammoni yechish Muammoni yechish Muammoni yechish

Strategiya:

Bir varoq oq qog'ozda (vatman yoki A-3 varag'i) baliq skeleti chiziladi (boshi, kemirchagi, qovurg'alari).

Yuqoridagi «suyagiga» muammoni qo'yilishi, quyi qismida esa - ushbu muammo mavjudligini (yoki uni hal qilish yo'llari, o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadga qarab) isbotlovchi faktlar yozib qo'yiladi.

To'ldirilgan sxemaning taqdimoti.

Foydalanish doiralari

Tabiiy va aniq fanlarda, muammoli ta'lim berish uslubidan foydalanganda.

Afzalliklari

Ushbu sxema muammolarning o'zaro bog'liqligi, ularning kompleks xususiyatlarini aks ettiradi.

Qiyinchiliklar

Muammolarni ifodalashda qiyinchiliklarga duch kelish mumkin.

Ikkinchi metod –Akvarium.

Bunda 5-6 nafar ishtirokchilar rahbar bilan birga doira shakli bo'ylab o'tiradilar. Ular – «baliqlar». Ularning atrofiga guruhning qolgan ishtirokchilari o'tiradilar (yoki

turadilar). Ular – «baliq ovchilari». Ichki doira a'zolari («baliqlar») o'qituvchi taklif qilgan savolni faol muhokama qiladilar. «Baliq ovchilari» esa kuzatib turadilar va savolni muhokama qilayotgan biron o'quvchining fikri ularni qiziqtirib qolganda jarayonga kirishadilar: qo'shimcha qiladilar, savol beradilar, aniqlashtiradilar. SHunda «baliq ovchisi» fikri uni qiziqtirib qolgan «baliq»ning yoniga turib olishi kerak. Bir muammoning (masalaning) muhokamasi tugaganidan so'ng ishtirokchilar joylari bilan almashadilar (doiradan tashqarida turganlar endi doira bo'ylab o'tiradilar). Barcha ishtirokchilar doirada o'tirishlari maqsadga muvofiqdir.

Foydalanish doiralari.

Tabiiy va aniq fanlarni o'rganish jarayonlarida qo'llaniladi.

Afzalliklari.

Ishtirokchilarga norasmiy sharoitda fikr almashishga, berilgan muammoni (masalani) hal qilish bo'yicha o'z nuqtai nazarlarini bayon etishga imkon yaratadi. Muhokama jarayoniga erkin qo'shilish va undan chiqib ketishga imkon beradi. Tahliliy fikrlash, e'tibor jamlash va kuzatuvchanlikni rivojlantiradi. Nutqni va teskari aloqa texnikasini rivojlantiradi.

Qiyinchiliklari.

Muammoni muhokama qilishda barcha o'quvchilar faol ishtirok etish jarayonida bahs-munozalar, nizolar yuzaga kelishi mumkin. SHu bois o'qituvchi yaxshi tayyorlanishi va kuchli qarama-qarshiliklar paydo bo'lishiga yo'l bermaydigan uslublarni bilishi lozim.

Aniq nazorat bo'lishini talab qiladi. Jarayon davomida ayrim o'quvchilar undan chiqib qolishlari (jarayonda ishtirok etmasliklari) mumkin. O'qituvchi muammoni muhokama qilishga barcha o'quvchilarni jalb qilish usullarini o'ylab chiqishi kerak.

Xulosada avvalo, interfaol metodning an'anaviy metoddan farqli tomonlarini ko'rib chiqish lozim.

Birinchidan, darsda barcha mavzular bo'yicha talaba uchun qulay bo'lgan dars turlari shaklida qo'llaniladi. Interfaolda ayrim mavzular bo'yicha interfaol darsning qulay bo'lgan turlari shaklida qo'llaniladi.

Ikkinchidan, Dars mavzusi bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish, mustahkamlansa, faol metodda dars mavzusi bo'yicha mustaqil fikrlash, xulosaga kelish, ularni bayon qilish, himoyalashga o'rgatiladi.

Uchinchidan, o'qituvchining vazifalari Yangi mavzuni tushuntirish, mustahkamlash, nazorat, topshiriqlar berishdan iborat bo'lsa, noan'anaviyga o'quvchilarning mustaqil ishlashlarini va taqdimotlarini tashkil qilish, boshqarish, nazorat, yakuniy xulosalarni asoslab beriladi.

To'rtinchidan, Darsga tayyorgarlikka dars rejasi, konspekt va didaktik vositalarni tayyorlash kabi talablar qo'yilsa, interfaol metodda Interfaol dars ishlanmasi, mustaqil ishlar uchun topshiriqlar, tarqatma materiallar, boshqa zarur vositalarni tayyorlanadi.

O'quvchilar tayyorgarligi esa, oldingi dars bo'yicha vazifalarni bajarib kelish talablari berilsa, yangi metodda yangi dars mavzusi bo'yicha asosiy tushunchalarni va dastlabki ma'lumotlarni bilish talabi qo'yiladi.

Interfaol usullarda vaqt talabi dars vaqtining ko'p qismi o'quvchilarning mustaqil topshiriqlarni bajarishi, fikr almashishi, mushohada qilishi, o'z xulosalarini bayon qilishi va himoyalashiga sarflanishi bilan belgilansa, an'anaviyda dars vaqtining ko'p qismi o'qituvchining yangi mavzuni tushuntirishi, tahlil qilishi, topshiriqlarni tushuntirishi, o'zlashtirishni nazorat qilishiga sarflanadi.

Darsning modul va algoritmlaridan an'anaviyda har bir o'qituvchi o'zi qo'llayotgan metodga muvofiq foydalansa, noan'anaviyda har bir dars oldindan tayyorlangan modullar va algoritmlarga, loyihalarga muvofiq o'tkaziladi.

Beshinchidan, bilimlarni o'zlashtirishning asosiy usullari an'anaviyda muloqot, muhokama, muzokara, bahs, munozara, mulohaza, tahlil, mushohada, mutolaa, noan'anaviyda muloqot, mutolaa, mushohada, muhokama, muzokara, bahs, munozara, mulohaza, tahlil tarzda namoyon bo'ladi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ta'lim jarayonidagi metodlar o'qituvchi faoliyatini belgilovchi holatdir. Biologiyani o'rganishda o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish uchun darsning o'quvchilarning o'tgan mavzu yuzasidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash, ulami tizimlashtirish, yangi mavzu yuzasidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalami nazorat qilish va baholash, shuningdek, yangi mavzuni o'rganish jarayonida lokal texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq. Biologiyani o'qitishda lokal darajadagi pedagogik texnologiyalardan «Keys», «Insert», «Waster», Venn diagrammasi, «Aqliy hujum», «Kichik guruhlarda ishlash», «Atamalar zanjiri», «Atamalar varag'i», tezkor o'yinlar va o'yin mashqlarning turli shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi.

REFERENCES

1. Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. –T.: O'z MU. 2003.- 66 b.

-
2. Rizoqulovna, B. M. T. (2021). BIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARASI. *Eurasian Journal of Academic Research*, 1(9), 21-24.
 3. Аминжонова, Ч. А., & Мавлянова, Д. А. (2020). Методика преподавания предмета “биология” в системе высшего медицинского образования. *методологические и организационные подходы в психологии и педагогике*, 8-11.

THE INTERNET IS A GLOBAL INFORMATION SPACE OF SOCIAL LIFE

Ahmedova Mohinur

Basic doctoral student of the Department of Sociology
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
E-mail; ahmedovamohinur92@gmail.com

ABSTRACT

This article describes the role of the Internet in our lives today, the evaluation of events and reality, the validity of information obtained from the Internet, or its feelings, emotional experiences, mood, enthusiasm, nervousness, tension, and processes. The information obtained from the Internet is the main indicator, i.e., the criterion for evaluating social phenomena, various ideas, and public realities by people.

Keywords: Global information, information obtained, space, social life, mutual, library, mass media

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается роль Интернета в нашей жизни сегодня, оценка событий и действительности, достоверность информации, полученной из Интернета, или ее ощущения, эмоциональные переживания, настроение, энтузиазм, нервозность, напряжение, процессы. Информация, полученная из Интернета, является основным индикатором, т. е. критерием оценки людьми социальных явлений, различных представлений, общественных реалий.

Ключевые слова: глобальная информация, полученная информация, пространство, социальная жизнь, взаимная, библиотека, средства массовой информации.

INTRODUCTION

It's no secret that today the Internet is entering almost every aspect of our life. We are getting to the point where we can't even imagine our daily life without the internet. It is not an exaggeration to say that social relations and simple daily communication between people are carried out through the Internet. On the other hand, it is not an exaggeration to say that we, sociologists, study the "positive" aspects of the Internet as well as the "negative" aspects, which helps the well-being of the society and makes people's views on life more "realistic"⁹⁸. Today's global

⁹⁸ ⁹⁸Hilbert, Martin, and Priscilla López.

information space is directly delivered to the general public by Internet networks, and the process of information exchange between people is taking place at a rapid pace. Information exchange is a form of interpersonal relations, with the help of which people enter into psychological contact with each other, exchange information, influence each other, perceive, create certain images of imagination and understand each other, understand and evaluate this or that potential. . Information obtained from the Internet is the psychological essence of a person's attitude to social events, situations, and reality, which creates his conscious, active, goal-oriented, socially conditioned personal experience, system-based objective and subjective characteristics.⁹⁹

DISCUSSION AND RESULTS

The information obtained from the Internet also creates the process of evaluation of the event and reality, its validity or feelings, emotional experiences, mood, enthusiasm, nervousness, tension. The information obtained from the Internet is the main indicator, i.e., the criterion for evaluating social phenomena, various ideas, and public realities by people. As a result of this, various voices, rumours, obsessions, confusions can be born in people and spread widely. Information obtained from the Internet causes human imitation, i.e. imitation-contagion, influence. Many experts call the Internet an invention of the military. In fact, it was initially discovered by four universities in the United States. These universities have integrated computers into one system and started using mutual libraries. Gentagok quickly found out about this, and after studying the possibilities of the invention, he attracted scientists from it in order to improve military command, created all the conditions for them, and directed the arpanet to his goals. Journalists soon began to use it. Internet journalism was born as a result.

From the age of the Internet to today, news delivery methods have become a major area of ideological struggle. In this field, not only journalists, but also political scientists, polytechnologists, economists, in short, all specialists who convey mass information to the public, have become masters.¹⁰⁰ Their skills have developed to such an extent that regardless of the content of the news, it is delivered to the audience in any way it needs to be released. And it is not difficult to systematize the

“The World’s Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information.” Science 332, no. 6025 (April 1, 2011): pp. 60–65

⁹⁹ Nikitenko, V. A. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. Humanitarian Bulletin of ZSEA, 74, 150–158

¹⁰⁰ Усманов З.Б. Влияние некоторых сайтов интернета на сознание молодежи/ З.Б. Усманова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар.науч.конф.-СПб. Реноме, 2012,- с, 222-224

fighters in the necessary order, their sequence itself provides the necessary information to the audience and forms the worldview necessary for the informant. Features of the information war are the development of the information weapon, the organization of experts in different fields, the relativity of borders, states, legal and illegal. It consists of difficulties in the form of various blocks, associations, the inability to prevent an attack between actions, information, the complexity of calculating the damage to be seen. International Legal Norms: Agreements, Treaties, Licenses, Patents and Copyrights. Today, the freedom to use the Internet and the impossibility of control over it are actually becoming a major social problem. Because, over the last 10-15 years, the number of free visitors to the Internet has grown geometrically ¹⁰¹.

Mass media are responsible for the truthfulness of the information they disseminate together with the source and author of the information in accordance with the law. The right to information security is divided into two. That is, it is divided into international and national. International legal regimes of information security are formed by a set of principles and norms that are consolidated in the main sources of international law: in international conventions that define rules clearly recognized by states; as evidence of universal practice recognized as a legal norm in international traditions; in the general principles of law recognized by developed countries¹⁰². Judgments and doctrines of the most qualified experts on public law of different nations can be used to determine the interpretations of international law norms. National legal regimes of information security are found in sources of international law, national legislation, as well as information security, databases, information technology. technologies and systems, is formed by a set of institutions, principles and norms strengthened in normative-technical regulatory acts in the field of information infrastructure provision. National legal regimes of information security are formed by a set of institutions, principles and norms strengthened in the sources of international law, national legislation, as well as normative and technical regulatory acts in the field of information security, databases, information technologies and systems, information infrastructure. Subjects of public relations regulated by information security and information infrastructure are divided into three main groups. Entities interested in the use of information and information infrastructure for the implementation of economic, cultural, political and other

¹⁰¹ А.Ф.Даллес- Энциклопедия российско-американских отношений XVIII-XX века.-Москва: 2001.-696 с.

¹⁰² Hilbert, Martin, and Priscilla López.

“The World’s Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information.” Science 332, no. 6025 (April 1, 2011): pp. 77–80.

activities, the implementation of state functions. Such entities operate as information owners, as owners or owners of funds that make up the information infrastructure, as operators of various information systems, as authorized persons in the field of establishing legal regimes of secrets within the scope of the rights granted to them¹⁰³. Competent subjects in the field of information security activities, i.e., in the activity of combating security threats, have lawyers who can plan and implement measures to protect information security objects from threats, control and law enforcement practices, law enforcement activities, and conducting rapid-investigation activities. . Entities who use vulnerabilities in information security and information infrastructure security systems to develop and use special harmful information technologies for illegal political or selfish purposes will have the status of persons who commit criminal acts that harm the interests and objects of other persons with the help of the legal information security regime¹⁰⁴.

Despite the fact that the process of informatization of society is often evaluated as a purely technological process, it is also considered a deep social process by its essence. Because informatization means the transition from one form of society to another form with a higher level of social development and determines the future characteristics of society¹⁰⁵.

As with any process, there are positive and negative aspects of informing society. In particular, in addition to positive aspects such as informatization and promising information technologies provide increased production efficiency and labor efficiency, the rapid spread of scientific knowledge and advanced technologies in society, and an increase in the general level of intellectualization of society, the fight for information space and information-psychological impact on people also poses a particular risk, such as the escalation of display. Since information attacks are different, security measures against them are implemented in different fields (politics, economy, defense) and on different fronts (territorial, organizational and personal at the state level). That is, the work involved in ensuring information security at the state level differs from the information security carried out within a specific organization. First, when it comes to protecting national interests, in the second case, negative situations related to the spread of rumors, slander, etc. in the exchange of

¹⁰³ Hilbert, Martin, and Priscilla López.

“The World’s Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information.” *Science* 332, no. 6025 (April 1, 2011): pp. 85–88.

¹⁰⁴ Ermakova, L., & Sukhovskaya, D. (2020). Value orientations of the information society in the context of the information revolution of the 21st century

¹⁰⁵ Усманов З.Б. Влияние некоторых сайтов интернета на сознание молодежи/ З.Б. Усманова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар.науч.конф.-СПб. Реноме, 2012,- с, 222-224

information between certain social groups in the organization are meant. Both situations are considered as a factor that causes information attacks for the normal activities of people.

In this regard, the statement made in 1946 by the former director of MRB, A.F. Dulles, who is considered one of the founders of the "free information exchange" theory, deserves attention. "If I were given the right to choose only one principle of foreign policy," wrote A.F. Dulles, "I would choose the principle of free flow of information." In the West, the term "free flow of information" refers to the one-way transfer of an unlimited amount of information, in which the content of the information is not limited by any standards and the information is not controlled by the state in the area where it is delivered.¹⁰⁶

CONCLUSION

It is necessary to emphasize that even now the essence of the concept has not changed and it is widely used with the intention of misleading our youth and influencing their hearts and worldview. In the process of information transmission, exchange and reception, ensuring speed, accuracy, quality and effectiveness, creating the possibility of wide spread of information around the world, the importance of the "worldwide spider web" is great, and this factor is increasing the need for its use. In the new century, the Internet entered Uzbekistan rapidly and took its place in everyday life. By 2008 The number of Internet users in our country has exceeded 2 million 200 thousand people. Science and technology achievements must serve human interests and good goals, of course. However, it is also true that some forces are using the virtual world for their malicious purposes. According to psychologists, only 15-25 percent of the population is able to absorb information from a critical point of view, and the remaining 75 percent of people are so influenced by the received information¹⁰⁷. As a result, modern means and methods of mass information ensure the control of society. People enter the world of virtual reality to escape from everyday problems. Despite all the positive aspects of the Internet, there are also disadvantages. First of all, these are viruses that can be very dangerous for any computer. Therefore, it is better to install a reliable antivirus program. Another downside is the hilarious content. There is a lot of violence and cruelty on the Internet. People suffer from inappropriate information on the Internet because it is

¹⁰⁶ Nikitenko, V. A. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. Humanitarian Bulletin of ZSEA, 74, 150–158

¹⁰⁷ Nikitenko, V. A. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. Humanitarian Bulletin of ZSEA, 74, 160–170

very difficult to manage information from the Internet. Although the Internet offers us a lot of information, its reliability is questionable because a lot of fake news can be published that can mislead many people. It is very difficult for us to determine which sites are reliable and which are not. You may also receive blackmail or spam messages. I believe that the Internet is becoming a way of life and is very harmful to our health. Many teenagers sit at the computer for a long time and damage their eyes. I don't mean that I am against the internet, but it should have its limits. Everyone needs the Internet now. The Internet is an electronic media used as a place to download content and communicate with a communication network.

REFERENCES

1. Усманов З.Б. Влияние некоторых сайтов интернета на сознание молодежи/ З.Б. Усманова // Теория и практика образования в современном мире: материалы II междунар.науч.конф.-СПб. Реноме, 2012,- с, 222-224
1. А.Ф.Даллес- Энциклопедия российско-американских отношений XVIII-XX века.-Москва: 2001.-696 с.
2. Hilbert, Martin, and Priscilla López. "The World's Technological Capacity to Store, Communicate, and Compute Information." *Science* 332, no. 6025 (April 1, 2011): pp. 60–65
3. Nikitenko, V. A. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. *Humanitarian Bulletin of ZSEA*, 74, 150–158
4. Nikitenko, V. A. (2018). Education as a factor of creative personality establishment and development in information society. *Humanitarian Bulletin of ZSEA*, 74, 150–158

МУРАККАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИК ТУГАЛЛАНМАСИНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАМДА УНИНГ МАТН ТАРКИБИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аманов Абдижаббор Саттарович

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph.D),

Наманган давлат университети

АННОТАЦИЯ

Мақолада мураккаб синтактик бутунлик адабий матнларнинг лингвистик бирикиш соҳаси ва уни ташиқил этувчи хусусиятлари кўриб чиқилади. Шунингдек, мақола лингвистик ва услубий бирлик сифатида мураккаб синтактик бутунликка бағишланган. Лингвистик жиҳатдан микроматннинг тузилиши, семантикаси ва вазифаси таҳлил қилинса, услубий жиҳатдан мураккаб синтактик бутунлик изчил ўзбек нутқини ривожлантириш бирлиги сифатида кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: *матн, микроматн, гап, матн синтаксиси, сўз шакли, боғланган нутқ, матнни шакллантириш.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются такие особенности сложных синтаксических целых художественных текстов, как поле языкового напряжения и формирующие его. Также статья посвящена сложному синтаксическому целому как лингвистической и методической единице. В лингвистическом аспекте анализируются структура, семантика и функция микротекста, а в методическом плане сложное синтаксическое целое рассматривается как единица развития связной узбекской речи.

Ключевые слова: *текст, микротекст, предложение, синтаксис текста, словоформа, связная речь, текстообразование.*

ABSTRACT

The article deals with features of complex syntactic entire literary texts as the field of linguistic tension and those that form it. Also, the paper examines a complex syntactic whole as a linguistic and methodical unit. The structure, semantics and function of microtext are analyzed in linguistic aspect and the complex syntactic whole is considered as a unit of development of coherent Uzbek speech in the methodical plan.

Keywords: *text, micro text, sentence, text syntax, connected speech, text formation.*

КИРИШ

Тилшунос олимлар бир умумий мавзу ва шаклий жиҳатдан боғлиқ бўлган матнни ўрганишни, аввало, уни ташкил этувчи гапларнинг ўзаро боғланишини тадқиқ этишдан бошладилар. Олимлар матнда гапдан кўра каттароқ бўлган синтактик бутунлик мавжудлигини қайд этиш баробарида ушбу бутунликни аташда ҳам турли терминлардан фойдаланганлар. Натижада, атамалар хилма-хиллиги юзага келган: мураккаб синтактик бутунлик (МСБ), суперфразавий бирлик, прозаик банд, параграф, абзац, блок ва бошқалар. Ўзбек тилшунослигида мураккаб синтактик бутунлик яхши ўрганилмаганлиги сабабли, мураккаб синтактик бутунликнинг муҳим хусусиятларини, тузилишининг ўзига хослигини, мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги алоқа воситаларининг турларини батафсилроқ баён қилиш эҳтиёжи сақланиб қолган.

Мураккаб синтактик бутунликнинг сўнгги гапи (тугалланма) МСБда баён этилаётган фикр ўз ниҳоясига етаётганига ўқувчи эътиборини тортиши билан ажралиб туради.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Тугалланмада кўпинча модал сўзлар қатнашади. Бундан ташқари тугалланманинг аксарияти дарак гаплардан иборат бўлса-да, сўроқ ёки ундов гаплар билан тугайдиган МСБлар ҳам учраб туради.

Ўзинг тенги болалар лагер палаткаларида маза қилиб ухлаб ётганида сен сув сепиб йўлка супуришинг... Нима десам экан... Сал алам қилади кишига. Шунданми, вақти-вақти билан “шайтонлик” қиламан. Гоҳ бошим оғриб қолади, гоҳ оёғим... Ойим негадир кўпроқ мени авайлайди. Ўрнимга ўзим билан кўрпада тепишиб ётадиган Абдувоҳид деган ўртоғимми, акамми туриб кетади. Баъзан дадамнинг жаҳли чиқади. “Нима, бунингни бошида шохи борми, ишласин-да!”, дейди[1:12]...

Умарқутга уч кунлик йўл қолганда Ҳумоюн Турдибекни рожа вирсал Прасадга элчи қилиб юборди. Ҳали бу одам ҳам Мал Девага ўхшаб айниб қолмаган бўлсин![2:151]

Ҳиндол мирзонинг кўнгли тилаган гап ҳам шу эди. Давлат ишларида ҳозир у акаси билан ҳамфикр эди-ю, бироқ Ҳумоюн ҳозир Ҳамидабонуга ҳаддан ортиқ қизиқиб қолгани ва Хўжа Муаззамни ёнига таклиф қилгани Ҳиндол мирзони хавотирга солиб қўйди. Чунки Ҳиндол ҳали ҳам Ҳамидадан кўнгил узган эмас. Тўғри, қиз унга мутлақо рўйхушлик бермай юрибди. Лекин Ҳиндол мирзо

Қандаҳорга борса, ўша ерда ўзига мустақил ҳоким бўлади, акалари узоқда қолади, ҳеч ким унинг оилавий ишига аралашолмайдиган ва раъйини қайтаролмайдиган пайт келади. Ҳумоюннинг ўзи йигирма ёшидаёқ икки хотинлик бўлиб олган эди-ку, Ҳиндол ундан камми?[2:124]

Бизнинг кузатишларимиз шуни кўрсатадики, мураккаб синтактик бутунлик, кўпинча, кўшма гаплар орқали ниҳояланади. Фикримизча, МСБда сўз юритилган воқеа-ҳодиса ва ҳолатни хулосалаш эҳтиёжи кўшма гаплардан фойдаланишга олиб келади. Табиийки, кўшма гаплар таркибида турли шаклдаги боғловчилар ёхуд содда гапларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилувчи феъл шакллари, кўмакчили бирикмалар иштирок этади.

Мисол учун: *Зиёфат самимият билан чақирилганлиқдан дастурхон қадрлик меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўгли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам асар қилмас, хаёлланиб ўлтирар эди. Ул нима тўғрида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди — бунни билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сурад экан, унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршиисидаги қутидорга қарайдирлар, қутидорнинг кўзи ўзига тушиди дегунча кўзини ундан олиб дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлайдир... Отабекнинг бу ҳолини мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб эткандек эди[3:17]*

Ушбу мисолда, мураккаб синтактик бутунликнинг охири эргашган кўшма гап шаклига эга. Мазкур гап таркибий қисмларини боғлашда феълнинг шарт майли шакли **(-са), -да** юкламаси ҳамда **аммо** зидлов боғловчиси иштирок этган. Ушбу боғловчиларни МСБ нинг аввалги гапларида ҳам кузатиш мумкин эди. Улар МСБнинг бошидан охирига қадар бир неча ўринда такрорланиб, МСБни яхлит ҳолга келтирувчи вазифасини ўтаган.

Шу ўлтурушидан сўнг Ўзбек ойим жуда ҳам жонланиб кетди ва эртасига Олим понсадникига қараб яна арава қўшдирди. Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қариши олинди. Олим понсадбошилар: Юсуфбек ҳожига қуда бўлар эканмиз, деб жуда ҳам типирлашиб қолган ва иззат-икромни ҳаддан оширган эдилар. Еган оғиз уялар қабилдан Ўзбек ойим ҳам муомалани қудаларча қилди, ҳатто: “Бек отангиз билан мен сўзни бир жойига қўйдик. Фақат иш Отабекнинг келишига қолди” деб қўйди. Кечқурун уйга қайтиб, бу айткан сўзини ҳикоя қилган эди, ҳожиси лабини тишлаб қолди ва: “Санга сира ақл битмай кетар экан-да”, деди[3:133].

“Менгаям... шунча одам келармикин? — деди. — Келмайди, келмайди! Совет даврида партия-совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар орден-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ. Аммо-лекин ўлим бор! Ана ўлим, ана...”[4:142]

Эртаси куни пешин намозидан сўнг Ҳумоюн яна кема билан дарёдан ўтиб, Ҳиндол мирзонинг қароргоҳига борди ва Дилдор бегим турадиган каттакон қизил чодирни қидириб топди. Бегим уни чодир ичида ёлғиз қолдирди-да, ўзи Ҳамида бонунни чақириб келишга кетди[2:127].

Фронтга жўнаш жиддий масала, шунинг учун гапини отасидан бошлаши лозим. Отаси вазмин, кўпни кўрган, мулоҳазали одам, онаси унинг измида, отаси нима демасин, гапини икки қилмайди; масалани ўзаро ҳал қилишса, сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам[5:156]...

Ориф ака қошини чимириб бу хатни ҳам узоқ ўқиди: “Мен Онегиннинг анкетасини тўлдирмайман. Рухсат берсангиз “Евгений Онегин”ни синфда тўла айтиб бергим келади. Мен уни ёд биламан... “Классик” деган китобий совуқ сўзни ёмон кўраман, Пушкин менинг акамдек, уни тирик, оддий одам деб тасаввур қиламан. Тушимда кўрганман”[6:77].

Комила барак муълишида йўлини пойлаб турган Сатторни имлаб чақирди. Саттор аввал кўзларига ишонмагандай киприкларини пирпиратиб турди-ю, кейин йўргалаб етиб келди. У пиджак устидан қийиқ боғлаб, этик кийган, ўрта бўйли, юмалоқ, чорпахилдан келган йигит эди[6:163].

Чилдирма мақомига йўргалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўргалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди[7:67].

Ўзбек адабий матнларини таҳлил қилиш жараёнида шу нарса кузатилдики, МСБнинг охириги гапини тузишда тенг ва эргаштирувчи боғловчилардан ёхуд боғловчи вазифасида қўлланилган сўзлардан кенг қўлланилади. Бундан ташқари якунловчи гапларнинг кўп қисмида уюшиқ бўлакларни кузатиш мумкин. Бу уларнинг семантик ва синтактик вазифаси билан боғлиқ. Ушбу бирликлар кўшма гапларни бир-бирига боғловчи восита сифатида ҳам ёки навбатдаги мустақил гапнинг бошловчиси сифатида ҳам қўлланилган.

Мисоллардан кўриниб турибдики, мураккаб синтактик бутунликларнинг якуний гапи таркибида ҳам, аммо, лекин, -да боғловчилари иштирок этган ва

қўшма гапларни баъзида эса муракккаб қўшма гапларни ташкил этишда муҳим рол ўйнади. Натижада, ўқувчи онгига микромавзунинг тугалланганлиги ҳақида маълумот етказди.

Биз юқорида келтирган мураккаб синтактик бутунликларнинг аксарияти қўшма гаплар билан тугалланган бўлса, яна бир қатор мисолларда МСБнинг сўнгги жумласи содда дарак гаплар билан ҳам ифодаланган.

Содда дарак гаплар билан якунланган МСБлар:

Айёрликни билмаган содда, ҳалол чўпонлар унга уч йил ем бўлишди. Боқимлардаги қўйлардан тушган териларни мушук териси баҳосида Диёровга сотиб кетишар, мушкулларини осон қилгани учун унга қайта-қайта миннатдорчилик билдиришарди. Шундай қилиб, Диёровнинг итининг туваги олтиндан бўлиб кетди. У Догистон, Чеченистон, Афғонистон томинлардан келиб улгуржи харид қиладиганларга тери тайёрлаб қўярди[8:133] ...

Асадбек ҳовлига қадам босгач, оиҳонадан чиқаётган қизига кўзига тушди-ю, беихтиёр тўхтади. Қизи ҳам уни кўриб бир он ҳаракатсиз қолди. Сўнг паст овозда салом бериб, шошганича изига қайтди. Ота билан қизнинг нигоҳлари бир сониягина учрашди. Гўё тўсатдан яшин чақнаб қоронгулик бағрида ўртанаётган икки хаста дилни ёритиб ўтгандай бўлди. Яшин нури сўниши билан уларнинг ҳар бири ўз жаҳаннамига, яна ўтда қовурилиш, азобланиш учун қайтдилар[9:123].

Аввал Фариданинг дадаси билан бирга ишлайдиган семиз киши гапирди. Оилавий ўтиришида Шерзод уни, бу киши Шерзодни кўп кўрган эди. У куёв ўғил Жўравойнинг ажойиб инженерлиги, ажойиб одамлиги, келинпоиша мисоли ой бўлса, куёв бола мисоли қуёш эканлиги, бир-бирини қаттиқ севишини айтди, бахт-саодат тилади. Кейин Фариданинг курсдоши, бир вақтлар Шерзодга кўнгил қўйиб, жавоб ололмаганидан кейин узоқлашиб кетган ихчамгина қиз сўз олди[10:81].

Сўроқ гаплар билан якунланган МСБлар:

– Одам минг йиллардан бери яхши яшай деб интилади, курашади, меҳнат қилади, заҳмат чекади. Бугунга келиб-у сал тузук яшай боиласа, нимага ҳайратда қолишимиз керак, тушунмайман? – У яна Зиёхоновга қаради: – Хўш, нима қиламиз, директор?[6:71]

Қиз нима учун отаси олдига югуриб келмади, нима учун бўйнига осилиб кўз ёш тўкмади, нима учун нолалар қилмади? Нима учун дардини ютиб ўзини жаҳаннам ўтига раво кўрди?[9:123]

Айтишига осон. Замон саҳнасидан тушишининг ўзи бўладими? Пастдагилар сени алқаб, бошига кўтариб юришига тайёр бўлса, саҳнадан дадил туша оларкансанми? Тушишининг қўлда найзалар билан пойлаб турганлар-чи? Шу найзалар борлигини билмаганда Асадбек Жалилнинг маслаҳатига муҳтож бўлармиди?[9:120]

Ундов гаплар билан якунланган МСБлар:

Бу – азалий кураш! Яна неча аср давом этади – Яратганга маълум. Бандасига бир нарса аён – азалий курашнинг интиҳоси – қиёмат![9:138]

Шерзод бу саволларни ўзига кейинчалик берди. Шунда кўндан буён ўзига эргашиб юрган ҳақиқатни кўрди: Фариди қанчалик худбинлик қилган бўлса, ўзи ҳам ундан қолишмаган экан. Фариди қанчалик бевафолик қилган бўлса, ўзи ҳам шунча енгилтаклик қилган экан. Ҳақиқат шу эди![10:81]

– Ёшсиз, ука, ёшсиз! Ҳозир ҳамма шунақа қилади! Ҳамма! Балиқ ҳам думини ликиллатмаса, сузолмайди. Дунёда мураса-ю мадора деган гап бор. Найнов – аҳмоқ. Аммо аҳмоқ бўлгани билан амали бор. Бутун бошли Горторгнинг мудури! Мураса қилмасам, бир чўқийди-ю, учиради-юборади. Бу дунёда ё заринг бўлсин, ё зўринг бўлсин. Шундан бошқа ҳаммаси – бир пул![10:88]

Умумий хулосалар акс этган гаплар билан якунланган МСБлар:

Дунёда энг ширин нарса нима деб сўралганда “уйқу” деб жавоб беришган экан. Бу гап ҳам тўғри. Бироқ болалик хотираларини эслаш лаззати уйқудан ҳам мазалироқдир. Чунки ёш ўтган сайин, болаликдан узоқлашганингиз сайин ўтган кунларни эслайверасиз, энтикаверасиз. Айниқса, жон-жўралар учрашганда уйқуни ҳам тарк этиб, узун кечалар хотиралар ихтиёрига берилишади. Асадбек билан Жалилнинг бундай кечалари кўп бўлган[9:122].

Қабристон жимжит. Фақат йўлакнинг икки четидаги саф тортган мирзатераклар қабр устига бош эгган фарзандлардек онага ором тилаб алла айтади. Юлдуз тўла осмонга тикиламан. Эҳтимол, осмондаги энг ёрқин юлдузлар оналарнинг жсонидир. Эҳтимол, оналарнинг сўнган юлдузлари бирлашиб, қуёшга айлангандир. Офтобни она дейишлари, эҳтимол, шундандир[1:7].

Узоқ тортишувлардан кейин Омон ҳам кўнди. Бизни икки кундан буён саргардон қилган тентак сигирни сўйиб, унинг гўштидан кўтарганимизча олиб, шуни сотиб тирикчилик қиладиган бўлдик[11:86].

Шундай қилиб, офтоб бор экан. лекин ер юзига ҳеч чиққиси келмас экан. ҳар куни эрталаб Худога нола қиларкан. Ер юзидида ифлос нарсалар кўп, ҳеч

кўргим келмайди дер экан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, ер юзини ифлос нарсалардан тозалайдиган одамлар бор, дер экан. шунинг учун ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам бўларкан[1:13].

Шундай қилиб, якуний гап мураккаб синтактик бутунликни ташкил қилишда муҳим рол ўйнайди. Тадқиқотларимиз натижалари шуни кўрсатдики, ўзбек бадий асарлари матнларида қўшма гаплар, кириш сўз, кириш бирикмалар билан кенгайган гаплар, дарак, сўроқ ёки ундов гаплар, умумий хулоса билан ифодаланган тугалланмалар кенг қўлланилади. Синтактик шаклнинг кутилмаган ўзгариши туфайли, бундай тугалланмалар ҳикоянинг йўналишини ва нутқнинг йўналишини кескин ўзгартиради, олдингисини умумлаштиради ва нутқда кескин бурилишни белгилайди.

ХУЛОСА

Одатда, мураккаб синтактик бутунликнинг сўнгги гапи МСБнинг якунланганини билдирса-да, мураккаб синтактик бутунликнинг марказий қисми билан маълум семантик муносабатда бўлади. Шу билан бирга, улар янги микроавзунинг тақдимотиға қийинчиликсиз ўтиш учун шароит яратадилар, шу сабабли ҳам улар мураккаб синтактик бутунликнинг, алалоқибат, бутун матннинг қисмларини бирлаштирадиган восита ҳисобланади.

REFERENCES

1. Ҳошимов Ў. Дунёнинг ишлари: қисса.— Тошкент: Шарқ, 2012. —Б. 12.
2. Қодиров П. Авлодлар давони (Тарихий роман).— Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2018. —Б.151.
3. А.Қодирий. Ўткан кунлар.— Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. —Б.17.
4. Т. Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди.— Тошкент: Шарқ, 2001. —Б. 142.
5. Назаров У. Чаён йили.— Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2013. —Б.156.
6. Асқад Мухтор. Чинор.— Тошкент: Илм-зиё-заковат, 2020. —Б. 77.
7. Абдулла Қаҳҳор. Анор.—Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. —Б.67.
8. Саид Аҳмад. Қоракўз мажнун.— Тошкент: Сано-стандарт нашриёти, 2016. — Б. 133.
9. Тоҳир Малик. Шайтанат. 1-китоб.— Тошкент: Шарқ, 2013. —Б. 123.
10. Ҳошимов Ў. Нур борки , соя бор.— Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. —Б. 81.
11. Ғафур Ғулом. Шум бола: қисса.— Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. —Б. 86.

МЕЗОФИЛ КЕМИРУВЧИЛАРНИНГ ҚУЙИ АМУДАРЁ МИНТАКАСИДА ХАЁТ ТАРЗИ

Авезова Умида Максудовна,
УрДУ таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада қуйи Амударё минтақасида таркалган мезофил кемирувчиларнинг ҳаёт тарзи, яшаш шарт шароитлари ҳақида малумотлар келтирилган. Бундан ташқари мезофил кемирувчилар популяцисининг ўсиш ва камайиш динамикасига таъсир килувчи экологик омиллар тўғрисида сўз боради.

Калит сўзлар: Мезофил кемирувчилар, ондатра, ареал, Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти, мўйна.

АННОТАЦИЯ

В данной статье приведены сведения об образе жизни и условиях обитания мезофильных грызунов, рассеянных в Приамударьинской области. Кроме того, обсуждаются экологические факторы, влияющие на динамику роста и убыли популяции мезофильных грызунов.

Ключевые слова: Мезофильные грызуны, ондатра, ареал, Республика Каракалпакстан, Хорезмская область, мех.

ANNOTATION

This article provides information on the lifestyle and living conditions of mesophilic rodents scattered in the Amudarya region. In addition, environmental factors affecting the dynamics of growth and decline of the population of mesophilic rodents are discussed.

Key words: Mesophilic rodents, muskrat, areal, Republic of Karakalpakstan, Khorezm region, fur.

КИРИШ

Кемирувчилар мамлакатимиз фаунасидаги сутэмизувчиларнинг катта гуруҳларидан биридир. Уларни деярли барча ландшафтларда учратиш мумкин. Кемирувчилар инсонлар ҳаётида муҳим урин тутати. Айниқса мезофил хисобланган ондатралар (*ondatra zibethicus*) киммат баҳо териси учун овланади.

Ондатра сутэмизувчилар (*Mammalia*) синфига, кемирувчилар туркуми (*Rodentia*), олаҳўржунлар (*Cricetidae*) оиласига киради. Ондатранинг ватани Шимолий Америка, Европага биринчи марта 1905-йилда олиб келинган ва бугунги кунгача жуда яхши мослашиб, Евросиёнинг ўрта қисмида,

яъни Фарбий Европадан то Узоқ Шарқгача тарқалган. Бизнинг республикамизга 70-80 йил олдин олиб келинган. Ҳозир Ўзбекистоннинг барча текислик сув ҳавзалари - кўллар, дарёлар ва каналларда тарқалган.[1]

1944-йили қуйи Амударё худудига 1-март икки гуруҳ 335 бош ондатра Қозоғистондан олиб келинган. Биринчи гуруҳда 130 бош (74 эркак, 56 урғочи) 11-июлда Қаражар кўл системасига, иккинчи гуруҳда 205 бош (111 эркак, 94 урғочи) ноябрнинг бошларида Бўзатав кўл системасига юборилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида иқлимлаштирилган ондатралар бош сони 1955-йилга келиб, 160 мингдан ошган. Н.П. Лавров (1957) маълумотларига қараганда ондатралар юборилган жойдан 15 км га тарқалган ва ареали кенгая бошлаган. В.С. Покровский (1961) маълумотлари бўйича 1945-йилга келиб ондатралар 45000 гектар, 1946-йили 200 минг гектар майдонни ўзлаштирган. 1947-йили маҳаллий авлодлардан ўсганлари тарқатилиб ўнг ва чап Амударё дельтасида ондатранинг тарқалиш ареали икки ҳиссага кенгайган. У 1948-йил 450000, 1949-йил 500000 гектарга кенгайиб, 1950-йили эса ондатра Мўйноқ, Қўнғирот туманларининг барча сув ҳавзаларини эгаллаган. Уларнинг интенсив кўпайиши натижасида 1950-1955-йиллари улар Қорақалпоғистон Республикасининг барча Жанубий туманлари сув ҳавзаларини эгаллаб олганлиги маълум бўлган.[2]

Ондатра яхши шўнғийди ва сузади, сув остида 15 дақиқа туриши мумкин. Кам сувли, қишда музламайдиган сув ҳавзаларини, оқмас ёки секин оқимли, сув сатҳи доимий ва қирғоғи ўсимликга бой жойларда яшайди. Оила бўлиб инларда яшайди. Баланд қирғокларда инлар қуради, ер ости йўллари 2-3 дан 10 м гача узунликда булади. Инга кириш сув остида жойлашган булиб ташқаридан кўринмайди, ин камералари сув сатҳидан баландроқда жойлашган булади. Баъзан ин камералари икки қаватли ва йўллар билан бирлашган бу сув сатҳининг ўзгариш ходисалари билан боғлиқ. Энг совуқ вақтларда ҳам ин доимо илиқ бўлади. Ботқоқли қирғокларда ондатра 1-1.5 м баландликда балчиқ билан ёпиштирилган қамишпопар ва лухдан «хоначалар» қуради. Кундалик яшайдиган инлардан ташқари сузадиган озиқа майдончаларни қуради. Қирғок ва сув ўсимликларидан қамишлар, қўғалар билан озиқланади. Ондатра баҳор фаслида ёш новда ва япроқлар билан, ёз ва куз фаслларида илдиз, қиш фаслида

фақатгина илдиз билан озиқланади. Улар маллюскалар, кўлбақаси ва балиқ чавоқлари билан ҳам озиқланади.

ХУЛОСА

Ондатранинг урғочиси йилнинг илиқ даврида 4-5 та марта насл келтиради. Эркаги урғочига озиқани келтиради, наслини яшаб кетишини осонлаштиради. Одатда бир наслда 7-8 та болалар бўлади, 10 кунда улар сузишни, бир ойда эса мустақил озиқа топадилар. Ёш ондатралар ота-онаси билан қишлагга қолади, баҳорда эса тарқалиб кетади. Ондатра муҳим овланадиган хайвонлардан ҳисобланади, мўйнаси ва гўшти учун овланади.[3]

Ондатралар яшайдиган худуд сув хавзаларининг тузлилиги ортиши популяциянинг сонини кескин камайишига таъсир қилади.

REFERENCES

1. Reimov R. A. Rodents of the Southern Aral Sea Region.- Toshkent, 1987. - 125 p.
2. Лавров Н.П. Акклиматизация ондатры в СССР. М. 1957 г.
3. Utemuratova G.N., Mambetullayeva S.M., Qaraqalqstan sharayatinda kemiriwshiler sanin esapqa aliw usillari. Nukus.Ilm-2016.

TURLI SHAROITDA SHAXSIY TARKIBNI RAQIB SALBIY INFORMATSION-PSIXOLOGIK TA'SIRIDAN HIMOYA QILISH

Boboyev Xurshid Yusupovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti harbiy tayyorgarlik
o'quv markazi katta o'qituvchisi, podpolkovnik.

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida jangovar shaylikni oshirish maqsadida raqib salbiy informatsion-psixologik ta'siridan himoyalaniish va raqibga qarshi psixologik kuzatuvlarni kuchaytirish chora -tadbirlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: "Psixologiya", "Tadqiqot ishlari", "Psixik jarayon", "Salbiy axborot vositalari", "Psixologik ta'sir", "pornografik", "Axborot-psixologik operatsiya"

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования в целях повышения боеготовности были описаны меры по защите от негативного информационно-психологического воздействия противника и по усилению психологических наблюдений за противником.

Ключевые слова: «Психология», «Исследование», «Психический процесс», «Негативные медиа», «Психологическое воздействие», «pornoграфический», «Информационно-психологическая операция».

KIRISH

Qo'shin harakatlarini matbuotda yetarlicha yoritib berish uchun matbuot anjumanlari o'tkazilishi, maxsus tasvirga tushirilgan videomateriallarning jurnalistlarga taqdim etilishi, jurnalistlarning harbiy qismlarga tashrif buyurishlarini va harbiy xizmatchilar bilan suhbatlashishlarini tashkil etish mumkin. Harbiy xizmatchilarga ularning matbuot xodimlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlaridagi huquq va majburiyatlarini aniq belgilab berish maqsadga muvofiq.

Har bir Vatan himoyachisiga, dushman kirdikorlarini va uning salbiy tarzidagi axborotlarini zararli tomonlarini ochib tashlash, unga qarshi kurashadigan ruhiy jang uslublarini o'rgatish lozim. Buning uchun har bir ofitserlar, komandir va qo'mondonlar doimo shaxsiy tarkib bilan olib boradigan mashg'ulotlarda, darslarda O'zbekiston Respublikasi va uning Qurolli Kuchlarining tarixini, urf-odatlarini hamda asosiy vazifalarini shaxsiy tarkibga yetkazib borishi zarur.

Chunki: "Bugun O'zbekiston o'zining milliy manfaatlarini ko'zlab, olib

borayotgan mustaqil siyosatni ko'rolmasdan, uni o'zgartirishga qaratilgan bu yovuz harakatlarni, yurtimiz sha'ni va obro'siga dog' tushirish, xalqaro maydonda uning yuzini yerga qaratish uchun katta mablag', katta kuch tashlab, tuhmat va uydirmalarni tarqatib, mamlakatimizga nisbatan e'lon qilinmagan informatsion urushini kim va nima maqsadda boshlagani haqida xalqimiz to'la xabardor bo'lishi, uni chuqur anglashi lozim-ligiga alohida urg'u berildi"¹⁰⁸.

Bu borada, shaxsiy tarkibni va aholini dushman nashrlarida yoritilgan informatsion psixologik ta'sirdan himoya qilishda dushmanlar tomonidan olib boriladigan, "mazmuniga ko'ra axborot-psixologik operatsiyaga qarshi dushmanning shaxsiy tarkib va mahalliy aholiga ko'rsatadigan axborot-psixologik ta'siriga, bu ta'sirlarning salbiy oqibatlarini tugatishga, shaxsiy tarkibda g'oyaviy va axloqiy-psixologik immunitetni shakllantirishga, noqonuniy harbiy tuzilmalarga nisbatan shunga muvofiq ta'sirlarni o'tkazishga qarata yo'naltirilgan operatsiyaga qarshi tadbirlarini o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Jangovar harakatlar vaqtida shaxsiy tarkib ongi va ruhiyatiga nafaqat dushman tomonidan bo'ladigan, balki, noqonuniy harbiy tuzilmalar faoliyatiga xayrixoh bo'lgan ba'zi bir ijtimoiy-siyosiy harakatlar, partiyalar, tashkilotlar, siyosat va jamoat arboblari tomonidan ham bo'ladigan salbiy axborotpsixologik ta'sirlarga qarshi tayyor turish kerak.

Ularning nutqlari, izohlari, harbiy operatsiyalar borishiga nisbatan salbiy talqinlari shaxsiy tarkibning axloqiy-psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Salbiy axborot-psixologik ta'sirlarni yo'qotish uchun muntazam ravishda uning asosiy yo'nalishlarini kuzatib borish va tahlil qilish, shuningdek, mustaqilaxborot-targ'ibot ishlarini olib borish zarur.

Tashkiliy va texnik chora-tadbirlar yordamida salbiy axborotlar kirib keladigan yo'llar to'siladi.

Shaxsiy tarkib bilan esa ekstremistik guruhlarining axborot-psixologik aksiyalarni amalga oshirish imkoniyatlari, ular qo'llaydigan usul va vositalar bilan tanishtirish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar o'tkaziladi harbiy qism va bo'linmalar joylashgan hududlarga dushman tomonidan tashlangan targ'ibot varaqalari yig'ib olinib, yo'q qilinadi, ovozli targ'ibot vositalarining tovushi uchiriladi, harbiy xizmatchilarning jangovar vazifalarni bajarishdan bosh tsoqaishlarini uyushtirish

¹⁰⁸ "Xalq so'zi". 2005. 23 avgust.

maqsadida harbiy qismlarga kirmoqchi bo'lgan shaxslar harakatlarining oldi olinadi va ular hibsga olinadi.

Bunday vaziyatlarda mahalliy aholi orasida tushuntirish ishlarini olib borish uchun maxsus targ'ibot-tashviqot guruhlarini tashkil etish maqsadga muvofiq. Odatda bunday guruhlar tarkibiga psixologlar, tarbiyaviy ishlar organlarining xodimlari, huquqshunoslar, dinshunoslar, jurnalistlar, san'atkorlar va boshqa soha xodimlari kiritiladi.

Ayniqsa, nafaqat har tomonlama asoslangan, balki atayin manbadan iborat bo'lgan mishmishlarning oldini olishga katta e'tibor berish zarur. Mishmishlar tarqalishining oldini olishning yagona yo'li axborot bo'shlig'ining bo'lmasligidir. Buning uchun esa voqealar to'g'risida aniqxabarlar o'z vaqtida shaxsiy tarkibga va aholiga yetkazilishi zarur.

Komandirlarning tarbiyaviy ishlar buyicha o'rinbosarlari bo'linmadagi axborotlar uchun javobgardirlar.

Ular quyidagi vazifalarni bajaradi:

- shtab bilan hamdo'stlikda tayyorlangan axborotlarni matbuotga taqdim etish;
- boshqa axborot vositalari bilan hamdo'stlik qilish;
- harbiy qism va bo'linmalar ichida axborotlarni tarqatish.

Qo'shin harakatlarini matbuotda yetarlicha yoritib berish uchun matbuot anjumanlari o'tkazilishi, maxsus tasvirga tushirilgan videomateriallarning jurnalistlarga taqdim etilishi, jurnalistlarning harbiy qismlarga tashrif buyurishlarini va harbiy xizmatchilar bilan suhbatlashishlarini tashkil etish mumkin. Harbiy xizmatchilarga ularning matbuot xodimlari bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlaridagi huquq va majburiyatlarini aniq belgilab berish maqsadga muvofiq.

Suhbat vaqtida ular berilgan savollarga qisqa va aniqjavob berishlari, muammoni o'z bo'linmalari manfaatidan kelib chiqib yoritishlari, berilayotgan ma'lumotlar magnit tasmasiga yozib olinayotganligini esda tutishlari zarurligini bilishlari kerak.

Harbiy xizmatchilar kim bilan suhbatlashayotganliklarini va ularning so'zlari qanday maqsadlarda ishlatilishi mumkinligini bilishlari, harbiy xavfsizlik, davlat va harbiy sirlar haqida unutmasliklari zarur. Yaralanganlar, kontuziya bo'lganlar va halok bo'lgan harbiy xizmatchilar haqidagi ma'lumotlar odatda jamoatchilikka ma'lum qilinmaydi. Jurnalistlarga hamrohlik qilayotgan ofitserlar matbuot xodimlari-ning o'z reportajlarida maxfiy ma'lumotlarni bermasliklarini ta'minlashlari zarur.

Bunday ma'lumotlar jangovar operatsiyalarni o'tkazish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi, vaziyatni keskinlashtirishi, shaxsiy tarkib va mahalliy aholining hayoti hamda salomatligiga tahdid solishi mumkin"¹⁰⁹.

Psixologik operatsiyani olib borishda hammavaqt dushman olib borayotgan siyosatiga hushyor turish va har qanday holatda dushman targ'ibot-tashviqotiga qarshi kurash uchun quyidagi dasturlarga:

➤ dushmanni harbiy mojaroni (to'qnashuvni) kutilmaganda boshlash uchun olib borayotgan ishlari va taktikalarini har tomonlama tezkorlik bilan o'rganmoq va uninazardan qochirmaslik lozim;

➤ axborot tarqatish va harbiy sirlar ochilishi mumkin bo'lgan tarmoqlarni yo'q qilish zarur;

➤ bosqinchilik tajovuzini oldini olish va shu zahota munosib javob qay-tarish, jangovar tayyorgarlik saviyasini yanada oshirishga qaratilishiga amal qilish zarur.

Shaxsiy tarkibning salohiyatini qayta tiklash, texnik vositalari bilan ta'minlash, ayniqsa, jangovar shayligini oshirib, eskirib qolgan texnika, qurol-yarog'larni almashtirish va shaxsiy tarkibni hushyorligini oshirish kerak;

shaxsiy tarkibni ma'naviy va psixologik hamda texnikaviy tayyorgarlik holatini oshirib, ayniqsa, ma'naviy, psixologik ta'minotini shart-sharoitga qarab tanlash zarur.

Hozirgi paytda faoliyat ko'rsatadigan axborot vositalari xilma-xil bo'lgani tufayli, psixologik operatsiya olib borish jarayonida ularning maxsu-lotlaridan foydalanishga jiddiy e'tibor berish zarur.

Shunday qilib, ma'naviy psixologik ta'minot deb: bir qator tadbirlarni yaxlit bitta yig'indiga jamlab, tinchlik paytida harbiy xizmatchilarni ma'naviy va ruhiy holatiga ta'sir qilib, uning jangovar safarbarligini, tayyorgarligini oshirish, urush vaqtida esa jangovar harakatini takomillashtirish demakdir.

Bugungi kunda: "Jangovar tayyorgarlikning intellektual darajasini yuksaltirish, uni ilg'or usul-uslublar, modellashtirish, kompyuter va informatsion texnologiyalar, zamonaviy fan yutuqlari asosida tashkil etish yo'lida olib borayotgan harakatlarimiz, bir tomondan, harbiy xizmatni o'zi uchun kasb deb tanlagan insonlarning aql-zakovati va mahoratini oshirishni taqozo etmoqda, ikkinchidan, bugun harbiy xizmatni o'tashga hozirlik ko'rayotgan yoshlarimiz oldiga yangi, yuksak talablar qo'yimoqda"¹¹⁰.

Hozirgi zamon ommaviy axborot vositalari olib borayotgan urushlar xilma-

¹⁰⁹ Abdullaev R. I. Psixologik operatsiyalar. Toshkent. 2004. B 31-33.

¹¹⁰ I.A.Karimov. Vatan himoyachilariga bayram tabrigi. "Xalq so'zi". 2004. 14 yanvar

xilligi sababli birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, modellashtirish, kompyuterlashtirish va informatsion texnologiyalar olib kirgan kuch-qudrat psixologik operatsiya shakllarini o'zgartirib yubormoqda. Harbiy mutaxassislar aniqlashicha, axborot (informatsion) urushi tor va keng ma'noda qo'llanishi mumkin.

Tor ma'noda qo'llanilishi deganda dala axborot urushlari nazarda tutiladi. Aniqrog'i, qo'shnlarni boshqarishda, ya'ni jangovar harakatini boshqarishda qo'llaniladi. Bunga razvedkaishlarini olib borish, dushmani chalg'itish va tezkorlik jihatidan niqoblash (maskirovka), psixologik operatsiya, dushman ommaviy axborot vositalarini yo'q qilish, jangovar boshqaruv, aloqa va o'z qo'shinlarini yuqorida qayd etilgan uslublardan himoya qilish.

Keng ma'noda qo'llanilishi: informatsion (axborot) urushi. Bu keng ma'noda jangovar harakatlarni o'z ichiga oladi, ommaviy axborot vositalari, qurollangan maxsus harbiy qismlar va yuqori aniqlikdagi qurollar bu holat-da to'la safarbar etiladi.

Tinchlik paytida Davlat mudofaa qobiliyatini mustahkamlashda psixologik operatsiyaning yetakchisi va yo'l boshchisi Prezident, ya'ni Oliy Bosh Qo'mondon hisoblanadi.

U, O'zbekiston Qurolli Kuchlarini mustahkamlashda, psixologik operatsiyaning barcha uslublaridan foydalanib, davlatimizning mudofaa qobiliyatini kuchaytirmoqda.

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston davlatining xavfsizligini ta'minlash va uning Qurolli Kuchlari jangovar qudratini mustahkamlash borasida olib borgan amaliy harakati axborot vositalari orqali jahonga tarqatilgandan keyin, O'zbekiston davlatiga g'araz ko'zi bilan qaraydigan jahondagi ba'zi davlatlarning O'zbekiston davlatiga nisbatan uyushtirayotgan psixologik urushlari o'z-o'zidan mag'lubiyatga uchrab qolgan edi va hozir ham Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qumondoni Shavkat Mirziyoev rahbarligida davom ettirilib olib borilmoqda.

Turli sharoitda shaxsiy tarkibni raqib salbiy informatsion-psixologik ta'siridan himoya qilish

Turli sharoitda shaxsiy tarkibni, raqib informatsion-psixologik ta'siridan himoya qilishda, texnika yordamida dushman axborot xabarlarini tarqatayotgan vositalarni yo'q qilishda quyidagilarga e'tiborni qaratish lozim:

1) yolg'on-uydirmalarga qarshi tashviqot ishlarini olib borishdan foydalanish, yasama mahsulotlarni tayyorlash;

2) faraz qilish yo'li bilan texnikalardan foydalanib, dushman Qurolli Kuchlarga va aholisiga qarata qarshi tashviqotlarni olib borish;

3) texnikalarni qo'llashda faxrlanish uslubidan foydalanish;

4) texnikaviy qo'llash uslubining saviyasini oshirish.

Tarixiy taraqqiyotning o'zgarishi bilan zamonaviy axborot vositalarini rivojlanishi, ularni jahonga tarqalishi, yangi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, radio, televideniya, kompyuter, internet, elektron pochta, mobiltelefonlarning rivojlanishi o'ziga hos tezlik bilan axborot oqimlarini tarqatib, qurolli kuchlar shaxsiy tarkibiga va mamlakatlar fuqaro-lariga ta'sir qilmoqda.

Kompyuter qarshisida ishlash, televizor ko'rish odamning ko'zlarini toliqtirib, zerikishga olib keladi. Bu borada dam olish kunlari va ishdan keyin inson o'z qobiliyatini tiklash uchun dam olishi, toza havoda sayr qilishi va tabiat quchog'ida bo'lib, jismoniy ishlar bilan shug'ullanishi kishilarni psixologik jihatdan toliqqishdan chiqaradi. Odam tabiat quchog'idan yangidan kuch-quvvatga to'lib qaytadi. Shunday ekan, jangovar operatsiya paytida ofitserlar, komandirlar, qo'mondonlar va oddiy askarlarning psixologik toliqishi tabiiydir.

Mutaxassislar o'tkazgan tadqiqotlarda internet "kasalligi"ning belgisi quyidagicha:

- "Ma'lumot qidirish uchun bir necha daqiqaga kompyuter oldiga o'tirasiz, ammo o'zingiz sezmagan holda soatlab vaqtingizni boy berganingizni sezmaysiz;
- kompyuter monitori oldida uzoq muddat o'tirish, jismoniy muammolarni keltirib chiqaradi;
- borgan sari internetda ishlashga mushtoqlikni sezib qolasiz;
- internet orqali noma'lum kishilar bilan tanishish sizga hayajon bag'ishlaydi. Insonlar bilan muloqot qilishdan ko'ra, internetni afzal bilasiz;
- elektron pochta orqali biror xat kelganmikan, degan kuchli orziqish sizning doimiy yo'ldoshingizga aylanib qoladi;
- internetda kerakli ma'lumotni topish uchun belgilangan uchrashuv, dars va hatto ovqatlanishdan ham voz kechasiz;
- kompyuterdan uzoqlashib qolganingizda yuragingiz siqilib, ichki bir tuyg'u sizni kompyuteringiz sari chorlayveradi.
- yaqinlaringizga kompyuter oldida o'tkazilgan vaqtni bir necha barobar kamaytirib aytasiz va hokazo.

Olimlarning ta'kidlashicha, hozirda dunyoni qamrab olayotgan **"o'rgimchak to'ri"** kuchli virusdek qo'loch yoymoqda. Buning oqibatida esa, surunkali kasalliklar soni keskin ko'payib bormoqda.

Internet asoschilaridan biri – amerikalik Fil Kats ana shunday ka-sallik qurboni bo'ldi. U shu darajada kompyuter kodlariga sho'ng'ib ketgan ediki, oqibatda o'zini o'rab turgan va uning nazaridagi klavishlar orqali boshqarib bo'lmayotgan murakkab

real hayotdan uzilib qoldi.

Internet tizimida senzura va cheklovlariga yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lmaganligi uchun turli xil siyosiy ma‘lumotlar, hukumatlar doirasida ham muam-molar tug‘dirmoqda. Ustiga-ustak, internetdagi ko‘plab pornografik, portlovchi va zaharli moddalar tayyorlashni o‘rgatadigan saytlar, g‘arazli niyatdagi guruhlar uchun juda qo‘l keladi. XXI asr davlatlar uchun katta muammo bo‘lishi kutilayotgan internet kimlar uchundir oddiy bir ko‘ngilochar vosita sifatida ham xizmat qilmoqda”¹¹¹.

Jahonda internet, elektron pochta, radiotelefon, teleradio vositalari orqali tarqatilayotgan salbiy axborot tashviqotlari, bir insonni ikkilanishga va mamlakatlar olib borayotgan siyosatlariga ishonmaslikka olib keladi. Salbiy axborot vositalari ta’siri natijasida qurolli kuchlar shaxsiy tarkibi va davlat fuqarolari dunyoqarashlari o‘zgarishi mumkin.

Anashunday insonlarni kompyuter va televideniya intilishini hisobga olgan dushman, o‘zining zaharli va buzg‘unchilik ishlarini yolg‘on-yashiq uslublarni qo‘llab shaxsiy tarkib va fuqarolar ongiga ta’sir o‘tkazib, ularning ruhiyatini o‘zgartirib o‘ziga kerakli tomonga boshqarshi mumkin. Anashu televedeniya va internet tizimidan keladigan xabarlarini bartaraf qilish uchun shaxsiy tarkibni va fuqarolarni kundan-kunga televideniya va internet tarqatiladigan salbiy informatsion chiqishlarga qarshi kurashga tayyorlab borish zarur. Shaxsiy tarkibni va fuqarolarning yuqori darajada Vatanni sevishi va uni ardoqlashi, ya’ni vatanparvarligi, tarixiy, ma’naviy va psixologik sog‘lomligi, o‘zining harbiy kasbi uchun mag‘rurlanishi va uni mutaxassis sifatida harbiy san’atni bilishi, davlat siyosatiga fidoilligi, ya’ni uni qo‘llab-quvvatlashi, qurolli kuchlar safida xizmat qilishlari, axborot vositalari ta’siri ostida qolishiga yo‘l qo‘ymaslik zarur. Dushman salbiy axborot xabarlariga qarshi turish, ma’lum qoidalar va qonunlarga amal qilingan holda olib boriladi.

O‘zbekistonning birinchi Prezidenti – Islom Karimov ta’kidlaganidek:

“Faqat ma’naviy sog‘lom, kuchli jamiyatgina islohatlarga tayyor bo‘lishi mumkin”.

Buni hisobga olgan holda: “Xalqimizning asrlar osha yashab kelgan an’analari, urf-odatlar, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg‘unlashgan holda kelajakka ishonch tuyg‘usini odamlar qalbi va ongiga yetkazishi, ularni Vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashi, halollikni, mardlik va sabr-bardoshlilikni, adolat tuyg‘usini, bilim va

¹¹¹ Mahmud Mahkamov. “Internet takomili va muammolari”. “Xalq so‘zi”. 2004. 6 fevral.

ma'rifatga intilishini tarbiyalash yo'lida xizmat qilmog'i lozim"¹¹².

Bunday, ruhiy tarbiya barcha sohalarda, ayniqsa Qurolli Kuchlar shaxsiy tarkibini tarbiyalashda tinimsiz olib borilsa, jangchilarni hamma vaqt og'ir sharoitlarga tezda moslashishiga, terroristik, ekstremistik, diniy aqidaparastlik oqimlariga qaqshatgich zarba berishga doimo tayyor turshga chorlaydi.

Bu borada harqanday psixologik qiyinchiliklarni yengish, dushman tomondan ishlatilgan salbiy axborot-psixologik xrujlarga qarshi kurashga va bordu-yu dushman qurolli hujum qilishga o'tsa uni yanchib tashlashga, diversion guruhlarni ushlab va yo'q qilishga qodir bo'ladi.

Qurolli Kuchlar shaxsiy tarkibni va mahalliy aholini xavfsizligini va sog'ligini ta'minlash yo'lida olib boriladigan informatsion-psixologik operatsiyalar ularni iymon-e'tiqodini, irodasini va ma'naviy-ruhiy holatini mustahkam qiladi.

Bu esa, "Odamlarimiz, avvalambor yoshlarimizning iymon-e'tiqodini mustahkamlash, irodasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash, ularning tafakkurida o'zligini unutmaslik, otabobolarning muqaddas qadriyatlarini asrab-avaylash va hurmatqilish fazilatini qaror toptirish, ularning, men O'zbek far-zandiman deb, g'urur va iftixor bilan yashashiga erishishiga"¹¹³ yordam beradi.

Bunday vazifalarni amalga oshirish, shaxsiy tarkibni va fuqarolarni dushman televideniyasi orqali tarqatadigan salbiy ta'sirga qarshi kurashga tayyorlash va ularda milliy o'zlikni shakllantirish demakdir. Inson ruhiyatini davolashda so'zning ta'siri o'ziga xos juda kuchli quvvatga ega. Ayniqsa insonni sog'lamlashtiradigan, uni ruhiyatini ko'tara-digan, do'stlar bilan birlashtiradigan, balodan asraydigan, kasal qiladigan ham va tarbiyalaydigan ham so'z, dushmanga muhtoj qilmaydigan va unga zarba beradigan ham so'z.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan turli sharoitda shaxsiy tarkibni, raqib informatsion-psixologik ta'siridan himoya qilish, texnika yordamida dushman axborot xabarlarini tarqatayotgan vositalarni yo'q qilish lozim ekanligini bilib olishimiz mumkin.

¹¹² I.A.Karimov "O'zbekiston buyuk kelajak sari". Toshkent. "O'zbekiston".1999. B 311.

¹¹³ I.A.Karimov. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. 8-jild. Toshkent. "O'zbekiston". 2000. B 494.

REFERENCES

1. Алексей Кудрявцев. «Ваххабизм»: проблемы религиозного экстремизма на Северном Кавказе, «Центральная Азия и Кавказ», Общественно-политический журнал, № 3(9) 2000. ИАС Швеция. Страницы 116 - 117.
2. Gazeta "Krasnaya Zvezda". 2003 yil, 29 yanvar, 2-bet.
3. "Xalq so'zi" gazetasi, 2003 yil, 8 iyul.
4. Вадим Карпов. "Подземка Стала Адом". Газета "Труд", 7 февраля 2004 г.
5. Vinokurov I. , Gurtovoy G. Psixotron urush: Afsonadan haqiqatga. M.: Misteriya, 1993. - 366 bet.
6. Volkogonov D. A. Psixologik urush (Imperializmning ommaviy ong tizimidagi qo'poruvchilik harakati). – M.: Voenizdat, 1984. – 320 bet.
7. Dotsenko Ye. L. Psixologik manipulyatsiyalar. – M.: CheRo, 1997. – 344b.
8. Kovalev G. A. Psixologik ta'sir: Tizimli – ekologik tahlil. M.: RAU, 1989. – 320 bet.
9. Kulikov V. N. Psixologik ishontirish. – Ivanova: Ped. in-t., 1978. 350 bet.
10. Laynbardjer P. Psixologik urush. – M.: Voenizdat, 1962. 350 bet.
11. "Zombi" dasturi harakatda: Uskunalar yordamida insonni boshqarsa bo'ladimi?: Majmua/Tuzuvchi. T. Skobelova. – M.: Sandina, 1995. 136 b.

HARBIY QISMLARDA QUROL-ASLAHA VA HARBIY TEXNIKALARDAN FOYDALANISH

Mirzaliyev Zoxidjon Rayimaliyevich,

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti
harbiy tayyorgarlik oʻquv markazi katta oʻqituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada harbiy qismlarda qurol-aslaha va harbiy texnikalardan foydalanish, shuningdek, guruhlariga boʻlinishi mashinalardan tinchlik davrida foydalanish tartiblari borasida maʼlumotlar oʻz aksini topadi.

Kalit soʻzlar: *Jangovar razvedka, qurol va texnikalarni taʼmirlash, texnik xizmat koʻrsatish, artilleriya qurilmalari, transportyor, jangovar mashinalar.*

ABSTRACT

This article reflects information on the use of weapons and military equipment in military units, as well as the procedures for the peaceful use of machines in their division into groups.

Keywords: *Combat Intelligence, repair of weapons and equipment, maintenance, artillery devices, transporter, combat vehicles.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Maʼlumki, harbiy qoʻshilmalar, qismlar va boʻlinmalarning komandirlari va ularning qurol-aslaha boʻyicha oʻrinbosarlarining har tomonlama nazariy tayyorgarligi, amaliyotdagi malaka darajasi, tashkilotchilik qobiliyati, ularning ishlash uslublarini asosiy maqsadlari – harbiy qoʻshilmalar, qism va boʻlinmalarning safidagi qurol-aslaha va harbiy texnikalarni yuqori darajadagi jangovar shaylikda saqlashdan iborat boʻladi.

Qoʻshilmalar, harbiy qism va muassasalarda mashinalar jangovar tayyorgarlik, jangovar navbatchilikni olib borish boʻyicha tadbirlarni oʻtkazish hamda harbiy okrug qoʻshinlari qoʻmondonining maxsus koʻrsatmasiga asosan yillik motoresurslar sarfi meʼyorlari doirasida oʻta muhim davlat ob'ektlari va harbiy shaharchalarni qoʻriqlash hamda mudofaa qilish uchun foydalaniladi. Ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va sinov ishlari rejasi boʻyicha mashinalarni ekspluatatsiya qilish mudofaa vazirining tegishli buyruqlari bilan belgilanadi. Bajaradigan vazifasi va konstruktiv xususiyatlariga qarab, zirhli tank qurol va texnikalari, zirhli tank qurollariga hamda zirhli tank texnikalariga boʻlinadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zirhli tank qurollari safiga tanklar, o'ziyurar artilleriya qurilmalari (O'AQ), piyodalar jangovar mashinalari (BMP), desant jangovar mashinalari (BMD), zirhli transportyor (BTR), jangovar razvedka - dozor mashinalari (BRDM), yengil zirhli transportyorlar (yeZT) va ularning modifikatsiyalari, shuningdek, boshqa turdagi qurol-aslaha va texnikalarni o'rnatish (montaj qilish) uchun mo'ljallangan ushbu mashinalarning bazalari kiradi.

Zirhli tank texnikalariga tanklarni shatakka oluvchilar (TT), zirhli ta'mirlash evakuatsiya mashinalari (BREM), yengil zirhli ta'mirlash va evakuatsiya qilish mashinalari, zirhli tank qurol va texnikalarni ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatish ko'chma vositalari hamda mototsikllar kiradi.

Zirhli tank anjomlariga (ZTA) ZTQTlarni texnik soz holda ushlab turish uchun ishlatiladigan yig'ma qismlar, detallar va butlovchi qismlar, hamda o'quv anjomlari (o'quv sinfi to'plami, trenajyorlar, moddiy qismlarni o'rganish uchun ishlatiladigan alohida yig'ma qismlar) kiradi.

Harbiy qism shtatidagi barcha zirhli tank qurol va texnikalar quyidagi foydalanish guruhlariga:

doimiy shaylikdagi harbiy qismlarda jangovar va saf guruhlariga;

aralash tarkibdagi harbiy qismlarda o'quv-jangovar va o'quv-saf guruhlariga bo'linadi.

Mashinalarning jangovar va o'quv-jangovar guruhlari zirhli tank qurollaridan, saf va o'quv-saf guruhlari esa, zirhli tank texnikalardan yaratiladi.

Harbiy ta'lim muassasalar va o'quv qismlarida barcha shtatdagi mashinalar tegishli ravishda o'quv-jangovar va o'quv-saf guruhlariga kiritiladi.

Jangovar guruhga tanklar, o'ziyurar artilleriya qurilmalari (O'AQ), piyodalar jangovar mashinalari (BMP), jangovar desant mashinalari (BMD), zirhli transportyor (BTR), jangovar razvedka dozor mashinalari (BRDM), yengil zirhli transportyorlar (yeZT) va ularning modifikatsiyalari hamda shu mashinalar bazasida yaratilgan boshqa mashinalar kiradi. Shuningdek, bu guruhga qo'mondonlik hamda boshqarma mashinalari ham kiradi.

O'quv-jangovar guruhiga kiruvchi mashinalardan jangovar tayyorgarlik mashqlarini bajarish maqsadlarida foydalaniladi.

Saf guruhiga tanklarni shatakka oluvchilar (TT), zirhli ta'mirlash evakuatsiya mashinalari (BREM), yengil zirhli ta'mirlash evakuatsiya mashinalari, zirhli tank qurol va texnikalarni ta'mirlash va texnik xizmat ko'rsatuvchi ko'chma vositalari hamda mototsikllar kiradi.

O'quv-saf guruhiga esa, ta'mirlash qism va bo'linmalarida mutaxassislarni tayyorlash va ZTQTLar ekspluatatsiyasini ta'minlash uchun foydalaniladigan shu turdagi mashinalarning bir qismi ajratiladi.

Mashinalar jangovar va saf guruhlariga faqat yangi va kapital ta'mirdan chiqqan, texnik soz, ehtiyot qismlar, asbob-uskunalar va kerakli jihozlar bilan to'liq butlangan hamda navbatdagi ta'mirgacha kamaymaydigan zaxiraga ega bo'lgan mashinalar kiritiladi.

Tinchlik davrida zirhli tank qurol va texnikalardan foydalanish jarayoni, harbiy qism va bo'linmalarining doimiy jangovar shayligini ta'minlash, shaxsiy tarkibning jangovar tayyorgarligini muntazam ravishda oshirish, jangovar (saf) guruhi mashinalari uchun belgilangan kamaymaydigan zaxira miqdorini hamda mashinalarni o'rta va kapital ta'mirlashga navbatma-navbat jo'natilishini ta'minlashi kerak.

Foydalanish jarayonida jangovar guruhiga tegishli mashinalarning kamaymaydigan zaxirasi jangovar va o'quv-jangovar guruhiga tegishli mashinalarning motoresurslari hisobidan ushlab turiladi.

Mashinalarning yillik foydalanish miqdorlarini va har bir foydalanish guruhidagi mashinalar sonini belgilashda shaxsiy tarkibni jangovar tayyorgarlik talabini bajarish bilan bir vaqtda jangovar mashinalarning kamaymaydigan zaxiralarini ushlab turishni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak.

Harbiy qismning jangovar tayyorgarlik rejasini amalga oshirishni to'liq ta'minlaydigan mashinalar va motoresurslar hisobini ishlab chiqqandan keyin, jangovar guruhdagi mashinalarning kamaymaydigan zaxirasini ushlab turish talabini tekshirib ko'rish kerak bo'ladi. Agarda mashinalarning kamaymaydigan zaxirasi talablari bajarilsa, mashinalardan foydalanish uchun ishlab chiqilgan hisob-kitoblar bo'yicha amalga oshiriladi. Aksincha bo'lsa, bu hisob - kitoblarga o'zgartirishlar kiritiladi. Mashinalardan foydalanish jarayonida shu narsani nazardan qochirmaslik kerakki, bunda o'quv-jangovar guruhidagi mashinalarning motoresurs miqdorini oshirish, shu guruhdagi mashinalar sonini oshirish yoki yillik foydalanish miqdorini kamaytirish hisobiga amalga oshirilsa, jangovar guruhdagi mashinalarni kamaymaydigan zaxirasini ushlab turish sharoiti yaxshilanadi va aksincha, yillik foydalanish miqdorining ko'payishi bu shartning bajarilishini yomonlashtirishi mumkin.

Mashinalarni ekspluatatsiya qilishni rejalashtirishda qo'shilma, qism komandirlari va muassasa boshliqlariga mashinalarning motoresurslarini xuddi shunday rusum va guruhdagi mashinalar hisobidan, faqat **bir yillik me'yordan**

oshmagan holda ko'paytirishga ruxsat beriladi. Shu tariqa, jangovar guruhdagi mashinalarning motivesursi tejaladi va kamaymaydigan zaxirasi ushlab turiladi.

Jangovar guruhdan o'quv jangovar guruhiga eng ko'p ishlatilgan mashinalar, ishlab chiqarilgan yili hamda texnik holatiga qarab o'tkaziladi. Mazkur guruhdagi mashinalar shaxsiy tarkibning jangovar tayyorgarlik darajasini ko'tarish maqsadida va taktik o'quv mashqlarida jadal foydalanadi.

Kapital tamirlashga jo'natilgan mashinaning o'rnini jangovar yoki saf guruhlariga xuddi shunga o'xshash mashina bilan to'ldiriladi, o'rta ta'mirlashga jo'natilgan mashinaning o'rnini esa, to'ldirilmaydi, ammo lekin ta'mirlashdan keyin xuddi shu mashinani o'zidan o'quv-jangovar yoki o'quv-safi guruhida foydalaniladi.

Jangovar yoki saf guruhiga tegishli mashinalar o'rnini yangi yoki kapital ta'mirlashdan chiqqan mashinalar bilan to'ldirib boriladi. Butlash uchun kelgan mashinalarning motivesurslar sarfi, topshirilgan (kapital ta'mirlashga yuborilgan) mashinalarda sarf qilinmagan motivesurslarning yillik me'yorlar qoldig'i chegarasida sarflanadi.

Harbiy qism yangi texnikalar bilan butlanganda, birinchi navbatda o'quv jangovar guruhi to'ldiriladi, shu bilan birga shaxsiy tarkibni tayyorgarlik rejasini sifatli ta'minlash uchun jangovar va o'quv-jangovar guruhga tegishli mashinalarning motivesurslari yillik miqdor darajasida qoladi.

Yangi turkum texnikasi va qurol-aslahalar bilan qurollanganda, shaxsiy tarkibni qayta tayyorlash maxsus dasturlar asosida o'tkaziladi.

Avtomobil texnikalarini foydalanish guruhlariga bo'linishi va mashinalardan tinchlik davrida foydalanish tartiblari

O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi qo'shilma (harbiy qism)larida har xil namunadagi va turli rusumdagi avtomobil parki mavjud. Ularning aksariyat guruhini g'ildirakli avtomobil texnikalarining ko'p maqsadli avtomobillari tashkil qiladi.

Harbiy avtomobillar murakkab sharoitlarda va yo'llarda ekspluatatsiya qilishga mo'ljallangan va shaxsiy tarkibni, turli xil yuklarni hamda tirkamalarni tashish uchun xizmat qiladi.

Avtomobil texnikasi o'z ichiga avtomobil texnikasi va avtomobil anjomlarni oladi.

Avtomobil texnikasiga quyidagilar tegishli:

ko'p maqsadga mo'ljallangan avtomobillar, g'ildirakli shataklar, ko'p o'qli maxsus g'ildirakli shassilar va ko'p o'qli g'ildirakli og'ir shassilar, qurol-aslahalar, boshqaruv vositalari va maxsus texnikalarni o'rnatish uchun (montaj qilish)

mo'ljallangan g'ildirakli bazali shassilar, g'ildirakli shassiga o'rnatilgan avtomobil texnikalariga ko'chma texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash vositalari;

zanjirli shataklar, transportyor-shataklar va transportyorlar, zanjirli shataklarning bazali shassilari, qurol-aslahalar, boshqaruv vositalari va maxsus texnikalarni o'rnatish uchun (montaj qilish) mo'ljallangan transportyor-shataklar va transportyorlar; zanjirli shassiga o'rnatilgan avtomobil texnikalariga ko'chma texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash vositalari;

mexanik shatak va yordam berish ishlari uchun qo'llaniladigan traktorlar;
tirkama va yarim tirkamalar.

Avtomobil anjomlariga quyidagilar kiradi: mashina agregatlari va ehtiyot qismlari, elektrojihozlar, avtomobil shinalariva rezinotexnik ashyolar; avtomobil texnikalarni ekspluatatsiya qilish va ta'mirlash uchun uskunalar, asboblar, jihozlar; texnik (avtomobil) tayyorgarlik uchun harbiy-o'quv anjomlar (amaliy ishlar uchun eksponat-mashinalar, kesma agregatlar, trenajyorlar, maketlar, stendlar, adabiyotlar va x.q); qurol-aslaha va texnika majmualariga tegishli avtotraktor turidagi dvigatel va agregatlar.

Avtomobil texnikalar turlari buyicha yengil, yuk tashish va maxsus texnikalarga bo'linadi.

yengil avtomobillarga xizmat faoliyatini ta'minlash, shaxsiy tarkibni tashish(2 tadan 7 kishi miqdorda), yengil texnika va yuklarni tashish uchun mo'ljallangan mashinalar kiradi.

Yuk tashuvchi avtomobillarga yuk platformasi (kungi) bor va shaxsiy tarkibni tashish, qurol-aslahalarni hisobi bilan har-xil moddiy vositalarni yoki qurol-aslaha va texnikalarni shatakka olish uchun mo'ljallangan mashinalar hamda samosvallar va katta (sedelnyy) shataklar yuk tashuvchi tirkamalari kiradi.

Maxsus avtomobillarga ulargaqurol-aslaha o'rnatilgan, aniq bir yuk tashish uchun jihoz yoki moslamalar va shu turga mos kuzovlari bor mashinalar hamda sanitar avtomobillar, passajirli, shtab va boshqa avtobuslar kiradi.

Avtomobil texnikalar tinchlik vaqtida jangovar, saf, transport va o'quv foydalanish guruhlariga bo'linadi.

Jangovar guruhga qurollar-aslahalar, radiolokatsiya apparaturalari, boshqaruv va aloqa vositalari o'rnatilgan, qurol-aslaha majmualariga kiruvchi mashinalar, shuningdek, artilleriya tizimlari, artilleriya o't ochishini va raketalarni boshqarish apparaturalari o'rnatilgan tirkamalarni shatakka olib yurishga (hisoblarni tashib yurishga) mo'ljallangan avtomobillar kiradi.

Saf guruhiga shaxsiy tarkibni, qurol-aslahalarni, o'q-dorilarni, harbiy-texnik anjomlarni va boshqa moddiy vositalarni tashishga, uchuvchi apparatlarni shatakka olish va ularga texnik xizmat ko'rsatishga, qurol va texnikalarni evakuatsiya qilishga, shuningdek, maxsus qo'shinlarning muhandislik, yo'lsozlik va boshqa qism (bo'linma)larning texnik ta'minoti bo'linmalarini maxsus jihozlarini o'rnatishga mo'ljallangan mashinalar kiradi.

Transport guruhiga harbiy qismningkundalikxizmat faoliyatini, xo'jalik, madaniy-maishiy, tibbiy va boshqa ta'minotlarni ta'minlash uchun mo'ljallangan mashinalar kiradi.

O'quv guruhiga shaxsiy tarkibni amaliy haydashga o'rgatish va shu mashinalarga o'rnatilgan maxsus jihozlardan amaliy foydalanishga mo'ljallangan mashinalar kiradi.

XULOSA

Tinchlik davrida qurol-aslaha va texnikalarni ekspluatatsiya qilish O'R MV buyruqlarining talablariga asosan tashkillashtiriladi va qo'shinlarni jangovar tayyorgarlik rejasini bajarish maqsadida amalga oshiriladi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasi. – T., 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining 2020 yil 30 martdagi 300 - sonli buyrug'i "Raketa-artilleriya qurol-aslahalari bo'yicha Qo'llanmani tasdiqlash to'g'risida".
3. O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining 2020 yil 3 martdagi 222 - sonli buyrug'i "O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi qo'shinlarida zirhli tank xizmati faoliyatini yuritish tartibi to'g'risidagi Nizom".
4. "ZTQT saqlashga oid qo'llanma". - T.,2005.

TERRORIZM VA FUQARO MUHOFAZASI

Bozorov Umidjon Negboyevich

Navoiy viloyati FVB Hayot faoliyati xavfsizligi o'quv markazi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada "terrorizm" atamasi va uning ma'nosi, din va davlat munosabatlariga ta'siri, terrorchilik harakatlari tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarning oldini olish chora-tadbirlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Terrorizm, diniy ong, diniy-ekstremistik g'oyalar, diniy muassasalar, fuqaro muhofazasi, «Islom lashkarlari», siyosiy «o'yinlar».*

ABSTRACT

This article discusses the term "terrorism" and its meaning, its impact on religion and state relations, and measures to prevent emergency situations that may arise due to terrorist activities.

Keywords: *Terrorism, religious consciousness, religious-extremist ideas, religious institutions, civil protection, "Islamic armies", political "games".*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается термин «терроризм» и его значение, его влияние на религию и государственные отношения, а также меры по предупреждению чрезвычайных ситуаций, которые могут возникнуть в связи с террористической деятельностью.

Ключевые слова: *Терроризм, религиозное сознание, религиозно-экстремистские идеи, религиозные институты, гражданская защита, «исламские армии», политические «игры».*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev boshchiligidagi hukumatimiz tomonidan, bir qancha xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan aholini turli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning huquqiy asoslarini belgilovchi O'zbekiston Respublikasining 1999-yil 20 avgustdagi "Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda favqulodda vaziyatlar ro'y berishi va rivojlanishining oldini olish, favqulodda vaziyatlar keltiradigan talofotlarni kamaytirish va favqulodda vaziyatlarni bartaraf etish maqsadida qabul qilingan.

Mamlakatimiz milliy davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen favqulodda vaziyatlardan muxofaza qilish, xavfsizlikni taʼminlash, barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishdan iboratdir. Bu esa favqulodda vaziyatlarni oldindan aniqlash va aholini bu xavfdan ogohlantirish borasida samarali tadbirlar oʻtkazish, favqulodda vaziyat roʻy berganda tezkor harakat qilish, insonlarning qurbon boʻlishiga yoʻl qoʻymaslik, iqtisodiy zarar kam boʻlishini, xavfsizlikni oʻz vaqtida taʼminlashni taqozo etadi. Bugungi kunda favqulodda vaziyatlarda mamlakat va uning aholisi xavfsizligini har tomonlama taʼminlashga qaratilgan qaror, farmonlar va meyoriy hujjatlar qabul qilinib, amaliyotga samarali tadbiriq etib kelinmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Favqulodda vaziyat - bu alohida hududda, hudud obʼektida yoki suv havzasida odamlarning normal yashash sharoitlari va faoliyatining buzilishi. Favqulodda vaziyatning sababi halokat, falokat, tabiiy ofat yoki boshqa xavfli hodisa, shu jumladan epidemiya, epizootiya, yongʻin boʻlishi mumkin. Shu kabi favqulodda holatlar sodir boʻlgan hududda yoki obʼektida yashash, u yerda iqtisodiy faoliyat olib borish odamlarning oʻlimi yoki jiddiy moddiy yoʻqotishlarga olib kelishi mumkin.

Xavf manbasining turi jihatdan favqulodda vaziyatlar:

- tabiiy;
- texnogen;
- ijtimoiy-siyosiy;
- harbiy xarakterga ega boʻlishi mumkin.

Dunyoda favqulodda vaziyatlarga qarshi kurash azaldan umumbashariy muammoga aylanib ulgurgan. Shunday qilib, sayyoramizdagi tabiiy va texnogen ofatlar natijasida har yili millionlab odamlar vafot etmoqda. Jahon miqyosida mamlakatlar milliardlab moddiy zarar koʻrmoqda. Joriy yilda tabiiy va epidemiologik holatlar taʼsirida, ushbu salbiy koʻrsatkichlar bir necha barobar oʻsishda davom etmoqda.

Favqulodda holatlar, ayniqsa bolalar uchun xavf tugʻdiradi. Favqulodda holatlarda bolalar va axolini barcha qatlamiga:

1. Favqulodda vaziyatlarda xotirjam boʻlishga harakat qilish va ommaviy axborot vositalari va boshqa manbalardagi himoyalanih boʻyicha tavsiyalarga amal qilishlarini tushuntirish;
2. agar hayot va sogʻliqqa zudlik bilan tahdid tugʻilsa, xavfli joydan barcha mumkin boʻlgan usullar bilan chiqib ketishga harakat qilish kerakligini uqtirish;

3. favqulodda vaziyatlarda bolalarning yonlarida ota-onalari yoki boshqa yaqinlari bo'lishlari muhimligi sababli, yaqinlari yonida bo'lishlarini imkon qadar ta'minlash;

4 tabiiy ofat, baxtsiz hodisa yoki falokat yuz berganda birinchi o'rinda bolalarga zarur tibbiy yordam ko'rsatilishini, sanitariya-gigiena sharoitlari va yaxshi ovqatlanishlarini tashkil etish;

5. terrorizm, qurolli to'qnashuvlar va insonga nisbatan zo'ravonlikning boshqa holatlari bolalarda zo'riqish holatlarni keltirib chiqaradi.

Terrorizm muammosi XX asrning oxiri, ayniqsa uning so'nggi 10 yilida xalqaro jamoatchilikni qattiq tashvishga solib qo'ydi.

Terrorizm bu – ma'lum siyosiy maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan, tinchlikka, fuqarolar xavfsiligiga va hayotiga zo'ravonlik ishlatish, yoki, uni qo'llash xavf xatarini tug'diradi. Terrorizm umuminsoniy va davlat ahamiyatiga molik masalalarni hal etish yo'lida asosiy to'siqlardan biri bo'lish uchun harakat qilayotgan zamonamizning o'ta xavfli jamiyatlaridan biridir. Bu jarayonga nisbatan samarali qarshi turish uchun, avvalo, terrorizmning mohiyatini, uning sabablari, yuzaga kelish shartlari va omillarini tushunib olish zarur.

Millionlab odamlarning nobud bo'lishiga olib keluvchi infratuzilma ob'ektlarida va turar joy binolarida terrorchilik harakatlarining dunyo amaliyotida tez-tez sodir bo'layotgan O'zbekiston Respublikasining «Aholini va hududlarni tabiiy hamda texnogen tusdagi favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilish to'g'risida», «Fuqaro muhofazasi to'g'risida»gi qonunlariga muvofiq muhofaza tadbirini shoshilinch ravishda ko'rilishini, terroristik xurujlarni oldini olish ishlariga aholining barcha tabaqalarini jalb etishni talab etmoqda. Iqtisodiy ob'ektlarda terrorchilik harakatlari tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan favqulodda vaziyatlarning oldini olish va ularning oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha ishchi, xizmatchi va muhandis – texnik xodimlarni fuqaro muhofazasiga oid amaliy tadbirlar ko'rish lozim. Hayotiy faoliyat xavfsizligi asoslari bo'yicha tegishli ma'ruzalar o'quv dasturlarini kiritilgan, aholining xavfsizlik sohasidagi savodxonligini oshirishga qaratilgan o'quv – taktik mashqlarni o'tkazish, terrorchilik harakatini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi sharoitlar vujudga keltirgan.

Ma'lumki, mamlakatimiz fuqarolik jamiyatini mustahkamlash yo'lidan bormoqda. «Fuqarolik jamiyati» degani esa, birinchi navbatda, jamiyat boshqaruvining muayyan sohalarini davlat organlari va tashkilotlaridan bosqichma-bosqich noxukumat tuzilmalarga o'tib borishini anglatadi. Demokratik mamlakatlar tajribasi shundan dalolat bermoqdaki, fuqarolik institutlari ma'naviyat va ma'rifat,

ilm-fan va madaniyat bilan bogʻlik soxalarda oʻzini koʻproq namoyon etib boradi. Oxirgi yillarda Oʻzbekistonda bu sohada katta islohotlar amalga oshirilmoqda. Milliy gʻurur, oʻzlikni anglash, milliy-diniy qadriyatlarni toʻgʻri va sogʻlom idrok etishga xizmat qilishga qaratilgan maʼnaviy-maʼrifiy yoʻnalishdagi qator jamgʻarmalar, uyushmalar va markazlar tuzilmoqda. Ular davlat tashkilotlaridan qabul qilib olinayotgan tegishli boshkaruv va tarbiyaviy-maʼrifiy funksiyalarni bajarishga xarakat qilmokda. Davlat organlari, oʻz navbatida, ularning mustahkamlanib borishi uchun zarur moddiy-maʼnaviy va qonuniy asoslarni yaratishga faol koʻmaklashmoqda.

XULOSA

Mustahkamlanib borayotgan milliy oʻzlikni anglashga bevosita aloqador diniy qadriyatlarning toʻgʻri va sogʻlom idrok etilishiga qaratilgan maʼrifiy-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishi kerak. Boshqacha aytganda, ularning asosiy vazifalaridan biri - diniy qadriyatlar, eng avvalo, insonning maʼnaviy kamolotiga xizmat qilishi lozimligi xaqidagi azaliy xaqiqatni, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod ongiga singdirib borishdir. Bundan ham muhimi, — diniy eʼtiqod siyosiy «oʻyinlar» maydoni emasligi, bu kabi «oʻyinlar»ning jamiyat xavfsizligi va barkarorligi uchun xatarli ekanini ilmiy-tarixiy va hayotiy dalillar bilan asoslagan holda keng ommaga muntazam tushuntirib borishdan iboratdir. Ushbu ishdan koʻzlangan pirovard natija xalqimiz uchun qadimdan anʼanaviy boʻlib kelayotgan diniy-maʼnaviy merosga sadoqatni mustahkamlash, shu orqali, diniy qadriyatlarning xaqiqiy oʻrnini toʻgʻri idrok etish, diniy vaziyatning sogʻlom va tabiiy rivojlanishiga amaliy hissa qoʻshishdan iborat boʻlgani uchun ham u quruq tashviqot boʻlib qolmasligi kerak. Diniy qadriyatlarning sogʻlom va toʻgʻri idrok etilishiga qaratilgan faoliyat koʻhna va serqirra tariximiz, hamda, ajdodlarimiz qoldirgan ibratli maʼnaviy merosga asoslanishi lozim. Fuqarolik jamiyati institutlari mustahkamlanib borgan sari, buyuk bobokalonlarimiz qoldirgan boy ilmiy-maʼnaviy meros, jumladan, maʼnaviyatimizning uzviy qismi boʻlgan milliy-diniy qadriyatlarni chuqur va yangicha yondashuv asosida oʻrganish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

REFERENCES

1. Z.Islamov. Diniy ekstremizm va terrorizm ga qarshi kurashning maʼnaviy-maʼrifiy asoslari.
2. BMT Bosh Assambleyaning 2000 yil 8 sentabrdagi 55/2-rezolyutsiyasi bilan taʼsis etilgan BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTINING MING YILLIK DEKLARATSIYASI.

-
3. Alexander, Y., & Pluchinsky, D. A. (Eds.). (1992). European Terrorism- Today & Tomorrow. New York: Brassey's.
 4. Ravshanov, F. R., & Azimov, H. Y. (2021). Xavf va xavfsizlik: tarix va Hozir.
 5. Cranston, A. (1986). The Nuclear Terrorist State. Netanyahu, B. (Ed.), Terrorism, How The West Can Win (1st ed.) in (177-181). Toronto: Collins Publishers.

SEMENTBETON QOPLAMA PLITALARI ORASIDA KO'TARILISHLAR HOSIL BO'LISHIGA OLIB KELADIGAN OMILLARINI TAHLIL QILISH

Dauletov Madiyar Boranbaevich
Qoraqalpoq davlat universiteti assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sementbeton qoplamali yo'llardagi ko'tarilishlarning hosil bo'lmashligi, choklarning ishlash mexanizm, yurib o'tayotgan avtomobildan tushadigan yuklama plitaning bir qismidan ikkinchi qismiga samarali tarzda uzatilishi, choklardagi shtir orqali birikishlari haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, sementbeton plitalari orasidagi ko'tarilishlar hosil bo'lishiga sabab bo'luvchi omillar tahlil qilingan. [1]

Kalit so'zlar: Sementbeton qoplamali yo'llar, ko'tarilishlar, choklar, shtir, darzlar, konstruksiya, deformatsiya, siqilish choki, plita.

АННОТАЦИЯ

В данной статье высказывается мнение о не проявленные уступы на дорогах с цементобетонным покрытием, механизм работы швов, эффективной передаче нагрузки от проезжающего автомобиля с одной части плиты на другую часть, и соединение швов с помощью штыри. Кроме того, были проанализированы факторы, вызывающие подъем между цементобетонными плитами.

Ключевые слова: Цементобетонные дороги, уступы, стыки, штыри, трещины, конструкция, деформация, сжатый шов, плита.

ABSTRACT

This article expresses an opinion about the unmanifested ledges on roads with cement concrete pavement, the mechanism of operation of the seams, the effective transfer of the load from a passing car from one part of the slab to another part, and the connection of the seams using pins. In addition, factors causing lift between cement concrete slabs were analyzed.

Keywords: Cement concrete roads, steps, joints, pins, cracks, construction, deformation, compressed joint, slab.

KIRISH

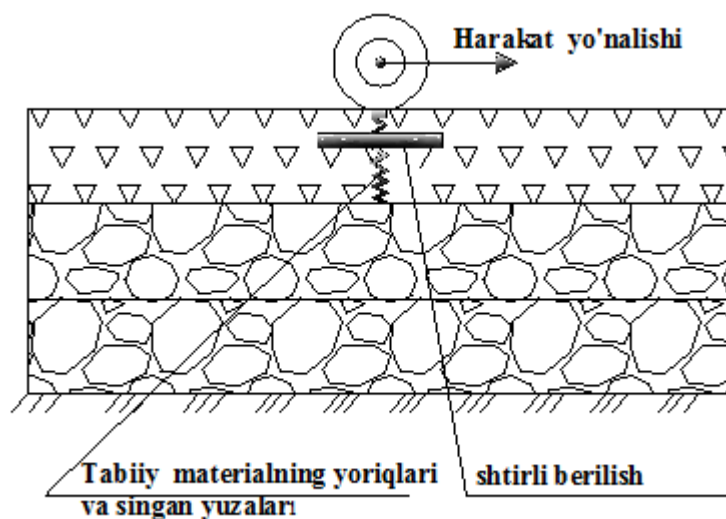
Transport oqimi jadal sur'atlar bilan o'sayotgan bugungi sharoitda, ayniqsa, oqim tarkibiga o'qiga tushadigan yuklama 13 tonna va undan ortiq avtomobillar mavjudligi mustahkamligi yuqori bo'lgan va uzoq xizmat qiladigan sementbeton qoplamali yo'l to'shamalarini qurish taqozo etmoqda. Shu munosabat bilan, o'zbek milliy avtomagistrali tarkibiga kiruvchi 2306 km uzunlikdagi avtomobil yo'llarini qurish va qayta qurish dasturi doirasida 474 km uzunlikdagi 1^b-toifali 4 ta harakat tasmvsiidan iborat monolit sementbeton qoplamali yo'l to'shamalarin qurish ko'zda tutilgan. [1]

Shuning ushun bugungi kunda o'zbek milliy avtomagistrali tarkibiga kiruvchi A-380 "G'uzor-Buxora-Nukus-Beynov" avtomobil yo'lida to'rt tasmali monolit sementbeton qoplamasini qurish ishlari investitsiya dasturlari asosida jadal sur'atlar bilan olib borilmoqda.

Respublikamizning quriq-issiq iqlim sharoitida sementbeton qoplamalarini qurish va ekspluatatsiya qilish bo'yicha bir qancha muammalarga duch kelinmoqda. Bu muammalarni bartaraf etish maqsadida maqsadida ilimiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ko'tarilishlar hosil bo'lmasligi uchun, chok paydo bo'lgan ondan boshlab, yurib o'tayotgan avtomobildan tushadigan yuklama plitaning bir qismidan ikkinchi qismini samarali tarzda uzatilishini ta'minlash kerak. Buni plitaning ikkala qismi materiali tabiiy ishlashda va choklardagi "shtir" orqali birikish orqali erishiladi (1-2-rasmlar).



1-rasm. Ko'ndalang siqilish chokining ishchi holati sxemasi.

Qoplama darz ketgan bo'lsa ham, siniqning ikki tomonidagi bo'laklar bir-biriga zich tegib tursa, siniq tishlar yuklamani u tomondan bu tomonga uzata oladi. Bir burchakdagi siniqning tishlari ikkinchi bo'lakdagi siniqlarning bitig'iga kirib turgan bo'lsa, yuklama yaxshi uzatiladi. Biroq bunday holat uzoq vaqt davom etilmaydi.



**2-rasm. Ko'ndalang siqilish choki ishlab ketgandan keyingi ko'rinish
(G'uzor-Buxora-Nukus-Beynov yo'li 262-km bo'lagi).**

Yoriqlarning ikki tomonidagi bo'laklar bir-biriga nisbatan vertikal yo'nalishda siljib qolsa, chok boshqacha ishlaydi: bir tomonni, ikkinchi tomonning botiqlariga to'g'ri kelmay qoladi; yoriq kattalashganda bo'laklarni keruvchi kuch hosil bo'ladi.

Vertikal siljish va eguvchi kuch, ikkalasining ta'sirida eriq sababli ikkiga ajragan plita bo'laklarining ilgarigi ilashgan holati susayadi, yo'qoladi.

Harorat pasayganda plitaning o'lchamlari birmuncha kamayib, chok kattalashishiga sabab bo'ladi. Yil davomida, sutkalararo haroratning ko'tarilib-tushib turishi asos va betonning deformatsiyalanishi xususiyatlari sabablari ko'ndalang siqilish chokining eni ham bir xilda turmaydi.

Ba'zi mamlakatlarda ko'tarilishlar "klass"larga ajratiladi (1-jadval).

1-jadval[4]

Ko'tarilish "klass"	Ko'tarilish balandligi h, mm
Past	$h < 3$
O'rtacha	$3 < h < 6$
Baland	$6 < h < 9$
Juda baland	$h < 9$

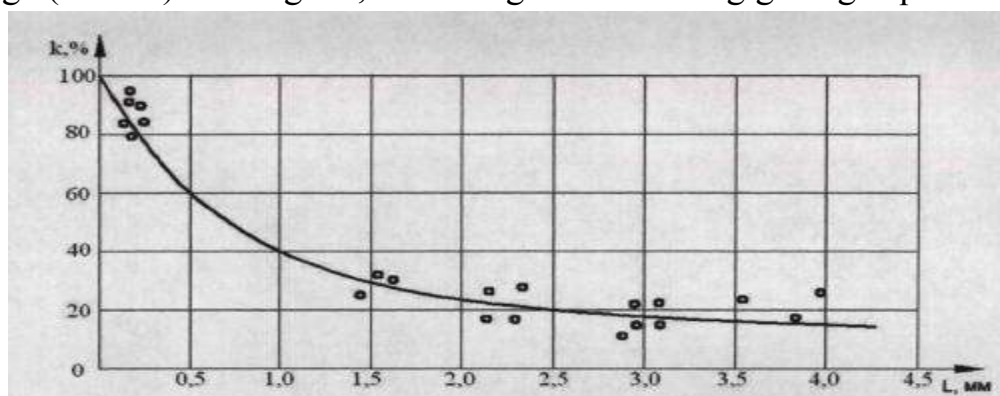
B.N.Karpov [7], yil davomida harorat o'zgarishlari ta'sirida chokning ajralish miqdorini taxminan aniqlaydigan aniqlaydigan formulani taklif qilgan:

$$l_f = l_r + l_u - l_t - l_s - l_{sh} \quad (1)$$

Bu erda l_f –chokning amalda ochilishi (kengayishi); l_r –plitalar erkin siljishi natijasida chokning ochilishi; l_u –betonning cho'kishi natijasida chokning ochilishi;

l_t –ishqalanish kuchlari, plitaning asos bilan ishlashuvi natijasida chokning ochilmay qolishi; l_s –plita muzlab asosga yopishib qolishi sababli chokning ochilmay qolishi; l_{sh} –shtirlarning qarshiligi sababli chokning ochilmay qolishi.

Yurib o'tayotgan transport vositasidan tushayotgan yuklamani plitadan plitaga uzatish koeffitsienti, ba'zan, soxta siqilish chokining eniga bog'liq bo'ladi (3-rasm). Bu rasmdan ko'rinadi-ki, chokning eni qanchalik kichkina bo'lsa, chokning konstruksiyasi yuklamani plitadan plitaga shunchalik ko'p (yaxshi) o'tkazadi. Yoriqning ikki tomonidagi bo'laklar bir-biriga ulashish samarasi esa, material turiga, betonga ishlatilgan to'ldiruvchiga, uning mustahkamligi, shakli, donalari o'lchamlariga (4-rasm) shuningdek, betonning mustahkamligiga bog'liq.



3-rasm. Ko'ndalang siqilish chokining ochilish eniga qarab plitadan plitaga yuk uzatilishi dinamikasi.

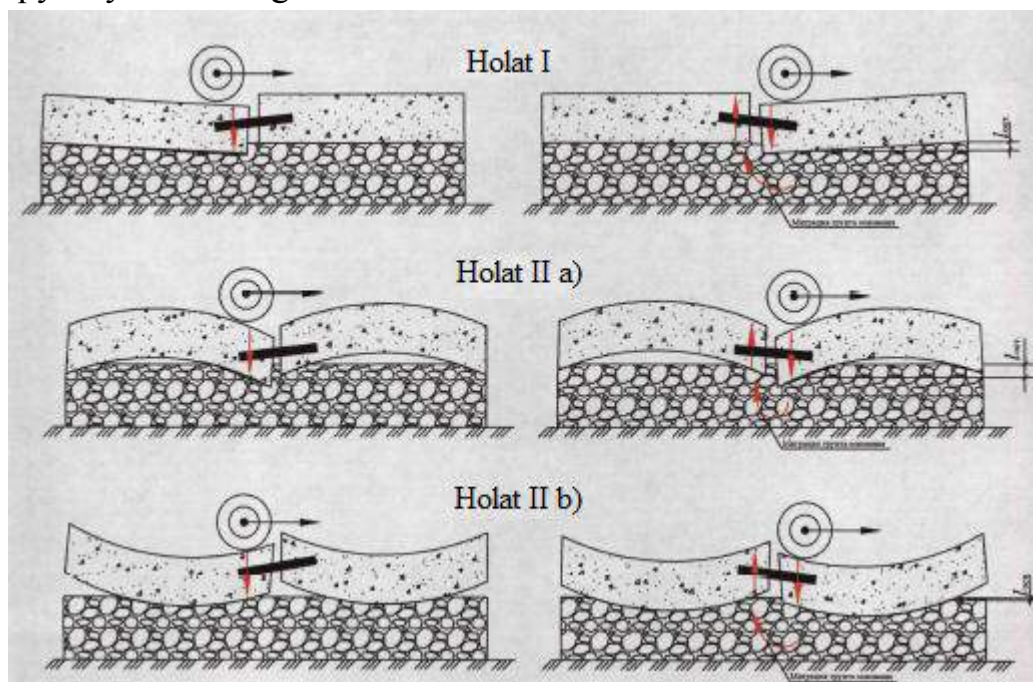


4-rasm. Materialning siniq yuzasida tabiiy ilashish mexanizmini amalda ko'rsatish.

Materialning siniq yuzasidagi tabiiy ilashuvi qisman yoki to'liq yo'qolgach, plitadan plitaga yuklama o'tkazish shtirlar orqali amalga oshadi. Shtirlar soni va diametriga qarab ko'tarilish hosil bo'lishi va uning o'sish jadalligiga ham turlicha bo'ladi.

Shtirlar yordamida ulanish ishonchsiz va samarasiz bo'lgani sababli transport vositalaridan tushadigan yuklamalar o'sha joyda qolib ketadi, natijada asosda qoldiq deformatsiya yuzaga keladi (6-rasm, 1-holat).

Ba'zan tabiiy-iqlim sharoitlarining qoplamaga ta'siri transport yuklamalarnikidan ortiqroq shikast etkazishi mumkin. Bunda havo harorati asosiy parametr bo'ladi. Qoldiq deformatsiyalarning to'planib qolishiga qoplamaning qalinligi bo'yicha (ayniqsa, ko'ndalang choklar atrofida) haroratlar farqi ta'sirida plitaning qiyshayishi sabab bo'ladi (6 rasm, II-holat, a,b.). Tabiiyki, plitaning qiyshayishi plitaning o'zi ham bukilib qolishiga olib keladi. Eng ko'p burilish plitaning burchak qismida va chok bilan tutash qismida bo'ladi. Bu bukilishlar keyinchalik aylanib ketishi ehtimol. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, haroratlar ta'siridagi qiyshayish 2 mm gacha boradi.

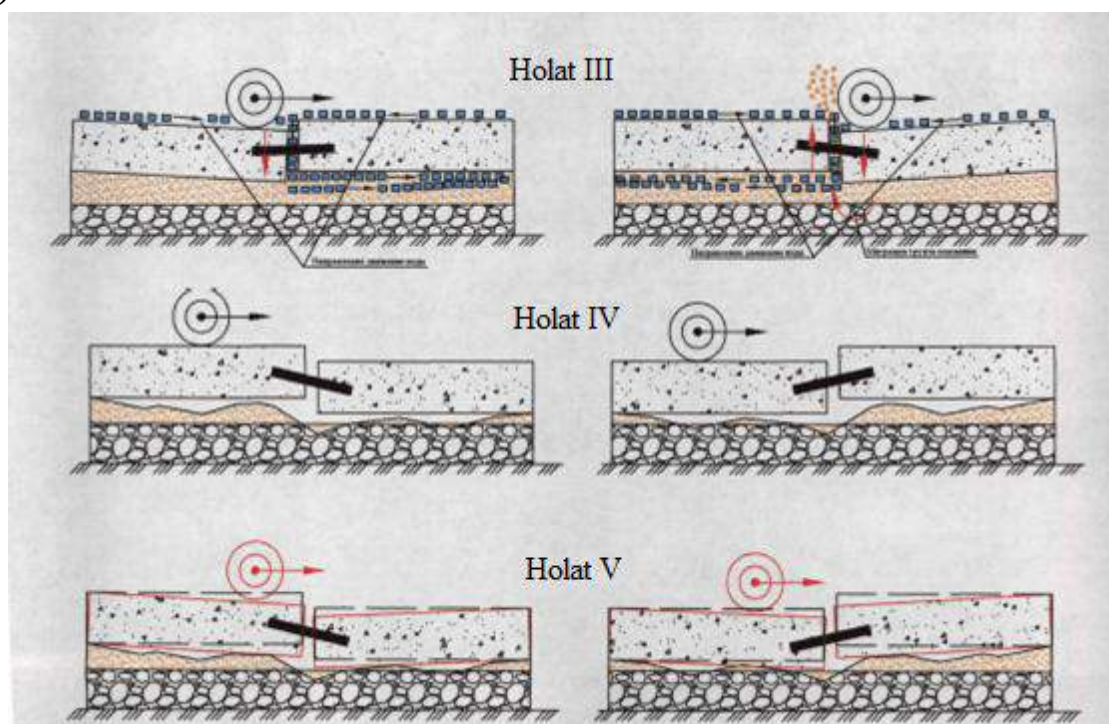


5-rasm. Sementbeton qoplamada “ko'tarilish” hosil bo'lish mexanizmi.

Ma'lumki, plitaning qiyshayishi uning qaysidir tomonga siljishiga ham sabab bo'ladi. Plitaning ko'plab marta qiyshayishi va siljishi choklardagi beton buzilib, to'zib ketishiga olib keladi. Natijada suv yo'l tushamasi ichiga o'tib, asosning pastki qatlamiga boradi. Mana shu holatda transport yuklamalari gruntning zararlarini turgan joyidan siqib chiqaradi. Buni choklarda beton plita choklaridan loy paydo

bo'lganidan ham bilish mumkin. Ayniqsa, og'ir yuk mashinalari beton plitani kuch bilan bosganda, irigan grunt qoplama chetidan otilib chiqadi (6-rasm, III-holat). Grunt zarralarining yuvilib chiqishi, tanlangan grunt turiga ham bog'liq. Kam bog'langan yoki umuman zararli bog'lanmagan grunt ishlatilgan bo'lsa, bunday shikastlanish jadal tarzda kechadi. Shu sababdan, asosan ishlatiladigan gruntga mineral yoki organik bog'lovchilar bilan ishlov beriladi.

Ko'tarilish hosil bo'lishiga sementbeton plita qanday tayanib turgani ham jiddiy ta'sir qiladi. Qoldiq deformatsiyalar va asosdagi grunt yuvilishi natijasida plita bilan asos orasida tirqishlar hosil bo'ladi, ya'ni asosga tayanish plitaning butun yuzasi orqali bo'lmaydi (6-rasm, IV-holat). Tirqish hosil bo'lganda esa, plitaning turg'unligi yo'qoladi. Agar tirqish chok atrofida bo'lsa, demak, plitaning o'sha qismi «konsol» tarzida ishlaydi. Transport vositalari o'sha joyni bosaverishi natijasida yo plita asosgacha «egilib» boradi (ko'tarilish hosil bo'ladi), yo o'sha joyidan sinadi (6-rasm, V-holat).



6-rasm. Sementbeton qoplamada ko'tarilish hosil bo'lish mexanizmi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda sementbeton plitaning asosi tayanishi yuzasi, ya'ni eni va uzunligiga bog'liq. Plitaning eng ko'pincha yo'l toifasiga qarab, tayinlansa, ko'ndalang choklar orasidagi masofa hisoblab topiladi. Bu masofaga qarab, ko'tarilish hosil bo'lishi yo tezlashadi, yo sekinlashadi.

Shunday qilib, sementbeton qoplamalarni konstruksiyalashda ko'tarilishlar hosil qiladigan sabablarni, yo'l tushamasi konstruksiyasi parametrlarini, tabiiy-iqlim va yo'l sharoitlarini hisobga olish kerak ekan.

REFERENCES

1. Amirov T.J. Avtomobil yo'llari va aerodromlar sementbeton qoplamalarini qurish. O'quv qo'llanma – T.: “SANO STANDART”. 2017 y.-256 b.
2. A.G.Yunusov, Amirov T.J, B.A.Xoliqov, A.A.Normuxammadov. sementbeton yo'l qoplamalarini qurishda ravonlikni taminlash muammolari. Me'morchilik va qurilish muammolari ilmiy texnik jurnali. SamDAQI. –Samarqand-2020. №2 (1-qism). 73-75 b.
3. MQN 44-08 «Bikr yo'l to'shamalarini loyihalash bo'yicha yo'riqnoma».
4. Фотиади А.А. Влияние параметров конструкции дорожной одежды на процесс образования уступов между плитами цементобетонного покрытия: Дис. канд. техн. наук. 2009.
5. Микаел Ди Томассо и др. Практическое реководство по технологии устройства сementoбетонных дорог. Ташкент: «Бацтриа пресс», 2021 г.-148 б.
6. Tursoat Amirov, Hojiakmal Aripov, Bobomurod Qurbonov, Matchon Tuxtayev, Sukhrob Rakhmatov. Designing the composition of road concrete with chemical additives. International Scientific Conference “Construction Mechanics, Hydraulics and Water Resources Engineering” (CONMECHYDRO - 2021) E3S Web Conf. Volume 264, 2021. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126402049>
7. Карпов, Б.Н. Характер работы швов и деформации дорожных бетонных покрытий под влиянием воздействий природных факторов. Дис. канд. техн. наук. -Л., 1970.
8. Sodiqov I.S. Avtomobil yo'llarining transport-ekspluatatsion ko'rsatkichlari. Darslik. «Transport» nashriyoti, Toshkent. 2021y-217 bet.

БЕЗОПАСНОСТЬ И НАДЕЖНОСТЬ ГИДРОТЕХНИЧЕСКИХ СООРУЖЕНИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НА ПРИМЕРЕ КАСКАДА МГЭС. БОЛЬШОГО ФЕРГАНСКОГО КАНАЛА

Салимова Хуршидабону Абдуманоновна
Инженер проектной организации АО “Гидропроект”

АННОТАЦИЯ

Гидротехнические сооружения (ГТС) необходимы для комплексного использования водных ресурсов, включая обеспечение питьевого, промышленного и сельскохозяйственного водоснабжения, ирригации и гидроэнергетики, рыболовства и судоходства, рекреации и экологической устойчивости. ГТС Центральной Азии, связанные с развитием инфраструктуры, приносят многосторонние выгоды и содействуют региональному развитию.

Ключевые слова: гидротехнические сооружения, водоснабжения, гидроэнергетика, ирригация, рекреации.

ABSTRACT

Hydraulic structures (HTS) are necessary for the integrated use of water resources, including the provision of drinking, industrial and agricultural water supply, irrigation and hydropower, fisheries and navigation, recreation and environmental sustainability. Central Asia's infrastructure-related HTS brings multilateral benefits and promotes regional development.

Keywords: hydraulic structures, water supply, hydropower, irrigation, recreation.

ВВЕДЕНИЕ

Район строительства каскада МГЭС находится в Учкурганском районе Наманганской области. Ближайшим к МГЭС населенным пунктом является г. Учкурган. В целях максимального использования гидроэнергетического потенциала с БВО «Сырдарья» согласованы изменения режима работы БФК.

Мощность каскада 12 МВт (2 х 6 МВт), расчетный расход 84 м³/с, напор 8.3 м. Среднегодовая выработка – 72,8 млн. кВт-ч.

В состав основных зданий и сооружений входят:

- перегородаживающее сооружение;
- подводящий канал МГЭС-1, МГЭС-2;
- отводящий канал МГЭС-2;
- здание станции МГЭС-1, МГЭС-2;

Основные показатели и состав гидротехнических сооружений

Таблица 1.

Основные показатели гидротехнических сооружений	МГЭС 1	МГЭС2
Тип электростанции	Русловой	Русловой
Класс капитальности	3	3
Установленная мощность, МВт	6,0	6,0
Напоры, м		
-максимальный	8,3	8,3
-расчетный	8,3	8,3
-минимальный		
Среднегодовая выработка электроэнергии, млн. кВт·ч	37,8	35,0
Водоток	БФК	
Расход, м ³ /с	84,0	84,0
Отметка уровня верхнего бьефа, м		
-максимальная	496,00	487,00
-минимальная		484,10
-НПУ	495,81	486,82
Отметка уровня нижнего бьефа, м		
-максимальная	487,31	478,32
-минимальная	484,59	475,86

Перегораживающее сооружение располагается в 30 метр выше существующего перепада на ПК142+00 БФК. Сооружение служит для создания расчетного напора ГЭС при различных расходах по БФК. Это обеспечивается за счёт устройства порога – переливного пролёта на отметке 496,33 м, равной отметке уровня воды в БФК при расходе 84,0 м³/с. Кроме переливного пролёта сооружение имеет два регулирующих пролёта с отметкой дна 493,23 м, оборудованных двумя рядами затворов. Затворы регулируют сброс воды при прохождении расходов по каналу, превышающих расход работающих гидромашин и при аварийных отключениях ГЭС, а также для промыва наносов.

Автоматический водослив рассчитан на сброс максимального расхода 100 м³/с при напоре 0,9 м, донный водосброс - на расход 40 м³/с.

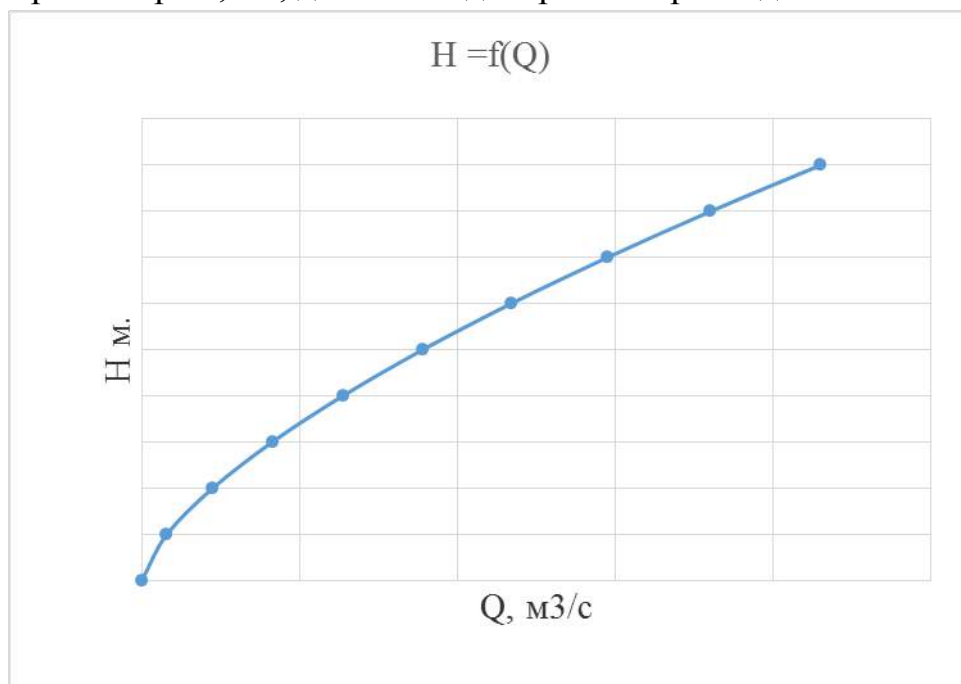


Рис.1 График зависимости напора от расхода на автомат. водосливе

Таблица 2

H	0	0.1	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6	0.7	0.8	0.9
Q	0	3.19	9.01	16.56	25.49	35.63	46.83	59.02	72.11	86.04

Подводящий канал МГЭС проходит в выемке, полувыемке-полунасыпи, насыпи. Канал предназначается для подвода воды к агрегатам ГЭС. Канал трапецидального сечения с шириной по дну 8,0 м, заложение откосов – 1:1,5. Глубина воды при расчетном расходе 84 м³/с равна 3,57 м, скорость течения – 1,77 м/с. Длина канала равна 1728,5 м, уклон по дну – 0.0003. Ширина правобережной бермы канала, по которой проходит инспекционная автодорога, принята 6 м. Ширина левобережной бермы – 5 м.

Канал выполнен в монолитной железобетонной облицовке толщиной t=15см. Бетон укладывается на втрамбованный гравий толщиной t=10см. Бетонная облицовка в продольном направлении разделяется через каждые 4 м деформационными швами (щели шириной t=2см. заливаются битумно-полимерной мастикой БПМ-6) и через 16 м – температурными поперечными швами (двух кулачковая резиновая лента). По дну канала на стыке с откосом по

технологическим требованиям и для снижения температурно–осадочных деформаций по всей длине канала устраиваются два продольных шва вышеописанной конструкции.

Объемная масса скелета грунта насыпи после уплотнения должна составлять 1,60 т/м³ при 95% обеспеченности. На насыпных участках канала устраивается противофильтрационная защита по всему сечению канала. На втрамбованный гравий укладывается тонкая полиэтиленовая пленка, сверху укладываются бентоматы, затем бетонная облицовка толщиной 15 см.

Отводящий канал проходит в выемке. Канал предназначается для отвода воды от агрегатов ГЭС. Канал трапецеидального сечения с шириной по дну 8,0 м, заложение откосов – 1:1.5. Глубина воды при расчетном расходе 84 м³/с равна 3,96 м, скорость течения – 1,52 м/с. Длина канала 136.50 м. Ширина правобережной бермы канала, по которой проходит инспекционная автодорога, принята 8.0 м. Ширина левобережной бермы – 5 м.

Канал выполнен в монолитной железобетонной облицовке толщиной t=20 см. на длине 50 м от переходного участка. Далее канал проходит в земляном русле. Бетон укладывается на гравийно–песчаную подготовку толщиной t=10 см. Бетонная облицовка разделяется деформационными и температурно–осадочными швами вышеописанной конструкции. Для предотвращения возможного выпора по дну канала предусматриваются дренажные трубы диаметром t=10 см, расположенные в шахматном порядке.

На сопряжении отводящего канала с необлицованным БФК устраивается крепление каменной наброской. Подключение к БФК осуществляется в тот же период, что и подключение подводящего канала.

Здание станции руслового типа является подпорным сооружением гидроузла и непосредственно воспринимает напор.

Здание станции запроектировано с полногабаритным верхним строением, рассчитано на установку двух агрегатов с вертикальной гидротурбиной с поворотно-лопастным рабочим колесом типа ПЛ 20/811.

Установленная мощность ГЭС – 6 000 кВт при расчетном напоре 8,3 м и расходе на каждую турбину 42,0 м³/с.

Проточная часть блока здания ГЭС с вертикальным агрегатом состоит из водоприемника, бетонной спиральной камеры трапецеидального сечения и изогнутой отсасывающей трубы.

Габаритные размеры подводного массива здания станции:

- длина (по потоку) - 41,40 м;

- ☐ ширина (поперек потока) - 40,50 м;
- ☐ высота до пола машинного зала- 17,36 м.

Подземная часть здания станции выполнена единым блоком с монтажной площадкой. Размеры агрегатного блока определены размерами спиральной камеры и отсасывающей трубы. Ширина водоприемника в плане принята равной ширине спиральной камеры.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При проектировании гидротехнических сооружений каскада МГЭС Большого Ферганского канала использовался метод расчета конструкций (в том числе и грунта) по допускаемым напряжениям.

В основу этого метода положены следующие допущения:

- распределение напряжений принимается для бетонных сечений по стадии I, а для железобетонных по стадии II, т.е. бетон на растяжение не работает;
- считается справедливой гипотеза плоских сечений и закон Гука, т.е. принимается, что нормальные напряжения при изгибе пропорциональны деформациям расстояниям волокон от нейтральной оси;
- устанавливается нормированное число "n"- отношение модулей упругости стали и бетона постоянное для данной марки бетона;
- вводится фиктивное приведенное сечение, в котором сталь приведена к материалу бетона.

Все эти допущения в совокупности привели к возможности вести расчет железобетонных элементов по формулам сопротивления материалов исходя из допускаемых напряжений, устанавливаемых отдельно для бетона и стали.

REFERENCES

1. Рабочий проект “Строительство каскада МГЭС на БФК в Наманганской области” 2017 год, АО “Гилропроект”.
2. В.И. Брызгалов, Л.А. Гордон. “Гидроэлектростанции” Красноярск: ИПЦ КГТУ, 2002. стр. 106-180.
3. Д.Р. Бозоров, Р.М. Каримов, Ж.С. Казбеков, С.Қ. Хидиров. “Гидравлика”. Тошкент - Билим – 2003. стр. 305.
4. М.Р. Бакиев, А.А. Янгиев, Н. Рахматов. “Гидротехника иншоотлари”. Тошкент - 2018 йил. стр. 226.
5. M.R. Bakiev, N. Rahmatov, A. Ibraymov. “Kanalidagi gidrotexnika inshootlaridan foydalanish”. Toshkent – 2018. стр. 72.
6. http://www.cawater-info.net/water_world/index.htm#int

JALILIY IJODIDA QUR'ONI KARIMNING TA'SIRI. "DEVONI JALILIY MISOLIDA"

Jalilov Sharofiddin

Alisher Navoiy nomidagi TDO'TAU o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola XIX asr Qo'qon adabiy muhiti vakillaridan hisoblangan Abdujalil Ziyoiy(Jaliliy)ning "Devoni Jaliliy" qo'lyozmasida "Qur'oni Karim"ning ta'siri mavzusida yozilgan. Maqolada devondagi baytlarda kelgan oyatlarga ishora bo'luvchi so'zlar oyatlar va tafsiriy manbalar asosida sharhlangan. Baytlarning mavzu ko'lami haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Qur'oni Karim", Hadis, Baqara, Fazkuruni, Nahnu aqrob iqtibos, "Qur'oni Karim" tasiri, Jaliliy devoni

АННОТАЦИЯ

Данная статья написана на тему влияния «Священного Корана» в рукописи «Девони Джалилий» Абдужалила Зияи (Джалили), одного из представителей коканской литературной среды XIX века. В статье слова, относящиеся к аятам в аятах Дивана, интерпретируются на основе аятов и тафсирных источников. Идет речь о тематическом охвате стихов.

Ключевые слова: «Священный Коран», хадисы, Бакара, Фазкуруни, Нахну акроб иктибатс, перевод «Священного Корана», книга Джалили.

KIRISH

Islom madaniyatining Makkasi va barcha mustaslam xalqlarning nurafshon ramzi Qur'oni Karim o'zining 14 asrlik tarixi davomida qanchadan-qancha mamlakatlar va allomalar taqdirida tutgan o'rni, badiiy ta'sir sarchashmalari va nufuzi tufayli chuqur ilmiy diniy tahlil va tadqiqotlarga sazovordir. Qur'on mavzulari Islom dinini qabul etgan xalqlar adabiyotiga singib, mahalliy diniy va adabiy aqidayu an'analar bilan uzviy ravishda bog'lanadi. Islom dini va mahalliy urf-odatlar to'qimasi asosida o'zbek adabiyoti ilmining shoh asarlari yaratildi. Qur'oniy mavzularning jahon va alalxusus o'zbek adabiyotiga singib o'tishi faqat diniy nuqtai nazardangina ibratli bo'lib qolmay, balki, Sharq adabiyotining biz uchun mavhum qirralarini biz uchun oydinlashtirib, turli adabiy mavzularning sarchashmalarini ochgan va hozirgi zamon o'zbek adabiyotining islom adabiyoti shajaraviy, moziydan uzilmas aloqalarini tiklashga ham madad bergan bo'lardi. Natijada Qur'on ko'zgusining nurida o'zbek adabiyotiga xos tarixiy adabiy qatlamlarning vujudga

kelishi va rivoji to'g'ri tushunilgan bo'lardi¹¹⁴. Sharq milliy an'analarning rivoji o'ziga xosligi islom adabiyotining avval arab, keyin fors va nihoyat turk jumaladan o'zbek tilidagi rivojida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Arab va noarab (asosan forsiy va turkiyzabon) adabiy oqimlarining to'qnashuvi, o'zaro singib borishi va o'zaro ta'siri jarayonida musulmon adabiyotlar aro mushtaraklik vujudga keladi va jahon adabiyoti matnida o'ziga xos va G'arb adabiyotiga ham tasir o'tkazuvchi mavqeyini shakllantiradi. Arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan islom adabiyotida qay biri ustun degan savol noo'rindir. Har bir tilda yaratilgan milliy adabiyot o'ziga xos qirralarga molik bo'lib, muayyan davrda yuksalishi davlat tili maqomiga ko'tarilishiga ham bog'liq bo'lgan. Ammo bu adabiyotlar uchun umumislom bo'lmish Qur'oni Karim tilida ijod etish va Qur'on mavzularidan keng foydalanish xosdir¹¹⁵. Musulmon adiblari qay millat vakili bo'lishidan qat'iy nazar, avvalambor yagona ummat a'zolari edi. Shu nuqtai nazardan ularning ijodida milliy xususiyatlar Qur'onda o'z ifodasini topgan umumislom va umuminsoniy bashoratalar bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi. X asrda arab xalifaligi hududlarida barpo etilgan turli tildagi adabiyotlarda milliy ohanglar kuchayishi tabiiy hol edi. Ammo mazkur davlatlar islom bayrog'ini tuban tutmaganligi va diniy e'tiqod xalq orasiga singib bo'lgani tufayli islom yo'nalishi sayozlashmadi, aksincha to'siqlarni yengib, kuchayib bordi. Hozirgi kun intilishlari bunga yorqin misol. Shu sabab arab xalifaligi yemirila boshlagandan keyin ham yagona islom madaniyati va adabiyoti nihoyasiga yetmadi, balki yangi tarmoqlar sari rivojlanib, Qur'oniy ohanglar kuchayib bordi. Alohida olingan milliy adabiyotlar ravnaqi islom adabiyotining hayotbaxshligini ta'minladi. Sharq va keng ko'lamda jahon adabiyoti tarkibida o'zbek adabiyoti ham Qur'onni asrlar davomida turlicha o'zlashtirgan va uning mavzulari asosida turfa asarlar yaratilgan. Qur'onning matni 14 asr davomida o'zgargani yo'q, o'zgarmaydi ham. Aksincha undagi iboralar turli tillarga singib o'tib, o'ziga xos Qur'oniy iboralar sifatida turli xalqlarning maqol va matallariga asos soldi. Bir so'z bilangina olam-olam ma'noni ifodalovchi iboralar jilolanib tarix nafasi jonlandi¹¹⁶. Qur'on matni o'zgarmagan, islom dinini qabul etgan xalqlar tarixi zamon zayli bilan o'zgarib borgan. Qur'on matni zamon va makonda mahalliy tarixiy muhit bilan muttasir bo'lib, har bir xalq taraqqiyotining muayyan davrida o'ziga tegishli xulosalar chiqargan, Qur'oniy mavzularni adabiy asarlarga

¹¹⁴ Karomatov X. "Qur'on va ўzbek adabiyoti", T.: O'zR FA Fan, 1993. B,-4.

¹¹⁵ Karomatov X. "Qur'on va ўzbek adabiyoti", T.: O'zR FA Fan, 1993. B,-5.

¹¹⁶ Abdinazarov Bahrom. Mumtoz adabiyotning diniy tasavvufiy manbalari. B,-4.

kiritgan. Mazkur jarayon natijasida milliy adabiyotining Qur'on matni bilan sintezi asosida badiiy va diniy didaktik asarlar yaratilgan. Diniy, falasafiy va umuminsoniy haqiqatlarni ifodalagan Qur'oniy mavzular va diniy mafkura ramzlarining Jaliliy ijodidan muhim o'rin olgani bunga yorqin dalildir. Jaliliy o'zbek mumtoz adabiyotining bir necha janrlari va mavzularida samarali ijod qilgan. Jaliliyning irfoniy adib sifatida mumtoz adabiyotimizga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Jaliliy Qur'onni va tariqat ilmini juda yaxshi bilgan shaxs bo'lgan. Jaliliy Qur'onni shu qadar yaxshi o'zlashtirgan ediki, Qur'on uning borlig'iga va ijodiga singib ketgan edi. U yaratgan har bir she'rda bevosita va bilvosita Qur'onning ta'siri bilinib turadi. Ba'zi o'rinlarda Qur'on oyatlari aynan berilgan bo'lsa, bazi o'rinlarda ularga ishora bilan, yani oyatlarining ma'nolarini nazarda tutuvchi gaplar bilan beriladi. Birgina "Ermish" radifli g'azalini tahrir qiladigan bo'lsak, g'azalda bir baytning o'zida ikki o'rinda Qur'on oyatlari berilganini ko'rishimiz mumkin. Ahamiyatli jihati shundaki Jaliliy Qur'on oyatlaridan shu qadar mohirlik bilan foydalanganki, asarning ma'nosi va ta'sir kuchi oshgan. Quyidagi misollar orqali Qur'on oyatlarini qay darajada mohirlik bilan ishlatilganini ko'rishimiz mumkin:

نَحْنُ اقْرَأْ مَعْنِي سَيِّدِيْنَ جَانِيْ تَوْيُوبَ

فَاذْكُرُوْنِيْ بُوَيْرُوقِيْغِهٖ بُوَيُوْنِ سَوْنُوْبَ.

Nahnu aqrob ma'nisidin joni to'yub,

Fazkuruni buyruqig'a bo'yun so'nub.¹¹⁷

Ushbu baytning birinchi misrasida "Nahnu aqrob.." kalimasi bilan "Voqea" surasining 85- oyatiga ishora qilinyapti ya'ni,

وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ (٨٥)

Biz esa, sizdan ko'ra yaqinmiz, ammo sizlar ko'rmaysizlar. "Voqea 85-oyat".

Ya'ni Allohning o'z bandasiga qanchalar yaqinligini anglamaysizlar, harqanday odamga, xususan jon taslim qilayotgan odamga ham Alloh taolo uning ustida turgan qarindoshidan ko'ra yaqinroq bo'ladi. Boshqa bir oyatda, Biz unga bo'ynidagi qon tomiridan ham yaqinmiz deyilgan¹¹⁸. ikkinchi misrada esa "Fazkuruni" kalimasi orqali "Baqara" surasi, 152-oyatga ishora qilinmoqda va bu bilan shoir butun fikrlarini qisqa oyat orqali ifodalayapti:

فَاذْكُرُوْنِيْ اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوْا لِيْ وَلَا تَكْفُرُوْنَ (١٥٢)

Bas, Meni zikr qiling, sizni eslarman. Va Menga shukr qiling, kufr keltirmang. (Baqara 152).

¹¹⁷ Devoni Jaliliy Abdujalil Ziyoiy. Qo'lyozma O'zRFASHI. inv № R-4325. B,-33.

¹¹⁸ Shayx Muhammadsodiq Muhammadyusuf. "Tafsiri hilol" 6-juz. Hilolnashr. B,-42.

Ushbu oyat o'zi qisqa bo'lishiga qaramay, olam-olam ma'no kasb etadi. Alloh taolo O'zi yaratgan, hayot va rizq hamda boshqa kerakli narsalarni bergan bandalariga:

«Meni zikr qiling», – demoqda.

Xo'sh, Alloh bu ojiz bandalarining eslashiga muhtojmi? Yo'q, u behojat Zot. Hamma muhtojlik bandalarda. Lekin bu amr bandalarga yaxshilik yetishi uchundir. Ular Allohni zikr qilib, eslashlari ila Alloh taoloning ularni zikr qilishiga, eslashiga erishadilar. Ammo zikr bilan zikrning farqi bor, albatta. Hech narsaga arzimaydigan ojiz bandaning eslashi qayda-yu, olamlarning Parvardigori bo'lgan Alloh taoloning eslashi qayda! Banda qanday, qachon va qayerda eslaydi? Alloh-chi?

Imom Buxoriy Nabiy alayhissalomdan rivoyat qilgan hadisi qudsiyda Alloh taolo:

“Ey odam bolasi! Agar Meni o'zing eslasang, Men ham seni O'zim eslayman, agar ko'pchilik ichida eslasang, Men seni farishtalar ichida eslayman”, – degan.

“Va Menga shukr qiling, kufr keltirmang”.

Shukr qilish ne'mat beruvchi Zotga maqto'v so'zlarini aytish va ne'matni uni bergan Zotning roziligi uchun ishlatish bilan bo'ladi. Ammo tili bilan shukr desa-yu, amali bilan Allohning aytganidan boshqani qilsa, kufroni ne'mat qilgan bo'ladi. Mo'min-musulmon doimo Allohni zikr etib, Unga shukr qilgandagina, ishi olg'a bosadi¹¹⁹.

Bu she'r irfoni tasavvufiy mavzuda yozilgan bo'lib bundan oldingi baytlardan lirik qahramonning Mosevalloh maqomidan o'tishi haqida gap ketadi, keying baytda esa biz keltirgan ikta oyat orqali fikrini ifodalaydi, ya'ni bu bilan o'zining ma'shuqasi unga naqadar yaqinligini, doim unga yaqin bo'lishini muqaddas kalomdagi oyatlari orqali dalil qilib ko'ngliga taskin berib ketadi.

Jaliliy ijodida Qur'on va Hadislardan unumli foydalanilgan quyidagi baytda ham bandaning mudom Allohning zikri ila yashashi haqida oxir borar yeri qorong'u go'r, torgina bir lahad ekanligini va Allohning bandalarga kufr keltirmasdan, ne'matlarga shukronalik bilan yashash kerakligini ifodalagan, an'anaviy usulda oyatdan qisqa bir so'zni ishora sifatida qo'llagan:

خدادين برجمیز غه فزکرونی امر فرماندور
دیماکلیق هامة قولغه همیشه یاد سجاندر.

Xudodin barchamizg'a fazkuruni amri farmondur
Demakliq hama qulg'a hamisha yodi sijondur.¹²⁰

¹¹⁹ Shayx Muhammadsodiq Muhammadyusuf. “Tafsiri hilol” 1-juz. Hilolnashr. B,-167.

¹²⁰Devoni Jaliliy Abdujalil Ziyoiy // Qo'lyozma O'zRFASHI. inv № R-4325 B,-50.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan misollardan shuni anglash mumkinki, Jaliliy Qur'on oyatlaridan har safar juda samarali foydalangan. "Devoni Jaliliy" tariqat mavzusidagi tasavvufiy, irfoniyl didaktik asar bo'lib, ixtilof bo'lmasligi uchun ko'plab o'rinlarda Qur'ondan ishoralar berilgan. Zotan tariqat vakillari birinchi navbatda shariat ilmini so'ng Qur'oni Karimni yaxshi bilishlari kerak. Jaliliy ushbu asosni Qur'on oyatlariga murojat qilgan holda mustahkamladi va shu bilan birga asarining ma'no va ta'sir kuchini oshirdi. Umuman olganda Jaliliy deyarli har bir she'rda Qur'on oyatlariga, Payg'ambarimiz hadislariga va turli duolarga murojaat qiladi va samarali foydalanadi. Bundan shoirning diniy ilmlarni va shu bilan birga arab tilini ham mukammal bilgani namoyon bo'ladi. Chunki devonda Qur'on oyatlari, hadislar va duolardan foydalanish uchun adib ushbu ilmlarni va arab tilini mukammal bilishi kerak. Ilmiy tadqiqot davomida Jaliliyni ikki tilni mukammal bilganligi, ya'ni turkiy va forsiy tillarda ijod qilganligi ma'lum bo'ldi. Jaliliy qo'lyozmasining nasriy qismi to'lagigicha fors tilida yozilgan.

REFERENCES

1. Karomatov X. "Qur'on va ўzbek adabiyeti", T.: O'zR FA Fan, 1993
2. Abdinazarov Bahrom. Mumtoz adabiyotning diniy tasavvufiy manbalari.
3. Devoni Jaliliy Abdujalil Ziyoiy. Qo'lyozma O'zRFASHI. inv № R-4325.
4. Shayx Muhammadsodiq Muhammadyusuf. "Tafsiri hilol" 1-juz. Hilolnashr.
5. Shayx Muhammadsodiq Muhammadyusuf. "Tafsiri hilol" 6-juz. Hilolnashr.

УМАР ТЕРМИЗИЙНИНГ ИСЛОМ ТАМАДДУНИ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Мухиддин Чориев

Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Илмий-тадқиқот бўлими илмий ходими

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Умар Термизийнинг илмий мероси ва унинг жамият тараққиётига қўшган ҳиссаси таҳлил қилиб ўтилади. Бугунги кунда мамлакатимизда буюк алломаларимиз қолдирган бой илмий-маънавий, диний-маърифий меросни ўрганиш масаласига алоҳида аҳамият қаратилмоқда.

Калит сўзлар: *ислом тамаддуни, “Тафсири сура тул ихлос”, “Китаб ун-нийя”, “Ал-Ҳидайия”, Имом Ғаззолий.*

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования будет проанализировано научное наследие Умара Термизи и его вклад в развитие общества. Сегодня особое значение придается изучению богатого научно-духовного, религиозно-просветительского наследия, оставленного нашими великими учеными в нашей стране.

Ключевые слова: *исламская цивилизация, «Тафсири сурат ал-ихлас», «Китаб ун-нийя», «Аль-Хидавийя», имам Газали.*

ANNOTATION

In the course of this research, the scientific heritage of Umar Termizi and his contribution to the development of society will be analyzed. Today, special importance is attached to the study of the rich scientific-spiritual, religious-enlightenment heritage left by our great scientists in our country.

Keywords: *Islamic civilization, "Tafsiri surat al-ikhlas", "Kitab un-niyya", "Al-Khidawiyya", Imam Ghazali.*

КИРИШ

Буюк аждодларимизнинг бой илмий меросини ўрганишга қаратилган тадқиқотлар натижасида яна бир ватандошимиз Умар Термизийнинг бой илмий мероси билан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди. У киши муфассир, воиз, сўфий ва факих бўлиб, ҳижрий IX аср, милодий XV асрда яшаб ўтган. Умар Термизийнинг оиласи ва туғилган манзили ҳамда қабри ҳақида бизгача маълумот етиб келмаган. У кишининг ёзган “Тафсири сура тул ихлос” ва “Китаб ун-нийя” (“Ният китоби”) асарлари бизгача етиб келган. Умар Ризо

Каҳоланинг (1323-1408/1905-1987) маълумот беришича, сўфий ва воиз Умар Термизийнинг “Тафсири суратул ихлос” ва “Китаб ун-нийя” (“Ният китоби”) асарлари Қоҳирадаги “ал-Хидайвия” кутубхонасида 2/173, 17945 рақамлари остида сақланмоқда [1, б. 320].

Бизнинг қўлимиздаги “Тафсири суратул ихлос” китоби хижрий 857 йил, милодий - 1453 йилларда талиф этган бўлиб, ушбу китобда амалдаги ихлоснинг аҳамиятини чуқур тушунтириб берилган:

Аллоҳ таоло Баййина сурасининг 5 оятида шундай марҳамат қилади: “Ҳолбуки, улар фақат Аллоҳгагина ибодат қилишга, Унинг динигагина ихлос қилишга, бошқа динларга мойил бўлмасликка, намозни тўлиқ ўқишга, закот беришга буюрилган эдилар. Ана шу, тўғри (миллат)нинг динидир”. Ва яна Зумар сурасининг 3 оятида шундай марҳамат қилади: “Огоҳ бўлингким, ҳолис дин Аллоҳникидир”. Шунингдек, Каҳф сурасининг 110 оятида Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: “Бас, ким Роббига рўбарў келишни умид қилса, яхши амал қилсин ва Робби ибодатига биронтани ширк келтирмасин”.

Ушбу ояти карималар ҳолис ва мухлис бўлиб, фақат Аллоҳнинг розилигини истаб амал қиладиган кишилар учун нозил бўлган, шу боис Аллоҳ таоло Ўзининг мадҳ этилишини ва Унга сано айтилишини яхши кўради [3, б. 1а-б].

Албатта, Аллоҳ учун бўлган ихлос ҳар бир амалнинг асосидир. Ихлоссиз қилинган амалда ажр йўқлиги ва ихлос бўлмаган намозда савоб ҳам бўлмаслиги ва ихлос бўлмаган садақада ҳам савоб йўқлигини Умар Термизий жуда чиройли қилиб ҳадислардан намуна келтириб баён қилиб беради. Умар Термизийнинг мазкур китобларини ўқир эканмиз, бевосита Имом Ғаззолийнинг ихлос ва ният билан боғлиқ китобларини ўқиётгандек бўламиз. Умар Термизий ҳам ўз асарларини ёзишдаги услубини тўғридан тўғри Имом Ғаззолийдан олганлиги билиниб туради. Бунга бир қанча мисоллар келтиришимиз мумкин: Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтганлар: «Аллоҳ таоло айтади: Мен шерикларнинг шерикликдан энг беҳожат бўлганидирман. Ким бирор амал қилиб, унда Менга бошқани шерик қилса, Мен уни ҳам, шерик қилган нарсасини ҳам тарк қиламан».

Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ким Аллоҳнинг Юзини истаб ўрганиладиган илмни фақат бирор дунёвий нарсага етишиш мақсадида ўрганса, қиёмат куни жаннатнинг ҳидини ҳам топмайди» [3, б. 1-2 а-б].

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Қиёмат куни одамлар ичида энг аввал ҳукм қилинадиган киши шаҳид қилинган кишидир. У олиб келинади ва Аллоҳ унга Ўз неъматларини эслатади. Банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Уларнинг шукронасига қандай амал қилдинг?», деб сўрайди. У банда: «То шаҳид бўлгунимга қадар Сенинг йўлингда жанг қилдим», деб жавоб беради. Шунда Аллоҳ: «Ёлғон айтаяпсан, сен одамлар сени «жасур» дейишлари учун урушдинг ва дарҳақиқат, одамлар шундай ҳам дейишди», дейди. Сўнг уни дўзахга ташлаш учун буйруқ берилади, уни юзтубан ерга судраб, олиб кетишади.

Кейин илм ўрганган ва уни ўргатган ҳамда Қуръон ўқиган киши олиб келинади. Аллоҳ унга ҳам Ўз неъматларини эслатади. У банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Буларнинг шукронаси йўлида нима амал қилдинг?», деб сўрайди. Банда: «Сен учун илм ўргандим, уни бошқаларга ўргатдим ва Қуръон ўқидим», деб жавоб беради. Аллоҳ: «Алдаяпсан, сен илмни одамлар сени «илмли», дейишлари учун ўргандинг, Қуръонни эса одамлар «қори», дейишлари учун ўқидинг, дарҳақиқат, одамлар шундай дейишди», дейди. Шундан сўнг буйруқ берилади, уни дўзахга ташлаш учун юзтубан ерга судраб, олиб кетишади.

Шундан кейин Аллоҳ унга ризқини кенг қилиб берган, бойликнинг ҳамма туридан инъом қилган киши олиб келинади. Аллоҳ унга ҳам Ўз неъматларини танитади. Банда уларни тан олади. Сўнг Аллоҳ: «Буларнинг шукронасига сен нима амал қилдинг?», деб сўрайди. «Мол-давлатни Сен хуш кўрган бирор йўлни қолдирмай, ҳаммасига Сен учун сарф қилдим», дейди у. «Ёлғон айтаяпсан, сен бу ишни одамлар сени «сахий», деб айтишлари учун қилгансан, дарҳақиқат, одамлар шундай ҳам дейишди», дейди. Сўнг буйруқ берилади, уни дўзахга улоқтириш учун юзи билан ерга судраб олиб кетишади» [3, б. 16а-б].

Умар Термизий келтирган ҳадис ва ривоятлар Имом Ғаззолийнинг Ният ва Ихлос китобида ҳам ҳудди шу кўринишда келтирилади. Имом Ғаззолийнинг яна бир услуби шуки, у панд-насихат беришни ўқувчини диққатини кучлироқ тортиш мақсадида “Билгинки” деган ибора билан бошлайди. Умар Термизий ҳам ҳудди шундай услубдан фоидаланди. Айтиш мумкинки, Умар Термизий Имом Ғаззолийнинг асарларидан тўлиқ фоидаланган.

Умар Термизий “Ният китоби”нинг кириш қисмида ҳамду санодан сўнг, “мен ният китобини бешта бобга бўлдим”, дейди.

Биринчи боб: Ниятнинг фазилатлари. Унда кишининг нияти нақадар холис бўлиши лозимлиги ҳақида ҳадислар ва ривоятлар асосида панд-насихатлар беради. Ниятнинг фазилати бобида Қуръони каримнинг бир қанча

сураларидан мисол келтиради: Эртаю кеч Роббиларига Унинг юзини ирода қилиб дуо этаётганларни ҳайдама! Уларнинг ҳисобидан сенинг зиммангда ҳеч нарса йўқ. Сенинг ҳисобингдан уларнинг зиммасида ҳеч нарса йўқ. Уларни ҳайдаб, золимлардан бўлиб қолма” (Анъом 52).

“Аллоҳнинг юзини кўзлаб берган закотингиз эса, бас, ана ўшалар, бир неча баробар қилиб олгувчилардир” (Рум 39).

“Ва албатта, ундан тақводор банда четда қолади. У бойлигини сарфлайди ва ўзини поклайди. Унда бирор кишининг қайтарилиши лозим яхшилиги йўқ эди. Фақатгина олий мақом Роббисининг розилигини истаб қилади. Ва у албатта тезда рози бўлади” (Лайл 17 – 21).

“Қилган нафақангиз, фақат Аллоҳнинг юзини иташ учундир” (Бақара 272).

“Молларини Аллоҳнинг розилигини истаб, ўзларидаги ишонч билан сарфлайдиганлар худди тепаликдаги бокқа ўхшарлар. Унга қаттиқ ёмғир ёғса, мевасини икки баробар беради. Агар қаттиқ ёмғир ёғмаса, майдалаб ёққани ҳам бўлаверади. Ва Аллоҳ қилаётганларингизни кўриб турувчи зотдир” (Бақара 265).

“Уларнинг кўпгина махфий суҳбатларида яхшилик йўқ, магар ким садақага, яхшиликка ва одамлар орасида ислоҳга амр қилсагина, яхшилик бор. Ким ўша ишни Аллоҳнинг розилиги учун қилса, албатта, унга улуғ ажр берамиз” (Нисо 114).

Шу ерда бир нарсага эътибор қаратмоқчимиз: Буюк Аллоҳни ирода қилиш ва охиратни ирода қилиш орасида зиддият йўқ, бу нарса икки хил нарсани ирода қилиш эмас. Аллоҳнинг: “сизлардан дунёни ирода қиладиганлар бор ва сизлардан охиратни ирода қиладиганлар бор”, оятига қўшимча қилиб: “Аллоҳни ирода қиладиганлар қани энди?” дейдиган инсоннинг гапида маъно йўқдир. Чунки охиратни ирода қилувчилар Аллоҳдан бошқани ирода қилмайдилар, охиратни ирода қилиш бу Аллоҳнинг савоб беришини ва розилигини ирода қилишдир. Мухлис инсон жаннатни умид қилиб дўзахдан қўрққани учун айбланмайди. Қуръон Набийлар ва солиҳларни ражо ва хавф, рағбат ва қўрқиш ила васф қилган, бас Қуръоннинг олдидан ўтувчи ҳеч қандай баён йўқ.

Жаннат фақатгина ҳиссий неъматлар уйи эмас, балки у улуғ розилик ва олий Аллоҳнинг юзига назар солиш уйидир: “Унда юзлар яшнаб Роббиларига боқиб тургувчидир!” (Қиёмат 22, 23). Аммо кофирлар Роббиларидан ўша куни тўсиладилар ва бу тўсилиш энг қаттиқ азобдир.

Умар розияллоху анхудан ривоят қилинади: «Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам: «Албатта, амаллар ниятга боғлиқдир. Албатта, ҳар бир кишига ният қилган нарсаси бўлади. Бас, кимнинг ҳижрати Аллоҳ ва Унинг Расули учун бўлса, унинг ҳижрати Аллоҳга ва Унинг Расулига бўлади. Кимнинг ҳижрати дунё учун бўлса, унга эришади. Ёки аёл учун бўлса, уни никоҳлаб олади. Бас, унинг ҳижрати нима учун қилинган бўлса, ўшанга бўлади». Муаллиф ушбу ҳадис орқали ниятнинг аҳамиятини яққол намоён этади.

Иккинчи боб: Ниятнинг ҳақиқати. Унда киши ниятини қандай қилиши лозимлиги ўргатилади. Ниятнинг ҳақиқати бобини “Билгилки, ният, хоҳиш ва қасд бир маънода бўлсада, уларнинг ўз ўринлари бор, улар қалб сифатларидандир”, деб бошлайди. Ушбу тушанчаларнинг ҳар бирининг ўрнини кўрсатиб беради. Бу бобда ҳам Умар Термизий турли ҳадис ва ривоятлар келтиради.

Учинчи боб: Ниятнинг амалдан яхшилиги баёни ҳақида. Бу бобда муаллиф кишининг нияти унинг амалидан яхши эканлиги ҳақида ҳадислар асосида панду насиҳатлар беради. Жумладан, шундай дейди: “Билгилки, албатта ният сирдир, амал эса зоҳирдир. Кишининг ниятини фақат ёлғиз Аллоҳ билади”. Умар Термизий Ҳаж сурасининг 37-оятидаги: “Уларнинг гўштлари ҳам, қонлари ҳам зинҳор Аллоҳга етмас. Лекин Унга сиздан тақво етади” оятидаги тақво калимасини қалб сифатидир, яъни ниятидир деб келтиради.

Тўртинчи боб: Ниятга тааллуқли бўлган амалларнинг бўлиниши. Ният ҳар бир нарсада ўз таъсирига эга эканлиги маълум бўлгач, айтиш керакки, унинг ҳаром нарсаларда таъсири йўқ. Ниятнинг гўзаллиги, қасднинг олийлиги ҳаромни ҳалолга айлантириб қўймайди ва ҳаромнинг ҳаром бўлишига асос бўлган ифлосликни ундан кетказмайди. Кимки судхўрлик ила ёки ўғрилик ила, умуман ҳар қандай таъқиқланган йўл ила пул топиб, шу пулга масжид қуришни ёки етимлар уйи қуришни ёки мадраса қуришни ёки ушбу ҳаром мол ила фақир ва ҳожатмандларга садақа қилишни ният қилса, бу яхши ниятининг ҳеч қандай ўрни бўлмайди. Ўша кишидан ҳаром иш қилганлиги ҳам ўчирилмайди. Бунга қуйидаги ҳадис далолат қилади: “Аллоҳ покдир ва фақат пок нарсани қабул қилади”.

Умар Термизий “Ният китоби”ни ҳам Имом Ғаззолийнинг “Ният китоби”га мос равишда ёзган. Унинг ниятни беш қисмга бўлиб ўргатиши ҳам Ғаззолийнинг ниятни беш қисмга бўлиб ўргатиши билан ўхшашдир.

Ибн Масъуд розияллоху анхудан қуйидагича ривоят қилинган: “Аллоҳ ёмонлик ила ёмонликни ўчирмайди, балки ёмонликни яхшилик ила ўчиради ва нопоклик нопокликни кетказмайди”. Ҳаром молнинг бир қисмини садақа қилиб ўша молни поклаб бўлмайди, балки у молни бутунлай ўз ўрнига қайтариш шартдир. Ва яна ҳаром мол уни олувчисига мулк бўлиб қолмайдиги, уни садақа қилиш мумкин бўлса, аксинча ҳаром мол асл эгасининг моли бўлиб тураверади ва токи ҳақиқий эгасига ёки унинг меросхўрларига қайтарилмагунча, ҳаромдан қутулиб бўлмайди.

Ушбу бобда ният қилиб амалларни бажариш жараёнида ниятнинг бўлиниши ҳақида насихатлар келтирилади. Жумладан муаллиф шундай дейди: “Билгилки, амаллар жуда кўп қисмларга бўлинади: иш, ҳаракат, сўзлаш, жим туриш, жалб қилиш, маън қилиш, фикр ва зикр кабилар. Булар ҳам уч қисмга бўлинади: Гуноҳ, савоб ва мубоҳ. Баъзи савоб ишлар борки, гуноҳга айланади ва баъзи мубоҳ ишлар борки, савобга айланади. Бу ниятнинг чиройлилиги учун ёки хунуклиги билан боғлиқдир”.

Бешинчи боб: Ниятнинг ихтиёрдан чиқиши. Бу бобда ниятнинг бузилишига оид бир неча сабаблар келтирилган. Қуръон бандага шарт қилинган холис ниятни турли хил номлайди: охиратни ирода қилиш, Аллоҳнинг юзини ирода қилиш, У Зотнинг юзини мақсад қилиш ёки Розилигини мақсад қилиш. Бу борада Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг бир қанча ўринларида марҳамат қилади:

“Сизлардан дунёни ирода қилувчилар бор ва сизлардан охиратни ирода қилувчилар бор” (Оли Имрон 152) .

Кимки дунё савобини ирода қилса, ундан берурмиз ва кимки охират савобини ирода қилса ундан берурмиз” (Оли Имрон 145).

XULOSA

“Ким (фақат) шу ҳаёти, дунёни ва унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларини (унинг ажру мукофотини) шу дунёда комил қилиб берурмиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охиратда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу (дунёда) қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган барча амаллари бефойдадир” (Худ 15, 16).

Бу бобда Умар Термизий шундай хадислар келтиради: Ибн Аббос розияллоху анхудан ривоят қилинади: «Пайғамбар соллаллоху алайҳи васаллам Ўз Роббиларидан ривоят қилиб айтадиларки: «Албатта, Аллоҳ яхшиликлар ва

ёмонликларни ёзиб қўйди. Сўнгра ўшани баён қилди. Ким бир яхшиликни қасд этсаю, унга амал қилмаса, Аллоҳ унга Ўз ҳузурида баркамол бир яхшилик ёзиб қўяди. Агар уни қасд қилиб, амал ҳам қилса, Аллоҳ азза ва жалла уни Ўз ҳузурида ўнтадан етти юз яхшиликкача, ундан ҳам бир неча марта кўп қилиб ёзади. Агар бир ёмонликни қасд этсаю, унга амал қилмаса, Аллоҳ уни Ўз ҳузурида бир яхшилик қилиб ёзади. Агар у (ёмонлик)ни қасд қилиб, амал ҳам қилса, Аллоҳ унга бир ёмонлик қилиб ёзади», дедилар».

REFERENCES

1. Умар Ризо Каҳҳола. Маъжам ал-мусанниф ал-кутуб ал-арабия. – Байрут. 1406/1986.
2. Умар Термизий. Китаб ун-нийя. – Қоҳира: “Ал-Хидайвия” кутубхонаси. 2/173, 17945 рақамли қўлёзма.
3. Умар Термизий. Тафсири суратул ихлос. – Қоҳира: “Ал-Хидайвия” кутубхонаси. 2/173, 17945 рақамли қўлёзма.

ОИЛА ИНСТИТУТИ МУСТАҲКАМЛИГИ - ЖАМИЯТ ТИНЧЛИГИ ВА РИВОЖЛАНИШИНИНГ КАФОЛАТИ

Мустафаев Бахтиёр Улашович

Фуқаролик ишлари бўйича

Денов туманлараро суди судьяси

АННОТАЦИЯ

Оила институти ва унинг жамиятнинг ривожланиши борасидаги аҳамияти, бу борада давлатимиз томонидан амалга оширилган ишлар атрофлича ёритиб берилган. Бу соҳада қабул қилинган муҳим ҳуқуқий ҳужжатлар ва ташиқил этилган қатор оила институти идоралари ҳақида тўхтатилиб ўтилган. Шунингдек, оила аъзоларининг масъулияти ва жавобгарлиги ҳақида қатор тушунчалар берилган.

Калим сўзлар: оила, инсон, фарзанд, тарбия, меҳр-оқибат, никоҳ, оилавий қадрият, ғамхўрлик, урф-одатлар

ABSTRACT

The institution of the family and its importance for the development of the society, as well as the work done by our state in this regard, are covered in detail. Important legal documents adopted in this area and a number of established family institute offices are mentioned. Also, a number of concepts are given about the responsibility and accountability of family members

Keywords: family, person, child, education, kindness, marriage, family value, care, traditions

АННОТАЦИЯ

Подробно освещаются институт семьи и его значение для развития общества, а также работа, проводимая нашим государством в этом направлении. Упоминаются важные правовые документы, принятые в этой сфере, и ряд созданных институтов семьи. Также дается ряд понятий об ответственности и подотчетности членов семьи.

Ключевые слова: семья, человек, ребенок, образование, доброта, брак, семейная ценность, забота, традиции

КИРИШ (ВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Жамиятда муҳим институт ҳисобланган оилани ҳар томонлама муҳофаза қилиш, оила манфаатларини ҳуқуқий ҳимоялаш Ўзбекистонда давлат

сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. “Оиланинг тарбиявий-таълим салоҳиятини мустаҳкамлаш, жамиятда оилавий қадриятларни сақлаш, оилаларда маънавий-ахлоқий муҳитни яхшилаш”¹²¹га Миллий Дастурда ҳам алоҳида аҳамият берилган. Инсоннинг дунёқараши ва ахлоқий фазилатлари аввало оилада куртак ёзади ва шаклланади. Фарзанднинг эртага қандай инсон бўлиб вояга етиши, унинг иқтидорининг шаклланиши, нималарга қизиқиши у қандай оилада тарбия топганлигига ҳар жиҳатдан боғлиқдир. Ота-боболаримиз оилавий тарбияни энг муҳим долзарб ва нозик масалалардан бири сифатида қараб келишган. Келин қилиш, қиз узатишда аввало бўлғуси келин ёки куёвнинг қандай оилада тарбия топгани суриштирилган. Шу боис, фарзандимизнинг бахту -саодати, ёруғ келажаги учун ҳаракатни у дунёга келган кундан бошлаймиз. Зотан, ақлли, одобли, билимдон, меҳнатсевар, иймон-этиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун оила, бутун жамиятнинг энг катта бойлигидир. Инсон ўзининг ҳаётини оиласиз тасаввур эта олмайди, чунки оила инсоннинг шахс сифатида қарор топишига муҳим тарбиявий таъсир кўрсатади. Инсон оилада аввало она тилида сўзлашишни ўрганади, миллати, халқи урф-одатларини, анъаналарини, умуминсоний қадриятларни ўзлаштиради, бошланғич дунёқараши шаклланади. Шу сабабли оила фуқаролик жамиятнинг муҳим ижтимоий ва маънавий-ахлоқий таянчи ҳисобланади. Агарда оилада ўзаро ҳурмат ва кучли тарбия бўлмаса, унинг барча аъзолари ўз бурчларини зарур даражада адо этмаса, бир-бирларига эзгулик билан меҳр- оқибат кўрсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW)

Жамиятдаги оила институти ўз қонуниятлари асосида қурилади. Бунда оила ўзининг кўп асрлик мустаҳкам маънавий таянчларига эгадир. Ўз навбатида, оила институти давлат ва жамият томонидан маълум бир муҳофаза қилиниши заруриятини ҳам тақозо этади. Дунё миқёсида тан олинган инсон ҳуқуқларига оид халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳамда давлатимиз раҳбари ва Қонунчилик органлари томонидан қабул қилинаётган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар бу борада муҳим таянч вазифасини ўтамоқда. Шунингдек, ”Оила,

¹²¹ 2022-2026 йилларда хотин-қизларнинг мамлакат иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида фаоллигини ошириш бўйича Миллий Дастур. 2022 йил 7 март ПФ-87-сон фармонида 1-илова

таълим ташкилотлари ва маҳаллаларда маънавий тарбиянинг узвийлигини таъминлаш”¹²² долзарб вазифалардан бири бўлиб турибди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Сўнгги беш йилда жамиятимизнинг асосий бўғини бўлган оилаларни янада мустаҳкамлаш бўйича, энг аввало, “Соғлом оила - соғлом жамият” концептуал ғоясини ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган ягона давлат сиёсатини олиб бориш, замонавий оилани ривожлантириш, оилавий қадриятлар ва анъаналарни тарғиб этиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сонли Фармонининг қабул қилиниши жамиятда ва оилаларда соғлом, барқарор ижтимоий-маънавий муҳит ҳамда тинчлик, тотувлик ва осойишталикни таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини самарали жорий этишда муҳим ҳужжатлардан бири бўлди. Оилаларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини амалга ваколатли давлат бошқаруви органи – Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш вазирлиги ҳамда мазкур вазирлик ҳузурида оилавий ҳаёт, унинг барқарорлиги, ривожланиш тенденцияси ва муаммоларини илмий-амалий тадқиқ этиш мақсадида “Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институти ташкил этилди. Шунингдек, Республикамиз туман ва шаҳарларида “Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш марказлари” ташкил этилди. Ижтимоий кўмакка муҳтож хотин-қизларни, эҳтиёжманд оилаларни ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг ҳимоясини таъминлаш, оила институтини ҳар томонлама мустаҳкамлаш бўйича давлат сиёсатини самарали амалга ошириш мақсадида энг қуйи бўғин – маҳалла ва хонадонгача кириб борадиган вертикал “Маҳаллабай” тизими ҳамда “Темир дафтар”, “Аёллар дафтари”, “Ёшлар дафтари” мақсадли тизимлари жорий этилди. Айниқса, оилавий тазйиқ ва зўравонликдан жабр кўрган хотин-қизлар учун “Ҳимоя ордери” бериш тартибининг ўрнатилиши оиладаги аёллар ҳуқуқларининг ҳимояси борасидаги муҳим кафолатлардан бири саналади. Оила институтини мустаҳкамлаш борасида маҳалла фуқаролар йиғинларида оилалардаги низо, зиддият, тазйиқ, нотинчликлар ҳамда ажримларнинг олдини олиш мақсадида Оилавий қадриятларни мустаҳкамлаш комиссиялари ташкил

¹²² 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси.28.01.2022. ПФ-60-сон.

этилди. Мамлакатимизда ҳар йили 15 май – “Халқаро оила куни” сифатида кенг нишонланиб келинмоқда. Асосий Қонунимизнинг XIV- боби алоҳида “Оила”га бағишланган ва 63, 64, 65 ва 66-моддаларни ўз ичига олади. Хусусан, 63-моддада қайд этилганидек, оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 11-моддасида, оилавий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш суд томонидан фуқаролик суд ишларини юритиш қоидалари бўйича, ушбу кодексда назарда тутилган ҳолларда эса, васийлик ва ҳомийлик органлари ёки бошқа давлат органлари томонидан амалга оширилади. Оилавий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ушбу кодекснинг тегишли моддаларида назарда тутилган усулларда амалга оширилади деб кўрсатилган. Фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан оилавий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва оилаларни сақлаб қолиш юзасидан бир қатор ишлар амалга ошириб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 40-моддасида “Суд ишнинг кўрилишини кейинга қолдириб, эр-хотинга ярашиш учун олти ойгача муҳлат тайинлашга ҳақли.”- деб кўрсатилган. Амалдаги қонунчилик талабларига кўра қонуний никоҳ давлат ҳимоясида эканлиги инobatга олинган ҳолда судлар томонидан тарафлар ўртасида қонуний никоҳни сақлаб қолиш мақсадида мазкур тоифдаги ишларни кўришда жиддий ёндошган ҳолда иш тутмоқдалар. Хусусан, судлар томонидан тарафларга ярашишлик учун қонунда қонунда кўрсатилган муҳлат берилиб, суднинг ажрими туман оила ва хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш бўлимларига ҳамда тарфлар яшайдиган маҳалла фуқаролар йиғини қошидаги яраштириш комиссияларига улар билан тегишли яраштириш чораларини кўришлик учун юборилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 41-моддасида “Агар суд эр ва хотиннинг бундан буён биргаликда яшашига ва оилани сақлаб қолишга имконият йўқ деб топса, уларни никоҳдан ажратади.”-деган талабига асосан, даъвогарнинг никоҳдан ажратиш тўғрисидаги талабини қаноатлантириш учун ишда етарли далиллар ва асослар мавжуд бўлган ҳоллардагина судлар тарафларни никоҳдан ажратиш ҳақидаги ҳал қилув қарори чиқармоқда. Аксинча оилани (эр-хотинни) вақтинчалик келишмовчиликлар никоҳдан ажратишга асос бўла олмаслиги эътиборга олинган ҳолда судлар томонидан даъвогарнинг никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъвосини рад қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқарилиб, кўпгина оилалар сақлаб қолинаётганлигини кузатиш мумкин. Конституциямиз талабларига асосан кўпгина қонунларимиз ва кодексларимизда вояга етмаганларни ижтимоий ҳимоялаш ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда эркинликларини кафолатловчи нормалар

назарда тутилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 122-моддасида вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик ва 123-моддасида эса, ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Конституциямизнинг 66-моддасида “Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар”, дея қайд этилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 96-116-моддаларида ота-она ҳамда болаларнинг тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида сўз юритилган. Ушбу Кодекснинг 109-моддасига мувофиқ, вояга етган, меҳнатга лаёқатли болалар меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ўз ота-онасига таъминот беришлари ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари шарт. Ота-онасининг давлат ва нодавлат муассасалар қарамоғида эканлиги вояга етган меҳнатга лаёқатли болаларни ота-она ҳақида ғамхўрлик қилиш ва уларга моддий ёрдам кўрсатиш мажбуриятидан озод қилмайди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Оилавий қадриятларга беписанд ва ёшлар тарбиясига маъсулиятсиз қараш каби иллатларга барҳам беришга йўналтирилган чора-тадбирларни амалга ошириш”¹²³ зарур деб таъкидлайди. Ҳар бир ота-она оила бўлиб, фарзандларини давлатимиз ва жамиятимизнинг ривожига ўз хиссаларини қўшадиган етук инсон қилиб тарбиялашлари уларнинг асосий бурчлари эканлиги унутмасликлари лозим. Чунки, янги Ўзбекистонда учинчи ренессанс пойдевори яратилаётган даврда оила институтини жамият ривожланишининг таянчи сифатида билиб, бу институтга алоҳида эътибор берилмоқда.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 1992 йил
2. Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси 1998 йил
3. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 1994 йил
4. 2022-2026 йилларда хотин-қизларнинг мамлакат иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида фаоллигини ошириш бўйича Миллий Дастур. 2022 йил 7 март ПФ-87-сон фармонида 1-илова
5. 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси. 28.01. 2022. ПФ-60-сон

¹²³ Шавкат Мирзиёев Янги Ўзбекистон стратегияси. -Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2021. 282- саҳифа

-
6. Шавкат Мирзиёев Янги Ўзбекистон стратегияси.-Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021.282- саҳифа
 7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.02.2020 йилдаги "Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила ва хотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-5938-сонли Фармони
 8. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2011 йил 20 июлдаги "Судлар томонидан никоҳдан ажратишга оид ишлар бўйича қонунчиликни қўллаш амалиёти тўғрисида"ги 06-сонли қарори

ХИТОЙДА “ЯНГИ ШЕЪРИЯТ” ИНҚИЛОБИНИНГ ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ

Очилов Озоджон Мардиевич

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Хитой филологияси кафедраси доценти, PhD

ozodochilov85@gmail.com

АННОТАЦИЯ

19-асрнинг охирларига келиб Хитойда инқилобий ҳаракатлар пайдо бўла бошлади, жумладан адабиётда ҳам. Бу даврда хитой адабиёти, хусусан шеърияти инқилобий ислоҳотларга кучли зарурият сезди. Бир гуруҳ зиёли адиблар томонидан ислоҳотларни амалга оширишнинг ғоявий асослари таклиф қилина бошланди, натижада ғоялар уйғунлашди ва шеърият инқилоби юзага келди. Мақолада айнан шеърият инқилоби юзага келишига асос бўлган ғоялар, қарашлар таҳлил қилинади.

Таянч тушунчалар: шеърият, янги шеърият, услуб, вэнян, байхуа, ислоҳот, инқилоб, янги бадиий концепциялар, фольклор.

АННОТАЦИЯ

К концу 19 века в Китае стали появляться революционные движения, в том числе и в литературе. К этому времени китайская литература, особенно поэзия, почувствовала острую потребность в революционных преобразованиях. Группа писателей-интеллектуалов стала предлагать идеологическую основу для проведения реформ, в результате чего идеи были согласованы и произошла поэтическая революция. В статье анализируются идеи и взгляды, лежащие в основе поэтической революции.

Ключевые понятия: поэзия, новая поэзия, стиль, вэнян, байхуа, реформа, революция, новые художественные концепции, фольклор.

ABSTRACT

Chinese literature, especially poetry, began to feel the need for revolutionary reforms by the end of the 19th century, as well as the emergence of revolutionary movements. The ideology of reform was proposed by a group of intellectual writers, which resulted in the harmonization of ideas and the creation of a poetry revolution. This article examines the ideas and views that have led to the poetry revolution.

Key words and expressions: poetry, new poetry, style, wenyang, baihua, reform, revolution, new artistic concepts, folklore.

КИРИШ

19-асрнинг охирларига келиб Хитойда инқилобий ҳаракатлар пайдо бўла бошлади, жумладан адабиётда ҳам. Бу даврда хитой адабиёти, хусусан шеърияти инқилобий ислохотларга кучли зарурият сизди. Бир гуруҳ зиёли адиблар томонидан ислохотларни амалга оширишнинг ғоявий асослари таклиф қилина бошланди, натижада ғоялар уйғунлашди ва шеърият инқилоби юзага келди. Мақолада айнан шеърият инқилоби юзага келишига асос бўлган ғоялар, қарашлар таҳлил қилинади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Хитой маърифатпарвар зиёлилари Хуанг Зунсян, Лянг Чичао, Чю Тинг Лянг кабиларнинг асарлари методологик манба сифатида фойдаланилди. Мазкур мақолани таҳлил қилиш жараёнида илмий билишнинг тарихийлик, мантикийлик, анализ, синтез, ва объективлик усулларида фойдаланилди. Тадқиқот жараёнида хитой маърифатпарвар адиблари томонидан илгари сурилган ғоя ва қарашларнинг шеърият инқилобининг юзага келиш омили сифатида таҳлилга тортилди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

XIX аср охирига келиб Хитойда мавжуд сиёсий тизим ва ахлоқий тартиб мисли кўрилмаган муаммоларга дуч келди ва анъанавий жамиятдан замонавий жамиятга ўтишнинг мураккаб босқичи бошланди. Бу ўринда адабиёт бутун жамиятнинг узвий бўлаги сифатида жараёнлардан четда туриши мумкин эмас эди. Хитой баддий адабиётининг муҳим қисми анъанавий тушунчаларнинг асосий ташувчиси бўлган эски услубдаги шеърият ҳам замон ўзгаришларининг шиддатли таъсирини бошидан кечириб, янгиланишга кучли эҳтиёж сезмоқда эди.

Анъанавий хитой шеъриятининг минг йилликлар давомидаги ривожланиш жараёнида қатъий қоидаларга бўйсўндирилган ва моделлаштирилган услублар парадигмалари ва бадий-эстетик дид мажмуи шаклланди. Чинг империясининг сўнгги йилларида юзага келган “Шеърият инқилоби” жараёнларида хитой эски услуб шеърияти лексик, грамматик, ритмик, структур ва бошқа шу каби жиҳатлардан турли даражадаги назарий, меъёрий танлов қаршисида қолганлигини кузатиш мумкин.

Хуанг Зунсян Европа, Америка ва Японияга бўлган таърифлари давомида хориж тил сиёсатини ўрганар экан, шундай ғояни илгари суради: “Бугун хитойлик деҳқонлар, ишчилар, тужжорлар, оддий аёллар, ёшлар бу тил ва

ёзувдан кенг фойдаланишини истасак, уларга албатта содда усулларни такдим қилишимиз керак... Ўз шеваларида китоблар битсин”[1;116]. 1897 йил Чю Тингсян “Байхуа янгиликлар асоси” асарида расман “Яшасин байхуа, тўхтасин вэнян” (“宗白话而废文言”) шиорини ўртага ташлади. Байхуадан фойдаланишнинг “кучни тежайди”, “ўқиб-ўрганиш учун йўл очади”, “болалар таълимига қулайлик беради”, “қалбни чиниқтиради”, “халқни камбағалликдан қутқаради” каби жами саккизта фойдали хусусиятларини санайди, вэнян яшнади, таълим ўлди; байхуа ҳаракатга келди, таълим гуллади, таълим ривожланмас экан бунинг халққа ҳеч қандай фойдаси йўқдир[1;124], дея бонг урди. Янгиланиш тарафдорларидан Чэн Сонггун ҳам байхуани қўллаб-қувватлаш мақсадида газетасини вэняндан байхуага ўзгартиради. Қизиқ томони шундаки, бу каби илғорлар байхуа ва вэнянни бир-бирига параллел қўйган ҳолда, иккаласи ҳам жамиятни янгилаш учун асос бўлиши, байхуадан халқ билимини ошириш, халқ таълимини кучайтириш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин деган ғояни илгари сурганлиги кузатилади. Чю Тингсяннинг “Байхуа янгиликлар асоси” байхуанинг мавқеини кўтаришг қаратилган бўлсада, аммо вэнянда битилган. Унда байхуанинг фойдалари, давлатни, халқни билимли қилиши ҳақида гапирилган бўлсада, бу ислохотлар бир шарт билан – бевосита вэнян назорати остида амалга оширилиб, байхуага ҳам ўрин бериши керак эди. Вэняндан юқори синф вакиллари фойдаланишда давом этиши, ҳозирги тилнинг асоси бўлиб қолиши, байхуа эса халқнинг маърифатчилик воситасига айланиши, байхуанинг умум учун осон ва тушунарли хусусиятидан фойдаланиб халқ манфатига хизмат қиладиган ислохотлар қилиши кабилар ғоялар айнан Чю Тингсянга тегишлидир[2;71]. Бу мафкуравий позиция дастлаб бир қатор камчиликларга эга бўлсада, ўта хавфли ҳолатга келиб қолган миллий ва маданий таназзул шароитида адабиётни такомиллаштириш ва ҳатто кейинчалик адабий инқилоб учун муҳим назарий манба ва ғоявий парадигма бўлиб хизмат қилди.

Лянг Чичао энг дастлаб адабиёт нуқтаи назаридан байхуанинг аҳамияти ҳақида мулоҳазалар баён қилган шахслардан бири. У “Проза ҳақида” (《小说丛话》) мақоласида шундай ёзади: “Адабиётни ривожлантиришнинг энг муҳим бир шарти бор, бу эски тилда ёзилган адабиётни барча тушунадиган сўзлашув тилда ёзилган адабиётга айлантиришдир.[3;65]” Лянг Чичао тўғридан-тўғри “вэнян” ёки “байхуа” сўзларини ишлатмайди, уларнинг ўрнига “эски тил”, “сўзлашув тили” каби истилоҳлардан фойдаланган бўлсада, унинг ғоялари ва

ҳатти-ҳаракатлари “шеърият инқилоби”нинг амалга оширилишида муҳим дастак бўлди. Лянг Чичао ўз асарларида замонасида яратилаётган шеърларга алоҳида аҳамият қаратди: “Замонамизда кўплаб шоирлар шеърият билан янги мамлакат яратишга қарор қилдилар. Масалан, Хуанг Гонгдун тўпламининг “今别离” туркумидаги тўртта шеър, “Жаноб Ву Тайнинг умр ҳақида шеъри” кабилар. Бу шеърларда Овропа нафаси сезилмоқда, бироқ янги жумлалар ҳамон оз, улар кўпинча эски услубнинг соясида қолмоқда ва шоирлар улардан қочишни удда қилолмаётдилар. Ся Суйчинг (夏穗卿), Тан Ситонг (谭嗣同) янги жумлалар ёзиш йўлини танладилар, уларнинг жумлалари зерикарли ва нўноқдир, Будда муқаддас китобларидаги сўзлар ва овропча сўзлар аралаш-қуралаш қўллангандир...[4;15]”; “Бундай шеърлар ўз вақтида ўзини ўзи мамнун қилишга яради холос, улар ҳали энг зўр шеърга айланмаган эди. Ўша пайтларда мен шеър битишни билмас эдим, устозлардан ўргандим, машаққати кўп қийнаб қўйди.[5;50]”; “Суй Чинг ўзининг самовий, ҳаётий қарашларини одатда шеър ёрдамида ифода қилишни ёқтирар эди. У бир неча ўн шеър ёзган, шеърларининг барчаси ғалати эди... ўша пайтда мен ва Тан Ситонгдан бошқа ҳеч ким тушунмаган. Чунки у жуда кўплаб от туркумига оид янги сўзлар яратди, улар кўпчилик учун умуман тушунарсиз эди.[6;18]” Бу каби мулоҳазалар ўша давр шеъриятида мавжуд тил муаммоларига қаратилган бўлиб, Лянг Чичаонинг шеъриятда рўй бераётган “янги” ҳодисалар борасидаги қарашлари ва илгари сурган ғоялари кейинчалик том маънодаги замонавий шеъриятнинг вужудга келишида муҳим аҳамият касб этди.

Шеърият инқилоби мафкуравий талаблар олдида ўзининг аниқ режалари йўқлигини яққол намоён қилди. Бу айниқса, янгиликлар фақат эски услуб асосида бўлиши керак, деган қарашлар билан боғлиқ эди. Бу шуни англатадики, шеъриятда халқоналик хусусиятлар ва мумтоз шеъриятга хос бўлган шеърий шакл ва ритмик хусусиятлар ўзаро омукталанган ҳолда яхлит барқарор поэтик механизм яратиш ғоясини илгари суриш мақсад қилинади. Аммо янги мазмун ва тилда юзага келаётган ўзгаришлар анъанавий шакл билан мослашишда жиддий муаммолар юзага кела бошлайди ва муваффақиятсизликка учрайди.

Хуанг Зунсяннинг янги шеърий шакллар бўйича олиб борган изланишлари “Янги бадий концепциялар”, “янги жумлалар” ва “эски услуб” ўртасидаги тафовутни йўққа чиқаришда муҳим қадам бўлди. У ўзи тақлиф қилган шеърий шакллар “新体诗”, яъни “янги шаклдаги шеърият” деб номланди. Хитой жанубий ўлкаларида урф бўлган фольклор кўшиқлар туркумига кирувчи

манци(弹词 – қадимги анъанавий асосан чертиб чалинадиган мусиқа асбоблари ёрдамида куйланадиган адабий жанр бўлиб Сунг даврида пайдо бўлган ва манжурлар империяси даврида гуллаб-яшнаган) ва юэ-оу (粤讴 – жанубий Гуангдун шевасида гаплашувчи халқлар орасида кенг тарқалган мусиқа асбоблари жўрлигида куйланадиган адабий жанр бўлиб, мисралар асосан етти бўғиндан иборат бўлган)ларга хос бўлган хусусиятлар янги шаклдаги шеърият учун асос қилиб олинган; шеърнинг мусиқийлигига эътибор қаратилган; мисраларнинг сони ва узун-қисқалигига аниқ чекловлар қўйилмаган; мазмунан тарихийликдан қочиб, мавжуд воқеъликларга асосланган, реал ҳаётни акс эттиришдан иборат бўлган. Лянг Чичаонинг “Янги наср” асарида илгари сурилган ғоялар таъсирида байхуанинг янги тўлқини юзага келди ва катта микдордаги *Загие ёки Заоти*” (杂歌谣, 歌谣体) жанридаги шеърлар ижод қилинганлиги кузатилади. Бу жанрдаги шеърлар ҳам асосан фольклор қўшиқлари асосида яратилган бўлиб унинг асоси Хан сусоласи даврида пайдо бўлиб ривожланган “Маҳкама шеърияти - юэфу” нинг бир тармоғига бориб тақалади. Турли фольклор намуналарининг машҳурлигидан илҳомланган айрим замонавий маърифатпарварлар халқ қўшиқларига хос санъат турларини ўзлаштира бошлади ва янги сўзлар билан тўлдириб, кенг тарқатишди. Замонавий халқ мусиқасига асосланган бу йўналишни “халқ қўшиқларини янгича куйлаш” деб аташ мумкин, бу нафақат янгиланаётган онг инъикоси, балки қуйи табақа вакиллари ғоявий руҳлантирувчи яққол мафкуравий қадрият сифатида ҳам гавдаланди. Ванг Вэнсан “4-май ҳаракати янги адабиётининг этник фольклор манбалари” асарида *загие*лар кўринишида инқилобий-маърифий услуби юзага чиқарилишининг энг аҳамиятли томонлари қуйидагиларда деб билади: “биринчидан, *загие* шеърларининг ғояси 4-май маданий инқилобининг мақсадларини ўзида акс эттирди, хаттоки айримлари 4-май янги адабиёт ғоявий инқилобининг аёллар озодлиги каби таклифларига ҳамоҳанг келди; иккинчидан, хитой замонавий болалар адабиётининг ривожланишига туртки берди, болалар қўшиқларига хос шаклда сиёсат ва жамиятдаги муаммоларни ёритишда фойдали ҳаракатларни амалга оширди, 4-май ҳаракатидан кейинги замонавий ёзувчилар учун болалар адабиётининг бош мавзуларини кенгайтди ва ғоявий асосларини белгилаб берди; учинчидан, адабиёт ва инқилобнинг уйғунлиги намунаси сифатида гавдаланди, ҳамда тушунарли, ёрқин, қисқа, туйғуларга бой, нозик маъноли шеър шакл яратилди.[7;27]”

Загиё билан бир пайтда мактаб қўшиқлари (学堂乐歌)лар ҳам кенг тарқалди. Мактаб қўшиқлари XX аср бошларида урфга кириб янги тизимда очилаётган мактаб ўқувчилари учун махсус яратилган қўшиқлар бўлиб, ҳар қандай дарс соатларида ва мусиқа дарсларида ўқувчилар томонидан куйланган. Бу Япония, Европа ва АҚШда таҳсил олиб қайтган маърифатпарварлар томонидан илгари сурилган бўлиб қўшиқлар шаклан хориж мусқий ва шеърий жанрларига хос, мазмунан ватанпарварлик, меҳнаткашлик, билимга интилиш кабиларга чорлашдан иборат бўлган. Мактаб қўшиқлари Хитойда маърифатни ва замонавий жамият сари илдамлашни раҳбатлантирувчи роль ўйнади. Бу борада Лянг Чичаонинг фикрлари аҳамиятли: “бу сулоланинг ҳукмронлигидан бери мусиқий ритм тақомилига на олимлар на императорлар қизиқди, шеърият ва мусиқа ҳамоҳанглигига эътибор беришмади. Донишманд одамлар билишадики, халқнинг сифатини оширишда, шеър ва қўшиқлар руҳий тарбиянинг муҳим шартларидандир.[8;58-59]” Қуйида мактаб қўшиқлари туркумига кирувчи “Ватанварлик қўшиғи” (《爱国歌》)нинг биринчи қисмини мисол тариқасида келтирамыз:

泱泱哉我中华！最大洲最大国，廿二行省为一家。物产腴沃甲大地，天府雄国言非夸。君不见，英日区区三岛尚崛起，况乃堂堂吾中华。结我团体，振我精神；二十世纪新世界，雄飞宇内畴与伦？可爱哉我国民！可爱哉我国民！

Жанг сари олға, олға менинг Хитойим! Сен энг улкан қитъада энг катта давлат, Йигирма икки ўлканг битта оила. Бойликлари бисёр катта бир замин, Буюклигинг таърифига тилимдир ожиз. Қара, Британия, Япония юксалмоқда кўкларга, Нима камдир юксалмоққа Хитойга. Бирлашайлик, титрасин жон-руҳимиз; Йигирманчи аср бу янги аср, Парвоз қиламиз дунёга, ким сен билан беллаша олар? Кураш, халқим! Кураш, халқим!

Бу шеър мисралари мумтоз шеъриятга хос бешлик ёки еттилик вазнга мос эмас, ритмик талабларга амал қилинмаган бўлсада, мисраларнинг горизонтал ва вертикал эркинлиги, тилнинг равонлиги шеърнинг мусиқий хусусиятини кучайтиришга ёрдам берган.

Шундай туркумдаги янги услубдаги шеърлар асосан Хуанг Зунсян, Канг Ёвей, Лянг Чичао, Ся Цэнг-ё ва Чю Фэнгжя каби маърифатпарварлар томонидан ижод қилинган. Уларнинг шеърларида халқнинг миллий маънавиятини юксалтириш, жанговар руҳини уйғотишни мақсад қилган маърифий мурожаати яққол кўзга ташланади. Шеърият онтологияси нуқтаи назаридан қараганда, шеърий тилнинг оммабоплиги ва мусиқийлигига урғу берилгани 1911 йил

инкилобига ва ундан кейин қўшиқ услубидаги шеърятнинг туғилишида, “Янги шеърят” ҳаракатининг дастлабки босқичида айрим ритмик шеърларнинг пайдо бўлишида ижобий роль ўйнади.

1905 йилга келиб янги шеърятнинг энг йирик тарғиботчиларидан бўлган Хуанг Зунсян вафот этди, Канг Ёвей, Лянг Чичао, Ся Цэнг-ё ва Чю Фэнгжа кабиларнинг ижодий фаоллиги ҳам бирмунча сусайиб қолганлиги кузатилади. “Адолат” (《清议报》), “Янги халқ” (《新民丛报》), “Янги проза” каби нашлабнинг бирин-кетин ёпилиши ортидан шеърят ислохотлари бир муддат тўхтаб қолди. 1905 йил “Хитой альянси”нинг пайдо бўлиши, буржуа-демократик инкилобий ҳаракатининг кучайиши шоирларни инкилобий шеърлар ёзишга чорлади. Шу тариқа шеърят ислохотлари яна қайта жонланди, инкилобга, маърифатга, ватанпарварликка чорловчи шеърлар инкилобнинг энг асосий “қурол”ларидан бирига айлана бошлади. Бу даврда ижод қилган шоирлардан асосан Чю Жэн, Жан Бэнглен ҳамда Жануб инкилобчи шоирлар гуруҳини санаш мумкин. Бу шоирлар халқни уйғотувчи, ватанпарварлик туйғуларни жунбушга келтирувчи ҳарбий ва жанговор шеърлар ёза бошлашди. Шу сабабдан энди шеърят мазмуни ва мавзусига кўра ўзидан олдинги янги шеърятга хос бўлган янги илмий-диний атамалар билан чекланмаган, шаклий жиҳатдан ўта эркин, қатъий қоидалар буткул бекор қилинган босқичга кириб келди. Бундай шеърларнинг ғовий жиҳатлари янада конкретлашгани, империализм, феодализм ва сиёсатга қарши туриш билан бирга инсон эрки мавзуси ҳам мазмунан янги даражага кўтарилганлиги кузатилади. Масалан, Чю Жэн қаламига мансуб “Аёллар ҳукуқи сари” (《勉女权歌》) шеърида қуйидаги мисраларни учратамиз[9;341]:

吾辈爱自由，勉励自由一杯酒。男女平权天赋就，岂甘居牛后？愿奋然自拔，一洗从前羞耻垢。愿安作同铸，恢复江山劳素手。

Озодликни севаман, тотким келар озодлик шаробидан. Эркак-аёл тенглиги илоҳий инъом, токай хўрлик доимий азобидан? Иштиёқим озод бўлсам, шармандалик зуборларин ювиб ташласам. Жанна д’Арк маслагини бўлиб, тикласам меҳнатимла Хитойнинг буюклигини.

ХУЛОСА

Шундай мазмундаги шеърлардан яна учратиш мумкин. Бу каби шеърлар аёллар эрки ва озодлиги учун кураш байроғини кўтариб, хотин-қизлар озодлиги билан миллий озодлик ҳаракатини уйғунлаштирди. Шеъринг инкилобнинг бу трансценденсиялари кейинроқ юзага келган “4-май ҳаракати” янги шеърятига

ҳам мерос бўлиб ўтди ва ривожланди. Шунингдек, бу даврда манзара, саёҳат хотиралари ва шу каби туркумга хос шеърият ҳам тараққиётдан тўхтаб қолмади, улар кундалик, маиший мавзуларда бўлсада, мазмунан келажак сари юзланганлигини кўриш мумкин, шу жиҳатдан ҳам улар “4-май ҳаракати”нинг янги шеъриятини илҳомлантира олди ва хитой замонавий шеъриятининг ғоявий асоси сифатида майдонга келди.

REFERENCES

1. 中国科学院近代史研究室近代史资料编辑组编辑，《日本国志·学术志·文学》，《近代史资料》，北京中华书局，1963年版，第116页。
2. 许霆：《五四时期的白话运动和新诗运动》，《文艺争鸣》，2009年第7期，第71页。
3. 陈平原、夏晓虹主编：《二十世纪中国小说理论资料》第一卷 1987-1916，北京·北京大学出版社，1989年版，第65页。
4. 梁启超：《夏威夷游记》，见《中国现代诗歌理论经典》，许霆编，苏州·苏州大学出版社，2007年12月第1版，第15页。
5. 梁启超：《饮冰室诗话》第六十二则，北京·人民文学出版社，第50页。
6. 梁启超：《亡友夏穗卿先生》，见《饮冰室合集·第五册·文集之四十五（下）》第五册，北京·中华书局1988年，第1版，第18页。
7. 王文参：《五四新文学民族民间资源》，北京·民族出版社，2006年3月第1版，第27页。
8. 梁启超：《饮冰室诗话》第77则，北京·人民文学出版社，1959年4月第1版，第59、58页。
9. 秋瑾：《秋瑾全集笺注》，郭长海、郭君兮辑注，长春·吉林文史出版社，2003年11月第1版，第341页。

TILSHUNOSLIGIMIZDA LINGVOMADANIY KODLARNING O'RGANILISHI HAQIDAGI MULOHAZALAR

Maxamatova Maxliyo

Termiz davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Tilimiz asrlar davomida boyigan o'zining salohiyatini boyitgan buyuk bir ne'matimizdir. Ona tilimiz o'ziga xos betakror xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari va jumllarida inikos topuvchi, milliy qadriyatlarimiz, tafakkurimiz, ruhiyatimiz, umuman olganda, tan-u jonimizda jamul-jam bo'ladi. Zero, til ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan axborotni saqlash, avloddan avlodga uzatish madaniyatlararo muloqotni yuzaga keltirish va uni rivojlantirish xususiyatiga ega bo'lgan noyob hodisa hisoblanadi.

Kalit so'zlar: *Lingvokulturologiya, maqollar, lingvokulturologik tahlil, lingvomadaniy kodlar.*

АННОТАЦИЯ

Наш язык – это великое благо, которое веками обогащало свой потенциал. Наш родной язык имеет свои особенности. Узбекские диалекты и предложения отражаются в наших национальных ценностях, мышлении и духе, в общем, в нашем теле и душе. Ведь язык – это уникальное явление, обладающее способностью сохранять информацию, имеющую социальное значение, передавать ее из поколения в поколение, создавать межкультурную коммуникацию и развивать ее.

Ключевые слова: *языковая культура, пословицы, лингвокультурологический анализ, лингвокультурные коды.*

KIRISH

Antropotsentrik tadqiq tamoyillari lug'atlarda ham o'z aksini topa boshladi. Prof. N.Mahmudov boshchiligidagi tuzilgan "O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati" da tilimizdagi turg'un o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari yoritib berildi.

2015 yilda O'zbekiston Milliy universiteti qoshidagi Ilmiy kengashda "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini" mavzusida doktorlik dissertatsiyasi himoya qilindi. Mazkur maqola muallifi tomonidan amalga oshirilgan ushbu tadqiqotda antropotsentrik paradigmaning nazariy asoslariga doir fikrlar ilgari surildi. Shu yili chop etilgan lingvokulturologiya bo'yicha tuzilgan lug'at (D.Xudoyberganova. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati". T.

2015) o'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikka oid ilk lug'at hisoblanadi. Unda mazkur sohaning asosiy terminlari ma'nosi izohlab berilgan.

Bunda u ham madaniyat mahsuli, ham uning mavjudligining asosiy sharti sifatida madaniyat ko'rinishini belgilovchi, uning davomiyligini ta'minlovchi omil vazifasini bajaradi.¹²⁴ Bu xususiyatlar esa tilimizning naqadar qimmatli ekanligini ko'rsatib beradi. Bugungi kunda tilshunosligimizga qiziqish yanada ortib bormoqda. Xususan, o'zbek tilshunosligida olib borilayotgan tadqiqotlarga nazar tashlasak, biz kabi yosh tadqiqotchilarning lingvokulturologiyaga katta qiziqish bildirayotganligi a'yon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ilmiy izlanishlarga tayangan holda ko'rishimiz mumkinki, hozirgi izlanishlar mahsuli sifatida lingvokulturologik tadqiqotlarda til vositasida olamni idrok etish va tasvirlashda o'zbek milliy tafakkurining o'rnini aniqlash, bu esa tilimizning ichki qatlam vakillarining milliy idrok tarzi, ruhiyati, dunyoqarashi, kabi omillar bilan daxldor jihatlarni tadqiq etishni taqozo qiladi. Til obyektiga yanada sinchkovlik bilan yondoshish, tilni inson fenomeniga xos aqliy va ruhiy qobiliyatlar uzviyligida tahlil qilish, tafakkur tizimining o'ziga xos qonun qoidalarini ochib berish zamonaviy o'zbek tilshunosligimizning asosiy tamoyillari bo'lmog'i lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XX asrning so'nggi choragida o'zbek tilshunosligida muhim evrilish ro'y berdi: tadqiqotlarda lingvistik antropotsentrizmning ta'siri yaqqol namoyon bo'la boshladi. Lingvopragmatika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlar natijasida tilshunosligimizda antropotsentrik paradigma ustuvorlik qila boshladi. O'zbek lingvistikasida tilni uning sohibi bo'lgan inson va u mansub bo'lgan etnosdan ayro holda o'rganish mutlaqo mumkin emasligi e'tirof etilgan va bu fikr haqiqatga aylandi. Asrimiz boshida o'zbek tilshunosligidan antropotsentrizmning muhim sohalaridan biri hisoblangan lingvomadaniyatshunoslikka oid qarashlar ham o'rin ola boshladi. Tilshunosligimizga lingvomadaniyat, til sohibi, olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniy birliklar, lingvomadaniy konsept tushunchalari kirib keldi. Natijada til birliklari, xususan, maqollar, o'xshatishlar, metaforik mazmunli so'z va matnlar lingvomadaniy yondashuvda tadqiq etildi. O'zbek tilshunosligida lingvomadaniyatshunoslikka doir dissertatsiyalar yuzaga keldi, ularda mazkur sohaning nazariy asoslariga doir fikrlar ilgari surildi.¹²⁵ Lingvomadaniyatshunoslik terminlarining izohli lug'ati, lingvomadaniy yondashuvdagi lug'atlar yaratildi.

¹²⁴ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-6-30

¹²⁵ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-6-35

Bugungi kunda o'zbek lingvomadaniyatshunosligi tilshunosligimizning rivojlanib borayotgan sohalaridan biri sifatida ko'plab tadqiqotchilarning, xususan, yosh izlanuvchilarning e'tiborini tobora o'ziga tortmoqda. Bunda soha rivojiga salmoqli hissa qo'shgan A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Mamatov, D.Ashurova, Sh.Safarov kabi taniqli olimlarning ishlari nazariy asos vazifasini o'tamoqda.

Bizga ayonki, kod va belgi tushunchalari belgilarni o'rganuvchi fan semiotikaning markaziy tushunchalari hisoblanadi. Kod haqida gapirganda aynan bir jihatga e'tibor qaratmaslikning ilojisi yo'q. Kodlashtirish axborot ya'ni shifrlangan axborotdir. Bunda deshirovka bo'lishi shart. Bu borada M.L.Kovshovanning izohi diqqatga sazovor: "Semiotikada kod belgilar tizimi hamda ularning interpretator tomonidan "o'qilish" qoidalarini ifodalaydi," ular o'z navbatida, u yoki bu sohadagi bilim, u yoki bu madaniyat bilan, interpretatorning kommunikatsiyasi shartlangan bo'ladi shunday qilib, semiotikada belgi hamda uni mazmunan to'yintiruvchi interpretator uchun shifrlangan axborotni "o'qish imkonini beruvchi kod ajratiladi." Turli belgilar alohida fan sohalarida hamda kundalik turmushda keng qo'llanadi. Inson o'z olamini belgilar bilan to'ldirib borishining asosiy sababi axborotni ixcham qobiqda yetkazish, tejamlilikka intilishda deb hisoblash mumkin. Axborotni hajman kichik birliklarda ifodalash uning hayot kechirishidagi va kommunikatsiyaga kirishuvdagi universal vosita bo'la oladi. Shunday qilib, semiosfera inson hayotida katta ahamiyatga ega. Insonning universal semiosferasidagi asosiy kod bu—tildir.¹²⁶

Ma'lumki, kod va belgi tushunchalari belgilarni o'rganuvchi fan – semiotikaning markaziy tushunchalari hisoblanadi. "Sotsial axborotning har qanday moddiy ifodalovchilari belgi hisoblanadi"¹²⁷. Dastlab matematika va informatika fanlari doirasida keng qo'llanilishda bo'lgan kod tushunchasi gumanitar sohalarda ham qo'llanila boshlandi. Bunda belgilik xarakteriga ega til hamda madaniyat alohida ahamiyatga ega. Ular belgilar vositasida xalqning tajribasi va me'yorlarini kelgusi avlodga yetkazadi.

Kod haqida gapirganda muhim bir jihat e'tiborga olinishi lozim – kodlashtirilgan axborot – shifrlangan axborotdir, bunda deshifrovka bosqichi bo'lishi shart. Bu borada M.L.Kovshovanning izohi diqqatga sazovor: "Semiotikada kod belgilar sinfini hamda ularning interpretator tomonidan "o'qilish" qoidalarini ifodalaydi, ular, o'z navbatida, u yoki bu sohadagi bilim, u yoki bu madaniyat bilan, interpretatorning kompetensiyasi bilan shartlangan bo'ladi. Shunday qilib, semiotikada belgi hamda uni mazmunan to'yintiruvchi, interpretator uchun shifrlangan axborotni "o'qish"

¹²⁶ Усмонов Ф. Ўзбеке тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи. Андижон - 2019 – 6-39-45.

¹²⁷ Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 57.

imkonini beruvchi *kod* ajratiladi”¹²⁸. Masalan, xitoylarda qizil rang omad va xursandchilik ramzi hisoblanadi¹²⁹. Ammo rus madaniyati stereotiplariga ko‘ra ahmoqning yoqtirgan rangi qizildir. Qizil qalpoq, qizil kiyim, qizil etik uning doimiy hamrohlari ekaninini rus tilidagi bir qator maqol va ertak motivlari tasdiqlaydi¹³⁰. Ko‘rinadiki, madaniyat kodlarini dekodlash lingvomadaniy kompetensiyani talab etadi.

Til asrlar davomida insoniyat tomomidan yaratilgan beqiyos madaniy axborotni avloddan avlodga olib o‘tuvchi noyob hodisadir. Bunda u ham madaniyat mahsuli, ham uning madaniyat ifodachilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Til va madaniyat uzviyligini tadqiq etuvchi soha hisoblangan lingvomadaniyatshunoslik asoschilaridan biri V.N Telya shunday yozadi: “Madaniyatning o‘ziga xos “tili” bor u biz bilan me’morchilik, rassomchilik, musiqa, raqs, adabiyot va insoniyatning boshqa ijod mahsullari orqali so‘zlashadi. Lekin madaniyat “tili”ning eng universal vositasi tabiiy tildir”.¹³¹

Ma’lumki, yangi ilmiy g‘oyalar har qanday fan taraqqiyotini ta’minlovchi kuch hisoblanadi. Til ilmida ilgari surilgan har qanday yangi nazariya, avvalo, o‘z milliy zaminiga tayanishi bilan ayricha hodisa hisoblanadi. Har qanday nazariyotchi o‘z g‘oyasini birinchi navbatda o‘z ona tilidan kelib chiqib asoslaydi. Shu sababli bir tilshunoslikdagi g‘oyani yangilik sifatida boshqa tilshunoslikka tatbiq etish har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Ammo, dunyo tilshunosligida shunday nazariyalar ham mavjudki, ulardan boshqa tillarni tadqiq etishda ham o‘rinli foydalanish mumkin. Zero, bu kabi nazariyalar til universalialariga daxldor bo‘ladi. Tilshunoslikdagi lingvomadaniy kodlar nazariyasi ana shunday qarashlardan biri hisoblanadi. Mazkur nazariyadan olamning o‘zbekcha lisoniy manzarasini tadqiq etishda, xalqimizning milliy tafakkuriga xos qonuniyatlar tadrijini aniqlashda foydalanish mumkin.¹³²

Tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnografiya, psixolingvistika, sohalari hamkorligida yuzaga kelgan, i fanlar integrallashuvi mahsuli bo‘lgan lingvomadaniyatshunoslik madaniyat ana shunday madaniyat “tili” talqini bilan shug‘ullanuvchi antroposentrik soha sifatida fanga lingvomadaniy birlik, lingvomadaniyat, lingvomadaniy jamiyat, milliy-madaniy konnatativlik, madaniy sema, presedent birliklar, lisoniy ong, olamning lisoniy, manzarasi, olamning

¹²⁸ Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – С. 169.

¹²⁹ <https://www.epochtimes.ru/content/view/32142/76/>

¹³⁰ Ковшова. М. Л. Кўрсатилган манба. – Б. 41.

¹³¹ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-6-38

¹³² Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-6-42

qadriyatli manzarasi kabi bir qator yangi tushunchalarni olib kiradi. Ular qatorida madaniyat kodlari tushunchasi alohida mavqega ega.¹³³

Til o'rganishning hozirgi bosqichida lingvokulturologlar alohida bir madaniyatni ajratib ko'rsatishadi. Madaniyat kodlari deb ataladigan madaniy makon bu – har bir madaniyatga xos bo'lgan ijtimoiy amaliyotlar to'plami, jamoaviy mavjudlik o'yinining qadriyatlari va qoidalari to'plami, insonlar tomonidan ishlab chiqilgan meyoriy baholash mezonlari tizimi sifatida qaralishini rus tilshunosi V.A. Pimenova. Lingvomadaniy kod modellash tizimidir, chunki mavjudlikning har qanday sohasining tarkibiy o'xshashligini (modelini) o'z ichiga oladi. Uning ichki qonuniyatlarini ochib beradi va uni tushunishga yordam beradi.¹³⁴

Jamiyatdagi xulq-atvor normalari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi, shuningdek madaniy kodlar ham. Bu esa insonlarning ongi va tafakkuridagi qarashlarning turfa ranglarda namoyon bo'lishiga olib keladi.

Madaniy kodlar taraqqiyoti qadriyatlarni qayta baholash jarayoni bilan uzviy bog'liq. Madaniy kodlar asosida insonning dunyo haqidagi arxaik va mifologik tasavvurlari bilan bog'liq bo'lgan qadimiy bilimlari yotadi. Shu sababli har qanday til tizimida mavjud bo'lgan lingvomadaniy kodlarni aniqlash, ularning o'zi mansub bo'lgan lingvomadaniyatga xos bo'lgan qadriyatlar, madaniy meyorlar hamda aksiologik qarashlar bilan uzviylikda tadqiq qilish ham nazariy ham amaliy jihatdan muayyan ahamiyatga ega.

Tilshunos, lingvokulturolog olim M.V.Pimenova madaniyat tushunchalarini bir necha guruhlariga bo'lib, o'rganishni ta'kidlaydi. Jumladan: 1) madaniyatning umuminsoniy kategoriyalari (falsafa kategoriyalari – vaqt, makon, sabab, oqibat, o'zgarish, harakat, miqdor, sifat,); 2) ijtimoiy madaniy toifalar (erkinlik, adolat, mehnat, boylik); 3) milliy madaniyat toifalari (iroda, ulush, kelishuv, ruh,) ; 4) empirik kategoriyalar: (yaxshilik va yomonlik, burch, huquq va haqiqat); 5) mifologik toifalar, shu jumladan, diniy (xudolar, qo'riqchi farishta, ruhlar, jigarranang,); mifologik, kategoriyalar, mifologik tushunchalar, shuningdek, folklor va adabiy manbalardan olingan tushunchalardir. Asosiy tushuncha sifatida tilning umumiy shakllar, so'zlar, iboralar, frazeologik birliklar, maqol va matallar, topishmoqlarda ham uchraydi.¹³⁵

¹³³ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-б-43

¹³⁴ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-б-45

³⁸ Худойберганава Д. Тил тафаккур маданият - Тошкент: Нодирабегим, 2020-б-47

¹³⁵ Пименова В.М. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. –М. “ Флинта: Наука”, 2018. -178-б.

Tilshunos olimlarning lingvokulturologik qarashlari turfa xildir. Lotmanning fikricha, ma'lum bir madaniyatda kod virtual (xayoliy) voqelik obyektlarining paralelligini o'rnatgan mifologik ong taqqoslash va tafakkur qilishga tayanadi.¹³⁶

Til tabiiy-ijtimoiy muhitda yashovchi shaxsning tafakkur xususiyatini, uning ichki dunyosiga va uning obyektlariga antropomorfik va biomorfik xususiyatlarni o'tkazish xususiyatini namoyon etdi, bu esa metafora va metanomiya shaklida mustahkamlangan. Insonning turli sohalardagi hodisalarni o'zaro bog'lash, ularning umumiy xususiyatlarni ajratib ko'rsatish qobiliyati har bir madaniyatda mavjud bo'lgan lingvistik madaniyat kodlari, shu jumladan, o'simlik (vegetativ, fitomorf), zoomorf (hayvon, termomorf) kodlar tizimining asosini tashkil qiladi. Madaniy kodlar asosini mifologik simvolizm tashkil etadi, uning mohiyati aniq obyektlarning tasvirlarini mavhum hodisalarga o'tkazishdir. Jismoniy (haqiqiy) hamda virtual (xayoliy) voqelik obyektlarining paralelligini o'rnatgan mifologik ong taqqoslash tafakkur qilishga tayanadi.¹³⁷

XULOSA

Har bir milliy madaniyat o'ziga xos til tasvirlari, maxsus madaniyat kodini tashkil etuvchi belgilar bilan ajralib turadi. Ular yordamida ona tilida so'zlashuvchi o'z ichki dunyosini talqin qilishda uni o'rab turgan dunyoni tasvirlaydi. Xususiyatlari madaniyat kodlari bilan bog'liq bo'lgan tasvirlar o'xshashlik rejimida ishlaydi. Tushunchalar tilda turli yo'llar bilan amalga oshiriladi. Bitta va bir xil konsepsiya bir nechta belgilash usullariga ega bo'lishi. Tushunchaning obrazli belgilari tilda metafora vositasida ifodalanadi. Bunday tasvirlar ona tilida so'zlovchilarning ongida mavjud bo'lgan madaniy kodlarni amalga oshirishdir. Ta'kidlash joizki, majoziy ko'zgu dunyoni milliy ongda idrok etishni aks ettiradi. Metaforalar va ularning universalligi va o'ziga xosligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqish bizga ichki dunyoning lingvistik rasmlarda tushunchalarimini ifodalashning umumiy mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi. Aniqroq qilib izohlanganda, metafora – ma'lum bir sohaga tegishli mavhum tushunchalarni ifodalashning umumiy va aniq ko'rinishidir. Madaniy kodlarda aynan metaforik birliklar asosiy jabhaga ko'tariladi. Umumiy qabul qilingan konseptual metafora tizimi, odatda, ongsiz, avtomatik va sezilarli harakatlarsiz ishlatiladi. Fikrlar boshda yoki ongimizda deganda biz ongli ravishda ong va boshni idish sifatida o'ylamaymiz. Shuning uchun konseptual metafora bir soha haqida boshqa obyektlar orqali fikrlashni o'rgatadi. Insonlar dunyoni o'zlarining

¹³⁶ Пименова В.М. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. –М. “Флинта: Наука”, 2018.

¹³⁷ Пименова В.М. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. –М. “Флинта: Наука”, 2018.

ko'zlari orqali anglash uchun ishlatiladigan metafora ma'lum ta'rixiy davrlarda turli madaniyat vakillari va bir xil madaniyatlar o'rtasida farqliklarni oydinroq tushunishga yordam bergan.

REFERENCES

1. Худойберганава Д. Лингвакультрологияда маданият кодлари тушунчаси ва талқини // Ўзбек тили ва адабиёти - Тошкент, 2009.- № 3 В. 34.
2. Ойноткинова Н.Р. Соматический код культуры в пословицах и поговорках алтайцев // Сибирский филологический журнал – Новосибирск, 2011. - № 3. - С. 5-14;
3. Телия В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. – М. 2006-С. 12.
4. Собитова З.К. Лингвокультрология: учебник. –М. Флинта: Наука, 2013. –С 8-9.
5. Красних В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговор) // Язык, сознание коммуникация: Сб. статей. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С.6.
6. Usmonov F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tatqiqi. // - Andijon, 2019. – В. 25-28.

NAVOIY ASARLARINI O'QITISHDA INTEGRATSION YONDASHUV

Rahmatova Feruza Yarashevna

Magistr

rahmatovaferuza56@gmail.com

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda integratsiyalashgan o'qitish texnologiyalari zamonaviy hayotning barcha sohalarida o'zining zamonaviyligi bilan ajralib turadi. Ta'limda yangilanishlar esa qolgan barcha o'zgarishlarni boshlab bermoqda. Buni ta'lim sohasidagi barcha jabhalarda katta o'zgarishlarni keltirib chiqaradigan sirli hodisa sifatida tushunish mumkin. Bugungi kun jamiyatida hayot va faoliyatning barcha sohalarida erishilgan eng yangi ilmiy va texnik yutuqlar, bor muammolarni bartaraf etish hamda jamiyat taraqqiyoti va rivojlanishiga hissa qo'shish maqsadida barqaror va sifatli o'zgarishlarni kiritish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, innovatsion texnologiyalarni joriy etish zarur, chunki u zamonaviy hayot tarzini yuksaltirish uchun yaxshi modelni anglatadi. Yangilangan ijtimoiy rivojlanish imkoniyatlari haqida gapirganda, biz ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak, chunki egallanadigan bilim bu rivojlanishga asos soladigan va to'g'ri yo'naltiradigan yagona ishonchli manbadir. Bugungi globallashtirilgan zamonning eng muhim muammolari va o'zgarish tomonlarini aks ettiruvchi integratsiyalashgan individual elementlar sifatida bilim, tushuncha, jarayonlar, munosabat, qiziqish va shunga o'xshash narsalarni o'rganish kerak.

Kalit so'zlar: integratsiya, texnologiya, ta'lim, yangilanish, innovatsion texnologiya, individual elementlar

ABSTRACT

Today, integrated learning technologies are characterized by their modernity in all areas of modern life, and innovations in education are initiating all other changes. It can be understood as a mysterious phenomenon that will cause great changes in all spheres of education. The latest scientific and technical achievements in all spheres of life and activity in today's society make it necessary to make sustainable and qualitative changes in order to overcome the existing problems and contribute to the development and progress of society.

From a social, economic, technological and cultural point of view, the introduction of innovative technologies is necessary because it represents a good

model for improving the modern way of life. When we talk about opportunities for renewed social development, we need to pay special attention to the development of education, because the knowledge acquired is the only reliable source on which to base and direct this development.

Keywords: *integration, technology, education, renewal, innovative technology, individual elements.*

KIRISH

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida: “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta‘lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim”, deya ta‘kidladilar.

Darhaqiqat, bugungi fan-texnika tobora rivojlanib borayotgan jarayonda jahon madaniyati, ommaviy madaniyat yoshlarimizga ne chog‘lik ta‘sir etayotgani, ta‘lim tarbiya, yoshlarning ilm-fanga bo‘lgan munosabatlari ham barchamizga kundek ravshan. Zero, bugungi kunda ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish borasida hal etilishi zarur bo‘lgan ko‘plab muammo va vazifalar mavjud. Bugungi kunda bolalarimizning -Alisher Navoiydan uzoqlashib borayotganlari ularning o‘zbek tiliga e‘tiborsizligi deb bilaman. Yoshlarimiz “madaniylashuv”ni o‘zicha anglab, tilimizdan uzoqlashib ketayotgandek va bunda biz kattalarning, ustozlarning ham aybi bor: ularning qalbiga bobomizning asarlarini singdira olmayapmiz.

Yoshlar ongida milliy g‘urur, milliy tafakkurni shakllantirishni maqsad qilar ekanmiz, albatta buni buyuk mutafakkir bobolarimizning o‘g‘itlari, asarlari va hikmatlari yordamida amalga oshirish mumkin. Bu borada Alisher Navoiy ijodining o‘rni beqiyos.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alisher -Navoiy ijodiy merosini, san‘atini, asarlaridagi badiiy mo‘jizani yoshlarimiz ruhiyatiga singdirishda maxsus o‘qitish usullari, innovatsion yondashuvlar zarurligi haqida bir qancha fikr-mulohazalar, takliflar bildirilgan. Davlatimiz rahbarining ko‘rsatmalariga asosan jahon adabiy ta‘limida sinovdan o‘tgan ilg‘or tajribalar, G‘arbda mumtoz adabiyot namunalari, jumladan, Shekspir asarlarini o‘qitishda ham keng foydalaniladigan Gardner, Klark kabi jahonning eng

mashhur olimlari nazariyalariga tayanib o'qitishga integratsion yondashish bu boradagi yechim bo'lishi mumkin.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarini ingliz tiliga o'g'irgan kanadalik tadqiqotchi Geri Dikning ta'kidlashicha, hozirgi kunda G'arbda Alisher Navoiy asarlarini o'qishga bo'lgan ehtiyoj katta. Alisher Navoiy ijodining xorijdagi tadqiqi, asarlarining ingliz tiliga tarjimalari va ta'lim muassasalarida Navoiy ijodini o'qitishga oid izlanishlar olib borib, mutafakkirning xalqaro miqyosdagi o'rni va ahamiyatini yana-da yuksaltirishga o'zimizning hissamizni qo'shish har birimizning burchimizdir.

Navoiyni o'qitish, katta tajriba va mehnatni talab qiladi. Bu borada albatta yangicha yondashishimiz zarur. Bugungi kun yoshlari texnika asrida ulg'aymoqda ularga an'anaviy darslar, ma'ruzalarning qizig'i yo'q. Shunday ekan, Navoiyni o'qitishda turli fanlar bilan aloqadorlikda integratsion tarzda o'qitishimiz kerak. Fanlararo aloqadorlik, integratsiya ta'minlangan sharoitda o'quvchilarning egallagan bilimlari samarali rivojlanish bilan bir qatorda, ularning idrok qilish qobiliyati, faolliklari, qiziqishlari, aqliy-intellektual imkoniyatlari ortishiga erishiladi. Integratsiya atama va uslubiy nuqtai nazardan hodisa sifatida nimani ifodalashini ko'rib chiqaylik.

O'qitish jarayonida integratsiyani qo'llash nazariyasi taraqqiyoti ilmiy pedagogik tushunchalar rivoji, asosiy va muhim ahamiyatga ega. Integratsiya differensiya bilan uzviy bog'liqdir. Bu uzviylik o'quvchilarda olayotgan bilimlarini anglashga bo'lgan intilishlari sistemasini barpo qilishlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Integratsiya – bu fanlarning differensial jarayon davomida yaqinlashuvi va bog'liqligidir. Integratsiya jarayoni fanlar orasidagi aloqani yangi, yuqori sifatda bir-biriga bog'lash bosqichi bo'lib, o'zini yuqori ko'rinishda namoyon etadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, integratsiya jarayoni asoslari uzoq o'tmishdagi xalq pedagogikasi va ilmiy pedagogikaga asoslangan. Integratsiya fanlararo bog'liqlikdir. Fanlararo bog'liqlik asoslari tabiatni to'la holda o'quv darsliklarda ko'rsatish va tushuntirish zaruratidan paydo bo'lgan.

Integratsiya Farididdin Attorning quyidagi fikrlariga hamohangdir: bu ro'yi zaminda mayda narsaning o'zi yo'q, hamma narsa bir-biriga bog'liq va bir-birini to'ldiradi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quv jarayonini umumiy o'quv predmetlari mazmuni va maqsadlarini ma'lum uzviylikda va o'zaro mantiqiy bog'langan holda tashkil qilish ta'limni sifat va samaradorligini oshirish bilan bir qatorda o'quvchi yoshlarni dunyoqarashini kengaytirib, ularni fikrlash olamini yorqin obrazlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Masalan Navoiyning “Hayrat ul abror” asaridan olingan “Sher va Durroj” hikoyasi o`rta maktablarning 5-sinf darsligida berilgan. Bu asar tili lug`at tarkibi bilan yetarli darajada murakkab hisoblanadi. Lekin shu asarni vizual animatsion , multfilmi yordamida tushuntirsa, bolalar uchun ancha yengil va tushunarli bo`ladi. Chunki kichik yoshdagi bolalarda eshitish, o`qishdan ko`ra ko`rish xotirasi samarali hisoblanadi. Shunday ekan Navoiyni o`qitishda bevosita Axborot texnologiyalariga murojaat etish ham innovatsion ,ham integratsion yondashuv sanaladi. Yoki 7- sinf darsligida Navoiyning “Xamsa ” asari tarkibidagi “Sabb`ai sayyor” dostonidan olingan “Mehr va Suhayl” hikoyasi reja asosida o`qitiladi. Bu asarda ranglar jilosi bevosita ustunlik qiladi. Qahramonlar ruhiyatini ochib berishda ranglar jilosini tasvirda ifodalash yani o`quvchida o`qigan voqealarni tasvirda, rasmda ifodalash so`ralsa , ya`ni adabiyot tasviriy san`at fani bog`lansa, o`quvchilarning tasavvur doirasi kengayib, asarning tushunilishi ancha soddalashadi. Ayni shu o`rinda Mehr nilufar gullari orasida ekanligini, aynan nega nilufar gullari tanlanganligini botanika fani bilan bog`lab, shu gulning turi, rangi va xususiyatlari haqidagi ma`lumotlar berilsa , bolalarda asardagi qahramonning ruhiy holati tabiat bilan uyg`unlashib ketganligini uqtirish mumkin bo`ladi.

11-sinf darsligida berilgan “Saddi Iskandariy”parchasini o`rganishda esa bevosita tarix fani bilan aloqadorlikda faoliyat olib borilsa, ya`ni tarixiy asarlardagi Aleksand Makedonskiy obrazi haqida ma`lumot berilib, qiyosiy tahlil metodi orqali Iskandar bilan taqqoslanga, o`quvchilarda kerakli bilim va fikr yuzaga keladi. Shu asardagi joy nomlarini geografiya fani bilan bog`lab harakalar xaritasini chizish topshirilsa bolarda qiziqish va tasavvur shakllanadi.

Alisher Navoiy ijodini o`rgangani sayin hayratlar dunyosiga ko`milib boradigan, o`zi kashf etgan xazinani tezroq o`zgalarga yetkazishga shoshiladigan qalb egalari borki, ular mehnatlarining samarasini ko`rishdan doimo umidvor.

Alisher Navoiy ijodi shunchalar serqirradi, uning asarlarini o`rgatishga qo`l urish uchun islom dini g`oyasi va qarashlari, turkiylar madaniyati va tarixini, yashash tarzi va so`zlarning kelib chiqishini sinchiklab o`rganish, nomlari uchraydigan geografik nomlarni , joylarni , geografik mintaqalarni chuqur o`rganish, tasavvurni shakllantirish maqsadida visual tasvirlar, axborot kommunikatsin vositalarni yaxshi bilish talab etiladi. Avvalo, buyuk mutafakkir shoir g`azallarining asl ma`nosini to`liq tushunib, his etish kerak. Qarorda chet elda istiqomat qilayotgan o`zbek tili mutaxassislari, tarjimonlarni jalb etgan holda Alisher Navoiyning asarlari chet tillarga tarjima qilinib, nashr etilishi va xorijiy mamlakatlarda taqdimotlari o`tkazilishi shart.

XULOSA

Bu o'zbek adabiyoti, jumladan, Alisher Navoiy asarlarini adabiyotshunoslikda keng o'rganish imkonini yaratadi. Zotan bugun Navoiyni keng miqyosda o'rganish va o'rgatish uchun maxsus innovatsion, integratsion yondashuvlar, dunyoviy mezonlar talab etiladi. Mazkur vazifalar Davlatimiz rahbarining "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580-yilligini keng nishonlash to'g'risida" gi qarorida ham aks etgan. Shu maqsadda Alisher Navoiy asarlarini o'rganish va o'rgatish borasidagi loyihamizni loyihalarni shakllantirishda bizni har jihatdan qo'llab-quvvatlagan, ilmiy-tadqiqotlar olib borishimizga zarur shart-sharoitlarni yaratib berayotgan institutimiz rahbariyatining xizmatlari samarali bo'lmoqda deb bilaman. E'tirof, rag'bat, erkinlik bor joyda rivojlanish bo'ladi.

REFERENCES

1. Husanboyeva Q. Adabiyot o'qitish metodikasi va muammoli ta'lim. Toshkent. Innovatsiya-Ziyo. 2022-yil.
2. G'ulomov A., Nematov H. Ona tili ta'lim mazmuni. – Toshkent. O'qituvchi, 1995.
3. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent. Noshir, 2009.
4. Matchonov S. va boshq. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021.
5. Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida o'quvchilar tafakkurini o'stirishning ilmiy-metodik asoslari. – Toshkent, 2005.
6. Yo'ldoshev R.A. Mirjalolova L.R. Ona tili ta'limida kompetensiyaviy yondashuv: Metodik qo'llanma. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti universiteti, 2019.

BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARINING IJODIY QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Saparova Umida Bahromovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi

E-mail: umidasaparova7@gmail.com

+998903155057

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada boshlang'ich sinfi o'quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning ijtimoiy psixologik xususiyatlari, didaktik usul va metodlardan foydalanish haqida ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: *O'qituvchi, maktab, ta'lim, ijodkorlik, didaktik, usul, metod, kreativ, pedagogika, shaxs, faollik, o'quvchi, boshlang'ich ta'lim, qobiliyat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье даны научно-практические рекомендации о социально-психологических особенностях развития творческих способностей учащихся начальной школы, использовании дидактических методов и приемов.

Ключевые слова: *Учитель, школа, воспитание, творчество, дидактика, метод, метод, творчество, педагогика, личность, деятельность, ученик, начальное образование, способности.*

KIRISH

Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida xalqimizning hayoti, davlatimizning siyosiy faoliyatida tub o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistonda xalqimiz o'zining buyuk kelajagini yaratmoqda. Uni yaratishda ulug' ajdodlarimiz – buyuk pedagog – faylasuflar, din arboblari, mutasavvif donishmandlar, ulug' allomalarning ta'limotlarini o'rganish sari yo'l ochildi. Asrlar mobaynida xalqimiz saqlab kelayotgan milliy, umuminsoniy qadriyatlarni ilmiy tadqiq qilib rivojlantirishga yangi imkoniyatlar yaratildi.

Davlat taraqqiyoti va jamiyat ravnaqi ko'p jihatdan uning intellektual potentsiali bilan belgilanadi. Chunki, ilmiy potentsiali yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarida doimo ilg'or bo'ladi. Shuningdek, davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim, ko'nikma va malakalari doirasidan tashqari yangi zamonaviy fanlar va axborot texnologiyalariga doir bilimlarni o'zlashtirish zamon talabiga aylanmoqda.

Hozirda boshlang'ich ta'lim tizimining asosiy vazifalari o'quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs etib tarbiyalash maqsadida ularga mustaqil fikrlash,

o'zligini anglash, bilimlarni o'rganishda, maktabda va maktabdan tashqari ishlarda faollik, boy ma'naviyatimiz va qadriyatlarimizni o'rgatish, o'z shaxsidagi "men"ni tanitish, yuksak axloqiy fazilatlar va estetik ruhda tarbiyalashdan iborat.¹³⁸

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ijodiy qobiliyatlar muammosi psixologiya fanida qiziqarli va ma'lum darajada tadqiq qilingan muammolardan biridir. Bu muammo yuzasidan qadimdan to shu kunga qadar izlanishlar olib borganlar. Insonning imkoniyatlarini o'rganishga sharq mutafakkirlari (Farobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino), Rossiya psixologlari (B.M.Teplov, B.G.Anan'ev, N.V.Kuzmina, S.L.Rubinshteyn, A.G.Kovalev, V.N.Myasishchev), G'arb olimlari (A.Bine, T.Simon, F.Galton, V.Shtern, U.Ollport, K.Rodgers) kabilar katta xissa qo'shganlar. Ushbu muammo ustida Uzbekiston psixolog olimlari (E.G'oziev, R.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, B.R.Kodirov, V.A.Tokareva va boshqalar) ham izlanish olib borganlar.

Ijodkorlik deganda insonning yangilik yaratish, muammolarni yechishga qaratilgan ijodiy qobiliyati tushuniladi. Uning tag zamirida orginallik, amaliylik, noodatiylik va erkinlik yotadi. Shuningdek, ijodiy fikrlash muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash, bir nuqtaga turli rakursdan qaray olishni anglatadi.

Ijodiy fikrlash- bu shunday fikrlashki, natijada ma'lum bir muammoni tubdan yangi yoki takomillashtirilgan yechimini topish demakdir.

J.Guilfordning fikriga ko'ra ijodiy fikrlashning xususiyatlari quydagilar: O'ziga xoslik, g'ayrioddiy g'oyalar; Semantik moslashuvchanlik-ob'ektni turli nuqtai nazardan ko'rish qobiliyati; Majoziy moslashuvchanlik-ob'ektning yashirin tomonlarini ko'rish uchun idrokini o'zgartirish qobiliyati; Noma'lum vaziyatda turli g'oyalarni ishlatish qobiliyati deb sanab o'tgan.

"Inson, o'zi va ruhiyati orasidagi hamda o'zi va boshqa birov orasidagi mavjud narsani tadqiq etishda bor imkoniyatni ishlatib muntazam ravishda mashq qildirib turish kerak. Buni u haqiqat vositalarini egallashda sabot bilan yo o'qitish va murabbiylik usullari yoki bahs va himoya usullari bilan amalga oshirilishi zarur" deb yozadi, Abu Nasr Farobiyning Fozil odamlar shahri kitobida¹³⁹.

Biz boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish va tarbiyalashning eng muhim nazariy va amaliy jihatlarini bilishimiz kerak. Buning uchun avvalo, quyidagi psixologik - pedagogik muammolarni tushunib olmoq'imiz lozim:

-o'quvchi shaxsining psixologik rivojlanganlik darajasi;

¹³⁸ Pulatova D.T. Innovatsion ta'lim jarayonida bolalarda ekologik tushuncha va tasavvurlarni shakllantirish. Zamonaviy ta'lim / СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ. 2016. 3. -9 s

¹³⁹ Abu Nasr Farobiy "Fozil odamlar shahri"- Toshkent. Abdulla Qodriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

-o'quvchi shaxsining shakllanishi va o'quv-mehnat faoliyati mazmuni;

-o'quvchi shaxsi tabiatining tavsifnomasi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari.

O'quvchi shaxsining psixologik rivojlanganlik darajasini to'la yoritish uchun biz uning rivojlanish xususiyatlari borasida muayyan ma'lumotlarga ega bo'lishimiz lozim.

Biz faoliyatimiz davomida o'quvchilarning psixologik rivojlanishi yosh xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqligini kuzatamiz. Ruhiy jarayonlar va bola ruhiyatidagi o'zgarishlar, chunonchi, diqqat va xotira darajasi, tafakkur xususiyatlari so'z boyligi hamda nutqning rivojlanganlik darajasi va boshqalar ruhiy psixologik rivojlanishga ta'luqlidir. Bizning maktablarimizda ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyatlarini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual salohiyatini rivojlanishida ularning tug'ma qobiliyat va iste'dodining o'zni muhim ahamiyatga ega. Tug'ma qobiliyatga ega bo'lgan yoshlarimiz kattalarning har bir ta'limiy, tarbiyaviy va kasbiy ta'limotlarini tez ilg'ab oladilar va tez o'zlashtirib hayotga tadbqiq eta oladilar. Lekin bu qobiliyat va iste'dod, barcha yoshlarimizga tug'ma talant nasib etavermaydi. Shunday ekan, qobiliyatni shakllantirib borish, yoshlarning iste'dodini oshirib borish birinchi navbatda pedagoglarimizga va keng jamoatchilik zimmasiga ya'ni oila, mahalla, o'quv muassasalari zimmasiga tushadi. Bolalar o'zidagi turli faoliyatlarga bo'lgan tug'ma layoqatlarni jamoada, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida ro'yobga chiqaradilar. Maktablardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, to'garaklar, fan olimpiadalarida ishtirok etish tug'ma layoqatlarning imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida bolalarning layoqatlari uyg'onadi va qobiliyatlari o'sadi. Iste'dod tushunchasining asosiy mazmuni "qobiliyat" degan tushunchani ham anglatadi.

Shuni aytish mumkinki, qobiliyat tushunchasini insonning tabiiy xususiyati deb qabul qilmay, biroq biz ko'p hollarda qobiliyat rivoji asosida ba'zi insonlarda tabiiy hususiyat, ya'ni iste'dod ham mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ba'zida «haqiqiy», «tabiiy», «tabiatdan berilgan» va shunga o'xshash so'zlar bilan aytilganda - «tabiiy» tushunchasi, - qobiliyat tushunchasi bilan amaliy tahlilda bir-biriga bog'liq. Ko'p hollarda biz tabiiylikni iste'dod rivoji asosida yotgan qobiliyatni tushunamiz. Balki kimdir biror joyda amaliy so'z ishlatishda, u yoki boshqa biror narsani - tabiiy xususiyatni qobiliyat deb ta'kidlashi mumkindir. Go'dak tug'ilgan vaqtda mavjud bo'lgan «garmonik his» yoki «musiqaga bo'lgan tuyg'u» haqida o'ylash dargumon. Ehtimol, har qanday idrokli inson, tug'ilgan daqiqadan boshlab, musiqaga bo'lgan

tuyg‘u yoki o‘zaro his-tuyg‘uning rivoji asosida faqat iste’dod nishonalari, qiziqish yoki shunga o‘xshash tuyg‘u mavjud deb o‘ylash mumkin. Shuni alohida ta’kidlashimiz kerakki, tabiiy iste’dod nishonalari haqida gap ketganda, biz hali meros bo‘lib qolgan iste’dod nishonalari haqida so‘zlaganimiz yo‘q.

Quyida yoshlarning intellektual ijodiy salohiyatini rivojlantirish usullaridan foydalanish haqida na’munalar keltiramiz:

Aql charhi mashqlarini o‘tkazish: bunga turli rebuslar, krasovordlar yechish, shaxmat va shashka o‘yinlarini musobaqa shaklida tashkil etish kiradi.

Yosh qalamkashlar to‘garaklarini o‘tkazish: bunga yoshlarning ijodiy mahoratini, iste’dodini oshirib borishga qaratilgan tadbirlari majmuasi kiradi. Masalan, yoshlar orasida yetishib chiqayotgan yozuvchi va jurnalistik mahoratga ega bo‘lgan yoshlar bilan ishlash.

Chaqqonlar va epchillar sport o‘yinlarini o‘tkazish: bunga barcha turdagi sport musobaqalarini o‘tkazish kiradi.

Mushoira, g‘azalxonlik ko‘rik tanlovlarini o‘tkazish: bu usulga yoshlarning she‘r va g‘azallar orqali ijod qilishi kiradi. Bunga “She‘r kechasi” tadbirlarini o‘tkazish kiradi.

Quvnoqlar va zukkolar tanlovlarini o‘tkazish: bu tanlov orqali yoshlarning san’at, teatr va rassomchilikka bo‘lgan qiziqishi orttiriladi va zukkolik mahorati baholanadi.

Ustoz-shorgird ishlarini takomillashtirish: bu usulni amalga oshirish uchun eng yaxshi ish olib borayotgan shogirdlari undan juda mamnun va minnatdor bo‘lgan pedagog-ustozning ishlarini ommalashtiriladi.

Albatta yoshlarning ijodiy barcha ishlarini va iste’dodli mahoratlari baholash, ularni turli sovg‘a va faxriy yorliqlar bilan mukofotlash maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida keltirilgan nazariy holat va amaliy misollarga qaramay qobiliyat va uning rivojlanish muammosi psixologiya va pedagogikaning eng murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Qobiliyat sezgi analizatorlari, kuch, harakat hamda asabiy, jismoniy va aqliy jarayonlar muvofiqlashishi kabi nerv sistemasi xususiyatlariga bog‘liq bo‘lgan tabiiy iqtidor, iste’dod, shuningdek, tashqi ijtimoiy muhit ta’siri ostida rivojlanadi. Shuni ta’kidlash joizki, ijtimoiy muhitda ta’lim-tarbiyaga bolaning o‘zi faol ishtirok etgandagina uning tug‘ma layoqatini uyg‘otadi, iste’dod, qobiliyatlarini o‘stira oladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan munosabatda bo‘lishda sabr-toqat, vazminlik zarur. Bolaning ijodiy imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan vaziyatli omillar quydagilar:

- vaqt chegarasi;
- stress holati;
- yuqori tashvish holati;
- tezda yechim topish istagi;
- muayyan echim uchun qat'iy chegaralarning mavjudligi;
- oldingi muvaffaqiyatsizliklardan kelib chiqadigan ishonchsizlik;
- qo'rquv;

Ijodkor yoshlarni tarbiyalash jarayonida quyidagi holatlar yuzaga keladi:

1. Tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'siri natijasida yuz bergan kamchiliklarni ham tugatish mumkin.

2. Tarbiya inson faoliyatining istiqbol maqsadini belgilaydi. Shu bois u shaxs kamolotini ta'minlashda yetakchi rol o'ynaydi.

3. Insonning ma'naviy o'sishi sodir bo'ladi, Masalan, bola o'z ona tilini atrofni o'rab turgan muhitning ta'sirida o'rganib olishi mumkin. Lekin o'qish va yozishni maxsus ta'lim yo'li bilangina o'rganadi. Ma'lum bilim, ko'nikma va malakalar faqat tarbiya jarayonida egallanadi.

4. Tarbiya yordamida hatto kishining ba'zi tug'ma kamchiliklarini ham ijobiy tomonga o'zgartirish mumkin. Chunonchi, ba'zi bir bolalar ayrim kamchiliklar bilan tug'iladi (kar, ko'r, soqov va hokazo). Lekin maxsus tashkil etilgan tarbiya yordamida ularning aqli to'la taraqqiy qiladi, tug'ma kamchiligi bo'lmagan kishilar bilan barobar faoliyatda bo'lishi mumkin.

Tabiiyki, o'quvchilarning o'z maqsadlariga erishishlari uchun ta'lim maskanida olgan bilim, ko'nikma va malakalari kamlik qiladi. Ular yuksak maqsad yo'lida o'z ustilarida tinmay izlanishlari, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etishlari lozim.

Fanlarda o'zlashtira olmagan o'quvchilarni qobiliyatsiz deyish xato, o'qituvchining birinchi galdagi vazifasi – har bir o'quvchining yosh va psixologik xususiyatini chuqur o'rganish, uning qiziqishi va istaklarini aniqlash, ularni hisobga olgan holda pedagogik chora-tadbirlarni ko'rishdir. Umuman, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy hamda irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi.

XULOSA

Bola shaxsining rivojlanishi uchun faol kundalik faoliyat zarur. Faoliyat yordamidagina bola atrof-muhit bilan munosabatni tashkil etadi, shu orqali uning bilish qobiliyati rivojlanadi, xarakter sifatleri takomillashib, kamol topadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy qobiliyatini rivojlantirishning ijtimoiy psixologik xususiyatlari qanday bo'ladi degan savolga biz quydagicha javob beramiz, tez va turli yo'llar bilan natijaga erishadi, o'zi qarorlar qabul qilishni o'rganadi va uni takomillashtiradi, o'zining salohiyati va ambitsiyalarini amalga oshiradi, o'qish sharoitlariga osonroq va to'liqroq moslashishadi, duch kelgan muammolarni hal qilishda moslashuvchan, aniq va samarali hal qila olish xususiyatlariga ega bo'ladi. Bola shaxsining ijodkor bo'lishiga o'qituvchi va murabbiylar sharoitlar yaratib berishi lozim, shunda jamiyatimizda yangi ixtirolar, innovatsiyalar paydo bo'ladi.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. - T.: O'zbekiston, NMIU, 2018. – B. 570
2. Raxmatullaeva N.B. Ernazarova M.S Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining nutqini mulokatini rivojlantirish. "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal-(3) III/2020. ISSN 2181-063X.-6 s.
3. Ochilob F.I. Ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida boshlang'ich sinflarda dars samaradorligini oshirish xususiyatlari. Zamonaviy ta'lim / COBPHEMEHOOE OBPABOBAHI. 2016. 5. -7 s.
4. Mavlyanova R.A. Paxmankulova N.X Boshlang'ich ta'limda innovatsiya (metodik qo'llanma). -Toshkent, 2017. -195 s.
5. Safo Ochil, K. Xoshimov. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – Toshkent, O'qituvchi, 1999. 478 s.
6. Davletshin M.G. O'quvchilarda texnik qobiliyatning rivojlanishi. Toshkent. 1991.
7. G'oziyev E. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent. O'qituvchi.1991.
8. Bobaqulova D.M. Umumiy pedagogika (o'quv qo'llanma). –Toshkent, 2021.-256 s.
9. O'tkir Tolipov. Ustoz shogirt qadriyatlari, –Toshkent, 2015.-63 s.

O'QITUVCHILARNI AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA O'RGATISH VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Bisenbayev Islambek Qaypnazarovich

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va
malakasini oshirish instituti Nukus filiali assistenti;

Sagidullayev Nursultan Ibadullayevich,

Tilepova Abadan Abatbayevna,

Vaisova Umida Maxsetbayevna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari
universiteti Nukus filiali assistentlari.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'qituvchilarni axborot texnologiyalaridan foydalanishga o'rgatish va samaradorligini oshirish yo'llari ko'rib chiqildi. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha normativ-huquqiy baza, ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili asosida alohida fanlarni o'rganishda axborot texnologiyalarini joriy etishning o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: ta'limda axborot texnologiyalari, talabalar, kompyuterlashtirish; elektron ta'lim, o'qituvchilar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье были рассмотрены способы обучения учителей использованию информационных технологий и повышения их эффективности. На основе анализа нормативно-правовой базы, научно-методической литературы по изучаемой теме определены особенности внедрения информационных технологий в изучение отдельных предметов.

Ключевые слова: информационные технологии в образовании, студенты, компьютеризация; электронное обучение, учителя.

KIRISH

Ayni paytda mamlakatimizning ko'plab fuqarolari zamonaviy ta'lim tizimiga faol qiziqish bildirmoqda. Axborot texnologiyalari inson faoliyatining barcha jabhalarida qo'llaniladi, jamiyatdagi axborot oqimlari yordamida tarqaladi va global axborot makonini tashkil qiladi. Bugungi kunda dunyoda ular yanada keng tarqalmoqda, chunki jamiyat axborotni yangilashga muhtoj. Jamiyat hayotining deyarli barcha sohalarida axborot texnologiyalaridan foydalaniladi. Ushbu

jarayonning markaziy qismi ta'limni kompyuterlashtirishdir. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi o'quv jarayonini axborotlashtirishga katta e'tibor qaratmoqda, chunki axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalarga o'qitishning pedagogik usullarini sezilarli darajada oshirmoqda [1].

Kompyuter texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga kirib keldi va kirib kelmoqda. Elektron kompyuterlar ishlatilmaydigan biron bir sanoatni tasavvur qilib bo'lmaydi. Ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas va kompyuterlashtirish jarayonidan o'tdi. Bundan tashqari, kompyuterlar o'rganishning qo'shimcha vositasi sifatida emas, balki uning samaradorligini sezilarli darajada oshirish uchun mo'ljallangan ajralmas ta'lim jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi [2].

Ta'limni axborotlashtirishning global maqsadi postindustrial jamiyat talablariga javob beradigan ta'lim sifati samaradorligini tubdan oshirishdan iborat. Global maqsad ko'p faktorli bo'lib, bir qator kichik maqsadlarni o'z ichiga oladi: talabalarni axborot jamiyatida hayotning barcha jabhalarida to'liq va samarali ishtirok etishga tayyorlash, ta'lim sifatini oshirish, ta'limning qulaylik darajasini oshirish, milliy ta'lim tizimining axborot integratsiyasi jahon hamjamiyatining infratuzilmasi asosida rivojlanmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Axborot texnologiyalarining o'quv jarayoniga samarali integratsiyalashuvining sharti - bu o'qituvchi va talaba orasidagi boshqaruv multimedia muhitining mavjudligi, uning tuzilishi axborot texnologiyalarining barcha tarkibiy qismlarini va ularga kirishning yagona interaktiv usulini o'z ichiga oladi.

Ta'limni axborotlashtirishning pedagogik texnologiyalari ta'sir etuvchi didaktik tamoyillar qatoriga quyidagilar kiradi: faoliyat tamoyili; mustaqillik tamoyili; tarbiyaviy ishning jamoaviy va individual shakllarini birlashtirish printsipi; motivatsiya printsipi; nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlik printsipi; samaradorlik printsipi [3].

Axborot texnologiyalari rivojlanishining hozirgi bosqichini tahlil qilish, ulardan ta'limda foydalanish zamonaviy kompyuterlarning texnik va dasturiy ta'minoti imkoniyatlari, global va mahalliy tarmoqlar hamda ularni qo'llash darajasi o'rtasidagi ziddiyatlarni aniqlash imkonini berdi.

Jamiyatimizda ro'y berayotgan jadal o'zgarishlar ta'lim tizimi oldida zamonaviy iqtisodiy, axborot-ijtimoiy, ekologik va ma'naviy-axloqiy talablarga moslasha oladigan shaxsning yangicha mentalitetini shakllantirish murakkab vazifani qo'yimoqda. Har qanday metodologiya yoki pedagogik texnologiya ma'lumotni

o'quvchi tomonidan eng yaxshi o'rganishi uchun qanday qayta ishlash va uzatishni tavsiflaydi. Ya'ni, har qanday pedagogik texnologiya axborot texnologiyasi bo'lib, u ta'limning axborot vositalari, ta'lim shakli va maqsadlari o'zgarishiga qarab o'zgarishi mumkin [1].

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalarini qo'llashning ba'zi muammolarini ko'rib chiqing:

- ta'limda telekommunikatsiya va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalari ochiqlicha qolmoqda;
- ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanish zarurati asoslanmagan;
- multimedia texnologiyalarini amaliy faoliyatda qo'llash uchun pedagoglar o'rtasida qanday bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish kerakligi haqidagi tizimli izlanishlar yo'q;
- shuningdek, o'qituvchilarga yangi axborot texnologiyalarini o'qitish metodikasi ishlab chiqilmagan;
- multimedia o'quv qurollaridan foydalangan holda turli fanlarni o'rganish metodikasi ishlab chiqilmagan;
- axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish darajasini miqdoriy baholash usullari mavjud emas;
- o'quv materialini mazmunini taqdim etishning uslubiy muammosi.

O'quv materialini mazmunini taqdim etishning uslubiy muammolari bugungi kunda ta'limda axborot va telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning potentsial va real imkoniyatlari o'rtasidagi tafovutning asosiy sabablaridan biridir. Ushbu muammolarni hal etish axborot-telekommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishining jadal sur'atlaridan orqada qolmoqda va jiddiy e'tiborni talab qiladi. O'quv materialining to'g'ri axborot ishlab chiqilmaganligi o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalarining noyob imkoniyatlaridan foydalanishni qiyinlashtiradi. O'quv materialini taqdim etish uchun turli tuzilmalarni talab qiladigan o'rganishga faol yondashuv bilan bog'liq muammolarni hal qilish zarurati mavjud [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, o'quv materialining mazmunini rejalashtirish va ishlab chiqishda o'qituvchi faoliyatining asosiy uch komponentini - o'quv materialini taqdim etish, amaliyot, fikr-mulohazalarni hisobga olish kerak. Ta'lim mazmunini o'zgartirish o'qituvchidan uslubiy jihatdan yuqori kasbiy va axborot kompetentsiyasini, pedagogika, psixologiya, informatika, matematika sohasidagi bilimlarni talab qiladi. O'qituvchi o'zining barcha bilimlarini ishlab chiqish va joriy etishni o'z ichiga olgan zamonaviy pedagogik o'qitish texnologiyalari asosiga o'tkazishi kerak.

Ta'limga yangi axborot texnologiyalarini joriy etish ta'lim g'oyalari va mazmunini doimiy ravishda yangilab borish, yangi texnologiyalarni har tomonlama o'rganish va amaliyotga joriy etishga qodir yangi pedagog kadrlar tayyorlashni taqozo etadi. Bo'lajak fan o'qituvchilariga axborot texnologiyalaridan foydalanishni o'rgatish metodikasini ishlab chiqish zarur.

Pedagogika oliy o'quv yurti bitiruvchisi axborotni izlash, to'plash va qayta ishlash mexanizmini mukammal egallashi, g'oyalar, tushunchalar, jarayonlarning ifodasini vizual idrok eta olishi va har xil turdagi axborotlardan foydalanish orqali o'z fikrini ifoda eta olishi kerak. Pedagogik oliy o'quv yurtida o'qiyotgan bo'lajak o'qituvchilar tayyorlashning muhim vazifalari kompyuter texnologiyalarini o'zlashtirishlari va ularni fanni o'rganish va o'qitishda qo'llay olishlaridir.

Pedagogika oliy o'quv yurtlari amaliyotida o'quv jarayonida bilim quroli sifatida yangi axborot texnologiyalaridan faol foydalanish uchun muhit bo'lib xizmat qiladigan bunday kursni tashkil etish tajribasi deyarli yo'q. Umumiy texnik fanlarni o'rganishda kompyuter texnologiyasidan o'quv jarayonida o'qitish vositasi sifatida foydalanishga bir nechta urinishlar mavjud. Binobarin, pedagogik universitetlarda bu muammo yetarli darajada rivojlanmagan (bir tomonlama) [2].

O'quv jarayonida kompyuterdan foydalanishning muhim yo'nalishi talabalarning bilim va ko'nikmalarini nazorat qilish uchun foydalanishdir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning 93 foizi, o'quvchilarning 84 foizi mavjud bilimlarni baholash tizimidan qoniqish hosil qilmaydi, biroq, bilimlarni baholashning reyting tizimi va pedagogik monitoring tizimiga o'tish sust amalga oshirilmoqda.

Yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalarini o'qitish samaradorligini oshiradi, agar:

- talabalar uchun ta'lim jarayoniga nisbatan kompyuter modellashtirish tizimlarining mazmunini tanlash mezonlari ishlab chiqilgan;
- dastur-pedagogik tizimlarning mazmuni yoritilgan va axborot vositalaridan foydalanish usullari tanlangan;
- kompyuter modellashtirish va loyihalash tizimlarini o'quv jarayoniga moslashtirish amalga oshirildi;
- pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv jarayonida kompyuter modellashtirish tizimlaridan foydalanish ularning axborot, kasbiy va uslubiy tayyorgarligini oshirish bilan birga, ilmiy-tadqiqot ishlari ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan.

Yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta'limning o'tkir muammolarini hal qilishga olib keladi, bunda ta'limning texnologik quyi tizimining

rivojlanishi boshqa barcha quyi tizimlarda: pedagogik, tashkiliy, iqtisodiy va hatto nazariy va uslubiy jihatdan sezilarli darajada ta'sir qiladigan ta'lim tizimining asoslari tub o'zgarishlar bilan birga keladi.

Shunday qilib, ta'limni axborotlashtirish o'quv jarayonining muayyan tomonlarini o'zgartirishga olib keladi. Talaba va o'qituvchining faoliyati axborotlashtirishga o'tmoqda. Talaba katta hajmdagi turli xil ma'lumotlardan foydalanishi, ularni to'plashi, qayta ishlashi mumkin. O'qituvchi odatiy mashg'ulotlardan ozod bo'lib, o'quv jarayonini o'rganish, talabaning rivojlanishini kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Umuman olganda, o'qituvchilar ta'lim jarayonida shakllangan o'qitish usullaridan axborot texnologiyalaridan foydalanishga o'tishga tayyor emaslar. Kompyuterlar asosan qo'shimcha o'quv quroli sifatida ishlatiladi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi, o'quv jarayoni sifatini oshiradi va o'quvchilarning individual faoliyati samaradorligini oshiradi. Shuningdek, o'quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'limni axborotlashtirishning zamonaviy texnologiyalari va vositalarini ishlab chiqish va qo'llash bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlaydi.

Ta'limni axborotlashtirish jarayonini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalarini tahlil qilish, uni jamiyatning kelajakdagi ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyoti manfaatlaridan kelib chiqib oqilona tashkil etish natijasida murakkab va o'ta dolzarb ilmiy, tashkiliy ahamiyatga ega va ijtimoiy muammoni keltirib chiqaradi. Ushbu muammoni hal qilish uchun ta'lim sohasidagi mutaxassislarning uzluksiz o'zaro hamkorligi, shuningdek, bu o'zaro hamkorlikni davlat tomonidan samarali qo'llab-quvvatlash zarur [3].

XULOSA

Axborot texnologiyalari asosiy ta'lim vazifasidan tashqari o'quvchining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, dunyoqarashini kengaytiradi. Asosiy fanlardan tashqari, talaba qo'shimcha ta'lim olishi mumkin, masalan, dasturlash tilini o'rganishni boshlashi, onlayn kurslardan, simulyatorlardan foydalanishi va istalgan ijtimoiy tarmoqda muloqot qilishi mumkin. Yashash joyi va yoshidan qat'iy nazar bilim olishingiz mumkin. Hozirgi vaqtda butun dunyo bo'ylab tarmoq va turli xil dasturiy mahsulotlar o'z assortimentida xilma-xildir. Aynan axborot texnologiyalarining rivojlanishi tufayli qo'shimcha ta'limni davom ettirish g'oyasi to'liq amalga oshirilmoqda. Shuningdek, axborot texnologiyalari ko'proq odamlarni o'rganishga, turli tadqiqot loyihalarini amalga oshirishga, innovatsion loyihalar va maqolalar yaratishga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalarni zamonaviy axborot jamiyatida hayotga va mehnatga tayyorlash uchun zarurdir.

REFERENCES

1. Нурматов С.М. Теоретические основы и методология использования мультимедийных технологий в обучении. Автореферат диссертации ... доктора педагогических наук. Санкт-Петербург, 2020.
2. Rustambekov M.M. O'zbekiston Respublikasi maktablarining ta'lim tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. M.: Тенденции развития высшего образования в новых условиях, 2021.
3. Akhmedova, M. M., & Khomidova, M. M. K. (2021). Modern methods and technologies in teaching literature. *Scientific progress*, 2(3), 317-325.

ГАВҲАРШОД БЕГИМНИНГ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА

Фаррух Азамат ўғли Авазов

Тошкент давлат шарқшунослик университети

таянч докторант

Тел: +99890 370-53-35

E-mail: farruh_don@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақола Темурийлар салтанати тарихида муҳим ўрин эгаллаган малика, Шохрух Мирзонинг рафиқаси Гавҳаршод бегимнинг ҳам сиёсат ҳам давлат арбоби сифатидаги фаолиятини очиқ беришга қаратилган. Мақолада XV аср биринчи ярми ва Шохрух Мирзо вафотидан сўнг Темурийлар салтанатидаги сиёсий вазият ҳамда унда Гавҳаршод бегимнинг ўрни масаласи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *Темурийлар, Гавҳаршод бегим, Ghiyāth al-Dīn Tarkhān, Maḥdi Ulyā, Shāh Rukh Mirza, Sultān Abū Saʿīd Mirza, Baytulmagʻfira, Temuriylar saltanati.*

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается деятельность Гавхаршад бегима, супруги и царевны Шахрух Мирзы, сыгравшей важную роль в истории Империи Тимуридов, как политического и государственного деятеля. В статье анализируется политическая ситуация в государстве Тимуридов в первой половине XV века и после смерти Шахрух Мирзы, а также вопрос о месте в ней Гавхаршадбегима.

Ключевые слова: *Темуриды, Гаухаршад бегим, Гияс ад-Дин Тархан, Махди Улья, Шахрух Мирза, Султан Абу Саид Мирза, Байтулмагфира, империя Темуридов.*

ABSTRACT

The article reveals the activities of Gawhar Sād Begīm, the wife and Princess of Shāh Rukh Mīrzā, who played an important role in the history of the Timurids Empire, as a politician and statesman. The article analyzes the political situation in the Timurid state in the first half of the 15th century and after the death of Shahruxh Mirza, as well as the question of the place of Gawhar Sād Begīm in it.

Keywords: Timurids, Gawhar Sād Begīm, Ghiyāth al-Dīn Tarkhān, Maḥdi Ulyā, Shāh Rukh Mīrzā, Sultān Abū Saʿīd Mīrzā, Baytulmagʻfira, the Temurid empire.

КИРИШ

Амир Темур вафотидан сўнг мамлакатни узоқ муддат бошқариш Шохрух Мирзога насиб этди. Деярли 40 йиллик ҳокимият сурган Шохрух Мирзонинг ёнида ўзининг қимматли маслаҳатлари билан кўмак бўлиб турган Гавҳаршод бегимнинг ўрни бекиёсдир. Асли насаби тархонларга бориб тақалувчи ушбу маликанинг Темурийлар салтанати бошқаруви, амалдорлар тайинлаш, темурийзодалар таълими ва тарбияси масалалари, салтанатга меросхўр тайинлашда ўзига хос мавқега эга бўлган. Шунинг учун давр манбаларида Маҳди Улё, замон Билқиси ва даврон Қайдофаси, 0 деб улуғланган. Гавҳаршод бегим шахсини ўрганишга қаратилган бир қатор илмий тадқиқотлар бўлса-да, мазкур маликанинг XV аср биринчи ярмида Темурийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётидаги роли тарихшунослик фанида етарлича очиб берилмаган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Мазкур мақолада холислик, тарихийлик, изчиллик, қиёсий таҳлил методларидан фойдаланиб, мавзу очиб берилди ва хулосалар берилди.

Ушбу мавзуга доир адабиётларни таҳлил этган ҳолда малика тўғрисидаги дастлабки маълумотлар тарихий манбаларда, хусусан, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида келтирилади. Шунингдек, бундай манбалар қаторига, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” ҳамда Абу Бакр Тихранининг “Китоби Диёрбакрийа” асарларни келтириб ўтиш мумкин.

Тарихий манбалар асносида бир қатор тарихчи олимлар ҳам Гавҳаршод бегим тарихини ўрганишга оид илмий тадқиқотлар олиб борган. Жумладан, хорижлик тадқиқотчилар Б.Ф.Манз ва Ж.Э.Вудснинг илмий ишларида ушбу маликага оид кўплаб маълумотларни топиш мумкин. Ўзбек темуршунослигида эса Т.Файзиёвнинг “Темурийлар шажараси” монографияси ҳамда “Темурий маликалар” номли рисоласида аҳолида тадқиқ этилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Гавҳаршод бегим – Темурийлар салтанати ҳукмдори Шохрух мирзонинг (1409-1447) рафикаси бўлиб, Темурийлар даврида юқори мартабага эга амир Гиёсиддин Тархоннинг қизи бўлган. Амирнинг аждоди бўлмиш Қишлиқ тархон унвонини Чингизхоннинг ўзидан олганлиги ҳақида маълумотлар бор[1]. Бошқа

бир маълумотга кўра эса чигатой зодағони бўлмиш Гиёсиддин Тархоннинг аждоди – Қушлик бир вақтлар Чингизхон хизматида бўлиб, жанг пайтида уни ўлимдан сақлаб қолган экан[2:300]. Темуршунос олима Б.Манз, Гиёсиддин Тархон яна икки қизини темурийлар хонадонига келинликка берганлигини ёзади[3:189].

Гиёсиддин Тархон Амир Темур даврида (1370-1405) кўзга кўринган беклардан бўлиб, унинг ўғиллари Али, Муҳаммад Суфи, Ҳасан Суфи тархонлар давлат ишларида катта таъсирга эга эдилар. Шохрух Мирзо (1405-1447) замонида ҳам даврида муҳим мансабларга эришгандилар.

Гавҳаршод бегим ва Шохрух Мирзонинг уч қизи (Марям Султон, Саодат Султон ва Қутлук Туркон Оғо)[4] ва уч ўғли (Улуғбек мирзо, Бойсунғур ва Муҳаммад Жўки)[5:632] бўлган.

Гавҳаршод бегим ўз даврининг оқила, зукко ва тадбиркор аёлларидан бўлиб, Шохрух Мирзо ҳукмронлик йилларида Темурийлар салтанатининг ички ва ташқи сиёсатида муҳим рол ўйнаган. Аслида саройда мартаба нуқтаи назаридан Шохрух Мирзонинг бошқа бир рафиқаси чингизий Хизр ўғлоннинг қизи Маликат оғо юқори турса-да, Гавҳаршод бегим Шохрух Мирзога ҳаммадан кўра яқинроқ ва сиёсат масаласида ўта фаол эди. Шунингдек, шоҳона тўй, маракалар ва диний байрамларда кўриниш берарди, барча йирик зодагонлар ва амирлар билан муносабатлар ўрнатган эди[1].

Темурийлар маликаларга хос равишда Гавҳаршод бегим ҳам ўз даврида йирик қурилишларга бош бўлган. Унинг фармони билан Машҳад шаҳрида Гавҳаршод Жоме масжиди (1418 йил) қурилиб, вақф мулклари ажратилиб берилган. Абдураззоқ Самарқандий Гавҳаршод бегим Ҳиротнинг шимолида Сари Пули Инжилда қурдираётган олий мадраса ва улуғвор иморат 1432 йили тамомланиб, у шундай бир иморатки, оламнинг бутун маъмур ерларида унга ўхшаши топилмайди, деб ёзади[6:24]. Мазкур мадрасага 1432 йил 4 октябрда Шохрух Мирзонинг шахсан ўзи ҳам ташриф буюрган.

Шунингдек, 1417 – 1437/38 йиллар оралиғида Ҳиротда мадраса ва масжиддан иборат мажмуа барпо этилиб, кейинчалик бир қанча темурийзодалар учун хилхонага айланган. Ушбу иморатларнинг бунёдкори замонасининг машҳур архитектори Қавомиддин Шерозийдир.

Темуршунос олим Т. Файзиев вилоятларга ҳоким тайинлаш, қўшинга саркарда белгилаш, кимга қандай инъом ва кимга қандай жазо белгилаш каби муҳим масалалар ҳам малика ихтиёрига топширилганлигини қайд этади[2:300]. Бундан Шохрух Мирзо даврида Гавҳаршод бегимнинг давлат ишлари ва

салтанат бошқарувидаги иштироки ниҳоятда сезиларли бўлганлиги маълум бўлади.

XV аср 40 йилларига келиб, Шохрух Мирзонинг улуғ ёшига қарамасдан хануз Темурийлар салтанати валиаҳди масаласи очик турарди. Чунки Шохрух Мирзо бешинчи ўғли Муҳаммад Жўки Мирзога руйхўшлик берса-да, Гавҳаршод бегим Бойсунғур Мирзонинг фарзанди, суюкли набираси Алоуддавла ни тўхтга ўтиришга муносиб деб ҳисоблаган. 1444-45 йили Шохрух Мирзо бетобланиб, сарой аҳли Хоқони Саиднинг ўнганмаслигига ва тез орада кўз юмишига ишончи комил эди. Бу орада Муҳаммад Жўки Мирзога хат юбриб, тезда Ҳиротга етиб келиши таъкидланади. Ҳиротга етиб келган Муҳаммад Жўки онаси Гавҳаршод бегимнинг фармонида кўра қўшин қўмондони Ферузшоҳнинг Алоуддавла ибн Бойсунғурга байъат келтирганидан хабар топади. Балхга қайтиб кетади. Бундан шаҳзода жуда қаттиқ тасъирланган бўлиши мумкин (1445 йили Муҳаммад Жўки Мирзо вафот этади). Лекин тез орада Шохрух Мирзонинг соғайиши валиаҳд масаласини кун тартибидан олади.

1446 йил Шохрух Мирзо ўзига қарши бош кўтарган набираси Султон Муҳаммад Мирзога қарши юришга отланади. Тарихнавислар фикрича деярли 70 ёшни қаршилаган бўлса-да, шахсан Шохрух Мирзонинг ўзи бу юришга чиқиши ҳамда жазоланаётган кўзғолон айбдорлари орасидан бир қанча саййидларнинг ҳукмдор фармони билан қатлга ҳукм қилиниши – Гавҳаршод бегимнинг қатъий талаби билан амалга оширилган[2:299].

Шохрух Мирзо даврида Хуросон сиёсий-иҷтимоий ва маданий жиҳатдан анча гуркираб ўсди. Мамлакат пойтахти Ҳирот иқтисодий ва маданий юксалишда Шарқнинг энг нуфузли шаҳарларидан бирига айланди. Табиyki, мамлакатнинг бундай юксалишида «амалий ҳукмдор» малика Гавҳаршод бегимнинг ҳиссаси бекиёс. Бу даврда Ҳиротда ва мамлакатнинг бошқа вилоятларида қурилиш ишлари авж олган эди. Масжид-мадрасалар, хонақоҳ, мақбара, даҳма, мусофирхона, шифохона, равот, кўприк ва сардобалар қуриб битказилди[7:39].

1447 йили Шохрух Мирзо вафот этгач, салтанат ҳаётида Гавҳаршод бегимнинг иштироки янада кучаяди. У ва унга яқин бўлган тархон амирлари тахт учун юзага келган курашларда Алоуддавла ва унинг ўғли Иброҳим Мирзо манфаатларини қўллаб-қувватлайдилар. Хоқони саъид Шохрух Мирзонинг вафотидан кейинги ўн йилликда ҳам мамлакат ҳаётида Гавҳаршод бегимнинг сисий таъсири ниҳоятда катта бўлди. Шунга қарамай тахт учун курашларда бир неча номзодларни қўллаб қувватлаган маликанинг барча уринишлари

самарасиз якунланиб, оқибатда ўзаро ички курашларнинг кучайишига олиб келди.

Шохруҳ Мирзо вафот этгач Гавҳаршод бегим кўшин кўмондонлигини Абдул Латиф Мирзога топширса-да, зимдан Ҳиротга – Алоуддавла Мирзога «пойтахтни мустаҳкамлаш» ҳақида махфий мактуб ёзиб, уни махсус чопар орқали жўнатади. Бундан воқиф бўлган Абдуллатиф бувисини хибсга олишга буйруқ беради. Абдуллатиф Мирзонинг бу қилмиши, Алоуддавла Мирзонинг унга қарши чиқишга унда, 1447 йил 29 апрел куни Абдуллатиф Мирзо Нишопур яқинида тўсатдан Алоуддавла Мирзо кўшинига дуч келиб, мағлубиятга учрайди ва ўзи эса асир олинади. Малика Гавҳаршод бегим маҳбусликдан озод этилади. .

1447-1449 йиллар давомида Алоуддавла Мирзонинг Хуросон тахтига эга чиқиши учун малика кўп уринган бўлса-да, амалда бу ҳеч қандай натижасига олиб келмайди. 1450 йилда эса Ҳиротда ҳокимият Абулқосим Бобур кўлига ўтиб, у 1457 йилга, яъни то ўлимига қадар ҳокимиятни ўз қўлида тутиб турган.

1457 йил 19 июлда Султон Абу Саид Мирзо Ҳиротни эгаллайди. Дастлаб, султон маҳди улё Гавҳаршод оқо билан мулоқот қилиб, унга нисбатан яхши муносабатда бўлади. Иззат-икром расм-русумлари ва эҳтиром шартларини бажо келтиради. Ўз навбатида малика ҳам Абу Саид Мирзога ўз илтифотини кўрсатганлиги маълум.

Матлаи саъдайнда ёзилишича: Шу аснода бир гуруҳ фасодчи кишилар Султон Абу Саид Мирзога: маликанинг Алоуддавла Мирзонинг фарзанди Мирзо Султон Иброҳим билан алоқалар ўрнатганлиги ҳамда маҳди улё Гавҳаршод бегим ҳузурига доимо хабарчилар келиб туришлари, лашкар аҳволи ва бошқа ахборотларни аниқлаб, Султон Иброҳимга етказадилар, ногоҳ бирор воқеа юз бериб, унинг тадорикини кўриш имкони ҳеч бир яратилган банда қўлидан келмай қолиши мумкин, яхшиси шуки, у (Маҳди улё – маъноси “Олий беланчак”. Одатда валиаҳд шаҳзода онаси бўлган маликаларга нисбатан ишлатилган)нинг хоинлик ва макру хийласидан хотиржаъм бўлиб олиш керак ва бу ишни кечиктириш ҳам галга солиш ярамайди”, деб етказдилар. Натижада бир сиқим ёвуз кишиларнинг саъй-ҳаракати билан, муборак рамазон ойининг тўққизинчисида (яъни 1457 йил, 31 июлда) у замон Билқиси (подшоҳ ва пайғамбар Сулаймоннинг хотини) ва у даврон Қайдофаси қатлга етди.

Давлатшоҳ Самарқандийдан ташқари бошқа темурийлар даври муаррихлари Гавҳаршод бегимнинг қатл қилинишини қоралайдилар. 1469 йил 5 феввалида оққўйўнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанбекдан енгилган Султон Абу

Саид туркманлар кўлидаги темурийзода Ёдгор Муҳаммад Мирзо топширилади ва Гавҳаршод бегимни қатл эттирганлигини сабаб қилиб, Султон Абу Саид ўлимга ҳукм этилади.

Ўша давр муаррихларидан Абдураззоқ Самарқандий Гавҳаршод оқо муборак сояли ва баланд мартабали, шиори покизалик ва иффат пардасига ўралган, хатти-ҳаракати одилон ва қилмишлари пок, олийҳиммат ва улуғ орзули, иффат пардасида Робиа сифатлик ва покизалик ёпинғичида Зубайда янглиғ бир малика эди. Унинг эзгу фазилатлари адолат нигористонига соябону мактовли қилмишлари олийжаноблик дебчасига мундарижа эди. У шуҳратли бонудан тириклик оламида кўп хайрли ёдгорликлар қолди: доруссалтана Ҳиротнинг шимолида Байтулмағфира, Машҳади муқаддасда Масжиди Жоме”, дея маълумот беради[6:425].

ХУЛОСА

Амир Темурнинг вафотидан то 1457 йилга қадар, яъни ўзининг вафотигача бўлган даврдаги деярли барча сиёсий воқеаларда ҳам зодагон хонадонга мансублиги, ҳам ҳукмдорнинг хотини бўлганлиги туфайли Гавҳаршод оғанинг таъсирини кўриш мумкин. Бундан ташқари, унинг ақл-заковати ва шахсий қобилятлари унга сиёсий воқеаларни бошқариш имконини берди. Давлат бошлиғи Шохрух Мирзо вафот этгач, у Ҳирот тахтини эгаллашни истаган темурий мирзоларнинг таянч нуқтаси сифатида ҳокимият тимсолига айланди. Гавҳаршад оғани йўлбошчи сифатида кўрган тархоний амирлар малика қайси мирзони қўллаб-қувватласа, улар ҳам ўша мирзога кўмак берардилар. Шунинг учун Гавҳаршад бегимнинг шахсияти ва қўллаб-қувватлаши ҳокимиятга эришиш учун буюк куч сифатида намоён бўлади. Гавҳаршад оғанинг ўлиmidан сўнг тархоний амирлар, унинг тарафдорларидан бир қисми Султон Абу Саидга қарши чиқдилар ҳамда душманлари унинг сафидан жой олдилар. Мазкур давр сиёсий ҳаётида Гавҳаршод бегимнинг ўрни шубҳасиздир.

REFERENCES

1. Manz B.F. Gowhar-Šād Āgā // Encyclopedia Iranica. [Электрон ресурс]. <https://iranicaonline.org/articles/gowhar-sad-aga>
2. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 348 б.
3. Manz B.F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: 1989. 189 p. n 31.
4. Mo‘ezz al-ansāb fī šajarāt al-ansāb, Bibliothèque Nationale, ms. 67. fol. 137.

-
5. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. II Жилд. – 1 қисм: 1405-1429 йил воқеалари / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 632 б.
 6. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн: II Жилд. 2-3 қисмлар: 1429-1470 йил воқеалари / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев. Географик номлар изоҳли кўрсаткичи О.Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изоҳлар муаллифи Ғ.Каримов ва Э.Миркомиллов. – Тошкент: O‘zbekiston, 2008. – 831 б.
 7. Файзиев Т. Темурий маликалар. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 39 б.

HIGHER EDUCATION: ADVANTAGES, PROBLEMS AND SOLUTIONS OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Ulash Mustafaev,

Termiz State University
candidate of philosophy

Sojida Mustafaeva,

The teacher of the department of Uzbek language and literature of Termiz
Institute of Engineering Technology
ulashmustafoev1957@gmail.com

ABSTRACT

During the introduction of the credit-module system, the current areas of student knowledge assessment in higher education institutions were thoroughly analyzed. In today's globalization process, it is concluded that the effect of artificial intelligence is positive in reducing the influence of objective and subjective factors influencing the assessment. Registration of the forms and types of assessment recommended in the HEMIS information system by the Ministry of Justice helps to find a legal solution to paradoxical situations that occur in the educational process. It was concluded that a regulation should be adopted for this purpose. Proposals and recommendations were developed about the advantages, problems and solutions of the credit-module system in higher education institutions.

Keywords: *measurement units, hemis information system, syllabus, credit-module system, educational process schedule, theoretical week, student independent education, evaluation schedule and criteria, systematic decision.*

АННОТАЦИЯ

Кредит-модуль тизимини жорий этиши даврида олий таълим муассасаларида талабалар билимини баҳолашнинг долзарб соҳалари атрофлича таҳлил этилган. Бугунги глобаллашув жараёнида баҳолашга таъсир ўтказаятган объектив ва субъектив омилларнинг таъсирини камайтиришида сунъий интеллектнинг таъсири ижобий деб хулоса берилади. HEMIS ахборот тизимида тавсия этилган баҳолаш шакл ва турларини адлия вазирлиги рўйхатидан ўтказиши ўқув жараёнида рўй берадиган парадоксли ҳолатларда қонуний ечим топишга ёрдам беради. Бунинг учун эса низом қабул қилиши лозим деган хулосага келинган. Олий таълим муассасаларида кредит-модуль тизимининг афзалликлари, муаммолари ва ечимлари ҳақида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: ўлчов бирликлари, *hemis* ахборот тизими, syllabus, кредит-модуль тизими, ўқув жараёни жадвали, назарий ҳафта, талаба мустақил таълими, баҳолаш жадвали ва мезони, тизимли қарор

АННОТАЦИЯ

При внедрении кредитно-модульной системы были тщательно проанализированы актуальные направления проверки знаний студентов в высших учебных заведениях. В современном процессе глобализации делается вывод о положительном влиянии искусственного интеллекта на снижение влияния объективных и субъективных факторов, влияющих на оценку. Регистрация форм и видов оценивания, рекомендуемых в информационной системе HEMIS Министерством юстиции, помогает находить правовое решение парадоксальных ситуаций, возникающих в образовательном процессе. Сделан вывод о необходимости принятия для этого положения, разработаны предложения и рекомендации о преимуществах, проблемах и решениях кредитно-модульной системы в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: единицы измерения, информационная система *Hemis*, syllabus, кредитно-модульная система, расписание учебного процесса, теоретическая неделя, самостоятельное обучение студентов, график и критерии оценивания, системное решение

INTRODUCTION(ВЕДЕНИЕ / КИРИШ)

In the universe, there are units of measurement for area, length, liquid weight standards. These units of measurement are a product of human thinking. These units of measurement are used by people every day and all the time. The state of non-violence of these units of measurement has been accepted as an axiom by society. That is why people in society try not to violate these units of measurement. Objections immediately arise when using these units of measurement incorrectly. The education system is also a big market. In this market, the professor-teacher is the seller of knowledge, and the student is the buyer (consumer). Today, in the HEMIS information system, such measurement units as the evaluation system (5 points), rating evaluation system (100 points) and credit evaluation system (100 points) are used. Does the assessment (points) given to the student's knowledge accurately and accurately represent his knowledge? If it is expressed correctly, where are the low-educated personnel coming from? The credit-module system has been introduced in higher education for nearly two years. The main goal of introducing the credit-module system is to accurately and accurately assess the student's knowledge.

Accurate and accurate assessment of knowledge has always been difficult. Especially in today's era of globalization, it is natural to use artificial intelligence to reduce the influence of various objective and subjective factors on the evaluation of knowledge. Now the professor-teacher and the student should systematically work in the HEMIS program. If there is no systematic activity, the education market will continue to have low-educated personnel.

LITERATURE REVIEW(ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР)

On December 31, 2020, the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan issued the "Regulation on the procedure for introducing the credit-module system to the educational process in higher educational institutions" confirmed. The regulations reveal in detail the content of the new standard measures related to credit-module system concepts, monitoring of education quality assurance, academic mobility and credit recognition and conversion of grades (points) and organization of service to the credit-module system. The regulation specifically requires that "The evaluation criterion must reflect the achievement of the educational outcome."¹⁴⁰ Candidate of political sciences, associate professor Komiljon Karimov pointed "The credit-module system is an evaluation criterion based on the collection of module technologies of education and the credit measure. Carrying it out as a whole is a complex, versatile and systematic process."¹⁴¹ In fact, in the credit-module system, the curriculum and the schedule of the educational process in it, by harmoniously organizing lectures, seminars, practical training, experimental lessons and student independent education workloads, the process of evaluating the student's mastery of subjects within the deadlines specified in the HEMIS program is very demanding from the professor-teacher and the student which requires great responsibility.

Each professor-teacher must convey to the student the evaluation schedule and criteria of the subject which he/she teaches the syllabus of the subject in a simple and understandable manner, evaluate the tasks submitted by the student on time, and the student must present the tasks set in the syllabus of the subject within the specified time limits of the theoretical study weeks. This approach requires the faculty and the community to demand systemic safety from the student as well.

¹⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори Олий таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ тизимни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2020 йил 31 декабрь 824-сон. 1-илова 6-боб 31-банд.

¹⁴¹ К.Каримов Олий таълимда кредит-модуль тизими: асос ва амалий тажрибалар аҳамияти//Ўзбекистонда олий таълим журнали. 2022.№2. 2-б.

RESULTS(РЕЗУЛЬТАТЫ / НАТИЖАЛАР)

There is a need for regulations and methodological instructions on the implementation and practical application of the 5-point assessment, 100-point rating assessment and 100-point credit assessment systems recommended in the HEMIS information system. This regulation should also be registered with the Ministry of Justice. Because, in education, benefits collide in the evaluation process. It helps to find a legal solution in paradoxical situations.

DISCUSSION (ОБСУЖДЕНИЕ / МУҲОКАМА)

The regulations on the rating system for monitoring and evaluating students' knowledge and its requirements, which were previously accepted and applied in higher education institutions, became an obstacle to the process of correct knowledge evaluation. This statute has given rise to many abuses. In particular, situations such as giving a high score to a student with low knowledge or giving a low grade to a student with high knowledge have been repeated frequently, creating disrespect for the evaluation process in both the teacher and the student. Proving and justifying this process was also complicated. This process often referred to the conscience of the professor. That's why the student's motivation to study and get education fades away after the end of the first semester. One of the main advantages of the credit-module system is that it first forces the professor-teacher to read new educational literature within his discipline. Selection and recommendation of subjects in the science syllabus and forms of presentation of independent learning tasks and recording in the HEMIS information system through self-assessment provided motivation to work on oneself. One of the second, important advantages is that it has accelerated the improvement of computer literacy of professors and teachers. A third, important advantage is that it frees the professor from red tape. Individuals who used to take the teaching-methodological collection prepared by another professor-teacher to classes without even once preparing for the lesson are gradually losing their attractiveness. Because, today, educational programs of higher educational institutions and specialties are being harmonized with the curricula of advanced foreign educational institutions. The student is given the opportunity to choose the professor and the subject. This process creates an atmosphere of healthy competition in departments. In addition, there are also problems related to the introduction of the credit module system. It is recommended to develop evaluation criteria in chapter 6 of the regulation, which is called evaluation, conversion of grades, approved by the appendix 1 of the decision No. 824 of the Cabinet of Ministers of the Republic of

Uzbekistan "On measures to improve the system related to the organization of the educational process in higher education institutions". So, there is a need for the type of educational literature for the evaluation schedule and criteria. This task should be undertaken by the Higher Education Development Research and Advanced Technologies Implementation Center under the Ministry of Higher and Secondary Special Education. It is necessary to organize regional training seminars on the application of the recommended evaluation forms in the HEMIS information system and the Guidelines for the organization and control of independent education of students in the credit-module system in higher education institutions. Because the knowledge, skills, and qualifications of the professors and teachers about students' independent education and its departments, forms, and types are lack of experience. The course taught in the main scientific methodical center and its network regional centers does not satisfy the need.

More foreign experience is described to them as a theoretical form. Now it is the time to attract practicing professors to this field. The assessment will be effective and efficient if it is demonstrated both in practice and in the virtual world. Another problem in the implementation of the credit-module system is related to the curriculum of this subject. On July 16, 2021, the Minister of Higher and Secondary Special Education, in Appendix 8 of Order No. 311 "On Approval of State Educational Standards of Higher Education"¹⁴², defined the procedure for developing the curriculum and set a sample form. Now, higher education institutions independently develop science curricula and approve them in the Council. The question arises whether the working curriculum developed on the basis of the science curriculum in higher education institutions should be called the science syllabus or should remain under the previous name of the working curriculum. If the instructions of the government and the ministry are followed, it is appropriate to call it the syllabus of the subject. Because the syllabus of the subject is student oriented. It shows what and how the student should study and what result he will achieve when he studies. This creates competition among students as well as increasing their motivation to study. The science working curriculum that was in circulation earlier did not perform such a function. It was aimed only at professors.

Therefore, the center for the development of higher education and the implementation of advanced technologies under the Ministry of Higher and Secondary Special Education and the base higher education institutions should

¹⁴² Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг буйруғи. 2021 йил 16 июль “Олий таълимнинг Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”¹⁴² 311-сон 8-илова

develop a single copy in this field and give practical recommendations to higher education institutions in the regions.

The third, one of the problems is that not all professors and teachers have deeply understood the assignment of independent educational tasks in the evaluation of student knowledge during the 15 weeks of theoretical study in the schedule of the educational process and the assessment of independent educational tasks and assignments in harmony with theoretical, practical, and experimental lessons. Because it is not a secret to anyone that the previous regulations and its requirements taught some professors to ignore them. Assessments of student knowledge and submitted independent study assignments and tasks were recorded for formality. Independent study assignments were often presented after the assessment of student knowledge at the end of the semester. Credit module system and HEMIS information program do not accept and do not forgive such cases.

Therefore, to publish methodological instructions on the introduction of forms and types of independent education recommended in the "Instructions on the organization and control of independent education of students in the credit-module system in higher educational institutions" and must establish a communication system with the departments of higher educational institutions with active in this field.

CONCLUSION(ЗАКЛЮЧЕНИЕ / ХУЛОСА)

If the requirements of the credit module system and the HEMIS information program are implemented step by step in a consistent and logical sequence, it is natural that the quality of personnel trained in higher education institutions will improve, as well as the objections to the graduates in tomorrow's production will decrease sharply.

The most important thing is that the motivation of people in the society to study will increase. This will be the first step to create the university 3.0 generation.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори Олий таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ тизимни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2020 йил 31 декабрь 824-сон. 1-илова 6-боб 31-банд.
2. К.Каримов Олий таълимда кредит-модуль тизими: асос ва амалий тажрибалар аҳамияти//Ўзбекистонда олий таълим журнали. 2022. №2. 2-б.

-
3. Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг буйруғи. 2021 йил 16 июль “Олий таълимнинг Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида” 311-сон
 4. Олий таълим муассасаларида кредит-модуль тизимида талабаларнинг мустақил таълимини ташкил этиш ва назорат қилиш бўйича Йўриқнома. 2022. 30 май. 02/05-30/49-сон.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA ZOOMORF KODLARINING IFODALANISHI

Maxamatova Maxliyo

Termiz davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Madaniy kodlar xususidagi ilmiy ta’rif va talqinlardan kelib chiqib aytish mumkinki, ushbu termin muayyan madaniy mazmunni shartli, ramziy va kodlangan tarzda ifodalovchi moddiy yoki ideal belgilar tizimini bildiradi. Lingvomadaniy kodlar esa inson tomonidan olamni kategoriyalashtirish jarayonining verbal shakldagi mahsulidir va bunda inson tili madaniy mazmunning eng muhim ifodachisi sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *Lingvokulturologiya, maqollar, lingvokulturologik tahlil, lingvomadaniy kodlar.*

АННОТАЦИЯ

Опираясь на научные определения и толкования культурных кодов, можно сказать, что под этим термином понимается система материальных или идеальных символов, репрезентирующих конкретное культурное содержание в условно-символическом и кодированном виде. Лингвокультурные коды являются вербальным продуктом процесса категоризации мира человеком, а человеческий язык выступает как важнейший представитель культурного содержания.

Ключевые слова: *языковая культура, пословицы, лингвокультурологический анализ, лингвокультурные коды.*

KIRISH

Aytish joizki, o‘zbek tilshunosligida madaniy kodlar nisbatan kam o‘rganilgan. Lingvokulturologiya terminlarining izohli lug‘atida madaniyat kodlari, somatik kod, vaqtga doir kod, makoniy kod, predmetli kod, ma’naviy kod, biomorf kod terminlari izohlangan. F.Usmenovning o‘zbek tilidagi o‘xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotida lingvomadaniy kodlar masalasiga alohida e’tibor qaratildi.¹⁴³

O‘zbek xalqining obrazli tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlari, fe’l-atvori, e’tiqod va an’analari maqollarda ifodalangan lingvomadaniy kodlarda ham yaqqol o‘z ifodasini topadi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek xalq

¹⁴³ Худойберганова Д. Лингвокультурологияда маданий код тушунчаси ва талқини//Ўзбек тили ва адабиёти – Тошкент, 2019. – № 3. – Б. 23.

maqollarida fanda e'tirof etilgan lingvomadaniy kodlarning deyarli barchasi in'ikos etgan. Hatto maqollardagi mavzular o'xshash bo'lsa-da, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvir maqollardagi milliy-madaniy bo'yqni ta'minlaydi.

Turkiy xalqlarda zoonimlarni lingvistik nuqtai nazardan tadqiq etish tarixi «Devonu lug'otit turk»ga borib taqaladi. Lug'atda xalq og'zaki ijodiga oid 300 dan ortiq she'riy parchalar, 291 ta maqol va matal keltirilgan. Bu matnlar tarkibida 200 ga yaqin zoonim, jumladan, 100 ga yaqin qush nomi uchraydi¹⁴⁴.

Zoonimlar, zoonim komponentli matnlarning lingvistik xususiyatlari D.X. Bazarova, H.A.Saidova, D.Metyakubov, B.B.Abdushukurov, N.R.Nishonova, B.Zaripov, B.M.Jo'rayeva, D.M.Yo'ldasheva, G.E.Hakimova, A.J.Omonturdiyev, Sh.Noraliyeva kabi olimlar tomonidan o'rganilgan⁴. Mazkur olimlarning ishlarida turkiy yozma manbalar tilidagi zoonimlar, zoologik terminlarning shakllanish bosqichlari, maqollarning til tizimida tutgan o'rni, semantik-uslubiy xususiyatlari, zoonimlarning ma'no ko'chirlari, badiiy san'at turlarini hosil qilishdagi, inson xarakterini ifodalashdagi ahamiyati, "hayvon" arxisemali leksemalar maydonining mazmuniy tahlili, o'zbek folklorida bo'ri obrazining mifologik talqini, shaxs tavsifida hayvon nomlaridan foydalanish, badiiy matnlarning antropotsentrik talqini, o'zbek bolalar folklori tilida zoonimlar, zoonim komponentli frazeologik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlari singari masalalar tahlil qilingan.

Bugungi kunga qadar olib borilgan tadqiqotlarda zoonim komponentli o'zbek maqollarining lingvokulturologik aspektida maxsus tadqiq etilmaganligi ushbu tadqiqot mavzusining monografik planda o'rganilishini taqozo etadi.¹⁴⁵

Zoonim komponentli matnlarni o'rganish turli xalqlar madaniy xususiyatlari bilan tanishish imkonini beradi. Shuningdek, bu jarayon hozirda mavjud bo'lmagan hayvonlar haqida ma'lumotga ega bo'lish, madaniyatlar mushtarakligi yoki farqli jihatlarini aniqlash imkoniyatini ham yaratadi. Shu bois zoonim komponentli matnlarni, xususan, maqollarni tadqiq etish tilshunoslikning bir qator masalalarini hal qilishda ahamiyatlidir.

Maqollarning shakllanish manbalari nihoyatda rang-barang bo'lib, ular tilda muhim ifodaviy vazifa bajaradi. Maqollarning yuzaga kelishi, birinchi navbatda, so'zlovchining o'z fikrini obrazli-ekspressiv ifodalash ehtiyoji bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, jamiyatdagi munosabatlar, hodisa va holatlarni sodda va oydinroq, aniq

¹⁴⁴ Тошева Д. филология fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. Тошкент – 2017.

¹⁴⁵ Abdurahmonov G'. "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilish tarixidan.// O'zbek tili va adabiyoti. 2009, 6-son. B.49.

va ta'sirchanroq ifodalash maqsadida xalq jonzoat va predmetlar obraziga murojaat qiladi. Jamiyatda insonlarning turmush tarziga, xulq-atvoriga, dunyoqarashiga xos bo'lgan xatti-harakatlar maqollarda hayvonlar obrazi, turli xil kasb-kor, uy-ro'zg'or, diniy tushunchalar; vaqt va o'simlik nomlari; o'zbek xalqi turmushi voqeligi hamda tabiat hodisalari kabilar orqali gavdalanitiriladi.

Hayvon nomlari doirasida shakllangan o'zbek xalq maqollari, odatda, hayvonlarning tabiati, fe'l-atvori, tashqi ko'rinishi, harakati, tovushi, hayot kechirish tarzi, biologik xususiyati asosida yuzaga kelgan. Bu esa og'zaki ijod mahsuli bo'lmish maqollarning o'sha xalq hayoti, turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq ekanligini yana bir karra isbotlaydi.

Bugungi kunda lingvokulturologiya, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika va boshqa yo'nalishlar doirasida zoonimlar tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlar olib borilayotgan bo'lib, ular zoologik terminlar misolida muayyan xalqqa xos xususiyatlarni o'rganishga xizmat qiladi.

Turkiy xalqlarda zoologik terminlarni lingvistik nuqtai nazardan tadqiq etish qadim tarixga ega. Dastavval, zoonimlar Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida keltirilgan. Lug'atda 400ga yaqin zoonimlar, shu jumladan, yuzga yaqin qush nomlari izohlangan. A.Shcherbakning uy va yovvoyi hayvonlar nomlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotida¹⁴⁶ turkiy tillarda azaldan mavjud bo'lgan va keyingi davrlarda muomaladan chiqib borayotgan 62ta zoonim etimologik, semantik jihatdan tahlil qilingan. A.Shcherbak tadqiqotida keltirilgan bir turdagi hayvonlarning jinsiga, yoshiga ko'ra turlicha nomlanishi haqidagi ma'lumotlar turkiy xalqlarning chorvachilikka asoslangan turmush tarzi, madaniy munosabatlari haqida ma'lumot beradi. Qirg'iz tadqiqotchisi E.Aydogmush turk va qirg'iz tillaridagi zoonimlarni o'rgangan. Har ikkala tildagi mayda hayvonlarning jinsi, yoshiga ko'ra nomlari, xonaki va yovvoyi hayvon nomlari tasniflangan, zoonim komponentli frazeologizmlar tahlil qilingan. Shuningdek, xonaki va yovvoyi hayvon nomlarining yasalishi o'rganilib, zooleksikaning tarixiy qatlamlari aniqlangan.¹⁴⁷ Tadqiqot zoonimlar etimologiyasi, shakllanish tarixini yoritishda ahamiyatlidir. D.Bazarovanning «O'zbek tili zoologik terminologiyasining shakllanish va rivojlanish tarixi» nomli tadqiqotida o'zbek tilida mavjud qush nomlariga to'xtab o'tilgan. Madaniy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy aloqalar natijasida o'zbek tilida sodir bo'lgan o'zgarishlar qush nomlarining variantlashuvi, dubletlar va sinonimlarning yuzaga

¹⁴⁶Abdurahmonov G'. «Devonu lug'otit turk» asarining o'rganilish tarixidan.// O'zbek tili va adabiyoti. 2009, 6-son. B.49.

¹⁴⁷Пименова В.М. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. –М. «Флинта: Наука», 2018.

kelishiga sabab bo'lganligi ta'kidlangan⁷. Tadqiqotda o'zbek tilidagi qush nomlari tadqiqi asosida turkiy tillarga xos ornitonimlar tavsiflangan. B.P.Zaripov nomzodlik dissertatsiyasida Alisher Navoiy ijodida badiiy san'atlarni hosil qilishda 337 ta zoonim qo'llangani haqida ma'lumot beradi. Ulardan 117 tasi chorva mollari, 94 tasi qush nomlari, 9 tasi sudralib yuruvchi hayvon nomlari, 48 tasi yovvoyi hayvon nomlari, 41 tasi hasharot va boshqa mayda jonivorlar, 6tasi suv hayvonlari, 12 tasi afsonaviy jonzorlar nomi ekanligi qayd etilgan. Zoonimlarning jinsi, rang-tusi va yoshiga qarab nomlanish asoslari keltirilgan. ¹⁴⁸ B.Abdushukurovning nomzodlik dissertatsiyasida XI-XIV asrlar oralig'ida yaratilgan turkiy yozma manbalar matnida qo'llangan zoonimlar leksik- semantik, funksional-semantik hamda struktur-grammatik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot turkiy lug'at fondida mavjud zoonimlarning semantik guruhlarini aniqlashda ahamiyatlidir. A.Omonturdiyev, D.Yo'ldasheva, G.Hakimova, N.Nishonova, H.Saidova tadqiqotlarida zoonimlar va ular bilan aloqador belgilar tahlil etilgan.

Lingvokulturologiyaning tadqiqot yo'nalishlari keng tarmoqli bo'lib, ular quyidagicha guruhlanadi: sinxron, diaxron, qiyosiy, chog'ishtirma. Lingvokulturologiyada tadqiqotni amalga oshirish jarayonida lingvokulturologiya doirasida yozilgan yetmishga yaqin dissertatsiya o'rganildi. Lingvokulturologiyaga doir tadqiqotlar mazmuniga ko'ra quyidagicha guruhlandi: lingvokulturologik konsept hamda olamning lisoniy manzarasi tahlil qilingan dissertatsiyalar; shaxs va olamning ko'zga tashlanuvchi go'zal ko'rinishlari.

Insonlarning flora va fauna haqidagi tasavvurlari biomorf kodlarda o'z aksini topgan. V.V.Krasnixning ta'kidiga ko'ra, turli lingvomadaniyatlardagi ko'plab etalonlar biomorf kodlar mahsuli sifatida yuzaga kelgan. Buni o'zbek tilidagi chumoli (mehnatkashlik ramzi), tulki (ayyorlik ramzi), sher (mardlik ramzi), eshak (ahmoqlik ramzi), kabi etalonlarda kuzatish mumkin¹⁴⁹.

Biomorf kod – hayvonlar yoki o'simliklar bilan bog'liq kod bo'lib, uni hayvonlar, hasharotlar, qushlar va o'simliklar nomi aks ettiradi. Inson o'zini tabiatning qismi sifatida tasavvur etadi. Tabiatda uning eng yaqin qo'shnilari esa hayvonot hamda o'simliklar olami vakillaridir. D.Tosheva o'zining tadqiqotida o'zbek tilidagi frazemalarda eng faol qo'llanuvchi zoonimlar sirasiga it, ilon, ot, eshak, qush, quyon, tuya kabi jonivorlarni kiritish mumkinligini bayon etadi. Ularning turli xususiyatlari va insonga xos bo'lgan xususiyatlar, harakatlar bilan

¹⁴⁸ Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Т.Фан, 1978. – С. 222.

¹⁴⁹ Сабитова З.К. Лингвокультурология. – М.: Флинта: Наука, 2013. – С. 15-17.

oʻrtasida oʻxshashlik kuzatiladi. Shu bois ular bilan chogʻishtirish, ularga oʻxshatish imkoniyati paydo boʻladi. Lingvokulturologiyada zoomorf kod orqali insonning deyarli barcha xususiyatlari aks ettirilishi mumkin: jasurlik – burgutdek, qarchigʻaydek; baquvvatlik - ayiqdek, arslondek, yoʻlbarsdek, norday, fildek, sherdek; mashaqqatli mehnat qilish - itdek, eshakdek, molday, chumolidek; avramoq – oʻrgimchakdek, ilondek kabilar shular jumlasidandir.

Shunday qilib, obrazli kuzatishlarda fauna olamiga tegishli boʻlgan etalonlar soni 83 ta boʻlib, miqdor jihatidan ikkinchi guruhni tashkil etadi. Bu, oʻz navbatida, til egalarining tabiat vakillariga boʻlgan qiziqishi, va albatta, qiyoslash amaliyotining inson hayotida katta oʻrin egallashini koʻrsatadi. Hayvonot olamining vakillari aynan insonga xos boʻlgan turli xususiyatlarni ifodalash uchun etalon vazifasini oʻtaganligi fikrimizni tasdiqlaydi. Buning kognitiv asosi bor, albatta. Har ikki substantsiya jonli, demak, har ikkisi harakatdaligi, kommunikatsiyaga kirisha olishi (hayvonlar signal sistemasi orqali) kabi bir qator oʻxshash xususiyatlarga ega. Undan tashqari, ular qadimdan inson hayotiga hamroh boʻlib kelishgan, insonlarning doimiy doʻstlari boʻlishgan, ularning izi mifologiyada, adabiyotda va maishiy turmushda mavjud. Masalan, birgina insonning jismoniy xususiyati – baquvvatlikni ifodalash uchun ayiq, arslon, yoʻlbars, nor, fil, sher kabi, insonning gʻayriodatiy harakati – irgʻishlash uchun esa ot, toychoq, echki, qoʻzichoq, maymun kabi koʻplab fauna vakillari nomidan etalon sifatida foydalanilganligini koʻrishimiz mumkin. Bu holat esa koʻz oʻngimizda ramziylikka uygʻunligini koʻrsatadi.

Fauna guruhiga kiruvchi zoomorf kodlarning koʻp qismini ijobiy konnotatsiyaga ega boʻlgan qahramonlar koʻrsatadi. Koʻpgina hollarda zomorf kodlar obrazini ifodalovchi qahramonlarda orqali leksemaning maʼnosida etalonlik xususiyati mavjud ekanligi koʻrinadi. Masalan, tashlanish harakatini ifodalovchi turgʻun holatlarni ifodalovchi zoomorf kodlar. Bunga misol qilib, – arslon, burgut, qarchigʻay, qoplon, yirtqich(lar) kabi tashlanish harakatlari orqali etalonlar lugʻat definitsiyasida shunday imkoniyat yaqqol koʻrinadi. Arslon – mushuksimonlar oilasiga mansub bahaybat yirtqich sutemizuvchi hayvon; sher; burgut –qarchigʻaysimonlar oilasiga mansub katta yirtqich ovchi qush ; qarchigʻay – katta qayrilma tumshuqli, tirnoqlari uzun va oʻtkir, ovga solinadigan yirtqich qush; qoplon – mushuksimonlar oilasiga mansub, moʻynasi qalin sargʻish tusli, qora halqa dogʻlari (xollari) bor yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon . Koʻrinadiki, dastlabki toʻrtta etalonni birlashtirib turgan narsa ularning yirtqichligi, beshinchi etalonning oʻzi esa aynan “yirtqich”dir, yirtqich esa “jonivor goʻshti bilan ovqatlanadigan (hayvonlar, qushlar haqida)” ekani maʼlum.

“Jonivor go’shti bilan ovqatlanish”, o‘z navbatida, o’sha jonivorni ovlash, unga tashlanishni nazarda tutadi.

Shunday qilib “tashlanish” ma’nosi ifodalangan turg’un o’xshatishlarda shu xususiyatni ifodalanganimga imkoniyati doimiy mavjud. Aynan bu ko’rsatilgan hayvonlar orqali insonlardagi ma’lum o’xshash harakatlar lingvomdaniy jihatdan tahlil e’tiladi metaforik bog’liqlik zanjiri hosil qilinadi. Bu esa ramziylikni namoyon etuvchi uyg’unlik hisoblanadi.

Fauna guruhi vakillarining ko’pini ambivalent etalonlar deb atash mumkin. Masalan, yuqorida ko’rib chiqilgan arslon, burgut, qarchig’ay, qoplon kabi fauna vakillari tashlanish, hamla qilishni ifodalaganda yirtqichligi tufayli salbiy baholansa, shu etalonlar vositasida mardlik, baquvvatlik xususiyatlari ifodalanib, ularning ijobiy konnotatsiyasini ko’rsatadi.

Odamlar qo’lga olgan hayvonlariga dastlab vahshiylarcha munosabatda bo’lishgan. Yillar o’tib, insoniyatning hayvonlarga bo’lgan munosabati o’zgara boshlagan va asta-sekinlik bilan ulardan ayrimlarini xonakilashtirish jarayoni boshlangan. It inson tomonidan ilk bor qo’lga o’rgatilgan hayvonlardan hisoblanadi. Hayvonlarning jamiyat hayotiga kirib kelishi natijasida ularning xatti-harakati, xususiyatlari insonlarga ko’chirila boshlangan va bu xalq og’zaki ijodida turli xil maqollarning paydo bo’lishiga sabab bo’lgan. Bugungi kunda hayvon nomlari asosida shakllangan xalq maqollari turli-tuman bo’lib, ularda aynan zoomorf kodlarning ifodalanishini ko’rishimiz mumkin.

XULOSA

O‘zbek xalq maqollarida *arslon, echki, qarg’a, toycha, ari, ilon, it, bo’ri, eshak, sichqon* kabi so‘zlar xalq tajribasi natijasida yuzaga kelgan xulosalarni metaforik mazmun shaklida ifodalashda lingvomadaniy tayanch vazifasini bajaradi. Fikrimizning dalilini ushbu maqollarda ko’rishimiz mumkin. Masalan: *Har toycha o’zi suv ichgan bulog’ini maqtar – ushbu maqol ko’chma ma’noda ifodalangan bo’lib*, maqolning zamirida har bir kishi o’zining chanqog’ini qondirgan suvni, ya’ni inson o’zi uchun foyda keltirgan narsani maqtashi kabi ma’no yotadi. Kimki, o’zining foydasi uchun biror makon, yoki biror kimsadan yaxshilik ko’radigan bo’lsa, u inson uchun unitilmasligi va maqtashi nazarda tutiladi. Bu maqolda toycha zoomorf kodi ushbu mazmunni ochib berishga xizmat qiladi.

REFERENCES

7. Телия В.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. – М. 2006-С. 12.

-
8. Худойберганава Д. Лингвакультуроологияда маданият кодлари тушунчаси ва талқини // Ўзбек тили ва адабиёти - Тошкент, 2009.- № 3 В. 34.
 9. Ойноткинова Н.Р. Соматический код культуры в пословицах и поговорках алтайцев // Сибирский филологический журнал – Новосибирск, 2011. - № 3. - С. 5-14;
 10. Собитова З.К. Лингвокультуроология: учебник. –М. Флинта: Наука, 2013. –С 8-9.
 11. Красних В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговорь) // Язык, сознание коммуникация: Сб. статей. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С.6.
 12. Usmonov F. O'zbek tilidagi o'xshatishlarning lingvomadaniy tadqiqi. // - Andijon, 2019. – В. 25-28.

ФУҚАРОНИНГ ҲАЁТИ ВА СОҒЛИФИГА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИ ҚОПЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Санаев Ботир Ўролович

Ҳуқуқ магистри

АННОТАЦИЯ

Мақоланинг долзарблиги, авваламбор, зарарни қоплаш ҳуқуқини таъминлаш сўнгги йилларда Ўзбекистонда содир бўлган хусусий шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кучайтиришнинг умумий тенденциясини акс эттириши билан боғлиқ. Бунда фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарларни қоплаш, уларнинг соғлиғини тиклаш учун қилган харажатларини компенсация қилиш, ҳаёт ва соғлиққа зарар етказилганда маънавий зарарни ундириш масалаларини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш долзарб тусга эга. Шу сабабли мақолада фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарларнинг фуқаролик ҳуқуқий асослари, бундай зарарлар тушунчаси ва турлари каби масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: деликт, зарар, жабрланувчи, ҳуқуққа хилоф ҳаракат, жавобгарлик, зарар етказувчи, зарарни қоплаш, сабабий боғланиш, айб.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВОЗМЕЩЕНИЯ ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЮ ГРАЖДАНИНА

Санаев Ботир Ўролович

Магистр права

АННОТАЦИЯ

Актуальность статьи обусловлена, прежде всего, тем, что предоставление права на компенсацию отражает общую тенденцию усиления защиты прав частных лиц, имевшую место в Узбекистане в последние годы. Необходимо безотлагательно совершенствовать правовое регулирование вопросов возмещения вреда, причиненного жизни и здоровью граждан, возмещения расходов, понесенных на восстановление их здоровья, взыскания морального вреда в случае причинения вреда жизни и здоровью. В связи с этим в статье анализируются такие вопросы, как гражданско-правовые основания причинения вреда жизни и здоровью гражданина, понятие и виды такого вреда.

Ключевые слова: правонарушение, вред, потерпевший, противоправное деяние, ответственность, причинитель вреда, возмещение вреда, причинно-следственная связь, вина.

КИРИШ

Янги Ўзбекистонда демократик, ҳуқуқий, ижтимоий давлатни ривожлантириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларининг диққат марказида Конституцияда бевосита мустаҳкамланган шахс, унинг фуқаролик ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳар томонлама таъминлаш юқори ижтимоий аҳамиятга эга.

Зиён етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни вужудга келиш асоси эса зарар ҳисобланса, зарарнинг юзага келиш асоси бўлиб эса ҳуқуқбузарлик факти ҳисобланади. “Ҳуқуқбузарлик” юридик категория сифатида фуқаролик ҳуқуқи фани назариясида латинча “деликт” атамаси билан юритилади. Деликт сўзи латинча бўлиб, ўзбек тилига таржима қилинганда ҳуқуқбузарлик маъносини англатади. Мазкур атама назарий жиҳатдан “зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар” маъносида ҳам қўлланилади.

Фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар унинг ўлимида ёки шикаст етказишда ёки соғлиғига бошқа зарар етказишда ифодаланади. Ўз навбатида, одамнинг ўлими унинг танасининг ҳаётий фаолиятининг тўхташи бўлиб, у турли омиллардан келиб чиқади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Соғлиқка зарар етказиш ўзининг хусусияти ва оғирлик даражасига кўра турли хил бўлиши мумкин. Ҳуқуқ ва тиббиётда "шикастланиш" каби атама мавжуд бўлиб, уни оғир тан жароҳати деб тушуниш керак¹⁵⁰: органнинг тўлиқ ёки қисман йўқолиши (қўллар, оёқлар, буйрақлар, талок), тўлиқ ёки қисман йўқолиши, орган функцияларининг шикастланиши (кўриш, эшитиш ва ҳоказоларнинг йўқотилиши ёки ёмонлашиши.), умуман соғлиғининг сезиларли даражада ёмонлашишига олиб келган бошқа тан жароҳатлари (масалан, амнезияга олиб келган бош жароҳати) ва бошқалар.

Оғир оқибатларга олиб келмаган тан жароҳатлари (шикастланиш) соғлиқнинг бошқача шикастланишига тегишли ҳисобланади. Жароҳат ташқи таъсир натижасида келиб чиқадиган инсон организми ва тўқималарнинг ҳар қандай шикастланишини англатишини ҳисобга олсак, "жароҳат" атамаси "шикастланиш" атамасидан кенгроқ бўлиб, уни қамраб олиши англашилади. Жароҳатлар (шикастлар) турли омиллар натижаси бўлиши мумкин: механик (яралар, контузиялар, ёриқлар, кўкаришлар); кимёвий (заҳарланиш, заҳар билан терининг шикастланиши); термик (куйиш, музлаш) ва бошқалар. Улар қисқа

¹⁵⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати

муддатли ва, қоида тариқасида, ташқи омилларга бир марталик таъсир қилиши билан тавсифланади¹⁵¹.

Деликт сифатида фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказишнинг асосий хусусияти шундаки, деярли барча ҳолларда бундай зарарни тўлиқ тиклаш, натура шаклида қоплаш ёки бошқа (пул) воситалар билан компенсация мумкин эмас. Бунинг сабаби шундаки, жабрланувчини ҳар қандай, ҳатто идеал даволаш унинг соғлиғини 100% га тиклай олмайди, қўйилган протез йўқотилган органнинг функцияларини (қўллар, оёқлар, буйраклар ва бошқалар) тўлиқ алмаштира олмайди ва ундан ҳам муҳими марҳумни (марҳумни) ҳаётга қайтариш имкони йўқ.

Фуқаролик қонунчилиги фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш йўллари билан белгилашда, зарар учун компенсация каби усуллар катта аҳамият беради, бугунги кунда у фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя ҳуқуқий механизмлар тизимида муносиб ўрин эгалламаган, шу жумладан, фуқаронинг меҳнат мажбуриятларини бажараётганда ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар борасида ҳам.

Ушбу деликтнинг ўзига хослиги шундаки, унинг шартномасиз (ғайриқонуний) мажбуриятлар доирасида қопланиши жабрланувчига меҳнат ёки фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда бўлган шахс томонидан зарар етказилган ҳолларда ҳам намоён бўлади. Бугунги кунда ходимнинг белгиланган имтиёзларига (шу жумладан касбий касалликка) ўз меҳнат (расмий) вазифаларини бажаришда етказилган зарар яқка тартибдаги меҳнат шартномасидан келиб чиқадиган муносабатларга эмас, балки деликт ҳуқуқий муносабатларига тўғри келиши қатъий белгилаб қўйилган. Шунингдек, йўловчи ёки туристнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар йўловчи ташиш ёки туристик-экскурсия хизматлари шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятлар доирасида эмас, балки деликт мажбуриятлар қоидаларига кўра қопланади.

Деликт мажбуриятлар доирасида жабрланувчига бошқа шахс манфаатлари учун фуқаронинг ёлланма меҳнати билан боғлиқ шартномалар: пудрат, топшириқ, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш ва бошқа шартномалар асосида муносабатда бўлган шахс томонидан фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар қопланади. Амалдаги фуқаролик кодексига кўра, иш берувчи томонидан ходимга етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги қоидалар ҳарбий

¹⁵¹ Исмоилов Ш.А. Ходимнинг етказган зарари учун иш берувчи жавобгарлигининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари: юрид. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент: 2008. – 24 б.

хизмат, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларида хизмат қилиш муносабатларига тааллуқлидир (фуқаролик кодексининг 936-моддаси). Шу билан бирга, қонуннинг моҳиятига кўра жабрланувчининг корхона ёки ташкилот ходимлари штатига киритилганлиги муҳим эмас. Вақтинчалик ва штатда бўлмаган ходимлар доимий ишчилар ва ходимлар билан тенг равишда етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга ҳисобланадилар.

Қонуннинг бундай ёндашуви, бизнинг фикримизча, шартнома мажбуриятлари доирасида, қоида тариқасида, жабрланувчига нисбатан кўпроқ миқдордаги компенсация ёки кўпроқ имтиёзли компенсация шартлари тақдим этилиши билан боғлиқ, масалан, ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган зарар. Кўриниб турибдики, жабрланувчига унинг меҳнат ёки шартнома мажбуриятларини бажариш пайтида етказилган зарарни қоплашда фуқаролик ҳуқуқи нормаларини қўллаш асосан фуқаронинг манфаатлари ва ҳуқуқларини максимал даражада ҳимоя қилишга қаратилган.

Бундан ташқари, айрим ҳолларда қонун (фуқаролик кодексининг 1005-моддаси) жабрланувчига етказилган зарарни қоплашнинг фуқаролик қонун ҳужжатларида белгиланганидан юқори миқдорларига имкон беради. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 22 сентябрдаги "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги ЎРҚ-410-сон қонуни қабул қилинган бўлиб, унинг 33-моддаси иккинчи қисмига кўра, ходимнинг соғлиғига шикаст етказилганда "меҳнат қобилятини йўқотиш даражасига мувофиқ бўлган фоизлардаги ҳар ойлик тўловдан, шунингдек ходимнинг бир йиллик иш ҳақидан кам бўлмаган миқдорда бир йўла бериладиган нафақа тўловидан ҳамда одимнинг соғлиғи шикастланишидан келиб чиққан қўшимча харажатларни компенсация қилишдан иборатдир".

Ҳозирги босқичда меҳнат вазифаларини бажаришда зарар кўрган шахсларни ҳимоя қилишнинг кучайтирилган чоралари фаолиятнинг айрим турларини тартибга солувчи, фуқаролик жавобгарлигини суғурталашнинг мажбурий турларини белгилайдиган қонунчилик, индивидуал ва жамоавий шартномалар, шунингдек бошқа чоралар билан таъминланади.

Гарчи амалдаги қонунчилик бўйича фуқаро билан меҳнат ёки бошқа шартномавий муносабатларга киришган шахс томонидан фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарни қоплаш ва фуқаро билан муайян ҳуқуқий муносабатларга киришмаган шахс томонидан соғлиққа етказилган зарарни қоплаш ўртасида сезиларли фарқ бўлмасада, шартномавий муносабатларга киришиш ҳолатида жабрланувчи кўпроқ ҳимояланган бўлади.

Кўпинча, фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар ушбу фуқаро учун таълим ва назорат функцияларини бажариши шарт бўлган шахс томонидан етказилади. Масалан, кичик ёки муомалага лаёқатсиз шахсга нисбатан ўқитувчининг "қўл кўтариши" натижасида ёки тегишли тарбия, назорат ёки таълим муассасасида бу шахсларнинг яшаш учун хавфсизлик шартларини бузилиши оқибатида етказилган зарар. Фуқаролик кодексининг 1005-моддаси мазмуни бундай ҳолатларни ёритишга имкон беради. Бизнинг фикримизча, кўриб чиқиладиган қоидалар доирасидан ташқарига чиқадиган бундай ҳолатларда зарарни қоплашда туб фарқлар мавжуд эмас.

Қоида тариқасида, иш берувчи меҳнат жароҳати, касб касалликлари, ходимнинг ўлими учун нафақат раҳбар (мансабдор шахслар), балки корхонанинг бошқа ходимларининг айбли хатти-ҳаракати учун жавобгар бўлади, бинобарин маъмурият (мансабдор шахслар) ҳар доим барча ходимлар ва хизматчиларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини таъминлаши лозим¹⁵². Бироқ, адабиётларда бу борада яна бир нуқтаи назар мавжуд. Унинг тарафдорлари қуйидагича мисол келтирадilar. Ходим корхонага ишлаб чиқаришга алоқаси бўлмаган патрон олиб келди. Патронни маркировкалаш платаси устида портлатди. Натижада ходимлардан бирининг кўзи патрон парчаси билан зарарланган. Ходимнинг ҳаракатлари меҳнат вазифаларини бажаришда содир этилмаганлиги сабабли (корхона фаолияти уларда ифодаланмаган), зарар учун мазкур ходимнинг ўзи мулкый жавобгар бўлиши керак, деб ҳисоблашади¹⁵³. Фикримизча, ушбу алоҳида ҳолатда, етказилган зарар учун жавобгар шахсни аниқлашни ҳал қилувчи омили ходимнинг зарар етказувчи ҳаракатни ўзининг меҳнат функцияларидан ташқарида содир этганлиги эмас, балки корхона маъмурияти у ерда ишлайдиган фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғи учун зарар етказилиш хавф кимдан мансабдор шахс ёки оддий ходимдан келиб чиққишидан қатъий назар хавфсиз меҳнат шароитларини таъминламаганлиги бўлиши керак. Шунинг учун, техника хавфсизлик қоидалари, ишлаб чиқаришда тозалikka риоя этилишини, меҳнат мажбуриятларини бажаришда меҳнат муҳофазаси нормаларини бузган мансабдор шахс ёки ҳар қандай ходимнинг айбли ҳуқуқ-атвори ташкилот (фуқаро-иш берувчи)нинг айби мавжудлигини белгилайди¹⁵⁴.

¹⁵² Коршунов Ю.Н. Возмещение ущерба, причиненного здоровью работника. - М.: Юрид. лит., 2007. - 119 с.

¹⁵³ Гражданское право: Учебник. Ч. II / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. - М.: «Проспект», 2011. - 698 с.

¹⁵⁴ Шиктыбаев Т.Т. Деликтные обязательства по законодательству Республики Казахстан: дис. ... докт. юрид. наук. - Алматы: 2007. 320 с.

Иш берувчи томонидан фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказишда сабабий боғланишни аниқлаш маълум хусусиятларга эга ва бу ҳолат унинг икки босқичли табиати билан тавсифланади. Биринчи босқич хавфсизлик ва меҳнатни муҳофаза қилиш нормаларини бузишдан иборат жавобгар шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари ходимнинг (фуқаронинг) ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдирганлигини аниқлашда ифодаланади, бу ўз-ўзидан деликт жавобгарлигини келтириб чиқармайди (оммавий жавобгарликдан фарқли ўлароқ). Иккинчи босқич хавфли меҳнат шароитлари ва мулкӣ йўқотишларга олиб келган фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар ўртасидаги сабабий боғланишдан иборат. Фақат сабабий боғланиш иккала босқичининг мавжудлиги иш берувчининг деликт жавобгарлигини келтириб чиқаради.

ХУЛОСА

Бу мураккаблик, айниқса, иш берувчининг ноқонуний хатти-ҳаракати билан фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказувчи касб касаллиги ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлаш зарурати туғилганда яққол намоён бўлади. Бунинг сабаби шундаки, кўпинча ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари туфайли касбий касалликларнинг асосий сабаби (ходимнинг атроф-муҳитидаги ифлосланиш, зарарли моддалар чиқарилиши, шовқин пайдо бўлиши ва бошқалар, албатта, маълум чегаралар доирасида) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қонуний деб тан олинган.

REFERENCES

1. Исмоилов Ш.А. Ходимнинг етказган зарари учун иш берувчи жавобгарлигининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари: юрид. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент: 2008. – 24 б.
2. Гражданское право: В 2-х т. Т. II. Полутом 2: Учебник / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: БЕК, 2012. - 424 с.
3. Коршунов Ю.Н. Возмещение ущерба, причиненного здоровью работника. - М.: Юрид. лит., 2007. - 119 с.
4. Шиктыбаев Т.Т. Деликтные обязательства по законодательству Республики Казахстан: дис. ... докт. юрид. наук. – Алматы: 2007. 320 с.
5. Azimjon, I. (2022). ZARAR–YURIDIK SHAXS ISHTIROKCHILARI VA BOSHQARUV ORGANLARI FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIGINING ZARURIY SHARTI SIFATIDA. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 114-118.
6. Имамов, Н. Ф. (2014). Авеста-источник гражданского права. Молодой

ученый, (5), 353-355.

7. Topildiev, B., & Khursanov, R. (2021). Legal fact based on occurrence civil rights and obligations. *Ilkogretim Online*, 20(3).
8. Имомов, Н. (2020). ЭСТОППЕЛЬ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ. *Review of law sciences*, 2(Спецвыпуск), 43-48.
9. Топилдиев, Б. Р. (2019). ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПЕРЕДАЧИ ПРЕДПРИЯТИЯ В ДОВЕРИТЕЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ. ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ, 29-33.
10. Имомов, Н. (2019). ESSENCE OF CIVIL-LAW TOOLS IN THE ANTI-CORRUPTION SYSTEM. *Юридик фанлар ахборотномаси*, (3), 41-45.
11. Топилдиев, Б. Р. (2017). Основные условия договора доверительного управления имуществом. *Юрист*, (9), 15-19.
12. O'G'Li, A. A. M. (2022). KORPORATSIYA USTAV KAPITALI FUNKSIYALARI VA UNGA OID MILLIY QONUNCHILIK NORMALARINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI. *Academic research in educational sciences*, 3(8), 109-113.
13. Имомов, Н. (2020). АНАЛИЗ НОВЫХ ПОДХОДОВ К ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫМ СРЕДСТВАМ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПО ЗАЙМОВЫМ ОБЯЗАТЕЛЬСТВАМ. *Review of law sciences*, (3), 39-45.
14. Azimjon Abdumo'min o'g, I. (2022). XO'JALIK JAMIYATINI QAYTA TASHKIL ETISHDA KREDITORLAR MANFAATLARI KAFOLATINI OSHIRISH MASALALARI. *INNOVATIVE DEVELOPMENT IN THE GLOBAL SCIENCE*, 1(4), 220-224.

KATTALAR TA'LIMI TIZIMINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA TENDENSIYALARI

Bekmuradova Gulnoza Maxmudovna

A.Avloniy nomidagi MTI Doktorantura va magistratura bo'limi boshlig'i

E-mail: bekmuradovagulnoza@gmail.com

ANNOTATSIYA

Globallashuv va fan-texnikaning jadal rivojlanishi mutaxassislarning zamon talablari va kasbiy-innovatsiyalarga nisbatan tezkor moslashishini talab etmoqda. Bugungi kunda mutaxassis 5-10 yil oldingi oliy ta'lim muassasasida olgan bilimlari bilan kasbiy-shaxsiy faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil eta olmasligi, mehnat bozorida raqobatbardoshlikni ta'minlay olmasligini hayotning o'zi taqozo etmoqda. Bu esa o'z navbatida, mutaxassislarning kasb darajasi va malakasini uzluksiz oshirib borish, ularni zamonaviy talablarga muvofiq qayta tayyorlash va malakasini oshirish orqali kasbiy va shaxsiy rivojlanish darajasini ta'minlash masalasining dolzarbligini belgilaydi. Mazkur maqolada O'zbekistonda qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimida kattalar ta'limining zamonaviy tendensiyalari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kattalar ta'limi, androgogika, tendensiya, malaka oshirish, qayta tayyorlash.

ADULT EDUCATION SYSTEM DEVELOPMENT PROBLEMS AND TENDENCIES

Bekmuradova Gulnoza Makhmudovna

Head of the Doctoral and Master's Department of NRI named after Avloni

E-mail: bekmuradovagulnoza@gmail.com

Globalization and the rapid development of science and technology require rapid adaptation of specialists to modern requirements and professional innovations. Today, life itself demands that a specialist cannot successfully organize his professional and personal activities with the knowledge he received at a higher educational institution 5-10 years ago, and cannot ensure competitiveness in the labor market. This, in turn, determines the urgency of the issue of ensuring the level of professional and personal development by continuously improving the professional level and qualifications of specialists, retraining them in accordance with modern requirements and improving their qualifications. This article describes the modern trends of adult education in the system of retraining and professional development in Uzbekistan.

Keywords: *adult education, androgogy, trend, professional development, retraining.*

ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ

Бекмурадова Гулноза Махмудовна

Заведующий отделом докторантуры и магистратуры НИИ им. А. Авлони

Э-маил: bekmuradovagulnoza@gmail.com

Глобализация и бурное развитие науки и техники требуют быстрой адаптации специалистов к современным требованиям и профессиональным инновациям. Сегодня сама жизнь требует, чтобы специалист не смог успешно организовать свою профессиональную и личную деятельность с теми знаниями, которые он получил в вузе 5-10 лет назад. Это, в свою очередь, определяет актуальность вопроса обеспечения уровня профессионального и личностного развития путем постоянного повышения профессионального уровня и квалификации специалистов, их переподготовки в соответствии с современными требованиями и повышения их квалификации. В данной статье описаны современные тенденции образования взрослых в системе переподготовки и повышения квалификации в Узбекистане.

Ключевые слова: *образование взрослых, андрогогика, направление, повышение квалификации, переподготовка.*

KIRISH

XX asrning oʻziga xos xususiyati bilimlarning tez oʻsishi va yangilanishi, yangi kasblarning paydo boʻlishi – ilmiy-texnikaviy inqilob natijasidir. Uning salbiy oqibati mutaxassislarning bilimi va malakasining eskirishi va eskirish jarayonining tezlashishi hisoblanadi. Hisob-kitoblarga koʻra, XX asr oʻrtalaridan boshlab institut bitiruvchisining ishga kirgandan soʻng institutda olgan bilimlari 5-6 yil ichida yarmiga va xatto 97% gacha eskiradi va faqatgina har yili oʻqituvchilar, muxandislar, shifokorlar va boshqa mutaxassislarning nazariy bilimlari 5% va amaliy bilimlari 20% ga yangilanadi. [1] Dunyoda roʻy berayotgan globalashuv va axborotlashtirish jarayonlari koʻproq bilim olishga zamondan ortda qolmaslik, yangi tendensiyalardan doimo xabardor boʻlishga olib keldi. Shu munosabat bilan dunyoda kattalar taʼlimiga boʻlgan ehtiyoj oʻsa boshladi. Kattalar taʼlimining yangi, noanʼanaviy shakllarining paydo boʻlishi ortib bormoqda: masofaviy taʼlim, uchinchi yoshdagi universitetlar, biznes maktablari, uyda oʻqitish uchun korporativ universitetlar va boshqalar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolani yoritish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi. Mazkur maqolada kattalar ta'limining yildan-yilga dolzarb bo'lib borayotganligi, ko'plab mamlakatlarda kattalar ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy strategiyalar va davlat dasturlari ishlab chiqilishi yoritib o'tilgan. Katta yoshdagilar ta'limning turli shakllarida kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashda ishtiroki sezilarli darajada oshishida umumiy tendentsiyalari tahlil qilingan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kattalar o'qishi va ularga ta'lim berish hayot davomida ta'lim olishning muhim qismi bo'lib hisoblanadi va hozirgi zamonda bunday ta'lim butun dunyodagi odamlar va jamiyat duch kelayotgan masalalarni yechishda muhim rol o'ynamoqda.

YUNESKOning kattalar ta'limi bo'yicha 2009-yil dekabrda o'tkazilgan oltinchi Xalqaro konferensiyasida (CONFINTEA VI) qabul qilingan «Belen harakatlar me'yori»da aytilishicha, «Kattalar o'qishi va ularga ta'lim berish odamlarga o'z haq-huquqlarini rivojlantirish va ro'yobga chiqarish hamda o'z taqdirlarining egalari bo'lishlari uchun zarur bilimlar, malakalarni egallash, fazilat va qadriyatlarni qaror toptirishga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birgalikda kattalar o'qishi va ularga ta'lim berish adolat va inklyuzivlikka erishish, qashshoqlikning ko'lamini kamaytirish va savodxonlikka asoslangan adolatli, bardoshli va barqaror jamiyat yaratish uchun mutloq zaruriyat bo'lib hisoblanadi».

Biroq kattalar ta'limini to'liq amalga oshirish uchun u tegishli kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan odamlarga tayanishi kerak. Odatda maktablarda bolalarga dars beradigan o'qituvchilar o'qituvchilik faoliyatini boshlashdan avval ko'pincha universitetlarda kasbiy tayyorgarlikdan o'tadilar, kattalarga dars beradiganlar uchun esa bu ko'p hollarda unday emas. Shuning uchun kattalar ta'limi sohasini professionallashtirish alohida mamlakatlar darajasida ham, xalqaro miqyosda ham butun dunyoda asosiy muammo sifatida qabul qilinadi.

«Belen harakatlar me'yori» bu sohadagi asosiy vazifalardan biri hisoblangan kattalar ta'limi sohasida ish olib boradigan mutaxassislarning kasbiy malakalarini oshirishni belgilaydi va quyidagilarni qayd etadi: «Kasbiy mahoratning talab darajasida bo'lmasligi va pedagoglarni tayyorlashga imkoniyatlarning yetishmasligi kattalarni o'qitish va ularga ta'lim berish dasturlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kattalar ta'limi bo'yicha 150 dan ortiq mamlakatlar tomonidan konferensiyaga tayyorlangan ma'ruzalarning uchdan bir qismida malakali xodimlarning yetishmasligi haqidagi eslatmalar o'rin olgan bo'lib, bu masala hal qilinishi uchun choralar ko'rilishi kerak bo'lgan yirik muammolardan biri ekanligi aks ettirilgan. [1]

Ushbu holatga YUNESKOga a'zo davlatlarning javobi shunday bo'ldi-ki, CONFINTEA konferensiyasida qabul qilingan boshqa qarorlardan tashqari "kattalar bilan ish olib boradigan pedagoglarning masalan, oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik aloqalari, o'qituvchilar uyushmasi va fuqarolik jamiyati tashkilotlari vositasida tayyorgarligini, salohiyatni oshirish, yollash shartlari va kasbiy mahoratini takomillashtirish" majburiyatlarini o'z zimmlariga oldi.

CONFINTEA Xalqaro konferensiyalar hujjatlari

CONFINTEA Xalqaro konferensiyalar hujjatlari 40-yillarning oxiridan boshlab (har 12-13 yilda) YUNESKO katta yoshdagilar ta'limi masalalari bo'yicha xalqaro konferensiya (The International Conference on Adult Education – CONFINTEA) o'tkazib keladi. Jami olti marta konferensiya o'tkazilgan: Daniya (1949), Kanada (1960), Yaponiya (1972), Fransiya (1985), Germaniya (1997) mamlakatlarida, so'nggi CONFINTEA VI konferensiyasi 2009 yilda Braziliya (Belen shahri)da o'tkazildi. CONFINTEA konferensiyasida muhokama qilish uchun asosiy mavzu (predmet) katta yoshdagilar ta'limini rivojlantirishning dolzarb muammolaridan iboratdir. [2]

"Katta yoshdagilar ta'limi" tushunchasi rasmiy yoki boshqacha shakldagi ta'limning olg'a intiluvchan jarayonlari butun majmui (kompleksi)ni o'z ichiga olib, uning yordamida o'zlari tegishli bo'lgan jamiyat nuqtai nazarida katta yoshdagilar qatoriga tan olingan odamlar o'zlarining qobiliyatlarini rivojlantiradilar, o'z bilimlarini boyitadilar hamda texnik va kasb-hunar malakalarini takomillashtiradilar yoki ulardan o'z ehtiyojlarini va o'z jamiyatining ehtiyojlarini qondirish uchun yangi yo'nalishda foydalanadilar.

Katta yoshdagilar ta'limi ham rasmiy ta'limni, ham uzluksiz ilm olishni, norasmiy o'qitishni hamda norasmiy va qo'shimcha (yordamchi) ta'limning butun doirasini qamrab oladi

Jahon amaliyotida ta'lim (maorif) sohasida uch turdagi faoliyat ajratib ko'rsatiladi:

- umume'tirof etilgan diplom yoki attestat berilishi bilan yakunlanadigan **rasmiy ta'lim**;

- odatda hujjat berilishi bilan birga kechmaydigan, ta'lim muassasalari yoki jamoatchilik tashkilotlarida, klublar va to'garaklarda, shuningdek repetitor yoki

murabbiy (trener) bilan yakka mashg'ulotlar vaqtida olib boriladigan **norasmiy ta'lim**;

- kundalik hayotimizda birga kechadigan va aniq maqsadga qaratilgan xususiyatga egaligi majburiy bo'lmagan yakka bilim oltirishdan iborat axborot olish uchun xizmat qiladigan (**informal**) ta'lim.

Germaniyada o'tkazilgan CONFITEA V, katta yoshdagilar o'qishi va ta'limi muhimligining xalqaro miqyosda e'tirof etilishi va ushbu sohada majburiyatlar qabul qilinishi tarixida hal qiluvchi bosqich bo'ldi. CONFITEA V natijalari bo'yicha ikkita hujjat qabul qilindi – Gamburg katta yoshdagilar ta'limi to'g'risidagi deklaratsiyasi va “Kelajak kun tartibi”. Ularda dunyo hamjamiyatining diqqat-e'tibori katta yoshdagilar o'qishi va ta'limi hayot davomida ta'lim olishning zarur tarkibiy qismi ekanligiga qaratildi.

2009-yilda Braziliyada (Belen shahrida) o'tkazilgan CONFITEA VI jamoatchilik tomonidan katta yoshdagilar ta'limini va norasmiy ta'limini butun umr mobaynida ta'lim olishining tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilishini oshirishga chaqirdi. [3]

Katta yoshdagilar uchun qo'shimcha ta'lim muassasalari ham Katta yoshdagilar ta'limi tashkilotlari deb nomlanadi. Bunday tashkilotlar – Institutlar, markazlar, malaka oshirish fakultetlari, kadrlarning kasb-hunar tayyorgarligi va qayta tayyorlash markazlari, musiqa va san'at maktablari, madaniyat va ijodkorlik uylaridan iborat bo'lishi mumkin. Bunday tashkilotlar, agar davlat tuzilmalari tomonidan tashkil qilingan va mablag' bilan ta'minlanadigan bo'lsa, davlat Katta yoshdagi ta'lim muassasalariga tegishli bo'ladi.

Dunyoda katta yoshdagilar ta'limi sohasida quyidagi tashkilotlar turlari eng ommaviylashgandir:

- Nodavlat notijorat tashkilotlari;
- Assotsiatsiyalar va uyushmalar;
- Xalq universiteti.

Ko'plab chet el mamlakatlarida ommaviylashgan Katta yoshdagilar ta'lim muassasalari Xalq Universiteti – ma'lumot darajasi va yoshidan qat'iy nazar madaniyatni va kasbiy mahoratni oshirishga ko'maklashuvchi ommabop ma'rifat muassasasidir. Xalq Universiteti ko'pincha katta yoshdagilar ta'lim tizimiga kiritiladi. Birinchi Xalq Universiteti 1844-yilda Daniyada N.F. Grundtvig tomonidan tashkil qilingan. XIX asrning 40-70 yillarida bunday turdagi o'quv muassasalari Skandinaviya mamlakatlarida, Germaniya va Finlyandiyada paydo bo'lgan. Boshqa turdagi Xalq Universiteti Angliyada rivoj topdi, 1870 yilda Kembrij universiteti

qoshida Ochiq universitet tashkil qilindi. Bu yerda universitet professorlari ma'ruzalar o'qishardi va mashg'ulotlar olib borishardi. [3]

Katta yoshdagilar ta'lim uyushmalari faoliyatining muvaffaqiyatli tajribalariga o'z faoliyatini bir necha mamlakatlar doirasida amalga oshiradigan Yevropa Katta yoshdagilar ta'lim uyushmasini misol sifatida keltirib o'tish mumkin:

Yevropa Katta yoshdagilar ta'lim uyushmasi (European Association for the Education of Adults – EAEA) 1953-yilda Yevropada katta yoshdagilarning norasmiy ta'limini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun notijorat jamoat tashkiloti sifatida tashkil qilingan.

YEAEA – bu jami 34 ta mamlakatdan yuzdan ortiq a'zolik tashkilotlarini o'zida birlashtiruvchi, katta yoshdagilar ta'limi sohasida faoliyat yurituvchi va butun Yevropa bo'yicha 50 million nafardan ziyod katta yoshli ham erkak, ham ayol o'quvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi Yevropa jamoat tashkilotidan iborat. Yevropa Katta yoshdagilar ta'lim uyushmasining asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

- Yevropa darajasida butun umr mobaynida ta'lim siyosatini ishlab chiqish va targ'ib qilish;

- o'z a'zolariga axborot va boshqa xizmatlarni taqdim qilish; loyihalashtirish, nashr qilish va o'qitish vositalari orqali vakolatlarini rivojlantirish;

- ushbu sohada Yevropa Katta yoshdagilar ta'lim uyushmasi bilan birga ishlaydigan boshqa tashkilotlar bilan xalqaro hamkorliklarni kuchaytirish.

YeAEA Lissabon ijtimoiy jalb qilinish strategiyasini yoritadi, katta yoshdagilar ta'limini rivojlantirishga ko'maklashadi, katta yoshdagilarning rasmiy va norasmiy ta'limga jalb qilinishini kengaytirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlar ko'radi. Yevropa Katta yoshdagilar ta'lim uyushmasining Bosh assambleyasi uyushmaning faoliyatini umumlashtiruvchi va kelgusi harakatlar strategiyasini ishlab chiquvchi har yil o'tkaziladigan tadbir hisoblanadi.

ASPBAE – The Asia South Pacific Association for Basic and Adult Education (Osiyo va Janubi-Tinch okeani mintaqasi Katta yoshdagilar ta'limi masalalari bo'yicha Assotsiatsiyasi) Osiyo-Tinch okeani mintaqasida faoliyat yurituvchi mashhur katta yoshdagilar ta'lim tashkilotlaridan biri hisoblanadi.

ASPBAE – 1964-yilda Sidney (Avstraliya)da mintaqada katta yoshdagilar ta'limini rivojlantirish g'oyasi bilan ruhlangan katta yoshlilar ta'limi bo'yicha mutaxassislar guruhi tomonidan ta'sis qilingan. Hozirgi vaqtda ASPBAE mintaqaviy uyushma (assotsiatsiya) hisoblanib, uning tarkibi 200 dan ortiq tashkilot va jismoniy shaxsni o'z ichiga oladi. Uning ish faoliyati barcha uchun ta'lim sifatini oshirishga,

ta'limni transformatsiyalash va liberalizatsiya qilishga va katta yoshlilarning butun umr mobaynida o'qib-o'rganishi (ta'limi)ga qaratilgan. [4]

ASPBAE hukumat va xalqaro donor tashkilotlari tomonidan ta'lim sohasidagi majburiyatlarning bajarilishi jarayonida ko'proq hisobdorlikni ta'minlash uchun ta'lim bo'yicha mahalliy jamoatlar va tashkilotlar, milliy uyushmalarni, o'qituvchilar kasaba uyushmalarini, kompaniya tarmoqlarini va boshqa fuqarolik jamiyati institutlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha Osiyo va Janubi-Tinch okeani mintaqasi harakatini kuchaytirishga intiladi. Hukumat bilan birgalikda o'z ishi orqali ASPBAE quyidagilarni amalga oshiradi:

- barchaning bilim olish huquqini ta'minlash;
- ta'limdan qashshoqlikka hamda cheklash va kamsitilishning barcha shakllariga qarshi kurash bo'yicha imkoniyatlarni kengaytirish vositasi sifatida foydalanish;
- odamlarning boshqaruvda faol va samarali ishtirok qilishi;
- tinchlik va xalqaro hamjihatlik madaniyatini shakllantirish.

ASPBAE rasmiy va norasmiy katta yoshdagilar ta'limida ishtirok qiluvchi, Ilmiyishlab chiqarish birlashmasi, jamoat tashkilotlari, davlat muassasalari, universitetlar, tub aholi kasaba uyushmalari, ayollar tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari hamda butun Osiyo va Tinch okeani mintaqasi bo'yicha boshqa fuqarolik jamiyati institutlari bilan birga yoki ular orqali faoliyat yurituvchi tashkilotlar va shaxslarning tarmog'ini o'z ichiga oladi.

Kattalar ta'limi tushunchasining o'zi kabi, kattalarga ta'lim beruvchi o'qituvchining roli ham mavjud sharoitlar, shuningdek iqtisodiy jihatlar, madaniy omillar va ta'lim sohasidagi tendensiyalarga bog'liqdir.

Shunday qilib, bu barcha mamlakatlar, hududlar va o'quv predmeti sohalarida qo'llanishga mo'ljallangan o'quv dasturi uchun muayyan me'yorlar/talablar/chegarani yaratadi. Boshqa tomondan, kattalar ta'limini professionallashtirish zaruratini anglash butun dunyoda shu darajada tarqalganki, «Belen harakatlar me'yori»ning kattalar ta'limi sifatiga bag'ishlangan bobida aks ettirilgan chaqiriqda o'z ifodasini topgan: "kattalar bilan ish olib boruvchilarni tayyorlash, salohiyat, yollash shartlari va pedagoglarning kasbiy mahoratini yaratishni takomillashtirish kerak, masalan oliy o'quv yurtlari, o'qituvchilar assotsiatsiyasi va fuqarolik jamiyati tashkilotlari bilan o'rnatiladigan hamkorlik aloqalari yordamida amalga oshirish lozim".

2030-yilga qadar "kattalarga ta'lim beruvchi malakali o'qituvchilar sonini, shu jumladan rivojlanayotgan mamlakatlarda kattalarga ta'lim beruvchi o'qituvchilarni

o'qitish bo'yicha xalqaro hamkorlik o'rnatish yordamida sezilarli darajada oshirish" orqali amalga oshirish mumkin bo'ladi. [5]

Kattalarga ta'lim berish va ularni o'qitish ishtirokchilarning samarali ta'lim olish qobiliyatlarini oshirishi, ta'lim natijalari uzoq vaqt foyda keltirishi va ta'lim olishning keyingi bosqichlari uchun poydevor vazifasini o'tashi kerak. Shunday qilib, kattalarga ta'lim berishning vazifasi ularga nafaqat mazmunni o'rgatish, balki ta'lim oluvchilar metaanglashi (o'zining anglash jarayonini tahlil qila olish qobiliyati)ni rivojlantirish va o'zining ta'lim olishini o'zi tashkil etish jarayoniga ko'mak berish uchun zarur bo'lgan vosita va uslublar bilan tanishtirishdan ham iboratdir. O'zining anglash jarayonini aniqlash, tahlil qilish va takomillashtirish ko'nikmalari bilan uyg'unlashgan uzluksiz ta'lim olish uchun rag'batlantirishni oshirish muhim vazifa bo'lib hisoblanadi. Bular ham turli vaziyatlarda va yangi bilim va kompetensiyalar bilan uyg'unlashgan holda bilim va kompetensiyalarni muvaffaqiyatli qo'llash uchun dastlabki sharoitlar bo'lib hisoblanadi. O'qiy olish ko'nikmasini shakllantirish, va bunda samarali o'qish, katta yoshdagilarning hayoti davomida o'qishini davom ettirishi uchun zarurdir.

2016-yildagi YUNESKOning katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish bo'yicha global hisobotida ta'kidlanganidek, katta yoshdagilarga barqaror va sifatli ta'lim beradigan mamlakatlar, odatda, yuqori ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga, faol siyosiy va fuqarolik institutlariga, jamoatchilikning ishonchi va integratsiyasiga ega. Aksincha, hokimiyat va moddiy farovonlikda katta tengsizliklar bo'lgan joyda katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish zarar ko'radi. [6]

Afsuski, O'zbekistonda bandlik muammolarini hal qilishda katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berishning salohiyatidan **deyarli foydalanilmaydi**. Mavjud ta'lim muassasalari katta yoshdagilar, ayniqsa, aholi ishsiz qatlamining yangi bilim va ko'nikmalarga bo'lgan ehtiyojini qondira olmaydi.

Butun dunyoda katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berishning ijobiy jihatlarini ko'rsatadigan ko'plab dalillar mavjud. Biroq, ko'pgina mamlakatlar ularni davlat xarajatlari bilan taqqoslamaydilar. Aksariyat hukumatlar budjetning atigi 1 foizidan kamini katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish uchun ajratadilar, xolos. Istisno tariqasida, ushbu maqsadlar uchun davlat budjetining taxminan 10 foizini sarflaydigan davlat Finlyandiyadir. Darvoqe, katta yoshdagi finlar yuqori darajada savodxonligi va muammolarni hal qilish ko'nikmalari yuksak ekani bilan mashhur. Shuningdek, ushbu mamlakat ish bilan bandlik masalalari bo'yicha katta yoshdagilarga ta'lim berish va ularni o'qitish bo'yicha eng yuqori sarmoyaga egaligi bilan ham ajralib turadi.

XULOSA

Umuman olganda, daromadlari yuqori va iqtisodiyoti barqaror bo'lgan davlatlarda katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berishdagi ishtiroki ham yuqori darajada ekanini ko'rish mumkin. Ushbu mamlakatlar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining a'zolari bo'lib, bandlik va mehnat unumdorligi bo'yicha katta ko'rsatkich va natijalarga ega. Katta yoshdagilarga ta'lim berish imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun, tegishli kasbiy vakolatlarga ega bo'lgan kattalar bilan ishlaydigan andragog-pedagoglarni tayyorlash muammosini hal qilish kerak. Biz bu masala bilan hech qachon shug'ullanmaganmiz, hatto ko'plab ta'lim sohasi xodimlarining o'zlari bu so'zni birinchi marta eshitishmoqda. Ammo bu muammo faqatgina O'zbekistonda mavjud emas. Katta yoshdagilarga ta'lim berishning professionallik darajasini oshirish bugungi kunda ham bir mamlakat uchun, shu jumladan, xalqaro miqyosda ham asosiy muammo hisoblanadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida" 25.01.2021 yildagi PQ-4963-son.
2. Mirsoliyeva M.T. Andragogikaning taraqqiyot yo'nalishlari. Zamonaviy ta'lim ta'lim. – 20216.-11
3. Andreev, V. I. Vvedenie v yevropeyskuyu sravnitel'nuyu pedagogiku. Mn.: NIO, 2001. – 110 s.
4. Knowles M.S. The Modern Practice of Adult Education. Andragogy versus Pedagogy. - N.Y., 1970.
5. The Adult Learner: A Neglected Species. - Houston, 1973
6. www.education.unesco.org.

УДК 621.311.12

РЕЖИМЫ ЭЛЕКТРОПОТРЕБЛЕНИЯ И РАЦИОНАЛЬНАЯ КОМПЕНСАЦИЯ РЕАКТИВНОЙ МОЩНОСТИ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СЕТЯХ

Раджабов Шахбоз Бахтиёр угли

Асс. Кафедры «Электротехника, электромеханика и электротехника»

Термезский инженерно-технологический институт

radzabovsahboz611@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются режимы электропотребления и рациональная компенсация реактивной мощности в режиме наибольших и наименьших нагрузок потребителей, определяется наиболее экономическая выработка реактивной энергии в часы максимума, мощность ступеней конденсаторных батарей в зависимости от графика нагрузки.

Ключевые слова: минимум, максимум, компенсация, реактивная мощность, конденсатор

АННОТАЦИЯ

Мақолада электр истеъмолининг режимлари ва минимал юкламали режимларида реактив қувватни рационал компенсация қилиш, максимал юкламада ишлаш вақтида реактив қувватни самарали ишлаб чиқиш, конденсатор батареялари погонлари қувватини юкламалар графигига боғлиқ ҳолда аниқлаш масалалари кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: минимал, максимал, компенсация, реактив қувват, конденсатор

ABSTRACT

The article discusses the modes of power consumption and rational compensation of reactive power in the mode of the highest and lowest loads of consumers, determines the most economical generation of reactive energy during peak hours, the power of the stages of capacitor banks depending on the load schedule.

Keywords: minimum, maximum, compensation, reactive power, condense

ВВЕДЕНИЕ

Одним из мероприятий по регулированию режимов электропотребления и ограничению максимумов нагрузки на промышленных предприятиях является

мероприятий по компенсации реактивной мощности, ведущих к снижению потерь электроэнергии и повышению качества напряжения. Уменьшение реактивных нагрузок в часы суточных максимумов энергосистемы может быть обеспечено путем улучшения загрузки трансформаторов, электродвигателей, других электроприемников, а также использования конденсаторных установок с обязательным их оборудованием устройствами автоматического регулирования и управления [1, 2].

Потребление реактивной мощности промышленными предприятиями будет определяться ходом технологического процесса, связанного с режимом электропотребления, а также составом включенного в работу электротехнического оборудования. В этой связи усредненные значения реактивной мощности не имеют практического значения и использование их может привести к необоснованному выбору метода компенсации реактивной мощности [3].

МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

При выборе средств и способов компенсации реактивной мощности вопросы снижения потерь электроэнергии, повышение качества напряжения должны решаться комплексно при соблюдении оптимальных условий режимов электропотребления [3, 5], а именно:

- во всех точках сети при любых режимах ее работы нагрузки не должны превышать допустимые для указанных участков;

$$I \leq I_{\max},$$

где $I_{\max}$ - максимально допустимая нагрузка для данного участка, А;

I - фактическая нагрузка рассматриваемого участка сети, А;

- допустимое изменение напряжения во всех элементах сети должно соответствовать требованию ГОСТ 13109-97

$$U_{\min} \leq U \leq U_{\max},$$

где $U_{\min}, U_{\max}$ - соответственно нижний и верхний допустимые уровни напряжения сети, В; U - фактическое значение напряжения рассматриваемого участка сети, В.

- генерируемая реактивная мощность источника реактивной мощности должна ограничиваться определенными пределами:

$$Q_{\min} \leq Q \leq Q_{\max}$$

где Q_{min} , Q_{max} - соответственно нижний и верхний уровень реактивной мощности, генерируемый источниками, кВАр; Q - фактическое значение реактивной мощности, генерируемое источниками реактивной мощности, кВАр.

Определяющими являются режимы наибольших и наименьших нагрузок потребителей. Режим наибольших нагрузок промышленного предприятия Q_{max} может быть принят с достаточной для практических целей точностью при выборе суммарной необходимой генерируемой реактивной мощности [3,4].

Для режима наименьших нагрузок Q_{min} должен быть выбран источник реактивной мощности, исключающий возможность передачи реактивной нагрузки в сеть, вызывающей дополнительные потери мощности и энергии, а также повышение напряжения в сети. При этом мощность компенсирующего устройства для режима минимальных реактивных нагрузок не должна превышать фактического потребления реактивных нагрузок, остальные компенсирующие устройства при этом должны быть отключены.

Необходимая наибольшая мощность компенсирующих устройств, требуемая потребителю,

$$Q_{ку} = Q_{max} - \Delta Q - Q_z,$$

где Q_{max} - значение общей реактивной мощности, потребляемой на промышленном предприятии в период максимальных нагрузок, кВАр; ΔQ - значение снижаемой реактивной мощности у потребителя от проведения мероприятий по улучшению эксплуатации электроустановок, кВАр; Q_z - расчетная реактивная мощность, разрешенная предприятию энергосистемой по режиму ее работы, кВАр.

Нерегулируемая реактивная мощность выбирается таким образом что, суммарная мощность не должна превышать потребляемую мощность в часы минимальных нагрузок и можно принять для практики точно в пределах $\Delta Q_{нер} \approx Q_{min}$ [5, 6].

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Мощность компенсирующего устройства определяемые значением $Q_{рег}$, должны быть управляемые в зависимости от режима работы сети и характера реактивной нагрузки потребителей.

В настоящее время широкое распространение для компенсации реактивной мощности в промышленных сетях получили конденсаторные управляемые установки поперечного включения.

Выбор экономически целесообразной мощности, типов и мест размещения КУ при проектировании электрической сети должен производиться одновременно

с выбором других ее элементов и устройств для регулирования напряжения.

Регулирующий эффект конденсаторов является наиболее экономическая выработка реактивной энергии, приводящая к существенному уменьшению потерь электроэнергии в сетях и лучшему их использованию. Следует отметить, что в часы максимума предприятие и энергетической системы полное использование реактивной мощности, генерируемой компенсирующими устройствами, снижает потери мощности в электросети предприятие и энергетической системы и вместе с тем повышает уровень напряжения.

Представление об экономической целесообразности регулирования компенсирующего устройства (КУ) можно получить, если определить, на сколько киловатт увеличивается суммарные потери мощности в сетях предприятие и энергетической системы при снижении уровня напряжения на 1% [1, 2].

Иногда в некоторых районах энергетических систем общая установленная мощность конденсаторов достигает 30% максимума активной мощности. При наличии непрерывно включенных батарей конденсаторов в связи с изменением нагрузки электроустановок возможно повышение напряжения на шинах подстанции промышленных предприятий и особенности в ночное время. При снижении в ночное время нагрузки электроустановок, снабженных батареями конденсаторов, возможна перекомпенсация: реактивная мощность отдается в сеть энергетической системы, в то время как во время общего спада нагрузки она обычно не нужна. Это может привести к чрезмерному повышению напряжения на шинах подстанции.

Следует отметить, что реактивная мощность, отдаваемая конденсаторами, пропорциональна квадрату напряжения, при наличии перекомпенсации увеличиваются потери энергии в электрической сети. В связи с увеличением нагрузок снижается мощность электрических станций, увеличиваются потери электроэнергии в сети пропорционально квадрату понижения напряжения.

Автоматическое распределение реактивных нагрузок между электростанциями и потоков реактивной мощности по электрическим сетям может быть достигнуто при автоматическом поддержании напряжения в основных точках электрической сети.

На промышленных предприятия на которых регулирование мощности конденсаторных батарей отсутствует, при снижении напряжения электрической сети на 5%, потери электроэнергии в ней возрастают на 10%, это приводит к тому, что конденсаторы остаются включенными, несмотря на необходимость их отключения [6].

Автоматическое регулирование мощности конденсаторных установок должно производиться с учетом работы электрических сетей энергетической системы и промышленных предприятий.

Автоматическое управление БК преследует две цели: повышение экономичности работы всей системы электроснабжения (не только данного предприятия) и улучшение (нормализация и оптимизация) режима напряжений.

При управление БК не допускается перекомпенсация, т.е. коэффициент мощности не будет опережающим. Для не допущения перекомпенсации необходимо отрегулировать БК таким образом, чтобы при $\cos\varphi = 1$ он давал импульсы на отключение конденсаторных ступеней. В результате этого средняя реактивная мощность составляет 0-2/3 мощность конденсаторных ступени, пока конденсаторная батарея достаточно по своей мощности. При полной нагрузке реактивная мощность увеличивается изменения реактивной мощности и коэффициент мощности не имеют места при малых активных нагрузках, когда электрическая сеть не полностью загружена.

Мощность ступеней выбирается в пределах 0-20% мощности питающей сети в зависимости от графика нагрузки [2, 3].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом при использовании многосекционных конденсаторных установок в качестве принципа управления целесообразно применение автоматического регулирования, исходя из режимов электропотребления и изменения графика реактивной мощности. При этом число регулируемых секций конденсаторных установок необходимо выбирать исходя из конкретных условий работы потребителей реактивной мощности.

REFERENCES

1. Головкин П.И. Энергосистема и потребители электрической энергии // - М.: Энергоатомиздат, 1984. – Стр. 359.
2. Гордеев В.И. Регулирование максимума нагрузки промышленных электрических сетей // - М.: Энергоатомиздат, 1986. – Стр. 184.

-
3. Железко Ю.С. Потери электроэнергии. Реактивная мощность. Качества электроэнергии // - М.: Энергоатомиздат, 2009. – Стр. 456.
 4. Карпов Ф.Ф., Солдаткина Л.А. Регулирование напряжения в электрических сетях промышленных предприятий // - М.: Энергия, 1970. – Стр. 274.
 5. Воротницкий В.Э. Норматив потерь электроэнергии в электрических сетях. Как его определить и выполнить? // «Новости электротехники» информационно-справочные издание. 2003, №6 (24).
<http://www.news.elteh.ru/arh/2003/24/11.php>
 6. Герасименко А.А., Тимофеев Г.С. Расчет потерь электроэнергии и рабочих режимов в распределительных сетях энергосистем // Оптимизация режимов работы систем электроприводов: межвуз. Сб. науч. тр – Красноярск ИПЦКГТУ, 2002. – Стр. 75-95.

ТОҒ-КОН МАЖМУАСИ АҒДАРМАЛАРИДАГИ ЧИҚИНДИЛАРДАН РЕНИЙ ОЛИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МЕТАЛЛУРГИЯ САНОАТИДАГИ ЎРНИ

Хўжакулов Амиржон Муродович

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти катта ўқитувчиси

Олимов Фарухон Музаффар ўғли

Ислом Каримов номидаги ТошДТУ таянч докторанти

90-426-19-91

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тоғ-кон мажмуаси ағдармаларидаги чиқиндилардан рений олиш технологиясининг Ўзбекистон металлургия саноатидаги ўрни ва аҳамияти, техноген чиқиндиларни қайта ишлашнинг моҳияти, иқтисодиётимиздаги ўрни ҳақида маълумотлар берилган.

Kalit so‘zlar: *Техноген чиқинди, қайта ишлаш, микроэлемент, молибден концентратлари, катализатор, қотишма.*

АННОТАЦИИ

В данной статье представлена информация о роли и значении технологии извлечения рения из отходов горнорудного комплекса в металлургической промышленности Узбекистана, характере переработки техногенных отходов и ее роли в нашей экономике.

Ключевые слова: *Техногенные отходы, переработка, микроэлементы, молибденовые концентраты, катализатор, сплав.*

ABSTRACT

This article provides information about the role and importance of the technology of extracting rhenium from the waste of the mining complex in the metallurgical industry of Uzbekistan, the nature of man-made waste processing, and its role in our economy.

Keywords: *Man-made waste, processing, trace elements, molybdenum concentrates, catalyst, alloy.*

КИРИШ

Техноген чиқиндиларни комплекс қайта ишлаш ва уларнинг таркибидан олтин, кумуш, рангли ва ноёб металлларни ажратиш олиш технологияларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича «Олмалик кон-металлургия комбинати» АЖ нинг энг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади.

Фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг кўпайиши гравитация усулида бойитиш усулларининг ривожланишига асос бўлди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД

Кончилик саноатидаги техноген чиқиндиларидан фойдаланишга тиклаш лозимлиги минерал хом ашёдан комплекс фойдаланишнинг, кам чиқиндили ва чиқиндисиз технологияларни яратишнинг умумий концепциясидан келиб чиқади. Ўтган асрнинг 90-йиллари бошида академик К.Н. Трубецкий айтган фикр бўйича, ағдармаларда тўпланган техноген минерал хом ашёдан ва йўл-йўлакай қазиб олинadиган жинслар ва компонентлардан самарали фойдаланишни ҳисобга олмасдан, конларни комплекс ўзлаштириш муаммоси ҳал қилиниши мумкин эмас [3; б.1-44].

1931 йилда академик А.Е. Ферсман томонидан илгари сурилган минерал хом ашёни комплекс қайта ишлаш ғояси [4; б.20] доимо бир нечта, баъзида ўнлаб қимматбаҳо компонентлар мавжуд бўлган фойдали қазилма конларининг кенетик ўзига хос хусусиятларига асосланган ҳолда ўрганилган.

Чиқиндисиз технологик тизим хом ашёдан ва энергиядан энг юқори даражали ва комплекс фойдаланишни таъминловчи ва атроф-муҳитга салбий таъсирни камайтириш имконини берувчи технологик жараёнлар ва усуллардан иборат [5; б.635].

Академик Б.Н.Ласкорин, техника фанлари доктори Л.А. Барский, иқтисодий фанлар доктори В.З. Персиц [6; б.334] чиқиндисиз технология деганда дастлабки хом ашёни комплекс қайта ишловчи, техноген чиқиндиларнинг асосий қисмини иқтисодий жихатдан қайта ишлашга тикловчи, атрофдаги табиий муҳитга экологик зиён етказмайдиган ишлаб чиқариш жараёнлари тушунилади. Бу жараёнлар чиқиндисиз ва кам чиқиндили технология ўртасида чиқиндиларнинг катта қисмини фақат фойдаланишга тиклаб қолмасдан, балки моддаларнинг бундай саноатда айланишини ташкил қилишни талаб қилади.

Бир томондан, техноген минерал ресурсларни комплекс ўзлаштириш муаммосининг мураккаб тизимли хусусиятига боғлиқ ҳолда, иккинчи томондан, мамлакатдаги жорий геополитик, иқтисодий вазият ва илмий муассасалар ўртасидаги ижодий алоқалар кучсизланиши боис, 90-йиллардан бошлаб, бир нечта алоҳида соҳаларга – кончилик ҳукуқи, геология, технология, экология, иқтисод соҳаларга “бўлинди” ва турли йўналишлар бўйича тарқоқ ва тизимсиз ҳал қилинадиган бўлди [11; б.12-16].

МДХ Мамлакатларининг олимлари: М.И. Агошков, А.Е. Ферсман, Н.В. Мельников, В.В. Ржевский, К.И. Сатпаев, К.Н.Трубецкий, Д.Р. Каплунов, Н.Н. Чаплыгин, Ю.П. Галченко, В.И. Герасименко, М.Н. Денисов, А.Н. Дулин, Е.А. Жовтис, А.И. Имангалиев, А.Б. Макаров, Е.И. Панфилов, А.М. Сиразутдинов, Ю.Г. Старцев, З.А. Терпogosов, В.А. Чантурия, Б.Н. Ласкорин, Л.А. Барский, П.В. Березовский, А.В. Иванов, О.С. Краснов, Л.А. Крючков, Ф.Д. Ларичкин, Б.К. Михайлов, Н.В. Пашкевич, С.Г. Селезнев, В.В.Чайников ва бошқаларнинг ишлари минерал хом ашёдан комплекс фойдаланишни ва табиатдан ва ер ости бойликларидан комплекс фойдаланиш муаммосининг таркибий қисми сифатида кон саноати техноген чиқиндилари кўринишидаги, техноген чиқиндиларни келиб чиқиши ва ресурсларни ўзлаштириш лозимлигини назарий асослаш масалаларига бағишланди.

Кончилик саноати техноген чиқиндиларининг қора, рангли, нодир металлари айрим қимматбаҳо минераллар ёки компонентлар, рудасиз ташкил этувчилар ва шўлар бўйича тўпланган техноген минерал ҳосилаларнинг ресурсли имконияти баҳоланади. Қимматбаҳо металллар ва минералларнинг чиқиндилар билан бирга йўқотиладиган микдорлари ҳақида тушунча беради ҳамда техноген чиқиндиларнинг қайта ишлашга жалб этиш имкониятлари ҳақида хулоса қилиш имконини беради.

Конлардаги руда саноатининг қуйидаги техноген чиқиндилари Ўзбекистонда металлургиясини ривожлантириш учун истикболли хом ашё бўлиб хизмат қилиши мумкин яни, жойланган балансдан ташқари рудалар, қоплама жинслар, минералланган массалар, руда тайёрлаш ва гидрометаллургия жараёнининг оралик чиқиндилари, флотация ва сорбция жараёнининг ағдарма чиқиндилари, суюқ цианид таркибли чиқиндилар киради.

Ҳозирги вақтда «Олмалиқ кон - металлургия комбинати» АЖ даги, Навоий кон-металлургия комбинатидаги ағдармаларида ва чиқинди омборларида тўпланган рангли металллар захиралари қимматбаҳо рангли ва нодир металллар олишнинг қўшимча манбаси бўлиб хизмат қилади. Ҳозирда «Олмалиқ кон-металлургия комбинати» АЖ нинг ағдармаларида мис рудаларини кўп йиллик қайта ишлаш натижасида кўплаб техноген чиқиндилар тўпланиб қолган.

МУҲОКАМА

Кимёвий элементлар таркибида микроэлемент ҳисобланадиган ренийнинг ўзига хослиги шундан иборатки ренийни алоҳида фойдали қазилмалари йўқ ва

ўзининг руда конлари мавжуд эмас. Рений элемент сифатида ўхшаш хусусиятларга эга бўлган бошқа металл рудалари таркибида мавжуд.

Рус кимёгари Д.И. Менделеев даврий системанинг 1872-йилда тримарганетс, 1905-йилда икки-марганетс номи билан аталган 75-сон элементи 1925-йилда В.Ноддак ва И. Такке томонидан кашф этилган деб расман тан олинган ва уни Германиянинг Рейн минтақаси шарафига рений номи билан атаган.

Рений асосан молибден концентратларини, мис-молибден рудаларини ва иккиламчи ренийни ўз ичига олган хом ашёни катализаторлар, иссиқликка чидамли қотишмалар ёрдамида қайта ишлаш натижасида қўшимча маҳсулот сифатида олинади.



1-расм Молибденни қотишмаларини табиатда учраши

Молибден концентратларини қайта ишлаш жараёнида рений ажратиб олишнинг асосий манбалари:

- нам чанг ва газ йиғиш тизимларининг сульфат кислота эритмалари
- шлакларни гидрометаллургик қайта ишлашдан кейин ҳосил қилинадиган ягона суюқликлари ҳисобланади.

Юқорида келтирилган рений ажратиб олиш манбаларидан оператсион қайта ишлаш-бойитиш технологияларга мувофиқ ренийни ажратиб олиш сезиларли даражада қайтариб бўлмайдиган йўқотишлари билан бирга амалга оширилади. Бундан ташқари сульфидли молибден концентратларини юқори температурада куйдириш (процесс обжиги сулфида молибдена) экологик тоза фаза бўлмаган жараёнида олтингугурт диоксида газ ажралиб чиқиши бойитиш жараёнида қўшимча харажатларни қўллашни юзага келтиради.



2-расм Рений кўриниши

Бу ҳолат жаҳон бозорида ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда долзарб аҳамиятга эга молибден концентратларини қайта ишлашнинг тубдан янги технологияларини ишлаб чиқиш орқали қимматли компонентларни (Mo, Re) атроф-муҳитга зарарли аралашмаларни чиқармасдан тўлиқ олиш имконини беради.

НАТИЖАЛАР

Молибден концентратларидан рений каби ноёб ва қимматбаҳо компонентларни тўлиқ олиш ва экологик тоза технологияни амалга ошириш вариантларидан бири олтингутурт диоксида ва бошқа элементларнинг газ фазасига чиқиши содир бўлмайдиган қимматли компонентлар кейинчалик ювилиши билан бутунлай шлакда қоладиган технологияни ишлаб чиқиш бўлиши мумкин.



3-расм ОКМК да рангли металлларини ишлаб чиқариш жараёни

Рений ишлаб чиқариш титан қотишмаларидан қотишма учун ишлатиладиган рений ва молибденни ажратиб олиниши заминида юқори тоза молибден ва рений ажратиб олиш кончилик саноатида ўз мавқеини барпо

қилди. Ўзбекистондаги Ингичка, Қўйтош, Лангар, Хондиза каби рангли полиметалл конлари олиб борилаётган кон-қазилар ишлари ва бойитиш корхоналарида олиб борилган ишлаб чиқариш жараёни қолдиқ чиқиндиларини ағдармаларда йиллар давоми йирик миқдорда тўпланиши тоғ-кон мажмуалари ағдармаларидаги техноген чиқиндилар таркибини қайта минерологик тағлил этиш ва шу асосида таркибидан рений,индий,волфрам,молибден каби мавжуд ноёб ҳамда рангли металлларни ажратиш олиш бугунги куннинг долзарб мавзуси ҳисобланади.

ХУЛОСА

Рений ва бошқа ноёб металлларга жаҳон бозорида ўсиб бораётган талаб ва эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда чиқиндилар концентратларини қайта ишлашнинг тубдан янги технологияларини ишлаб чиқиш орқали ноёб ва рангли қимматли компонентларни атроф-муҳитга зарарли аралашмаларни чиқармасдан тўлиқ олиш имконини беради.

REFERERENCES

1. Ҳакимов К.Ж. Кон-металлургия саноати техноген чиқиндиларини қайта ишлаш технологиясини яратиш ва улардан оқилона фойдаланиш. ПхД диссертация. Тошкент-2022 й. – 26 с.
2. Трубецкой К.Н. Комплексное освоение рудных месторождений при открытом способе разработки. Разработка месторождений твердых полезных ископаемых / К.Н. Трубецкой // Итоги науки и техники. – 1985. – Т.31. – с.1-44.м
3. Ферсман А.Е. Комплексное использование ископаемого сырья / А.Е. Ферсман. – Л.: АН, 1932. – 20 с.
4. Ласкорин Б.Н. Безотходная технология переработки минерального сырья. Системный анализ / Б.Н. Ласкорин, Л.А. Барский, В.З. Персиц. – М.: Недра, 1984.– 334 с.
5. Агошков М.И. Развитие идей и практики комплексного освоения недр / М.И. Агошков. – М.: ИПКОН АН, 1982. – 26 с.
6. Трубецкой К.Н. Классификация техногенных месторождений, основные категории и понятия / К.Н. Трубецкой, В.И. Уманец, М.Б. Никитин // Горный журнал. – 1989. – №12. – с. 6-9.

“DEHQONOBOD KALIY ZAVODI” AJ TEPAQO‘TON TOG‘-KON MAJMUASIDAGI NOBUDGARCHILIK VA SIFATSIZLANISH KO‘RSATKICHLARI

Maxmudov Dilmurod Raxmatjonovich

Islom Karimov nomidagi ToshDTU “Ko‘mir va qatlamli konlar
geotexnologiyasi” kafedrası mudiri.

Ismailov Anvar Sunnatillayevich.

Islom Karimov nomidagi ToshDTU “Ko‘mir va qatlamli konlar
geotexnologiyasi” kafedrası dotsenti

Olimov Farusxon Muzaffar o‘g‘li

Islom Karimov nomidagi ToshDTU tayanch doktoranti

Xo‘jaqulov Amirjon Murodovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o‘qituvchisi
996607369

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Tepaqo‘ton tog‘-kon majmuasidan qazib olingan foydali qazilmaning nobudgarchilik va sifatsizlanish sabablari tizimli tahlil qilinib, nobudgarchilik va sifatsizlanishning asosiy kelib chiqish sabablari aniqlangan. Shu bilan bir qatorda sifatsizlanish va nobudgarchilikni kamaytirish bo‘yicha asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Ishlab chiqarishning barcha bo‘limlaridagi sifatsizlanish va nobudgarchiliklarning miqdorlari aniqlandi.

Kalit so‘zlar: Nobudgarchilik, sifatsizlanish, aralashuv, ustun, to‘ldirish, umumshaxta va ekspluatatsion nobudgarchilik, kon bosimi, qayta to‘ldirish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье систематически анализируются причины потерь и разубоживание полезных ископаемых, добываемого на горнорудном комплексе Тюбегатан, и выявляются основные причины потерь и разубоживание. Кроме того, были разработаны разумные предложения по снижению потерь и разубоживание. Определены количества потерь и разубоживание во всех подразделениях производства.

Ключевые слова: Нарушение, изношенность, вмешательство, колонна, закладка, общегорно-эксплуатационные загрязнения, шахтное давление, обратная закладка.

ABSTRACT

In this article, the causes of spoilage and deterioration of mineral extracted from Tepaqo'ton mining complex are systematically analyzed and the main causes of spoilage and deterioration are identified. In addition, reasonable proposals for reducing degradation and failure have been developed. Quantities of quality degradation and failures in all departments of production were determined.

Keywords: Failure, degradation, intervention, column, filling, general mining and operational failure, mine pressure, backfilling.

KIRISH

“Dehqonobod kaliy zavodi” AJ Tepaqo'ton tog'-kon majmuasidagi foydali qazilmaning loyihaviy nobudgarchiligi ikki sinfga bo'linadi – umumshaxta va ekspluatatsion. Umumshaxta nobudgarchiligi o'z ichiga rudnikni to'lishidan saqlash uchun qoldirilayotgan doimiy saqlovchi selikda qoldiriladigan nobudgarchilik hisoblanadi. Ular quyidagi seliklarga bo'linadi:

- Chuqur burg'ulangan skvajinalar yaqinidagi;
- Qiya stvollardagi saqlovchi seliklardagi nobudgarchilik. [1; b. 80]

Shaxta maydonining markaziy qismidagi umumshaxta nobudgarchilik miqdori quyidagi jadvalda keltirilgan.

1-Jadval

Umumshaxta nobudgarchiligi

Shaxta maydoni uchastkasidagi skvajinalar	Maydon m ²	O'rtacha qalinligi, m	Hajmiy og'irlik, t/m ³	Umumshaxta nobudgarchiliklar, ming.t
Skvajina yaqinidagi seliklarda				
25-bis	35499	7,66	2,05	557,1
48	41692	2,12	2,05	181,5
89	196036	9,53	2,05	3829,0
47	53420	7,43	2,05	814,2
BZK-8	45541	2,91	2,05	272,1
46-55	28418	3,25	2,05	189,6
35	47839	10,91	2,05	1070,3
40-bis	43521	10,35	2,05	923,0
40-BZK-7	76024	9,68	2,05	1508,6
Jami				9345,4
Qiya stvoldagi saqlovchi seliklarda				
Saqlovchi selik	98398	4,15	2,05	837,0
Jami:				10182,4

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Ekspluatatsion nobudgarchilik tarkibiga rudani qazib olish jarayonida paydo bo'ladigan va qazib olish tizimi parametrlari bilan bog'liq bo'lgan nobudgarchiliklar kiradi. [1; b. 81]

Ekspluatatsion nobudgarchilikni hisoblashda shaxta maydoni o'xshash sharoitga ega bo'lgan Verxnekamsk kaliy tuzlari konidagi BKPRU-2 rudnigi, mos bo'lgan "Uralkaliy" OAJ va "Silvinit" OAJ rudniklari uchun mahsulдор qatlamlardagi ekspluatatsion nobudgarchilik va sifatsizlanishni hisoblash va me'yorlashtirish bo'yicha aniqlash ko'rsatma'siga muvofiq hisoblangan.

Ekspluatatsion nobudgarchilikni aniqlash uchun bir birlikdagi kamera blokidagi nobudgarchiliklar hisoblanadi. Hisoblash blokiga dastlabki o'tilgan lahimdagi bitta qazish kamerasi, kameralar oralig'idagi selik va tayyorlash lahimlaridagi nobudgarchiliklar kiradi. Ekspluatatsion nobudgarchilikni hisoblashda tayyorlov lahimlari, qazish lahimi chegarasidagi, blok ichidagi kameralararo seliklar va boshqa aniqlashlardagi nobudgarchilik kiritilgan.

MUHOKAMA

Ekspluatatsion nobudgarchilik shaxta maydonining markaziy qismini qazib olish tizimidagi turli parametrlari 2-jadvalda, ularning panellar bo'yicha strukturalari esa 3-jadvalda keltirilgan. [2; b. 81]

2-Jadval

Shaxta maydonining markaziy qismidagi ekspluatatsion nobudgarchilik

Panel	Quyi II qatlamning qalinligi, m	Ekspluatatsion nobudgarchiliklar, %	Ajratib olish koeffitsienti, bir birlikda.
<u>Tajriba paneli</u>			
Zona 1	4,89	68,49	0,3151
<u>Panel №1</u>			
Zona 2	4,81	57,44	0,4256
Zona 3	6,35	72,49	0,2751
<u>Panel №2</u>			
Zona 2	6,00	65,88	0,3412
Zona 3	6,45	72,92	0,2708
<u>Panel №3</u>			
Zona 2	6,06	66,22	0,3378
Zona 3	6,62	73,61	0,2639

Zona 4	7,62	74,86	0,2514
<u>Panel №4</u>			
Zona 1	4,45	65,35	0,3465
<u>Panel №5</u>			
Zona 1	5,80	73,40	0,2660
<u>Panel №6</u>			
Zona 1	6,96	77,86	0,2214
<u>Panel №7</u>			
Zona 3	3,93	56,92	0,4308
<u>Panel №8</u>			
Zona 4	5,22	63,30	0,3670
<u>Panel №9</u>			
Zona 5	6,62	68,88	0,3112
<u>Panel №10</u>			
Zona 1	8,11	80,97	0,1903
Zona 3	8,72	79,97	0,2003
Zona 4	8,56	77,62	0,2238
<u>Panel №11</u>			
Zona 5	7,67	67,76	0,3224
<u>Panel №12</u>			
Zona 3	9,79	82,73	0,1727
Zona 4	9,41	79,76	0,2024
<u>Panel №13</u>			
Zona 5	8,84	75,08	0,2492
<u>Panel №14</u>			
Zona 5	9,05	72,68	0,2732
Shaxta maydonining markaziy qismi bo'yicha o'rtacha qiymati	7,11	70,97	0,2903

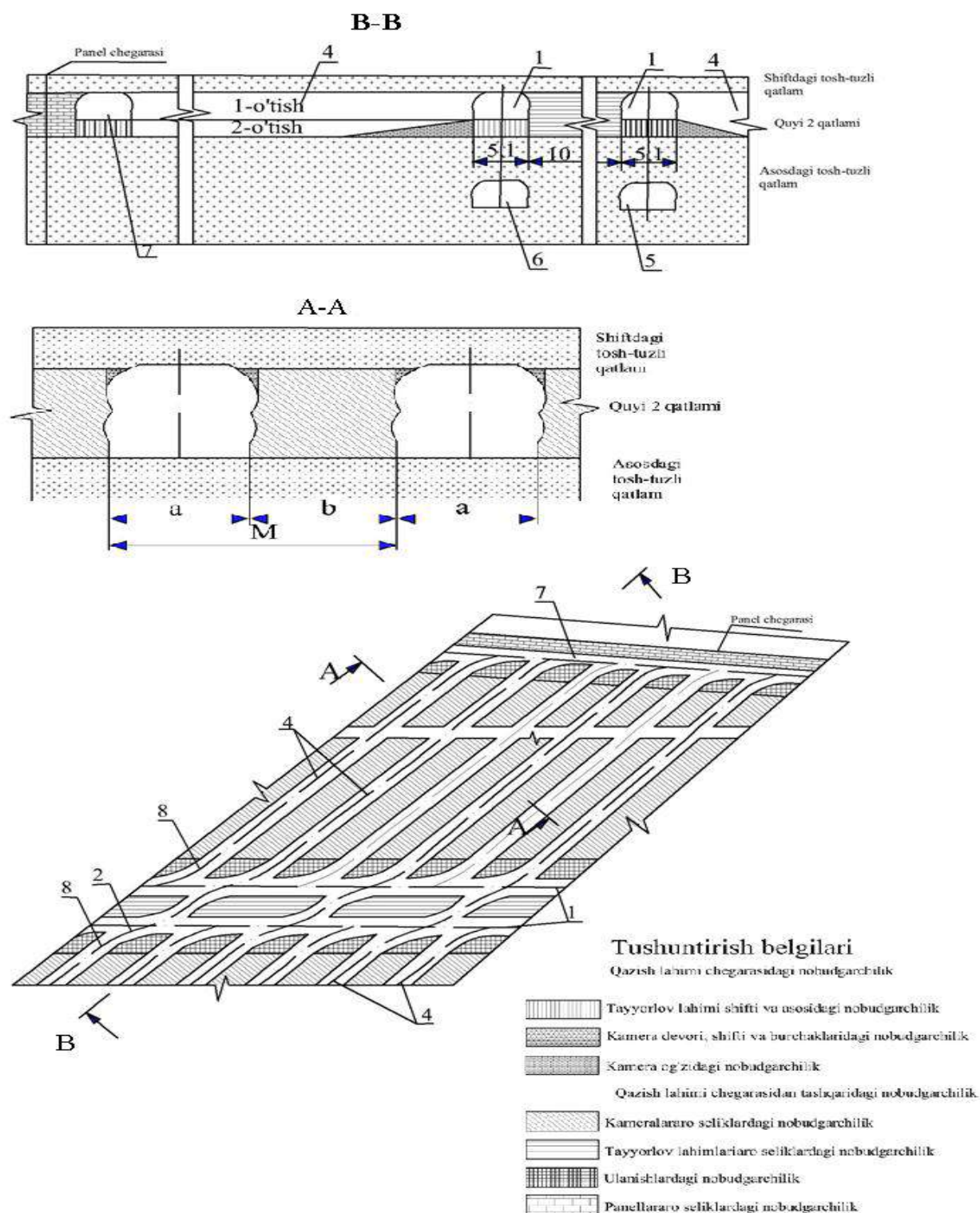
3-jadval

**Shaxta maydonining markaziy qismida panellar bo'yicha silvinit rudasini
ekspluatatsion nobudgarchiliklar strukturasi.**

Panel	Ekspluatatsion nobudgarchiliklar, %	Ekspluatatsion nobudgarchiliklar strukturasi (%)		
		Qazish kamerasi chegarasidan tashqarida*	Qazish kamerasi chegarasida **	Qazib olingandan keyingi ko'rinishida
Tajriba	68,49	42,60	25,31	0,57
1	65,04	48,60	15,99	0,46
2	68,65	48,35	19,89	0,41
3	71,19	49,87	20,95	0,37
4	65,35	42,56	22,16	0,63
5	73,40	42,53	30,39	0,48
6	77,86	42,60	34,85	0,40
7	56,92	49,47	6,82	0,63
8	63,30	55,08	7,80	0,42
9	68,88	62,77	5,84	0,27
10	79,57	48,93	30,35	0,30
11	67,76	58,03	9,46	0,27
12	80,69	53,13	27,32	0,24
13	75,08	63,06	11,82	0,20
14	72,68	58,03	14,42	0,23
Jami:	70,97	53,36	17,26	0,34

Izoh: * - kameralararo va o'tishlararo seliklardagi nobudgarchiliklar;

** - shiftdagi, asosdagi, devordagi, kamera boshidagi va tayyorlov
lahimlaridagi nobudgarchiliklar. [3; b. 64]



1-Rasm. Ekspluatatsion nobudgarchilik strukturasi.

a-kamera kengligi, b-kameralararo selik, M-lahim o'qlari orasidagi masofa, 1-panel qazish shtreki, 2-ruda tushirish skvajinasi, 3-transport sboykasi, 4-qazish kamerasi, 5-panel transport shtreki, 6-panel konveer shtreki, 7-panel shamollatish shtreki, 8-dastlabgi lahimi, * o'lchamlar joyda aniqlanadi. [2; b. 15]

NATIJALAR

Foydali qazilmalarni ekspluatatsion nobudgarchiliklari loyihaviy ko'rsatkichlarini faktik kon-texnik sharoitlariga bog'liq holda kon ishlari borishining yillik rejasi asosida aniqlanadi.

Aralashuv va ruda sifati quyidagicha: Qazib olinayotgan silvinit rudasini aralashuvi qazib olinayotgan qatlamning gipsometriyasi (burmalanganligi)ga, aralash tog' jinslarining qo'shilish kattaliklariga, qatlam qalinligiga, qatlamdagi tog' jinslarining qavatlar soniga bog'liq bo'lib kon ishlari natijalaridan kelib chiqib aniqlanadi. [3; b. 65]

Qazib olingan silvinit rudasi aralashuvi umumiy qazib olingan kon massasini qazib olingan tosh tuzi miqdorini nisbatiga aytiladi. Aralashuv qazish tizimi parametrlariga bog'liq va bu bitta panelda har xil bo'lishi mumkin. [3; b. 66]

Qazib olinayotgan silvinit rudasi aralashuvi panellar va zonalar bo'yicha shaxta maydonining markaziy qismida qazish tizimining har xil parametrlarida quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

4-jadval

Panellar va zonalar bo'yicha shaxta maydonining markaziy qismida qazib olinayotgan silvinit rudasi sifatsizlanishi.

Panel	Qo'yi II qatlamning qalinligi, m		Aralashuv %
	O'rtacha geologik	Qazib olinuvchi	
<u>Tajriba paneli</u>			
Zona 1	4,89	3,1	4,74
<u>Panel №1</u>			
Zona 2	4,81	4,5	3,31
Zona 3	6,35	4,0	3,70
<u>Panel №2</u>			
Zona 2	6	4,5	3,31
Zona 3	6,45	4,0	3,70
<u>Panel №3</u>			
Zona 2	6,06	4,5	3,31
Zona 3	6,62	4,0	3,70
Zona 4	7,62	5,0	3,04
<u>Panel №4</u>			

Zona 1	4,45	3,1	4,74
<u>Panel №5</u>			
Zona 1	5,8	3,1	4,74
<u>Panel №6</u>			
Zona 1	6,96	3,1	4,74
<u>Panel №7</u>			
Zona 3	3,93	3,9	3,83
<u>Panel №8</u>			
Zona 4	5,22	5,0	3,04
<u>Panel №9</u>			
Zona 5	6,62	6,6	2,36
<u>Panel №10</u>			
Zona 1	8,11	3,1	4,74
Zona 3	8,72	4,0	3,77
Zona 4	8,56	5,0	3,04
<u>Panel №11</u>			
Zona 5	7,67	7,0	2,22
<u>Panel №12</u>			
Zona 3	9,79	4,0	3,77
Zona 4	9,41	5,0	3,04
<u>Panel №13</u>			
Zona 5	8,84	7,0	2,22
<u>Panel №14</u>			
Zona 1	9,05	7,0	2,22
O'rtacha qiymat			3,16

Haqiqiy aralashuv qatlamni burmalanganligini hisobga olib kon ishlari natijalaridan kelib chiqib aniqlanadi. [3; b. 67]

Rudani bir panelda qazib olinishini hisobga olgan holda, qazib olingan silvinit rudasi sifati panelning shaxta maydonida joylashishiga bog'liq. [2; b. 86]

Shaxta maydonining markaziy qismida panellar bo'yicha qazib olingan silvinit rudasining sifati quyidagi jadvalda keltirilgan.

5-jadval

**Shaxta maydonining markaziy qismida panellar bo'yicha qazib olingan
silvinit rudasining sifati.**

Panel	Quyi II qatlam tarkibidagi KCl, %	Sifatsizlanish , %	Ruda tarkibidagi komponentlar, %		
			KCl	MgCl ₂	H.O
	33,46	4,74	31,9	0,21	2,93
Panel №1	32,90	3,51	31,74	0,22	2,47
Panel №2	32,18	3,46	31,07	0,27	3,17
Panel №3	30,62	3,44	29,19	0,28	2,39
Panel №4	33,55	4,74	31,98	0,33	3,25
Panel №5	31,36	4,74	29,9	0,29	2,43
Panel №6	30,32	4,74	28,9	0,37	3,19
Panel №7	27,2	3,83	25,93	0,34	2,43
Panel №8	28,09	3,04	26,78	0,29	2,38
Panel №9	28,95	2,36	27,6	0,26	2,44
Panel №10	28,97	3,85	27,61	0,18	1,87
Panel №11	29,54	2,22	28,16	0,23	2,51
Panel №12	28,49	3,31	27,55	0,17	1,53
Panel №13	29,89	2,19	28,49	0,19	2,52
Panel №14	29,15	2,22	27,79	0,16	2,33
O'rtacha qiymat	29,90	3,16	28,57	0,23	2,37

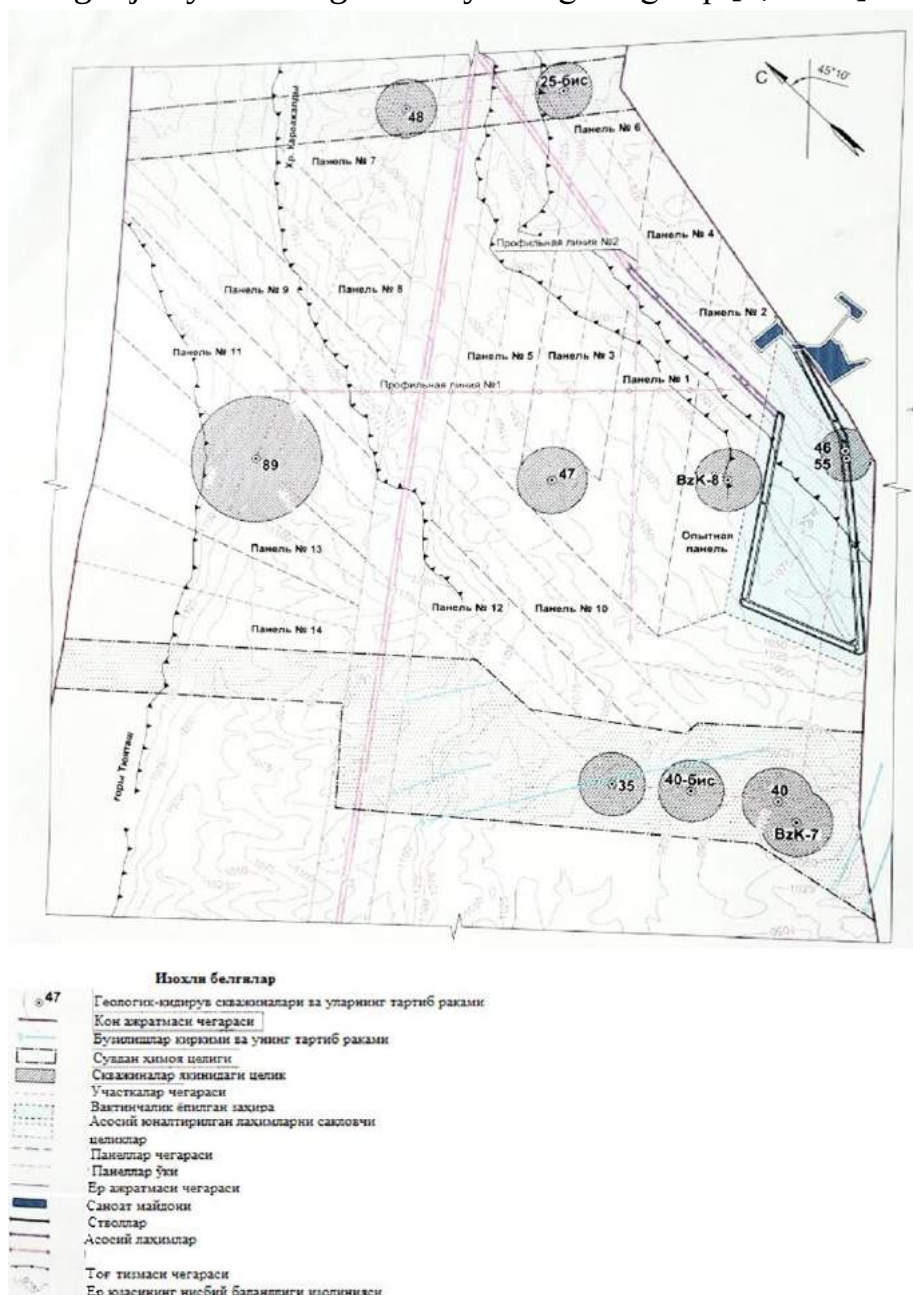
Jadvaldan ko'rinib turibdiki KCl ning ruda tarkibidagi miqdori 25,93 – 31,9% oralig'ida, shaxta maydonining markaziy qismida o'rtacha 28,57% ni tashkil qiladi.

HO ning miqdori 1,53% dan 3,25% gacha o'zgarib turadi, o'rtacha 2,37% ni tashkil qiladi. Silvinit rudasida MgCl₂ ning miqdori 0,16% dan 0,37% gacha bo'lib o'rtacha 0,23% ni tashkil qiladi. [1; b. 86]

Panelni ishlatish davomiyligi 3-4 yil bo'lib ushbu muddatda ruda tarkibidagi foydali komponent miqdori sezilarli darajada o'zgarmaydi. Qo'shni panellardagi rudaning sifati deyarli bir xil. Tajriba panelida – 31,9% KCl, №1 panelda 31,74% KCl mavjud.

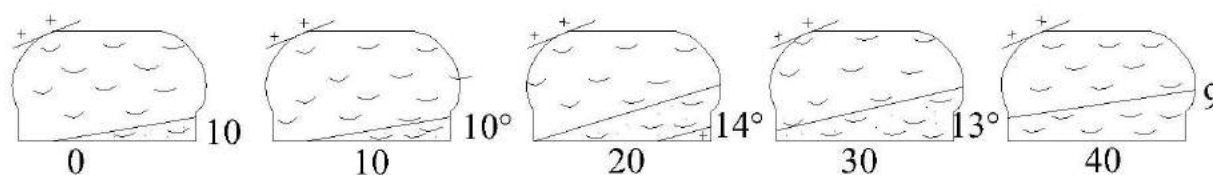
Ruda sifatining qisman o'zgarishi uni tashish vaqtida va yer yuzasida ruda omborida uyub taxlanganda sodir bo'ladi.

Ruda tarkibidagi foydali komponentni to'lig'icha ajratib olish boyitish fabrikasida texnologik jarayonlarning imkoniyatlariga bog'liq. [1; b. 87]



2-Rasm. Shaxta maydonining markaziy qismida panellar joylashuv

Sifatsizlanish sabablaridan yana biri bu qazish jarayonida lahim ostki burchaklarida foydasiz jinslarni qo'shib ketishi evaziga yuzaga kelmoqda. Buning yaqqol tasvirini quyidagi chizmada ko'rish mumkin.



**3-Rasm. Qazish jarayonida lahim ostki burchaklarida foydasiz jinslarni
qo‘shilib ketishi.**

XULOSA

Bajarilgan ilmiy tadqiqot ishlari va Tapaqo‘ton tog‘-kon majmuasidan qazib olingan foydali qazilmaning nobudgarchilik va sifatsizlanish sabablarini tizimli tahlil qilib quyidagilarni xulosa qildik.

1. Umumshaxta nobudgarchiligi o‘z ichiga rudnikni to‘lishidan saqlash uchun qoldirilayotgan doimiy saqlovchi selikda nisbatan qoldiriladigan nobudgarchilik hisoblanadi. Ular quyidagi seliklarga bo‘linadi:

- Chuqur burg‘ulangan skvajinalar yaqinidagi;
- Qiya stvollardagi saqlovchi seliklardagi nobudgarchilik.

2. Ekspluatatsion nobudgarchilikni hisoblashda tayyorlov lahimlari, qazish lahimi chegarasidagi, blok ichidagi kameralararo seliklar va boshqa aniqlashlardagi nobudgarchilik.

3. Qazib olinayotgan silvinit rudasini aralashuvi qazib olinayotgan qatlamning gipsometriyasi (burmalanganligi)ga, aralash tog‘ jinslarining qo‘shilish kattaliklariga, qatlam qalinligiga, qatlamdagi tog‘ jinslarining qavatlar soniga bog‘liq bo‘lib kon ishlari natijalaridan kelib chiqib aniqlanadi.

4. Rudani bir panelda qazib olinishini hisobga olgan holda, qazib olingan silvinit rudasi sifati panelning shaxta maydonida joylashishiga bog‘liq.

5. Ruda sifatining qisman o‘zgarishi uni tashish vaqtida va yer yuzasida ruda omborida uyub taxlanganda sodir bo‘ladi.

6. Ruda tarkibidagi foydali komponentni to‘lig‘icha ajratib olish boyitish fabrikasida texnologik jarayonlarning imkoniyatlariga bog‘liq.

7. Sifatsizlanish sabablaridan yana biri bu qazish jarayonida lahim ostki burchaklarida foydasiz jinslarni qo‘shilib ketishi evaziga yuzaga kelmoqda.

REFERENCES

1. ООО “Зумк-инжиниринг» Проект. Горнодобывающий комплекс Дехканабадского завода калийных удобрений на базе Тюбегатанского месторождения калийных солей. Том 3. Горно-механическая часть. Книга 4.

Проект горного отвода. Пояснительная записка и чертежи. 12.171-ПЗ-ГО. Пермь: 2008. 80-87 с.

2. A.S. Ismailov, F.M. Olimov. Qalin qatlamli konlarni qazib olishdagi nobudgarchilik va sifatsizlanishni tizimli tahlil hamda ilmiy tadqiq qilish. Niderlandiya xalqaro konferensiyasi «Development and innovations in science» 2-qism. 2022 yil 25 mart.

3. A.S. Ismailov, F.M. Olimov. Foydali qazilmalarni yer osti usulida qazib olishda nobudgarchilik va sifatsizlanish asoslari. Fransiya xalqaro konferensiyasi International Conference on "Language and cultures: Prospects for Development in the 21st Century" 2022 yil 3 aprel.

MEKSIKA BANGIDEVONASI (DATURA INNOXIA MILL) NING O'SISHI VA RIVOJLANISHI

Po'latov Sarvar Mustafoyevich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universitetining Toshkent filiali katta o'qituvchisi

Aminova Shoir Furqat qizi,

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universitetining Toshkent filiali magistranti

Ergashev Bunyod Dilmurodovich

Tadqiqotchi

ANNOTATSIYA

Meksika bangidevonasi (Datura innoxia Mill) bo'lib, ushbu o'simlikning hosildorligi qo'llanilayotgan o'g'it turi va me'yoriga qarab turlicha bo'ladi. Meksika bangidevonasi o'simligining urug'larini unib chiqishidan to pishib yetilgunga qadar bo'lgan davrlardagi o'sish jadalligi, qo'llanilgan azotli o'g'itlarning shakli va me'yorlariga bog'liq holda sezilarli darajada o'zgarganligi kuzatildi. Toshkent viloyatining tipik bo'z tuproqlari sharoitida yetishtirishda qo'llaniladigan azotli o'g'itlarni shakllari o'simlikning o'sishi, bargining shakllanishi va meva hosil qilishiga ta'sir ko'rsatganligi aniqlandi.

Kalit so'zlar. Meksika bangidevonasi, o'g'itlar, gul, meva, tuproq, hosildorlik, azot, fosfor, kaliy, ammoniy sulfat, karbamid, ammiakli selitra.

АННОТАЦИЯ

Урожайность этого растения варьируется в зависимости от типа и нормы используемых удобрений. Было замечено, что скорость роста мексиканского растения каннабиса от всходов до созревания значительно варьировалась в зависимости от формы и нормы внесения азотных удобрений. Установлено, что используемые при возделывании формы азотных удобрений в условиях типичных сероземов Ташкентской области оказали влияние на рост растений, листообразование и плодообразование.

Ключевые слова: Мексиканский каннабис, удобрения, цветок, плоды, почва, урожайность, азот, фосфор, калий, сульфат аммония, мочевины, нитрат аммония.

ABSTRACT

The yield of this plant varies depending on the type and rate of fertilizer used. It was observed that the rate of growth of the seeds of the Mexican cannabis plant from

germination to maturity varied significantly depending on the form and rate of applied nitrogen fertilizers. It was found that the forms of nitrogen fertilizers used in cultivation in the conditions of typical gray soils of Tashkent region had an effect on plant growth, leaf formation and fruit formation.

Keywords. *Mexican datura, fertilizers, flower, fruit, soil, productivity, nitrogen, phosphorus, potassium, ammonium sulfate, urea, ammonium nitrate.*

KIRISH

Dorivor Meksika bangidevonasi ituzumdoshlar (Solanaceae) oilasiga mansub bir yillik o'simlik bo'lib, uning bo'yi 60-150 sm.ga yetadigan o't o'simlikdir. Poyasi tik o'suvchi, yashilroq yoki qizg'ish-binafsha rangli, sertuk, ayrisimon shoxlangan. Bargi oddiy bandli, kulrang-yashil, tuxumsimon yoki cho'ziq-tuxumsimon, o'tkir uchli, tekis qirrali yoki cheti bir oz o'yilgan va poyada ketma-ket joylashgan bo'lib, boshni aylantiruvchi yoqimsiz hidi bor. Gullari yirik, oq, faqat bir kecha gullaydi. Gulkosachasi sertuk, besh tishli, shishgan va uzun naysimon, asos qismi meva bilan birga qoladi, gultojisi naycha shaklida varonkasimon, besh tishli bo'lib, uchlari qayrilgan, otaligi beshta, onalik tuguni yuqorida joylashgan. Mevasi – ko'p urug'li, sharsimon, kulrang-yashil yoki qo'ng'ir rangli va tikanli ko'sakcha. Meksika bangidevonasi iyul-oktyabr oylarida gullaydi, mevasi avgust oyidan boshlab pishadi. O'simlikning hamma qismi zaharli hisoblanadi.

Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) bo'lib, ushbu o'simlikning hosildorligi qo'llanilayotgan o'g'it turi va me'yoriga qarab turlicha bo'ladi. $(\text{NH}_4)\text{SO}_4$ o'g'iti 100 kg/ga me'yorda qo'llanilganda o'simlik bargi, guli, urug'i va poyasi tarkibidagi skopolamin moddasi maksimal darajada bo'lishi ko'p yillik tadqiqotlarda aniqlangan. Xuddi shu me'yorda $\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ o'g'iti qo'llanilganda esa bir dona o'simlikdagi mevalar soni 28 donadan 36 donagacha, mevaning og'irligi 60,5 gramgacha bo'lishi, fosforli o'g'it me'yorini 100 kg/ga miqdorida qo'llanilgan fonlarda azotli o'g'itlar me'yorini 120 kg/ga oshirilsa bitta o'simlikdagi mevalar soni 26-38 donagacha, mevaning og'irligi esa 58,5-59,3 gramgacha bo'lishi ham tadqiqotlarda aniqlangan.

Meksika bangidevonasi o'simligining rivojlanishi nisbatan kechroq muddatlarida uning oziqlanishiga bo'lgan talabi kuchayadi. Shundan so'ng oziq moddalar eng ko'p maksimal darajada o'zlashtiriladigan davr deb yuritiladi. Ko'p hollarda bu davr o'simliklar tomonidan eng ko'p quruq biomassa to'planadigan muddatga to'g'ri keladi. Ko'pchilik o'simliklar singari Meksika bangidevonasi

o'simligi oziqlanishini uning biologik xususiyatlarini hisobga olgan holda boshqarish mumkin.

Meksika bangidevonasi o'simligining urug'larini unib chiqishidan to pishib yetilgunga qadar bo'lgan davrlardagi o'sish jadalligi, qo'llanilgan azotli o'g'itlarning shakli va me'yorlariga bog'liq holda sezilarli darajada o'zgarganligi kuzatildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotlarimizdan olingan ma'lumotlarga ko'ra, 2016 yilda o'simlikning bo'yi, shonalash davrida o'g'it qo'llanilmagan – nazorat variantida 50,8 sm bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkichlar faqat $P_{90} K_{90}$ kg/ga ishlatilgan variantda 65,4 sm.ni, ko'rsatib o'tilgan ($P_{90}K_{90}$) fonida azotli o'g'itlar (N_{60} kg/ga) me'yorida – ammiakli selitra (NH_4NO_3), mochevina ($CO(NH_2)_2$), ammoniy sulfat ($(NH_4)_2SO_4$) shaklida qo'llanilgan delyankalardagi o'simliklarning bo'yi, yuqoridagilarga mos ravishda 73,2; 75,9; 78,4 sm.ni tashkil etganligi qayd etildi. Tadqiqotlarimizda ko'rsatib o'tilgan fosfor va kaliy ($P_{90} K_{90}$ kg/ga) fonida azot me'yori ($N_{120-150}$ kg/ga) oshirib qo'llanilgan variantlardagi o'simliklarning bo'yi, azot me'yoriga mutanosib holda 89,5-93,6; 95,4-102,3 sm.ga teng ekanligi aniqlandi.

Tadqiqotlarimizda sentyabr oyida o'tkazilgan fenologik kuzatuvlarda Meksika bangidevonasining jadal sur'atlarda o'sishi va hosil tugishi, qo'llanilgan azotli o'g'itlar me'yori va shakllarining ta'sirida turlicha bo'lganligi aniqlandi (1.IX). O'simlikning bo'yini balandligi o'g'itsiz – nazorat variantda 62,5 sm.ga teng bo'lgan bo'lsa, faqat fosfor va kaliy ($P_{90}K_{90}$ kg/ga) qo'llanilgan fonda, bu ko'rsatkichlar 74,8 sm.ni tashkil etganligi aniqlandi. Ushbu sharoitda va muddatda o'simliklarning bo'yini balandligi, ko'rsatib o'tilgan ($P_{90}K_{90}$ kg/ga) fonida azotli o'g'itlar (N_{120} kg/ga) me'yorida ammiakli selitra (NH_4NO_3), mochevina ($CO(NH_2)_2$) va ammoniy sulfat ($(NH_4)_2SO_4$) shaklida qo'llanilgan variantlarda tegishlicha 107,6; 110,4 va 118,3 sm tashkil etganligi hisobga olindi.

Shuningdek, fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan ammoniy sulfatning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilishi bir dona o'simlikdagi barglar sonini 86,1-100,2 donagacha bo'lishini ta'minlab, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 18,6-32,5 donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi. Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yorini o'zi qo'llanilgan variantda esa bir dona o'simlikdagi barglar soni 76,3 donani tashkil etdi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan karbamid ($CO(NH_2)_2$ – 46 % N) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilishi esa bir dona o'simlikdagi barglar sonini 82,1-98,0 donagacha bo'lishini

ta'minlab, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 14,6-30,5 donaga ko'p bo'lishiga xizmat qildi.

**Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) ning o'sishi va rivojlanishiga
qo'llanilgan mineral o'g'itlar turlari hamda me'yorlarining ta'siri, 2015-yil**

№ var	Qo'llanilgan mineral o'g'itlar shakllari	Mineral o'g'it me'yorlari, kg/ga	O'simlikning bo'yi, sm				Hosil shoxlari soni, dona		Mevalar soni, dona		Mevalar og'irligi, g	
			1.06	1.07	1.08	1.09	1.07	1.08	1.08	1.09	1.08	1.09
1	(NN ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	O'g'itsiz (nazorat)	18,9	30,9	47,9	60,3	3,9	8,0	1,8	5,4	3,5	10,9
2		P ₉₀ K ₉₀	29,8	45,0	62,5	72,6	6,0	10,9	3,8	9,4	7,6	19,2
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	42,9	59,8	75,5	100,9	7,2	13,6	6,8	14,4	12,9	30,7
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	49,2	67,5	83,3	107,9	8,5	15,8	11,8	19,4	23,2	41,3
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	53,3	75,8	90,7	116,1	9,7	18,7	17,8	27,4	35,1	59,9
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	57,9	81,7	99,4	123,2	9,2	17,6	16,8	25,4	32,3	54,6
7	CO(NN ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	40,1	56,8	73,0	91,4	6,6	11,7	5,8	12,4	11,4	25,5
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	46,6	63,0	81,8	100,4	8,0	14,6	9,8	17,4	19,0	36,4
9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	49,8	71,6	88,9	108,2	9,4	17,8	15,8	24,4	30,7	53,3
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	55,5	78,7	95,3	114,6	8,8	16,3	12,8	21,4	24,9	50,7
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	37,5	54,6	70,3	86,8	5,5	10,6	4,8	11,4	9,0	23,9
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	43,3	60,1	77,4	94,3	7,4	13,2	7,8	15,4	15,1	33,0
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	47,5	68,9	86,6	105,4	8,9	16,1	11,8	18,4	23,7	44,9
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	52,2	76,3	92,5	111,9	9,3	17,4	14,8	23,4	30,0	51,7

**Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) ning o'sishi va rivojlanishiga
qo'llanilgan mineral o'g'itlar turlari hamda me'yorlarining ta'siri, 2016-yil**

№ var	Qo'llanilgan mineral o'g'itlar shakllari	Mineral o'g'it me'yorlari, kg/ga	O'simlikning bo'yi, sm				Hosil shoxlari soni, dona		Mevalar soni		Mevalar og'irligi	
			1.06	1.07	1.08	1.09	1.07	1.08	1.08	1.09	1.08	1.09
1	(NN ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	O'g'itsiz (nazorat)	21,2	33,5	50,8	62,5	4,2	8,4	2	6	3,8	11,8
2		P ₉₀ K ₉₀	32,1	47,6	65,4	74,8	6,3	11,3	4	10	7,9	20,1
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	45,2	62,4	78,4	103,1	7,5	14,0	7	15	13,2	31,6
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	51,5	70,1	86,2	110,1	8,8	16,2	12	20	23,5	42,2
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	55,6	78,4	93,6	118,3	10,0	19,1	18	28	35,4	60,8
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	60,2	84,3	102,3	125,4	9,5	18,0	17	26	32,6	55,5
7	CO(NN ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	42,4	59,4	75,9	93,6	6,9	12,1	6	13	11,7	26,4
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	48,9	65,6	84,7	102,6	8,3	15,0	10	18	19,3	37,3

9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	52,1	74,2	91,8	110,4	9,7	18,2	16	25	31,0	54,2
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	57,8	81,3	98,2	116,8	9,1	16,7	13	22	25,2	51,6
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	39,8	57,2	73,2	89,0	5,8	11,0	5	12	9,3	24,8
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	45,6	62,7	80,3	96,5	7,7	13,6	8	16	15,4	33,9
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	49,8	71,5	89,5	107,6	9,2	16,5	12	19	24,0	45,8
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	54,5	78,9	95,4	114,1	9,6	17,8	15	24	30,3	52,6

**Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) ning o'sishi va rivojlanishiga
qo'llanilgan mineral o'g'itlar turlari hamda me'yorlarining ta'siri, 2017-yil**

№ var	Qo'llanilgan mineral o'g'itlar shakllari	Mineral o'g'it me'yorlari, kg/ga	O'simlikning bo'yi, sm				Hosil shoxlari soni, dona		Mevalar soni		Mevalar og'irligi	
			1.06	1.07	1.08	1.09	1.07	1.08	1.08	1.09	1.08	1.09
1	(NN ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	O'g'itsiz (nazorat)	20,1	32,1	49,1	64,1	4,4	8,7	2,4	4,8	3,3	11,3
2		P ₉₀ K ₉₀	31,0	46,2	63,7	70,7	6,6	11,6	4,4	8,8	7,7	19,6
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	44,1	61,0	76,7	99,0	7,8	14,3	7,4	13,8	13,0	31,1
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	50,4	68,7	84,5	106,0	9,1	16,5	12,4	18,8	23,3	41,7
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	54,5	77,0	91,9	114,2	10,3	19,4	18,4	26,8	35,2	60,3
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	59,1	82,9	100,6	121,3	9,8	18,3	17,4	24,8	32,4	55,0
7	SO(NN ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	41,3	58,0	74,2	89,5	7,2	12,4	6,4	11,8	11,5	25,9
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	47,8	64,2	83,0	98,5	8,6	15,3	10,4	16,8	19,1	36,8
9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	51,0	72,8	90,1	106,3	10,0	18,5	16,4	23,8	30,8	53,7
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	56,7	79,9	96,5	112,7	9,4	17,0	13,4	20,8	25,0	51,1
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	38,7	55,8	71,5	84,9	6,1	11,3	5,4	10,8	9,1	24,3
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	44,5	61,3	78,6	92,4	8,0	13,9	8,4	14,8	15,2	33,4
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	48,7	70,1	87,8	103,5	9,5	16,8	12,4	17,8	23,8	45,3
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	53,4	77,5	93,7	110,0	9,9	18,1	15,4	22,8	30,1	52,1

Azotli o'g'itlardan ammiakli selitra (NH₄NO₃) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlari qo'llanilganda bir dona o'simlikdagi barglar soni 80,3-95,5 donani tashkil etib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 12,8-28,0 donaga ko'p bo'lishini ta'minladi.

Bir dona o'simlikda hosil bo'lgan barglarning quruq vazni aniqlanganda eng yuqori ko'rsatkichlar azotli o'g'itlardan ammoniy sulfatning 150 kg/ga me'yor qo'llanilgan variantda kuzatilib, 33,8 gramni tashkil etgan bo'lsa, o'g'itsiz nazorat variantida ushbu ko'rsatkich 21,4 g., fosforli va kaliyli o'g'itlarning P₉₀ K₉₀ kg/ga me'yorini o'zi qo'llanilgan fonda esa 24,3 g. bo'lganligi aniqlandi. Mazkur fonda

ammoniy sulfat o'g'itining 90, 120 kg/ga me'yori qo'llanilgan variantlarda bir dona o'simlikda hosil bo'lgan barglarning umumiy quruq vazni 29,0-31,3 g. ni tashkil etdi.

Karbamid o'g'iti ($\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ – 46 % N) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yori qo'llanilgan variantlarda bir dona o'simlikdagi hosil bo'lgan barglar soni 25,5-32,0 g. ni tashkil etdi. Ushbu azotli o'g'it fonida ham eng yuqori ko'rsatkichlar 150 kg/ga miqdorida karbamid o'g'iti qo'llanilgan variantda kuzatilib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 10,6 g. ga yuqori bo'lganligi aniqlandi.

Ammiakli selitra o'g'iti (NH_4NO_3 34,6 % N) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yori qo'llanilgan variantlarda bir dona o'simlikdagi hosil bo'lgan barglar soni 24,9-30,6 g. ni tashkil etdi. Ushbu azotli o'g'it fonida eng yuqori ko'rsatkichlar 150 kg/ga miqdorida ammiakli selitra o'g'iti qo'llanilgan variantda kuzatilib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 9,2 g. ga yuqori bo'lganligi aniqlandi.

Tajriba dalasida yetishtirilgan Meksika bangidevonasining hosili (mevalar soni va ularning massasi) qo'llanilgan azotli o'g'itlar me'yori va shakllariga bog'liq holda turlicha bo'lganligi qayd etildi. Masalan, tajriba dalasida azotli o'g'itlardan ammiakli selitra (NH_4NO_3) shaklida 90, 120, 150 kg/ga me'yorida qo'llanilgan varianlar o'simliklardagi mevalarini va ularning massasi azotli o'g'it me'yoriga muvofiq holda 12, 16; 19; 24 dona va 24,8, 33,9; 45,8; 52,6 g. ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkichlar karbamid ($\text{CO}(\text{NH}_2)_2$) shaklida qo'llanilgan variantlarda tegishli 13, 18; 25; 22 dona va 26,4, 37,3; 54,2; 51,6 g., ammoniy sulfat ($(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$) shaklida yuqorida ko'rsatilgan azot me'yorida qo'llanilgan variantlardagi o'simliklarda mutanosib ravishda 15, 20; 28; 26 dona va 31,6, 42,2; 60,8; 55,5 g. ga teng bo'lganligi aniqlandi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, azotli o'g'itlar shaklidan qat'iy nazar ularning me'yori ortib borishi bilan o'simliklardagi mevalar soni va ularning massasini ham ortib borishi kuzatildi. Bunda, o'simlikning o'sishi, rivojlanishi, meva to'planishi va ularning massasi bo'yicha eng maqbul sharoit N_{120} kg/ga me'yorida P_{90} K_{90} kg/ga fonida ammoniy sulfat shaklida qo'llanilgan variantlarda hisobga olindi. Tajribaning qolgan yillarida ham ushbu qonuniyatlar saqlanib qoldi (jadvallarga qarang).

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Meksika bangidevonasini Toshkent viloyatining tipik bo'z tuproqlari sharoitida yetishtirishda qo'llaniladigan azotli o'g'itlarni shakllari o'simlikning o'sishi, bargining shakllanishi va meva hosil qilishiga ta'sir ko'rsatib, fosforli hamda kaliyli o'g'itlarning P_{90} K_{90} kg/ga me'yori

fonida azotli o'g'itlardan ammoniy sulfat $((\text{NH}_4)_2\text{SO}_4)$ ni 120 kg/ga me'yorida qo'llash maqsadga muvofiq ekanligi tadqiqotlarimizdan olingan ma'lumotlarda tasdig'ini topdi.

REFERENCES

1. Ataboyeva X.N. "O'simlikshunoslik" Toshkent, "Mehnat", 2000. – B. 22.
2. To'xtayev B.Y. O'zbekistonning sho'r yerlarida dorivor o'simliklarning introduktsiyasi. //Dis. dok. biol. nauk. –Toshkent, 2009. – B. 307.
3. Ergashev A., Axmedov O., Abzalov A., Yulchiyeva M., Azimboyev S. Dorivor o'simliklarni yetishtirish texnologiyasi fanidan amaliy mashg'ulotlar. Toshkent, 2010. – B. 77-81.
4. Ranch J.P. et al. Extraction of 5-methyltryptohan resistance in plants regenerated from resistant cell lines of *Datura innoxia* // Plant physiology. -2003. –T 71. C 136-140.
5. Sangwan – Norrel B. S. Angrogenic stimulating factors in the anther and isolated pollen grain culture of *Datura innoxia* Mill// Journal of Experimental Botany. -1997.- T.28.-C.843-853.
6. Schieder O. Somatik hybrids of *Datura innoxia* Mill// Molecular and General Genetics MGG. -2008. –T. 162. –C.112-119.

MINERAL VA TEXNOGEN XOM ASHYOLARDAN VANADIY BOYITMASINI OLISH TEXNOLOGIYASINI ISHLAB CHIQISH

Xasanov A.S.¹, Voxidov B.R.², Qayumov O.A.³

¹“Olmaliq KMK” AJ bosh muhandisining ilm-fan bo‘yicha o‘rinbosari,
t.f.d prof.,

²Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, “Metallurgiya”
kafedrası dotsenti.

³Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti “Konchilik ishi” kafedrası assistenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mineral va texnogen xom ashyolardan besh oksidli vanadiy olish imkoniyati ko‘rib chiqiladi. Ushbu mavzuni o‘rganish va olib borilgan tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish asosida muallif vanadiyni o‘rtacha haroratda kuydirish, Vanadiyni suvda eruvchan natriy vanadat (NaVO_3) ga aylantiradi, natijada sulfat kislota yordamida metallni tanlab eritish jarayonida vanadiyning ajralishi 76,5 dan 90,2% gacha oshadi. Bundan tashqari, vanadiyni bog‘lovchi material sifatida kuydirish jarayonida texnik soda eng samarali reagent ekanligi aniqlandi. Natriy vanadatining eruvchanligi sulfat kislotali muhitda mahsulotni doimiy suvli tanlab eritish bilan solishtirganda, samaraliroq ekanligi aniqlandi. Shunday bo‘lsada, tanlab eritish va kuydirib, tanlab eritmaga o‘tkazish maxsus kombinatsiyalashgan texnologiyasi belgilangan va ishlab chiqilgan: vanadiyni sellektiv cho‘ktirish, keraksiz aralashmalarning uni cho‘ktirib ajratib olish yuqori chastotada V_2O_5 98-99% ni olish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: vanadiy, kon-metallurgiya sanoati, tanlab eritish, shlak, kuydirish.

ABSTRACT

This article discusses the possibility of extracting vanadium pentoxide from mineral and industrial raw materials. Based on the study of this topic and the analysis of the results of the studies, the author came to the conclusion that medium temperature roasting of the ore is carried out by vanadium water-soluble sodium vanadate (NaVO_3) and the subsequent leaching of the metal using sulfuric acid increases the vanadium extraction 76,5 to 90,2%. It was also revealed that in the process of firing vanadium as a binder material, the most effective reagent is technical soda. It was found that the solubility of sodium vanadate is more effective than the sulfuric acid medium than conventional aqueous leaching of the product. Nevertheless, a special combined technology of selective sintering and leaching of the cinder has been determined and worked out: the selective deposition of vanadium

and its separation from unnecessary impurities and the calcination of the precipitate bring a high-frequency production of V_2O_5 of 98-99%.

Keywords: vanadium, mining and metallurgical industry, selective smelting, slag, roasting.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается возможность получения пентаоксида ванадия из минерального и техногенного сырья. На основании изучения данной темы и анализа результатов проведенных исследований автор пришел к выводу, что обжиг ванадия при средней температуре переводит ванадий в водорастворимый ванадат натрия ($NaVO_3$), в результате происходит выделение ванадия в процесса селективного плавления металла серной кислотой составляет от 76,5 до 90,2 %. Кроме того, кальцинированная сода оказалась наиболее эффективным реагентом при сжигании ванадия как связующего материала. Установлено, что солюбилизация ванадата натрия более эффективна в сернокислой среде по сравнению с непрерывным селективным растворением продукта в воде. Тем не менее была определена и разработана специальная комбинированная технология селективного плавления и прокаливания и селективного ожигжения: осаждение ванадия, осадкоотделение от ненужных примесей позволяет получать 98-99% V_2O_5 при высокой частоте.

Ключевые слова: ванадий, горно-металлургическая промышленность, селективная плавка, шлак, сжигание.

KIRISH

Bugungi kunda texnogen xom ashyoni qayta ishlashni rivojlantirishni oshirish muammosi togʻ-kon sanoati uchun muhim boʻlib, tabiatda qayta tiklanmaydigan mineral resurslarni tejashni oʻz ichiga oladi. Vanadiy tarkibli rudalarning oʻrganilgan zaxiralariga koʻra, bu kabi ruda hajmlari yirik sanoat ishlab chiqarish uchun yetarli hisoblanadi.

Rudadan vanadiy ajratib olish texnologiyasini taklif qilishda rudani dastlabki kuydirish va keyinchalik kuyindidan vanadiyni tanlab eritish texnologiyasi asos qilib olindi. Bu usulda ishlab chiqilgan texnologiya vanadiyni suvda eruvchan natriy vanadatga ($NaVO_3$) oʻtkazish uchun vanadiy rudasini kuydirish va keyinchalik metallni sulfat kislota yordamida tanlab eritib, vanadiy ajralishini 76,5% dan 90,2% gacha oshirishga asoslangan. Natijada, texnologiya vanadiy ishlab chiqarish imkonini beradi. Shimoliy kon boshqarmasining sulfat kislota ishlab chiqarish sexida ishlab

chiqilgan va o'zlashtirilgan, qayta ishlangan vanadiy katalizatorlaridan besh oksidli vanadiy olish texnologiyasi ishlab chiqarish uchun zarur hajmdagi V_2O_5 miqdorini olishni ta'minlamaydi. Shuning uchun NGMK AJda vanadiyni boyitmasini olish manbai vanadiy tarkibli rudalar bo'lishi mumkin. Bunday konlardan biri Ma'dani (Рудное) konidir.

NATIJALAR

Laboratoriya tomonidan texnologik tadqiqotlar uchun namunani konning turli qismlaridan 9 ta namunalari olindi va tarkibida vanadiy miqdori tahlil qilindi. Namunalardagi vanadiy miqdori 2000-9900 g / t.ni tashkil qildi. [1. B.70]. Quyida vanadiy tarkibli 9 ta namunaning kimyoviy tahlili 1-jadvalda keltirilgan.

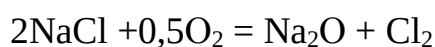
1-jadval

Vanadiyli rudalarning kimyoviy tarkibi.

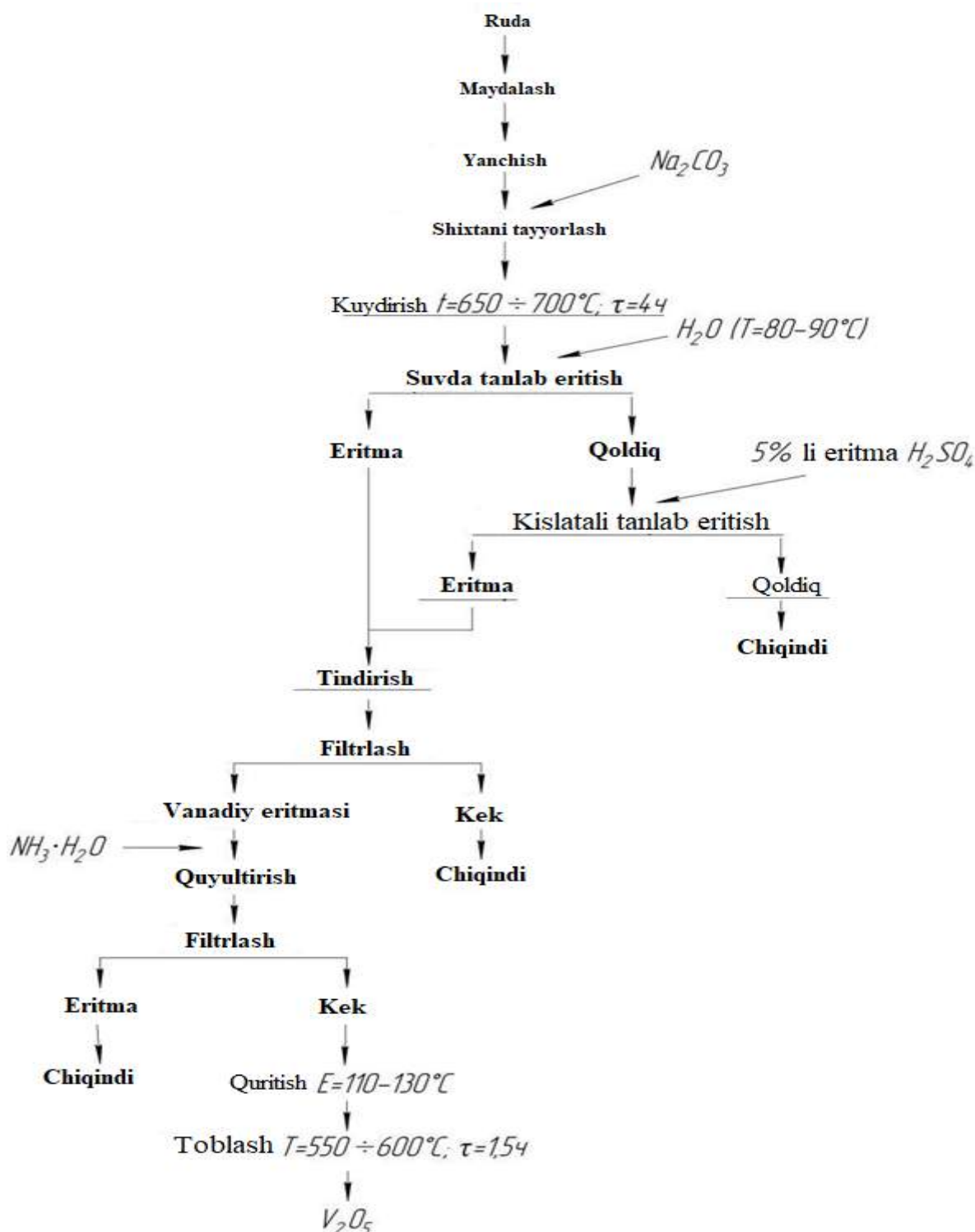
Komponent	(V_2O_5)	Cu	SiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	S_{um}	S_s	C_{um}	C_{org}
Miqdori, %	0,93 (1,66)	0,28	80,5	5,1	3,5	0,8	1,6	0,5	0,1	1,1	1,0

O'rganilgan ruda namunalari, kuydirish jarayoni uchun shixta tayyorlashga qo'shimcha maxsulot turi tanlash uchun tadqiq qilindi. Bunda NaCl yoki Na_2CO_3 bilan vanadiy tarkibli rudalarni kuydirish mexanizmi quyidagilardan tashkil topadi:

Oksidlovchi atmosferada 800-850° C haroratda reaksiya sodir bo'ladi, buning natijasida natriy peroksid Na_2O hosil bo'ladi. Bunda gazsimon xlor chiqarib tashlanadi. Olingan Na_2O reaksiyaga ko'ra vanadiy bilan reaksiyaga kirishadi [2. B.23-25]:



Reaksiya natijasida hosil bo'lgan natriy vanadati suvda yaxshi eriydi. Kuydirish jarayoni har xil harorat sharoitida olib boriladi. Kuydirish jarayoni har xil harorat sharoitida 600-650-700-800°C da amalga oshirildi. Laboratoriya tajribasiga ko'ra, kuydirish uchun optimal sharoit 700-750°C, davomiyligi 4-5 soat va NaCl reagent sarfi 8-10% ekanligi aniqlandi. 750°C dan yuqori haroratda aralashma erimaydigan vanadiy silikatlar hosil bo'lishi aniqlandi. Jarayon 700°C dan past haroratda vanadiyning eritmaga o'tishi pasayishi kuzatildi [3. B.16-33].



1-rasm. Mineral va texnogen xom ashyolardan vanadiy boyitmasini ajratib olishning texnologik sxemasi.

Tajriba uchun shixta tayyorlash: 100 gr. rudaga 5 gr. texnik soda qo'shamiz va aralashtiramiz. So'ngra, Mufel pechiga qo'yamiz va 2-5 soat davomida 600°C dan

850⁰C gacha bo'lgan haroratlarda kuydirishni amalga oshiramiz. Kuydirish natijalar 2-jadvalga keltirilgan.

2-jadval

Vanadiy tarkibli xom ashyoni kuydirishning kinetikasining natijalari.

Vanadiyning dastlabki tarkibi 6400 g/t; t=700 °C.

Texnik soda sarfi Na₂CO₃ 50 gr/kg³.

№	Kuydirish vaqti, min	Shixta		Na ₂ CO ₃ miqdori gr/kg	Kuyindi	
		Shixta massasi, gr	[V] mg/kg		Kuyindi massasi, gr	Kuyindining chiqishi, %
1	50	100	6,400	5	98,5	93,8
2	150	100	6,400	5	95,7	91,1
3	200	100	6,400	5	93,8	89,3
4	240	100	6,400	5	92,6	88,1
5	300	100	6,400	5	91,3	86,9

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, vanadiy rudalarini kuydirish uchun optimal parametr 700 °C bo'lib, u natriy vanadatni hosil qilish uchun texnik soda bilan yaxshi bog'lanadi [4. B.67-72].

Kuydirishdan so'ng hosil bo'lgan mahsulot - texnologik sxemalar bo'yicha natriy vanadat suvli eritmalarida eritiladi, shundan so'ng erimaydigan qism - qoldiq vanadiy eritmaga to'liq o'tkazish uchun sulfat kislota eritmasida eritiladi.

Suvli eritish sxemasining soddaligi va samaradorligiga qaramay, uning bir kamchiligi bor - eritish jarayonida vanadiyning eritmaga nisbatan kam ajralishi (40-45%) [5.B.30-36].

Birinchi suvli va sulfat kislota eritmalarining namunalari va eritish natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval

Kuyindini sulfat kislota bilan eritish kinetikasining natijalari. Tajriba

shartlari: H₂SO₄ = 55 g/l, Q:S= 1:3, α_{das}(V)=6400 g/t.

№	Eritish vaqti, min	Dastlabki mahsulot		Eritilgandan keyingi eritma	
		[V], g/t	pH	V, mg/l	E, %
1	30	6400	5,4	2785,6	43,5
2	60	6400	5,9	3592,3	56,1

3	80	6400	6,0	4389,7	68,6
4	100	6400	6,5	4987,9	77,9
5	120	6400	6,8	5385,9	84,2

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 650-700°C haroratda kuydirilgandan so‘ng, kuydirilgan kuyindilar 40-55°C sharoitida va faza nisbati Q:S=1:3, kislotali eritmalarda - sulfat kislota miqdori $H_2SO_4 = 55 \text{ g/l}$ bo‘lgan holda eritiladi.

Laboratoriya tadqiqotlarida optimal eritish parametrlari aniqlandi va jarayon vaqti 2 soatni tashkil etdi. Shu bilan birga, vanadiyning eruvchanlik darajasi (E, %) kuyindining sulfat kislota bilan erishi natijasida suvli eritish bilan solishtirganda 42,1% ga oshdi va shu bilan birga vanadiy (E, %) ajralishi orqali 42,1% ga oshib 84,2% gacha yetdi. Kuyindini sulfat kislota bilan eritish natijalari 3-jadvalda keltirilgan.

Tarkibida vanadiy qoldig‘i bo‘lgan uchta chiqindidan metall va qoldiq vanadiyni eritishning maqbul sharoitlarni aniqlash uchun, tarkibida qoldiq vanadiy bo‘lgan 0,51 % (5100 g/t) chiqindi namunasi olindi.

Namuna rudani kuydirish va keyinchalik kuyindini suvli eritish uchun belgilangan maqbul sharoitlar ishlab chiqilgan [6. c.221-224].

Metallarni eritish sulfat kislota yordamida termostatik boshqariladigan reaktorlarda aralashtirish tezligi $n=500 \text{ ayl/min}$ va Q:S=1:3 bo‘lgan aralashtirgichlarda amalga oshirildi. Eritish tugagandan so‘ng, bo‘tana filtrlanadi, cho‘kma Q:S=1:3 nisbatda suv bilan yuviladi. Birinchi filtrat va cho‘kma (quritgandan keyin) tahlil qilindi. 4-jadvalda vanadiyning har xil haroratlarda va doimiy sulfat kislotasining boshlang‘ich konsentratsiyasida $C_{(H_2SO_4)} = 40 \text{ g/l}$ bo‘lgan sharoitdagi vanadiyni eritish jaryoni bo‘yicha ma’lumotlar keltirilgan.

4-jadval

Metall va vanadiyni suvli eritish chiqindilaridan sulfat kislota bilan eritish kinetikasi. Tajriba shartlari: Q:S= 1:3; $C_{(H_2SO_4)} = 40 \text{ g/l}$; $\tau=2-4\text{soat}$; dastlabki tarkibi $V=5100 \text{ g/t}$.

t	20-25°C			40-50°C			80-90°C		
№	α , g/t	E, %	vaqti, min	α , g/t	E, %	vaqti, min	α , g/t	E, %	vaqti, min
1	2100	58,8	120	1100	78,4	120	980	80,8	100
2	1700	66,7	160	800	84,3	140	500	90,2	120
3	1500	70,6	200	800	84,3	160	500	90,2	120

4	1200	76,5	240	700	86,2	180	500	90,2	120

4-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, vanadiyni olish nuqtai nazaridan, eritish haroratini 20-25⁰C dan 80-90⁰C gacha oshirish, eritish vaqtini 4 soatdan 2 soatgacha qisqartirish imkonini beradi, shu bilan birga sulfat kislotani eritish jarayonida vanadiy ajralishi 76,5% dan 90,2% gacha oshadi.

Vanadiy eritmaga o‘tgandan so‘ng, u mayda zarrali chiqindilarni olib tashlash uchun tindirish jarayoniga yuboriladi va hosil bo‘lgan mahsulot filtrlash orqali kek fazasiga va toza vanadiy eritmasiga ajratiladi. Kek chiqindi saqlash omboriga tashlanadi. Vanadiy eritmasi ammiak eritmasi yordamida vanadiy selektiv cho‘ktirishga yuboriladi. Bunda, zararli moddalardan tozalangan vanadiy cho‘kmasi kompleksini ajratib olamiz. Shundan so‘ng, cho‘kma 110-130⁰C haroratda quritiladi va toblash yordamida moddalardan tozalashning oxirgi bosqichiga yuboriladi. Mahsulotni 550-600 ⁰C haroratda 60-90 daqiqa davomida GOST talablariga javob beradigan 98-99% tozalik bilan V₂O₅ hosil bo‘lguncha toblaymiz. Olingan tayyor vanadiy besh oksidi mahsuloti tarkibini aniqlash uchun IQ spektroskopiya usulida tahlil o‘tkazildi.

Taklif etilayotgan texnologiya va mavjud texnologiya o‘rtasidagi farq shundaki, tarkibida vanadiy bo‘lgan rudalar dastlabki kuydirishsiz to‘g‘ridan-to‘g‘ri eritishga yuboriladi, unga ko‘ra asosiy metallning eruvchanlik darajasi juda past va shu bilan birga vanadiy ajralishi kamayadi. Vanadiyli kuyindini suvli va sulfat kislotasi bilan eritish kombinatsiyasidan foydalanish vanadiyni rudani to‘g‘ridan-to‘g‘ri eritish orqali qayta ishlashning odatdagi sxemasiga nisbatan vanadiy ishlab chiqarishni hajmini 2 baravarga oshiradi.

XULOSA

Ishlab chiqilgan texnologiya va ushbu ish natijalariga ko‘ra quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- vanadiy besh oksidi ajratib olishning soddalashtirilgan texnologiyasi tadqiq qilindi va ishlab chiqildi;
- vanadiy kuyindisini sulfat kislotasi usulda eritishning optimal reagent rejimi aniqlandi;
- kuyindini dastlabki suvda eritishdan keyin sulfat kislotasi bilan eritish vanadiyning ajralish darajasini 42,1% gacha oshirib, sof vanadiy ajralishini 84,2% gacha oshirish imkonini berdi;

- vanadiy ammoniy gidroksidni keyingi kalsinatsiya bilan tanlab cho'ktirish GOST talablariga javob beradigan 98-99% tozalangan V_2O_5 ni olishni ta'minlaydi;
- olingan bo'lgan besh oksidli vanadiyni chuqur gidrometallurgik tozalash ishlab chiqildi;
- tayyor mahsulot olish uchun mineral va texnogen xom-ashyosini qayta ishlashning yangi texnologik sxemasi ishlab chiqildi.

REFERENCES

1. Санакулов К.С., Петухов О.Ф., Васильонов О.П. «Перспектива развития ванадиевого комплекса в Республике Узбекистан». Горный вестник Узбекистана №3 (70) 2017.
2. Киндяков П.С. Химия и технология редких и рассеянных элементов. - М.: Высшая школа. 1976- Том 3. С.23-25).
3. Xasanov A.S., Voxidov B.R., Aripov A.R., Mamaraimov G'F., Turobov Sh.N., Narzullaev J.N. "O'zbekiston sharoitida vanadiy va palladiy ajratib olishning texnologik jarayonlarini tadqiq qilish". Nauchno-texnicheskaya jurnal «Kompozitsionnie materialy» №1/2019g. St. 67-72.
4. Vokhidov, B. R., Aripov, A. R., Turobov, S. N., & Mamaraimov, G. F. (2019). Research of technological processes of vanadium distribution in Uzbekistan. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE TECHNICAL SCIENCES, MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE* (pp. 56-61).
5. Voxidov B.R., Mamaraimov G'F., "Vanadiy boyitmasini ajratib olishda kuydirish jarayonining afzalliklari" XVI Республиканская научно-техническая конференция «Современные проблемы и перспективы химии и химико-металлургического производства» 22 ноября 2018 г. С 221-224.
6. Voxidov B.R., Mamaraimov G'F., "Vanadiy ajratib olishda zamonaviy tanlab eritish usullarining afzalliklari" XVI Республиканская научно-техническая конференция «Современные проблемы и перспективы химии и химико-металлургического производства» 22 ноября 2018 г. св. 165-167.

ПОЛЕЗНЫЕ СВОЙСТВА ФРУКТА – ПЕРСИК

Нажмитдинов Х.Б.

Студент 422-группы фармацевтического факультета

Олимов С.М.

Стажёр-ассистент кафедры фармакогнозии и фармацевтической
технологии

Бахромова Б.З.

Стажёр-ассистент кафедры фармакогнозии и фармацевтической
технологии

Самаркандский государственный медицинский университет

АННОТАЦИЯ

В статье приведен обзор литературы по лечебным свойствам персиков. Благодаря содержанию большого количества биологически активных веществ (органических кислот, фенольных веществ, витаминов, микроэлементов) персики обладают антиоксидантными, противовоспалительными, противоопухолевыми свойствами.

***Ключевые слова:** персик, полезные свойства, антиоксидант, применение, медицина.*

ABSTRACT

The article provides a review of the literature on the medicinal properties of peaches. Due to the content of a large number of biologically active substances (organic acids, phenolic substances, vitamins, microelements), peaches have antioxidant, anti-inflammatory, antitumor properties.

***Keywords:** peach, beneficial properties, antioxidant, application, medicine.*

ВВЕДЕНИЕ

Пользу плоды персика принесут страдающим энтероколитом, гастритом, заболеваниями печени. Из-за высокого содержания калия в составе мякоти, фрукты полезны лицам с сердечно-сосудистыми заболеваниями. Сок и мякоть плодов полезны для детей, истощенных больных.

Настой из ядер плодов персика и коры дерева - старинное лечебное средство, эффективное при перемежающейся лихорадке, хронических бронхитах, гриппе, астме и при обычных простудах.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Persica vulgaris Mill - известное плодовое дерево. Растение с древности введено в культуру. В настоящее время не встречается в диком виде. В Центральной Азии выращиваются десятки сортов персиков. Плоды персиков употребляются в пищу как в свежем виде, так и в виде кондитерских изделий, напитков. С древности персики применяются в лечебных целях. Химический состав растения: Плоды персиков содержат до 15- 20% сахаров; органические кислоты - яблочную, винную, хинную, лимонную; эфирное масло; флавоноиды; витамин С; каротиноиды; соли К, Fe, Zn. Семена содержат до 57% жирного масла, гликозид амигдалин, эфирное масло, β -ситостерин, декан, триолеин, наонакосаниевую кислоту, эстер олеиновой кислоты, пальмитиновую и олеиновые кислоты, соли К, Fe. Масло косточек содержит 12,981,0мг% линолевую, 9,97 0,3 мг. % пальмитиновую, 4,82 0,2 мг.%, линоленовую, 3,58 0,1 мг.% бегеническую, 2,16 0,1 мг.% арахиническую кислоты —. Кожица плодов персиков, по содержанию флавоноидов, минеральных солей превосходит мякоть плодов —. В коре дерева персиков определены персикозид, коригенин. Древняя медицина определяла натуру персиков как холодную во II степени и влажную. При приеме во внутрь плоды размягчают естество, успокаивают горячие и сухие испарения, понижают давление крови, возбуждение желчи. Они согревают холодный мозг, увлажняют натуру, лечат желчные лихорадки, удаляют неприятный запах изо рта. У горячих натур персики укрепляют плоть, улучшают аппетит. Если выпить 150 гр. осветленного персикового сока с сахаром или с манной верблюжьей колючки выведет посредством кала желчь и сгоревшую материю. Сок их, при введении в ухо убивает ушного червя. Их плоды вредят людям с влажной натурой и нервам, быстро портятся в желудке, приводят к длительным лихорадкам. При этом нужно употребить мёд или варенье имбиря.

При местном применении, сок их листьев удаляет неприятный запах из носа, запах извести из кожи. Сок листьев персиков, при введении в ухо убивает ушного червя. Если беременная съест 0,5 гр. цветков выкинет плод. Пушок персиков холодный и влажный в III степени. Древние его относили к смертоносным лекарствам. При его употреблении приводит к выкидышу, изъязвлению кишок. Если его замесить в соке капусты и приложить удалит бородавки.

Масло его косточек помогает при мигрени, холодных и горячих болей в ухе, при приёме во внутрь лечит геморрой. Если съесть 3,5 гр. кожуры косточек

персиков, предварительно превратив их в порошок закрепит. Косточки персиков сжигают в огне, а ядрышка размельчив, применяют наружно при диатезах

В современной народной медицине отвар листьев и цветков персика используют при лечении сахарного диабета, как глистогонное средство. Кашицу листьев наружно применяют при лечении абсцессов, ожогов, сухой и мокрой экземы, нейродермитов. Отвар и свежий сок листьев персиков также применяются при лечении головных болей, ревматизма. Ванны в отваре листьев применяются при экземе. Плоды, из-за большого содержания сахаров противопоказаны при сахарном диабете. Масло косточек персиков применяют как растворитель лекарственных веществ, наряду с маслом косточек сливы и абрикоса. Экспериментальные исследования показали, что спиртовой экстракт цветков персиков может быть использован как терапевтическое средство при нарушениях моторики кишечника.

В китайской народной медицине издавна применяют персик для профилактики и лечения многих заболеваний. Отвары из листьев персика помогают при ревматических, головных болях, некоторых желудочно-кишечных заболеваниях, гастритах, запорах. Отвары из цветков обладают слабительными и мочегонными свойствами. Настои и отвары из цветков и листьев растения употребляют при сахарном диабете, в качестве глистогонного средства, при мочекаменной болезни. Измельченные листья персика используют для заживления ран, ожогов. Наружно отвары применяют в виде теплых ванночек при экземах, лишаях, нейродермитах, абсцессах, фурункулах.

Персиковое масло используют наружно при кожных заболеваниях, при воспалительных процессах ротовой полости в виде ингаляций. Масло плодов растения помогает при гайморитах, конъюнктивитах.

По результатам исследований, растительные препараты полифенольной природы из листьев персика обыкновенного повышают фагоцитарную активность нейтрофилов и макрофагов, способствуют активной выработке антител, увеличивают число Т-лимфоцитов, то есть, стимулируют иммунную систему. Средства на основе персика, а также сами плоды обладают антиоксидантными свойствами, очищают организм от свободных радикалов, которые приводят к возрастным изменениям.

Доказана противоопухолевая активность полифенольных соединений листьев персика обыкновенного. Ученые Онкологического центра им. Н.Н. Блохина РАМН (Москва), представители нетрадиционной медицины,

проводили опыты на мышах, по результатам опытов даже злокачественная опухоль прекращала свой рост. Исследования проводили и на онкологических больных III – IV стадии. В итоге после приема препаратов на основе персика болевые синдромы значительно уменьшались или исчезали, а общее состояние организма после химиотерапии улучшалось. Противоопухолевыми свойствами обладают и семена (ядра) плодов персика, благодаря наличию в их составе витамина B17. Официальная медицина не признает лечебное действие амигдалина (витамина B17), ее представители считают, что для лечения рака данное вещество не может быть использовано, поскольку является сильнейшим ядом для организма.

Экспериментально выявлена эффективность лекарственных средств на основе персика в гинекологической практике. Спустя 3-5 месяцев после их приема исчезают симптомы мастопатии у женщин, аденомиоз, нормализуется менструальный цикл. Персик способствует повышению гемоглобина в крови и показан при анемии. Наблюдается положительный эффект препаратов на основе персикового масла при лечении заболеваний предстательной железы, туберкулеза, дисбактериоза, конъюнктивитов, парадонтозов, стоматитов. Активные компоненты в составе плодов персика уменьшают негативное влияние стрессов на организм, ограничивают действие токсинов, которые ведут к нарушениям иммунитета.

Цветки персика собирают в марте — апреле. Их заготавливают в сухую погоду. Сушат и хранят высушенное сырье в бумажных пакетах в сухом помещении не более 2 лет. Семена находятся внутри косточек. Последние разбивают, а ядра косточек пригодны для применения в свежем или сушеном виде. Сушат семена персика в тени или в печи при температуре 40 градусов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выводом данной статьи можно сказать, что персик является очень полезным фруктом для организма как мужчин, так и женщин. В лечебных целях используют цветки, листья, плоды и семена персика обыкновенного. Персики в свежем виде – продукт, который быстро портится, поэтому нужно знать, как правильно выбирать и хранить плоды. Покупать лучше упругие, но при надавливании мягкие фрукты. Перед употреблением в пищу рекомендуют дать плодам немного полежать при комнатной температуре. Ежедневное употребление персика помогает в укреплении организма, в поддержании целостности желёз внутренней и наружной секреции.

REFERENCES

1. Курбонов, Х. У., Олимов, С. М., Жовлиев, Ф. Б., & НЕКОТОРЫЕ, А. Ф. О. ORIENSS. 2022. № Special Issue 4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-fitolecheniya-onkologii>.
2. Курбонов, Х. У., Олимов, С. М., & Жовлиев, Ф. Б. (2022). НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФИТОЛЕЧЕНИЯ ОНКОЛОГИИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 905-910.
3. Xasanova, G. R., Ernazarova, M. E., & SHIFOBASH, Q. O. T. F. J. ORIENSS. 2022. № Special Issue 4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shifobash-qoqi-otining-foydali-jihatlari>.
4. Усманова, М., Эрнazarова, М., Куйлиева, М., & Хасанова, Г. (2021). Дорихона фаолиятини ташкил этиш, дорилар саклаш чора тадбирлари. *Экономика и социум*, (11), 90.
5. Yakubova, Sarvinoz Raxmonqulovna, & Xasanova, Gulbaxor Raxmatullayevna (2022). KAMQONLIK HAQIDA TUSHUNCHA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (Special Issue 4-2), 897-900.
6. Нажмиддинов, Х. Б., Дилмуродов, Ш. Н., & Раймкулова, Ч. А. (2021). Определение Аммиака Неинвазивным Методом В Выдыхаемом Воздухе Человека. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 1(5), 50-54.
7. Омонтошева, М. Т., Махмудова, М. М., Нажмиддинов, Х. Б., & Бердимуродова, Ф. П. (2021). ИСТОЧНИКИ И МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ ВЕЩЕСТВ. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI, 1(5), 6-9.
8. Усманова, М., Эрнazarова, М., Куйлиева, М., & Хасанова, Г. (2021). Дорихона фаолиятини ташкил этиш, дорилар саклаш чора тадбирлари. *Экономика и социум*, (11), 90.
9. Ernazarova, M. SH., Yuldashev SA, capparis and its importance, international journal of discourse on innovation, integration and education, v-2, i-01, 2021, ISSN: 2181-1067.
10. Xasanova, G. R., Ernazarova, M. E., & SHIFOBASH, Q. O. T. F. J. ORIENSS. 2022. № Special Issue 4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shifobash-qoqi-otining-foydali-jihatlari>.
11. Shamsiyeva, N. O., Sh, E. M., Eshonqulova, K. H., HOSSALARI, A., ORGANIZMGA, T. S., O'RGANISH, O. L. I. N. I. S. H. I. N. I., &

REAKSIYALARI, S. EURASIAN JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH. V-1, I-2, ISSN, 2181-2020.

12. O.J.Meliqulov, N.D.Kodirov, & E.S.Baymuradov (2022). 4-XLOR-5,6-DIMETILTIENO[2,3-D]PIRIMIDINNING TO'YINGAN GETEROSIKLIK BIRIKMALAR BILAN REAKSIYASI. Ta'lim fidoyilari, 18 (5), 285-288.

13. Меликулов, О. Ж., Кодиров, Н. Д., Баймурадов, Э. С., & ИСПОЛЬЗОВАНИЕ, Б. В. Ф. ORIENSS. 2022. № Special Issue 4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-barbarisa-v-farmakoterapii>.

14. Meliqulov, O. (2021). 2H-4-GIDRAZINIL-5, 6-DIMETILTIENO [2, 3-d] PIRIMIDINNING SINTEZI VA UNING ALDEGIDLAR BILAN KONDENSATSIYA REAKSIYALARI. Scienceweb academic papers collection.

15. Меликулов, О. Ж., Кодиров, Н. Д., & Баймурадов, Э. С. (2022). ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БАРБАРИСА В ФАРМАКОТЕРАПИИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 911-913.

16. Meliqulov, O. J., & Ernazarova, M. S. (2022). DORI VOSITALARINING BARQARORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 978-982.

ВИТАМИНГА БОЙ ЛОВИЯ (PHASCOLUS) ЎСИМЛИГИНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Хасанова Г.Р.

Фармакогнозия ва фармацевтика технологияси кафедраси ассистенти

Усманова М.Б.

Фармакогнозия ва фармацевтика технологияси кафедраси ассистенти

Нажмитдинов Х.Б.

Самарқанд давлат тиббиёт университети

Фармацевтика факультети талабаси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Ловия усимлигининг махсулотини тиббиётда, халк хужалигида, енгил саноатдаги ахамияти, унинг фойдали томонлари тугрисида маълумотлар ёритилган.

Калит сузлар: ловия, кобиг, дамлама, буйрак, гул, таркиб.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается информация о значении продукта бобового растения в медицине, хозяйстве, легкой промышленности, его полезных аспектах.

Ключевые слова: фасоль, стручок, настойка, почка, цветок, композиция.

КИРИШ

Ловия усимлиги бир йиллик ут усимлик булиб, дуккакдошлар оиласига мансуб. Унинг 200 га якин тури мавжуд булиб, асосан тропик мамлакатларда Осиё, Африка, Америка ва Австралия каби давлатларда куплаб тури учрайди. Илдизи ук илдиз, яхши ривожланган, тупрокка 1,5-2,0м чуқурликгача кириб боради. Пояси утсимон шохланган, чирмашиб, 2-3м гача етади. Меваси дуккак, пушти, сарик, жигарранг, кора, сиех ранг булади. Уруги буйраксимон, ок, сарик, пушти. Барглари узун тухумсимон, новдада кетма кет жойлашган. Гуллари пушти ранг баъзан турли ранглларда булиб, май ойидан сентябргача гуллайди.

Кимёвий таркиби: Клетчатка 3.9%, крахмал 43.4% пектин 3.7%, ег 1%, оксил 22.5%, аминокислоталар(валин 1.12%, лейцин 1.18%, лизин 1.59%, фенил аланин 1.15%, глютамин кислота 3.22% аспарагин кислота 2.65%, аргинин 1.22%), макроэлементлар(калий, кальций, натрий, сера, фосфор, кремний магний), микроэлементлар (марганец, селен, титан, молибден, цинк, темир), витаминлар(каротин, С-19.5%, Е-3.84% В1-0.50, В2, В6, В15, В-РР, биотин, фазеолит, фазеол, гемицеллюлоза 50%) мавжуд.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тиббиетда ишлатишдан ташкари, халқ хужалигида, озик овкат саноатида кенг ишлатилади. Ернинг унумдорлигини ошириш ва юмшатиш мақсадида ловия экишда кенг ишлатилади, тупрокни азот билан бойитади. Тула пишмаган дуккаклари ва донларидан консерва ишлаб чикилади. Пояси чорва моллари учун яхши озука хисобланади айрим турлари манзарали усимлик сифатида экилади. Ўзбекистонда айникса Навруз, Кахрабо ва бошка новлари экилади.

Халқ табobatiда гуллари ва кобигидан тайерланган дамлама, буйрак ва сийдик йуллари, гипертония, кандли диабет касалликларида ишлатилади. Майдаланган ловия экзема, тана куйганда, ва бошка тери касалликларда ишлатилади. Абу Али Ибн Сино ловиянинг дориворлик хусусияти тугрисида, унинг кукрак ва упка касалликларида, корин дамламаслиги учун, уни хантал кукуни, гармдори ва уксуснинг туз аралашмаси билан истъмол килишни айтиб утишган. Мухаммад Хусейн Шерозий айтишича ловия танани тозалайди, тошни эритади, сийдик хайдовчи хусусиятига эга. Абумансур Муваффарк айтишича эркалик кучини купайтиради, сийдик чикишини кучайтиради. Кизил ловия она корнидаги улик хомилани бачадондан чикишини тезлаштиради ва туғишдан кейинги кон кетишини тухтатади. Замонавий тиббиетда ловияни конда канд микдорини 30-40% гача камайтириш хусусияти туфайли кенг кулланиб келмокда. Самарканд шаҳар №5 сон поликлиникасида 10 нафар буйрак ва кандли диабет билан огриган беморларга ловиядан тайерланган дамлама буюрилганда, орадан 15 кундан сунг, улар билан булган сухбатда бу беморлар узларинини яхши хис килганларини, конда канд микдори 12-13мг дан 6-7мг тушганини айтишди. Ловия таркибидаги алгинин моддаси булгани сабабли канд микдори кескин камайади, хаттоки уни инсулин таъсири билан баробар деб хисоблашади (Д.Йорданов 1970й) Янги тайерланган дамлама 6 соатда канд микдорини туширади.(Л.Я.Скляревский 1975й) Ловия усаётган организмни оксил моддаси билан таъминловчи асосий озука манбаи хисобланиб, саратонга карши иммун тизимини шакллантириш хусусиятига ҳам эга. Ловия фитохимик моддаларга эга булиб зарарланган хужайралар ривожини тухтатади, даволайди, айникса простата ва хазм килиш органлари саратон касалиги ривожланишини олдини олади. Биз сизларга куйидаги рецептларни тайерлаш ва уларни кандай истъмол килиш йуриқномасини тавсия киламиз.

1. 2ош кошик курук майдаланган ловия кобигига 300мл сув солиб 15минут кайнатиб, сунгра тиндириб 2 кошикдан 4-5 махал овкатдан олдин истъмол киламиз.

2. 40 гр ловия кобигига 2 стакан сув солиб сув хаммомида 40-60 минут кайнатамиз. Тиндириб 2 ош кошиқдан 3-4 махал овкатдан олдин ичамиз.

3. Ловия гулини куриб 1:10 (20гр гул ва 200гр сув билан дамлама тайерлаймиз) нисбатда тайерланган дамламани 0.5 стакандан 3-5 махал овкатдан олдин ичамиз.

4. Ловия унидан тайёрланган буткасимон хамирни фурункул, кон тупланиб колган ва ярали тана кисмига бостириб куямиз.

5. Ловия унидан тайерланган суюк шурвани ошказон деворларини мустахкамлаш сифатида купрок истъмол килиш керак.

6. Ловия кобигини узидан тайерланган дамлама ревматизм, юрак, буйрак, моякда сув йигилиш каби касалликларда 0.5 стакандан, кунига 4-5 махал ичиш керак.

ХУЛОСА

Ловия махсулотлари тугрисидаги тушунчани сизга тавсия килишдан максадимиз, ундан етарлича истъмол килиб, соглигингизни тиклаш йулида унумли фойдаланиб, шифо топасиз деган умиддамиз.

REFERENCES

1. Усманова, М., Эрнazarова, М., Куйлиева, М., & Хасанова, Г. (2021). Дорихона фаолиятини ташкил этиш, дорилар саклаш чора тадбирлари. *Экономика и социум*, (11), 90.
2. Xasanova, G. R., Ernazarova, M. E., & SHIFOBASH, Q. O. T. F. J. ORIENSS. 2022. № Special Issue 4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shifobash-qoqi-otining-foydali-jihatleri>.
3. Yakubova, Sarvinoz Raxmonqulovna, & Xasanova, Gulbaxor Raxmatullayevna (2022). KAMQONLIK HAQIDA TUSHUNCHA. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (Special Issue 4-2), 897-900.
4. Омонтошева, М. Т., Махмудова, М. М., Нажмиддинов, Х. Б., & Бердимуродова, Ф. П. (2021). ИСТОЧНИКИ И МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ ВЕЩЕСТВ. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI, 1(5), 6-9.
5. Нажмиддинов, Х. Б., Дилмуродов, Ш. Н., & Раймкулова, Ч. А. (2021). Определение Аммиака Неинвазивным Методом В Выдыхаемом Воздухе Человека. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 1(5), 50-54.

-
6. Xasanova, G.R., & Ernazarova, M.E. (2022). SHIFOBASH QOQI O'TINING FOYDALI JIHATLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (Special Issue 4-2), 989-991.
 7. Махмудова Азиза Шарафжон Кизи, Гайбуллаева Камрон Фахриддин Угли, & Хасанова Гулбахор Рахматуллаевна (2022). СОҒЛОМ ОБҚАТЛАНИШ ТАРЗИ. Ta'lim fidoyilari, 24 (17), 571-575.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РЕЖИМОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ АВТОМОБИЛЕЙ

Хамракулов Ёркин Муртазакулович

Ассистент Джизакского политехнического института

Тел: 90 516-30-22

e-mail: hamraqulovyorqin479@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросам совершенствования организации и планирования технического обслуживания и ремонта (ТО и Р) автомобилей на автотранспортных предприятиях, на основе составления графика проведения ТО и Р. Рассматриваемая методика составления графика проведения ТО и Р автотранспортных средств позволит обеспечить рациональное использование производственно-технической базы автотранспортных предприятий и трудовых ресурсов.

Ключевые слова: *техническое обслуживание, ремонт, автотранспортное предприятие, автомобиль.*

ABSTRACT

The article is devoted to the improvement of organization and planning of automobile's maintenance and repair on the automobile operating company by scheduling the maintenance and repair. The considered method of scheduling the vehicle's maintenance and repair will ensure the rational use of production and technical base of automobile operating companies and human resources.

Keywords: *maintenance, repair, automobile operating company, automobile vehicle.*

ВВЕДЕНИЕ

Для поддержания в исправном и работоспособном состоянии парка различной техники в узбекский промышленности принята плановопредупредительная система (ППС). Несмотря на основной недостаток системы – неоптимальность режимов для отдельных машинна сегодня ППС является единственным механизмом, позволяющим управлять технической готовностью парка машин. Основу такой системы составляют нормативы по режимам технического обслуживания и текущего ремонта техники [1], разработанные с использованием статистических данных, полученных несколько десятилетий назад. Совершенно очевидно, что за этот период появились новые тенденции, в числе которых можно выделить следующие.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Во-первых, увеличение надежности и, соответственно, межремонтных наработок является прогрессирующим процессом, который учитывался в нормативах. Однако за последние два десятилетия кардинально изменилась структура парка, конструкция машин, условия эксплуатации, экономические условия, которые повлияли на техническую эксплуатацию парка. Такие изменения не нашли отражения в нормативной базе, в результате чего стали преобладать субъективные подходы к технологическому проектированию предприятий отрасли.

Во-вторых, режимы ТО и Р устанавливаются по нормативам Положения [1], которые не соответствуют показателям надежности новых марок автомобилей. С другой стороны, определение момента для проведения очередного ТО и Р зависит от различных факторов, зачастую противоречащих друг другу. Эта противоречивость является исходной предпосылкой для разработки методов поиска более обоснованных вариантов определения режимов технического обслуживания.

В-третьих, превентивные меры, составляющие основу существующей политики технической эксплуатации, сформировались в дорыночных условиях при действовавших в тот период соотношениях цен на эксплуатационные затраты, грузоперевозки и автомобили, выполняющие эту работу. Концепция планово-предупредительной системы ТО и Р была создана именно для таких условий, поэтому нормативы и регламенты, которые на сегодня применяются, не соответствуют реальным показателям надежности и часто приводят к недоиспользованию межремонтного ресурса. В этой связи в невыгодные условия попал, например, муниципальный транспорт, где за каждую единицу недоиспользованного ресурса, потерянного при предупредительных ремонтах автобусов, приходится расплачиваться в 6-10 раз большим, чем прежде, объемом перевозок. В современных экономических условиях требуются новые подходы к определению нормативов, режимов и, в целом, формированию стратегий ТО и ТР парка техники.

В существующей планово-предупредительной системе периодичность и трудоемкость ТО и ТР подвижного состава корректируются с помощью коэффициентов в зависимости от следующих условий [1]:

- категории условий эксплуатации – К1 ;
- модификации подвижного состава и организации его работы – К2
- природно-климатических условий эксплуатации – К3 ;

- пробега с начала эксплуатации – K4 ;
- размера автотранспортного предприятия (АТП) и числа совместимых групп парка – K5 .

Результирующий коэффициент корректирования нормативов определяется как произведение отдельных коэффициентов для следующих показателей:

- периодичности ТО – K1 K3 ;
- ресурса (пробега до КР) и расхода запасных частей – K1 K2 K3 ;
- трудоемкости ТО - K2 K5 ;
- удельной трудоемкости текущих ремонтов (ТР) – K1 K2 K3 K4 K5 .

Числовые значения коэффициента K1 корректирования нормативов, в зависимости от категории условий эксплуатации подвижного состава приведены в табл.1 [1]. Таблица 1

Коэффициент корректирования K1

Таблица 1

Категории условий эксплуатации	Значения коэффициента K1		
	Периодичности ТО	удельной трудоемкости ТР	ресурсов I
I	1,0	1,0	1,0
II	0,9	1,1	0,9
III	0,8	1,2	0,8
IV	0,7	1,4	0,7
V	0,6	1,5	0,6

Числовые значения коэффициента K3 корректирования нормативов в зависимости от климатических условий эксплуатации подвижного состава приведены в табл. 2.

Значения коэффициент корректирования K3

Таблица 2

Климатический район по ГОСТ 16350-80	Значения коэффициента K3		
	Периодичности ТО	удельной трудоемкости ТР	ресурсов I
Умеренный	1,0	1,0	1,0
Умеренно-теплый, умеренно-теплый влажный,	0,9	1,1	0,9

теплый влажный			
Жаркий, сухой, очень жаркий сухой	0,9	1,1	0,9
Умеренно холодный	0,9	1,1	0,9
Холодный	0,9	1,2	0,8
Очень холодный	0,8	1,3	0,7

Как следует из табл. 1-2, периодичность ТО для учета специфики эксплуатации парка может изменяться от нормативного значения в сторону снижения. При этом, согласно требованиям [1], скорректированное значение должно составлять не менее 0,5 от нормативной величины. Для смешанных категорий или их сочетаний, значения могут экстраполироваться.

REFERENCES

1. Положение о техническом обслуживании и ремонте подвижного состава автомобильного транспорта. Минавтотранс, РСФСР. – М.: Транспорт, 1986. – 86 с.
2. Кузнецов Е.С. Техническая эксплуатация автомобилей: учеб. для вузов / под ред. Е. С. Кузнецова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 2004. – 535 с.
3. И.Н. Аринин, С.И. Коновалов, Ю.В. Баженов: Техническая эксплуатация автомобилей.
4. ХАМРАКУЛОВ, Ё., & АБДУКАРИМОВ, Ш. (2022). НОРМАТИВ НА КАПИТАЛЬНЫЙ И ТЕКУЩИЙ РЕМОНТ КАРЬЕРНЫХ АВТОСАМОСВАЛОВ. *ВЕСТНИК НАУКИ Учредители: Индивидуальный предприниматель Рассказова Любовь Федоровна*, 1(1), 141-146.
5. Murtazaqulovich, H. Y., & Qo'Chqorovna, Y. M. (2021). GAZ BALLONLI AVTOMOBILLARGA TEXNIK XIZMAT KO 'RSATISH ISHLARINI TIZIMLI TASHKIL ETISH ORQALI XAVFSIZLIKNI OSHIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2).
6. Murtazakulovich, H. Y., & Qo'Chqorovna, Y. M. (2021). Yer usti transport tizimlarida tashishni tashkil etishda yuksiz qatnovlarni optimal rejalashtirish. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).

УДК 634.8

УЗУМНИНГ УРУҒСИЗ ТАРНАУ НАВИНИНГ ҚАНД ТЎПЛАНИШ ДИНАМИКАСИ ВА ШАРБАТ СИФАТИГА ЎСИШНИ БОШҚАРУВЧИ МОДДАЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Файзиев Жамолiddин Насирович

Тошкент Давлат Аграр Университети

Мева-сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси профессори

Хайитов Жамшид Комил ўғли,

Топилов Хусан Ахмад ўғли

Обидов Шомахмуд Шоэргаш ўғли

Тошкент Давлат Аграр Университети

Мева-сабзавотчилик ва узумчилик кафедраси магистрантлари

АННОТАЦИЯ

Мақолада узумнинг тарнау навининг қанд тўпланиш динамикаси ва шарбат сифатиغا ўсишни бошқарувчи моддаларнинг таъсири ўрганилган. Ўсишни бошқарувчи моддаларни биргаликда ва алоҳида қўлаганда қандай таъсир этиши исботланган. Тарнау нави учун ҳосилдорликни ошириш борасида гиббереллин энг самарали препарат ҳисобланади. Гуллашдан сўнг 3-5 кун ўтгач Г.К. билан 100 мг/л концентрацияда ишлов бериш гужум оғирлигини 12% га, узум боши оғирлигини 23% га оширади. Гиббереллин паст концентрацияда (25 мг/л) ҳам ҳосилдорликка ижобий таъсир кўрсатади: узум боши оғирлигини 13,7% га, тупларнинг ҳосилдорлиги 12,4% га ортади. Гужум шарбаатида фруктоза ва айрим қимматли аминокислоталар (серин, глицин ва глютамин кислота) миқдори кўпаяди.

***Калит сўзлар:** узум, узум боши, гужум, ўсишни бошқарувчи моддалар, гиббереллин, дропп, крезацин, композан.*

ДИНАМИКА САХАРОНАКОПЛЕНИЯ БЕСКОСТОЧКОВЫХ СОРТОВ ВИНОГРАДА ТАРНАУ И ВЛИЯНИЕ РЕГУЛЯТОРОВ РОСТА НА КАЧЕСТВО СОКА

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены динамика сахаронакопления сорта винограда Тарнау и влияние регуляторов роста на качество сока. Доказано, как влияют регуляторы роста при совместном и раздельном применении. Гиббереллин является наиболее эффективным препаратом с точки зрения повышения

продуктивности сорта Тарнау. Через 3-5 дней после цветения Г.К. обработка в концентрации 100 мг/л увеличивает массу грозди на 12% и массу кочана на 23%. Гиббереллин даже в низких концентрациях (25 мг/л) положительно влияет на урожайность: увеличивает массу кочана винограда на 13,7 %, урожайность клубней на 12,4 %. Количество фруктозы и некоторых ценных аминокислот (серина, глицина и глутаминовой кислоты) в соке увеличивается.

Ключевые слова: виноград, гроздей, ягода, регуляторы роста, гиббереллин, дропп, крезацин, кампозан.

DYNAMICS OF SUGAR ACCUMULATION AND EFFECT OF GROWTH REGULATORS ON JUICE QUALITY OF SEEDLESS TARNAU VARIETY OF GRAPES

ABSTRACT

The article examines the dynamics of sugar accumulation of Tarnau variety of grapes and the effect of growth regulators on juice quality. It has been proven how it affects growth regulators when used together and separately. Gibberellin is the most effective drug in terms of increasing productivity for the Tarnau variety. 3-5 days after flowering, G.K. processing at a concentration of 100 mg / l increases the weight of the bunch by 12% and the weight of the head of grapes by 23%. Gibberellin even at low concentrations (25 mg / l) has a positive effect on yield: it increases the weight of the head of grapes by 13.7%, the yield of tubers by 12.4%. The amount of fructose and some valuable amino acids (serine, glycine and glutamic acid) in the juice increases.

Keywords: grapes, bunches, berries, growth regulators, gibberellin, dropp, crezacin, camposan.

КИРИШ

Узумчилик Ўзбекистон Республика қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Узумчилик ўсимликшуносликнинг соҳаси сифатида узум етиштириш билан шуғулланса, фан сифатида тоқдан муттасил мўл ва сифатли ҳосил олиш учун унинг ўсиши ва ривожланишини бошқаришнинг турли усуллари илмий назарий ва илғор тажрибалар асосида ишлаб чиқади ҳамда ўқув фани сифатида уларни ўрганади. Ҳозир ўстирувчи моддаларни узумчилик соҳасида қўллашнинг илмий ва илғор тажрибаларга асосланган аниқ йўналишлари белгиланган. Масалан, қўчат етиштиришда илдиз олиш жараёнини тезлаштириш, узум бошлари ва ғужумларини катталаштириб ҳосил ва унинг сифатини ошириш, узум бошларини зич ёки

ҳавол қилиш, ҳосилни транспортбоплигини ҳамда қишда сақлаш муддатини ошириш, токнинг совуққа, қурғоқчиликка, касаллик ва зараркунандаларга чидамлилигини ошириш шулар жумласидандир Н.В. Агафонов, С.К. Смирнов, С.Н. Саленковларнинг [1; 109–117-б]

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тарнау навида ўсишни бошқарувчи моддалар ўрганилмаган. Тадқиқотларда гиббереллинни якка ҳолатда ва дропп билан биргаликда, шунингдек ғужумларда қанд тўпланишини тезлаштирувчи кампозан билан биргаликда қўллаши бўйича тажриба ўтказилди. Ғужумларнинг ўсишига гиббереллиннинг рағбатлантирувчи таъсири тадқиқотларда ўз исботини топди. Тадқиқотнинг мақсади - Тарнау навида узум бошлари оғирлиги ва ҳосилдорлигига ўсишни бошқарувчи моддаларнинг таъсирини аниқлаш. Тадқиқот объекти сифатида узумнинг Тарнау нави олинди. Тажрибалар Х.Ч.Бўриев, Н.Ш.Енилеев ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган «Мевали ва резавор мевали ўсимликлар билан тажрибалар ўтказишда ҳисоблар ва фенологик кузатувлар методикаси», [4; 64-б] , М.А.Лазаревскийнинг «Методы ботанического описания и агробиологического изучения сортов винограда» [5;347-400-б] Н.Н.Простосердовнинг «Изучение винограда для определения его использования» [7; 63-б], В.Ф.Моисейченконинг «Методика учетов и наблюдений в опытах с плодовыми и ягодными культурами» [6; 21–28-б] номли услубий адабиётларида келтирилган тавсия ва услублар бўйича ўтказилган.

Узумнинг уруғсиз Тарнау нави тупларнинг ҳосилдорлиги 2021 йили паст бўлгани ҳолда, ғужумларнинг пишиши эрта бошланди ва шарбатда қандларнинг тўпланиши анча тез суръатларда кечди.

Сентябрнинг биринчи ўн кунлигига келиб тажриба тупларининг ғужуми шарбатида қанддорлик 17-18% га етди, яъни сокин шароб ишлаб чиқариш учун талаб этиладиган концентрацияга яқин бўлди. Иккинчи ўн кунликка келиб мазкур кўрсаткич 19,7-22% гача ўсди.

Тажрибалар шуни кўрсатдики, узумнинг Тарнау нави узум боши ғужумида қанд моддасини тўпланиш жараёнининг сезиларли тезлашиши кампозан билан 100 мг/л концентрацияда ишлов берилганда кузатилди (1-жадвалга қаранг).

Кампозан билан ишлов берилгандан сўнг ғужум шарбатининг қанддорлиги ҳар хил пишиш босқичларида назоратга нисбатан 0,8-2,1% юқори бўлди. Мазкур самара ҳосилни йиғиб олиш пайтида ҳам сақланиб қолди. Кампозан

кичик концентрацияда кам самаралидир. Гиббереллин ва крезацин билан ишлов берилганда қанд миқдорининг ошиш тенденциясигина намоён бўлди.

Дропп билан ишлов бериш, шунингдек гиббереллиннинг бошқа препаратлар билан бирикмасини қўллаш қанд тўпланиш жараёнига сезиларли таъсир кўрсатмади.

1-жадвал

Тарнау нави ғужумларида қанд тўпланиш динамикасига ўсишни
бошқарувчи моддаларнинг таъсири

Препарат	Кон- цен- трац- ия, мг/л	И шл ов бер иш му дда ти	Қандларнинг ялпи концентрацияси, г/100 см ³											
			28.08				07.09				17.09			
			201 9	202 0	202 1	ўрт .	201 9	202 0	202 1	ўрт .	201 9	202 0	202 1	ўрт .
Назорат (сув)		Ia	15,8	17,8	16,6	16, 7	16,9	19,0	17,8	17, 9	19,1	21,3	20,2	20, 2
Гибберелл ин	100	Ia	16,3	18,3	17,0	17, 2	17,8	20,0	18,5	18, 7	19,9	22,0	21,1	21, 0
Гибберелл ин	25	Ia	16,2	18,1	16,9	17, 0	17,7	20,1	18,3	18, 6	19,8	22,1	20,8	20, 9
Дропп	10	Ia	16,0	17,8	16,7	16, 8	17,3	19,2	17,9	18, 1	19,7	21,7	20,7	20, 7
Гибберелл ин+дропп	12,5 +10	Ia	16,1	18,0	16,8	16, 9	17,4	19,3	18,0	18, 2	19,7	21,7	20,5	20, 6
Гибберелл ин+дропп	25+ 10	Ia	16,2	18,0	16,8	17, 0	17,6	19,5	18,1	18, 4	19,9	21,8	20,5	20, 7
Крезацин	50	Ia	16,2	18,1	16,9	17, 1	17,7	19,7	18,4	18, 6	19,7	21,8	20,8	20, 7
Г.К.+Д+Кр	25+ 10+5 0	Ia	16,0	17,8	16,7	16, 8	17,4	19,2	18,0	18, 2	19,7	21,6	20,4	20, 5
Кампозан	50	II	16,6	18,2	17,0	17, 2	18,0	19,8	18,4	18, 4	20,4	22,7	21,8	21, 6
Кампозан	100	II	17,0	18,6	17,6	17, 7	18,6	20,2	19,0	19, 2	21,2	22,9	21,9	22, 0

Юқорида таъкидланганидек, ўсишни бошқарувчи моддалар таъсирида, хусусан кампозан, Тарнау нави ғужуми шарбатида редуцияланувчи қандлар йиғиндисиди фруктозанинг миқдори нисбатан ортди. Гиббереллин (25 мг/л) ва

кампозан (100 мг/л) билан ишлов берилганда редуцияланувчи қандлар йиғиндиси фруктоза миқдорининг ортиши ҳисобига ошди, бунда глюкозанинг улуши бирмунча камайди (3-жадвалга қаранг).

3-жадвал

Тарнау нави ғужумларида қандларнинг сифат таркибига ўсишни
бошқарувчи моддаларнинг таъсири

Препарат	Концентрация, мг/л	Ишлов бериш мудати	Ғужум шарбати қанддорлиги, %		
			умумий	глюкоза	фруктоза
Назорат (сув)		Ia	19,8	10,5	9,3
Гиббереллин	25	Ia	20,6	10,0	10,6
Кампозан	100	II	21,8	9,9	11,8

М.М. Хамди, А.И.Имомалиев ва Ф.Нуритдиноваларнинг [201; 71–76-б] тадқиқотлари ҳам шуни кўрсатдики, узумга гиббереллин билан 12,5 дан 50 мг/л гача концентрацияда ишлов беришда қандларнинг миқдори фруктозанинг ҳисобига ортади.

ХУЛОСА

1. Узумнинг уруғсиз Тарнау нави учун ҳосилдорликни ошириш борасида гиббереллин энг самарали препарат ҳисобланади. Гуллашдан сўнг 3-5 кун ўтгач Г.К. билан 100 мг/л концентрацияда ишлов бериш ғужум оғирлигини 12% га, узум боши оғирлигини 23% га оширади. Гиббереллин паст концентрацияда (25 мг/л) ҳам ҳосилдорликка ижобий таъсир кўрсатади: узум боши оғирлигини 13,7% га, тупларнинг ҳосилдорлиги 12,4% га ортади. Ғужум шарбатида фруктоза ва айрим қимматли аминокислоталар (серин, глицин ва глютамин кислота) миқдори кўпаяди.

2. Дропп ва крезацинни алоҳида қўллаш, шунингдек ушбу препаратлар билан гиббереллин қўшган ҳолда ишлов бериш гиббереллиннинг ўзини алоҳида қўллашга нисбатан устунлик намоён этмайди.

3. Кампозан ҳосилдорликка таъсир кўрсатмайди, аммо ғужумларнинг пишишини тезлаштиради, лизин, тирозин (3 мартадан ортик), серин, глицин, глютамин кислота миқдорини орттириш ҳисобига ғужум шарбатида аминокислоталар ва глюкозанинг миқдорини оширади.

REFERENCES

1. Агафонов Н.В., Смирнов С.К., Саленков С.Н. Особенности роста и плодоношения винограда Кишмиш черный при обработке растений

- гибберелловой кислотой и тидиазуроном // Изв. ТСХА, 1989. – Вып. 2. – С. 109-117.
2. Азимов А.Р. О применении гиббереллина в виноградарстве северного Таджикистана // Виноградарство и виноделие СССР. – М., 1983. – № 2
3. Батукаев А.А. Влияние сплошной обработки раствором гиббереллина семенных сортов винограда в условиях Узбекской ССР на рост, плодоношение и качество урожая // М, 1987. – 20 с. Деп. во ВНИИТЭИ Агропром 07.08.87, № 369 ВС – 87
4. Буриев Х.Ч., Енилеев Н.Ш. ва б. Мевали ва резавор мевали ўсимликлар билан тажрибалар ўтказишда ҳисоблар ва фенологик кузатувлар методикаси. – Т., 2014. – 64 б.
5. Лазаревский М.А. Методы ботанического описания и агробиологического изучения сортов винограда // Ампелография СССР. – М.: Пищепромиздат, 1946. – Т. I. – С. 347-400.
6. Моисейченко В.Ф. Методика учетов и наблюдений в опытах с плодовыми и ягодными культурами. – Методические рекомендации. – Киев, 1967. – С. 21-28.
7. Простосердов Н.Н. Изучение винограда для определения его использования. М.: Пищепромиздат, 1963. – 63 с.
8. Сулаймонов Б.А., Файзиев А.А., Файзиев Ж.Н. Тажриба маълумотларининг статистик таҳлили. – Тошкент, 2015. – Б. 36-85.
9. Темуров Ш. Узумчилик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси» нашриёти, 2002. – Б. 3-11.
10. Файзиев Ж.Н. «Ўзбекистон шароитида узумнинг уруғсиз навлари ҳосилдорлиги ва сифатини ошириш технологиясини илмий асослаш» мавзуси бўйича афтореферат.
11. Nosirovich, F. J., Qizi, Q. S. A., & O'G'Li, B. O. X. (2021). UZUMNING SHAROBBOP NAVLARINI FENOLOGIK FAZALARINI O'RTISHI VA HOSILDORLIK KO'RSATGICHLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(5), 380-387.
12. Файзиев, Ж. Н., Хайитов, Ж. К. Ў., & Бобожонов, О. Х. Ў. (2022). UZUMNING ISTIQBOLLI SHAROBBOP RANGDOR VA OLTINDAY NAVLARI ҲОСИЛДОРЛИГИ ВА СИФАТИГА ХОМТОК МЕЪЁРИНИНГ ТАЪСИРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 79-86.

MEKSIKA BANGIDEVONASI (DATURA INNOXIA MILL) NIHOLLARINING UNIB CHIQISH DARAJASI VA HAQIQIY KO'CHAT QALINLIKLARI

Po'latov Sarvar Mustafoyevich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universitetining Toshkent filiali katta o'qituvchisi,

Aminova Shoirra Furqat qizi,

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universitetining Toshkent filiali magistranti,

Ergashev Bunyod Dilmurodovich,

Tadqiqotchi

ANNOTATSIYA

Dorivor Meksika bangidevonasi (Datura innoxia Mill) o'simligining nihollarining dala sharoitidagi unuvchanligiga fosforli va kaliyli o'g'itlarning P-90, K-90 kg/ga me'yorlari qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlarning ta'siriga bog'liq holda aniqlanganligi ushbu maqolada batafsil keltirilgan.

Kalit so'zlar: Meksika bangidevonasi, dorivor, o'g'it, azot, fosfor, kaliy, ko'chat qalinligi, nazorat.

АННОТАЦИЯ

Определение влияния азотных удобрений на плодородие сеянцев растения дурман лекарственный (Datura innoxia Mill) в полевых условиях с применением фосфорных и калийных удобрений P-90, K-90 кг/га подробно описано в статье.

Ключевые слова: Мексиканская дурман, лекарственная, удобрение, азот, фосфор, калий, густота всходов, контроль.

ABSTRACT

Determination of the effect of nitrogen fertilizers on the fertility of seedlings of the medicinal Mexican datura (Datura innoxia Mill) plant in field conditions with the use of phosphorus and potassium fertilizers P-90, K-90 kg/ha detailed in this article.

Keywords: Mexican datura, medicinal, fertilizer, nitrogen, phosphorus, potassium, seedling thickness, control.

KIRISH

Ma'lumki, urug'larning unuvchanligi uning ekishga yaroqliligini belgilaydigan eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Urug'larning unuvchanligi har bir o'simlikning qalinligiga hamda maqbul o'sib-rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Laboratoriya sharoitida urug'larning unuvchanligi yuqori bo'lganligi uchun dala

sharoitidagi unuvchanligiga nisbatan har doim yuqori bo'ladi. Shunday bo'lsada urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi qanchalik yuqori bo'lsa sog'lom nihol olishga erishiladi.

Meksika bangidevonasi o'simligi nihollarining dala sharoitidagi unuvchanligiga fosforli va kaliyli o'g'itlarning P-90, K-90 kg/ga me'yorlari qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan sulfat ammoniy (N-21 %), karbamid (N 46 %), ammiakli selitra (34 %) kabi o'g'itlarning ta'siriga bog'liq holda aniqlandi. Tadqiqotlardan olingan ilmiy ma'lumotlar 1-2-3-jadvallarda keltirilgan.

Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) nihollarining unib chiqish darajasi va haqiqiy ko'chat qalinliklariga mineral o'g'itlar me'yorlari va shakllarining ta'siri, 2015-yil

1-jadval

№	Qo'llanilgan azotli o'g'it turlari	Mineral o'g'it me'yorlari	Kuzatuv muddatlari				Haqiqiy ko'chat qalinliklari, ming/ga	
			19.04	21.04	23.04	25.04	Yaganadan keyin	Amal davri oxirida
1	(NN ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	O'g'itsiz (nazorat)	20,5	37,1	55,5	73,7	68,7	66,3
2		P ₉₀ K ₉₀	21,6	38,7	56,4	75,3	69,2	67,5
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	22,8	38,9	56,7	76,4	69,5	68,2
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	22,7	39,8	57,3	77,0	68,8	68,6
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	23,5	40,1	58,5	77,3	69,7	69,3
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	23,2	39,4	58,6	77,2	69,8	69,5
7	SO(NN ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	22,6	39,1	57,3	77,1	69,2	68,1
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	23,1	39,5	57,8	77,5	69,1	68,4
9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	23,4	39,8	59,1	76,4	70,3	68,8
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	23,2	39,4	58,6	77,7	69,7	69,4
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	22,5	40,0	57,5	77,5	68,4	67,7
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	23,3	40,3	58,3	78,2	69,6	68,3
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	22,7	40,5	59,5	78,3	70,2	68,6
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	23,2	39,8	59,2	78,4	69,3	68,2

Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) nihollarining unib chiqish darajasi
va haqiqiy ko'chat qalinliklariga mineral o'g'itlar me'yorlari va shakllarining ta'siri,
2016-yil

2-jadval

№	Qo'llanilgan azotli o'g'it turlari	Mineral o'g'it me'yorlari	Kuzatuv muddatlari				Haqiqiy ko'chat qalinliklari, ming/ga	
			22.04	24.04	26.04	28.04	Yaganadan keyin	Amal davri oxirida
1	(NN ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	O'g'itsiz (nazorat)	23,0	40,4	60,1	77,6	72,1	68,4
2		P ₉₀ K ₉₀	24,2	41,5	60,9	79,1	72,4	69,2
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	25,1	42,0	61,3	80,0	72,8	70,1
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	25,3	42,6	62,0	80,8	72,0	70,6
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	25,9	43,1	63,1	81,2	73,1	71,0
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	25,7	42,7	62,8	81,0	73,0	71,5
7	SO(NN ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	25,0	42,1	61,8	80,8	72,5	69,9
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	25,4	42,4	62,4	81,3	72,3	70,3
9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	25,7	42,8	63,6	80,0	73,6	70,8
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	25,6	42,3	63,2	81,5	72,9	71,2
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	24,9	43,0	62,0	81,1	72,0	69,6
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	25,6	43,3	62,9	81,9	72,7	70,0
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	25,2	43,0	63,8	82,1	73,3	70,6
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	25,8	42,6	63,5	82,0	72,5	69,9

Meksika bangidevonasi (*Datura innoxia* Mill) nihollarining unib chiqish darajasi
va haqiqiy ko'chat qalinliklariga mineral o'g'itlar me'yorlari va shakllarining ta'siri,
2017-yil

3-jadval

№	Qo'llanilgan azotli o'g'it turlari	Mineral o'g'it me'yorlari	Kuzatuv muddatlari				Haqiqiy ko'chat qalinliklari, ming/ga	
			24.04	26.04	28.04	30.04	Yaganadan keyin	Amal davri oxirida

1	(NH ₄)SO ₄ (Sulfat ammoniy)	ЎғитсиЗ (назорат)	21,7	38,3	57,4	76,2	70,8	67,5
2		P ₉₀ K ₉₀	22,9	39,4	58,2	77,7	71,1	68,3
3		N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	23,8	39,9	58,6	78,6	71,5	69,2
4		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	24,0	40,5	59,3	79,4	70,7	69,7
5		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	24,6	41,0	60,4	79,8	71,8	70,1
6		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	24,4	40,6	60,1	79,6	71,7	70,6
7	CO(NH ₂) ₂ (Karbamid)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	23,7	40,0	59,1	79,4	71,2	69,0
8		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	24,1	40,3	59,7	79,9	71,0	69,4
9		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	24,4	40,7	60,9	78,6	72,3	69,9
10		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	24,3	40,2	60,5	80,1	71,6	70,3
11	NH ₄ NO ₃ (Ammiakli selitra)	N ₆₀ P ₉₀ K ₉₀	23,6	40,9	59,3	79,7	70,7	68,7
12		N ₉₀ P ₉₀ K ₉₀	24,3	41,2	60,2	80,5	71,4	69,1
13		N ₁₂₀ P ₉₀ K ₉₀	23,9	40,9	61,1	80,7	72,0	69,7
14		N ₁₅₀ P ₉₀ K ₉₀	24,5	40,5	60,8	80,6	71,2	69,0

Meksika bangidevonasi o'simligini parvarishlashda qo'llaniladigan azotli o'g'itlarning turlari urug'larni dala sharoitidagi unuvchanligi va ko'chat qalinliklariga ta'sir etganligi aniqlandi. Tadqiqotlar o'tkazilgan tipik bo'z tuproqlar sharoitida urug'lar 2015 yilda 13-aprelda, 2016 yilda 15-aprelda va 2017 yilda 18-aprelda ekildi. Oradan 6-7 kun o'tgach nihollarning unib chiqish ko'rsatkichlarini aniqlash bo'yicha kuzatuvlar boshlanib, har ikki kunda davom ettirildi.

2015 yilda tadqiqotlardan olingan ma'lumotlarga ko'ra, Meksika bangidevonasi o'simligida fosforli va kaliyli o'g'itlarning P₂O₅-90, K₂O-90 kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda (NH₄)SO₄ (sulfat ammoniy) azotli o'g'itlarning turli me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (19.04) 22,8-23,5 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 21-arpelda bu ko'rsatkichlar 38,9-40,2 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (23.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 56,7-58,6 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (25.04) 76,4-77,3 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur (NH₄)SO₄ (sulfat ammoniy) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich N-120, P₂O₅-90, K₂O-90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 23,5 % ni, 2-

muddatida 40,2 % ni, 3-muddatida 58,5 % ni, 4-muddatida 77,3 % ni tashkil etganligi aniqlandi. Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida $(\text{NN}_4)\text{SO}_4$ (sulfat ammoniy) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 4,1 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda $\text{CO}(\text{NH}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'itini turli me'yorlari qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (19.04) 22,6-23,4 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 21-arpelda ushbu ko'rsatkichlar 39,1-39,8 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (23.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 57,3-59,1 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (25.04) 77,1-77,7 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur $\text{CO}(\text{NN}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda ham urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich N-120, P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 23,4 % ni, 2-muddatida 39,7 % ni, 3-muddatida 59,1 % ni, 4-muddatida 77,8 % ni tashkil etganligi aniqlandi. Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida $\text{CO}(\text{NN}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 4,6 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga me'yori fonida NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'itini turli me'yorlari qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (19.04) 22,5-23,7 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 21-arpelda ushbu ko'rsatkichlar 40,0-40,5 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (23.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 57,5-59,5 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (25.04) 77,5-78,4 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich N-120, P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 23,7 % ni, 2-muddatida 40,5 % ni, 3-muddatida 59,5 % ni, 4 - muddatida 78,4 % ni tashkil etganligi aniqlandi.

Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 5,2 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

2016 yilda olib borilgan tadqiqot natijalarini ko'rsatishicha, Meksika bangidevonasi o'simligida fosforli va kaliyli o'g'itlarning P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga

me'yori fonida $(\text{NN}_4)\text{SO}_4$ (sulfat ammoniy) azotli o'g'itini turli me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (22.04) 23,0-25,9 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 24-arpelda bu ko'rsatkichlar 40,4-43,1 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (26.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 60,1-63,1 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (28.04) 77,6-81,2 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur $(\text{NN}_4)\text{SO}_4$ (sulfat ammoniy) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich N-120, P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 25,9 % ni, 2-muddatida 43,1 % ni, 3-muddatida 63,1 % ni, 4-muddatida 81,2 % ni tashkil etganligi aniqlandi. Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida $(\text{NN}_4)\text{SO}_4$ (sulfat ammoniy) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 3,6 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga me'yori fonida $\text{CO}(\text{NN}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'itini turli me'yorlari qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (22.04) 25,0-25,7 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 24-arpelda ushbu ko'rsatkichlar 42,1-42,8 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (26.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 61,8-63,6 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (28.04) 80,8-81,5 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur $\text{CO}(\text{NN}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda ham urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich N-120, P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 25,7 % ni, 2-muddatida 42,8 % ni, 3-muddatida 63,6 % ni, 4-muddatida 82,0 % ni tashkil etganligi aniqlandi. Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida $\text{CO}(\text{NN}_2)_2$ (karbamid) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 4,4 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga me'yori fonida NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'itini turli me'yorlari qo'llanilgan variantlarda kuzatuvni 1-muddatida (22.04) 24,9-25,8 % nihollarning unib chiqqanligi aniqlangan bo'lsa, 24-arpelda ushbu ko'rsatkichlar 42,0-42,6 % ga to'g'ri kelganligi aniqlandi. Kuzatuvning uchinchi muddatida (26.04) urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligi 62,0-63,8 % ni tashkil etgan bo'lsa, kuzatuvning to'rtinchi muddatida (28.04) 81,1-82,1 % nihollar unib chiqqanligi aniqlandi. Mazkur NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'iti qo'llanilgan variantlarda urug'larning unuvchanligi bo'yicha eng yuqori

ko'rsatkich N-120, P_2O_5 -90, K_2O -90 kg/ga o'g'it me'yori qo'llanilgan variantda kuzatilib, kuzatuvning 1-muddatida 25,2 % ni, 2-muddatida 43,0 % ni, 3-muddatida 63,8 % ni, 4 - muddatida 82,1 % ni tashkil etganligi aniqlandi.

Demak, fosforli va kaliyli o'g'itlar fonida NH_4NO_3 (ammiakli selitra) azotli o'g'itining maqbul me'yorda qo'llanilishi urug'larning dala sharoitidagi unuvchanligini o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 4,5 % ga yuqori bo'lishini ta'minladi.

Meksika bangidevonasining ko'chat qalinligi bo'yicha olingan ma'lumotlarga ko'ra, 2015 yilda fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan ammoniy sulfatning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda vegetatsiya davrining oxirida tup sonini 68,2-69,5 ming dona bo'lishini ta'minlab, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,9-3,2 ming donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi. Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yorini o'zi qo'llanilgan variantda ko'cha soni 67,5 ming donani tashkil etdi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan karbamid ($CO(NH_2)_2 - 46\% N$) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda o'simlikning vegetatsiya davrining oxiridagi ko'chat soni 68,1-69,4 donani tashkil etib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,7-3,1 donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi.

Azotli o'g'itlardan ammiakli selitra o'g'iti (NH_4NO_3 34,6 % N) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilganda esa o'simlikning vegetatsiya davrining oxiridagi ko'chat soni 67,7-68,6 donani tashkil etib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,4-2,3 donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi.

2016 yilda tajribadan olingan ma'lumotlarga ko'ra, fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan ammoniy sulfatning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda vegetatsiya davrining oxirida tup sonini 70,1-71,5 ming dona bo'lishini ta'minlab, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,7-3,1 ming donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi. Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yorini o'zi qo'llanilgan variantda ko'cha soni 69,2 ming donani tashkil etdi.

Fosforli va kaliyli o'g'itlarning $P_{90} K_{90}$ kg/ga me'yori qo'llanilgan fonda azotli o'g'itlardan karbamid ($CO(NH_2)_2 - 46\% N$) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilgan variantlarda o'simlikning vegetatsiya davrining oxiridagi ko'chat soni 69,9-71,2 donani tashkil etib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,5-2,8 donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi.

XULOSA

Azotli o'g'itlardan ammiakli selitra o'g'iti (NH_4NO_3 34,6 % N) ning 60, 90, 120, 150 kg/ga me'yorlarda qo'llanilganda esa o'simlikning vegetatsiya davrining oxiridagi ko'chat soni 69,6-70,6 donani tashkil etib, o'g'itsiz nazorat variantiga nisbatan 1,2-2,2 donaga ko'p bo'lganligi aniqlandi.

Meksika bangidevonasi urug'larining unuvchanligi va ko'chat qalinligi bo'yicha tajribaning oxirgi uchinchi (2017) yilida ham tajribaning birinchi va ikkinchi yilida kuzatilgan qonuniyatlar saqlanib qolganligi aniqlandi.

REFERENCES

1. Ataboyeva X.N. "O'simlikshunoslik" Toshkent, "Mehnat", 2000. – B. 22.
2. To'xtayev B.Y. O'zbekistonning sho'r yerlarida dorivor o'simliklarning introduksiyasi. //Dis. dok. biol. nauk. –Toshkent, 2009. – B. 307.
3. Ergashev A., Axmedov O'., Abzalov A., Yulchiyeva M., Azimboyev S. Dorivor o'simliklarni yetishtirish texnologiyasi fanidan amaliy mashg'ulotlar. Toshkent, 2010. – B. 77-81.
4. Ranch J.P. et al. Extraction of 5-methyltryptophan resistance in plants regenerated from resistant cell lines of *Datura innoxia* // Plant physiology. -2003. –T 71. C 136-140.
5. Sangwan – Norrel B. S. Angrogenic stimulating factors in the anther and isolated pollen grain culture of *Datura innoxia* Mill// Journal of Experimental Botany. -1997.-T.28.-C.843-853.
6. Schieder O. Somatik hybrids of *Datura innoxia* Mill// Molecular and General Genetics MGG. -2008. –T. 162. –C.112-119.

НОСТАЦИОНАР ОҚИМЛАРНИ ГИДРАВЛИК МОДЕЛЛАШТИРИШ

Эшев С.С. – т.ф.д., проф.,
А.Р. Рахимов – т.ф.ф.д., доц.,
Юлдошева У.Т. -магистр,
Эркинов С.Т. – талаба (ҚМИИ).

АННОТАЦИЯ

Очиқ ўзанлардаги оқимнинг ностационар ҳолатида гидравлик жараёнларни моделлаштириш усули келтирилган. Бунда ностационар оқимнинг асосий кўрсаткичлари бўлган Рейнольдс, Фруд ва бошқа критерийлари асосланган. Уларнинг ностационар оқимда қўлланиши асосланган.

Калит сўзлар: моделлаштириш, механик ўхшашлик, Рейнольдс критерийси, Фруд критерийси, мослик, ностационар оқим, тўлқинлар.

АННОТАЦИЯ

Приведены методика гидравлического моделирования процесса открытых водотоков в условиях нестационарности потока. Обоснованы основные показатели критерии Рейнольдса и Фруда для нестационарного потока. Обоснованы её применение для нестационарного потока.

Ключевые слова: моделирования, Механическое подобия, Критерий Рейнольдса, критерий Фруда, нестационарный поток, волны.

КИРИШ

Физик моделлаш масаласида натурадаги жараёнларнинг физик табиати моделда ҳам кузатилиши керак. Бу масаланинг ечими натурадаги ва моделдаги ходисаларнинг юқори даражада ўхшашлигини таъминлайдиган кичрайтирилган масштабда топилади[36,60,61].

Суюқликнинг тўлқинли ҳаракатини тадқиқотлашда ўхшашликнинг асосий талаби бўлиб, кинематик ва механик ходисаларни ўрганадиган механик ўхшашликнинг таъминланиши ҳисобланади. Шунингдек, механик ўхшашлик ходисани ташкил этувчи геометрик ўхшашликни ҳам ифодалайди. Ўхшашликни таъминлаш учун яна муҳитда кечадиган (қовушқоқлик, сувнинг ва оқизикларнинг зичлиги ва ҳ.к.) физик ўхшашлик ҳам сақланиши керак [1,2,3,7,8,9].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Натурада ва моделда тадқиқотланадиган жараёнларни физик моделлаштиришда улар бир хил тенгламалар ва бир хил чегаравий шартлар билан ифодаланиши керак. Шунинг учун бу тенгламалардаги ўлчамсиз катталиклар натурада ва моделда бир хил бўлиши керак [4,5,7].

Агар система фақат бир хил оғирлик кучлари $F = mg$ таъсири остида бўлса, унда ўхшашлик критерийси $\frac{mg\ell}{mv^2}$ ёки $\frac{v^2}{g\ell} = Fr$ кўринишни олади.

Бир хил оғирлик кучи таъсири остида бўлган ўхшаш системаларда Фруд сони бир хил бўлиши керак. Бу шартдан тезлик ва узунлик масштаблари ўртасидаги боғланиш $\alpha_v^2 = \alpha_\ell$ кўринишга эга бўлади. Агар системага суюқликнинг ички ишқаланиш кучлари F_j таъсир этса, унда буни қуйидагича ёзамиз:

$$F_j = \mu \frac{dv}{dn} \Omega, \quad (1)$$

бу ерда μ – суюқликнинг қовушқоқлик коэффициенти; Ω - юза; n - тезлик йўналишига нормал йўналган; Mos бўлган ўхшашлик параметри $\frac{F}{\mu v \ell}$ ёки $\frac{\ell v}{\nu} = Re$; $\nu = \frac{\mu}{\rho}$ - кинематик қовушқоқлик коэффициенти; масштаблар ўзаро $\alpha_v \alpha_\ell = \alpha_\nu$ тенглик билан боғланган.

Майда масштаби моделлаштиришда гравитацион ўхшашлик қонуниятини қўллаш жиддий хатоликларга олиб келади. Тўлқинли оқимнинг турбулентлиги ортиши билан қовушқоқлик кучларнинг таъсири камаяди. Агар Рейнольдс сони $Re = \frac{\nu d}{\nu} > Re_{kp}$ бўлса, қовушқоқлик кучларини ҳисобга олмаса ҳам бўлади.

Тўлқинли жараёнлар учун қуйидагини ёзиш мумкин:

$$Re = \frac{v_{\max} \cdot h}{\nu} = \alpha_1 h, \quad (2)$$

бу ерда $v_{\max}$ - максимал орбитал тезлик;

$$\alpha_1 = \frac{1}{2\nu} \sqrt{\frac{2\pi h}{\lambda_v} cth \frac{2\pi h}{\lambda_v}}, \quad (3)$$

$$Re = \frac{h}{\nu} \frac{v_{\max}}{\frac{2\pi h}{\lambda_v} \frac{2\pi h}{\lambda_v}} = \alpha_2 \cdot h, \quad (4)$$

бу ерда

$$\alpha_2 = \frac{1}{4\nu} \sqrt{\frac{g\lambda_v}{2\pi} \frac{2\pi h}{\lambda_v}} = \frac{1}{4\nu} c, \quad (5)$$

c – тўлқин тарқалиш тезлиги.

Тўлқинларнинг анъанавий тадқиқотларида $Re > 5000$ Рейнольдс сони бўйича автомоделлик сақланади.

Туб ости деформацияси содир бўладиган тўлқинли ва аралаш оқимларнинг ўзаро таъсирини моделлаштириш қараладиган бўлса, унда жараён қуйидаги параметрлар билан ифодаланади[5,6]:

$$A = f(\rho, \mu, D, \rho_\rho, g, \ell, \nu_*) \quad (6)$$

где ρ ва μ – суюқликнинг зичлиги ва қовушқоқлиги; D – заррачанинг диаметри; g – эркин тушиш тезланиши; ℓ – характерли узунлик; ν_* – динамик тезлик.

Агар ҳаракат бошланиши асосан муаллақ оқизиклар ҳолатларида бўлса, унда g ни сувнинг солиштирма оғирлиги билан алмаштириш мумкин, яъни

$$\gamma_s = (\rho_\rho - \rho)g, \quad (7)$$

бу эса қуйидаги ўлчамсиз муносабатни ҳосил қилишга имкон беради:

$$\Pi_A = f\left(\frac{g_* D}{\nu}, \rho \frac{g_*^2}{\gamma_s D}, \frac{\rho_s}{\rho}, \frac{\ell}{D}\right). \quad (8)$$

Биринчилардан бўлиб турган икки параметр заррача учун Рейнольдс сони ва Шильдс параметрини кўрсатади.

Текис туб остига эга бўлган бир йўналишли оқимнинг g_* динамик тезлиги қуйидагича аниқланади:

$$g_* = (gRI)^{1/2}, \quad (9)$$

бу ерда R -гидравлик радиус.

Тўлқинли оқимлар учун динамик тезликни аниқлаш анча мураккаб бўлгани учун (8) тенгламани қуйидаги кўринишда қайта ёзиш қулай бўлади: қисқа тўлқинлар учун

$$\Pi_A = f\left(\frac{g_\delta D}{\nu}, \rho \frac{g_\delta^2}{\gamma_s D}, \frac{\rho_s}{\rho}, \frac{\alpha_\delta}{D}\right); \quad (10)$$

узун тўлқинлар учун

$$\Pi_A = f\left(\frac{\bar{g}D}{\nu}, \rho \frac{\bar{g}^2}{\gamma_s D}, \frac{\rho_s}{\rho}, \frac{d}{D}\right). \quad (11)$$

Бу ўлчамсиз нисбатлардан қисқа тўлқинлар модели учун характерли узунлиги сифатида α_δ дан фойдаланиб қуйидаги модель масштабларини ҳосил қилиш мумкин:

$$n_\nu = n_\rho = 1;$$

$$n_{g_s} n_D = 1; \quad (12)$$

$$n_D \cdot n_{\gamma_s} = n_{g_s}^2; \quad (13)$$

$$n_{\rho_s} = n_\rho = 1. \quad (14)$$

$$n_D = n_{\alpha_D} = 1. \quad (15)$$

Бу тенгламалар натура ва моделда олинган қийматларнинг Шильдс диаграммасининг бир нуктасида тушишини таъминлайди., яъни оқизиклар ҳаракати натурада қандай ўрин тутган бўлса, моделда ҳам шундай ўрин тутиши ўрнатилади.

Агар ρ_s / ρ нинг таъсири кам бўлса, суюқлик ва оқизиклар учун зичлик масштаблари (14) тенглама билан ўрнатилади. Агар ρ_s / ρ нинг таъсири катта бўлса, у ҳолда модель тўғри келмайди.

Туб ости текис бўлган, яъни туб ости гряд шакллари ҳисобга олинмайдиган ўзанлар учун

$$n_D = \bar{n}^{1/2} \cdot \bar{N}_{K_s}^{1/7}, \quad n_{\gamma_s} = n^{3/2} \cdot N_{K_s}^{3/7} \quad (16)$$

Ҳаракатдаги туб ости грядлари учун

$$n_{K_s} = n_D \quad (17)$$

Бундан (16) қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$n_D = n^{-5/16} \text{ ва } n_{\gamma_s} = n^{-5/16} \quad (18)$$

Қатор тадқиқотчилар гряд коэффицентини киритадилар, яъни $T' = \alpha T$,

бу ерда – оқизикларни ҳаракатга келтирувчи эффектив уринма кучланиш.

Йирик оқизикларни моделлаштиришда Шильдс диаграммасидан Re_{ν_D} таъсири остида

$$Re_{\nu_D} = \frac{\nu_* D}{\nu} > 100, \quad (19)$$

яъни (12) тенгламани ҳисобга олмаса ҳам бўлади ва (13) ва (15) тенгламалар қуйидаги кўринишларни оладилар:

$$n_{\gamma_s} = \frac{n_{v_*}^2}{n_D} = N_{K_s}^{2/7} \text{ и } n_D = n_{a_s} = n, \quad (20)$$

бу ерда N_{K_s} - йигинди ғадир-будирликка тегишли.

Таҷрибаларнинг кўрсатишича, грядларнинг баландлиги Δ ва узунликлари λ_p асосан α_δ/D нисбатга боғлиқ бўлади. Бунда грядлар ўлчамларининг масштаби тахминан моделлаштириш масштабига бўйсунди ва $n_{\gamma_s} \approx 1$.

Алоҳида заррача атрофидаги оқим турбулент бўлиб ҳисобланмайдиган майда қумлар учун (12) ва (15) тенгламалар карама-қарши бўлади. Бу ҳолда масштаб эффекти чуқурроқ тадқиқотланиши керак.

Оқизиклар транспортининг масштаби қуйидаги тартибда ўрнатилади:

$$\frac{q}{v_* D} = \varphi_2 \left(\frac{v_* D}{\nu}, \frac{\rho v_*^2}{\gamma_s D}, \frac{\rho_s}{\rho}, \frac{\alpha_\delta}{D} \right), \quad (21)$$

бу ерда q – бирлик вақт ичида бирлик эндан транспорт қилинадиган қаттиқ материал ҳажми.

Юқорида ифодаланган ўхшашликка кўра қуйидагини ҳосил қилиш мумкин:

$$n_q = n_{v_*} n_D = m_q \quad (22)$$

Бу ҳолатда фақат m_q қиймати учун моделни яшаш мумкин.

Шильдс эгри чизигининг турбулент зонасида фойдаланиладиган тенгликни v_* натижавий силжитиш кучланиши эмас ва бу системани кенгайтириш учун қуйидагини ёзиш керак бўлади:

$$\frac{q}{\alpha^{1/2} v_* D} = \varphi \left(\frac{\alpha^{1/2} v_* D}{\nu}, \frac{\rho \alpha v_*^2}{\gamma_s D}, \frac{\rho_s}{\rho}, \frac{f}{p} \right) \quad (23)$$

Бу эса тенглик масштабларига тўлароқ эга бўлишни тақозо этади:

$$n_\alpha^{1/2} n_{v_*} n_D = 1; n_\alpha n_{v_*}^2 = n_{\gamma_s} n_D; n_q = n_\alpha^{1/2} \quad (24)$$

ёки

$$n_\alpha^{1/2} n_{v_*} = \frac{1}{n_D}; n_{\gamma_s} = \frac{n_\alpha n_{v_*}^2}{n_D} = \frac{1}{n_p^3}; n_q = 1 \quad (25)$$

Юқоридаги тенгликларда масштаб q солиштира сарфни ўзгартирмайди деб қаралади ва уларнинг келиб чиқиши $n_\alpha = 1$ шарт билан чегараланади. Бу ерда шуни таъкидлаш керакки, тўлқинли ва аралаш оқимлар билан бўладиган оқизикларнинг транспорти кўп ҳолатларда тезлик, аралашуш ва заррачаларнинг тезланиш ассимметриясига боғлиқ бўлади. Бу ассимметрия тўлқин шакли ва нисбий чуқурликнинг h/λ функцияси бўлиб ҳисобланади. Кўп ҳолатларда тўлқин шаклини моделлаштириш мумкин эмас, h/λ эса моделлаштирилади.

Юқорида айтиб ўтилгандек, оқимга тўлқинлар таъсири остида боғланмаган оқизиклар ҳаракатини моделлаштириш маълумки, аҳамиятсиз муаммо эмас. Бу масалага доир кўпгина тадқиқотлар бағишланган бўлиб, уларда турли моделлаштириш қонуниятлари таклиф этилган [1,4,5,6,9]. Муаммо асосан оқизиклар масштабини аниқлаш билан боғлиқ бўлган. Агар моделда оқизиклар ўлчамлари жуда ҳам кичик бўлса, уларнинг хоссалари ўзгаради. Масалан, улар боғланган оқизикларнинг хоссаларини ўзларига мужассам этишлари мумкин ва унда оқимга тўлқинлар таъсири остида бўладиган оқизикларнинг аралашуви натурадаги каби бўлмасдан бошқача бўлади.

Ишда оқизикларнинг асосий параметрларини моделлаштириш қуйидагилар:

- D_{50} оқизикларнинг ўртача диаметри;
- материал оғирлиги;
- гидравлик йириклик;
- оқизиклар қўзғалиши бошланишини аниқлайдиган Ўильдс параметри.

Моделлаштириш масаласининг мураккаблигини, шунингдек, у ишнинг асосий масаласи бўлиб ҳисобланмаслигини эътиборга олиб, биз қуйидаги соддалашган ёндашувдан фойдаландик. Тўлқинлар учун :

- Фруд қонунининг бажарилиши;
- h/λ тўлқин қиялигини моделлаштириш.

Унда модель бузилмаган бўлиши керак. Кўпгина ишларда W гидравлик йириклик тўлқинли профил шаклланишининг масаласини ечишдаги муҳим параметр бўлиб ҳисобланади.

Шу сабабли, моделда параметрнинг сақланишини таъминлаймиз, яъни $n_h = n_\ell$ ва $n_T = n_\ell^{1/2}$ бўлгани учун $n_{(h/wT)} = 1$ ёки $n_w = n_\ell^{1/2}$.

Агар гидравлик йириклик Стокс зонасига тегишли бўлса, унда

$$w = \frac{1}{18} \frac{D_{50} g (\gamma_s - \gamma_w)}{\nu \gamma_w}, \quad (26)$$

бу ерда γ_s , γ_w - мос равишда оқизиклар ва сувнинг солиштирма оғирлиги; ν - кинематик қовушқоқлик коэффициент. Хусусан, натура ва моделда бир хил материални ишлатишда қуйидагига эга бўламиз:

$$n_w = n_\ell^{1/2} = n_{D_{50}}^2 \quad (27)$$

ёки

$$n_{D_{50}} = n_\ell^{1/4}. \quad (28)$$

Масалан, $n_\ell = 1/10$ чизиқли масштабни модел учун оқизиклар ўлчамининг кичрайиши фақат 1/1,78 қийматни ташкил этади. $n_\ell = 1/100$ чизиқли масштабни модел учун эса моделда оқизикларнинг медиан ўлчамининг кичрайиши 1/1,316 қийматни ташкил этади.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган ностационар оқимларни гидравлик моделлаштириш усулидан ер ўзанли машина каналларини, деривацион каналларни, ирригация ва мелиорация каналларини ҳамда сув омборларини моделлаштиришда фойдаланиш мумкин.

REFERENCES

1. Боровский В.П. Волновая модель профиля скорости. // Мелиорация и водное хозяйство. 2007, №4, с.55-59.
2. Бровченко И. А., Мадерич В. С. «Двумерная Лагранжева модель переноса много фракционных наносов в прибрежной зоне моря». Прикладная гидромеханика. 2005. Том 6 (78), № 1, 1-9.
3. Чалов Р.С. Русловые процессы (русловедение). –Инфра-М. М., 2017, 568 с.
4. Чекин А.Л. Математика и информатика. Часть 1. Учебное пособие– М.:МПУ, 2019. 236 с.
5. Штеренлихт Д.В. Гидравлика. – Лань, М., 2015, 640 с.
6. Эшев С.С. Расчет деформируемых больших земляных каналов в условиях нестационарности водного потока. Ташкент. ” Voris nashriyot”, 2018. -187с.
7. Эшев С.С., Рахимов А.Р., Гайимназаров И.Х. Влиянии волновых потоков на деформаций русел каналов: Монография. – Т.: Издательство «Voris nashriyot», 2021, 189 с.

-
8. Jonsson I.G., Skovgeard O., Jacobsen T.S. Computation of longshore currents, Proc, Const. Eng. Cong., 1974, pp. 699...714.
 9. Eshev S.S., Rahimov A.R., IG'oyibnazarov.X., Latipov Sh.A.. Generation of Wind Waves in Large Streams. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 01, 2020. -Pp. 518-525.
 10. S.S.Eshev, A.N.Xazratov, A.R.Rahimov, Sh.A.Latipov. Influence of wind waves on the flow in flowing reservoirs. IIUM Engineering Journal, Vol. 21, No. 2. 2020 <https://doi.org/10.31436/iiumej.v21i2.1329>. -Pp. 125-132. (05.00.00; № 6)

ASTROFIZIKADAGI KOMPAKT OB'EKTLAR

Hoshimov Husanboy Anvarjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Bu ishda kompakt ob'ektlar haqida ma'lumot beriladi. Astrofizikadagi kompakt ob'ektlarning o'zaro bog'liqligi va kelib chiqish jarayoni tushuntiriladi. Shuningdek, oq mitti, neytron yulduz, qora o'ra haqida malumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kompakt obyekt, qora o'ra, neytron yulduz.

АННОТАЦИЯ

В данной работе приведены сведения о компактных объектах. Объясняется взаимосвязь и процесс возникновения компактных объектов в астрофизике, приводятся сведения о белых карликах, нейтронных звездах и черных дырах.

Ключевые слова: компактный объект, черная дыра, нейтронная звезда.

ABSTRACT

In this work, information is given about compact objects. The interrelationship and origin process of compact objects in astrophysics is explained. Information about white dwarfs, neutron stars, and black holes is also presented.

Keywords: Compact object, black hole, neutron star.

KIRISH

Kompakt ob'ektlar tarifiga ko'ra "ixcham" ma'nosini anglatadi. Astrofizikada esa kompakt ob'ektlar deganda oq mittilar, neytron yulduzlar va qora o'ralar tushuniladi. Barcha kompakt ob'ektlar radiusiga qaraganda judda katta massaga va yuqori zichlikga ega. Yulduzlar o'z evolyutsiyasining oxirida massalarining katta kichikligiga qarab oq mittilarga, neytron yulduzlar yoki pulsarlarga aylanishi yoki qora o'ra bo'lib qolishi mumkin.

$$\eta = \frac{U}{E} = \frac{GMm}{rmc^2} = \frac{GM}{rc^2} \quad (1)$$

	Ob'ekt turi	Massa (M) ($M_{\odot}$)	Masofa R. (km)	Kompaktlik k
	Yer	3×10^{-6}	6 000	7×10^{-10}
	Quyosh	1	696 000	2×10^{-10}
	Oq mitti	$\sim 0.1 \rightarrow 1.4$	$\sim 10\,000$	$10^{-4} \rightarrow 10^{-3}$
	Neytron yulduz	$\sim 1 \rightarrow 3$	~ 10	$\sim 0.2-0.4$
	Yulduz	≥ 3	8.9	1

	qora o'rasi			
	Superm assiv qora o'ra	$\sim 10^6 \rightarrow 10^9$	20 AU	1

1-jadval. Bazi ob'ektlarning kompatlilik darajasi ko'rsatilgan

Yadro yonilg'si yonib bo'lgan yulduzning to'liq energiyasi E yulduz radiusining funksiyasi ekanligini aniqlaymiz. Bunday yulduz, yadro yonilg'isi to'liq yonib bo'lganidan keyin ham, nurlanishda davom etadi va $E(R)$ energiya minimal qiymatga erishmaguncha siqiladi. Sistemaning to'liq energiyasi zarrachalarning $n < E_K >$ umumiy kinetik energiyasi bilan W gravitatsion potentsial energiyaning yeg'indisiga teng bo'ladi:

$$E(R) = n < E_K > + W = E_K + W \quad (2)$$

$E_K = n < E_K >$ - sistemaning to'liq kinetik energiyasi. Massasi M ga teng bo'lgan sferik qobiqning gravitatsion potentsial energiyasi $W = -\frac{GM^2}{2R}$ ga teng, bir jinsli qattiq shar uchun esa

$$W = -\frac{3}{5} \frac{GM^2}{R} \quad (3)$$

bo'ladi.

Yulduz massa soni A ga teng bo'lgan atomlardan tashkil topgan va undagi nuklonlarning to'liq soni n ga teng bo'lsa, yulduzda n/A ta yadrolar bo'ladi. Xar bir yadro Z protonlar va $A-Z$ neytronlarga ega, shuningdek, $x = \frac{Z}{A} \cong 1/2$, ya'ni yadrodagi praton va neytronlar soni taxminan o'zaro teng bo'lsin. U holda yulduzdagi elektronlar (pratonlar) soni $n_e = xn$ ga, yulduzning to'liq massasi esa $M \approx nm_p$ ga teng bo'ladi ($m_p = m_n$).

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Agar yulduzning massasi $0.6M_q$ dan katta bo'lsa, uning so'ngi moddasi avvalo elektron va yadrolardan iborat aynigan norelayativistik gazga so'ngra esa relyativistik gazga aylanadi. Norelyativistik xolda elektron va yadrolarning kvantmexanik energiyasi. Shuningdek yulduz shunchalik sovigan bo'lsinki uning issiqlik energiyasini ham kvantomehanik energiyasiga nisbatan hisobga olmaslik mumkin bo'lsin. U holda yulduzning to'liq energiyasi

$$E_f = \frac{p^2 f}{2m} = \frac{h^2}{8m} \left(\frac{3}{8\pi} \frac{n}{V} \right)^{\frac{2}{3}} \quad (4)$$

munosabat bilan aniqlanadi, ammo massa ifodaning maxrajida bo'lgani uchun yadrolar energiyasini elektronlar energiyasiga nisbatan xisobga olmaslik mumkin bo'lsin. U holda yulduzning to'liq energiyasi 2,3,4 ifodalardan

$$E(R) = n_e \langle E_K \rangle_e + W = \frac{3}{5} n_e \langle E_f \rangle_e - \frac{3}{5} \frac{GM^2}{R} \quad (5)$$

ga teng bo'ladi $(E_f)_e$ o'rniga 3 ifodaning birinchisini (m ni m_e ga n ni xn ga almashtirgandan so'ng) qo'yib, $V = (4/3)\pi R^3$ desak (5)ni quydagi

$$E(R) = E_K + W = \frac{3}{5} \frac{xn}{R^2} \frac{h^2}{8m_e} \left(\frac{9}{4\pi^2} xn \right)^{\frac{2}{3}} - \frac{3}{5} G \frac{n^2 m_p^2}{R} \quad (6)$$

ko'rinishda yozamiz. Yadro yonilg'isi to'liq yonib bo'lganidan keyin ham yulduz nurlanishda davom etadi va uning energiyasi uzliksiz kamayib boradi. Energiya minimal qiymatga erishganida yulduzda muvozanat yuzaga keladi. Bu holda yulduzning (n/V) zichligi shu darajada kattalashadiki $p = \frac{h^2}{20m} \left(\frac{3}{\pi} \right)^{\frac{2}{3}} \left(\frac{n}{V} \right)^{\frac{4}{3}}$ bilan aniqlanuvchi kvantmehaniq bosim gravitatsion kolapisni to'xtatishga yetarli bo'ladi-yulduz oq mittiga aylanadi. Yulduz energiyasi minimal qiymatiga erishganda shu darajada sovigan bo'ladiki, issiqlik energiyasini xisobga olmaslik va (6) munosabatdan foydalanish mumkin bo'ladi. Energiyaning minimal qiymatini topish uchun $dE/dR=0$ tenglamani yechib,

$$R_{min} = \frac{xh^2}{4m_e} \left(\frac{9}{4\pi^2} xn \right)^{\frac{2}{3}} \frac{1}{Gnm_p^2} \quad (7)$$

minimal radius topiladi. Buni 6 ga qo'yib shu narsa aniq bo'ldiki $R=R_{min}$ gacha siqilgan yulduzning minimal energiyasidagi gravitatsion potensial energiyaning ulushi kinetik energiyadan ikki marta katta bo'ladi. Minimal energiya ifodasi

$$E_{min} = E(R_{min}) = -\frac{3}{5} G^2 n^3 m_p^4 \frac{2m_e}{xh^2} \left(\frac{4\pi^2}{9xn} \right)^{\frac{2}{3}} \quad (8)$$

dan ko'ramizki, u manfiy shuning uchun ham bu holda yulduz muvozanat xolatda bo'ladi. Oq mittilarning o'rtacha parametrlari quydagicha : massa- $1.2 \times 10^{30} kg$, radius-9000km, o'rtacha zichlik - $400 \frac{kg}{sm^3}$ erkin tushish tezlanishi - $10^6 \frac{m}{m^2}$ ikkinchi kosmik tezlik - $4000 \frac{km}{c}$ tartibida. Ko'ramizki, oq mittining o'lchamlariga yaqin ,ammo uning massasi Yer massasidan million marta katta. Tekshirishlarning ko'rsatishicha, yadro yonilg'si yonib bo'lgan massiv yulduzlar ($M \cong 2.5 M_q$) ning gravitatsion siqilishi ulardagi modda zichligi atom yadrosiga tegishli $10^{14} \div 10^{15} \frac{g}{sm^3}$ zichliklarga yetguncha davom etadi. Bu jarayon davomida yadrolar pratonlar va neytronlarga ajralishdi. Aynigan elektronlarning energiyasi

bunday zichliklarda shunday kattalashadiki, ularning pratonlar bilan o'zaro tasirlashishi natijasida neytron va neytrinolar xosil bo'ladi:



Shu tufayli yulduz moddasidagi neytronlar miqdori sezilarli ortadi. Aynigan neytron Fermi-gazining kvantomexanik bosimi gravitatsion kolapisini to'xtatishga yetarli bo'ladi, shu tariqa neytron yulduz paydo bo'ladi. Neytron yulduzlar quydagi o'rtacha parametrlarga ega massasi $m = 2 \times 10^{30} kg$ (quyosh massasi tartibida), radiusi $10 \div 20$ km, zichligi $2 \times 10^{14} \frac{g}{sm^3}$ minimal aylanish davri $0.001c$, ikkinchi kosmik tezlik $(0.4 \div 0.5)c$ neytron yulduzlardagi modda zichligi, oq mittilar zichligi uchun topilgan

$$E(R) = \frac{3}{4} \frac{x n}{R} \frac{hc}{2} \left(\frac{9}{4\pi^2} x n \right)^{\frac{1}{3}} - \frac{3}{5} G \frac{n^2 m_p^2}{R} \quad (10)$$

ifodaga o'xshash

$$(p_r)_n = \frac{8\pi m_p}{3(1-x)} \left(\frac{m_p c}{h} \right)^3 = \frac{6 \times 10^{15}}{1-x} g/sm^3 \text{ formula bilan aniqlanadi. Neytron}$$

yulduz yulduzning to'liq energiyasi undagi neytronlar va elektronlarning to'liq kinetik energiyalari $(E_K)_e$ lar bilan gravitatsion potensial yeg'indisiga teng.

$$E(R,x) = (E_K)_n + (E_K)_e + W = \frac{3}{5} \frac{(1-x)n}{R^2} \frac{h^2}{8m_p} \left[\frac{9}{4\pi^2} (1-x)n \right]^{\frac{2}{3}} + \frac{3}{4} \frac{x n}{R} \frac{hc}{2} \left(\frac{9x n}{4\pi^2} \right)^{\frac{1}{3}} - \frac{3}{5} G \frac{n^2 m_p^2}{R} \quad (11)$$

Massasi $(M_{kr})_n$ dan katta bo'lgan neytron yulduzlar barqaror bo'lmasdan siqilishda davom etadi va oxir oqibatda qora o'raga aylanishi mumkin. Agar barcha yetarli massiv o'ta yangiliklarning portlashi qora o'raga olib kelganda edi, bizning galaktikamizdagi qora o'ralar soni bir necha o'n, xatto yuz millionga yetishi mumkin edi. Qora o'ralar mavjudligi xaqidagi fikr Eynshteyn tenglamalarining Shvartsschild tomonidan topilgan yechimlaridan topilgan. M massali yulduzdan nurlanuvchi $m = \frac{E}{c^2}$ fotonning yulduz gravitatsion maydonidagi potensial energiyasi $W = -GmM/R$ ga teng bo'ladi. Bunda E fotonning energiyasi. Foton yulduzdan chiqishda ana shu gravitatsion maydondagi potensial energiyasi

$$E > GmM/R \quad (12)$$

agar yetarli katta massa juda kichik hajimga yeg'ilgan bo'lsa, qandaydir $R=R_0$ masofada

$$E = G \frac{Mm}{R_0} = G \frac{M}{R_0} \frac{E}{c^2} \quad (13)$$

tenglik bajarilishi mumkin bu tenglikdan $R_0 = G \frac{M}{c^2}$ M massali o'ta zich ob'ektdan $R < R_0$ masofalarda bo'lgan hech qanday narsa hatto fotonlar ham uning gravitatsion tortishish kuchini yengib chiqib ketta olmaydi, demak tashqi kuzatuvchi uchun $R=R_0$ masofagach siqilgan ob'ektlar absalyut qora bo'ladi. Umumiy nisbiylik nazariyasi bajariluvchi aniq xisoblashlar R_0 masofa uchun $r_s = 2R_0 = \frac{2GM}{c^2}$ ifodani beradi bunda r_c shvartsshil radiusi yoki gravitatsion radius, radiusi r_c ga teng bo'lgan sfera hodisalar gorizonti deb yuritiladi. O'zining gravitatsion radiusi o'lchamigacha siqilgan jism o'ziga keluvchi har qanday signalni yutishi bilan o'zidan hech qanday signal chiqarmaydi. Bunday ob'ektlar qora o'ralar deb ataladi. Quyosh massasiga teng bo'lgan ob'ekt uchun $r_c = 3\text{km}$, $\rho_c = 2.5 \times 10^{16} \frac{\text{g}}{\text{sm}^3}$ ga yetadi. Ixtiyoriy jism uchun r_c va ρ_c lar

$$\rho_c = 2.5 \times 10^{16} \left(\frac{M}{M_q} \right)^2, \quad r_c = 3 \left(\frac{M}{M_q} \right) \quad \text{munosabat o'rinli bo'ladi.}$$

REFERENCES

1. Cosimo Bambi (10 Jun 2019) Astrophysical Black Holes: A Review arXiv:1906.03871v1 [astro-ph.HE]
2. A.O'.Rahimov, B.O.Otaqulov(1986) Maxusus nisbiylik nazariyasi va umumiy nisbiylik nazariyasi elementlri.
3. Daniela Pugliese and Hernando Quevedo (1 Apr 2022) Extracting information on black hole horizons arXiv:2204.00481v1 [gr-qc]

ОРИФА АЁЛЛАР ТАВСИФИ ҲАЗРАТ НАВОИЙ ТАЛҚИНИДА

Ф.ф.д. Юнусова Г.С.

Истамова Г. Х.

БухМТИ “Ўзбек тили ва адабиёти” кафедраси тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида орифа аёллар тўғрисидаги Абдулқодир Гилоний билан боғлиқ нақллар талқин ва таҳлил қилинган, авлиё зотларнинг маънавий-руҳий жиҳатдан ўзаро боғлиқлиги, шунингдек, кашфу кароматлари хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: тазкира, нақл, тариқат, кашф, каромат, валий, ориф, зоҳир, ботин.

АННОТАЦИЯ

В данной статье интерпретируются и анализируются повествования мудрецов об Абдулкадире Гилани в комментарии «Насайим уль-мухаббат», рассматривается духовная взаимозависимость святых, а также пророчества открытия.

Ключевые слова: тазкира, накл, тарикат, кашф, каромат, вали, ариф, захир, ботин.

ANNOTATION

This article interprets and analyzes the narrations of wise women about Abdulkadir Gilani in the commentary "Nasayim ul-muhabbat", discusses the spiritual interdependence of saints, as well as the prophecies of the discovery.

Keywords: tazkira, naql, tariqat, kashf, karomat, waliy, arif, zahir, botin.

КИРИШ

“Насойим ул-муҳаббат”да 770 нафар авлиё ва ориф зотларнинг ҳол, мақом, мартабалари зикр қилинган. Маълумки, маърифат ва фано тушунчалари бир-бирини тақозо қилади, солиқ фано ҳолатига етгач, барча тўсиқлар бартараф бўлиб, унга маърифат сирлари очилади. Моддий олам билан боғлиқ нарсаларни ўрганишда илм ва ақл зарур, аммо тафсилий билиш жараёнида далил исбот билан эмас, ҳиссий билиш орқали фанога эришади. Файласуф Г.Наврўзованинг таъкидлашича: “Бу ирфоний жараёнда ақл эмас, руҳий билиш, қалб кўзи

асосий ўринни эгаллайди. Бу “кўз” билан ғайб олами сирларини кўриб бўлади”¹⁵⁵

“Ғавс ул-аъзам”, “Қутби Раббоний”, “Пири дастгир” номи билан машҳур бўлган Саййид Муҳйиддин Абдулқодир ал-Гилоний ҳаёти, қароматлари тўғрисида хабар берувчи кўплаб манбалар мавжуд. Унинг “Муҳйи” таҳаллуси билан форс тилида ёзилган девони¹⁵⁶ ва бошқа асарлари¹⁵⁷ ўзбек тилига таржима қилинган. Шунингдек, бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Булар орасида мисрлик олим Юсуф Зайдоннинг “Девони Абдулқодир ал-Жийлоний” номли тадқиқоти ҳам бор.

Абдулқодир ал-Гилоний (ал-Жилоний) (ваф. 1166 й.) таъсис этган қодирия тариқати дастлабки тариқатлардан бири бўлиб, XII-XIV асрларда тасаввуфдаги асосий 12 тариқат (рифоия, яссавия, шозилия, суҳравардия, чиштия, кубравия, бадавия, қодирия, мавлавия, бектошия, халватия, нақшбандия)дан бири саналади. Мазкур тариқат аъзолари турли ижтимоий табақага мансуб бўлиб, улар жамоа бўлиб (самоъ, хадра), овоз чиқармасдан алоҳида (зикри хафий) ҳолда ҳамда баланд овозда умумий (зикри жалий) зикр тушишган. Тариқат аъзолари бошқалардан ажралиб туриш учун ўзларига хос кийинишган. Бошларидаги кигиз телпакчада қодирийларнинг тимсоли – уч қатор гулбаргли яшил гул бўлган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Инсон камолоти масаласига асосий мақсад сифатида қараладиган тасаввуф таълимотида инсон ботиний ва зоҳирий олами уйғун илоҳий мавжудот деб талқин қилинади. Девонда айна шу ҳол яққол кўзга ташланади.

Эй дўст, Муҳйиддин мегуфт, ки эй ошиқ

Гар ту талабе дори бедорй шабҳо гў.

Мазмуни:

Эй дўст, сенга айтар бу Муҳйиддин ошиқ,

Бедорлик талаб қилсанг, уни доим тунда де.

Ғазалнинг мақтаъсида шоир инсонларга қарата “Эй дўст” деб мурожаат қилади. Хўш, бу дўст қандай инсон? У қалбида илоҳий ишқ жўш уриб турадиган ошиқ. Яъни, қалбида илоҳий ишқ бўлган инсон авваламбор, ўзига ўхшаган бошқа инсонни севиши, ардоқлаши мумкин ёки ўзига ўхшаган

¹⁵⁵ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод.Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ва таржимон фалсафа фанлари доктори, профессор Г.Н.Наврўзова. Т.: “Sano-standart”, 2019. 14-б

¹⁵⁶ Абдулқодир ал-Гилоний. Ғазалиёт. Таржима ва сўнг сўз муаллифи Г.Юнусова.Т.: Мумтоз сўз -2018.-166 б.

¹⁵⁷ Абдулқодир ал-Гилоний.Сиррул-асрор.Мактубот. (таржимон: О.Жўрабоев) – Т.: Мовароуннахр, 2005

инсонни севадиган банда Аллоҳни севиши мумкин ва бундай инсон илоҳий-руҳий сифатларни эгаллаши мумкин. Байтда шу илоҳий сифатларга эга бўлишни истаган ошиқ талабларни тунда бедор ва огоҳ туриб сўраши лозим дея таъкидланади.

Давр орифларининг саййиди, кейингиларнинг қибласи деган муборак рутба билан шарафланган Шайх Абдулқодир Гилоний тўғрисида Алишер Навоийнинг “Насойим ул муҳаббат” тазкирасида бир қатор муҳим маълумотлар келтирилган. Ҳазрат Навоий тариқат раҳбари, ҳақиқат таржимони, зоҳир ва ботин илмларида барча улуғ шайхларнинг устози, орифлар йўлбошчиси, солиқлар таянчи, раббоний олим Шиҳобуддин Абу Ҳафс Умар б. Муҳаммад Бакрий Сухравардийнинг шайх Абдулқодир Гилоний суҳбатига эришганлигини қайд этади. Ушбу фикрлар Абдурахмон Жомий ва Имом Ёфийий тазкираларидаги маълумотларга асосланган. Шунингдек, тазкирада замонасининг таниқли авлиёуллоҳларидан бири шайх Бақо б. Баттунинг Шайх Абдулқодир Гилонийга ихлос ва эътиқод билан хизмат қилганлиги ҳам баён қилинган.

Шайх Муҳйиддин Арабийнинг эса “хирқалари нисбати бир восита била” шайхга ва яна бир нисбатлари бир восита била Хизр алаҳиссаломга етиши қайд этилган. Тазкирада “оёти зоҳира ва мақомоти фохира” соҳиби бўлган Иброҳим ибн Миъсор Жаъбарий ҳақидаги нақлда шайхнинг “Мен дарахт шохларида хурсандчилик қилувчи полопонлар булбулиман ва самоларда оқ лочинман”, - деган сўзлари келтирилган. Бу сўзлар Шайх Абдулқодир Гилонийнинг тариқатда эришган ҳол ва мақомини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Ҳазрат Навоий Шайх Абулҳасан Фурайсийнинг тўрт авлиё зотнинг “ўз қабрлариға тасарруф қилурлар, андоқки, ихё қилурлар” деган сўзларини зикр қилади ва бу зотлар Ҳаёт ибн Қайс Ҳарроний, Шайх Маъруф Кархийдур, Шайх Абдулқодир Гилоний ва бири Шайх Уқайлий Манбижий эканлигини таъкидлаб кўрсатади¹⁵⁸

Маълумки, тазкирада 35 нафар ориф аёлларнинг ҳам ҳаёт тарзи, кашфу кароматлари зикр қилинган, уч нафар орифа аёллар билан боғлиқ нақлларда бевосита ва билвосита шайх Абдулқодир Гилонийнинг номи тилга олинган.

Нақл қилинишича, Гилонда қурғоқчилик бўлади. Халойиқ истиско (ёмғир сўраш намози) га чиқадилар, бироқ ёғин ёғмайди. Чорасиз қолган халқ Умми

¹⁵⁸ А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 17-том. Насойим ул-муҳаббат. ЎзР. ФА. «Фан» нашриёти, Тошкент — 2001.

Муҳаммаднинг олдида келиб, ундан ёмғир дуосини тилашади. Шунда Умми Муҳаммад уйининг эшикин супуради ва шундай дейди: Эй бор Худоё, мен супурдум, Сен сув сеп! Оз фурсат ўтгач, ёмғир ёға бошлайди. Мана шу ориф аёл шайх Абдулқодир Гилонийнинг аммаси эди.

Тазкирада Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Гилоний Жорияи Ҳабашия билан учрашганлигини Навоий қуйидагича баён қилади. Шайх Бағдоддан ҳажга отланади, йўлда унга Шайх Аддий ибн Мусофир унга ҳамсафар бўлади. Йўлда уларга юзига парда тортилган Жорияи Ҳабашия учрайди ва ундан қаердан эканлигини сўрайди. Абдуқодир, Ажамданман, -- деб жавоб қайтаради. Шунда у, бугун мени оғир аҳволга солиб қўйдинг, дейди. Бунинг сабабини сўраган йигит (Абдулқодир Гилоний) га шундай изох беради: бу соат Ҳабаш билодидин эрдим. Манга мушоҳада тушдики, Тенгри таоло сенинг кўнглунгга тажалли қилди ва санга атое қилдики, бу тойифадин мен билурлардин ҳеч кимга мундоқ ато қилмайдур. Тиладимки, сени кўргаймен. Ва деди: мен бу кун сизинг биламан ва сизинг била ифтор қилурмен. Ва юруди. Ва ул водийнинг бир ёнидин ва биз яна бир ёнидин борур эрдуқ. Чун оқшом бўлди, кўкдин бир табак инди, анда олти рағиф сиркаву сабзи била. Жорияи Ҳабашия дедикки, Алҳамдулиллаҳил лазий акромани ва акрома зойфа – мени ва меҳмонларимни эъзозлаб сийлаган Аллоҳга ҳамд бўлсин!¹⁵⁹

Шу кеча уларнинг ҳар учовига иккитадан кулча ва уч обдаста сув тушади, сувнинг лаззати шу даража эдики, дунё сувларига асло ўхшамас эди. Шундан сўнг аёл улардан ажралиб кетади.

Маккада тавоф пайтида шайх Аддийда тажалли, яъни нури илоҳийнинг жилва қилиши юз беради ва у беҳуш бўлиб йиқилади. Уни ўлди деб гумон қиладилар... шунда Абдулқодир Жорияи Ҳабашийя унинг тепасида турганлигини ва унга қарата “Сени бу ҳолга тушириб, ўлдирганнинг ўзи тирилтиради” деганини эшитиб қолади.

Кейин тавоф пайтида Шайх Абдулқодир Гилонийга тажаллий пайдо бўлади ва у ўзига қаратилган хитобни эшитади: “Эй Абдулқодир, зоҳир тажридини қўй, тавҳид тафридини лозим тут ва эл нафъи учун ўлтурки, бизга хос бандалар борки, тиларбизки, аларни сенинг илгингда қурбимиз шарафиға еткурурбиз”¹⁶⁰

¹⁵⁹ А.Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 17-том.Насойим ул-муҳаббат.ЎзР. ФА.«Фан» нашриёти, Тошкент —2001.492- б

¹⁶⁰ А.Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 17-том.Насойим ул-муҳаббат.ЎзР. ФА.«Фан» нашриёти, Тошкент —2001.493-б.

Жория шундай дейди: эй йигит, билмасмусанки, бу ниманинг нишонасидур? Агар бошингда нурдан қаср қурубдурлар ва малоикалар осмонгача учиб, сенинг атрофингда айланурлар. Барча авлиёларнинг кўзлари сенинг бу мақомингдан хира тортибдурлар. Ва барчалари шу мақомга етиш орзусидалар. Шайх шундан кейин Жорияи Ҳабашийя кетганлигини ва уни қайтиб кўрмаганлигини нақл қилган.

Мана шу башоратнинг амалга ошганлиги Шайх Абдулқодир Гилоний муриду асҳобидин бири Имраъатун Исфаҳония билан боғлиқ нақлда келтирилган. Унда шайх кашфу каромат соҳиби, авлиёуллоҳ сифатида талқин қилинган¹⁶¹

Инсон маънавий ахлоқий жиҳатдан покланса, тана ва рух ўртасида уйғунликка эришса, комилликка эришади. Зоҳири – моддий олам, ботини – руҳий оламга тегишли бўлган инсон шу икки асосни мувозанатга келтирса, илоҳий сифат касб этади. “Инсон менинг, мен эса унинг сириман” деган эътирофга лойиқ бўлади.

Мазмун ва шакл, пайдолик ва пинҳонлик оламдаги турли нарса, ҳодиса ва жараёнларнинг диалектикасини ўрганишда, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатларни билишда муҳим ўрин тутадиган кетегория, инсоннинг шакли унинг пайдолигида бўлса, мазмуни пинҳоний, кўзга кўринмайдиган хислат ва фазилатлардадир. Буни Абдулқодир Гилоний қуйидагича ифодалайди:

Зоту сифату исмам чун халқ ба зоҳир кард,
Ҳар кавну абад бингар кони мазҳар ашё гў.
Мазмуни:

Зоту исмим сифатинг чун халққа зоҳир қилдим,
Абадий ҳар борлиқни кони мазҳар ашё де.

Ҳазрат Навоий эса Аллоҳнинг зоти, сифат ва исмларини Аллоҳ яратган махлуқотларда сингдирилганлигини ўзгача бир шаклда бадиий талқин қилганлигини кўрамыз:

Сени топмоқ бәсе мушқилдурур, топмаслиғ осонким,

¹⁶¹ А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 17-том. Насойим ул-муҳаббат. ЎзР. ФА. «Фан» нашриёти, Тошкент — 2001. 493-б

Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо¹⁶²

ХУЛОСА

Кўриниб турибдики, Абдулқодир Гилоний ва Навоийнинг фалсафий, илоҳий-ирфоний қарашлари муштарак. Ориф зотларнинг олам ва одамни англашларида ўзаро яқинлик мавжуд, улар бевосита ёки билвосита (увайсий) боғлиқ. Нақлларда ёшларимиз тарбияси учун муҳим аҳамиятга эга фазилатлар: инсон ўз қалбига кулоқ сола олиши, нопок ишлардан ўзини сақлаши, маънавий-руҳий камолоти учун қайғуриши билан боғлиқ юксак маънавий-ахлоқий қарашлар илгари сурилган.

REFERENCES

1. А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Бадойиё ул-бидоя. ЎзР. ФА. «Фан» нашриёти, Тошкент —2001
2. Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод. Мақола, изох ва шарҳлар муаллифи ва таржимон фалсафа фанлари доктори, профессор Г.Н.Наврўзова. Т.: “Sano-standart”, 2019.
3. Абдулқодир ал-Гилоний. Ғазалиёт. Таржима ва сўнг сўз муаллифи Г.Юнусова. Т.: Мумтоз сўз -2018.
4. Абдулқодир ал-Гилоний. Сиррул-асрор. Мактубот. (таржимон: О.Жўрабоев) – Т.: Мовароуннахр, 2005

¹⁶² А.Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Бадойиё ул-бидоя. ЎзР. ФА. «Фан» нашриёти, Тошкент —2001.14- б

ЎЗБЕК МУМТОЗ ҲИКОЯТЛАРИНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Севара Баратова

ЎзРФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори

институтининг кичик илмий ходими,

Тел: 93-5384422

E-mail: baratovasevara07@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Навоий ҳикоятларининг поэтик томонлари қаламга олинган. Ундаги қисқалик ва лўндалик шоир маҳоратининг ифодаси сифатида кўрсатилган.

Калит сўзлар: *Навоий, поэтика, қисқалик, ихчамлик, маҳорат, образ яратиш.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье написаны поэтические аспекты рассказов Навои. Его лаконичность и лаконичность показаны как выражение мастерства поэта.

Ключевые слова: *Навои, поэтика, краткость, лаконичность, мастерство, создание образа.*

КИРИШ

Ўзбек мумтоз ҳикоятчилигининг минг йиллик тарихига назар ташласак, шеърӣ ва насрий ҳикояларнинг аксарияти бадиий жиҳатдан талаб даражасида бўлганлигини кўришимиз мумкин. Негаки, ўтмишда яратилган мумтоз ҳикоялар ўз ўқувчисини топиши ва унга бадиий-эстетик таъсир этиши, айтиш чоғда тарбиявий мақсадларни ҳам эътиборда тутиши талаб этилган. Ўзбек адабиётидаги ҳикоятлар таҳлилга тортилганда уларнинг бадиий савияси ҳар хил эканлиги, айримлари бадиий жиҳатдан пишиқ, баъзиларида эса муаллифларнинг асосан, гоё эътиборида бўлгани туфайли бадиийлик у қадар пишиқ бўлмаганини кўришимиз мумкин. Мумтоз ҳикоятчилик поэтикасининг айрим қирралар учун, бизнингча, Алишер Навоийнинг дostonлари таркибига кирган бир қатор ҳикояларнинг намуна бўларлик даражасида эканини таъкидлашни истар эдик. Шу сабабдан Навоий ҳикоятлари поэтикасининг айрим қирраларини кўрсатиш ва таҳлилга тортиш орқали умумўзбек мумтоз ҳикоятчилиги поэтикаси борасида хулоса чиқариш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Алишер Навоийнинг ижоди чуқур гоёвийлиги, мазмунан бойлиги, жанрларнинг хилма-хиллиги, бадиийликнинг ниҳоятда юксаклиги билан адабиётимиз тарихида муҳим бир босқични ташкил қилади. У энг улуғ бадиий

сўз санъаткорларидандир. Навоийдек йирик санъаткор ижодидаги бадиий маҳорат жуда катта масала бўлиб, шоирнинг асарлари, дostonлари юзасидан алоҳида илмий-текшириш ишларини талаб қилади. Биз Алишер Навоий ҳикоятларида бадиий образ яратиш маҳорати, сюжет ва композиция масалалари борасида қисқача тўхталиб, ўз мулоҳазаларимизни баён этишни мақсад қилиб қўйдик.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳар бир адабий жанрнинг ўзига хос хусусиятларини яхши билган Алишер Навоий ҳикоя жанрининг ҳам воқеликни акс эттиришдаги имкониятларини ҳисобга олиб, ҳам ғоявий, ҳам бадиий жиҳатдан юксак ҳикоятлар яратди. Ҳар бир ҳикоят ўзининг мустақил сюжет чизиғига, образларига, ҳамда сюжетнинг барча компонентларига эгадир. Шоир ҳикоятларида ҳикоя жанрига хос кўпгина хусусиятлар мавжуд. Шунингдек, ҳар бир ҳикоят ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Ҳикоя жанрига хос хусусиятлардан энг муҳими қисқалик ва ихчамликдир. А. П. Чехов таъбири билан айтганда: “Қисқалик иқтидорнинг синглизидир”. Навоий ҳикоятларида худди шу нарса яққол кўзга ташланади. Шоир ҳам фикрни ихчам, тушунарли шаклда ифода қилиш уни катта мазмундан узоқлашмаслигини таъкидлайди. Бу ҳақда шоир “Сабъаи сайёр” достонида шундай ёзади:

Ҳар не бор дostonга солди садо,
Мунда бир байт бирла тобқай адо.

Мужмал онинг сўзин қилиб такмил,
Ўз ҳадисимга бергамен тафсил.¹⁶³

Кўринадики, йирик сўз санъаткорларининг фикрини ихчам шаклда ифодалаш, қисқалик ҳақидаги қарашлари бир-бирига яқин. Бу яқинлик уларнинг адабий жанрларни баҳолашда объектив ёндошишлари натижасидир.

Ҳар бир асарнинг чуқур ғоявий, бадиий гўзаллиги, асосан, мазкур асарда инсон образининг қай даражада тасвирланишига боғлиқ.

Навоий ҳикоятларига назар ташлар эканмиз, уларда кишиларнинг ранг-баранг образларига дуч келамиз. Шоир давр талабидан келиб чиқиб, ўтмиш мумтоз адабий анъанасига, халқ оғзаки ижоди самараларига суянган ҳолда турли хил кишиларнинг ижобий ва салбий образларини яратди. Навоий ҳикоятларида ўша давр ҳаётида эзилган меҳнаткаш халқ вакилларининг, одил

¹⁶³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами // Сабъаи сайёр. Ўнинчи жилд. –Тошкент: Фан, 1992. –Б. 31.

шоҳ ва шахзодаларнинг ижобий образларини бадий маҳорат билан тасвирлайди. Шоир меҳнаткаш табақа вакилларининг образларини гавдалантиришга катта эътибор беради. Шунинг учун ҳам ҳикоялардаги ижобий образларининг кўпчилиги халқ вакилларидир. Масалан “Шоҳи Розий” ҳикоятидаги камбағал ва эзилган кампир образи, “Хотам Тоий” ҳикоятидаги ўтин териб кун кўрувчи чол образи, “Баҳром Гўр” ҳикоятидаги қари деҳқон ана шундай образлардандир. Шоирнинг бутун симпатияси ҳам ана шу образларни тўлароқ тасвирлашга қаратилган. Ҳикоятлардаги образлар ҳаётий эпизодларда ихчам шаклда ишонарли қилиб тасвирланган.

Навоий ҳикоятларни ихчам шаклда ифодалаши, қисқалик ҳақидаги қарашлари бунга яққол мисол бўла олади.

Шоирнинг бутун майли ҳам ана шу образларни тўлароқ; тасвирлашга қаратилган. Ҳикоятлардаги образлар ҳаётий эпизодларда ихчам шаклда ишонарли қилиб тасвирланган.

Шоир ҳикоятларида шоҳ ва шахзодаларнинг ижобий образлари яратилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги идеал характерга эга бўлган. Бу образларнинг бирортасига бутунлай ўхшаш характердаги кишиларни ўша давр шароитида кўриш мумкин эмас эди. Навоий бундай образларни яратиш билан подшоҳ қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги ўз орзуларини баён қилади. Масалан, “Хотам Тоий” ҳикоятида ўтинчи чолнинг портрети тўлиқ чизилмаган. Ҳикоятдаги:

Жисми уш айлабон ул юк нигун,
Тиркабон ул уйга асодин сутун.

Ҳар қадам олгунча етиб муддате,
Ҳар нафас улгунча ўтиб фурсате...¹⁶⁴

кишининг ёрқин қиёфаси, руҳий ҳолати, ички кечинмалари аниқ ва жонли кўринади. Ёки Жобир образини (“Меҳр ва Суҳайл”) олайлик. Жобирнинг портрети тўла чизилмаган. Лекин икки байт орқали Жобирнинг ташқи кўриниши яхши чизиб берилган:

Ҳам тануманду ҳам шужоу далер.
Ул сифатким жазира ичраки шер.

Баҳра аро офати нечукки наҳанг,

¹⁶⁴ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами // Ҳайрат ул-аброр. Ёттинчи жилд. –Тошкент: Фан, 1991. –Б. 152.

Беша ичра нечукки шеру паланг.¹⁶⁵

Биринчи байтда Жобирнинг кучли эканлигини кўрсатиш учун шерга ўхшатилади. Иккинчи байтда биринчи байтдаги фикр ривожлантирилиб, Жобир офат келтирувчи наҳангга ўхшатилади. Бу билан унинг салбий хусусиятлари очилади. Натижада кўз олдимизда Жобирнинг баҳайбат салбий образи гавдаланади. Айтиш керакки, Навоий ҳикоятларидаги баъзи образларнинг портретлари орқали уларни бир-биридан фарқлаш қийин. Чунки шоир ҳикоятларидаги портретлар кўп вақт анъанавий характерга эга бўлган. Улардаги хотин-қизлар портретини чизишда ишлатилган анчагина иборалар (“қадди сарв”, “юзи меҳр”) эркак персонажларнинг портретини чизишда ҳам қўлланади. Мисол учун “Меҳр ва Суҳайл” ҳикоятидаги Меҳр ва Суҳайл портретларини келтирамиз.

Меҳр портрети:

Тақиким наҳли сарфароз келиб,

Ҳусн бошда сарви ноз келиб.

Юзига меҳр бандау оти Меҳр,

Уйрулуб меҳридек бошига сипеҳр¹⁶⁶.

Суҳайл портрети:

Юзидин барги гул ҳижил эрди,

Қаддидин сарв мунфаил эрди.

Ҳунар авжи сори келиб анга майл,

Юзи андоқки меҳр, оти Суҳайл¹⁶⁷.

Демак, Навоий ҳикоятларида портретлар тўлиқ берилмаса ҳам, уларни таниб олиш қийин эмас. Шоир бир ёки икки детал билан муайян қаҳрамоннинг портретини ниҳоятда жонли тарзда тасвирлаб бера олади. Шоирнинг қайси ҳикоялари кўздан кечирилмасин, уларда ишлатилган ташбеҳлар, таъзодлар, шоир маҳоратини кўрсатувчи унсур даражасига кўтарилади ва асарнинг равонлигини кучайтиради. Бу бадиий санъатлардан ташқари Навоий ҳикояларида маънавий ва дафзий манъатларнинг ҳам ўнлаб намуналарини кузатишимиз мумкин. Бу эса даҳо санъаткорнинг ҳикояларини ҳам бадиий санъатлар билан беаб, уларнинг равонлигини кучайтирганини исботлайди. Яна шоирнинг “Меҳр ва Суҳайл” ҳикоятига қайтсак, унда бир-бирига уланиб кетган воқеалар тизмаси борлигини кузатишимиз мумкин. Бу воқеалар тизмаси

¹⁶⁵ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами // Сабаи сайёр. Ўнинчи жилд. –Тошкент: Фан, 1992. – Б.278

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Ўша асар. – Б.2 79

¹⁶⁷ Алишер Навоий. Ўша асар. - Б. 282.

ҳикоятнинг сюжет чизиғини ташкил қилади. Воқеалар ичида Меҳр билан Сухайл ўртасидаги севги воқеаси асосий, қолганлари эса ёрдамчи воқеалар бўлиб, асосий воқеани ойдинлаштиришда, тўлароқ очишга ёрдам беради. Шу билан бирга, ҳар бир эпизодик воқеа асосий воқеанинг бир бўлаги вазифасини ўтайди. Бу ҳикоятнинг сюжет қурилиши қуйидагича: Шоир ҳикоятнинг бошланишида ўқувчини ижобий ва салбий образлар тавсифи билан таништиргач, Меҳрнинг денгиз саёҳатига чиқиб, асирга тушиш воқеасини келтиради. Бу воқеа ҳикоятдаги асосий воқеанинг бошланиши, тугуни ҳисобланади. Энди ҳикоятдаги Меҳр тақдири билан боғлиқ бўлган воқеа ривожланиб борган сари янги зиддиятлар пайдо бўлади. Сухайл билан Жобир ўртасида каттиқ кураш юзага келиб, Жобир ҳийла-найранг ишлатиб, Сухайлни енгади ва уни зиндонга ташлайди. Жобирга қарши икки шоҳ – Меҳрнинг отаси Адан шоҳи Навдар билан Сухайлнинг отаси Яман шоҳи Нуъмон курашадилар. Лекин улар ҳам мағлубиятга учраб, Жобирга асир бўладилар. Ҳикоя кульминацион нуқтага кўтарилгач, тез ечилади. Ҳақиқат қарор топиб, адолат ғалаба қозонади. Икки севишган муродига етади.

Бундай сюжет характери ҳикоятнинг қизиқарли чиқишини таъминлаган. Шоирнинг сюжет яратишдаги маҳорати шунда кўринади. Зиддиятларни кетма-кет келтириб ҳикоятнинг охирига қадар узлуксиз ҳаяжон билан ўқилишини таъминлаган.

ХУЛОСА

Ушбу ҳикоятда воқеалар мантиғи биринчи ўринда туради. Лекин ҳамма ҳикоятлар ҳам шу характерда эмас. Шоирнинг ҳар бир ҳикояти ўзига хос сюжет қурилишига эга. “Шоҳ Жуна ва Масъуд” ҳикоятида воқеалар мантиғи эмас, характерлар мантиғи биринчи ўринда туради.

Шундан ҳам кўриниб турибдики, муайян қаҳрамон тасвирида уни воқеалар силсиласига тўла олиб кириб гавдалантирса, айримларида ҳали воқеалар тўзонига олиб кирмай туриб, уларнинг характер қирралари, касби корлари билан ўқувчини таништириб боради. Мазкур ҳикоятда ана шундай ҳолатлар кузатилади.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ҳикоятлари бадиий мукамаллиги билан бутун ўзбек мумтоз ҳикоячилиги поэтикасини ўзида намоён этади ва унғача ҳамда ундан кейинги мумтоз ҳикоятларнинг бадиий хусусиятларини аниқлашда манба вазифасини ўтайди.

REFERENCES

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами // Сабъаи сайёр. Ўнинчи жилд. –Тошкент: Фан, 1992.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами // Ҳайрат ул-аброр.Еттинчи жилд. –Тошкент: Фан, 1991

VOYAGA YETMAGANLAR HUQUQBUZARLIKLARINING ASOSIY SABABLARI VA UNGA IMKON BERAYOTGAN SHART-SHAROITLAR

Usmonova Naima Toxir qizi

Leytenant, Jizzax viloyati Zarbdor tumani

IIB JXX HPB VYMB inspektor-psixologi

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda kelajagi buyuk davlat fuqarosi bo'lgan komil insonni tarbiyalamasdan, uning siyosiy ongi, madaniyati, ma'naviyati, ijtimoiy va yaratuvchanlik faoliyatini yuksak darajaga ko'tarmasdan turib, barqaror taraqqiyotga erishish mumkin emas. Yoshlarni jamiyatdagi faolligini oshirishda, hayotdagi rolini, o'rnini aniqlashda ma'naviy, axloqiy tarbiya va ularga yaratilayotgan shart-sharoitlarning o'ri nihoyatda kattadir. Ammo bugungi kunda mamalakatimizda yosh avlodning bilim olishi va o'z ustida ishlab, ona vatanimiz manfaatlari yo'lida xizmat qiladigan yetuk malakali inson bo'lib kamol topishi uchun yaratilayotgan imkoniyatlarga qaramasdan, voyaga yetmaganlar o'rtasida sodir etilayotgan huquqbuzarlik va jinoyatlar ko'nglimizni bir oz xira qiladi. Voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining asosiy sabablari va unga imkon berayotgan shart-sharoitlar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: huquqbuzarlik, taraqqiyot, jamiyat, tarbiya, jinoyatchilik.

АННОТАЦИЯ

Сегодня невозможно добиться устойчивого развития без воспитания совершенного человека, который в будущем станет гражданином великой страны, без поднятия его политического сознания, культуры, духовности, общественной и творческой активности на высокий уровень. Чрезвычайно важна роль духовно-нравственного воспитания и созданных условий для молодежи в повышении ее активности в обществе, определении ее роли и места в жизни. Однако, несмотря на созданные в нашей стране для молодого поколения возможности учиться и работать над собой, чтобы стать зрелыми и квалифицированными людьми, служащими интересам нашей Родины, правонарушения и преступления, совершаемые среди несовершеннолетних, нас несколько огорчают. Обсуждаются основные причины преступности несовершеннолетних и условия, которые делают ее возможной.

Ключевые слова: преступность, развитие, общество, образование, преступность.

KIRISH

Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining sodir etilishiga olib keladigan sabab va shart-sharoitlarni o'rganmasdan turib jinoyatchilik muammosini atroflicha tahlil qilib bo'lmaydi. Chunki ushbu muammoni keltirib chiqaruvchi sabab va shart-sharoitlar davlat va jamiyat hayotida o'rin tutib kelayotgan mavjud muammolar bilan bevosita aloqador bo'ladi.

Jinoyatchilikning sharoit va sabablari tushunchalari aniq tushunchalar hisoblanadi. "Sharoit" va "sabab" tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog'lanib ketganligi sababli ularning mazmunini yetarli darajada aniqlamasdan turib, ajratish qiyin bo'ladi. Xususan, jinoyatchilikning sabablari, jamiyatda jinoyatchilikni ijtimoiy hodisa sifatida muayyan jinoyatni sodir etilishi uchun sharoit yaratuvchi ijtimoiy hodisalar va jarayonlar yig'indisidir. Masalan, voyaga yetmaganlar bezoriligining sababi ichkilikbozlik va nazoratsizlik deb hisoblansada, yuzaki qaraganda o'smirning alohida bir jinoyat sodir etilishining sababi bo'lishi mumkin, lekin ular jinoyatning sababi bo'la olmaydi, balki sharoit yaratadi, xolos. Jinoyatchilikning sharoiti deb, o'z-o'zidan jinoyat va jinoyatchilikni keltirib chiqarmaydigan, ammo jinoyat sodir bo'lish sababini tug'diruvchi g'ayriijtimoiy hodisaga aytiladi. Masalan, mulkni qo'riqlashdagi, ularni hisobga olish, maqsadga muvofiq foydalanishdagi kamchiliklar talon-taroj qilish sohasidagi jinoyatchilikning sodir bo'lishiga sharoit yaratsa, transport harakati xavfsizligini ta'minlashdagi kamchiliklar: yo'llarning yaroqsizligi, yo'lning transport harakatlanadigan qismiga turli narsalarni to'kib qo'yganlik, hatto yo'l belgilarining noto'g'ri joylarga qo'yilganligi ham transport halokatlarning sodir bo'lishiga sharoit yaratishi mumkin. Jinoyatchilik shart-sharoitlari uchta asosiy guruhga bo'linadi:

- 1) bir vaqtda mavjud bo'ladigan hodisa va voqealar, joy va vaqtning umumiy fondini tashkil qiladi;
- 2) zaruriy-bunday shart-sharoitlarsiz voqeaning ro'y berishi mumkin emas;
- 3) yetarli-zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarning yig'indisi.

Jinoyatchilikning sharoiti bilan sabablari o'rtasida bevosita aloqadorlik bo'lib, bular yuqorida ta'kidlanganidek kriminogen determinantlar hisoblanadi. Sharoit o'z-o'zidan jinoyat va jinoyatchilikni keltirib chiqara olmaydi, ammo sharoitsiz jinoyatchilikning sabablari o'z mazmuniga ko'ra ijtimoiy-ruhiy xususiyat bo'lib qoladi. Ya'ni, jinoyatni sodir etish uchun mavjud sharoit bo'lmasa jinoyatchilikning sabablari faqatgina shaxsning ichki istak - xohishi

bo'lib qolaveradi. Sharoit sababni, sabab esa o'zining oqibati sifatida jinoyatchilikni keltirib chiqaradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir sodir etilgan jinoyatning sabablarini o'rganish va umumlashtirish orqali jinoyatchilikning sabablari o'rganiladi. Jinoyatchilikning sabablarini o'rganishni osonlashtirish maqsadida ularni tasniflash lozim bo'ladi. Kriminologik adabiyotlarda tasniflashning quyidagi usullaridan foydalaniladi

- a) amal qilish darajasiga ko'ra (subordinatsiyasiga ko'ra);
- b) jinoyatchilikning sabab va sharoitlarning mazmuniga ko'ra;
- v) tabiatiga va boshqa mezonlarga ko'ra tasniflash.

Huquqshunos olimlarining fikriga ko'ra, voyaga yetmaganlar o'rtasida jinoyatchilik sabab va shart - sharoitlari quyidagicha tasniflangan, Professor V.S.Volkov g'ayriijtimoiy xulq-atvor deformatsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, jinoyatchilik sabablari va shartlarini uch guruh (kompleks)ga ajratishni taklif qiladi:

- a) jamiyat ijtimoiy -iqtisodiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq sabablar va shartlar;
- b) shaxsning jamiyatga integrastiyalashuvi, uning ijtimoiy -psixologik o'ziga xosliklari bilan bog'liq sabablar va shartlar;
- v) ijtimoiy munosabatlarni ijtimoiy -huquqiy tartibga solish va huquqiy tartibotdagi, huquqbuzarliklarning oldini olishdagi kamchiliklar bilan bog'liq sabablar va shartlar.

Voyaga yetmaganlar jinoyatchilining kelib chiqish sabab va shart-sharoitlarini aniqlashda, o'smirlar o'rtasida o'tkaziladigan sotsiologik tadqiqotlar ham muhim o'rin egallaydi. Xususan, tadqiqotchi M.Xodjayev tomonidan ushbu muammo bo'yicha o'tkazilgan sotsiologik tadqiqot natijalarida diqqatga sazovor holatlar aniqlangan.

Jumladan, tarbiya koloniyasida g'araz maqsaddagi jinoyatlari uchun jazoni o'tayotgan o'smirlarga: "Siz hayotda erishishni istayotgan muvaffaqiyatlardan eng muhimi qaysi?", deb berilgan savolga respondentlar tomonidan moddiy ta'minlanganlik, boylilik-14,0 foiz, yuqori ma'lumotlilik, madaniyatlilik, bilimdonlik-4,0 foiz, mashhurlik, shon - shuxrat, hurmat -1,0 foiz, atrofdagilarning hurmatiga sazovor bo'lish -12,0 foiz, obro'li oshna – og'aynilar orttirish-7,0 foiz, katta haq to'lanadigan ish topish - 15,0 foiz, hech narsaga muhtojlik sezmasdan erkin yashash - 17,0 foiz, va boshqa javoblar - 2,0 foiz ekanligi ma'lum bo'lgan.

Bu ma'lumotlar voyaga yetmaganlar asosan, moddiy boyliklarga erishishga intilishlarini ko'rsatadi. Olingan javoblarni muayyan tartibda joylashtiradigan bo'lsak, yaxshi oilaga ega bo'lishga intilishdan tashqari, dastlabki uch o'rinni moddiy farovonlik, to'kinlik bilan bog'liq hayotiy muvaffaqiyatlar egallaydi. Yuqori ma'lumot olish, madaniyatli bo'lish, bilimdonlik hayotiy muvaffaqiyat sifatida oxirgi o'rinni egallaydi. O'quvchi yoshlar orasida olib borilgan sosiologik tadqiqotlar respondentlarning 80 foizi moddiy farovonlikni ta'minlashni o'z hayotining asosiy maqsadi deb hisoblashini ko'rsatdi. So'ralganlarning 40 foizi "qayg'usiz, maishatda yashash" imkoniyatini hayotdagi ideali, deb qayd etishgan. Moddiy ne'matlar egasi bo'lishga intilish sodir etilgan jinoyatning motivida bevosita namoyon bo'ladi. Jinoyat ishlarini o'rganish, jazoni o'tayotgan shaxslar orasida o'tkazilgan so'rovlar jinoyatlarning quyidagi motivlarini aniqlash imkonini berdi: pul, boylik to'plash-7,0 foiz, qimmatbaho buyumlar sotib olish-10,0 foiz, zaruriy hayotiy ehtiyojlarini qondirish -42,0 foiz, o'z oilasiga yordam berish 17,0 foiz, spirtli ichimliklar, giyohvand vositalar iste'mol qilish bilan bog'liq motivlar-13,0 foizni tashkil etadi. Bu raqamlardan ko'rish mumkinki, g'araz niyatdagi jinoyatlar asosan moddiy boylikni harid qilish uchun pulni egallash bilan bog'liq. Spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalarini iste'mol qilish bilan bog'liq motivlarning ulushi ham ancha katta.

So'rovnomaning: «jinoyat sodir etgandan keyin nimani his qildingiz?» degan savolga jazoni o'tayotgan o'smirlar berishgan javoblar quyidagicha: qoniqishni-3,0 foiz, sodir etgan qilmishi uchun jazodan qo'rqishni -24,0 foiz, oshna-og'aynilarning qoralashidan qo'rqishni -6,0 foiz, uyat hissini, o'z qilmishini qoralash kabi ijobiy tuyg'ularni his etishgani qayd etilgan.

O'smirlarning atigi 14,0 foizi jinoyat sodir etgani uchun ota-onasi urushishidan qo'rqqan. Bu bejiz emas, chunki jami holatlarning 24,0 foizida aybdorlarning oila a'zolari sodir etilayotgan jinoyatlardan xabardorlar, ayrim holatlarda esa, jinoiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaganlar. Bu ma'lumotlar "o'z oilasiga yordam berish" motivi hamda aybdorning o'g'irlangan moldan qanday foydalangani bilan bog'lanadi. "O'g'irlangan molni nima qilgansiz", degan savolga jinoyat ishtirokchilari shunday javob berishgan: oilamga berdim -24,0 foiz, o'zimga ishlatdim-35,0 foiz, oshna - og'aynilarimga berdim-12,0 foiz, sotdik, pulini bo'lishib oldik -10,0 foiz, birgalikda sovurdik -8,0 foiz, foydalanishga ulgurmadik, chunki uni ichki ishlar xodimlari olib qo'ydi -11,0 foiz.

Yuqoridagilarga ko'ra, ota-onalarning to'rtidan bir qismi o'z farzandining jinoiy qilmishidan xabardor bo'libgina qolmasdan, balki o'g'irlikdagi mol-

mulkdan birgalikda foydalangan va shu tariqa o'zini yangi jinoyat sodir etishga rag'batlantirgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining sabablari va ularni keltirib chiqarayotgan shart-sharoitlarni quyidagi shaklda klassifikatsiya qilish mumkin:

1. Latent jinoyatchilik, ya'ni voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar turli sabablarga ko'ra huquqni muxofaza qilish idoralari tomonidan ro'yxatga olinmasligi ularning kelgusida og'irroq jinoyatlar sodir etishlari uchun zamin yaratmoqda.

2. Voyaga yetmaganlarning hech bir qiyinchiliksiz moddiy ne'matga ega bo'lishga intilishlari turli jinoyatlar sodir etishiga olib keladi.

3. Tarbiyasi og'ir va muqaddam sudlangan voyaga yetmaganlar bilan ichki ishlar idoralari voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarliklarni oldini olish guruhi nozirlari tomonidan profilaktika ishlari O'zbekiston Respublikasi IIVning talabi asosida olib borilmasligi ham turtki bo'lmoqda.

4. Voyaga yetmaganlar bo'sh vaqtlarini unumli tashkil etishda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar, ya'ni yoshlarni darsdan bo'sh vaqtlarida turli to'garaklarga jalb etish ishlarida tegishli tashkilot va muassasalarida tashabbuskorlikning yetishmasligi o'rin tutib kelmoqda.

5. Voyaga yetmaganlarning bandligini ta'minlashda yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar, ya'ni voyaga yetmaganlarni ish bilan ta'minlash hamda mehnat qonunida belgilangan rag'batlarni yetarli darajada ta'minlanmasligi ham o'zining ta'sirini o'tkazmoqda. Bunda joylardagi o'qimasdan, ishlamasdan yurgan voyaga yetmaganlar sonini aniqlash bo'yicha ma'lumotlar muntazam monitoring yo'lga qo'yilmaganligi va amalga oshirilayotgan ishlar talab darajasida tashkil etilmayotganligi oqibati deb hisoblash mumkin.

Voyaga yetmaganlar shaxsiyati hali to'liq shakllanib bo'lmaganligi bilan ajralib turadi. U o'zi sodir etgan noqonuniy qilmishning mohiyatini ko'p hollarda to'liq anglab yetmaydi ham. Bundan tashqari, yoshga bog'liq bo'lgan qiziqqonlik, o'zini tuta olmaslik kabi boshqa xususiyatlar tufayli ham o'spirin noqonuniy harakatga katta yoshli insonga nisbatan tezroq qo'l urishi mumkin.

Shaxsning alohida ijtimoiy tipini ajratish uchun asos bo'ladigan shaxsiy xususiyatlar mavjudligi to'g'risidagi masala qizg'in bahslarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayrim mualliflar fikriga ko'ra, jinoyatchi shaxs sifatida boshqa odamlardan ajralib

turadi, ayrim mualliflar esa, asosan jinoyat sodir etish paytida shaxsning shart-sharoit bilan o'zaro ta'siriga ishora qiladi.

Jinoyat sodir etuvchi voyaga yetmagan shaxsining tipini aniqlashda ayrim metodologik va metodik qoidalarni e'tiborga olish lozim:

birinchidan, bu yerda tipning ijtimoiy tabiati to'g'risida so'z yuritiladi, shu bois aynan insonning "shaxsi, ijtimoiy qiyofasi" uning ontogenizi jarayonida o'rganiladi;

ikkinchidan, ko'rib chiqilayotgan shaxs tipi u o'ziga xos bo'lgan odamlarning barqaror ijtimoiy belgilangan xususiyatlarining mavjudligini ifodalagan taqdirdagina ahamiyat kasb etadi. Bu xususiyatlar jinoiy xulq-atvor fakti bilan emas, balki uning imkoniyati bilan belgilanadi. Mazkur imkoniyat faqat muhit bilan o'zaro aloqada yuzaga chiqadi. Shu bois mazkur shaxs tipining tarqalganlik darajasi jinoyat sodir etuvchi shaxslarning tarqalganlik darajasiga mos kelmasligi mumkin. U qonunda belgilangan tartibda jinoyat sodir etishda aybdor deb topilgan barcha shaxslarni qamrab olmaydi. Shu sababli deyarli barcha tadqiqotchilar asosan shart-sharoit ta'sirida jinoyat sodir etuvchi "tasodifiy jinoyatchi" tipini farqlaydi.

Binobarin, kriminogen shaxs tushunchasi boshqa shaxs tiplari bilan taqqoslaganda tegishli shart-sharoitda jinoiy xulq-atvor yuz berish ehtimoli katta bo'lgan muayyan ijtimoiy tipni ifodalashi mumkin. Bunday ehtimol faqat ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirga kirishish natijasida ro'yobga chiqadi va shundan keyin, ya'ni jinoyat sodir etilganidan so'nggina kriminogen shaxsning ijtimoiy tipini ifodalovchi shaxs jinoyatchiga aylanadi. Shaxs kriminogen xususiyatga ega ekanligini aniqlash uning ijtimoiy muhitini sog'lomlashtirish, shaxsga zarur ijtimoiy yordam ko'rsatish, unga nisbatan tarbiyaviy-profilaktik ta'sirni kuchaytirish uchun asos bo'ladi. Tayinlanadigan jazo sodir etilgan qilmishning xususiyatiga mos kelishi lozim.

Bugungi kunda voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning oldini olish va profilaktikasini tashkil etish maqsadida yurtboshimiz tashabbuslari bilan 2021-yilning 2-aprel kuni PQ-5050-sonli prezident qarori qabul qilindi va ichki ishlar organlarida 2000 ta shtat birligidan iborat voyaga yetmaganlar masalalari bo'yicha inspektor-psixologlari lavozimi joriy etildi. Hozirda inspektor-psixolog lavozimida faoliyat yuritayotgan xodimlar har bir o'quvchi kesimida umumiy o'rta ta'lim muassasalarida psixologik muhitni yaxshilash, voyaga yetmaganlar orasida qonun buzilishlariga murosasiz munosabatda bo'lish hissini shakllantirish, muammoli o'quvchilar bilan ularning yashash joylarida ota-onalari ishtirokida manzilli ishlash vazifalarini amalga oshirib kelmoqdalar.

REFERENCES

1. Xushvaqto'v O'. Kriminal madaniyatning o'smirlar xulq-atvoriga ta'siri va uni oldini olish choralari. -T.: Huquq Pravo Law 2005.
2. Usmonaliyev M., Karaketov Y. Kriminologiya. - T.: Yangi asr avlodi. 2007 B-35.
3. Sattorova M. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olish. - T.: TDYI 2006 B-65.
4. Abdurasulova Q., Nizova S. Jinoyatchilik va jinoyatchi shaxsi muammolari. - T.: TDYI. 2006. -B.75.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5050-son qarori 02.04.2021-yil "Ichki ishlar organlarining jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasidagi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida".

LINGVOKULTUROLOGIYA FANINING YUZAGA KELISH TARIXI

Panjiyeva Shaxodat Olimdjonovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika institute

Tel: +998994834092

E-mail: shaho200656@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskiyning yozishicha: "Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart"¹⁶⁸. Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, tilshunoslik, konnotatsiya, gipoteza.

АННОТАЦИЯ

Что культура приобретает широкое этнографическое содержание как система понятий, образ жизни определенного народа, национальный характер, национальный менталитет. Н. С. Трубецкий пишет: «Не может быть слова без культурных коннотаций, т. е. в сравнении должны быть какие-то общие части». Такая близость и связь языка и культуры позволяла изучать их на единой методологической основе.

Ключевые слова: Лингвистика, лингвистика, коннотация, гипотеза.

KIRISH

Har bir millat o'zida ma'lum bir milliy an'analarni aks ettiradi. Ya'ni har bir xalqning, millatning o'z milliy an'analari, urf-odatlar mavjud. Bu ma'noda har bir inson ana shu milliylikni o'zida aks ettiruvchi muayyan madaniyat, til, tarix, adabiyotga aloqador bo'ladi. Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa bo'lish bilan birgalikda madaniyat bilan ham uzviy bog'liqdir. Bugungi kunda insonlar, xalqlar, mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy hamda ilmiy aloqalar, xalqaromadaniy kommunikativ jarayonlar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida spetsifik yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha - lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda.

¹⁶⁸ Трубецкий Н.С. Поведения и мышления к языку. в кн.: НЛ.в.1.М.,1960.

Natijada XX asr oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosi o'rganishni maqsad qilgan – tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi.

Lingvokulturologiya – “til va madaniyat”ning uzviy aloqadorligini, uning shakllanishi va rivojlanishini o'zida aks ettirgan hodisalar – til-madaniyatni birgalikda o'rganadigan alohida ilmiy soha sanaladi. U madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida yuzaga kelgan umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bog'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Bir tomondan lingvokulturologiya insoniyatning madaniy til faktoridagi o'rnini, ikkinchi tomondan esa, til faktoridagi insonning o'rnini o'rganadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Lingvokulturologiyani o'rganish obyekti ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyekti bo'lgan yondoshuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spetsifik qoidalarni o'rganadi hamda millat madaniyatining tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash, tadqiq etish bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, madaniyat tushunchalar sistemasi, muayyan xalqning hayot obrazi, milliy xarakter, milliy mentalitet sifatida keng etnografik mazmun kasb etadi. N.S.Trubetskiyning yozishicha: “Madaniy konnotatsiyalarsiz biror so'z bo'lishi mumkin emas, ya'ni qiyosda, solishtirishda qandaydir umumiy qismlar bo'lishi shart”¹⁶⁹. Til va madaniyatning ana shunday o'zaro yaqinligi va aloqadorligi ularni yagona metodologik asosda o'rganish imkonini berdi. Ya'ni, til va madaniyat. “Til va madaniyat” muammosining o'rganilishida bir qancha yondoshuvlarni belgilash mumkin: birinchi yondoshuv faylasuf olimlar (S.A.Atanovskiy, G.A.Brutyan, E.S.Markaryan) lar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unda madaniyatning tilga bir tomonlama ta'siridan borliqning o'zgarishi natijasida milliy-madaniy tipiklashtirish va tilda o'zgarish yuz beradi, degan g'oya yotadi¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Трубetsкий Н.С. Поведения и мышления к языку. в кн.: НЛ.в.1.М.,1960.

¹⁷⁰ Bu haqda qarang: Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн.: НЛ.в.1.М.,1960.

Ikkinchi yondoshuvda esa bu ta'sirning aks tomoni, ya'ni hozirgi kungacha ochiq qolib kelayotgan va munozarali masala – tilning madaniyatga ta'siri masalasini o'rganish maqsad qilinadi. Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish bu yondoshuvning asosiy g'oyasi sanaladi.

Tilni ruhiy quvvat sifatida tushunish V.Gumboldt, A.A.Potebnya) asosida Sepir-Uorfning lingvistik aloqadorlik gipotezasi, ya'ni har bir xalq borliqni o'z ona tilisi orqali ko'radi, his etadi, his etganini belgilaydi, degan g'oya yotadi¹⁷¹.

Bu g'oya keyinchalik, I.L.Vaysgerberning tilni "O'tkinchi dunyo", ya'ni "borliqni anglash", muayyan "mavjudlik va tafakkur" sifatida qaraluvchi g'oyalarida ilgari surilgan. Uning bu gipotezasi ko'pchilik olimlar tomonidan inkor etilgan bo'lsa-da, biroq ular boshqa usullar bilan tushuntirilishi murakkab bo'lgan hodisalarni anglashga yordam berdi..

Xususan, N.I.Tolstning etnolingvistik maktabi vakillarining ishlari, E.Barminskiy va izdoshlarining lingvoantropologik yo'nalishdagi ishlari buning isbotidir¹⁷².

Uchinchi yondoshuv to'g'ridan-to'g'ri til va madaniyatning o'zaro ta'siri va aloqadorligi g'oyalariga asoslanadi. Til milliy mentalitetning spetsifik qirralarini o'zida namoyon etadi. Boshqa tomondan "madaniyat tilda" joylashgan, ya'ni u matnda to'laligicha o'z ifodasini topadi.

"Lingvokulturologiya" atamasi dastlab frazeologik maktab asoschisi V.N.Teliya va V.V.Vorobyov, V.A.Maslova va boshqalarning ishlarida ko'rindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirilganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizi V.F.Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar¹⁷³. Ushbu adabiyotlarda bu sohaning rivojlanishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o'ynaganligi ta'kidlanadi¹⁷⁴.

Bu kabi qarashlar lingvistika sohasida XX asr oxirlarida atoqli rus olimlari qatorida chet el olimlari tomonidan ham tan olindi. Bunday qarshlarga ko'ra, til nafaqat madaniyat bilan bog'liq, balki u o'zida madaniyatning o'sishini ham

¹⁷¹ Nurmonov A.Sepir-Uorfning lingvistik nisbiylik nazariyasi haqida mulohazalar / O'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent, 2011.-№5.

¹⁷² Маслова В.В. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания / Критика и семиотика. - М.,1987.

¹⁷³ V.Gumboldtning til va shaxs haqidagi fikrlari to'g'risida qarang: Nurmonov A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Nurmonov A.Tanlangan asarlar.2- jildlik.-Toshkent: Akademnashr, 2012. - B.23-40.

¹⁷⁴ Маслова В.В. Лингвокультурология в системе гуманитарного знания / Критика и семиотика. – М.,1987.

ifodalaydi. Til bir vaqtning o'zida yaratish quroli, madaniyatning rivojlanishi va saqlanishini ta'minlovchi uning bir qismidir, shuning uchun til yordamida ma'naviy madaniyat hamda borliqdagi ishlab chiqarish, materiallari real yaratiladi. Ana shu g'oyalar asosida ming yillarda chet elda yangi fan lingvokulturologiya vujudga keldi va XX asrning 90-yillarida maxsus soha sifatida shakllandi. Lingvokulturologiya bugungi kunda bir necha yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

1. Lingvokulturologiya yorqin madaniy aloqalarni, lingvomadaniy holatlarni, aniq ilmiy izlanishlarni o'z ichiga oladigan alohida sotsial guruh.

2. Diaxronik lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatning etnos holatidagi aniq o'tish vaqtining o'zgarishlarini o'rganadi.

3. Qiyosiy lingvokulturologiya. Lingvomadaniyatda paydo bo'ladigan turli xil etnoslarning ikki tomonlama qiyoslash bilan shug'ullandi.

4. Tavsifiy lingvokulturologiya. Bu sohada amalga oshirilayotgan ishlar barmoq bilan sanarli. Ular orasida M.K.Golovanivskaning "Rus tilida so'zlashuvchilar nuqtai nazarida fransuz mentaliteti" nomli ishi kat'ahamiyatga ega. Ishning obyekti sifatida rus va fransuz tillaridagi abstrakt tushunchalar: taqdir, xavf, omad, qalb, ong, tafakkur, g'oya va boshqalar olingan.

5. Lingvokulturologik leksikografiya. Lingvoo'lkashunoslik lug'atlarini tuzish bilan shug'ullanadi¹⁷⁵.

Lingvokulturologiyaning bu yo'nalishi hozirgi kunda boshqa yo'nalishlarga qaraganda jadal rivojlanib bormoqda. Fikrimizning dalili sifatida D.G.Maltsevaning lingvoo'lkashunoslik lug'atini keltirishimiz mumkin. Bu lug'at 25 bobdan iborat. Unda Germaniya realiyalarida ifodalanuvchi til birliklari, iqlim xususiyatlari, hayvonot va o'simlik dunyosi, mamlakatlar tarixi, qadimiy urf-odatlar, an'analar; qadimiy afsonalar, son va rangni ifodalovchi simvollar; to'y, marosimlar, bayramlar; diniy marosimlar; valyuta tizimining rivojlanishi; uzunlik, og'irlik, hajm, yuza; savdo-sotiq ishlari, fan, texnika, tibbiyot; pochta xizmati, shaharlar qurilishi va arxitektura tarixi kabilar obyekt sifatida olingan.

XULOSA

¹⁷⁵ см.: Америка. Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. Н.В.Чернова. -- Смоленск, 1996; Рума.Р.У. Великобритания: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1999; Мальцева Д. Г. Германия: страна и язык: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1998; Муравлева Н.В. Австрия: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1997; Николау Н.Г. Греция: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1995; Страны Соединенного Королевства: Лингвострановедческий справочник / Сост. Г.Д.Томахин. -- М., 1999; Томахин Т.Д. США: Лингвострановедческий словарь. -- М., 1999; Франция: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Л. Г. Ведениной. -- М., 1997.

Shuningdek lugʻatda berilgan maʼlumotlar ichidan til, kitobatchilik, hattotlik, sanʼati, talaba va talabalar hayoti, maktab, milliy kiyimkechak spetsifik elementlari, milliy taomlar, milliy oʻyinlar, milliy raqslar, anʼanaviy koʻrishish usullari va tilaklar, etiketga xos jumlar, shaxsiy ism va familiyalar, milliy imo-ishoralar, badiiy ijod namunalari, aforizm, milliy xarakter kasb etuvchi olmon qoʻshiqlari joy olgan.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytishimiz mumkinki, bunday lingvooʻlkashunoslik lugʻatlarini yaratishda til va mada niyat munosabati xarakterini toʻgʻri belgilash oʻta muhim sanaladi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – T.: Maʼnaviyat, 2008.
2. Трубецкий Н.С. Поведения и мышления к языку. в кн.: НЛ.В.1.М., 1960.
3. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1992.
4. Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн.: НЛ.В.1.М., 1960.
5. Nurmonov A. Sepir-Uorfning lingvistik nisbiylik nazariyasi haqida mulohazalar / Oʻzbek tilshunosligining dolzarb masalalari. – Toshkent, 2011-№5.
6. V. Gumboldtning til va shaxs haqidagi fikrlari toʻgʻrisida qarang: Nurmonov A. Ovrupoda umumiy va qiyosiy tilshunoslikning maydonga kelishi. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 2-jildlik. - Toshkent: Akademnashr, 2012.

MAHALLIY DAVLAT HOKIMIYATI ORGANLARINING QARORLARINI HAQIQIY EMAS DEB TOPISHNING FUQAROLIK- HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Parpixo‘jayev Nusratullo Nig‘matullo o‘g‘li,

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Davlat xizmatlari markazlari va
FXDYO organlari faoliyatini muvofiqlashtirish boshqarmasi boshqarma boshlig‘i.

Tel: +998946319999,

e-mail: NP.NideX@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mahalliy davlat hokimiyati organlarining qonunga zid, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquq hamda manfaatlarini buzadigan qarorlarini haqiqiy emas deb topish va uning oqibatlarini qo‘llashning fuqarolik huquqiy tartibga solinishi tahlil qilingan. “Xususiy-huquqiy” davlatning boshqaruv shaklida huquq subyektlariga erk-muhtoriyatning ko‘proq berilishi bilan, ularning fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari ham doimiy takomillashib borishni talab etadi. Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini haqiqiy emas deb topish va uning oqibatlarini qo‘llash ham fuqarolik huquqlarini himoya qilishning muhim usuli bo‘lib, uning ahamiyatini sud amaliyotida bunday turdagi ko‘rilgan ishlar sonidan ham bilib olish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining rasmiy statistikasiga ko‘ra Respublikamiz hududida 1 yil davomida hokim qarorlarini haqiqiy emas deb topishga doir 2992 ta ish ko‘rilgan bo‘lib, ulardan 1255 tasi fuqarolik huquqi subyektlari foydasiga haqiqiy emas deb topilgan. Tadqiqot davomida ushbu himoya usulini fuqarolik huquqiy tartibga solish va uni takomillashtirish istiqbollari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: *fuqarolik huquqiy tartibga solish, “xususiy-huquqiy” boshqaruv, fuqarolik huquqiy javobgarlik, haqiqiy zarar, boy berilgan foyda, restitutsiya.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ПРОЦЕДУРЫ ПРИЗНАНИЯ РЕШЕНИЙ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ НЕСАМОСТОЯТЕЛЬНЫМИ

Парпиходжаев Нусратуллах,

Начальник отдела координации центров государственных услуг и органов
записи актов гражданского состояния министерства юстиции

Тел: +998946319999,

э-почта: NP.NideX@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится анализ гражданско-правового регулирования признания недействительными решений органов местного самоуправления, нарушающих закон и нарушающих права и интересы участников гражданско-правовых сделок, и применения его последствий. При большей самостоятельности субъектов права в «частноправовой» форме правления методы защиты их гражданских прав также требуют постоянного совершенствования. Признание решений органов государственной власти на местах недействительными и применение их последствий также является важным способом защиты гражданских прав, и его значение видно из количества таких дел в судебной практике. По официальной статистике Верховного суда Республики Узбекистан за 1 год на территории нашей Республики рассмотрено 2 992 дела о признании недействительными решений акимов, из них 1 255 признаны недействительными в пользу субъектов гражданского права. В ходе исследования обсуждаются вопросы гражданско-правового регулирования данного способа защиты и перспективы его совершенствования.

Ключевые слова: *гражданско-правовое регулирование, «частноправовое» хозяйствование, гражданско-правовая ответственность, реальный ущерб, упущенная выгода, реституция.*

KIRISH

Davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali nazorat choralari oʻrnatish, fuqaro va tadbirkorlik subyektlarining maʼmuriy sudlarda mahalliy davlat hokimiyati qarorlari ustidan berilgan shikoyatlarni koʻrib chiqish tizimini takomillashtirish hamda tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlarni yaratish, xususiyl mulk daxlsizligi va himoyasi kafolatlarini kuchaytirish, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qonunga zid boʻlgan qarorlari natijasida mulkdorning buzilgan huquqlarini tiklashning moliyaviy mexanizmlarini qoʻllash mazkur sohada vujudga kelgan munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solinishini talab qiladi.

Qolaversa, fuqarolik-huquqiy munosbatlar keng qamrovga ega ekanligi inobatga olinsa, davlat hokimiyati organlarining qonun hujjatlariga muvofiq boʻlmagan, tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qoʻriqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjatlarini haqiqiy emas deb topish hamda uning oqibatlarini fuqarolik-huquqiy tartibga solishning nazariy va amaliy masalarini hal qilish muhim sanaladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonining 2-ilovasida 2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturida Davlat organlari va mansabdor shaxslarning faoliyati ustidan samarali sud nazoratini o'rnatish hamda fuqaro va tadbirkorlik subyektlarining odil sudlovga erishish darajasini oshirish yo'lida Sudlar tizimida "yagona darcha" tamoyilini keng joriy etish maqsadida arizalarni sudga taalluqliligidan qat'iy nazar qabul qilish va vakolatli sudga yuborish hamda muayyan ish doirasida barcha huquqiy oqibatlarni hal qilishni ta'minlash tizimini joriy etish Ustuvor yo'nalishida Davlat idoralari tomonidan yetkazilgan zararni qoplash va boshqa huquqiy oqibatlarga oid masalalarni hal qilish bo'yicha ma'muriy sudlar vakolatini aniq belgilash nazarda tutilgan¹⁷⁶.

Umuman olganda, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini haqiqiy emas deb topish, davlatning ijro hokimiyati organlari tuzilmasi va faoliyati doirasi, ularning fuqaro va tadbirkorlik subyektlari bilan bo'ladigan ijtimoiy munosabatlari ko'lami bevosita ma'muriy huquq sohasi bilan bog'liqdir.

Shu o'rinda ta'kidlash o'rinliki, ma'muriy-huquqiy munosabatlarning asosiy ishtirokchilaridan biri bo'lgan ma'muriy organlar (vazirliklar, davlat qo'mitalari, agentliklar, inspeksiyalar, hokimliklar va h.k)ning xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan turli xil shartnomaviy-huquqiy munosabatlarga kirishadi. Ma'muriy organlar ham yuridik shaxs sifatida mulkiy va boshqa tisdagi javobgarligi bilan sudda da'vogar va javobgar sifatida ishtirok etib, o'z huquq va manfaatlarini himoya qilish maqomiga egadir. Ma'muriy va fuqarolik huquqi sohalarining tutashgan joylarida ushbu ijtimoiy munosabatlar inson huquq va qonuniy manfaatlarini ustunligi prinsipi nuqtai nazaridan fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan munosabatlar doirasiga taalluqlidir¹⁷⁷. Ushbu holatlar ma'muriy huquqiy munosabatlarning fuqarolik huquqiy munosabatlar bilan o'xshash va aloqador jihatlari mavjud ekanligidan dalolat berar ekan, hokimiyat organlarining qarorlarini haqiqiy emas deb topishda fuqarolik-huquqiy jihatlarni e'tibor qaratish muhimdir.

TADQIQOT MATERIALLARI TAHLILI VA NATIJASI

Aksariyat davlat boshqaruvi munosabatlari ommaviy (ma'muriy) huquq bilan, ba'zi birlari esa fuqarolik huquqi bilan tartibga solingandir. Shu sababli, davlat

¹⁷⁶ (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y.,

¹⁷⁷ Маъмурий ҳуқуқ ва процесс /С.А.Муратаев, Б.Т.Мусаев, Д.Р.Артиков /дарслик/. Тошкент: "Innovatsiya-Ziyo", 2020. 420

boshqaruvini mustaqil («suveren») davlat boshqaruviga va «xususiy-huquqiy» (fuqarolik-huquqiy) shakldagi davlat boshqaruviga bo'lish mumkin. Bu boshqaruv ko'rinishlari turli huquqiy shakllar bilan amalga oshiriladi¹⁷⁸.

Davlat organlari deganda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 9-dekabrda PF-3358-sonli Farmoni¹⁷⁹ bilan tasdiqlangan Respublika davlat boshqaruvi organlari ro'yxatida ko'rsatilgan vazirliklar, davlat qo'mitalari, agentliklar, qo'mitalar, markazlar, inspeksiya va ularning hududiy organlari, «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga¹⁸⁰ muvofiq mahalliy ijroiya hokimiyati organlari (viloyat, tuman va shahar hokimliklari) va huquqiy oqibat keltirib chiqaruvchi hujjatlar qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan boshqa organlar tushuniladi.

Fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, fuqarolik qonunchiligi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlarga, shu jumladan soliq, moliyaviy va boshqa ma'muriy munosabatlarga nisbatan fuqarolik qonunchiligi qo'llanilmaydi, bundan qonunchilikda nazarda tutilgan hollar mustasno¹⁸¹.

Shu bilan birga, da'vo muddati, davlat organlari o'rtasidagi o'zaro fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ham mavjud bo'ladi. Biroq, ushbu holatlarda da'vo muddatini qo'llash mulkiy huquqlarni aniqlash, da'vo qilish orqali buzilgan huquqlarni tiklash juda qiyin kechadi. Zero, davlat organlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar deyarli barcha holatlarda fuqarolik-huquqiy me'yorlar bilan emas, ma'muriy-huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqining muhofazalovchi vazifasi, birinchi navbatda, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, buzilgan huquqlarni tiklash yoki yetkazilgan zarar o'rnini qoplash yo'llari bilan amalga oshiriladi.

¹⁷⁸ Erkin Xojiyev, To'liq Xojiyev. Ma'muriy huquq. Darslik. —T.: «Fan va texnologiya», 2008. —608 b.

¹⁷⁹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2003-y., 11-12-son

¹⁸⁰ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-y., 9-son

¹⁸¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y., 2-son

“Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 6-moddasida “Davlat buzilgan xususiy mulk huquqining tiklanishini va uning sud orqali himoya qilinishini kafolatlaydi. Mulkdorga yetkazilgan zararning o‘rni uni yetkazgan shaxs tomonidan qonunchilikka muvofiq to‘la hajmda qoplanishi kerak” – deb belgilangan¹⁸². Fuqarolik huquqi tamoyillari tizimida xususiy ishlarga biror-bir kishining aralashishga yo‘l qo‘yilmasligi tamoyili mavjud bo‘lib, bu tamoyil eng avvalo, ommaviy hokimiyat va uning organlariga qaratilgan bo‘lib, bozor munosabatlari tizimida mulkiy munosabat qatnashchilari, tovar egalari mulkdorlari xususiy ishlariga faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina yo‘l qo‘yiladi.

Shuningdek, Fuqarolik kodeksining qator normalarida ommaviy hokimiyat organlarining xususiy ishlarga o‘zboshimchalik bilan aralashmasligi uchun preventiv normalar belgilab qo‘yilgan. Masalan, sud davlat hokimiyati hujjatini haqiqiy emas deb topish, davlat hokimiyati organlarining qonunga zid hujjatini sudning qo‘llamasligi, davlat organlari tomonidan yetkazilgan zararni undirish bo‘yicha normalar shular jumlasidandir.

V.R Topildiyev ta’kidlaganidek, ishtirokchilarning bir-biriga qaram bo‘lmasligi va mustaqilligi, tengligi ular o‘rtasidagi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nizolarni tashkiliy-ma’muriy, mulkiy, shaxsiy va boshqa jihatdan mustaqil hamda betaraf organ tomonidan hal etilishini taqozo etadi. Bunday organ vazifasini umumiy sudlar, xo‘jalik (iqtisodiy) sudlari bajaradilar¹⁸³.

Y.M.Kozlovning fikricha, ma’muriy jazo choralari — ma’muriy huquqbuzarlik oqibatida yetkazilgan moddiy zararni qoplash maqsadida qo‘llanilmaydi. Agar ma’muriy huquqbuzarlik orqali jismoniy yoki yuridik shaxsga moddiy zarar yetkazilgan bo‘lsa, huquqbuzarlik ishini ko‘rib chiquvchi davlat organi ma’muriy jazoni tayinlash bilan bir vaqtda, mulkiy zararni undirish boyicha masalani hal etishi mumkin. Mulkiy zararni undirish fuqarolik ishlarini ko‘rib chiqish tartibida amalga oshiriladi¹⁸⁴.

Y.M.Kozlovning ushbu fikri ma’muriy huquqbuzarlik orqali jismoniy yoki yuridik shaxsga moddiy zarar yetkazish bilan bog‘liq bo‘lsada, davlat hokimiyati organlari qonunchilikka muvofiq bo‘lmagan hujjatlari (qaror, farmon, farmoyish)

¹⁸² O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2012-y., 39-son

¹⁸³ Fuqarolik huquqi: milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun uslubiy qo‘llanma / Topildiyev V.R., Jamolov N.K.; mas’ul muharrir O.Oqyulov. - Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2014.-192 b.

¹⁸⁴ Козлов Ю.М. Административное право. Учебник. —2-е изд., перераб. и доп. —М.: «Юрист», 2003. С. 174—175.

orqali fuqaro yoki yuridik shaxsga zarar yetishi bilan mantiqan aloqadordir va ushbu munosabatlar ham fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi bilan aynan bir xildir.

Fuqarolik kodeksining 15-moddasida Davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi tomonidan qonunchilikka muvofiq bo'lmagan hujjat qabul qilinishi, shuningdek ular mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zararining o'zni davlat tomonidan yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi tomonidan qoplanishi lozim. Bunday zararining o'zni davlat organining budjetdan tashqari mablag'lari yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining mablag'lari hisobidan qoplanadi. Davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi bekor qilingan, ularning mablag'lari yetishmagan yoxud davlat organining budjetdan tashqari mablag'lari yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining mablag'lari bo'lmagan taqdirda fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zararining o'zni O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti mablag'lari hisobidan qoplanadi.

Zarar qaysi davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mansabdor shaxslarining aybi bilan yetkazilgan bo'lsa, sudning qarori bilan zararining o'rnini qoplash ushbu organlar mansabdor shaxslarining zimmasiga yuklatilishi mumkinligi belgilangan¹⁸⁵.

Aytish mumkinki, 15-moddasida davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) oqibatida fuqaro yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo'lib, ushbu zararlar davlat yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi tomonidan qoplanishi kerakligi belgilangan. Ko'rib turganimizdek, davlat organlarining g'ayriqonuniy harakatlari bilan yetkazilgan zarar uchun davlatning o'zi, uning subyektlari, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mulkiy javobgarlik subyekti bo'lib chiqmoqda.

Davlat organlarining javobgarligini belgilovchi qoidalar boshqa qonunchilik hujjatlarida ham mavjud. "Noqonuniy" deganda davlat organlari yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan o'z huquqlarini nomuvofiq (vakolatini buzib yoxud umuman vakolatsiz, qonunchilikka zid holda) tarzda amalga oshirishi natijasida vujudga keladigan harakatlar tushuniladi. Harakatsizlik esa tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga yuklatilgan majburiyatlarni belgilangan muddat va tartibda bajarmaslikni nazarda tutadi (hujjatni qabul qilmaslik,

¹⁸⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y., 2-son

harakatlarni sodir etmaslik). Masalan, FK 380-moddasida va boshqa normalarda nazarda tutilgan bosh tortish harakatsizlikning ko‘rinishlaridan biridir¹⁸⁶.

FKning 990-moddasida Davlat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, shuningdek ularning mansabdor shaxslari tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik nazarda tutilgan bo‘lib, unga ko‘ra, “Davlat organlarining, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlarining qonunga xilof qarorlari natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar, ular mansabdor shaxslarining aybidan qat’i nazar, sudning qarori asosida qoplanishi lozim. Davlat organlari, fuqarolar o‘zini o‘zi boshqarish organlari mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar sudning qarori asosida qoplanishi lozim hamda zarar ushbu Kodeksning 15-moddasida nazarda tutilgan tartibda qoplanadi¹⁸⁷” – deb belgilangan. Ushbu moddaga ko‘ra, yetkazilgan zarar sud qarori asosida to‘lanishi belgilangan, bu esa deliktning ushbu turini o‘ziga xos xususiyati Hisoblanadi. Binobarin, bunda zararni ixtiyoriy qoplashga yo‘l qo‘yilmaydi, javobgarlikni qo‘llash masalasi albatta sud muxokamasining predmeti bo‘lishi shart. Sud tartibi qonuniy va adolatli qaror qabul qilish va davlat mablag‘laridan oqilona va maqsadli foydalanishni ta’minlaydi.

Davlat hokimiyati organlarining qonunga xilof qarorlari natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar bunday qarorlarni qabul qilgan mansabdor shaxslar aybidan qat’iy nazar sudning qarori bilan to‘lanishi lozim.

Davlat hokimiyati organlari o‘zlarining vakolatlarining bir qismini turli qarorlar (buyruqlar, qo‘llanmalar, farmoyishlar va x.k.) qabul qilish (chiqarish) orqali amalga oshiradilar. Qarorlar normativ yoki nonormativ (ya’ni individual huquqni qo‘llash xarakteriga ega) bo‘lishi mumkin. Bundan qat’iy nazar, qarorlar qonuniy, ya’ni amaldagi qonun hujjatlariga zid bo‘lmasligi shart. Bunday qarorlar fuqarolar yoki yuridik shaxslar huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor bo‘lishi ham mumkin. Binobarin, g‘ayriqonuniy qarorlar qabul qilish natijasida fuqaro yoki yuridik shaxsga zarar yetsa, bunday zarar qaror qabul qilgan mansabdor shaxs aybidan qat’iy nazar, qoplanishi lozim. Buning uchun nizoning taalluqliligidan kelib chiqqan holda tegishli fuqarolik yoki iqtisodiy sudiga murojaat qilish talab etiladi. Qabul qilingan qarorning qonuniyligini isbotlash burchi uni qabul qilgan davlat organi zimmasiga yuklatiladi¹⁸⁸.

¹⁸⁶ O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga sharh 1-jild. X.R. Raxmonqulov, O.O. Oqyulov / Toshkent” “Vektor-PreSS”, 2010. 815

¹⁸⁷ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-y

¹⁸⁸ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т 3./Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Тошкент: Baktria press, 2013. 800 б.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-sonli Farmonining 15-bandida ham Taraqqiyot strategiyasida adolat va qonun ustuvorligini ta‘minlash bo‘yicha belgilangan vazifalar doirasida 2022-yilda: qarori, harakati (harakatsizligi) noqonuniy emasligini ma‘muriy sudda isbotlash majburiyatini, uni qabul qilgan mansabdor shaxsning o‘ziga yuklash tartibiga amal qilinishi qat’iy ta‘minlash belgilab qo‘yilgan¹⁸⁹.

Davlat hokimiyati organlari mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar sud qarori asosida qoplanadi. Bunda zarar g‘ayriqonuniy qaror qabul qilish orqali emas, balki g‘ayriqonuniy harakatlar (harakatsizlik) sodir etish orqali yetkaziladi. Mansabdor shaxslarning harakatlari agarda xizmat vazifalarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lsa, har doim huquqiy harakterga ega bo‘ladi va demak huquqiy oqibatlar vujudga keltiradi (masalan, soliq xizmati tomonidan tadbirkorlik subyektini g‘ayriqonuniy tekshirish).

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-sonli Farmonining 2-ilovasida 2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturida xususiy mulk daxlsizligi va himoyasi kafolatlarini kuchaytirish, mulkiy, shu jumladan yer uchastkasiga bo‘lgan huquqlarni so‘zsiz ta‘minlash Ustuvor yo‘nalishida mulkiy, shu jumladan yer uchastkasiga bo‘lgan huquqlar bilan bog‘liq barcha ma‘muriy hujjatlarni qat’iy ravishda faqat sud tartibida bekor qilish yoki haqiqiy emas deb topish amaliyotini, shuningdek, davlat idorasining rasmiy ma‘lumotiga ishonib mol-mulk sotib olgan shaxsning huquqini himoya qilish tizimini joriy etish belgilangan¹⁹⁰.

Maqolada mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini haqiqiy emas deb topishning fuqarolik-huquqiy tartibga solish asoslari va ularga yechimlari haqida huquqiy tahlilni davom ettiramiz.

1. O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeksining 26-moddasi 4-qismida O‘zaro bog‘liq bo‘lib, ba‘zilari ma‘muriy sudga, boshqalari esa fuqarolik ishlari bo‘yicha sudga taalluqli bo‘lgan bir nechta talab birlashtirilgan taqdirda, barcha talablar fuqarolik ishlari bo‘yicha sudga ko‘rilishi lozimli belgilangan.

¹⁸⁹ Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y.

¹⁹⁰ Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.01.2022-y.

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksining 26-moddasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalarining ma’muriy va boshqa ommaviy huquqiy munosabatlardan yuzaga kelmaydigan qarorlari hamda ular mansabdor shaxslarining shunday harakatlari (harakatsizligi) yuzasidan nizolashish to‘g‘risidagi ishlar fuqarolik ishlari bo‘yicha sudga taalluqli ish sifatida belgilangan.

XULOSA

Yuqoridagi normalardan kelib chiqib aytish mumkinki, Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini haqiqiy emasligi ma’muriy sudlar sudloviga taalluqli bo‘lib, ularni bekor qilishda vujudga kelgan fuqarolik-huquqiy munosabatlar hal qilishda qonunchiligimizda bo‘shliqlar mavjud hamda sohada amaliyot aniq yo‘lga qo‘yilmagan.

Shu sababli, Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlarini haqiqiy emas deb topishda hamda fuqarolik-huquqiy munosabatlar hal qilish chegarasini belgilash va ularni tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

REFERENCES

1. “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni
2. “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni
3. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi
4. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi
5. O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeksi
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022 — 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 9-dekabrdagi PF-3358-sonli Farmoni
8. Маъмурий ҳуқуқ ва процесс /С.А.Муратаев, Б.Т.Мусаев, Д.Р.Артиков /дарслик/. Тошкент: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020. 420
9. Erkin Hojiyev, To‘lqin Hojiyev. Ma’muriy huquq. Darslik. —T.: «Fan va texnologiya», 2008. —608 b.
10. Козлов Ю.М. Административное право. Учебник. —2-е изд., перераб. и доп. —М.: «Юрист», 2003. С. 174—175.

11. Fuqarolik huquqi: milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun uslubiy qo‘llanma / Topildiyev V.R., Jamolov N.K.; mas’ul muharrir O.O. Oqyulov. - Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2014.-192 b.
12. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga sharh 1-jild. X.R. Raxmonqulov, O.O. Oqyulov / Toshkent” “Vektor-PreSS”, 2010. 815 b.
13. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т 3./Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Тошкент: Baktria press, 2013. 800 б.
14. Koryogdiyev, B. U. O. (2021). BITIMNI HAQIQIY EMAS DEB TOPISH VA UNING OQIBATLARINI QOLLASH FUQAROLIK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH VOSITASI SIFATIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 211-225.
15. Корёғдиев, Б. У. Ў. (2022). ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ШАРТНОМАЛАРНИНГ ЮРИДИК ФАКТ СИФАТИДАГИ ТАЛҚИНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 271-278.

YANGI O'ZBEKISTONDA MA'NAVİY MAKONNI YARATISH BORASIDAGI ASOSIY VAZIFALAR

Mamatqulov Eldor

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida aks etgan ma'naviy makon tushunchasi, uning ma'no-mazmuni hamda mamlakatimizda yangi ma'naviy makonni yaratish borasidagi asosiy vazifalar ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Yangi ma'naviy makon yaratishning ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishdagi ahamiyati muhokama qilingan.

Kalit so'zlar. Yangi O'zbekiston, ma'naviy makon, ilm-fan, ijtimoiy islohotlar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется понятие духовного пространства, отраженное в Стратегии развития Нового Узбекистана, его значение, а также основная задача создания нового духовного пространства в нашей стране с социально-философской точки зрения. Обсуждена важность создания нового духовного пространства в социально-экономическом, духовном и образовательном развитии.

Ключевые слова. Новый Узбекистан, духовное пространство, наука, социальные реформы.

ABSTRACT

This article analyzes the concept of spiritual space reflected in the Development Strategy of New Uzbekistan, its meaning, and the main task of creating a new spiritual space in our country from a socio-philosophical point of view. The importance of creating a new spiritual space in socio-economic, spiritual and educational development was discussed.

Keywords. New Uzbekistan, spiritual space, science, social reforms.

KIRISH

Hozirgi kunga kelib dunyoning turli mintaqalarida ma'naviy sohadagi tahdidlar, mafkuraviy xurujlar avj olib bormoqda. Madaniyat niqobi ostida ming yillar davomida avloddan avlodga o'tib kelgan ma'naviy qadriyatlarga putur yetkazish, ularning jamiyat hayotidagi ahamiyatini kamaytirish orqali butun butun xalqlarni ma'naviyatsizlik qa'riga tortish, ma'naviy-axloqiy tanazzul holatiga tushirish holatlari uchramoqda. Ushbu holatlarning oldini olish maqsadida jamiyatning har bir fuqarosi ma'naviy islohotlarning faol ishtirokchisi bo'lishi, jamiyatda mavjud bo'lishi

mumkin bo'lgan ma'naviy bo'shliqni bahamjihatlikda to'ldirishi maqsadga muvofiqdir. Shu maqsadda mamlakatimizda oxirgi yillarda ma'naviy islohotlarga alohida ahamiyat qaratilib, xalqimizning ma'naviy dunyoqarashini yuksaltirish, yosh avlodni kitob va ilm-fanga oshno qilish orqali yangi ma'naviy makonni vujudga keltirish borasida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Zero, "ma'naviyat – jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevordir"¹⁹¹.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yangi ma'naviy makonni yaratish masalasiga "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida alohida ahamiyat qaratilgan bo'lib, ushbu farmon mazkur sohani butunlay yangi, yuqori bosqichga ko'tarish borasida dasturulamal bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muhtaram Prezidentimiz ta'kidlab o'tganidek, "O'zbekistonning yangi uyg'onish davrini yaratishga kirishar ekanmiz, har bir yurtdoshimizning qalbi va ongida ma'naviyat shu'lsi porlashi va u bizni ezgu ishlarga undab, yuksak mas'uliyat tuyg'usi bilan yashashga da'vat etib turishi zarur"¹⁹². Alohida qayd etish joizki, bugungi kunda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar har bir insonni ham qalban, ham ruhan ezgu maqsadlar yo'lida birlashtirishga xizmat qiladi. Bu yo'lda milliy g'oya, milliy ma'naviyat har bir fuqaroning amaliy dasturiga aylanadi. Bugungi kunda "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" degan ulug'vor maqsad kun tartibiga qo'yildi. Taraqqiyotning yangi davri talablari asosida mamlakatimizda amalga oshiriladigan eng muhim vazifalar belgilab olindi. Mamlakatimizni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan Taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan ustuvor vazifalar O'zbekistonning yangi Renessansiga – yangi Uyg'onish davriga mustahkam poydevor bo'lishi lozim.

Taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan yangi ma'naviy makonni yaratishga doir islohotlar natijasida bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, xalqimiz tarixida, qadriyatlarida katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan, o'zligimizning ajralmas qismi hisoblangan Islom dinining asl mazmun-mohiyatini ko'rsatib berish, jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan buyuk allomalarning boy ma'naviy merosini tadqiq etish, ularning asarlarida ilgari surilgan umuminsoniy

¹⁹¹ Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – B. 267.

¹⁹² Sh. M. Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent "O'zbekiston" nashriyoti, 2021. – B. 276.

g'oyalar vositasida ma'naviy-ma'rifiy soha faoliyatini isloh qilish masalasiga hukumat darajasida ahamiyat qaratilmoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida"gi, "Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida"gi, "Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida"gi qarorlari qabul qilingan bo'lib, ushbu markazlar tom ma'noda Taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan "Uchinchi renessans" g'oyasining amalga oshirilishida tayanch markazlar vazifasini o'tamoqda.

Ma'lumki, muqaddas dinimizda jaholatga qarshi ma'rifat asosida, ma'naviyatsizlikka qarshi yuksak ma'naviyat asosida kurashish g'oyasi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur ilmiy markazlar tomonidan bugungi kunda islom faylasuf-olimlarining qo'lyozma asarlarini tadqiq etish, buyuk sarkardalarimizning jasorati va harbiy merosini o'rganish, muqaddas dinimizning sof insonparvarlik g'oyalarini namoyon etish, ekstremizm, terrorizm, aqidaparastlik va mutaassiblik kabi illatlarga qarshi kurashda ajdodlarimiz tomonidan qoldirilgan boy ma'naviy merosdan foydalanish masalasiga alohida ahamiyat qaratilib kelinmoqda¹⁹³.

Jumladan Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan Taraqqiyot strategiyasida belgilab berilgan ustuvor vazifalar doirasida ulug' allomalar, xususan termiziy olimlarning ibratli hayoti, boy ma'naviy merosi yoritilgan ommabop risolalar tayyorlash, ularni ta'lim muassasalari o'quvchilariga yetkazib berish an'anasi yo'lga qo'yilgan bo'lib, ushbu tadbir orqali ma'naviy tarbiyaning uzluksiz amalga oshirilishi yo'lida katta qadamlar tashlanmoqda. Chunki, ma'naviy tarbiyada tanaffus, oqsash holatlari yosh avlodda ommaviy madaniyatga ergashish, ma'naviyatsizlik holatlarining paydo bo'lishiga sabab bo'luvchi jarayondir. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida ma'naviy islohotlar aks etishi, mafkuraviy profilaktika izchil olib borilishi maqsadga muvofiq.

"Islom falsafasining otasi", "Ikkinchi muallim" kabi yuksak nomlar bilan sharaflangan bobokalonimiz Abu Nasr Forobiy o'zining dunyoga mashhur "Fozil odamlar shahri" nomli asarida jamiyatni ma'naviy, axloqiy jihatdan kamol toptirish masalalariga alohida to'xtalib, farovon jamiyatni sog'lom tanaga o'xshatganligi bejiz emas. Zero, tana sog'lom bo'lishi uchun undagi barcha a'zolar o'z vazifasini mukammal darajada amalga oshirishi lozim bo'lganidek, jamiyat ham sog'lom bo'lishi uchun undagi barcha muassasalar o'z vazifasini sidqidildan bajarishi, jamiyat a'zolari ma'nan yetuk, axloqan barkamol bo'lib yetishishlari lozim. Forobiyning

¹⁹³ A. Erkayev. Ma'naviyat — millat nishoni. — Toshkent, "Ma'naviyat", 1997. — B. 149.

ushbu hikmati orqali jamiyat taraqqiyotida ma'naviyatli insonning ahamiyati qay darajada ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qilish mumkin¹⁹⁴.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda hayotimizni virtual makondan, media olamdan ayro tarzda tasavvur qila olmaymiz. Mediamakon bitmas-tuganmas bilim, ma'rifat manbai. Shu bilan bir qatorda, milliy mentalitetimizga zid bo'lgan, qadriyatlarimiz, ma'naviyatimizga ziyon yetkazuvchi, destruktiv g'oyalarni targ'ib qiluvchi materiallar ham kam emas. Shularni hisobga olgan holda, bugungi kunda milliy media tizimini takomillashtirish, boy tariximizni, shonli o'tmishimizni, bebaho ma'naviy merosimizni internet olamida keng targ'ib qilish, virtual olamda yoshlar uchun xavfsiz, sof ma'naviy makonni yaratish masalasi kun tartibiga chiqmoqda. Bularni hisobga olgan holda, oliy ta'lim tizimida mediasavodxonlik va axborot madaniyatini shakllantirishga qaratilgan qator darslar o'qitilib kelinmoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, ma'naviyat murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, uning taraqqiyotiga juda ko'p omillar – siyosat, iqtisod, fan, axloq, san'at, din kabi hodisalar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillardan oqilona foydalanish, ulardan “yangi ma'naviy makon”ni yaratish yo'lida foydalanish ma'naviyatli davlat, farovon xalq sifatida shakllanishimizga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent “O'zbekiston” nashriyoti, 2021. – 464 bet.
2. E. Umarov. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: “Sharq” nashriyoti, 2005. – 128 bet.
3. A. Erkayev. Ma'naviyat — millat nishoni. – Toshkent, “Ma'naviyat”, 1997. – 166 bet.
4. O. Musurmonova. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent, “O'qituvchi”, 1996. – 227 bet.
5. Saidov, S. (2022). “TADBIR UL-MANZIL” RISOLASI–OILAVIY MUNOSABATLAR UCHUN DASTURULAMAL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5-2), 894-897.
6. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLİYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.

¹⁹⁴ O. Musurmonova. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. – Toshkent, “O'qituvchi”, 1996. - B. 71.

-
7. Saidov, S. (2022). TARIXIY MANBALARDA KELITIRILGAN IBN AL-MUQAFFA BORASIDAGI MA'LUMOTLAR TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 525-528.
8. Saidov, S. A. O. G. L. (2021). IBN AL-MUQAFFANING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(7), 8-14.
-897.

KORYES VA INGLIZ TILLARIDAGI FONETIK TAFOVUT; INGLIZ TILIDAN KOREYS TILIGA KIRIB KELGAN SO'ZLARNI TALAFFUZ QILISHDAGI MUAMMOLAR

Jumaniyazova Feruza Iskanderovna

Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi

feruza_8787@bk.ru

ANNOTATSIYA

Koreys tilida mavjud bo'lgan tovushlar Ingliz tilida bo'lmasligi yoki aksincha, ingliz tilidagi tovushlarning koreys tilida bo'lmasligi natijasida fonetik interferentsiya yuz beradi. Interferentsiya hodisasini ikki tildagi intonatsiyaning har xil bo'lishi bilan ham izohlash mumkin. Bu muammolar koreys tilini ingliz tiliga transliteratsiya qilish usuli bilan murakkablashadi. Ko'pincha ingliz tilidan koreys tiliga o'zlashtirilgan inglizcha so'zlarning talaffuzida koreys tilidagi fonetik tovushlar bilan almashish xolatlari ko'p uchraydi va bu ingliz tovushlarini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: fonetik interferentsiya, intonatsiya, transliteratsiya, talaffuz

АННОТАЦИЯ

Фонетическая интерференция возникает в результате того, что звуки, присутствующие в корейском языке, отсутствуют в английском языке или, наоборот, английские звуки отсутствуют в корейском языке. Явление интерференции можно объяснить разной интонацией двух языков. Эти проблемы усугубляются тем, как транслитерируется корейский язык на английский. Часто в произношении английских слов, переведенных с английского языка на корейский, много случаев обмена с корейскими фонетическими звуками, и мы проанализируем эти английские звуки.

Ключевые слова: фонетическая интерференция, интонация, транслитерация, произношение.

ABSTRACT

Phonetic interference occurs as a result of the sounds that are exist in Korean not in English or, conversely, English sounds not existing in Korean. The phenomenon of interference also can be explained by the different intonation of the two languages. These problems are compounded when Korean is transliterated into English. When the pronunciation of English words transferred from English to Korean, there are many cases of exchange with Korean phonetic sounds, and we will analyze these English sounds.

Keywords: phonetic interference, intonation, transliteration, pronunciation.

KIRISH

Odamzot turli xil tovushlarni eshitib farqlash va tanib olish singari universal qobiliyatga ega. Biroq, ma'lumki, bu universal tovushni tanib olish qobiliyati inson yoshligidan ona tili ta'sirida bo'lgan va alohida tillarga sezgir bo'lgan maxsus tovushni tanib olish hodisasiga aylanadi (Juszyk, Cutler, & Redanz (1993)), Best (1994), Best, McRoberts, Lafleur, & Silver-Isenstadt (1996)).

Ona tili fonemasiga moyil bo'lgan tovushlarni tanib olish hodisasi katta yoshdagi tinglovchilar uchun yaxshi rivojlangan bo'lib, katta yoshdagi tinglovchilar o'z ona tili tovushlarini aniq ajrata oladilar, lekin boshqa tillarning o'ziga xos tovushlarini aniq ajrata olmaydilar, ba'zan esa ular ona tilining tovushi o'xshash, ammo farqi aniq bo'lgan fonema bilan aralashib ketadi. Bu hodisa fonologik filtr fenomeni sifatida ham ta'riflangan (Trubetzkoy, 1939).

Birinchi va ikkinchi til o'rtasidagi fonologik qarama-qarshilikni misollar asosida ko'rib chiqamiz, bu turli xil tovushlarni aniqlash hodisalari bilan bog'liq.

Koreyslar ingliz tilini o'rganishda ko'plab talaffuz muammolariga duch kelishadi. Koreys tilida mavjud bo'lgan tovushlar Ingliz tilida bo'lmasligi yoki aksincha, ingliz tilidagi tovushlarning koreys tilida bo'lmasligi natijasida yuz beradi. Shuning bilan bir qatorda, ikki tildagi intonatsiyaning har xil bo'lishi bilan ham izohlash mumkin. Bu muammolar koreys tilini ingliz tiliga transliteratsiya qilish usuli bilan murakkablashadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shuningdek, hozirgi global texnikalar asrida koreys tilida koreyscha talaffuz bilan ko'plab inglizcha so'zlar qo'llanilmoqda, va ular ko'plab bahs munozaralarga sabab bo'lmoqda. Talabalar ko'pincha ingliz tilidan koreys tiliga o'zlashtirilgan inglizcha so'zlarning koreyscha talaffuzini to'g'ri talaffuz deb qabul qilishadi.

Masalan, /f/, /v/, /ð/, /θ/ va /z/ tovushlari koreys tilida uchramaydi. Shuning uchun koreyslar bu tovushlarni almashtirishga moyil ya'ni, /θ/ uchun /s/ [ㅅ], /ð/ uchun /d/ [ㄷ], /z/ uchun /dʒ/ [ㅈ], /f/ uchun /p/ [ㅍ, ㅍ] va /v/ tovushining o'rniga so'z boshida /b/ [ㅂ] tovushlari talaffuz qilinadi. Shunday qilib, masalan, *ingliz tilini boshlang'ich o'rganuvchilar* “*The zebra has fine thighs and thick veins*” jumlasini “*De Jebra has pine sighs and sick beins*” deb talaffuz qiladi. Bundan tashqari /f/ tovushli inglizcha so'zlar koreys tiliga transliteratsiya qilinganda, ular ㅍ (/p/) yoki ㅎ (/h/) dan foydalanadilar. Bu ingliz tiliga qayta aylantirilganda chalkashlikka olib keladi.

Koreys tilida, undoshlarning ketma – ket qo'llanilish xolati yuz bermaydi, shuning uchun koreyslar so'zlarga qisqa unli tovushlarni qo'shishga moyil bo'ladi. Misol uchun, "crisps" so'zi koreys tilida 5 bo'g'in bilan 크리스프스 [keu-ri-seu-peu-seu] tarzida beriladi.

Koreys tilida /r/ va /l/ tovushlari yo'q bo'lib uning o'rniga 'ㄹ', ingliz tilidagi /r/ va /l/ tovushlarning o'rtasidagi koreyscha tovush ishlatiladi, va bu ingliz tilidan o'zlashtirilgan so'zlarni talaffuz qilishda qator qiyinchiliklarga sabab bo'ladi.

Ingliz tilida so'zlasguvchilar koreys tilidagi bitta 'ㄹ' tovushini ingliz tilidagi /r/, ikkita 'ㄹ' tovushini /l/ tovushi deb qabul qilishadi va bu talaffuzham unchalikham to'g'ri deb hisoblanmaydi. Koreyslarning /r/ va /l/ tovushlarni chalkashtirishi katta xatoliklarga sabab bo'lishini qator misollar orqali ko'rish mumkin. Masalan, ingliz tilidagi «pray» va «play» so'zlari bir xil «play» deb talaffuz qilinish xolatini ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari, Koreys tilida uchramaydigan ingliz tilidagi undoshlar ketma ketligi koreys tiliga ingliz so'zlari o'zlashtirilganda fonetik interferentsiyaga sabab bo'ladi. Bunga misol qilib, /i:/ uzun talaffuz qilinadigan tovushni olsak bo'ladi. 'He leaves with his family' jumlasida 'He lives with his family' jumlasida bilan birhil talaffuz qilinishi kuzatiladi. Yana misol keltiradigan bo'lsak, ingliz tilidagi /ə/ (schwa) shovqinli tovushi koreys tilida uchramaydi, va koreyslar 'sofa' so'zida 'o' /əʊ/ tovushining o'rniga koreys tilida bor bo'lgan /æ/ talaffuz qilishga moyil. Shuningdek, Koreyslar ingliz tilidagi diptonglarni 2 unli tovushga aylantirish orqali talaffuz qilish orqali muammoni bartaraf etishga harakat qilishadi, masalan, "Hi" (하이) "Ha-i" ga aylanadi. Koreys tilida so'zlar /tʃ/ bilan tugamaydi, shuning uchun koreyslar bu tovushdan keyin qo'shimcha unli tovush qo'shishga moyildirlar, masalan, 'sandwich' 샌드위치 'sandwichi' ga aylanadi.

Oxirgi paytda Koreya hukumati tomonidan qo'llaniladigan transliteratsiya tizimiga nisbatan o'zgarishlar kiritildi va bu Ingliz tilini o'rganuvchilar uchun katta chalkashlikka sabab bo'ldi. Masalan, koreys tilidagi 'ㅍ' ingliz tilida 'p' deb talaffuz qilingan bo'lsa xozir 'b' deb talaffuz qilinishi keltirilgan. 'ㅍ' ingliz tilidagi 'b' ga yaqin bo'lgani bilan bir xillikdan tashqari chiqqan xolatlarni kuzatish mumkin. 부산 shaxrini "Pusan" deb talaffuz qilingan bo'lsa kiritilgan o'zgarishlarga asosan "Busan" deb talaffuz qilinishi talab qiladi. Lekin Busan shaxridagi universitet xaligacha PNU (Pusan National University) – Pusan Davlat Universiteti nomi bilan o'zgarishsiz qoldirilgan. Shunga oxshash 'ㄱ' k deb talaffuz qilinib, xozir 'g' deb transliteratsiya

qilinadi. Lekin Koreyada keng tarqalgan 김 (Kim) familiyasi xaligacha “Gim” deb qattiq tovush bilan emas balki “Kim” deb talaffuz qilinadi va bu koreys tilini o’rganayotgan chet elliklarga qiyinchiliklar tug’diradi.

Ko’pgina inglizcha so’zlar koreys tilining bir qismiga aylandi, ammo talaffuzida katta o’zgarishlar mavjud. Masalan, ingliz tilidagi ‘sauna’ so’zi koreys tilida "sa-oo-na" deb talaffuz qilinadi. Va ko’pincha bu noto’g’ri talaffuz deb xisoblanadi.

Koreys tilini o’rganayotgan xorijliklar uchun eng katta muammolardan biri bu 5 ta qo’sh konstantalar, masalan, ‘ㅁ’ va ‘ㅂ’. Boshqa tilda so’zlashuvchilarning quloqlariga ular bir xil eshitiladi, lekin koreys tilidan katta farq qiladi. Yana bir muammo shundaki, 4 ta unli tovush (ㅏ, ㅑ, ㅓ, ㅕ) mavjud bo’lib, ular ingliz tilida so’zlashuvchilar uchun bir xil eshitiladi (garchi ular qo’sh undoshlarga qaraganda muloqotda kamroq muammolarni keltirib chiqaradi).

XULOSA

Xulosa qiladigan bo’lsak, to’g’ri talaffuzni o’rganish ingliz tilini o’rganayotgan koreyaliklar va koreys tilini o’rganayotgan xorijliklar uchun asosiy muammolardan biridir. Fonetik interferentiyaga sabab bo’ladigan asosiy sabablardan biri bu koreys tilida mavjud bo’lgan tovushlarning ingliz tilida mavjud bo’lmasligi, yoki aksincha holatlardir.

REFERENCES

1. Best, McRoberts, Lafleur, & Silver-Isenstadt, (1996). Discrimination of non-native consonant contrasts varying in perceptual assimilation to the listener's native phonological system. *Journal of the Acoustical Society of America* . 109(2):775-94. DOI: 10.1121/1.1332378
2. Jusczyk, P. W., Cutler, A., & Redanz, N. J. (1993). Infants' preference for the predominant stress patterns of English words. *Child Development*, 64(3), 675–687. <https://doi.org/10.2307/1131210>
3. Lado, Robert. 1957. *Linguistics Across Culture*. University of Michigan Press. \
4. Lado, Robert. 1964. *Language Teaching*. N. Y .: McGraw-Hill, Inc ..
5. PARK, H. K. (2004): “Applying Second Language Acquisition Theories to Teaching Interpretation to Undergraduate Students”, *Forum* 2-1, p. 105-123.
6. TRIM, J. (1975): *English Pronunciation Illustrated*, Cambridge University Press.
7. Shin, Jiyoung; Kiaer, Jieun; Cha, Jaeun (2012). *The Sounds of Korean*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 9781107672680.
8. Lee, Ki-Moon; Ramsey, S. Robert (2011). *A History of the Korean Language*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 293. ISBN 9780521661898.

-
9. Brown, Lucien; Yeon, Jaehoon, eds. (2015). The Handbook of Korean Linguistics. West Sussex, UK: Wiley-Blackwell. ISBN 9781118370933.
 10. Lee, Eunhee; Madigan, Sean; Park, Mee-Jeong (October 30, 2015). An Introduction to Korean Linguistics.

УДК 622.235

МЕТОДИКА РАСЧЕТА ПАРАМЕТРОВ ДЛЯ ГЛАДКОГО ВЗРЫВАНИЯ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОХРАННОСТИ ПРОЕКТНОГО КОНТУРА В УСЛОВИЯХ РУДНИКА КАРАКУТАН

Мислибаев Илхом Тўйчибоевич

д.т.н., профессор, декан горного
факультета НГГИ,

Нурхонов Хусан Алмирзо угли

соискатель-исследователь

Каршинский инженерно-экономический институт,

Республика Узбекистан, г. Карши

E-mail.: nurkhonov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье установлено, Опытно-промышленные испытания проводились с целью проверки работоспособности, предлагаемой методики определения параметров БВР, при контурном взрывании глубоких горизонтов направленных на повышение эффективности при проходке подземных горных выработок.

Ключевые слова: шпур, тип породы, плотность, трещина, контурные заряды, контурными шпурами, выработка, заходка, нормативный перебор, щелеобразования, иницированием зарядов.

METHOD OF CALCULATION OF PARAMETERS FOR SMOOTH BLASTING TO ENSURE THE SAFETY OF THE DESIGN CONTOUR IN THE CONDITIONS OF THE KARAKUTAN MINE

ABSTRACT

In this article, it is established that Pilot tests were carried out in order to verify the operability of the proposed methodology for determining the parameters of the BVR, with contour blasting of deep horizons aimed at increasing efficiency when sinking underground mine workings.

Keywords: borehole, rock type, density, crack, contour charges, contour holes, working out, penetration, standard enumeration, fissuring, charge initiation.

ВВЕДЕНИЕ

Рассмотрим типовую схему расчета параметров БВР при проведении горных выработок применительно к условиям рудника «Каракутан». Для определения удельного расхода ВВ пользуются в основном эмпирическими формулами, которые в одних случаях дают достаточно точные необходимые значения величины, а в других значительные расхождения от требуемой величины удельного расхода. По этому расчет удельного расхода по эмпирическим формулам следует считать ориентировочным, который требует уточнения по результатам опытных взрываний [1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В работе нами предлагается расчет параметров БВР при проходке выработок производим с учетом радиуса трещинообразования следующим образом.

Радиус зоны разрушения может быть определен следующим образом:

$$R_p = r_n \left(\frac{P_{пв}}{\sigma_{сж}^д} \right)^{2,5} \quad (1.1)$$

где: $r_n = 0,0255$ – начальный радиус полости, м; $P_{пв}$ – давление продуктов взрыва в зарядной полости; $\sigma_{сж}^д = 465$ МПа – динамический предел прочности на сжатие, МПа.

$$P_{пв} = \frac{\rho D^2}{8} \quad (1.2)$$

где: ρ – плотность ВВ, D – скорость детонации ВВ, м/с

Расстояние между контурными зарядами a_k определяется как:

$$a_k = 2k_{ив} R_p \quad (1.3)$$

где: R_p – радиус зоны разрушения, м; $k_{ив}$ – коэффициент динамического воздействия импульса взрыва в зависимости от конструкции заряда [2].

Удельный расход ВВ с учетом глубины выработки может быть определен как:

$$q = q_0 + \Delta q \quad (1.4)$$

Где: q_0 – удельный расход ВВ, рассчитанный для стандартных условий, кг/м³; Δq – прирост удельного расхода ВВ на преодоление естественного напряженного состояния массива, кг/м³.

Прирост удельного расхода, по Фокину В.А. равен:

где: Н – глубина ведения работ.

Удельный расход для стандартных условий определяется по формуле:

$$q_0 = \frac{9 \cdot d_{\text{зар}}^2}{a_k^2} \cdot \frac{\sigma_{\text{сж}}}{Q_{\text{ВВ}}} \quad (1.5)$$

где: $d_{\text{зар}}$ – диаметр заряда, м; $\sigma_{\text{сж}}$ – предел прочности на сжатие, $236 \cdot 10^6$ Па; $Q_{\text{ВВ}}$ – теплота взрыва, $5225 \cdot 10^3$ Дж/кг; a_k – расстояние между контурными зарядами, 0,76 м [3,4,5].

Масса шпурового заряда при условии, что длина колонки заряда не превышает 2/3 длины шпура:

$$Q_{\text{ВВ шп}} = \frac{2\pi d_3^2}{3 \cdot 4} l_{\text{шп}} \rho_{\text{ВВ}} = \frac{1}{6} \pi \cdot d_3^2 \cdot l_{\text{шп}} \cdot \rho_{\text{ВВ}} \quad (1.6)$$

где: $\rho_{\text{ВВ}}$ – плотность заряжения, г/см, $d_{\text{зар}}$ – диаметр заряда, мм.

С учетом увеличения энергии, затрачиваемой на дробление горной породы с учетом коэффициента действия импульса взрыва, полученную массу шпурового заряда следует уменьшить пропорционально действию забойки:

$$Q_{\text{ВВ шп}}^{\text{факт}} = Q_{\text{ВВ шп}} - (Q_{\text{ВВ шп}} \cdot [1,44 - 1,22]) \quad (1.7)$$

В настоящее время для производства взрывных работ в подземных условиях на руднике Каракутан применяются патронированные эмульсионные ВВ марки Сиянит-П при работе в сухих и обводненных условиях по породам любой крепости. Бурение шпуров осуществляется ручными и телескопными перфораторами:

– при проведении горизонтальных и наклонных выработок – буровой установкой BOOMER T-10 и ручными перфораторами типа УТ-29А с применением поддерживающих колонок марки FT-160В;

В последние годы при производстве взрывных работ в подземных условиях широкое распространение получил новый способ инициирования зарядов ВВ – система неэлектрического взрывания типа ИСКРА-Ш.

При проходке подземных горных выработок применяется следующая схема: ударно-волновые трубки (УВТ), выходящие из шпуров, собираются в связки (пучки), которые соединяются в единую сеть. Количество УВТ в одной связке не должно превышать 20 шт. Инициирование сети из детонирующего шнура производится электродетонатором.

При проведении выработок применяют различные врубы: клиновые и пирамидальные, а также односторонние и прямые. Прямые врубы

целесообразно применять для выработок небольшого сечения, клиновые и пирамидальные – для выработок шириной не менее 2 м. Односторонние врубы следуют использовать в четко выраженном напластовании с расчетом на использование при отбойке в естественной геологической плоскости.

При проведении выработок в породах с неблагоприятным ориентированием трещин, при которых имеются переборы, надежным способом их снижения является применение контурного взрывания со сближенным расположением шпуров и использование зарядов малой плотности заряжения или специальной конструкции. Наклон оконтуривающих шпуров принимают таким, чтобы после взрыва обеспечить размеры выработки, наиболее близкие к проектному сечению.

При взрывании шпуровых зарядов должны соблюдаться следующие критерии и требования:

- первоначально необходимо создать взрывом части шпуров дополнительную открытую поверхность, чтобы усилить и облегчить разрушительное действие остальных зарядов;

- разрушить породу горной массы в забое выработки на куски требуемых размеров (навал породы должен быть компактным для эффективной работы погрузочных машин и исключения повреждения крепи и оборудования выработки);

- необходимо образовать сечение выработки максимально приближающееся к проектному, сведя к минимуму недоборы и переборы породы;

- обеспечить повышение коэффициента использования шпуров (КИШ), а также исключить нарушения массива за контуром сечения выработки.

Для достижения вышеуказанных результатов взрыва в комплект шпуров должны быть включены врубовые шпуровые. Взрыв зарядов во врубовых шпурах дает дополнительную (вторую) открытую поверхность в забое и улучшает условия действия остальных шпуров [6].

КИШ является одним из основных критериев качества взрыва и правильности выбранной схемы расположения врубовых, отбойных и оконтуривающих шпуров и удельных расходов ВВ. Взрыв считается неудовлетворительным при КИШ менее 0,65-0,75%, нормальным – при КИШ 0,80-0,85 %, хорошим – 0,90% и выше. Этот показатель существенно зависит от размеров врубовой полости, из-за чего выбору схемы расположения врубовых шпуров (типу вруба) придается первостепенное значение.

При проходке горизонтальных и наклонных выработок применяются наклонные или прямые типы врубов. Наклонные врубы образуются шпурами, пробуренными наклонно под углом $60-70^\circ$ к поверхности забоя. Расстояние между концами шпуров 10-20 см [7].

С увеличением коэффициент крепости пород угол наклона врубовых шпуров к плоскости забоя уменьшается. Поэтому предельную глубину вертикального клинового вруба при бурении шпуров ручными перфораторами в зависимости от коэффициента крепости пород и ширины выработки рекомендуется принимать или по формуле:

$$h_{сп} = \frac{B}{4 \cdot ctg \frac{\alpha}{2}} - 0,3, \quad (1.8) \quad (1.1)$$

где B – ширина выработки, м; α – угол наклона шпуров к плоскости забоя, град.

Глубину врубовых шпуров следует принимать на 0,1-0,2 м больше длины вспомогательных и оконтуривающих шпуров:

$$h_{вр} = h_{шп} + (0,1 \div 0,2), \quad (1.9)$$

где $h_{шп}$ – глубина вспомогательных и оконтуривающих шпуров, м.

Глубину шпуров клинового вруба определяют с учетом угла их наклона:

$$L_{вр} = h_{вр} / \sin \alpha, \quad (1.10)$$

где α – угол наклона шпуров к плоскости забоя, град.

Расстояние между устьями в паре шпуров клинового вруба определяют по зависимости:

$$B = 2h_{сп} / tg \alpha + a \quad (1.11)$$

где a – расстояние между забоями сходящихся шпуров клинового вруба, м (в зависимости от коэффициента крепости пород $a=0,15-0,2$ м) [8].

Оптимальное продвижение забоя за взрыв составляет 1,8-2,0 м. Длина врубовых шпуров 2-2,3 м, угол наклона к плоскости забоя $60-75^\circ$.

Опытно-промышленные испытания проводились с целью проверки работоспособности, предлагаемой методики определения параметров БВР, при контурном взрывании глубоких горизонтов направленных на повышение эффективности при проходке подземных горных выработок.

Апробация рекомендуемых параметров БВР проводилась в руднике Каракутан в полном соответствии с Нормами и Едиными правилами безопасности при взрывных работах [9].

Проектом предусмотрены ручные перфораторы УТ-29А с диаметром бурения 43мм.

Режим проходческих работ: продолжительность рабочей смены 7,2 часа, число смен в сутки – 3, число циклов в смену – 1.

Организация работ цикличная. Комплексная бригада состоит из четырех звеньев: три звена основных и одно подменное, так как рабочая смена непрерывная.

Испытания новых паспортов БВР, разработанных по предлагаемой методике расчета, проводились в забоях полевого штрека, орта заезда и расчески рудника Каракутан РУ ГМЗ-1 НГМК.

Экспериментальные взрывы проводились при проходке подготовительных горизонтальных горных выработок по пустым породам.

После завершения бурения проведён анализ качества выполнения буровых работ на соответствие проектным параметрам паспорта БВР. Факт выполнения буровых работ схема расположения шпуров и монтаж взрывной сети, оценка качества достижения проектного контура выработки, дробления горной массы, развал взорванной массы и гранулометрический состав приведены на рис. 1.1-1.6 для сечений 10,36-7,8 м². Для замера полученных результатов промышленных взрывов использовались лазерный дальномер марки Leica Racer 70 для определения длины развала и продвиганное забоя и рейка нивелирная марки ADA STAFF 5 для определения гранулометрического состава взорванной горной массы.

Анализ результатов замеров глубины шпуров показал, что в основном присутствует перебур шпуров. Среднее отклонение составляет 0,06 м. В свою очередь фактическое расположение шпуров по плоскости забоя практически соответствует проектному – и среднее отклонение составляет 0,013 м.



Рис.1.1. Достигнутый контур выработки сечением 10,36 м² при промышленных испытаниях по предложенной методике расчета паспорта БВР.



Рис. 1.2. Достигнутый контур выработки сечением 10,36 м² при действующем паспорте БВР на рудники Каракутан.



Рис.1.3. Достигнутый контур выработки сечением 7,8 м² при промышленных испытаниях по предложенной методике расчета паспорта БВР.



Рис.1.4. Достигнутый контур выработки сечением 7,8 м² при действующем паспорте БВР на рудники Каракутан.



Рис.1.5. Развал взорванной горной массы при применении разработанного паспорта БВР



Рис.1.6. Гранулометрический состав взорванной горной массы при применении разработанного паспорта БВР для сечения выработки 10,36 м².

Коэффициент использования шнура зафиксированный в процессе выполнения экспериментальных взрывов составил 0,86. Сравнения результаты проведения опытно-промышленных испытаний и разработанные паспорта БВР с ранее используемыми на руднике Каракутан паспортов БВР сведены в табл. 1.1.

Таблица 1.1

Сравнение действующих в орт заезде, рассечке и полевом штреке руднике Каракутан паспортов БВР разработанных по предлагаемой методике

Показатели	Паспорт БВР, используемый на руднике		Паспорт БВР, разработанный по предлагаемой методике		Разница	
	Орт заезд и рассечка	Полевой штрек	Орт заезд и рассечка	Полевой штрек	Орт заезд и рассечка	Полевой штрек

Общее количество шпуров, шт.	21	26	24	30	+3	+4
Количество заряжаемых врубовых шпуров, шт.	6	8	5	8	-1	0
Количество холостых шпуров, шт.	0	0	1	1	+1	+1
Количество вспомогательных (отбойных) шпуров, шт.	4	4	7	8	+3	+4
Количество оконтуривающих шпуров, шт.	11	14	11	13	-	-1
Расход ВВ, кг; Саянит-П	27,6	36	25,2	32,8	-2.4	-3.2
Объем бурения, шп.м	34,8	40,6	39.6	46.8	+4.8	+6.2
Фактический КИШ	0,81	0,86	0,81	0,86	0.81	0.86
Гранулометрический состав горной массы, мм.	200 - 500	200 - 500	100 - 300	100-200	-(100-200)	-(100-300)
Фактический объем горной массы оторванной за взрыв	10.14	13,46	9.5	12.82	-0.64	-0.64
Схема вруба	Клиновой призматический	Клиновой призматический	Прямой крестаобразный	Прямой крестаобразный	-	-
Забойка	С забойкой и без забойки	С забойкой и без забойки	С забойкой и без забойки	С забойкой и без забойки	-	-

Из сравнения данных показателей видно, что при расчёте паспортов БВР согласно разработанной методике происходит рациональная расстановка шпуров по площади забоя, снижается общий расход ВВ при одновременном улучшении качества дробления и сокращением объема взорванной горной массы за счет достижения проектного контура горных выработок .

Оценка качества взрывов, проведённых по опытным паспортам БВР, показала, что сечение выработок соответствует проектному, дробление горной массы соответствует предъявляемым требованиям и достигается уменьшение

развала и качества взорванной горной массы.

ВЫВОДЫ

1. В работе нами предлагается методика расчета параметров БВР при проходке выработок шпуровыми зарядами ВВ, с учетом газодинамических процессов, радиуса трещинообразования, давление продуктов взрыва и параметров волны напряжений в зарядной полости.

2. Анализ ведения взрывных работ по действующим паспортам БВР показал наблюдается перебор породы за контуром выработки в отдельных случаях недобор вследствие установленного удельного расхода для оконтуривающих шпуров, также гранулометрический состав взорванной горной массы колеблется в диопозоне 200 – 500 мм что создает трудности при погрузочных работах и снижается коэффициент заполнения транспортного средства и увеличивается за проектный объем оторванной горной массы за цикл.

REFERENCES

1. Литвинский, Г. Г. Обоснование конструкции и параметров прямого цилиндрического вруба при сооружении выработок/ Г. Г. Литвин-ский, П. Н. Шульгин// Современные проблемы шахтного и подземного строительства: материалы международного научно-практического симпо-зиума. – Донецк: Норд-Пресс, 2004. – Вып. 5. – С. 130–139.
2. Масловский, А. Н. Актуальность буровзрывных работ с прямыми врубами при проведении горизонтальных горно-разведочных выработок с влиянием геолого-структурных особенностей массива/ А. Н. Масловский, В. Г. Лукьянов// Известия Томского политехнического универ-ситета. – 2014. – Т. 325, №1. – С. 166–172.
3. Бротанек И., Вода Й. Контурное взрывание в горном деле и строительстве. М: Недра 1983г 144 стр.
4. Барон Л.И., Ключников А.В. Контурное взрывание при проходке выработок. Л., Наука, 1967.
5. Совершенствование методики расчёта параметров буровзрывных работ при строительстве горизонтальных и наклонных горных выработок на примере рудников ЗФ ОАО «ГМК «Норильский никель» / А. К. Кирсанов, С.А. Вохмин, Г. С. Курчин // Журнал Сибирского федерального университета. Серия: Техника и технологии. - 2015. - Т. 8, № 4. - С. 396-405.

6. Совершенствование расчёта параметров взрывного вруба /И. Корнейчук, С. А. Вохмин, Г. С. Курчин, А. К. Кирсанов // Взрывное дело. - М.: ИПКОН РАН. - 2016. Выпуск №116/73. - С. 100-111.
7. Нурхонов Х.А.Классификация методов контурного взрывания подземной разработки месторождения полезных ископаемых// Горный вестник Узбекистана. –Навои, 2019. –№4(79). – С. 55-56 (05.00.00; №7).
8. Нурхонов Х.А., Каримов Ё.Л.,Хўжакулов А.М.,Латипов З.Л. Методика расчета параметров контурного взрывания предварительного щелеобразования// Навои, 2020. –№2(81). – С. 83-86 (05.00.00; №7).
9. Нурхонов, Х. А. У., Хужакулов, А. М., & Боймуродов, Н. А. (2022). Проектирование параметров контурного взрывания. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 825-832.

“ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ” ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Тоғаев Тўлқин Маманазарович

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети доценти, филология фанлари номзоди
togay-tm@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада энг атоқли ўзбек маърифатпарвари, давлат ва жамоат арбоби Абдурауф Фитратнинг маърифатчилик фаолиятининг дастлабки чоғларида Тошкент шаҳрида асос солган «Чигатой гурунги» ташкилоти тўғриси баъзи қарашлар ўртага ташилади. Хусусан, ушбу жамиятнинг фаолият даври, аъзолари, тил-имло бўйича яратилган ўқув қўлланмаларига оид фикрлар баён қилинади. «Чигатой гурунги» ҳақида нашр этилган ишларда бу борадаги фикрларга муносабат билдирилади.

Калит сўзлар: “Чигатой гурунги”, маданият, маориф, она тили, ёзув, тил, имло, қурултой

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE ACTIVITY OF "CHIG'ATAY GURUNGI"

ABSTRACT

In this article, the most famous Uzbek enlightener, state and public figure, Abdurauf Fitrat, in the early days of his enlightenment activity, founded the organization "Chigatoy Gurungi" in Tashkent. In particular, the period of activity of this society, its members, and the educational manuals created on language and spelling are described. Opinions on this matter are expressed in the works published about "Chigatoy gurungi".

Keywords: "Chigatay Gurungi", culture, education, mother tongue, writing, language, spelling, convention

КИРИШ

Маълумки, Фитрат раҳбарлигида юзага чиққан, даврининг истеъдодли ёш кучларини жамлаган «Чигатой гурунги» ташкилоти ўз фаолияти билан маданиятимиз тарихимизда сезиларли из қолдирди. Жамият Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш, улардан халқни баҳраман этиш, янги миллий адабиёт ва тилни яратиш каби ғоят долзарб вазифаларни мақсад қилган ва бунга имкон бўлгунча бажара олган. Шўролар даврида

қораланган ва тақиққа учраган бу уюшма ҳақидаги ҳақиқат мустақиллик йилларида рўёбга чикди.

АДАБИЁТ ВА МЕТОД

Шу чоққача «Чигатой гурунги» ҳақида бевосита ёки бирор мавзу доирасида ёзилган мақола ва маълумотларни бир жойга тўпласак, бу ташкилот тўғрисида бир қадар салмоқли ишлар қилинганлигини кўрамиз. Хусусан, истиқлол йилларида бу мавзуда чоп этилган мақолалар шўролар замонида «Чигатой гурунги» ҳақида айтиб келинган асоссиз ва бухтон гапларга ва шундан туғилган ёлғон тасаввурларга чек қўйди. Бу мақолаларда «Чигатой гурунги», уқтириб келинганидек, «пантуркистик» ёки «буржуа-миллатчи» ташкилот эмас, аксинча, миллатнинг хайри учун курашган, маданий-маърифий йўналишда, илмий-адабий, тил ва бадиий ижод соҳасида улкан юмушларни бажариб кетган ислохотчи жамият бўлганлиги ҳаққоний баҳосини олмоқда.

Шундай ишлар сирасига (табиийки, бизга маълум бўлганлари орасида) мухтарам адабиётшунос олимларимиздан Озод Шарафиддиновнинг «Абдурауф Фитрат» («Ёшлик», 1990 йил, 5-сон.) ҳамда «Адабиёт яшаса - миллат яшар...» («Адабиёт надур», -Т.: «Чўлпон», 1994 й.), Бегали Қосимовнинг «Фитрат» («Маслакдошлар», -Т.: «Шарқ», 1994 й.), Наим Каримовнинг «Чигатой гурунги» («Ватан» газетаси, 1994 йил, 44-сон.) ва «Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил, 20 январь.), хорижлик фитратшунос олим, Токио университетининг профессори Хисао Кўматсунинг «Чигатой гурунги» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995 йил, 20 сентябрь.), ниҳоят, атоқли тилшунос олим, раҳматли Олим Усмонов қаламига мансуб, гурунгчиларнинг тил ва имло соҳасидаги ишларидан баҳс этувчи «Фитрат ва «Чигатой гурунги» («Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1995 йил, 4-сон.) каби мақолаларни ва бу тўғридаги айрим ишларни киритиш лозим.

МУНОЗАРА

Биз ҳам «Чигатой гурунги» ҳақида қўлимизда тўпланган материалларга ва улар бўйича тадқиқотларимизга асосланиб, ушбу адабий-маърифий ташкилот ҳақида, хусусан, «Чигатой гурунги» ва унинг фаоляти тўғрисида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни мақсад қилдик. Негаки, бу борада шу пайтгача айтилган гаплар, мутахассисларнинг фикрлари турличадир.

Айрим муаллифлар уюшма 1918 йилдан иш бошлаган деб кўрсатишса, баъзилари буни 1919 йилдан деб ҳисоблайдилар. «Чигатой гурунги»

аъзоларининг бу ҳақда берган маълумотлари ҳам худди шундай ягона эмас. Ташкилотнинг фаол аъзоси бўлган Элбек (Машрик Юнусов) бу санани гоҳ 1918 йил, гоҳ 1919 йил деб қайд этса [1], «Чигатой гурунги» муассисларидан яна бири Шокиржон Раҳимий «...1919 йилда «Чигатой гурунги» очилгон чоғдан...» дея маълумот беради [2].

«Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 4 февраль сонидида босилган куйидаги маълумот бу масалага ойдинлик киритиши билан бирга жамиятнинг нима мақсадда тузилганлигини ҳам бизга англатади:

«Тошкентда «Ёш Бухороликлар»нинг муфазол (фаол) аъзоларидан - Фитрат афанди ила **ўзбек** (*таъкид бизики - Т.Т.*) ёшлари тарафидан «Чигатой гурунги» ном янги бир жамият тузилган. Миллий ишлар комиссариати тарафидан тасдиқ этилиб, ишга киришган. Бу жамиятнинг мақсади: Туркистондаги эски ва янги туркий асарларни жамъ қилиб, туркий тилини ихё қилув (*жонлантирув - Т.Т.*) ҳақида матерёл ҳозирламак, луқат ва адабиёт дунёсини бойитмоқдир. Бик вақтли ҳам ўринли таъсис этилган бу жамиятни самим қалбдан табрик қиламиз...» [3].

Кўринадики, уюшма худди мана шу чоғларда Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқ этилган. Агар Фитратнинг Тошкентда 1918 йилнинг 15-25 август кунлари бўлиб ўтган Мусулмон маориф курултойида ташкилотчилардан бири сифатида иштирок қилганини, «1918 йилнинг ўрталарида саккиз ойлик курсларда Чигатой тили ва Чигатой адабиётини тарғиб этган»ини (Қаранг: Н.Каримов, «Чигатой гурунги», «Ватан», 1994 йил, 44-сон) назарда тутсак, «Чигатой гурунги» Фитрат ва унга маслакдош ёшлар ўртасида расман тасдиқ этилишидан аввалроқ ташкил топган, дейиш мумкин. Бинобарин, «Чигатой гурунги» 1918 йилнинг сўнгги чорагида юзага келган ва 1919 йилнинг бошидан расмий суратда ишга киришган. Жамият «Шу жойдаги Иштирокиюн фирқаси - ТКП мусулмон бюросининг Туркистон халқлари маданий меросини тўплаш ва ўрганиш ҳақидаги топширигини бажарган» [4].

1921 йилнинг январ ойида Тошкентда бўлиб ўтган Тил-имло курултойида Чўлпон «Чигатой гурунги» ҳамда «ўзбек РусТА» вакили сифатида иштирок этади. Ушбу анжуман ўлкадаги имло жанжаллари боис Маориф комиссарлиги таклифи ва «Чигатой гурунги»нинг ташаббуси билан чақирилган эди. «Чигатой гурунги» айрим адабиётшунослар кўрсатиб келаётганларидек, 1922 йилда эмас, балки мана шу курултойдан сўнг тугатилган. Элбекнинг маълум қилишича, курултой сўнгида Маориф комиссари Шоҳид Аҳмадиевнинг таклифи билан

Маориф комиссарлиги хузурида уч кишидан иборат (Чўлпон, Элбек, Вадуд Маҳмуд) Ўзбек билим ҳайъати тузилади. 1921 йил 10 январдан ишга киришган бу билим ҳайъати «Ўзбекнинг бутун илмий ишларини қарагучи ва қурултой ишларини амалга оширгучи бўлиб қоладир» [1]. «Чиғатой гурунги»нинг кўпгина юмушлари энди ўлка шўро ташкилотлари (Миллий ишлар ва Маориф комиссарликлари)нинг кўмагида иш кўра бошлаган Ўзбек билим ҳайъатига юклатилган эди [5]. Ҳар ҳолда, бундан кейин Тил ва имло масаласига бағишланган қурултой ёки анжуманларда (масалан, 1922 йилда Тошкентда ва 1923 йилда Бухорода), умуман, ҳеч бир жойда «Чиғатой гурунги» номи ҳаракатдаги жамият сифатида зикр қилинмайди. Фитратнинг ўзи «Чиғатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди» деб маълумот беради [6].

Шу ўринда «Туркистон» газетасининг 1923 йил 3 апрель сонидида босилган Аҳмаджон исмли кишининг «Куч-қувват бекорга сарф этилмасин» номли кичкина мақоласи диққатга сазовордир. «Чиғатой гурунги»дан сўнг ўзбек маорифини кўтариш, илмий хизматни йўлга қўйиш талаби билан майдонга чиққан «Нашри маориф» жамиятининг ишларидан қониқмаган муаллиф 1923 йилда «Чиғатой гурунги»ни яна тиклаш ва бутун илмий кучни шу уюшма атрофида тўплаш керак, деб ҳисоблайди. Тўғрироғи, «ёшлар орасида фикр айирмалиги борлиги» сабабли, «буни йўқотиш ва самимият барпо қилиш учун «Нашри маориф» ва «Чиғатой гурунги»ни қўшиш керак» деган таклифни ўртага ташлайди.

«Чиғатой гурунги» расман тақиқланганига қарамай, жамиятнинг мақсад ва вазифалари кейинчалик ҳам унинг аъзолари фаолиятида давом этганига шубҳа йўқдир. Фитратнинг қайд этишича, кейинчалик «Чиғатой гурунги» аъзоларидан ўзбек ёзувини лотин алифбосига кўчиришда фаол қатнашган «лотинчилар» етишиб чиқди. Чўлпон ўз вақтида жамиятнинг фаол аъзолари сифатида Фитрат, Қаям Рамазон, Шорасул Зуннун, Элбек, Шокиржон Раҳимий, Мирмулла Шермуҳаммедов, Ғози Юнусов, Чўлпон, Боту, Санжар Сиддиқов, Маннон Рамзий, Уйғур кабиларни кўрсатган эди. Ўзбек адабиёти, илм-фани, маърифат ва маданиятининг илғор вакиллари бўлган бу зиёлиларнинг аксарияти шўролар тузуми қатоғонининг қурбони бўлишган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Фитратга бағишланган кўпгина тадқиқот ишларида унинг ўзи бош бўлган «Чиғатой гурунги» аъзолари Қаям Рамазон ва Шокиржон Раҳимий билан бирга «Она тили» номли дарслик ёзгани тўғрисидаги фактга дуч келамиз. Бу хато фикр кўп йиллардан буён матбуот саҳифаларида тез-тез учрашдан ташқари илмий адабиётларда, олий ўқув

юртлари учун ўзбек адабиёти бўйича яратилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам факт сифатида ўрин олиб келмоқда [7].

Дарслик китобининг яратилган даври 1918 йил санаси билан кўрсатилади. Аслида, бундай китоб умуман бўлмаган. “Она тили” дарслиги мавжудлиги тўғрисидаги ҳақиқатга зид гап шу пайтгача китобдан китобга, дарсликдан дарсликка кўчиб юрибди. Ҳатто, энг ишончли манба сифатида қабул қилинадиган Ўзбекистон миллий энциклопедиясида ҳам шу хато мавжуд. Ундаги Фитратга бағишланган мақолада ўқиймиз: “У 1918 йилда Қ. Рамазон ва Ш. Раҳимий билан ҳамкорликда «Она тили» дарслигини яратди» [8]. Бу анъана хануз давом этмоқда. Кейинги йилларда ҳам Фитратга бағишланган айрим илмий-оммавий асарларда, қайта нашр қилинган дарслик ва қўлланмаларда, кўпчилик учун ахборот манбаига айланган интернет материалларида мана шу нотўғри факт ҳамон ҳақиқат сифатида тақдим қилинмоқда. Хусусан, “Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 24 йиллиги муносабати билан” рукни остида берилган интернет материалида шундай жумлаларни ўқиймиз:

“1918 йили Туркистон Компартиясининг топшириғига кўра, Фитрат (Шокиржон Раҳимий ва Қаям Рамазон билан ҳамкорликда) дастлабки она тили дарслигини яратади (бу ҳақда «Иштирокиюн» рўзномасининг 1918 йил 1 май сониди «Биринчи она тили курси» деган мақола ҳам чиққан). Кейинроқ олим бу соҳадаги ишларини мукаммаллаштириб «Ўзбек тилининг сарфи» (грамматикаси)ни эълон қилади»[9].

Энди, ушбу хато фикр қандай пайдо бўлганига эътиборни қаратсак. Гап шундаки, адабиётшунос Шерали Турдиев ва Боис Қориевнинг «Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси (1918-1941)» номли китобининг 1919 йил даврий матбуотига тегишли қисмида мана шундай маълумот берилган:

«Биринчи она тили курси. (Ш.Раҳимий, Қ.Рамазон ва Фитрат томонидан тузилган дарслик тўғрисида), «Иштирокиюн», 11 май» [10].

Худди шу хато маълумот баъзи адабиётшуносларимизни чалғитганига шубҳа йўқ. Улар мана шу манбага ишонишганда, аслида йўқ она тили дарслигини Фитрат ва унинг издошларига нисбат бериб келмоқдалар. «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 11 май сонини топиб текширганимизда, бу ерда гап дарслик китоби ҳақида эмас, балки **ўзбек тили ва адабиёти бўйича ўқитувчилар тайёрлаш икки ойлик курси** тўғрисидаги эканлиги маълум

бўлди. “Чигатой гурунг”нинг фаол аъзоларидан яна бири Элбек томонидан газетага берилган ушбу эълон куйидаги сатрлардан иборат:

«Она тили курси

Ўқитувчиларимизга она тилининг ўргату билан она тили қоидалари ва адабий руҳдан тубли маълумот бергали «Чигатой гурунги» томонидан Хадрадаги «Намуна» мактаби биносида икки ойлик курс очилур. Сабоқлар текин берилур. Очилиш куни 16 май, шанба кунидир. Сабоқ чоғи соат учдан беишгача бўлур. Ўқитувчилари: Шокиржон Раҳимий, Абдулқайом Рамазоний, Абдурауф Фитрат афандилар эрурлар. Бу курсга кирмакчи бўлгонларнинг ўқитувчи бўлишлари ё ўқитувчилик қилмоқчи бўлишлари керакдир.

Гурунг ёзғучиси: Машиқ Юнус (Элбек)».

Кўринадики, Фитрат, Қайом Рамазон ва Шокиржон Раҳимийларнинг «Она тили» дарслиги яратганликлари ҳақидаги фикр ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу бир янглиш маълумотнинг оқибати, холос. Биз ушбу давр тилшунослиги тадқиқотчиси сифатида бундай китоб борлигини кўрмадик. Фитрат илмий мероси бўйича диссертация ёклаган тилшунос олимларнинг ҳеч бири бундай дарслик ҳақида маълумот бермайди. Ўша давр муаллиф ёки тил мутахассисларидан ҳеч ким бу ҳақда ҳеч қерда қайд этган эмас. 1919 йилда «Чигатой гурунги»нинг Имло тўдаси томонидан, хусусан, Фитрат, Қ.Рамазон ва Ш.Раҳимийлар иштирокида «Битим йўллари» номли ўқитувчиларга мўлжалланган янги алифбо ва имло битикчаси ўша пайтдаги Маориф нозирлиги руҳсати билан нашр қилинган, холос [11]. 1920 йилда эса Элбекнинг “Ёзув йўллари” номли “бошланғич мактабларнинг 2,3,4-бўлим ўқуғучилари учун собоқлик” китобчаси чоп этилган [12]. Фитратнинг ўзбек тилшунослиги тарихида улкан хизматларидан бири, шубҳасиз, ўзбек тилининг грамматикасини яратишга биринчи бўлиб қўл урганлиги бўлди. «Ўзбекистон жумҳуриятининг Маориф комиссарлиги ҳузуридаги Билим ўзаги томонидан мактабларда ўқумок учун мувофиқ кўрилган» «Сарф» (морфология) дарслиги илк марта 1925 йилда босиб чиқарилган. Фитратнинг ўзи бу китобини камтарлик билан «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба» деб номлади [13].

Аниқ айта оламизки, Фитратнинг “Сарф” китобигача унинг она тилига бағишланган бирон-бир дарслиги ёки баъзи мақолаларда учраётганидек, имлога оид “Чўзғилар” номли асари бўлмаган ва чоп этилган эмас.

ХУЛОСА

Юқорида баён этилган фикрларга асосланиб шундай хулосага келиш мумкин:

Ислохотчилик йўлини тутган «Чифатой гурунги» жамияти 1918 йилнинг охирларида Фитрат ташаббуси билан юзага чиққан ва унинг раҳбарлигида иш олиб борган. Бу маданий-маърифий, адабий-бадий, илмий ташкилот 1919 йилнинг бошида Миллий ишлар комиссарлиги томонидан расман тасдиқ қилинган. «Чифатой гурунги» маданий меросимизни тўплаш, ўрганиш ва улардан халқни барҳаманд этиш, ўзбек адабий тили, миллий ёзув ва адабиётимизни яратиш ва юксалтириш масалалари билан шуғулланган. 1921 йилнинг бошида шўро ҳукумати томонидан тақиқланган. Жамиятнинг мақсад ва вазифалари кейинчалик ҳам унинг аъзолари фаолиятида давом этган.

«Чифатой гурунги» аъзолари Фитрат, Қаюм Рамазон ва Шокиржон Раҳимий бирга «Она тили» номли дарслик ёзгани тўғрисидаги фикрлар ҳақиқатга зид.

REFERENCES

1. Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари. «Инқилоб» журнали, 1922, 10-сон; Шу муаллиф. Яқинлашмоқдалар. «Туркистон» газетаси, 1923 йил 22 сентябрь.
2. Раҳимий Ш. Тилимизни бир қоида остига олайлик. «Туркистон» газетаси, 1923 йил, 7 январь.
3. «Иштирокиюн» газетаси. 1919 йил 4 февраль.
4. Б.Қосимов. Маслакдошлар. -Т.: Шарқ, 1994, -Б. 96.
5. Қосимов С. Ўзбекистондаги маданий инқилоб тонгида. «Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1972 йил, 6-сон.
6. Фитрат. Ёпишмаган гажаклар. «Ёшлик», 1990 йил, 5-сон, 69-бет.
7. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. -Т.: Ўқитувчи, 1999. -Б.120.
8. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашрияти. -Б.169.
9. <http://www.tashabbus.uz/tilimiz/>; http://old.ziyonet.uz/uzc/people/abdurauf-fitrat_uzc/;
http://www.fikr.uz/posts/Sharq_mumtoz_poetikasi_Birinchi_kitob/15190.html
10. Турдиев Ш., Қorieв Б. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси (1918-1941). -Т.: Фан, 1967.

-
11. Чиғатой гурунги. Битим йўллари. Маориф комиссарлиги рухсати билан босилгон. 1919.
 12. Элбек. Ёзув йўллари. –Т.: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти. 1920, -30 б.
 13. Фитрат. Сарф (биринчи китоб, 5 инчи босма). –Тош.–Сам.: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1927. -62 б.

KOMIL INSONNI SHAKLLANTIRISHDA OGAHIIY IJODINING TA'SIRI

Shavkatov Sherali Shavkatovich

sheradonis2022@gmail.com

ANNOTATSIYA

Inson mohiyatini falsafiy jihatdan chuqurroq tahlil qilish uchun Muhammadrizo Ogahiyning antropologik qarashlarini o'rganish, uning asarlarida yoritilgan insonga xos ijtimoiy sifatlar, fazilatlar va ta'lim tarbiya, mehnat, bilim, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlarning shakllanishi va ijtimoiylashuvini falsafiy jihatdan ochib berish bugungi kunning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Xalqimizning ma'naviy dunyosining shakllanishi va rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan, ilm – fan ravnaqi va mukammal bo'lishi uchun xizmat qilgan xalqimizning ma'naviy, tasavvufiy-falsafiy tafakkurini boyitishda alohida o'rin tutgan Muhammadrizo Ogahiyning asarlari bugungi kunga qadar insoniyat ma'naviy merosida katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatish ushbu maqolaning asosiy maqsadi hisoblanadi. Shuningdek, unda Muhammadrizo Ogahiyning antropologik qarashlarida insonning ma'naviy olamiga kirib borish orqali inson mohiyatini chuqurroq anglash hamda komil insonni shakllantirish mumkin, degan g'oyani ham ko'rish mumkin.

Kalit so'zlar: falsafiy antropologiya, komil inson, yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif, tasavvuf, "Qasidai nasihat".

АННОТАЦИЯ

Одной из актуальных тем сегодняшнего дня является изучение антропологических взглядов Мухаммадризо Агахи, для более глубокого философского анализа человеческой сущности. Рассматривается философское раскрытие присущих человеку социальных качеств, воспитания, труда, знаний, различных отношений, формирования и социализации нравственных норм, освещенных в его работах. Цель статьи является показать, что произведения Мухаммадризо Агахи, оказавшие сильное влияние на формирование и развитие духовного мира нашего народа, сыгравшие особую роль в обогащении духовной, мистико – философской мысли народа, служившие процветанию и совершенству науки, до сих пор имеют большое значение в духовном наследии человечества. В антропологических взглядах Мухаммадризо Агахи также можно увидеть идею о том, что, проникнув в духовный мир человека, можно

получить более глубокое понимание человеческой сущности и сформировать совершенного человека.

Ключевые слова: философская антропология, совершенный человек, доброе слово, характер, мораль, образование, мистицизм, “Касидаи насихат”.

ABSTRACT

Nowadays, it is one of the most important subjects that to organize the anthropological views of Mukhammadrizo Ogachi for a deeper philosophical analysis of human nature, philosophical disclosure of human social qualities, qualities and education, labor, knowledge, various relationships, the formation and socialization of moral norms reflected in his works. To show that the works of Mukhammadrizo Ogachi, who had a strong impact on the formation and development of the spiritual world of our people, played a special role in enriching the spiritual, mystical and philosophical thinking of our people, have played a significant role in the spiritual heritage of mankind is the main goal of this article. The works of Muhammadrizo Ogahi, who had a strong influence on the formation and development of the spiritual world of our people, served for the development and perfection of science, and played a special role in enriching the spiritual, mystical and philosophical thinking of our people, are of great importance in the spiritual heritage of mankind to this day.

Keywords: philosophical anthropology, perfect man, good word, good action, good morals and education, Sufism, “Qasidai nasihat”.

KIRISH

Ma'lumki, yangi O'zbekiston sharoitida kelajagimiz poydevori bo'lgan yoshlarni barkamol insonlar qilib tarbiyalashda sog'lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratib berishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirmasdan turib, xalqimiz hayoti va turmushi yuksalishida hamda mamlakatimiz taraqqiyotida muvaffaqiyatlarga erishish qiyin. Qolaversa, bugungi kunda ma'naviyat davlat ahamiyatiga molik masalaga aylandi. Sog'lom kishi deganda, faqat jismoniy sog'lomlikni emas, balki sharqona odob-axloq va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushunamiz. Sharqona odob-axloq va umumbashariy g'oyalarni ongiga singdirib olgan yoshlar yuksak ma'naviyatli kishilardan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

“Komil inson g'oyasi” azal-azaldan xalqimizning ezgu orzusi, uning ma'naviyatining uzviy bir qismi bo'lib kelgan. U islom falsafasidan oziqlanib,

yanada kengroq ma'no-mazmun kasb etgan. Barkamol inson haqidagi yuksak g'oyalar Abu Nasr Forobiy va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarimizning asarlarida, ayniqsa, teran ifoda topgan. Hazrat Navoiyning "Kamol et kasbkim, alam uyidin senga farz o'lmag'ay g'amnok chiqmoq. Jahondin notamom o'tmak biaynih, erur hammomdin nopok chiqmoq" degan fikrlari har bir inson komillikni o'ziga shior qilib olishi zarurligini anglatadi". [1]

Xorazm mutafakkirlari ham o'zidan oldin o'tgan buyuk ajdodlarining komil inson haqidagi g'oyalarini davom ettirdilar, ushbu g'oyaga yangi davr ruhini, xalq, jamiyat qiziqtirgan muammolarni singdirdilar.

Komil inson – bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi Mutloq ruhga tutash, fayzu karomatdan serob, surati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zotdir, Navoiy tili bilan aytganda esa:

Foniyvasheki, ham so'zidur pok, ham o'zi.
Hush davlat ul kishigaki, tushgay aning ko'zi.

Aziziddin Nasafiy komil insonga ta'rif berib yozadi: "Bilgilki, Komil inson deb shariat va tariqat va haqiqatda yetuk bo'lgan odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, komil inson shunday insondirkim, unda quyidagi to'rt narsa kamolga yetgan bo'lsin: yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi axloq va maorif". Kimki "o'zida shu sifatlarni kamol toptirsa, u kamolga erishadi".

Nasafiyning mazkur ta'rifidan ikkita xulosa kelib chiqadi. Biri shuki, olim nazarida komil inson hayotdan tashqari bo'lgan allaqanday mavhum zot emas, balki real odamdir. Yaxshi sifatlarni egallab borgan odam shunday martabaga ko'tarila oladi. Ikkinchi xulosa shuki, Nasafiyga ko'ra, komil inson martabasi tariqat va riyozat yo'li bilan qo'lga kiritiladigan yuksak martabadir.

MUHOKAMA

Muhammadrizo Ogahiy ham o'z salafлари singari komil inson g'oyasini asarlarida jo etadi. Ogahiy ijodida ham Aziziddin Nasafiy keltirib o'tgan komil insonning kamol topishi uchun muhim bo'lgan 4 narsa o'z aksini topgan. Jumladan Ogahiy "Degil insonga so'z" nomli g'azalida insonning yuksak fazilatları, dono, aqlli kishilarning ibratli so'zlarını gavharga o'xshatib, ularni nodon va johillarga qarshi qo'yadi:

Ey ko'ngil, odam xayol aylab, dema nodong'a so'z,
Chunki ul inson emas, topsang degil insonga so'z. [2]

Shoir o'zining bu fikri bilan so'z qadrini bilmagan befahm kishilarga so'z uqtirish nihoyatda mushkul ekanligiga ishora qilmoqda. Darhaqiqat, shoir so'zning

bebaholigini tasvirlash bilan soʻz aytish shunchaki ermak emas, balki taʼsir vositasidir, deydi. U soʻzlarining ommaga maʼnaviy tumor boʻlishini istaydi.

Ogahiy har bir soʻzni inson koʻngli, qalbidagi bir gavharga oʻxshatadi. Gavhar albatta bu eng qimmatbaho tosh. Unga faqat munosiblargina xos. Gavhar yerda yotmaganidek, har bir soʻzni ham uning qadriga yetmaydiganlarga aytmoq oʻrinli emas. Ular xuddi hayvon singaridir. Hayvon uchun qimmatbaho tosh ham, oddiy tosh ham, bu bir xil toshdir. Yaʼni:

Soʻzdur inson koʻnglida bir gavhari qimmatbaho,
Oni xor etma debon har hushi yoʻq hayvonga soʻz.

Yoki:

Zarra uchubon nayyiri aʼzam boʻlmas,
Yer bolish etib, avji falak ham boʻlmas,
Inson aro nodonni biling hayvondur,
Hayvon necha zoʻr aylasa odam boʻlmas. [3]

Islom dini inson tili orqali amalga oshadigan bir qator xislatlar - rostgoʻylik, xushmuomalalik, chiroyli, samimiy gap-soʻz, gapida turishlik kabilami ulugʻlab, bu fazilatlarni moʻmin-musulmonlarning asosiy burchi, deb hisoblagani holda, yolgʻonchilik, qasamxoʻrlilik, ezmalik, chaqimqilik, tuhmat, boʻxton, soʻkagʻonlik, gʻiybat, mish-mish, gap tashishlik birovning gapini poylash singari yomon odatlarni katta gunoh sifatida tamoman qoralaydi. “Qurʻon”da qayd qilinishicha, “Kishi noʻrin aytilgan bir soʻz bilan oʻziga dushman orttirgaydir”. Yolgʻon soʻzlilik Islomda qattiq qoralanadi va bu munofiq odamning asosiy belgilaridan biri, deb taʼkidlanadi. Bu haqda paygʻambar shunday degan: “Munofiqning uchta alomati bor: soʻzlasi - yolgʻon soʻzlar, vaʼda qilsa bajarmas, omonatga xiyonat qilur. Yana quyidagi toʻrtta xislat kimda boʻlsa, aniq munofiq boʻlgaydir, kimdagi ulardan bittasi boʻlsa, uni tark etmaguncha munofiqlikdan bir xislati bor ekan deyiladi:

- omonatga xiyonat qilgaydir;
- soʻzlasi yolgʻon soʻzlagaydir;
- shartnoma tuzsa, shartida turmagaydir;
- urushib qolsa, kek saqlagaydir va nohaqlik qilgaydir”.

Shoir ijodida ham soʻz inson qadr-qimmatini belgilab beruvchi unsur sifatida koʻriladi. Oʻz qadrini bilgan inson aytadigan har bir soʻzini ham qadrini biladi. Shu sababli marifatsiz nodonga soʻz aytmoq hayfdir. Yaʼni:

Bilmagan oʻz qadrini ne bilgusi soʻz qadrini,
Hayfdur, dono demak nodoni beirfonga soʻz.

Ogahiy behudaga safsata otmoqlikni qattiq qoralaydi. Bu inson obro'sini to'kadi va bir kun boshiga balo keltiradi, deydi. Abu Sa'id al-Xudriyning rivoyat qilishicha, Rasululloh: "Ko'chalarda bekorchilikdan, ezmalanib gaplashib o'tirmoqdan qochingiz", - der edilar.

Kishikim yomonlig' erur shevasi,

Kelur har nafas boshiga yuz balo. [3]

Nasafiy nazdidagi komil insonning xislatlaridan biri bo'lgan yaxshi fe'l Ogahiyda o'ziga xos ahamiyat kashf etadi.

NATIJALAR

Ogahiyning estetik qarashlarini tadqiq qilgan M. Safarboev o'z xulosalarida uning dunyoqarashini murakkab harakterga ega bo'lganligi, A.Navoiyning tasavvufiy qarashlaridan ta'sirlanganligi, umumfalsafiy g'oyalarida insonning mehnat faoliyatini ulug'laganligini, tinchlikparvarlik, vatanparvarlik, o'zbek millatiga bo'lgan sadoqatning yuqoriligi, insoniy his-tuyg'ularning mushtarakligini alohida ko'rsatib o'tadi. [5] Ya'ni, Ogahiy o'z millatini nihoyatda sevgan inson. O'zining bu qarashi bilan u hech kimni haqorat qilmoqchi yoki kamsitmoqchi emas: bu achchiq gaplar xalq dardida o'rtangan mutafakkirning alamli fikrlaridir. Ogahiy odamlarning xudbinlashib, maydalashib ketayotganidan, yerdagi o'z insoniy vazifasi va mas'uliyatini bajarmayotganidan g'azablanadi. Muhammadrizo Ogahiy dunyoqarashida insonparvarlik g'oyalari qanchalik ilohiyot bilan bog'lanmasin, ular axloq insondagi eng oliy qadriyat, aqliy zukkolik esa insonning eng muhim insoniy fazilati ekanligini yakdillik bilan ma'qulladilar. Uning fikricha, insondagi eng yuksak boylik yuksak axloqiy fazilatdir. Shuningdek, Ogahiy haqiqat va adolatni, qonun va tartibni, ijod va erkinlikni, shafqat va muruvvatni ham yuqori baholagan.

Muhammadrizo Ogahiyning inson aqli haqidagi falsafiy mushohadalari qiziqarlidir. U "aqli kull" va uning darajalari haqida yozadi:

O'n aql, to'qqiz sipehru sekiz jannat,

Ham yetti munir axtaru ham olti jihat,

Ham besh hisu to'rt unsuru uch mavlud,

Ham ikki jahon bir sangga aylar xizmat. [6]

Ruboiyda-gnoseologik va ontologik masalalar-olamning tuzilishi va mohiyati, unda insonning o'rni va roli haqida gap boradi. Bu ruboiyni Ogahiyshunos olimlar: M. Safarboev va Komil Avaz quyidagicha tahlil qilganlar. Ularga ko'ra, "O'n aql" – odam ruhining vujudga kelishi darajasiga ishoradir. O'ninchi aql aqli foil-yaratuvchi aqlidir. "O'n aql"ni Avaz shunday sharhlaydi: "Tafakkur toji bo'lmish aql sifatleri

xirmanini barmoq bukib, 10 gacha sanash ham mumkin – idrok, zehn, donolik, bilimdonlik, fahm-farosat, hushyorlik, onglilik, maftunlik, mulohazalik, tajribalilik. Shularning bari mujassamlashgan odamlarni etuk, komil va soʻzning yashirin sirlarini tushunuvchi nozik taʼb insonlar sirasiga kiritib, aqli javharshunos demak mumkin”. [7] Aqli tufayli inson barcha maxluqotdan ustundir u aqlu zakovati bilan dunyoni anglaydi, oʻzligini biladi. “Toʻqqiz sipehr” bu toʻqqiz qavat osmonning yaratilishi, yaratuvchi tangrining qudratiga va yana oʻziga xizmat qilishiga ishoradir. Bu haqda Aziziddin Nasafiy yozadi: “Arsh – paygʻambari Xotam ruhining maqomi, Kursiululazm paygʻambarlar ruhining maqomi, manzili va hujrasi, ettinchi osmon – mursal paygʻambarlar ruhining maqomi, manzili va hujrasi, oltinchi osmon – anbiyo ruhi maqomi, beshinchi osmon – avliyo ruhi maqomi, toʻrtinchi osmon – hakimlar ruhi maqomi, uchinchi osmon – zohidlar ruhi maqomi, ikkinchi osmon – taqvo aqli ruhi maqomi, birinchi osmon – imonlilar ruhi maqomi, shu tariqa, osmonning toʻqqiz darajasi tugal yakun topdi”. [8]

“Yetti munir axtar” deya Ogahiy yetti sayyoraning vujudga kelishi va mohiyatini bilishga chaqirgan. “Olti Jihat” - olti taraf, olti tomon insonga xizmatga keladi. Ramziy maʼnoda ust-osmon, ruhiyat, ost, yer, borliq, orqa-ajdod, old-avlod, oʻng-tasavvur, soʻl-tasavvurning ifodasi boʻlmish tasvir, aqliy va jismoniy mehnatdir. Demak, yetti koʻk va olti tomon – ular koinotning asosini tashkil etadi. “Besh his” - bu koʻrish, eshitish, hid bilish, taʼm bilish va sezishdir. Muhammadrizo Ogahiy hissiy bilishga alohida eʼtibor bergan. Uning talqiniga koʻra, hissiy bilish yaxshi yashash uchun, borliq, hayot neʼmatlaridan bahramand boʻlmoqlik uchun Allohning yaratgan buyuk inoyatidir. “Toʻrt unsur” bu – tuproq, suv, havo, olovdan yaralgan moddiy dunyo inson xizmatidadir. Bu erda toʻrt unurni “Avesto”da eʼzozlangani kabi hayotning asosi, hayot falsafasi sifatida ulugʻlash gʻoyasi yotibdi. “Uch mavlid” bu – tabiat olami, oʻsimlik olami, hayvonot olamidir. Shu uch mavliddan tarkib topgan olam faqat insonga xizmat qiladi. Demak, “ikki jahon” dunyoviy va ilohiy ishq, inson unda sevadi va seviladi. “Ikki jahon” tushunchasini “u dunyoyu, bu dunyo” deb ham talqin qilish mumkin. Shu maʼnoda uning negizida gumanistik, umumbashariy gʻoya yotadi. Yaʼni sheʼrda inson markaz boʻlgan (antropotsentrizm) olamning tuzilishi haqida gap boradi. Borliqdagi barcha narsalar inson uchun, unga xizmat qiladi. Olamdagi barcha harakat, voqea-hodisa, oʻzgarish-yangilanishlar inson orqali mushohada etiladi, tushuntiriladi. Ulugʻ olamda nimaiki boʻlsa, u kichik olamda ham mavjuddir, deyiladi. Darhaqiqat, Ogahiy faylasuf shior sifatida borliqni suv ustiga qurilgan omonat uyga oʻxshatadi, u doim harakatlanib, chayqalib turadi. Bu uydagi odam yashaydi. Shoir borliqni goh gulshanga, goh hasratxonaga, goh

karvonsaroyga o'xshatadi. Olamning bunday ziddiyatli ekanligini va manguiligini bunday ifodalaydi:

Dahr bir gulshandurur, bo'yi, vafosi yo'q oning,
Jong'a haz yetkurgudek obu havosi yo'q aning.
Yo'q bahorida hazon osibidin bir dam omon,
Ko'z yumub ochg'uncha faslining baqosi yo'q oning. [9]

Yoki:

Harob o'lsun, ilohi, gunbazi davvor, charxi dun,
Ki, doyim davri kajdur, tavri shumu hay'ati vojun. [9]

Ko'rinib turibdiki, Ogahiy olam manzaralarini turli insonparvar g'oyalar va axloqiy tushunchalarda, ularning xususiyatlarini esa yorqin badiiy bo'yoqlarda ifodalaydi. Ushbu tasvirlarida uning tasavvuf falsafasidan yaxshi xabardor ekani bilinib turadi. Umuman, Xorazm mutafakkirlari, vahdati vujud nazariyasini e'tirof etadilar. Masalan, Komil Xorazmiyning fikricha, dunyodagi butun mavjudotlar, narsa va ashyolar Allohning namoyon bo'lishi, Alloh jamolining ko'rinishidir. Mutafakkirlar Alloh, borliq va insonning birligini e'tirof etgan holda, tasavvufning ko'proq amaliy tomoniga, axloqiy, insoniy va ta'lim-tarbiyaviy jihatlariga e'tibor qaratadilar. Bu masalada ular hazrat Navoiy yo'lidan boradilar, ya'ni tasavvufning axloq va xulq-odobga oid va insonparvarlik g'oyalaridan foydalanadilar. [10] Olam bilan odam, jamiyat va shaxs, inson va uning erki, taqdiri masalalari mutafakkirlarning doim diqqat markazida turgan. Mazkur masalalar, muammolar tafakkur mahsuli sifatida o'tkir falsafiy mushohadalar bilan tasvirlangan. Ular asarlarida gumanistik g'oyalar, xalq manfaatlarini shaxsiy manfaatlardan ustun qo'yish, eli uchun jon kuydirish, kishilarga mehr-shafqat, muruvvat ko'rsatish kabi oliyanob fazilatlarni ulug'lashda namoyon bo'ladi. Muhammadrizo Ogahiy dunyoni anglashda va hayot guli bo'lgan insonni madh qilishda yaratganning qudratiga ishonadi. Shu bois Sharqona an'anaga muvofiq dastlab olamni, butun mavjudotni Yaratganga hamdu sanolar aytadi. Masalan, u "Ta'viz ul-oshiqin" devoni debochasida "ofiq va anfus" (tashqi olam va inson botiniy olami)ni yaratguchiga quyidagicha hamdlar aytadi: "Adadsiz hamdu sano maxozinining javohiri va hadsiz shukru vafo maodinining zavohiri ul hakimi alal-itloqning oliy dargohig'a nisor va ul donoiiy anfus va ofiqning rafi' ostonasig'a sazavordurkim, bani odam vujudi devonig'a aqlu farosat debochasi bila oroyish va takallum va dirosat tug'rosi bila namoyish berib, jamii maxluqot vujudi kutubidin muntaxab va mumtoz qildi ...". [11] Mutafakkirning fikriga ko'ra, olam va undagi maxluqotlarni yaratgan mutlaq hokim insonni hamma narsadan mukammal qilib yaratgan. Olamning, borliqning sirlarini,

hikmatini anglashga insongina qodir. Negaki, u aqlu farosat, tafakkur va nutq egasidir. Demak, inson aqlu tafakkuri orqali olamni, borliqni anglashi mumkin. Qodiri Mutlaq uni insonni shunday qudratli zot qilib yaratgan. Yaratganni ulug'lashdan keyin, odat bo'yicha, devonda na't (Payg'ambarni madh etish) boshlanadi. Islom olamida insonlarning piri komili bo'lgan Muhammad payg'ambarga madh yozar ekan, Ogahiy uning insoniy sifatlarini nasr va nazmda bayon etadi. Shoir Yaratgandan uning shafolatidan bebahra qoldirmaslikni, noumid etmaslikni o'tinib so'raydi. Bu bilan Muhammad payg'ambarning islom olamida inson nomini sharaflavchi ulug' zot ekanligini ko'rsatadi. Mutaqaddirning talqiniga ko'ra inson katta olam (makrokosm)ning barcha xislatlarini jam etgan, bir qismi kichik olam (mikrokosm)dir. Inson ana shu sifatleri bilan ham boshqa maxluqotlardan ustun turadi. Haqning ilk va oxirgi murodi ham inson, degan gumanistik g'oya Muhammadrizo Ogahiy dunyoqarashining mag'zini tashkil etadi.

Komil inson (yetuk axloqli inson) haqidagi fikrlarni an'anaga ko'ra buyuk donishmandlar - hakimlar, sarkardalar, shohlar tilida bayon etadi va ularni adolatli, dono, oqil va kamtar inson sifatida ta'riflab, o'zining komil inson haqidagi konsepsiyasini ilgari suradi.

Bu an'ana o'z o'rnida qadimdan saqlanib kelingan. Masalan, dunyoga mashhur Xorazmiy, Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmulk, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy kabi faylasuf, siyosatchi, tarixchi olimlar, o'z qarashlarida komil inson sifatlarini adolatli shoh obrazida ko'radilar. Shuningdek, Alisher Navoiy o'z ijodida "Odil shoh" obrazini shakllantirishga harakat qiladi.

Shu o'rinda Muhammadrizo Ogahiy ijodida ham komillik darajasi Payg'ambardan so'ng, adolatli podshoh obrazida namoyon bo'ladi. Ogahiy o'zining umr davomida xizmat qilgan barcha shohlarga qo'ldan kelguncha adolatli bo'lishni uqtirishga harakat qiladi. Bu ayniqsa Muhammad Rahimxon II Feruz obrazida yaqqol namoyon bo'ladi.

"Muhammad Rahimxonning buyuk shaxs bo'lib shakllanishida zamonasining ulug' tarixchisi va shoiri, ajoyib tarjimoni Muhammadrizo Ogahiyning roli katta bo'lgan. U yosh shahzodani otaliqqa olib, unga ta'lim-tarbiya berib, adabiyot, tarix va san'atga, ayniqsa, she'r va bastakorlikka muhabbat uyg'otgan. Shu bilan birga dono ustoz tarbiyasi va pand nasihatleri tufayli shahzoda o'zida botirlik va tadbirkorlik, adolatli va himmatli bo'lish, fisqu fasodga yo'l qo'ymaslik va dushmanga shavqatsiz bo'lish kabi xislatlarni mujassamlashtirgan". [12]

Alisher Navoiy do'sti Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan, unga atab "Hiloliya" qasidasini yozadi. Qasidada u Husayn Boyqaroni "hilol oy" (yangi chiqqan oy) timsolida tasvirlaydi. Xususan, Ogahiy ham 1865-yil Muhammad Rahimxonning taxtga o'tirishi munosabati bilan unga atab qasida yozadi. Bu qasida "Qasidai nasihat" deb nomlanadi. Qasidaning asosiy ruhi va yo'nalishi oddiy qasidalardan farq qilib, unda shoir xonga yo'l-yo'riq ko'rsatadi, nasihat qiladi, mamlakat xalqini adolat bilan idora etish yo'llarini belgilab beradi. Qasidada xonni maqtashdan ko'ra ko'proq shoir o'z siyosiy qarashlarini ifoda etishni maqsad qilib qo'yadi. [4] Bayoniy o'zining Shajarayi Xorazmshohiy asarida ushbu qasida haqida shunday deydi: "...ul hazratni muxotab etib, davlathohlik tariqin tutib, mav'izaning dodin beribdur". [13]

Ogahiy odil shoh sifatida Muhammad Rahimxon soniyni shunday ta'riflaydi:

Shukrki, shud fosh baahli jahon,
Marhamatu shavqati hayyi qadir.
Ya'ni javonbaxt Muhammad Rahim,
Xoni qavi himmati ravshanzamir.
Az madadi baxt baromad ba taxt,
Bar sari aflok chu mehri munir.
Gasht zi osori julusash hama,
Xurramu xushhol sag'iru Kabir.
Yoft zi altofi inoyati u
Matlabi maqsudi vakilu vazir.
Az g'ami anduh bu'dash sho'dand
Forig'u osuda g'animu faqir.
V-az karamu himmati hilmi hayo
Nist baru hech adilu nazir.
Ogahi torixi julusi xushash,
Qadr raqam shohi adolatsarir. [13]

Ogahiy o'z nasihatlarida saltanatni boshqarishning yo'l-yo'riqlarini ko'rsatadi, mamlakat va xalqni adolat bilan idora etish yo'llarini belgilab beradi. Shoir fikricha, har qanday davlat boshlig'i hokimiyatni mustahkamlash uchun barcha ijobiy fazilatlarga ega bo'lishi lozim. Podshohi himmatli, shijoatli, adolatli, g'ayratli, saxovatli, hayoli, sof niyatli, madaniyatli, hamiyatli kambag'alparvar bo'lishi zarur. Hukmdor shu fazilatlarga ega bo'lsa, hokimiyati kamol topadi, mamlakati farovon bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

XULOSA

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Ogahiy o'z asarlarida yuqorida aytganimizdek davlatni boshqarishning o'ziga xos yo'llarini ko'rsatib berdi. Shoirning fikricha, shoh shariat ahkomlariga qattiq amal qilmog'i darkor. Aysh ishratdan, fitna va g'iybatdan, g'aflatdan, yalqovlikdan, zulm-razolatdan, chaqimchilikdan, molparastlikdan uzoq bo'lmog'i kerak. Xiva xoni Feruz Ogahiyning davlatni boshqarish to'g'risidagi maslahatlariga quloq tutib, uning hikmatli baytlarini marmar toshlarga yozdirib arzxonalariga qo'yirdi, ko'p ezgu ishlarni amalga oshirdi.

Bu davrda Xorazm xalqi mahalliy boylar va rus bosqinchilari zulmi ostida qolgandi. Lekin shunga qaramay xonlikda madaniy-ma'rifiy ishlar rivoj topdi. Bunda Ogahiyning ma'rifiy hissasi katta bo'ldi.

Mutafakkir shoir jamiyatning insonparvarlik imkoniyatlarini oshirishning barcha yo'llaridan foydalanishga harakat qildi, hukmdorlarni adolatga, rahm-shafqatga chaqirdi. Shoir o'z qasidasida insonparvarlik g'oyalarini olg'a surdi, adolatparvar, ma'rifatparvar davlat rahbarlarini orzu qildi va xonni shunga da'vat etdi.

Ogahiyning Feruzga bergan siyosiy saboqlari bugun ham o'z qiymatini yo'qotgan emas.

REFERENCES

1. Milliy istiqlol g'oyasi aosiylar tushunchasi va tamoyillar. – T.: O'zbekiston, 2000. – B. – 56 b.
2. Muhammad Rizo Ogahiy. Asarlar. I jild. Devon. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1971. – 392 b.
3. Ogahiy. Jamoling jilvasi. / Tuzuvchi: Ochilov E. – T.: O'zbekiston, 2013. – 175 b.
4. Muhammad Rizo Mirob Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Asarlar. II jild // Nashrga tayyorlovchi: G'ulom Karim, muharrir: Dolimov S. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. – 268 b.
5. Safarboev M. Ogahiy – Shoir va mutafakkir. – T.: O'zbekiston, 1980. – 123 b.
6. Safarboev M. Ogahiy falsafasi – ogohlik falsafasi. / Ogahiy olami. 2-kitob. – U.: Xorazm, 2006. – 125 b.
7. Komil Avaz. Mukoshifat. – T.: O'zbekiston, 1999. – 183 b.
8. Aziziddin Nasafiy. Zubdat ul-haqoyiq (Haqiqatlar qaymog'i). – T.: Kamalak, 1996. – 56 b.
9. Muhammad Rizo Ogahiy. Ta'vizul oshiqin. – T.: Fan, 1960. – 522 b.

-
10. Qayumov A. Bu ohang ila bo'lg'asen Naqshband. – T.: Fan, 1999. – 21 b.
 11. Madina Habibullo qizi. Zehn ziynati. / Ogahiy ijodida muammo janri. – U.: Xorazm, 1998. – 23 b.
 12. Jabborov I. Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani. – T.: O'zbekiston, 2012. – 302 b.
 13. Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – T.: Kamalak, 1991. – 255 b.

DAVLAT SEKTORIDA MOLİYAVIY NAZORATINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA TASHKILY ASOSLARI

Safarov Anvarjon Rustamovich

TDIU magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolamizdan maqsad moliyaviy nazoratning asosiy jihatlar va tamoyillarini ilmiy chizmalkar va tahlillar bilan ochib berishga harakat qilganmiz. Hozirgi kunda moliyaviy nazoratning asosiy maqsadi tekshirilayotgan obyektida mavjud bo'lgan haqiqiy holatni obyektiv o'rganish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish va ijro etishga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash yoki oldini olishdan iborat.

Kalit so'zlar: moliya, nazorat obyektlari, byudjet, prinsiplar, mahalliy idoralar, iqtisod, hisob palatasi.

ABSTRACT

The purpose of this article is to reveal the main aspects and principles of financial control with scientific drawing and analysis. Today, the main goal of financial control is to objectively study the actual situation existing in the inspected object and to identify the factors that have a negative impact on the adoption and execution of management decisions. consists of detection or prevention.

Keywords: finance, control objects, budget, principles, local authorities, economy, accounting chamber.

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является раскрытие основных аспектов и принципов финансового контроля с помощью научного рисунка и анализа. На сегодняшний день основной целью финансового контроля является объективное изучение фактической ситуации, сложившейся на проверяемом объекте, и выявление факторов, оказывающих негативное влияние на принятие и исполнение управленческих решений состоит в их обнаружении или предотвращении.

Ключевые слова: финансы, объекты управления, бюджет, принципы, органы местного самоуправления, экономика, счетная палата.

KIRISH

Moliyaviy nazoratning yuzaga kelishi va rivojlanishi davlat moliyaviy tizimining tashkil etilishi va rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Moliyaviy nazoratni tashkil etish bu moliyaviy resurslarni boshqarishning majburiy elementi hisoblanib, bunday boshqaruv jamiyat oldidagi javobgarlikni aks ettiradi. Nazorat bu oxirgi maqsad hisoblanmaydi, nazorat bu boshqarish tizimining ajralmas qismi bo'lib, mamlakat iqtisodiyoti va moliya tizimining samarali amal qilishining zaruriy shartidir. Moliyaviy nazorat jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqarish ustidan davlat nazoratining tarkibiy elementi bo'lib hisoblanadi.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek - "Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolish, jumladan, Davlat budjeti barcha darajada mutanosib, milliy valyuta va ichki bozordagi narx darajasi barqaror bo'lishini ta'minlash - eng muhim ustuvor vazifamizdir"¹⁹⁵.

Davlat budjeti budget mablag'lari boshqaruvchilarining ehtiyojlarini moliyalashtirish orqali muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajaradi. Iqtisodiyot va umuman jamiyatni rivojlantirish uchun muhimligiga qaramay, O'zbekiston budget tizimi yuqori markazlashuv, davlat qarzining yuqori darajasi sharoitida budget taqchilligini moliyalashtirish muammolari va boshqalar bilan bog'liq ma'lum kamchiliklarga ega.

Nazorat boshqarish siklining shakli sifatida qabul qilinayotgan yoki qabul qilingan boshqaruv qarorlarining asoslanganligi va samaradorligini baholash, bu qarorlarning amalga oshirilish darajasini haqiqiy natijalarning o'rnatilgan parametrlari va me'yoriy ko'rsatmalardan og'ish (farq qilish) darajasini aniqlash va salbiy holatlarni bartaraf etishga qaratiladigan boshqaruv qarorlarini qabul qilish maqsadida boshqariluvchi obyekt faoliyatini kuzatish, solishtirish, tekshirish va tahlil qilish tizimidir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Moliyaviy nazorat – bu faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarining moliyaviy muomalalarini o'rnatilgan qonun-qoidalar doirasida amal qilinishini ta'minlovchi ularning samaradorligini tahlil qiluvchi va ularni kelgusida takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiquvchi mas'ul organlarning aniq maqsadga yo'naltirilgan faoliyati.

¹⁹⁵ Sh.M.Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017-yil 14-yanvar. 6 b.

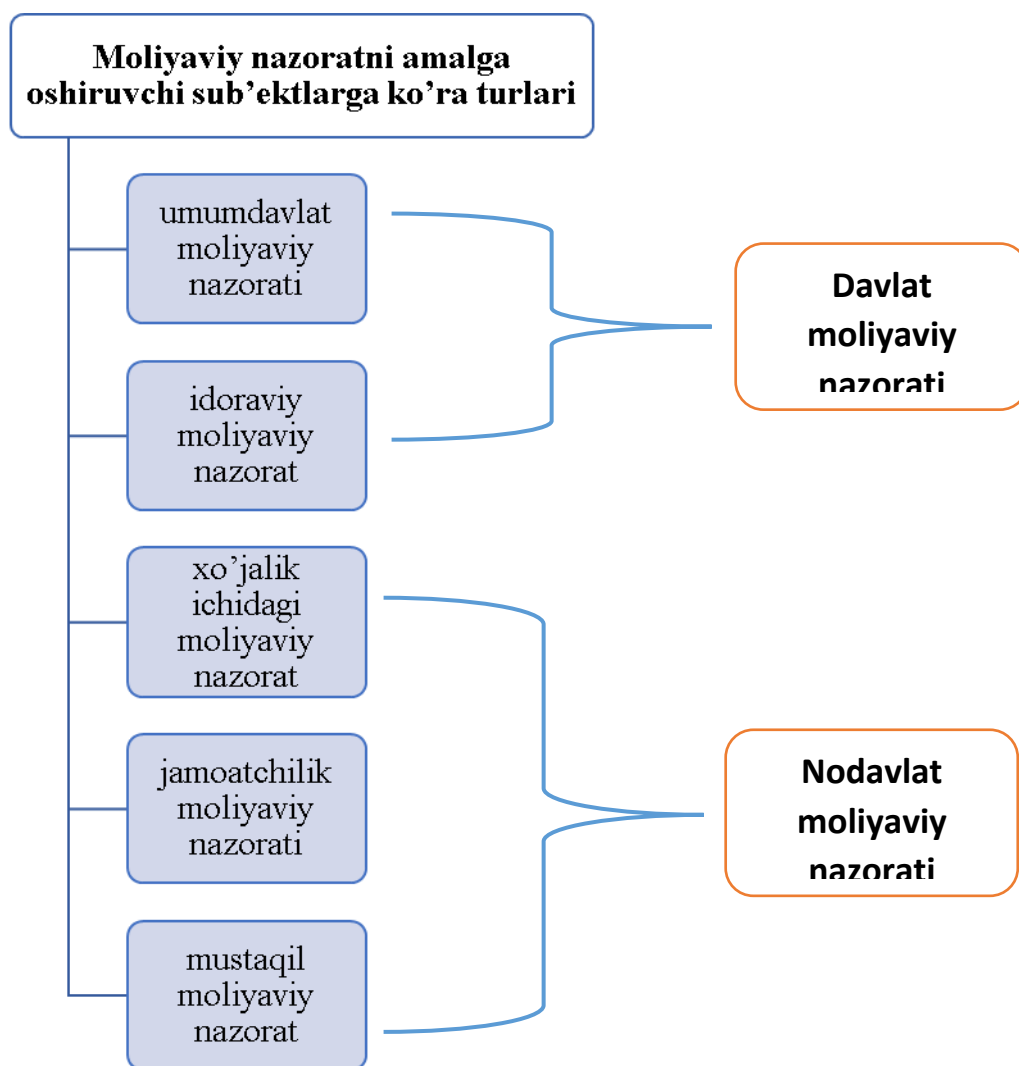
Moliyaviy nazoratning maqsadi – bu shunchaki faqat nazorat emas, balki uning maqsadi ahvolni to'g'rilash choralarini ko'rish, ayrim hollarda aybdorlarni javobgarlikka tortish, yetkazilgan zarar uchun tovon undirib olish yoki kelgusida bunday buzilishlarning oldini olish yoxud kamaytirish imkoniyatiga ega bo'lish uchun imkoni boricha dastlabki bosqichda qabul qilingan standartlardan chekinishlarni va qonun qoidalarining buzilishlarini oldini olish, moddiy resurslarning samaradorligini oshirish va tejab sarflanishini aniqlashdan iboratdir.

Moliyaviy nazoratning ahamiyati shundan iboratki, uning yordamida birinchidan, davlat va jamoat tashkilotlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fuqarolar tomonidan o'z moliyaviy faoliyatlarida huquqiy tartibga rioya etilishini kuzatib borish; ikkinchidan, amalga oshirilayotgan moliyaviy harakatlarning iqtisodiy asoslanganligi va samaradorligini, bu harakatlarning davlat oldida turgan vazifalarga muvofiq kelishini tekshirish orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, moliyaviy nazorat moliyaviy faoliyatni amalga oshirish paytida qonunchilikka rioya etish, harakatlarni maqsadga muvofiqligini ta'minlashning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida moliyaviy nazoratning maqsad va vazifalari, turlari va shakllari tubdan o'zgardi. Endi u faqatgina jazolash maqsadida emas, balki davlatning o'z vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan mablag'larning to'liq to'planishi va budget mablag'laridan maqsadga muvofiq samarali xarajat qilinishini nazorat qilish maqsadida maslahat va ko'rsatmalar berish kabi vazifalarni bajarmoqda. Bugungi kunda moliyaviy nazorat tizimi o'z tarkibida nazorat qiluvchilar va nazorat qilinuvchilar bilan birga nazoratning turlari, shakllari va usullarini ham jamlaydi.

Moliyaviy nazoratning muvoffaqiyatli va samarali o'tkazilishi uning tashkil etilish darajasiga va nazoratning turlari, shakllari va uni o'tkazishning metodlariga bog'liq.



1-rasm. Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi subyektlarga ko'ra turlari¹⁹⁶

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi subyektlarga ko'ra uning quyidagi turlari mavjud (1-rasm).

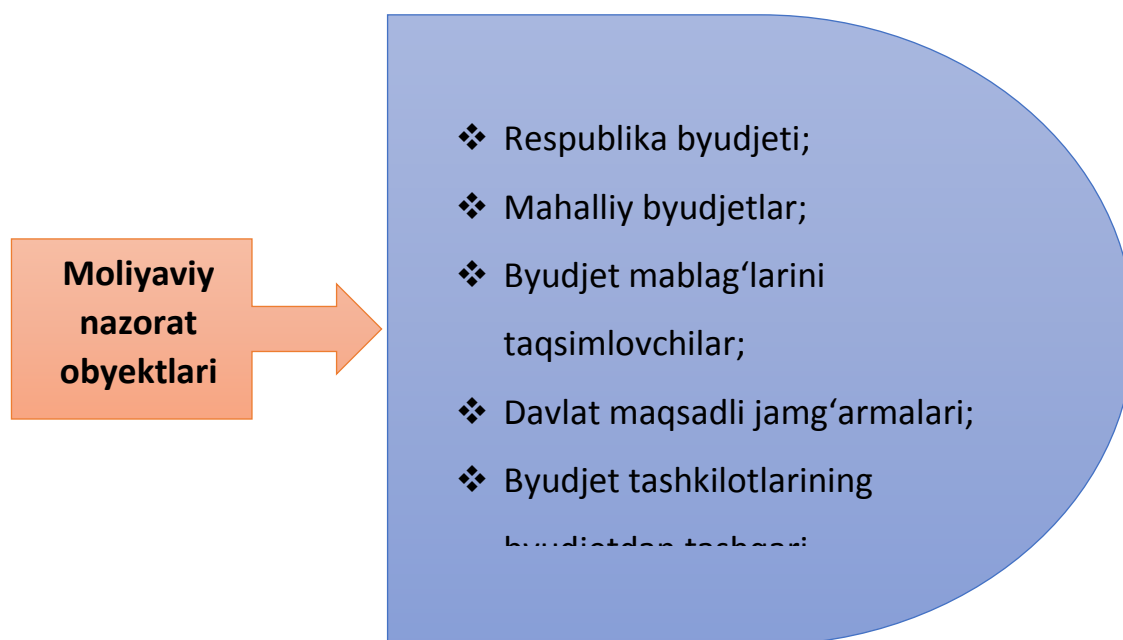
Umumdavlat moliyaviy nazorati davlat hokimiyat organlari (Oliy Majlis, Hisob Palatasi, Moliya vazirligi, Davlat Soliq Qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi. Bu turdagi moliyaviy nazoratning bosh maqsadi daromadlarning tushib turishi va davlat xarajatlarning sarflanishi bo'yicha davlat va jamiyatning manfaatlarini ta'minlashdan iborat.

Idoraviy moliyaviy nazorat vazirliklarning Davlat moliyaviy nazorat boshqarmalari va boshqa tarkibiy tuzilmalari tomonidan amalga oshirilib, shu idoraga bo'ysunuvchi korxona, tashkilot va muassasalarning faoliyatini qamrab oladi.

¹⁹⁶ Muallif tomonidan tuzilgan.

Xo'jalik ichidagi moliyaviy nazorat korxona va tashkilotlarning iqtisodiy va moliyaviy xizmatlari tomonidan o'tkaziladi. Bu yerda moliyaviy nazoratning obyekti sifatida korxona, tashkilot va muassasalarning xo'jalik va moliyaviy faoliyati maydonga chiqadi.

Davlat moliyaviy nazorat obyektlariga respublika va mahalliy budjetlar, budjet mablag'larini taqsimlovchilar, davlat maqsadli jamg'armalari, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg'armalari kiradi (2-rasm).

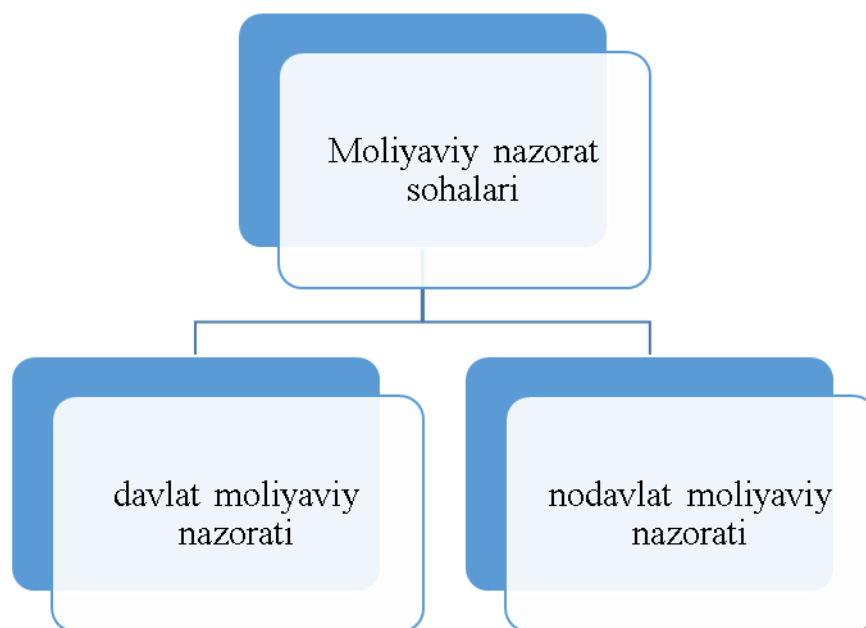


2-rasm. Moliyaviy nazorat obyektlari.¹⁹⁷

Jamoatchilik moliyaviy nazorati nodavlat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladi. Nazoratning obyekti uning oldiga qo'yilgan vazifalarga muvofiq ravishda aniqlanadi.

Mustaqil moliyaviy nazorat maxsus organlar: auditorlik firmalari va boshqa xizmatlar tomonidan o'tkaziladi. Moliyaviy nazorat amal qilish sohasiga ko'ra davlat va nodavlat moliyaviy nazoratga bo'linadi (3-rasm).

¹⁹⁷ Muallif tomonidan tuzilgan.



3-rasm. Moliyaviy nazoratning sohalari¹⁹⁸.

Davlat moliyaviy nazorati bu davlatning asosiy qonunlariga tayanadigan va hokimiyat hamda boshqaruv organlari iqtisodiy-huquqiy harakatining kompleksli va maqsadga yo'naltirilgan tizimidir.

Moliyaviy nazoratni tashkil etishda mamlakatning Konstitutsiyasi hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Uning huquqiy reglamenti davlatning tipiga, uning sotsial-siyosiy yo'naltirilganligiga, iqtisodiy tarqqiyot darajasiga, mulkchilik shakllarining nisbatiga bog'liq. Davlat moliyaviy nazorati yalpi ichki mahsulot taqsimlanishining qiymat proporsiyalarini kuzatishga qaratilgan.

Bu nazorat davlat moliyaviy resurslarini shakllantirish, ularning to'liq va o'z vaqtida tushib turishi va ulardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq bo'lgan pul resurslari harakatining barcha kanallariga (tarqatiladi) tegishli hisoblanadi. Bu narsa, eng avvalo, barcha darajalardagi budjetlar va nobudjet fondlarni ishlab chiqish, muhokama qilish, tasdiqlash va ijro etish, korxona va tashkilotlar, banklar va moliyaviy korporatsiyalarning moliyaviy faoliyati ustidan nazoratni anglatadi.

Agar, umummilliy iqtisodiy manfaatlar bilan belgilangan (aniqlangan) bo'lsa, davlat moliyaviy nazoratchilari ham davlat sektorida va xususiy hamda korporativ biznes sektorida taftish va tekshirishlarni amalga oshirish huquqiga egadir.

Biroq iqtisodiyotning nodavlat sektorida davlat tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazorat faqat soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni ham qo'shib olgan

¹⁹⁸ Muallif tomonidan tuzilgan.

holda davlat oldidagi pul majburiyatlarining bajarilishi sohalarini, ularga ajratilgan budjet subsidiyalari va kreditlarini sarflashda maqsadga muvofiqlilik va qonuniylikning rioya qilinishi, shuningdek, hukumat tomonidan o'rnatilgan (belgilangan) pul hisob-kitoblarini tashkil qilish, buxgalteriya hisobi va hisobotni yuritish qoidalariga rioya etilishini qamrab oladi.

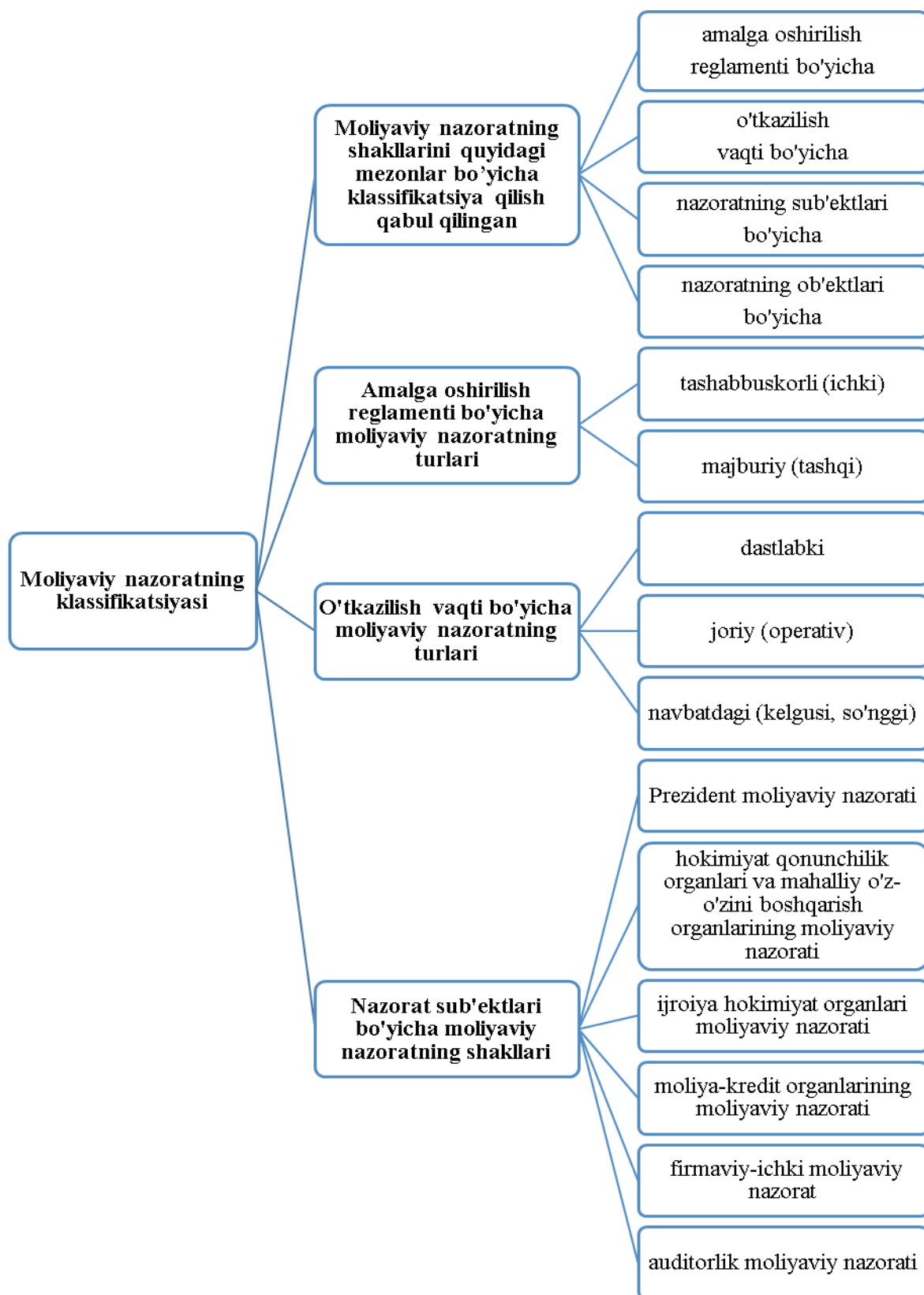
Tekshirish o'tkazish joyiga ko'ra, soliq hamda bojxona organlari o'tkazadigan tekshirishlar, davlat va ijtimoiy budjetdan tashqari fondlar va boshqa organlar amalga oshiradigan moliyaviy nazorat kameral va joyida o'tkaziladigan tekshirishlarga bo'linadi.

Moliyaviy nazoratning shakllari odatda amalga oshirilish reglamenti bo'yicha, o'tkazilish vaqti bo'yicha, nazoratning subyektlari bo'yicha va nazoratning obyektlari bo'yicha klassifikatsiya qilinadi (-rasm).

Tekshirish deganda, alohida nazorat protseduralari faoliyatining ayrim uchastkalarida holatni tekshirish, hujjatlarida (soliq, hisobot, balans, xarajat) va registrlar aks ettirilgan ma'lumotlar bilan taqqoslash orqali tekshirish tushuniladi.

Tekshirish o'tkazilayotganda moliyaviy intizomning ayrim buzulishlari, buxgalteriya (moliyaivy) hisobni yuritishdagi xatoliklar, buxgalteriya (moliyaviy) hisobot ma'lumotlarini buzib ko'rsatilishini aniqlaydi.

Tekshirish o'tkazish joyiga ko'ra, soliq hamda bojxona organlari o'tkazadigan tekshirishlar, davlat va ijtimoiy budjetdan tashqari fondlar va boshqa organlar amalga oshiradigan moliyaviy nazorat kameral va joyida o'tkaziladigan tekshirishlarga bo'linadi.



4-rasm. Moliyaviy nazoratning klassifikatsiyasi¹⁹⁹

¹⁹⁹ Muallif ishlanmasi.

Davlat moliyaviy nazorati budjet to'g'risidagi qonun hujjatlarining davlat moliyaviy nazorati obyektlari tomonidan buzilishi hollarini aniqlash, bartaraf etish va unga yo'l qo'ymaslik, shuningdek budjet sohasida korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida davlat moliyaviy nazorat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat moliyaviy nazorati respublika va mahalliy budjetlar ijrosi doirasida o'rganiladi (5-rasm).



5-rasm. Davlat moliyaviy nazoratining respublika va mahalliy budjetlar ijrosi ustidan amalga oshirilishi²⁰⁰

Davlat moliyaviy nazorat organlari davlat moliyaviy nazoratini davlat moliyaviy nazorat organlari yoki vakolatli organ tomonidan tasdiqlanadigan nazorat qilish yillik rejalariga muvofiq amalga oshiradi.

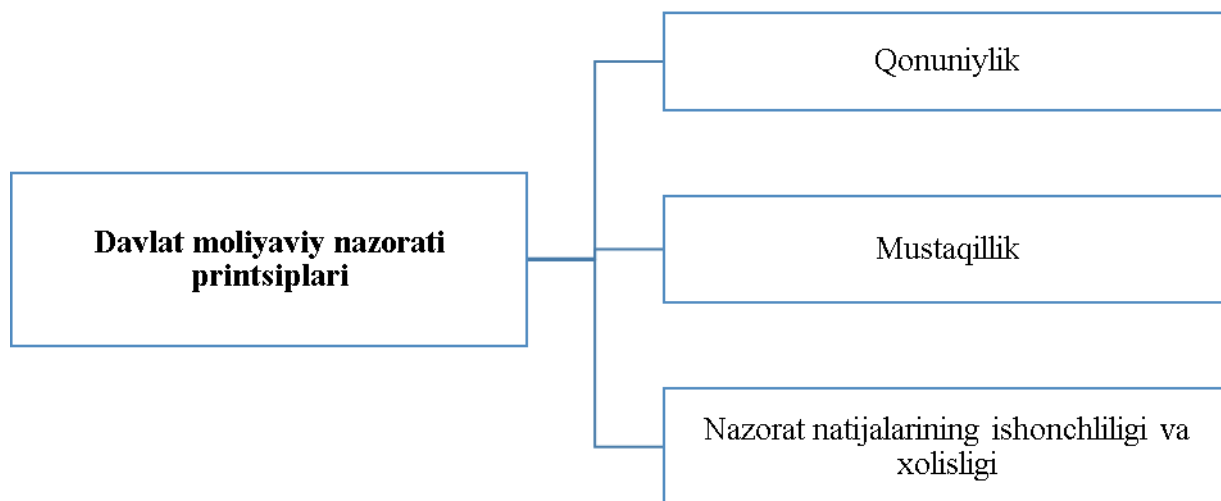
Ayrim hollarda rejadan tashqari davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirishga:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining;

davlat moliyaviy nazorat organiga budjet to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilganligi faktlari to'g'risida ma'lumotlar kelib tushgan hollarda davlat moliyaviy nazorat organlari rahbarlarining qarorlari asosida yo'l qo'yiladi.

²⁰⁰ Muallif tomonidan tuzilgan.

Davlat moliyaviy nazoratini o'tkazishning qonuniyligi va mustaqilligi, shuningdek davlat moliyaviy nazorati natijalarining ishonchliligi va xolisligi davlat moliyaviy nazoratining prinsiplaridir (6-rasm).



6-rasm. Davlat moliyaviy nazorati prinsiplari²⁰¹

XULOSA VA TAKLIFLAR

Moliyaviy nazorat maxsus tamoyillar orqali amalga oshiriladi.

Nazorat tamoyillari- nazoratning ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan va amaliy faoliyatdan o'tgan siyosiy, tashkiliy va huquqiy asoslari bo'lib, ularga amal qilishligi nazoratning samaradorligini ta'minlaydi. Nazorat tamoyillari moliya sohasidagi nazoratning umumiy tartibini maqsadga yo'naltirilganligini belgilab beradi.

Ko'p yillik tajriba asosida jahonda davlat moliyaviy nazoratini tashkil etishning asosiy tamoyillari ishlab chiqarilgan bo'lib, har bir sivilizatsiyalashgan davlatlarga amal qilingan va intiladi. Bu tamoyillar qonuniylik, dahlsizlik, obyektivlik, malakalilik, oshkoralikni talab qiladi.

Qonuniylik – moliyaviy nazoratning muhim tamoyillaridan biri bo'lib, birinchidan, davlat va mahalliy moliyaviy va moddiy resurslardan fodalanishdagi qonuniylikni ko'zda tutsa, ikkinchidan, nazorat organlari faoliyati ham qonun asosida belgilangan vakolatlari doirasida tashkil etilmog'i kerak.

Dahlsizlik - nazorat organlarining dahlsizligi qonunan belgilab qo'yilishi kerak. Dahlsizlik nazorat organlari ishining samaradorligini ta'minlovchi omil bo'lib

²⁰¹ Muallif tomonidan tuzilgan.

nazorat qiluvchi organning moliyaviy jihatdan ham mustaqil va dahlsizligini ko'zda tutadi.

Obyektivlik va malakalilik – nazorat o'tkazuvchi shaxslar tomonidan amaldagi qonunchilikning so'zsiz rioya qilishni, ularning yuqori malakali kasbiy darajada bo'lishlarini ko'zda tutadi.

Oshkoralik – tamoyili esa nazorat organlarining jamoatchilik ommaviy axborot vositalari bilan yaqindan aloqada bo'lishlarini talab qiladi. Chunki nazorat organlari bevosita yoki bilvosita tarzda bir guruh kishilarning yoki butun aholining manfaatlarini ish yuritadilar.

Nazorat-iqtisodiy ishlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga, xo'jalik yuritishning yuqori natijalariga erishishga, davlat daromadlarining oshishiga hamda davlat mablag'laridan samarali, maqsadga muvofiq foydalanishga ta'sir etadi.

REFERENCES

1. A.K.Ibragimov, I.K.Ochilov I.N.Qo'ziyev, N.Q.Rizayev (2007) "Moliyaviy va boshqaruv hisobi" o'quv qo'llanma.
2. "Budjet kodeksi" O'zbekiston Respublikasi qonun xujjatlari to'plami. 52 (I) son, 2013-y.
3. Arens E.A, Lobbek Dj.K. (1995) Audit. Per. s angl. - M.;"Finansi i statistika,". - S. 205 s
4. Arens E.A, Lobbek Dj.K. (2001) Audit: Per. s an/gl. - M; "Finansi i statistika,". - S. 560 s
5. Audit va sifat nazoratining xalqaro standartlari (2014)1,2,3,4-qismlar UBAMA.
6. Aditorlik faoliyatining milliy standartlari.(2003) Uz-T.:UBAMA.-84b.
7. AFMS №50 (2002) O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan. y №1128/www.lex.uz /

ЎСИМЛИКЛАРДАН ОЛИНАДИГАН ОШЛОВЧИ ЭКСТРАКТЛАРНИНГ КИМЁВИЙ ВА ФИЗИК-МЕХАНИК ХОССАЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Абдирашидов Хумойиддин Абдумухаммад ўғли
Термиз муҳандислик-технология институти ассистенти

АННОТАЦИЯ

Ўсимликлардан олинадиган ошловчи экстрактлар таннидлар деб аталади. Таннидлар сувда эрийди, шунинг учун ўсимлик ошловчи моддалар яъни, таннид эритмалари билан тери хомашёларига ишлов берилганда унинг бутун қалинлиги бўйича тарқалади. Таннид экстракти билан ошланган чармнинг кимёвий ва физик-механик хоссалари анча яхшиланади.

Калит сўзлар: *ғўзапоя экстракти, ўсимлик ошловчи моддалар, физик-механик хоссалар, гидроксиди-эрувчан моддалар, ғўзапоянинг экстракт моддалари.*

ABSTRACT

Tannin extracts obtained from plants are called tannins. Tannins are soluble in water, so they are distributed throughout the entire thickness of the leather materials when treated with tannin solution. Chemical and physical features of leather enriched with tannin extract solution are significantly improved.

Keywords: *hemp extract, herbal additives, physico-mechanical properties, alkaline-soluble substances, extract substances of hemp.*

АННОТАЦИЯ

Экстракты для обработки, которых получают из растений называются таннидами. Танниды хорошо растворяются в воде, поэтому когда кожанное сырьё обрабатывается таннидным раствором промокает по всей толщине. После обработки таннидным экстрактом химические и физико-механические свойства кожанного сырья улучшаются.

Ключевые слова: *экстракт конопли, растительные добавки, физико-механические свойства, щелочерастворимые вещества, экстрактные вещества конопли.*

КИРИШ

Бугунги кунда, Чарм-мўйна саноатидаги асосий муаммолардан бири, бу тайёрлов, ошлаш ва пардозлаш жараёнларида ишлатиладиган кимёвий моддалар танқислиги ҳисобланади. Ғўзапоянинг таркиби унинг кимёвий қайта

ишлаш учун қимматли хом ашё эканлигини кўрсатади. Таркиби ўртача курук массанинг 20-40 фоизини ташкил этадиган ғўзапоянинг экстракт моддалари асосан фенол бирикмаларидир, улар таннид экстракти ишлаб чиқариш чарм саноатида алоҳида қизиқиш уйғотади.

Ўсимликларнинг кимёвий таркиби кўрсатилган.

Компонентлар	Қарағай, %	Вўзапоя, %	Анор, %
Кул миқдори	3,7	3,2	1, 5
Осон гидролизланадиган моддалар	16,7	14,1	15,7
Қийин гидролизланадиган моддалар	23,4	26,3	25,9
Феноллар	-	-	5,7
Лигнин	4,5	22,4	23,1
Учувчи кислоталар	-	-	1,00
Нейтрал моддалар	3,2	1,7	2,7
Эркин кислоталар	1,8	1,7	1,8
Сувли экстракциланиб олинадиган моддалар	27,4	7,8	17,6
Спиртли экстракциланиб олинадиган моддалар	33,7	27,4	30,5
Ишқорли экстракциланиб олинадиган моддалар	35,8	39,8	38,9

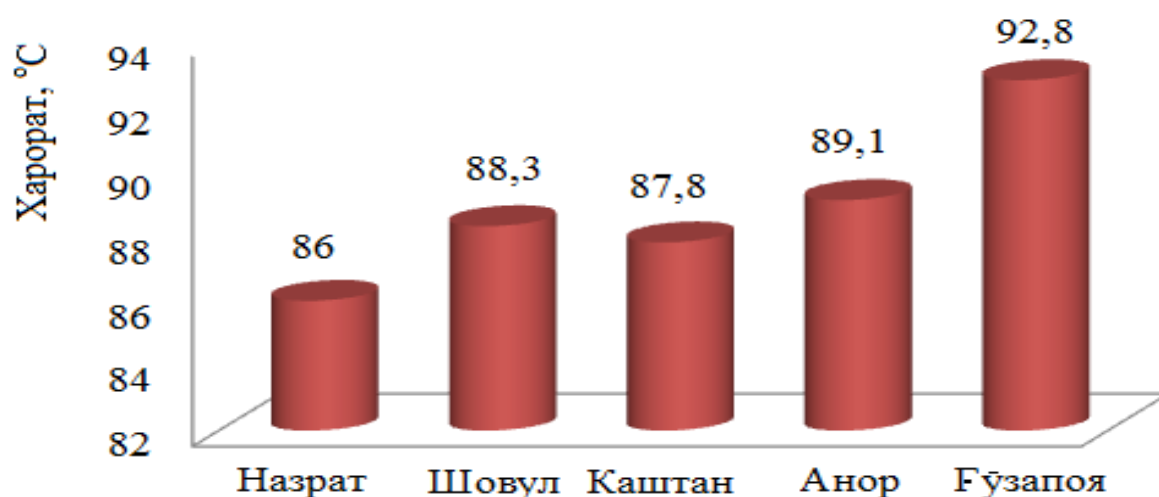
жадвалдан кўриниб турибдики, и экстракция қилинадиган моддалар, целлюлоза ва лигнин. Жадвалда экстракция қилинадиган моддаларнинг энг юқори экстракциясига ишқорий эритмалар билан эришилганлиги кўрсатилган. Бундан ташқари, ўсимлик пўстлоғида, қобиғида гидроксиди-эрувчан моддаларнинг таркиби тахминан бир хил, шунинг учун ажратиш мақсадга мувофиқ эмас. Ишқорда эрувчан экстракция моддаларнинг юқори миқдори полифенол табиатидаги ароматик конденсацияланган тузилмаларнинг тўпланиши тўқималарда содир бўлишини кўрсатади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

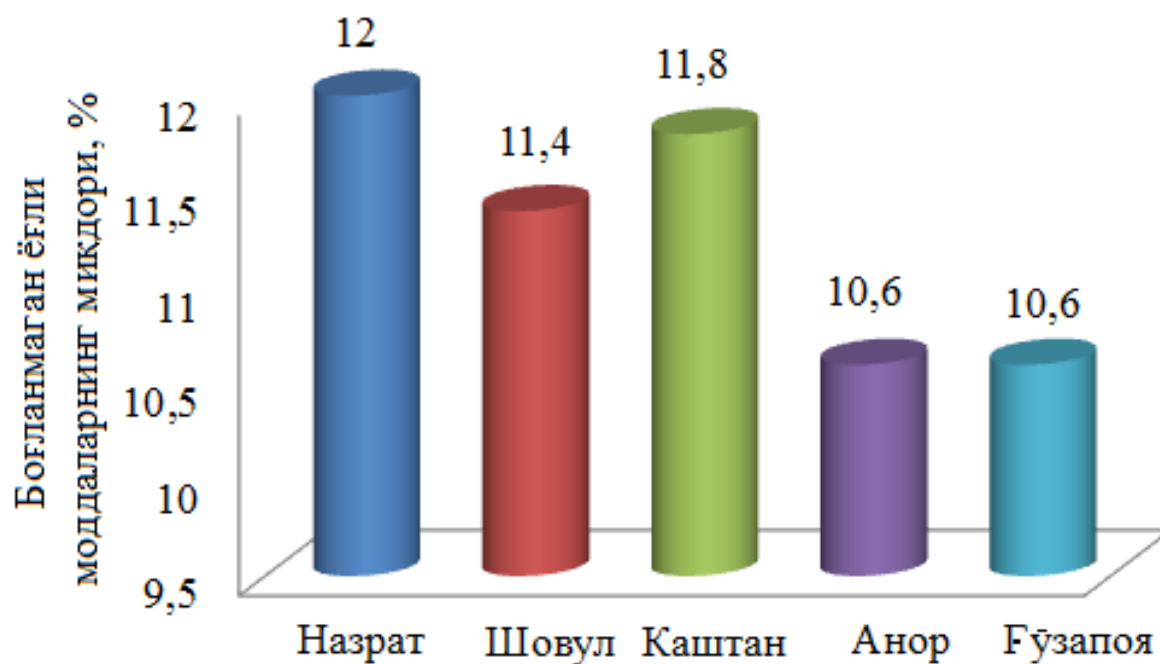
Чарм маҳсулотларининг сифати ва турларини яхшилашнинг муҳим воситаларидан бири бу технологик жараёнларни интенсивлаштириш. Ғўзапоя республикамиз ҳудудида жуда кўп миқдорда экилади ва пахтасини йиғиштириб олингандан сўнг танасидан экстракциялаш усули билан олинган таннид терини ошлаш хусусиятига эга. Бугунги кунда республикамизда чарм ва мўйна саноатининг ҳолати тикланиш босқичида бўлганлиги сабабли ўсимлик ошловчи моддалари экстракциялаш, тери хомашёларини ошлаш технологиясини ўрганиш ва саноат миқёсида қўллаш мамлакатда иқтисодий ва экологик жиҳатидан ижобий таъсир кўрсатади. Ўсимлик ошловчилар моддалар билан тери хомашёларини ошлаш энг қадимги усуллардан бири ҳисобланади.

Ички бозорни ривожлантиришнинг замонавий шарт-шароитлари ва унга ташқи иқтисодий алоқаларнинг таъсири юқори сифатли ва экологик тоза чарм ишлаб чиқариш билан боғлиқ чарм саноати учун вазифаларнинг бутун мажмуасини қўймоқда. Бундай вазиятда маҳаллий чарм саноати аҳолининг юқори сифатли, экологик тоза тери маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришнинг долзарб муаммоларига дуч келмоқда. Ушбу муаммони ҳал қилиш усулларида бири бу янги технологиялар ёрдамида терининг сифатини яхшилашдир. Ғўзапоя таркибидан ошловчи ўсимлик таннидини экстракциялаб олиш ва тери хом ашёсини ошлаш жараёнида қўллаб, технологик хусусиятларига эга чарм олиш мақсад қилинди ва шу билан биргаликда экологик вазиятни яхшилаши мумкин бўлади. Чарм ишлаб чиқаришнинг экологик муаммоларини ҳал қилиш усулларида бири бу кенг қўлланиладиган токсик хромли ошловчи моддаларини ўрнига экологик тоза ўсимлик ошловчи моддаларга яъни, муқобил воситаларига тўлиқ алмаштиришдир. Атмосферага чиқадиган зарарли моддалар миқдорини камайтириш учун, агар иложи бўлса, ҳайвонларнинг терисини қайта ишлашда қайта тикланадиган табиий ресурслардан фойдаланиш энг мақбулдир.

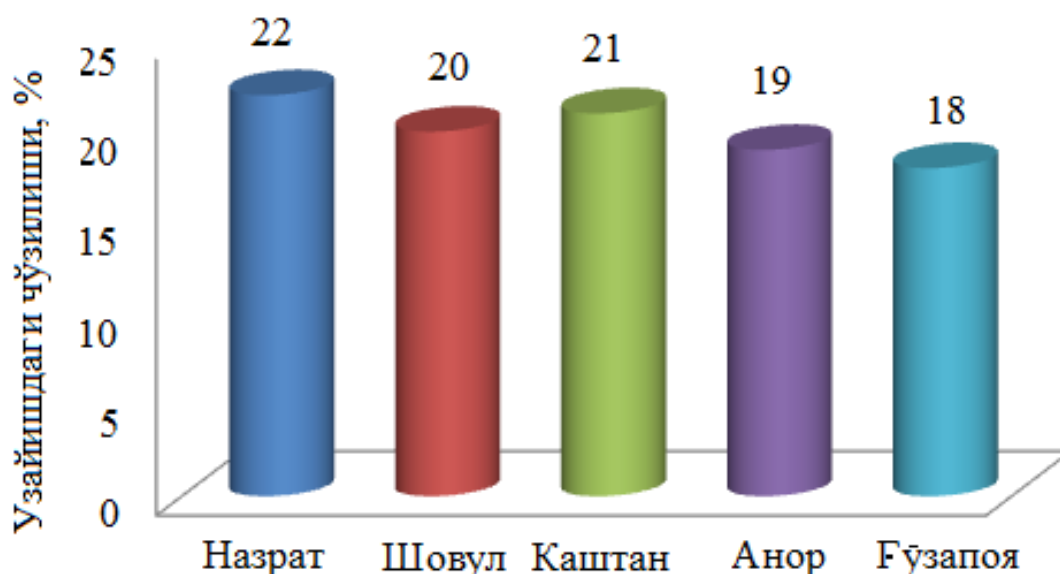
Чармнинг сифатига турли хил ўсимлик ошловчи моддаларининг таъсири бир хил эмас, анордан экстракциялаб олинган таннидлар қаттиқ ва аксинча ғўзапоядан олинган таннидлар юмшоқ ва эластик чарм олишга ёрдам беради. Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, олинган тайёр чарм юмшоқлик ва тўқ жигарранглиги билан ажралиб турарди. Ишқорли усулда олинган ғўзапоя таннид экстракти билан ошланган чармнинг кимёвий ва физик-механик хоссалари таҳлил қилинди ва қуйидаги 3.1-3.2-3.3-расмларда келтирилган.



3.1-расм. Турли хил ўсимлик ошловчи таннид экстракти билан ошланган чармнинг пишиш ҳарорати



3.2-расм. Турли хил ўсимлик ошловчи таннид экстракти билан ошланган тери тўқималарида боғланмаган ёғли моддаларнинг таркиби



3.3-расм. Турли хил ўсимлик ошловчи таннид экстракти билан ошланган чармнинг узайишдаги чўзилиши

Расмлардан кўриниб турибдики, ғўзапоя экстракти билан ошланган чарм сифати назрат, шовул, каштан ва анор экстракти билан ошланган чарм сифатидан сезиларли даражада ошганлиги ҳамда назрат намуналаридан тўлиқ устунликка эришилган.

ХУЛОСА

Вўзапоя ошловчи экстракти билан ошланган тажриба намуналарда чармга нисбатан тўқ ранглиги, тери тўқималарида боғланмаган ёғли моддаларнинг пастлиги ўрганилаётган материалларнинг структуравий ва механик хусусиятларининг яхшиланганлигини кўрсатиб, янада сифатли ва экологик тоза маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятини яратмоқда.

REFERENCES

1. В.М.Джанпаизова. Обеспечене качества и экологической безопасности изделий из кожи. Ж. Технология текстильной промышленности.-2013. -№ 6 (348). С. 124-126.
2. Золотова, С.В. Влияние физико-химической активации растворов органических дубителей на свойства и катество кож для низа обуви: автореф. дис...канд. техн. наук /С.В. Золотова.-М, 2001.-16 с.

-
3. Химия и технология кожи и меха./ И.П.Страхов, И.С.Шестакова, Д.А.Куциди и др. Под ред. Проф. И.П.Страхов / М.: Легпромбыт издат, 1985-496 с.
 4. N. A. Sodikov, T.J Kodirov. Extraction of tannids from cotton stalks by activated water vapor // International scintifik and Technical Conference of Teachers and Students. April. 2020.
 5. Kodirov T.J., Markevich M.I. 1, Malyshko A.N., Zhuravleva V.I., Sodikov N.A. Researches of morphological structure, element composition and natural leather adsorption by exposure to laser radiation // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN:2277-3878. Volume-8. Issue-6 March.2020.

IQTISODIYOTDA MATEMATIK TAHLILNING TUTGAN O'RNI; MATEMATIK IQTISODIYOT

Kutlimuratov Ravshanbek Rozboyevich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti o'qituvchisi
ravshanbektdiutf@gmail.com

Vafojev Asadbek Normurot o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada iqtisodiyotning yo'nalishlaridan biri bo'lmish matematik iqtisodiyot sohasini rivojlantirish va matematika fanining iqtisodiyotda tutgan o'rni yuzasidan fikr va mulohazalar yuritiladi. Iqtisodiyotni raqamlashtirishga bo'lgan e'tibor tobora oshib borayotgan bir vaqtda, matematik iqtisodiyotga, shuningdek soha rivoji uchun o'z hissamizni qo'shish maqsadida, maqolada muallifning mulohazalari va takliflari taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, matematik iqtisodiyot, matematik modellashirish, ekonometrika, raqamlashtirish, differentsial tenglamalar, matritsali algebra.

АННОТАЦИЯ

В данной статье речь идет о развитии области математической экономики, которая является одним из направлений экономики, и роль математики в экономике. В то время, когда внимание к цифровизации экономики возрастает, чтобы внести свой вклад в математическую экономику, а также в развитие области, в статье были представлены различные комментарии и предложения.

Ключевые слова: экономика, математическая экономика, математика, ekonometrika, o'cifrovka, differentsialnye uravneniya, matritsaya algebra.

ABSTRACT

This article deals with the development of the field of mathematical economics, which is one of the directions of the economy, and the role of mathematics in the economy. Mathematical economics and at a time when the attention to digitization of the economy is increasing, in order to make our contribution to the development of the field, various comments and suggestions were presented in the article.

Keywords: mathematical economics, economics, mathematics, digitization, differential equations, matrix algebra.

KIRISH

Iqtisodiyotni o'rganmoqchi bo'lgan insondan avvalo matematikani yetarlicha tushunish talab qilinadi. Buning asl sabablaridan biri qilib, iqtisodiyotning katta qismi matematik va statistik metodlardan iboratligini ko'rsatishimiz mumkin. Shuningdek matematik iqtisodiyot hamda raqamli iqtisodiyot rivojiga mamlakatimizda jiddiy e'tibor qaratilayotganini takidlashimiz zarur. So'zimizning isboti sifatida yurtboshimizning: "Tarmoq va hudud rahbarlari raqamlashtirishsiz natija, rivojlanish bo'lmasligini tushunib yetishi shart. Barcha darajadagi rahbarlar buni o'ziga kundalik vazifa sifatida belgilab, raqamlashtirish sohasini alifbosidan boshlab chuqur o'rganishi kerak" degan fikrlarini keltirishimiz mumkin. Demak, matematik iqtisodiyot qanday aniqlanadi? Matematik iqtisodiyot, nazariy iqtisodning matematik jihatlarini o'rganadigan, uni statistik tahlil qiladigan, iqtisodning kichik maydoni sifatida aniqlanadi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiy farazlarni tahlil qilish maqsadida hisob-kitob, differensial tenglamalar, matritsali algebra va algebraik funksialardan keng foydalaniladi.

MUHOKAMA

Ma'lumki matematika iqtisodiyotning asosi sifatida qaraladi. Talabalarning iqtisodiy tafakkurini shakllantirish nafaqat iqtisodni o'rganishda, balki butun jahon intilayotgan va bazi hollarda erishgan raqamlashtirish texnologiyalarini anglashda yuksak o'rin egallaydi. Bugungi zamonaviy ta'lim tizimining o'zi turlicha fanlarning g'oyalari va metodlari uzviy ta'siriga asoslangan. Tabiiyki bu ko'p jihatdan iqtisodiyot bilan bog'liq munosabatlar hisoblanadi. Aksariyat maktab o'quv dasturlariga iqtisodiy bilimlarga asoslangan mavzularning tadbiiq qilinishi, o'quv jarayonini chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi va o'quvchilarni bozor munosabatlari sharoitida hayot va mehnatga tayyorlaydi.

Zamonaviy iqtisodiyot matematik tahlil va matritsa algebrasiga tayanadi, albatta bunda ularsiz iqtisodiy hodisalarni tavsiflash murakkablashadi. Bugungi kunga kelib ushbu metodlar to'plamidan nafaqat matematik maktab iqtisodchilari, balki ilmiy tadqiqot olib boradigan har qanday nazariyotchilar ham foydalanadilar. Ba'zi muammolar shunchalik ko'p o'zgaruvchilarga egaki, bu murakkab masalalarni echishda matematika birdan bir yechimga aylanadi. Angliyalik iqtisodchi Alfred Marshallning ta'kidlashicha, miqdoriy jihatdan aniqlanishi va analitik tarzda ifodalanishi mumkin bo'lgan har qanday iqtisodiy hodisani matematik tadqiq qilish kerak.

Vaqt o'tgan sayin iqtisodiyotning matematik vositalari asta-sekin murakkablashdi. Moliya shuningdek iqtisodiyot bo'yicha ilg'or magistratura dasturlari yuqori matematik salohiyat talab qila boshladi. Natijada ko'plab matematika yo'nalishidagi bakalavrlar iqtisod yo'nalishida o'z ishlarini davom ettirmoqdalar va magistr, aspirant darajalariga yetishmoqdalar. Ma'lumki iqtisodiyotning amaliy masalalari aksariyat hollarda amaliy matematiklar tomonidan hal qilinadi. Qisqa qilib aytganda, rasmiy iqtisodiy modellar ikkita mezoniga ko'ra ajratiladi¹: statistik va daterministik, hamda, diskret va uzluksiz. Iqtisod predmet sifatida ob'ekti ancha keng hisoblanib, uning tadqiqotchilari o'zaro erkin ravishda ko'plab metodologiyalarni yaratishmoqda.

NATIJA

Ma'lumki mamlakatimiz mustaqillikning dastlabki yillaridan bosqichma bosqich bozor munosabatlarini yo'lga qo'yimoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida firmalar, ishlab chiqarish korxonalari va ularning bo'linmalari olib borayotgan ishlarni tahlil qilishda qo'llaniladigan matematik tahlil eng takomillashgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy tahlilda matematik metodlardan foydalanish, tahlil qilish muddatini qisqartirish, tijorat faoliyati natijalariga ta'sir etuvchi omillarni to'la qamrab olish, taxminiy va sodda hisob-kitoblarni aniq hisoblar bilan almashtirish, tahlilning yangi, ko'p o'lchamli masalalarini qo'yish va yechishda qo'l mehnati va an'anaviy usullar bilan amaliyotda bajarib bo'lmaydigan masalalarni yechish imkonini beradi va qimmatli vaqtingizni tejab beradi. Bundan kelib chiqadiki menejerlar o'z g'oyalari va hohishlarini matematik modellar yordamida tekshirib ko'radilar va ularning orasidan eng muqobillarini tanlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Firma va korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishda quyidagi matematik usullardan foydalanishingiz mumkin:

- korxona iqtisodiyotini o'rganishga tizimli yondashish, uning turli faoliyati bilan bog'liq bo'lgan o'zaro aloqalarini barchasini hisobga olish. Bunday sharoitlarda tahlilning o'zi kibernetik ma'noda tizimli xususiyatlarni o'zida jamlaydi va namoyon etadi;
- iqtisodiy tahlil yordamida echiladigan iqtisodiy jarayon va masalalarni miqdoriy xarakteristikalarini ifodalovchi iqtisodiy-matematik modellar kompleksini tuzish;
- iqtisodiy tahlil qilish maqsadida iqtisodiy axborotlarni to'plash, saqlash, qayta ishlash va uzatishni amalga oshiruvchi hisoblash texnikasi vositalarining mavjud bo'lishi;

• ishlab chiqarish bilan bog'liq iqtisodchi, matematik modellashtirish, matematik hisobchilar, dasturchi-operatorlardan tashkil topgan maxsus analitiklar jamoasini tashkil etish.

- korxona faoliyati bilan bog'liq iqtisodiy axborotlar tizimini takomillashtirish;

Kunlik hayotimizda uchraydigan aksariyat iqtisodiy masalalarni hal qilishda belgilangan maqsadga erishish yo'lida muqobil variantni topishga harakat qilamiz. Bu turdagi masalalar optimizatsiya masalalari hisoblanadi va ularni hal qilishda tabiiyki matematik usul lardan muntazam foydalanamiz.

Ko'pgina optimizatsiya masalalari maqsad funksiyasi yoki sifat kriteriysi (mezoni) deb nomlanuvchi qandaydir funktsiyaning eng katta yoki eng kichik qiymatini topish masalasiga keltiriladi. Masalani qo'yilishi va uni yechish usullari maqsad funksiyasi va u yuzasidan avvaldan to'plangan ma'lumotlarga bog'liq. Shu kabi masalalarning aksariyatida maqsad funktsiyaning ko'rinish murakkab yoki tajriba natijalariga binoan olingan bo'ladi. Bunday masalalarni yechish kompyuter texnologiyalari yordamida bir biridan murakkab matematik uslublarni qo'llash bilan bajariladi. Masalalarning murakkabligi funktsiya argumentlarining soniga ham bog'liq. Shunga ko'ra bir o'lchovli masalalar yechimlari topiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti korxonaning ichki imkoniyatlarini bozor talablariga moslashtirishni talab qiladi. Buning uchun korxona yopiq iqtisodiy tizim emas, balki ochiq iqtisodiy tizim deb faraz qilinadi.

Korxonaning ishlab chiqarishdan oladigan foydasi sotilgan mahsulotlar qiymatidan uni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning ayirmasi bilan aniqlanadi. Sof raqobat sharoitida resurslar va tovarlarning narxlar avvaldan ma'lum, belgilangan deb qabul qilingani uchun korxonaning foydasi faqat ishlab chiqarish hajmiga bog'liq bo'ladi², yani:

$$\Phi(Q) = P \cdot Q - TC(Q),$$

Bu erda $\Phi(Q)$ – ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan foyda;

P – mahsulotning bozordagi narhi;

Q – ishlab chiqarish miqdori;

$TC(Q)$ – ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan harajatlar.

Bunday holda korxonaning foydasini maksimallashtirishning zaruriy sharti bo'lib quyidagi tenglik hisoblanadi:

$$\frac{d^2 \Phi}{dQ^2} = P - \frac{dTC}{dQ} = 0,$$

Bundan $P=MC(Q)$ kelib chiqadi chiqadi va etarli sharti bo'lib, foyda funktsiyasining ikkinchi hosilasining manfiy qiymat qabul qilishidir:

$$\frac{d^2\Phi}{dQ^2} = -\frac{d^2TC}{dQ^2} < 0,$$

yani, yuqoridagi foyda funktsiyasidan ikkinchi hosila olinadi. Bunday hol uchun keltirilgan shart to'g'ri, negaki umumiy xarajatlar funktsiyasi oldida manfiy ishora turibdi va foyda funktsiyasining ikkinchi hosilasi manfiy bo'ladi, qochonki chekli xarajatlar funktsiyasining birinchi hosilasi musbat bo'lsa. Buning iqtisodiy ma'nosi shundan iboratki, foyda ortib boruvchi chekli xarajatlarda maksimumga erishadi.

Iqtisodiy-matematik modellarning tasnifiy belgilari anchagina shartlidir. Masalan, zaxiralarni boshqarish masalalari matematik dasturlash uslublari ko'magida va ommaviy xizmat ko'rsatish nazariyasini qo'llash yo'li bilan ham echilishi mumkin. To'rtli modellar ko'magida yechiladigan rejalashtirish va boshqarish masalalari boshqa matematik usullar

bilan ham yechiladi. Operatsiyalarni tadqiq qilish usullari bazida shunchalik keng talqin qilinadiki, natijada ular barcha iqtisodiy-matematik usullarni qamrab oladi.

Oily matematikaning klassik usullarini ajratib ko'rsatish shuni angelayadiki, ular faqat boshqa usullar doirasidagina qo'llanibgina qolmay, balki o'zlari yakka holda ham qo'llaniladi. Aksariyat iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishining omili tahlili differensiallash va integrallash yordamida ham amalga oshirilishi mumkin. Matematik statistika usullaridan iqtisodiy tahlilda foydalanish keng tarqalgan. Bu usullar tahlil qilinayotgan ko'rsatkichlarning o'zgarishi tasodifiy jarayon sifatida deb tasavvur qilinadigan hollatlarda qo'llaniladi.

Muqobil echimni olish belgisi borasidagi barcha iqtisodiy-matematik usullar aniq va taqribiy usullarga bo'linadi. Agar usul algoritmi berilgan optimallik mezoni bo'yicha yoki u uzluksiz faqat yagona echimni toppish imkonini bersa, bu usul aniq usullar guruhiga kiritiladi. Agar echimni topishda statistik ma'lumotlardan foydalanilsa va masalaning echimini har qanday aniqlik darajasi bilan topish mumkin bo'lsa, foydalanayotgan usul taqribiy usullar guruhiga kiritiladi. Shuningdek taqribiy usullar guruhiga belgilangan optimallik mezoni bo'yicha yagona echim olish, kafolatlanmagan sharoitdagi usullarni ham kiritish mumkin.

Shunday qilib, tavsiflashning faqat ikkita belgisidan foydalanib, barcha iqtisodiy-matematik usullarni to'rt guruhga bo'lish mumkin:

- optimallashtiruvchi aniq usullar;
- optimallashtiruvchi taxminiy usullar;

- optimallashtirilmaydigan aniq usullar;
- optimallashtirilmaydigan taxminiy usullar.

Optimallashtiruvchi aniq usullarga optimal jarayonlar nazariyasi usullari, matematik dasturlashning ba'zi bir usullarini va operastiyalarini tadqiq qilish usullarini kiritish mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda bugungi kunga kelib dunyoda axborot, matematik iqtisodiyot, internet va raqamlashtirish kabi zamonaviy sohalar izchil rivojlanmoqda. Tabiiyki zamon bilan hamnafas holda, iqtisodiyotimizning ravnaqi va yuksalishi yo'lida yuqoridagi sohalar rivojini yurtimizda ham taminlashimiz zarur. Zero bu bilan mamlakatimiz iqtisodiyoti rivoji uchun o'z hissamizni qo'shibgina qolmay, aholi farovonligi, yurtimiz osoyishtaligida ham naf keltirgan hisoblanamiz. Endi siz matematik iqtisodiyotning har xil metodlarini yaxshiroq tushunganingizdan so'ng, ularni iqtisodiy faoliyhatingizda qo'llash imkoniyatiga egasiz. Faoliyatingizni rivojlantirish yo'lida differentsial tenglamalar, matritsali algebra, algebraik funksiyalardan va boshqa ko'p imkoniyatlardan foydalanishingiz mumkin.

REFERENCES

1. Nasriddinov, G'. Iqtisodiy-matematik modellar va usullar: darslik/ G ' . N asritdinov; O 'zbekiston Respublikasi Oliy va o 'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O 'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2019.
2. Ismailov A. A. Ishniyazov A.I. Iqtisodiy tahlilning matematik usullari va bashoratlash. TDIU 2007
3. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). Digital economy report 2019.
4. Kurpayanidi, K., Ilyosov, A. (2020) Problems of the use of digital technologies in industry in the context of increasing the export potential of the country// ISJI Theoretical & Applied Science. p. 113-117.
5. G'.M. Porsaev, B.Sh. Safarov, D.Q. Usmanova. Raqamli iqtisodiyot asoslari 2020-yil.
6. World Trade Statistical Review 2019 - World Trade Organization.

ТЕМИР ЙЎЛ УЧАСТКАЛАРИГА ПОЕЗДЛАРНИ ЯҚИНЛАШИШИДАН АВТОМАТИК ТАРЗДА ХАБАР БЕРУВЧИ СИГНАЛЛАШТИРИШ МАРКАЗЛАШТИРИШ ВА БЛОКИРОВКА ҚУРИЛМАЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Косимова Қамара Амоновна

Тошкент давлат транспорт университети
(Тошкент, Ўзбекистон)

АННОТАЦИЯ

Бу илмий ишда темир йўл участкаларида поезд яқинлашиб келишидан огоҳлантирувчи тизимлар таҳлили келтирилган. Автоматика ва телемеханика тизимларининг поездлар темир йўл участкаларига хусусан пиёдалар ўтиш жойларига, темир йўл участкаларидаги иш ходимлар ишлаб турган жойларга, темир йўл кесимчаларига яқинлашиб келиши ҳақидаги маълумотларни йўловчиларга, ишчи ходимларига ва автомобил ҳайдовчиларига узатиш учун хизмат қилиб келмоқда.

Бироқ темир йўл атрофида кулоқчин таққан ҳолда юривчи йўловчиларни ёки пиёдаларни поезд яқинлашиб келишидан огоҳлантириш ҳамда темир йўл участкаларида инсонлар билан боғлиқ юз бериши мумкин бўлган бахтсиз ходисалар сонини камайтириш мақсадига, илмий мақолада сигналлаштириш марказлаштириш блокировка тизимлари ва қурилмаларининг огоҳлантирувчи тизимларига қўшимча сифатида: ҳаракат таркиби кабиналарига шовқин генератори ўрнатиш; машинист ҳаракатларини ва ташқи ҳаракатни рўйхатга олиш учун ички ва ташқи кузатув камераларини ўрнатиш; локомотив чироқларини ёритиш узоқлигини ошириш ва овозли сигналдан фойдаланиш; ҳар бир блок-участка чегарасида шовқин сигналларини тарқатиш учун шовқин сигналларини тарқатиш мосламаларини ўрнатиш таклиф этилган.

Калит сўзлар: *поезд, станция, темир йўл кесимчалари, перегон, яримаавтоблокировка, автоблокировка, пиёдалар ўтиш жойи, сигналлаштириш марказлаштириш ва блокировка, пиёда, йўловчи.*

ABSTRACT

This scientific work presents an analysis of systems that warn of the approach of a train on railway haul. Automation and telemechanics systems serve to transmit information to passengers, workers and drivers about the approach of trains to railway haul, in particular to pedestrian crossings, places where workers work on

railway sections, railway crossings.

However, in order to warn the passengers or pedestrians walking around the railway wearing headphones of the approaching train and to reduce the number of accidents involving people on railway sections, in addition to the warning systems of signaling centralization blocking systems and devices in the scientific article: a noise generator for rolling stock cabins installation; installation of internal and external surveillance cameras to record driver's movements and external movement; increase the distance of illumination of locomotive lights and use of sound signal; it is proposed to install noise signal distribution devices for noise signal distribution at each block.

Keywords: train, station, railway crossings, railway haul, semi-autoblocking, autoblocking, pedestrian crossing, signaling centering blocking, pedestrian, passenger.

КИРИШ

Бугунги кунда темир йўл участкаларида поездлар тезлигининг ошиши ҳамда поездлар ҳаракат ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида, темир йўл кесишмаларида, станцияларда, перегонларда ва пиёдалар ўтиш жойларида автоматика ва телемеханика тизимлари қўлланилади[1-3].

Бироқ темир йўл излари бўйлаб кулоқчинда ҳаракатланаётган пиёдаларга, ҳозирда поезднинг яқинлашиб келишидан огоҳлантирувчи тизим ёрдамида бу каби йўловчиларни поезд яқинлашиб келаётганлиги тўғрисида огоҳлантириш имконияти йўқлиги ҳозирда поездларни пиёдаларни уриб юбориш ҳолатлари кўпаймоқда.

Биргина 2020 йил якунлари бўйича “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ темир йўл участкаларида инсонларнинг ҳаёти билан боғлиқ 52 та бахтсиз ҳодисалар содир бўлган. Бу ҳодисаларни кўп қисми йўловчи ва пиёдаларни темир йўлни кесиб ўтиши керак бўлган махсус жойлардан ўмаслиги, темир йўл излари орасида ҳаракатланиши ҳамда йўловчи ва пиёдаларни кулоқчин такқан ҳолда темир йўл участкаларида ҳаракатланиши оқибатида содир бўлган.

Ҳозирда дунё темир йўлларида сигналлаштириш марказлаштириш ва блокировка (СМБ) қурилмалари ва тизимларининг кулоқчин такқан ҳолда темир йўл участкаларида ҳаракатланаётган йўловчилар ва пиёдаларни огоҳлантириш имконияти мавжуд бўлмаганлиги сабабли юқоридаги кўрсатиб ўтилган бахтсиз ҳодисаларни содир бўлмоқда.

Темир йўл участкаларига поездларни яқинлашишидан автоматик

тарзда хабар берувчи СМБ қурилмалари

Ҳозирги кунда марказий давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) темир йўлларида турли хил турдаги поездларни яқинлашиб келишидан огоҳлантирувчи автоматика ва телемеханика тизимлари ва қурилмалари ёрдамида, станцияларнинг узоқ масофада жойлашган стрелкаларида ходимларнинг иш даври пайтида, шунингдек электр марказлаштириш билан жиҳозланган кичик ва катта станцияларига ҳаракат таркиби яқинлашиб келишидан автоматик тарзда огоҳлантириш сигналларини ходимлар хизмат кўрсатадиган, пиёдалар ва йўловчилар жойлашган участкаларга маълумотларни радиоканал орқали узатилади. Агарда стрелкалар жойлашган секцияларда СМБ ходилари эмас йўл хўжалиги ходимлари иш олиб бораётган бўлсалар бундай ҳолларда стрелка жойлашган стрелкали секцияга шунт уланади ва доимий тарзда радио алоқа орқали «мушиқа» кўринишидаги хабар доимий такрорланиб туради. Агар стрелкали секцияда шунт йўқолса радио алоқа орқали «шунтни уланг» деган хабар доимий такрорланиб туради[4-8].

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики ишончли алоқа воситаси сифатида релс излари қўлланилиши мумкин. Алоқа канали сифатида релс изларидан фойдаланиш огоҳлантириш тизимларини электр схемаларини, алоқа қурилмалари ва СМБ тизимларига ташқи таъсирларни камайтиради ҳамда уларнинг ўзаро мослигини таъминлайди.

Темир йўлларида турли хил турдаги поездларни яқинлашиб келишидан огоҳлантирувчи тизимларини ва қурилмаларини мавжуд автоблокировка тизимлари билан чамбарчас боғлиқ ва уларнинг боғлиқликлари, қурилмалар ва уларнинг ток манбаларидан фойдаланилади.

Огоҳлантириш қурилмалари иш жойига маълум масофада поезднинг яқинлашиши ҳақидаги огоҳлантириш сигналларни автоматик тарзда фаоллаштиришни таъминлайди, юқори ишончлиликка ва шовқиндан ҳимояга эга, турли хил об-ҳаво шароитларида ва фавқулотда вазиятларда ишлайди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Темир йўл ва станция паркида алоқа динамиклари орқали хабар бериш учун марказлаштирилган комплексли маълумотлар тизими ҳам қўлланилиб келинмоқда. Бу кўринишдаги тизим, динамик огоҳлантиришлар паркининг икки томонлама алоқа канали ва визуал ахборот мониторлари (табло, чироқлар) ёрдамида, поездлар ҳаракат ҳавфсизлигининг назорати бўйича олинадиган маълумотлар асосида, темир йўл станцияларида йўловчиларни, темир йўл

станциялари йўловчи платформаларида ва тўхтатиш нуқталарида йўловчиларни ҳаракат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ҳаракат таркиби яқинлашиб келишидан автоматлаштирилган тарзда хабардор қилишга мўлжалланган бўлиб[4-8]:

- йўловчи ва шаҳар атрофида ҳаракатланувчи поездларининг тартиб номери билан бирга ҳаракат таркибини қабул қилиш (юбориш) вақтини;
- темир йўлдаги ўзинюрак ҳаракат таркибини яқинлашишидан;
- хизмат кўрсатиш ва йўловчилар хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ фавқулодда вазиятлар ва бошқа ҳолатларда йўловчиларни хавфсизлигини таъминлаш учун қўлланилади.

Поездлар яқинлашишида огоҳлантирувчи мавжуд автоматика ва телемеханика тизимлари қуйидаги афзалликларга эга:

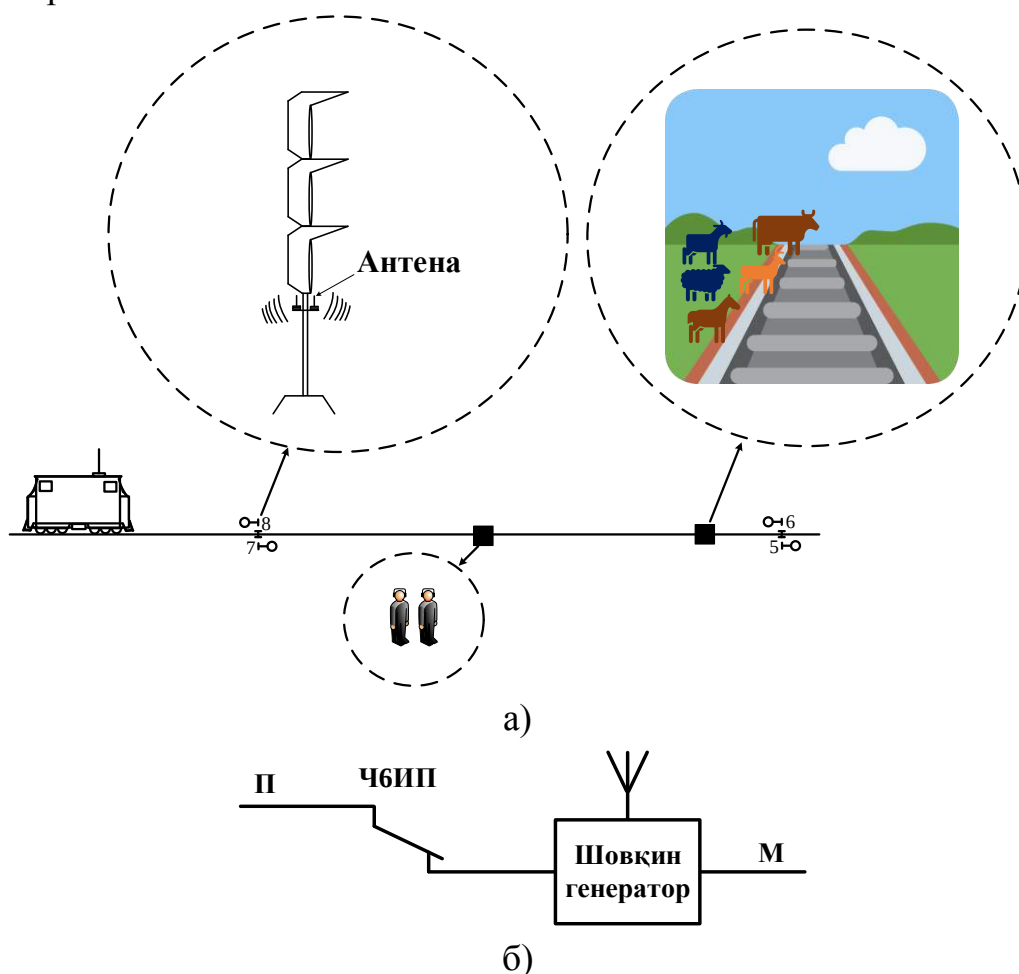
- қурилмаларга хизмат кўрсатувчи ишчиларнинг хавфсизлиги оширилади;
- поезд яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабардан ходимларни осон ва аниқ хабардор қилади;
- турли частотали радиотўлқинларда ишлаши туфайли огоҳлантирувчи тизимларга кўп ишчи ходимларнинг радио станцияларини улаш мумкин;
- тизим осонгина мослашувчанлиги, маълум бир полигонга ва маҳаллий иш шароитларига мослашишга имкон беради;
- огоҳлантириш тизимлари релели, микропроцессорли электр марказлаштириш ва диспетчерлик марказлаштириш тизимларининг бир қисми сифатида ишлатишда қўшимча ускуналар талаб қилмайди;
- радио каналидан фойдаланишда кабел ётқизиш талаб қилинмайди;
- станциянинг диспетчерлик назорати тизими билан ишлайди;
- тизим нафақат қурилмаларга хизмат кўрсатувчи ходимларга овозли хабарни юбориш учун, балки станция платформасидаги йўловчиларга ва ишчи ходимларга ҳаракат таркиби яқинлашиб келаётганлиги тўғрисида хабарларни ёки бошқа ҳар қандай мақсад учун қўлланилиши мумкин.

Йўналиш бўйича поезднинг жойлашишига қараб, икки хил турдаги овозли хабарлар берилиши мумкин:

- йўналиш белгиланган пайтдан бошлаб, поезднинг олдиндаги маршрут участкасига киргунга қадар, "Жуфт (тоқ) томондан маршрут қабул қилиш/юборишга ўрнатилган" овозли хабари берилади;

- йўналиш бўйича маршрут бошидаги секция банд бўлгунига қадар ва секцияни ажратилишига қадар олдиндаги йўналиш секциясини эгалланган пайтдан бошлаб "Диккат, поезд" овозли хабар берилади;

Темир йўл станцияларда, автоблокировка ва ярим автоматик блокировка тизимига эга бўлган перегонларда, темир йўл кесишмаларида, перегондаги ёки станциядаги ходимларнинг иш жойларида ва пиёдаларни ўтиш жойларида кулоқчин такқан ҳолда темир йўл изларидан юрувчи, эътиборсиз ҳолатда темир йўлни кесиб ўтувчи, темир йўл изларидан йўлак сифатида фойдаланувчи ёки кесиб ўтиш, релсларда ўтирувчи йўловчиларга ва темир йўл ходимларини ҳавфсизлигини таъминлаш бўйича поездларни яқинлашиб келиши ҳақидаги маълумотни автоматик тарзда юборувчи тизимнинг усули ва алгоритми *1 а, б* – расмда келтирилган.



1-расм. Темир йўл участкаларига поездларни яқинлашишидан автоматик тарзда хабар берувчи сигналлаштириш марказлаштириш ва блокировка курилмалари. а – умумий кўриниши; б – йўл релесининг контактини шовқин генераторига уланиши.

Ушбу таклиф қилинаётган огоҳлантирувчи тизимда, кулоқчин такқан ҳолда темир йўл изларидан юрувчи, эътиборсиз ҳолатда темир йўлни кесиб ўтувчи, темир йўл изларидан йўлак сифатида фойдаланувчи ёки кесиб ўтувчи,

релсларда ўтирувчи йўловчиларга поезд яқинлашиши вақтида уларга юқори частотали сигнал юбориш учун темир йўл участкаларида ҳаракатланадиган локомотивларга шовқин генератори, машинист ҳаракатларини ва ташқи ҳаракатни рўйхатга олиш учун кузатув камералари ўрнатилади [9].

Темир йўл участкаларида поезд яқинлашиб келишидан автоматик тарзда огоҳлантирувчи тизимининг ишлаш алгоритми қуйидагича амалга оширилади: ҳаракат таркиби темир йўл участкаларига яқинлашганда поездларни яқинлашиши ҳақидаги маълумотлар сигналлаштириш марказлаштириш блокировка тизимлари ва қурилмалари орқали йўловчиларга, пиёдаларга ва темир йўл ишчи ходимларига сигнал ёки хабар қўринишида юборилади.

ХУЛОСА

Ҳозирги кундаги поезд яқинлашиб келишидан автоматик тарзда огоҳлантирувчи тизимларнинг кулоқчин таққан ҳолда темир йўл изларидан юрувчи, эътиборсиз ҳолатда темир йўлни кесиб ўтувчи, темир йўл релс изларида ўтирувчи йўловчиларни поезд яқинлашиб келишидан огоҳлантириш имконияти мавжуд эмас.

Темир йўл атрофида кулоқчин таққан ҳолда юрувчи йўловчиларни ёки пиёдаларни поезд яқинлашиб келишидан огоҳлантириш ва темир йўлда инсонлар билан боғлиқ юз бериши мумкин бўлган бахтсиз ходисалар сонини камайтириш мақсадида, СМБ қурилмаларинг огоҳлантирувчи тизимларига қўшимча қурилмалар сифатида қуйидагиларни ўрнатиш таклиф этилади:

- ҳаракат таркиби кабиналарига шовқин генератори ўрнатиш;
- машинист ҳаракатларини ва ташқи ҳаракатни рўйхатга олиш учун ички ва ташқи кузатув камераларини ўрнатиш;
- локомотив чироқларини ёритиш узоқлигини ошириш ва овозли сигналдан фойдаланиш;
- темир йўл участкаларидан йўловчиларни, пиёдаларни ва ёввойи ҳайвонларни темир йўл изини кесиб ўтиш пайтида поезд уриб юборишини олдини олиш мақсадида ҳар бир блок участкасига огоҳлантирувчи сигнални берувчи қурилмаларни ўрнатиш каби таклифлар келтириб ўтилган.

REFERENCES

1. Хидиров, Э. И., & Болтаев, С. Т. (2022). “ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ” АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИНИНГ СИГНАЛЛАШТИРИШ ВА АЛОҚА ХЎЖАЛИГИ ҚУРИЛМАЛАРИДАГИ НОСОЗЛИКЛАР

ТАҲЛИЛИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 174-181.

2. Saitov, A., Kurbanov, J., Toshboyev, Z., & Boltayev, S. (2021). Improvement of control devices for road sections of railway automation and telemechanics. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 264, p. 05031). EDP Sciences. doi:10.1051/e3sconf/202126405031
3. Boltayev S.T., Valiyev S.I. and Qosimova Q.A., Improving the Method of Sending Information about the Approach of Trains to Railway Crossings, *ElConRus*, 2022, pp. 558-565, doi: 10.1109/ElConRus54750.2022.9755564.
4. Щелконогов, С. В. Анализ современных и перспективных систем предупреждения путевых работников о приближении подвижного состава Молодой ученый. — 2012. — № 6 (41). — С. 61-63.
5. Типовые материалы для проектирования 410106 – ТМП «Системы оповещения монтеров пути для различных систем ЭЦ», ГУП Гипротрансигналсвязь – 2001, Альбом 1-4.
6. Ульянов, В.М и др. Автоматическое устройство оповещения о приближении подвижного состава // Автоматика Связь Информатика. – 2001. – №5. – с. 38-42.
7. Новиков В.Г., Алабушев И.И. Координатная система контроля и оповещения // Вестник научно-исследовательского института железнодорожного транспорта. – 2008. №1. – С.45-48.
8. Ананьев Д.В., Тарасов И.А. Централизованная система информирования ЦИСОП / Автоматика, связь, информатика №1-2018 – 39-41
9. Kosimova Q.A., Valiyev S.I. and Boltayev S.T. Method and Algorithm of the Automatic Warning System of Train Approaches to Railways, *ICIEAM*, 2022, pp. 532-538, doi: 10.1109/ICIEAM54945.2022.9787181.

ПИЛЛАНИНГ ПИШГАНЛИК ДАРАЖАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИГА СТАТИСТИК ИШЛОВ БЕРИШ

Кўзибой Эркинович Собиров

Урганч давлат университети

Жахонгир Адхамович Ахмедов

Холдарова Севара Шавкатбой қизи

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада пилланинг пишганлик даражасига статистик ишлов бериш жараёнида омиллар ва чиқиш параметрларини муқобиллаш учун тажрибани математик режалаштириш усуллари қўлланилган. Бу усуллар тўла омилли, каср омилли, тасодифий мувозанатли, симплекс катакли тажрибадир. Бу тадқиқотда тўла омилли тажрибадан фойдаланилган. Пиллани технологик параметрларига таъсир этувчи омиллар сифатида буғлаш камераси ҳарорати ва ишлов бериш вақти олиниб регрессия тенгламалари тузилган. Пилланинг пишганлик даражаси кўрсаткичларига статистик ишлов бериш орқали қобиқдан ипни ажралишидаги адгезия кучи назарий томондан ҳисобланиб, тажрибаларнинг ишончилиги 98,2% эканлиги аниқланган.

Калим сўзлар: *пилла, ишлов бериш, омил, тажриба, буғлаш камераси, статик, регрессия, кодлаш, координата, тенглама, дисперсия, матрица.*

ABSTRACT

In this article, the methods of mathematical planning of the experiment are used to alternate the factors and output parameters during the statistical processing of the level of cocoon maturity. These methods are fully factorial, fractional factorial, randomized balanced, simplex cell experiment. A full factorial experiment was used in this study. Regression equations were constructed by taking steaming chamber temperature and processing time as influencing factors of cocoon technological parameters. Through statistical processing of indicators of cocoon ripeness, the adhesion strength in separating the thread from the shell was theoretically calculated, and the reliability of the experiments was determined to be 98.2%.

Keywords: *cocoon, processing, factor, experiment, evaporation chamber, static, regression, coding, coordinate, equation, variance, matrix.*

КИРИШ

Республикамизда пилла хом ашёси етиштирувчи мамлакатларда тут ипак куртининг юқори технологик хусусиятларига эга бўлган янги зот ва дурагайлар яратиш, пиллани қайта ишлаш соҳасини модернизациялаш, илғор техника ва технологияларни жалб қилган ҳолда ишлаб чиқарилаётган ипак маҳсулотларини рақобатбардошлигини ошириш бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бу борада, тут ипак курти пиллаларини чувишда уларнинг қобиқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда пиллаларни чувишга тайёрлаш, жумладан қобиқ серицинини юмшатиш, пиллалар ичини сув билан тўлдириш, учларини топиш ва силкитиш жараёнлари режимларини тўғри ўрнатиб сифатли хом ипак ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамизда етиштирилаётган пилла хом ашёсини чуқур қайта ишлаш, ипакнинг чиқиндисиз технологияларидан фойдаланиш, ишлаб чиқарилаётган ипак маҳсулотларини экспортини кенгайтириш, жаҳон стандартларига мос рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳа олдига қўйилган мақсаддир. Соҳа ривожланиши ва ташқи бозор талабларини ортиши сабабли ишлаб чиқарилаётган ипак маҳсулотларининг сифатига қатъий талаблар қўйилмоқда [1-5].

Пиллаларни чувиш жараёнида хом ипак ипи чизиқли зичлиги икки турда ўзгариши мумкин: чувилаётган пилла ипини узунлиги бўйича ингичкаланиши ва чувиш даврида битта пилла ипининг узилиши ҳисобига хом ипакнинг чизиқли зичлигини кескин ўзгариши. Биринчидан пилла ипи қобиғининг устки қаватидан ички қаватига томон ип қалинлиги ингичкалашиб бориши бўлса, иккинчиси дастадаги пилла ипларини узилиши ёки пиллалар чувилиб ипларини тугаши билан дастага янги пилла ташланганда чизиқли зичликнинг бирданига ўзгаришига боғлиқ. Бунинг асосий сабаби илгич остидаги дастани тўлдириш учун янгидан қўшилган пилла ҳисобига унинг чизиқли зичлиги битта пилла ипи қалинлигига ортади. Ингичка толали пиллалардан хом ипак ишлаб чиқаришда нотекислиги бўйича равон бир хил йўғонликдаги хом ипак ишлаб чиқариш имкониятини беради. Пилла хом ашёсини чувиб ундан сифатли хом ипак ишлаб чиқаришда ингичка толали пиллалар алоҳида ўрин тутади. Ингичка толали пиллаларни яратиш бўйича Республикамизда бир қатор ишлар олиб борилган ва самарали натижаларга эришилган [6-12].

Автомат пилла чувиш дастгоҳларида пиллалар сувга ярим чўккан ёки чўккан ҳолатда чувилади. Шу сабабли пиллалар чувалувчанлиги кўрсаткичини

яхшилаш ва сифатли хом ипак ишлаб чиқариш учун пиллалар қобиклари ўтказувчанлиги ҳам бир бирига яқин бўлишлари талаб этилади.

Кўпгина изланувчилар сифатли пиллалар етиштириш бўйича изланишлар олиб боришган ва чувишда тирик пиллалардан фойдаланиб сифатли хом ипак олиш мумкинлигини таъкидлашган. Чувиш жараёнида ишлатиладиган тирик пиллалар дастлабки ишлов жараёнларидан ўтмаганлиги сабабли уларнинг сифат кўрсаткичлари қуруқ пиллаларга нисбатан юқорироқ бўлади, бунинг асосий сабаби тирик пиллаларга иссиқ ҳаво оқими билан ишлов берилганда пиллалар иплари сифат кўрсаткичлари сезиларли даражада пасаяди [13- 20].

ОЛИНГАН НАТИЖАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ.

Тут ипак қурти пилларидан хом ипак олишда чувиш жараёнини тўғри бажариш муҳим аҳамият касб этади. Пиллалардан хом ипак ишлаб чиқариш пиллакашлик фабрикаларида амалга оширилади. Келтирилган пилла партиялари паспортизацияланиб йириклаштирилади, сўнгра сараланиб уларни чувиш учун ҳар битта йириклаштирилган партияга тажриба йўли билан алоҳида режимлар ишлаб чиқилади.

Ишлаб чиқариладиган хом ипак ассортиментларини кўпайтириш кейинчалик уни қайси мақсадда ишлатилишини назарда тутган ҳолда керакли чизиқли зичликдаги хом ипакни ишлаб чиқариш дастада пиллалар ипларини ўзаро қўшган ҳолда чувиш орқали бажарилади. Сифатли хом ипак олишда ишлатиладиган хомашё характеристикаларини ўрганиш ва уни танлаб олиш муҳим аҳамият касб этади.

Натижаларга статистик ишлов бериш жараёнида омиллар ва чиқиш параметрларини муқобиллаш учун тажрибани математик режалаштириш усуллари қўлланилди. Уларга тўла омилли тажриба (ТОТ), каср омилли тажриба, тасодикий мувозанатли тажриба, симплекс катакли тажриба ва ҳоказо усуллар киради. Биз тадқиқотларимизда тўла омилли тажрибадан фойдаланамиз. Шу нуқтаи назардан пилла технологик параметрларига таъсир этувчи омиллар сифатида буғлаш камераси ҳарорати ($^{\circ}\text{C}$) ва буғлаш камераси ишлов бериш вақти (min) олиниб регрессия тенгламалари тузилади.

Маълумки, жавоб функциясининг аналитик ифодаси номаълум бўлганда, одатда жавоб функциясининг тўлиқмас кўпхад кўринишидаги регрессия тенгламаси орқали ифодалаш мумкин

$$y = \bar{b}_0 + \bar{b}_1 x_1 + \bar{b}_2 x_2 + \bar{b}_{12} x_1 x_2 \quad (1)$$

бу ерда, y -рационаллаш параметрини ҳисобланган қиймати, x_i -мустақил кирувчи параметрлар, қайсики улар тажрибани ўтказишда ўзгариб туради, $\bar{b}_0$, $\bar{b}_1, \bar{b}_2, \bar{b}_{12}$ -тажриба натижаларидан аниқланадиган регрессия коэффицентлари. (1) тенглама кўринишидаги математик моделни қуриш учун “ y ” рационаллаш мезони танланади, мустақил ўзгарувчан x_i -фактори танланади, $\bar{b}_0$, $\bar{b}_1, \bar{b}_2, \bar{b}_{12}$ регрессия коэффицентлари ҳисобланади, жавоб ва режа функциясининг кўриниши аниқланади.

Тажриба режасини ёзиш ва тажриба натижаларини қайта ишлаш учун x_1 , x_2 харфларда белгиладиган факторларнинг кодлашган қийматларидан фойдаланилади x_i кодлашган (ўлчамсиз катталиқ) ва x_i физик (табiiй) ўзгарувчан қуйидаги нисбатда ўзаро боғланган.

$$X_i = \frac{x_i - x_{i0}}{\Delta_i} \quad (2)$$

бу ерда, $x_{i0} = (x_{i\max} - x_{i\min}) / 2$ ва $\Delta_{i0} = (x_{i\max} + x_{i\min}) / 2$ – натурал қийматнинг ўзгариш интервали ва ўртача қиймати ; x_h , x_b —факторни пастки ва юқори сатхининг натурал қийматлари.

Омилларни кодлаш, координата бошини факторларнинг асосий омиллар даражаси нуктасига (тажрибанинг марказий О нуктаси) ўтказиш ва ўлчовни ўзгартиришга тенгдир. Ҳамма кодлашган омиллар ўлчамсиз ва нормаллашган катталиқлардир. Бу ҳолда (1) тенглама кўйидагича кўринишни олади: $y = b_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_{12} X_1 X_2$

бу ерда, b_0 , b_1 , b_{12} регрессия тенгламасининг кодлашган ўзгарувчилар x_1 ва x_2 га нисбатан тўлиқмас полином коэффицентлари

Тажриба жараёнида x_1 ва $x_2 -1, 0, +1$ қийматларини қабул қилади. Бу қийматлар омилларнинг сатхи деб аталади. (1) тахминий кўпхадни мустақил ўзгарувчилардаги коэффицентлар омилларнинг таъсир даражасини кўрсатади. Агар коэффицент ижобий бўлса, омилни ошиши билан чиқувчи омил ҳам ортади, салбий коэффицентли омилни ортишида унинг катталигини камайиши кўзга ташланади.

Тўлиқ омилли деб шундай тажрибага айтиладики, унда мумкин бўлган комбинацияли (тўпламли) омилларнинг сатхлари амалга ошади. Агар “ k ” омиллар иккита сатхда (максимум ва минимумларда) ўзгариб турса, ҳамма мумкин бўлган тўпламлар – $N_2 = 2^k$ га тенг бўлади, “ k ” омиллар сони.

Пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи (y) га нисбатан ишловни бажариш учун юқорида изоҳланганга кўра иккита сатхли ($k = 2$), икки омили тажриба режасини тузамиз, бунда биринчи омил x_1 буғлаш камераси ҳарорати ($^{\circ}\text{C}$), иккинчиси x_2 -ва буғлаш камераси ишлов бериш вақти (min) (2) формула асосида кодлаштирилади ва натижалар белгиланган режада иккита $p = 1$ ва $p = 2$ параллел тажрибадарда олинади.

Тажрибалар ўтказиш режалари 1 ва 2-жавдвалларда келтирилган.

1-жадвал

Тажрибалар ўтказиш режаси

1-тажриба ($p = 1$)

Омиллар	Тартиби	$x_{i1\min}$	$x_{i1\max}$	Δ_{i10}	x_{i10}
Камера ҳарорати $^{\circ}\text{C}$	$i = 1$	70	80	75	5
Ишлов бериш вақти (min)	$i = 2$	2	2,5	2,25	0,25

2-жадвал

1-тажриба ($p = 2$)

Омиллар	Тартиби	$x_{i2\min}$	$x_{i2\max}$	Δ_{i20}	x_{i20}
Камера ҳарорати $^{\circ}\text{C}$	$i = 1$	75	80	77,5	2,5
Ишлов бериш вақти (min)	$i = 2$	2,5	3	2,75	0,25

Чиқувчи параметр сифатида пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи (y) оламиз ва усқунани параметрларини бу кўрсаткичга таъсирини тажриба асосида ўрганамиз. Бунинг учун режалаштириш матрицаси асосида ҳар бир шароитда 3 маротаба такрорий тажрибалар ўтказганимизда $n=3$ бўлиб, бу ҳолда тажрибалар сони $N \cdot n = 3 \cdot 2^2 = 12$ параллел тажрибалар сони $m=2$ ни ҳисобга олсак, умумий тажрибалар сони $N \cdot n \cdot m = 12 \cdot 2 = 24$ га тенг бўлади.

Ҳар бир шароитда чиқувчи параметрни тажрибавий натижалари олиниб уларнинг ўртача қийматлари ва дисперсиялари 3-жадвалда келтирилган.

3-жадвал

Режалаштириш матрицаси, тажриба ва ҳисобий натижалар

Тажрибалар Рақами	Ўзгарувчил ар даражаси	Пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи. sN
		Тажриба натижалари $\bar{y}_{i1}$ -биринчи параллел тажриба, $\bar{y}_{i2}$ -иккинчи параллел тажриба, $\bar{y}_u = (\bar{y}_{i1} + \bar{y}_{i2}) / 2$

	X_1	X_2	y_{i1}	y_{i2}	$\bar{y}_u$	S_u^2	$\hat{y}_u$	$\bar{y}_u$	$R_u(\%)$
1	-	-	0.47	0,45	0,46	0,000 2	0,45	0,45	1,64
2	+	-	0.42	0,40	0,41	0,000 2	0,415	0,415	1,84
3	-	+	0.43	0,41	0,42	0,000 2	0,425	0,425	1,79
4	+	+	0.41	0.39	0.40	0,000 2	0,39	0,39	1,89

1. Бир хил сондаги параллел тажрибаларнинг такрорланиши ва дисперсияларининг тарқоқлик даражасини баҳолаш.

Тажрибалар дисперсиясининг тарқоқлигини характерлайдиган дисперсия формуласи

$$S_u^2 = \frac{\sum_{p=1}^m (y_{up} - \bar{y}_u)^2}{m-1} \quad (3)$$

бу ерда, m - параллел тажрибалар сони. $m = 2$ ҳол учун

$$S_u^2 = \sum_{p=1}^2 (\bar{y}_{up} - \bar{y}_u)^2 = (\bar{y}_{u1} - \bar{y}_u) + (\bar{y}_{u2} - \bar{y}_u)^2, \quad u = 1, 2, 3, 4.$$

Ушбу статистикуни ҳисоблаймиз $G = S_{\max} / \sum_{u=1}^4 S_u^2 = 0.25$, Кохрен мезонини аниқлаймиз $G_{\alpha, N, m-1} = G_{0.05, 4, 1} = 0.91$. $G < G_{0.05, 4, 1}$ шарти бажарилганлиги сабабли дисперсиянинг бир тоифада бўлиш шарти бажарилади ва дисперсияларнинг ўрта қиймати бўйича ҳисоблаш мумкин: $S_y^2 = (\sum_{u=1}^4 S_u^2) / 4 = 0.0002$

2.Регрессия тенгламасининг b_0, b_1, b_2, b_{12} коэффициентларини ҳисоблаш

$$b_0 = (\bar{y}_1 + \bar{y}_2 + \bar{y}_3 + \bar{y}_4) / 4 = 0.42$$

$$b_1 = (-\bar{y}_1 + \bar{y}_2 - \bar{y}_3 + \bar{y}_4) / 4 = -0.0175$$

$$b_2 = (-\bar{y}_1 - \bar{y}_2 + \bar{y}_3 + \bar{y}_4) / 4 = -0.0125$$

$$b_{12} = (\bar{y}_1 - \bar{y}_2 - \bar{y}_3 + \bar{y}_4) / 4 = 0.0075$$

3.Регрессия тенгламаси

$$y := 0.4200000000 - 0.0175000000X_1 - 0.1250000000X_2 + 0.0075000000X_1X_2 \quad (4)$$

4.Регрессия тенгламаси коэффициентларининг аҳамиятлилик даражасини баҳолаш

Ишончилилик интервали аниқланади

$$\Delta b = t_{\alpha,k} \frac{S_y}{\sqrt{N}}$$

Стъюдент критерияси $t_{\alpha,N(m-1)} = t_{0,05;4} = 2,78$

$$\Delta b = 2,78 \frac{\sqrt{2}}{\sqrt{4}} = 0,01965; \text{ Ушбу тенгсизликлар ўринли } b_0 > \Delta b, (-b_1) < \Delta b,$$

$$(-b_2) < \Delta b, (-b_{12}) < \Delta b$$

Регрессия тенгламасида фақат b_0 -коэффициентлар аҳамиятли ҳисобланади.

Шундай қилиб, регрессия тенгламасини чизиқли

$$\hat{y} = b_0 = 0,42 \quad (5)$$

кўринишда олиш мумкин.

5.Регрессия тенгламасида аҳамиятсиз коэффициентлар иштирок этмаганда, моделни адекватлигини баҳолаймиз

Агар регрессия тенгламасини (4) кўринишида қабул қилинса, бунда тажрибалар дисперсияси нолга тенг айният бўлади. Бу ҳолда ҳамма $N=2^k$ регрессия коэффицентлари N бўйича у қийматлари билан ҳисобланган бўлади, бу ҳолда моделни адекватлигини текшириш учун эркинлик даражаси йўқ. Бунда адекватлик шarti тўлиқ бошқарилади ва тажриба режасини тўлиқ дейилади. Агар (5) регрессия тенгламасида қандайдир муҳим бўлмаган коэффициентларни инобатга олинмаса эркинлик даражаси ҳосил бўлади ва бунда моделнинг адекватлигини текшириш лозим. Адекватликни текшириш у чиқувчи параметрни тажрибавий қийматларини, $\hat{y}$ кировчи параметрларни турли сатхларини ҳисоблаган қийматлари билан солиштириш ва уларнинг фарқини формула бўйича процентда аниқлашдан иборат.

$$R_i = 100 \left| \frac{\bar{y}_i - y_i}{y_i} \right|$$

$$R1 = 8,196721311 \quad R2 = 3,067484663 \quad R3 = 5,988023952 \quad R4 = 5,660377358 \quad (6)$$

(6) тенгликдан олинган натижалар хатолик 8% дан юқорилигини кўрсатапти, шунинг учун моделнинг адекватлиги ошириш мақсадида b_1, b_2 коэффицентларини сақлаб, хатоликни ҳисоблаймиз.

$$R1 = 1,639344262 \quad R2 = 1,840490798 \quad R3 = 1,796407186 \quad R4 = 1,886792453$$

Бу ҳолда тафовут 1,8% дан ошмайди ва адекватлик 98,2% билан таъминланади.

У ҳолда регрессия тенгламаси кўйида кўринишда бўлади:

$$\hat{y} = 0,420000000 - 0,0175000000X_1 - 0,0125000000X_2$$

$\bar{y}_i$ ва R_i ларнинг қийматларини жадвалда кўрсатамиз.

6. Чизикли регрессия $\hat{y} = 0,42 - 0,0175X_1 - 0,0125X_2$ нинг ўринли бўлишини аниқлаш

Регрессия тенгламаси чизикли бўлганлиги сабабли бундай регрессия (чизикли) ҳам ўринли бўлади.

7. Регрессия тенгламасини геометрик тасвири ва ундан амалий фойдаланиш

$$\text{Регрессия тенгламаси } \bar{y} = 0,42 - 0,0175X_1 - 0,0125X_2 \quad (7)$$

Юқоридаги Стъудент мезони бажарилгани сабаб (7) боғланиш Фишер мезони бажарилади ва чизикли боғланиш ўринли бўлади.

Чиқиш параметри (пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи) $\hat{y} = y_0$ нинг ҳар хил қийматларида ва (7) тенгликни X_3 га нисбатан ечамиз

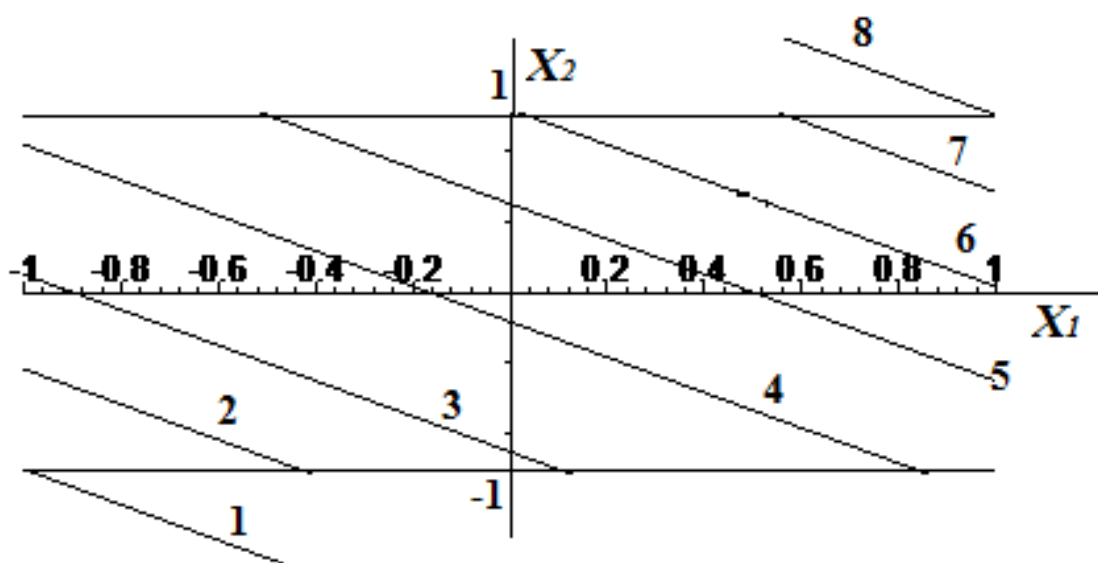
$$X_2 = (-y_0 + 0,42 - 0,0175X_1) / 0,0125 \quad (8)$$

Омилларнинг кодировка қийматларидан ушбу формулалар $X_1 = (x_1 - x_{1c}) / \Delta_{1c}$ ва $X_3 = (x_3 - x_{3c}) / \Delta_{3c}$ ёрдамида ҳақиқий (натурал) қийматлари орасидаги боғланишларни ҳосил қилиш мумкин.

Бу ерда, x_{ic} ва Δ_{ic} омилларининг параллел тажрибаларда олинган $x_{i\text{ўрта}}$ ва $\Delta_{i\text{ўрта}}$ сонларнинг ўрта қийматлари, яъни

$$x_{1c} = (x_{11\text{ўрта}} + x_{12\text{ўрта}}) / 2, \quad x_{3c} = (x_{31\text{ўрта}} + x_{32\text{ўрта}}) / 2, \quad \Delta_{1c} = (\Delta_{11\text{ўрта}} + \Delta_{12\text{ўрта}}) / 2, \\ \Delta_{3c} = (\Delta_{31\text{ўрта}} + \Delta_{32\text{ўрта}}) / 2$$

1-расмда (8) боғланишнинг чиқиш параметри (серицин адгезия кучи) ҳар хил қийматларидаги графиклари келтирилган.



1-расм. Пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи y_0 (сN) нинг турли қийматларида иккинчи омил X_2 (ишлов бериш вақти, min) билан биринчи омил (камера ҳарорати, °C) билан боғланиш графиклари.
 $1 - y_0 = 0,4475$; $2 - y_0 = 0,439$; $3 - y_0 = 0,431$; $4 - y_0 = 0,428$; $5 - y_0 = 0,42$; , $6 - y_0 = 0,41$;
 $7 - y_0 = 0,402$; $8 - y_0 = 0,3875$.

Графиклар таҳлилидан қўйидаги хулосалар қилиш мумкин: Биринчи омил (камера ҳарорати) ва иккинчи омил (ишлов бериш вақти) орасидаги чизиқли боғланиш чиқувчи параметр (серицинни адгезия кучи, sN $0,4475 < y_0 < 0,3875$ оралиғида мавжуд бўлиши мумкинлигини кўрсатяпти, ҳамда ҳарорат ошган сари танланган адгезия кучини сақлаш учун ишлов бериш вақтини камайиши зарурлиги кузатиляпти. Бундан ташқари агар адгезия кучи берилган бўлса, ҳар бир ҳарорат учун ипнинг унга мос ишлов вақти расмда келтирилган графиклар ёрдамида ҳисобланиши керак бўлади. Масалан пилла қобиғидаги серициннинг адгезия кучи $y_0 = 0,428$ sN бўлсин (4-график), у ҳолда $X_1 > 0,46$ (яъни кодировкаланган ҳарорат 0,46 дан катта бўлса) бундай адгезия кучини олиш учун ишлов вақти (кодировкаланган) – 0,45 катта бўлиши керак, тажриба режимида бундай зичликда натижаси олинмаган (яъни мос ишлов вақти мавжуд эмас), агар масалан $X_1 = 0,46$ (кодировкада) бўлса, унга мос ишлов вақти (кодировкада) расмга кўра $X_2 = 0$ га тенг бўлиши керак (бу ўрта ишлов вақтига мос келади). Агарда $X_1 = -0,46$ бўлса, $X_2 = 0,2$ га тенг бўлиб, ишлов вақтини ошириш зарурлигини кўрсатади.

ХУЛОСА

Тут ипак куртининг ингичка толали пиллаларини чувиш учун тайёрлаш жараёни ва ундан сифатли “3А” синфига мос хом ипак ишлаб чиқариш учун таъсир этувчи омиллар назарий ва амалий тадқиқ этилди.

Илгич остидаги дастада чувилаётган пиллаларнинг сувли муҳитда айлана маркази бўйлаб зич тартибда жойлашган тизимининг ҳаракати, пилла ипини қобикдан ажралишидаги таъсир қилувчи кучларини ҳисобга олган ҳолда чувиш жараёни назарий томондан тадқиқ қилинди ва дастанинг математик модели курилди.

Ингичка толали “Майин тола-1” ва “Майин тола-2” дурагайлари пиллаларини пиширишдаги вақт ва ҳароратларни рационал қийматлари аниқланди.

Пилланинг пишганлик даражасини чувиш жараёнига боғлиқлиги, сифатни пасайиш сабаблари, чувиш тезлигини танлаш бўйича статистик ишлов бериш орқали ипни қобикдан ажралиш адгезия кучи назарий томондан ҳисобланган ҳамда тажрибаларнинг ишончлилиги 98,2% эканлиги исботланди. Чувиш учун белгиланган тезликларнинг адгезия кучига боғлиқ ҳолда максимал ва минимал қийматларини чегаралари аниқланган.

REFERENCES

1. Chen, S., Liu, M., Huang, H., Cheng, L., Zhao, H.-P. Mechanical properties of Bombyx mori silkworm silk fibre and its corresponding silk fibroin filament: A comparative study / Materials and Design 2019 y. 181,108077.
2. Kh, A., Kh, U. K., Khaydarov, S., Nabijonova, N., & Aripjonova, D. (2019). New assortment of natural silk products. *J.“IJARSET” International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, 6(3), 8568-8571.
3. Умурзакова Х.Х., Закирова Д.Х., Ахмедов Ж.А. Пилла қобиғи хусусиятларининг тадқиқоти// Ташкент. Ж. Тўқимачилик муаммолари -2017. - №3. -Б.60-64.
4. Alimova Kh.A., Umurzakova Kh.Kh., Akhmedov J.A., Aripjanova D.U., Rasulova N. A new type of medical gauze of natural silk with antiseptic properties. *J. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)*. INDIA. November 2020. e-ISSN: 2319-8753, p-ISSN: 2320-6710, Tom 9. №11. -P. 10669-10674.
5. Alimova Kh.A., Umurzakova Kh.Kh., Akhmedov J.A., Aripjanova D.U., Sharipov J.A. New range of raw silk twisted threads. *J. The American journal of*

engineering and technology (TAJET). AMERICA. November 2020. Tom 2. №11. P. 166-173.

6. Khabibullaey D.A., Aripjanova D.U., Umurzakova Kh.Kh., Maxkamov Kh.P. Producing yarn from mixed fibers. J. International Journal of Innovative research (IJIRSET) ISSN:2319-8753, Volume-10, Issue-3. March 2021. -P. 1876-1879.

7. Sobirov Q.E., Mardonov B.M., Akhmedov J.A., Ermatov Sh.Q., Umurzakova Kh. Investigation of the process of removing the thread from the surface of the cocoon in an aquatic environment. Journal of Physics: Conference Series, 2021 J. Phys.: Conf. Ser. 1889 042044. Scopus.

8. Alimova Kh.A., Bobatov U.A., Akhmedov J.A., Sobirov Q.E., Umurzakova Kh. The formation of defects during the reeling of raw silk. Journal of Physics: Conference Series, 2021 J. Phys.: Conf. Ser. 1889 042049. Scopus.

9. Ermatov Sh.K., Axmedov J.A., Sobirov K.E., Sharipov J.Sh., Umurzakova Kh. Exploration of the Belly Characteristics of Living Cocoons Grown in Repeated Seasons. Annals of R.S.C.B., ISSN: 1583-6258, Vol. 25, Issue 1, Accepted 05 January 2021, Pages. 4275 - 4282.

10. Умурзакова Х.Х., Атабаев И.Х., Турсунов Т.Д., Ортикова Э.З., Холдарова С.Ш. Биринчи ва тўртинчи мавсумда етиштирилган пиллалар қобиғининг хусусиятлари. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Scientific Journal Impact Factor. VOLUME 1 ISSUE 9. ISSN 2181-1784. 2021. P.291-300.

11. Умурзакова Х.Х., Закирова Д.Х. Сифатли хом ипак ишлаб чиқариш учун пилла ипи хусусиятларини тадқиқи // “Тўқимачилик саноати корхоналарида ишлаб чиқаришни ташкил этишда илм-фан интеграциялашувини ўрни ва долзарб муаммолар ечими” халқаро илмий-техникавий анжуман. I-қисм. Марғилон ш., 27-28 июл 2017 йил. -С. 227-231.

12. Умурзакова Х.Х., Гуламов А.Э., Мардонов Б.М., Закирова Д.Х. Определение закона движения центра - масс кокона и натяжения нити при переменной скорости мотовила // Проблемы текстиля. -Ташкент. - 2018. -№3. - С.91-98.

13. Kh. Umurzakova, Kh. Alimova, S. Holdarova. The law of motion in determining the tension of the cocoon thread // International journal on orange technology, e-ISSN: 2615-8140 | p-ISSN: 2615-7071 Volume: 4 Issue: 7 |Jul 2022. P.33-41.

14. N.N. Nabidjanova, Kh. Kh. Alimova, Kh. Kh. Umurzakova, Sh. A. Usmanova, J. A. Akhmedov. Dependence of the diameter of the thread on the parameters of the

- body structure and the deformability of the knitwear // Proceedings of the II International Conference on Advances in Materials, Systems and Technologies AIP Conf. Proc. 2467, 060048-1–060048-8; <https://doi.org/10.1063/5.0093701>(scopus).
15. Алимова Х.А., Гуламов А.Э., Кабулова Н.Ж. Основы производство высококачественного шелка-сырца из живых коконов // Ж. Проблемы текстиля -2006. -№2. -С. 62.
16. Эсанова Ш.М. БФМ қўллаб етиштирилган пилланинг технологик хусусияти // Ж. Тўқимачилик муаммолари - 2004. -№4.-Б. 61-63.
17. Islambekova N.M., S.S.Khaydarov “Investigation of the quality indicators of raw silk with a high linear density” Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 5, OCTOBER 2020. P 74-76.
18. S.S. Khaydarov, N. M. Islambekova, N.M.Muxiddinov, N.F.Rasulova (2020). Increasing the yield of raw silk based on the study of reducing the anisotropy of the cocoon shell. The American Journal of Engineering and Technology, 2(09), 91-97.
19. N.M.Islambekova, U.N. Azamatov, J.A.Akhmedov, S.S.Khaydarov, G.A.Yusupkhodjayeva, N.Muxiddinov “Investigation of unwinding speed based on the process of separating the thread from the surface of the cocoons” International journal of advanced research in science engineering and technology Vol.6. Issue 5, May 2019 y. 9136-9141 b.
20. Бастамкулова Х.Д., Алимова Х.А., Ахмедов Ж.А., Усманова Ш.А. Природная волокна - как нанообъекты // Проблемы текстиля. -Ташкент. - 2018. -№3. -С.98-103.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ XO‘JALIGINI
ZAMONAVIY SUV TEJAYDIGAN TEXNOLOGIYALARNI JORIY
ETISHNING ILMIY ASOSLARI**

Qodirov Zayniddin Zaripovich

TIQXMMI MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti.

Ilmiy tadqiqotlar innovatsiyalar va ilmiy pedagog kadrlar
tayyorlash bo‘lim boshlig‘i. q.x.f.f.d., v.b. dotsent

Babamurodov Anvar Baxtiyorovich

TIQXMMI MTU Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti.

Marketing va talabalar amaliyoti bo‘lim boshlig‘i

ANNOTATSIYA

Maqolada bir qancha global muammolar asnosida respublikamiz hududidagi daryolar sathining kamayishi, sug‘oriladigan yerlarda suv tanqisligining kuzatilishi sababli qishloq xo‘jaligini zamonaviy suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etish uchun tomchilatib, yomg‘irlatib va diskretli sug‘orishlarni aniq keltirilgan prognozlik faktlar asosida o‘rganilgan. Respublikamiz hududida o‘rganishlar natijasida 430000 ga yerdan 210739 ga yer hududini tomchilatib sug‘orish zamonaviy suv tejaydigan texnologiyalari ishida eng maqbul usuli ekanligi aniqlangan, bu taxminan 50% ni tashkil qiladi va Respublikamiz hududida tomchilatib sug‘orishni keng miqyosda joriy etilishi kerak ekanligini dalolat beradi.

Kalit so‘zlar: *tomchilatib, yomg‘irlatib, zamonaviy suv tejaydigan texnologiya, suv, sug‘orish, qishloq xo‘jaligi.*

ANNOTATION

In the article, due to the decrease in the level of rivers in the territory of our republic, the observation of water shortage in the irrigated lands due to several global problems, drip, sprinkler and discrete irrigation for the introduction of modern water-saving technologies are studied on the basis of clearly presented prognostic facts. As a result of studies in the territory of our republic, it was determined that drip irrigation is the most optimal method in the work of modern water-saving technologies from 430,000 to 210,739 hectares of land, which is about 50% and indicates that drip irrigation should be introduced on a large scale in the territory of our republic .

Keywords: *drip, sprinkler, modern water-saving technology, water, irrigation, agriculture.*

KIRISH

Dunyo davlatlarida texnika-texnologiyalarning rivojlangan sari uning ortidan kattagina mashtabdagi global muammolarni ham o'zi bilan hamroh qilib kelmoqda. Maslan, yirik ishlab chiqarish metallurgik, kimyo-sanoati va oddiy avtomobillardan chiqadigan gazlar ortidan global isish tufayli tog'li regionlarda muzliklarning chegarasining erish natijasida qisqarishi, ular hajmining kamayishi yaqin 20 yilda daryolar oqimi, hususan, respublikamiz hududidan oqib o'tuvchi daryolar, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonga quyiladigan suvlarning 30-40% ga qisqarishi mumkin bo'lib, mintaqaga jiddiy muammolar tug'dirishi, qurg'oqchilik yillarda Amudaryoning quyi qismida suv minyeralizatsiyasining o'rtacha yillik miqdori 1,5-2 martaga ortishi mumkin.

XX asir oxiriga kelib O'zbekistonda harorat dinamikasi rejimining kuzatuvlari shuni ko'rsatdiki, maksimal haroratning o'sish sur'ati yiliga 0,20-0,23 darajaga, minimal esa minus 0,3-0,4 darajani tashkil qildi. Shunga asoslangan holda, 20 yildan keyin respublikamiz vohalarida o'rtacha yillik harorat 2-4 darajaga va vodiy hamda janubiy qismida esa 1-2 darajaga ortadi.

Iqlim o'zgarishi natijasida suv yuzalaridan suvning bug'lanish ko'rsatkichi 16-17% gacha, o'simliklar transpiratsiyasi va sug'orish me'yorlarining ortishi tufayli suvning 20-25% dan ko'prog'i sarflanishiga olib keladi. Bu esa suvning tiklanmay iste'mol qilinishini o'rta hisobda 18-20% ga ortishiga olib keladi. Bu, shubhasiz, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining keyingi o'sishini qiyinlashtiradi.

METODOLOGIYA

Maqolaning kirsh qismida keltirilgan global muammolarni asnosida Respublikamiz Prezidentining 2020 yil 11 dekabrda PQ-4919-son qabul qilingan qarorlarida keltirilgan prognoz ko'rsatkichlaridan foydalanib hozirgi kunda iqtisodiy jihatdan maqbul bo'lgan suvni tejaydigan texnologiyani o'rganib raqamlar asosida tahlil qilamiz va asoslaymiz. Respublikamizda so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga alohida e'tibor qaratildi, hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotganligi natijasida 2020-yilning o'zida qo'shimcha 133 ming gektar maydonda suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etildi. Biroq, tobora kuchayib borayotgan suv taqchilligi hamda suv resurslariga bo'lgan ehtiyoj o'sib borayotgani qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish samaradorligini keskin oshirishni talab etmoqda. Shu boyizdan Respublikamiz Prezidentining 2020 yil 11 dekabrda PQ-4919-son qarori qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni rag'batlantirish

mexanizmlarining samaradorligini oshirish, sugʻoriladigan maydonlar suv bilan barqaror taʼminlanishiga erishish maqsadida, qishloq xoʻjaligi ekinlarini yetishtirishda sugʻorishning zamonaviy texnologiyalar tomchilatib va yomgʻirilatib sugʻorish tizimlarini hamda erni lazerli uskuna yordamida tekislagan holda diskretli sugʻorish usulini joriy qilish surʼatini besh barobarga oshirish, yaʼni 2021-2022 yillar oraligʻida 230 ming gektar maydonda mazkur texnologiyalarni joriy qilish hamda sugʻoriladigan 200 ming gektar maydonlarni lazerli uskuna yordamida tekislash orqali suvdan foydalanish samaradorligini oshirish boʻyicha reja ishlab chiqilgan.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

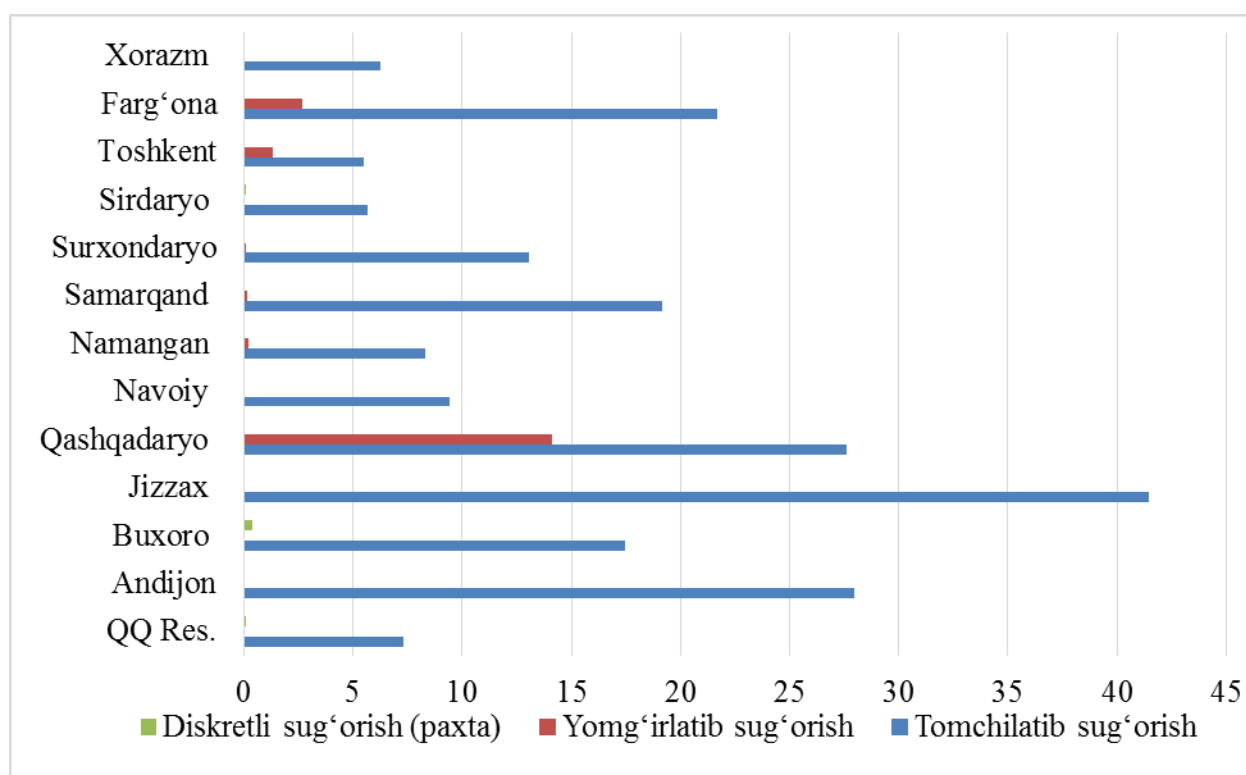
Mazkur rejaning prognoz koʻrsatkichlarga muvofiq qishloq xoʻjaligi kesimida manzilli dasturlar ishlab chiqib, 2021-yil yakuniga qadar respublika boʻyicha kamida 160 ming gektar paxta, 30 ming gektar mevali ekinlar, 15 ming gektar uzum va 5 ming gektar boshqa ekinlar yetishtiriladigan maydonlarda tomchilatib sugʻorish, 14 ming gektar donli ekinlar, 2 ming gektar sabzavot va poliz hamda 2 ming gektar ozuqabop ekinlar yetishtiriladigan maydonlarda yomgʻirilatib sugʻorish, 600 gektar paxta yetishtiriladigan maydonlarda diskretli sugʻorish texnologiyalarini joriy qilishni nazarda tutilgan

1-jadval

2021-2022 yillar davomida qishloq xoʻjaligi yerlarida suvni tejaydigan
texnologiyalarni joriy qilishning prognoz koʻrsatkichlari

Hudud nomi	Umu miy reja	Shundan, ming ga										
		Tomchila ib sugʻorish	shundan				Yomgʻir latib sugʻoris h	shundan			Diskretl i sugʻoris h (paxta)	Yerni lazerli tekislas h
			Paxta	Bogʻ	Tok	Boshqal ar		Gʻalla	Sabza vot, poliz	Ozuqa bop ekinlar		
Respublika boʻyicha jami	430,00	210,74	160,34	29,64	15,66	5,10	18,64	14,74	1,73	2,17	0,62	200,00
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	45,42	7,32	5,55	0,44	0,33	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	38,00
Andijon viloyati	44,33	27,99	27,11	0,74	0,14	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	16,34
Buxoro viloyati	22,82	17,44	15,00	1,10	0,54	0,80	0,00	0,00	0,00	0,00	0,40	4,98
Jizzax viloyati	61,45	41,45	27,69	7,25	6,46	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	20,00
Qashqadaryo viloyati	50,41	27,60	23,47	3,33	0,81	0,00	14,11	11,26	1,25	1,60	0,00	8,70
Navoiy viloyati	14,90	9,40	6,93	0,57	0,72	1,19	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	5,50
Namangan	21,62	8,29	3,23	3,59	1,07	0,40	0,23	0,06	0,17	0,00	0,02	13,08

viloyati												
Samarqand viloyati	29,13	19,15	13,27	2,53	3,03	0,31	0,18	0,00	0,18	0,00	0,00	9,80
Surxondaryo viloyati	27,62	13,08	7,67	4,04	0,67	0,71	0,11	0,03	0,01	0,08	0,00	14,43
Sirdaryo viloyati	23,66	5,64	5,00	0,64	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,10	17,92
Toshkent viloyati	22,79	5,48	3,20	1,20	0,44	0,64	1,31	0,70	0,12	0,49	0,00	16,00
Farg'ona viloyati	40,18	21,68	18,00	2,23	1,45	0,00	2,70	2,70	0,00	0,00	0,00	15,80
Xorazm viloyati	25,68	6,24	4,24	2,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	19,44



1-rasm. Respublikamiz viloyatlar kesimi bo'yicha 2021 yilda joriy etilishi rejalashtirilgan zamonaviy sug'orish texnologiyalarini taqsimlanish gistogrammasi

Prognoz ko'rsatkichlarga muvofiq qishloq xo'jaligi kesimida manzilli dasturlar asosan 1-rasmdan ko'rish mumki, tomchilatib sug'orish respublikamizning barcha hududlarida o'rganib rejalashtirilgan. Yurtimizda tomchilatib sug'orishning quyidagi afzalliklari mavjud: ildizlar to'ppak bo'lib o'sadi, o'simlik ildizini chuqurga yubormaydi, suv va o'g'itlarni etkazib berish osonlashadi. Ammo gistogrammadan Qashqadaryo, Farg'ona va Toshkent viloyatining ayrim hududlarida, yomg'irlatib sug'orishni talab etadi. Buning asosiy sabalaridan biri bu hududlarda tomchilatib

sugʻorishdagi afzalliklarga zid ravishda tabiatda kuzatiladigan tabiiy hodisalarga bogʻdir.

XULOSA

Oʻrganilgan prognoz koʻrsatkichlardan quyidagilarni xulosa qilish mumki, zamonaviy suv tejaydigan texnologiya sifatida tomchilatib sugʻorishda respublikamizning barcha hududlarida oʻrganib rejalashtirilgan va eng keng qamrovli sugʻorish usullaridan biri hisoblaniladi. Tomchilatib sugʻorish usulining respublikamizning shamolli hududlaridagi asosiy kamchiligi oʻsimlik ildizini chuqurroq ildiz otmasligi boyiz, hosil boʻladigan namlni tezda qurib qolishi Qashqadaryo, Fargʻona va Toshkent viloyatining ayrim hududlarida, yomgʻirnatib sugʻorishni talab etadi. Shuning uchun respublikamiz hududlarida birinchi navbatda tomchilatib sugʻorish va yuqorida koʻrsatgan ayrim hududlarda yomgʻirnatib sugʻorishni keng joriy qilish oldimizda turgan melioratsiyaga tizimidagi yanada chuqur izlanilishi kerak boʻlgan dolzarb muammolardan biri hisoblaniladi.

REFERENCES

1. Xamidov M.X., Botirov Sh.Ch., Suvanov B.U., Yulchiye D.G. “Suv resurslarini oʻlchovi va vositalari” Oʻquv qoʻllanma. T.: TIQXMMI, 2019, 180 b.
2. Xamidov M.X., Begmatov I.A., Isaev S.X., Mamatov S.A. “Suv tejamkor sugʻorish texnologiyalari” Oʻquv qoʻllanma. T., TIMI bosmaxonasi, 2015. 243 bet.
3. Xamidov M.X., Shukurlaev X.I., Mamataliev A.B. “Qishloq xoʻjaligi gidrotexnika melioratsiyasi”. Darslik. T. Sharq, 2009, 379 bet.
4. Xamidov M.X., Suvanov B.U., Isabaev K.T. Sugʻorish melioratsiyasi, Oliy oʻquv yurtlari uchun oʻquv qoʻllanma. –T.: TIQXMMI, 2019: -292 b.
5. Akbarov A., Nazaraliev D., Hikmatov F., 2008. “Gidrometriya” Oʻquv qoʻllanma. T., TIMI bosmaxonasi, 2008. 155 bet.
6. Norqulov U., Shyeraliev H. “Qishloq xoʻjaligi melioratsiyasi”. Darslik. T. “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2003, 204 bet.
7. Raximbaev F.M. va boshqalar. “Qishloq xoʻjaligida sugʻorish melioratsiyasi”. Darslik. T. “Mehnat”, 1994, 327 bet.
8. Рахимбаев Ф.М. “Практикум по сельскохозяйственным гидротехническим мелиорациям”. Т. Мехнат. 1991, - С 391.
9. <https://www.ziyo.net>.
10. <https://www.water.gov.uz>. 282 M
11. <https://lex.uz>.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ АМУДАРЁ ҚИРҒОҚ ҲИМОЯ ИНШОТЛАРИ, УЛАРДАГИ САЛБИЙ ҲОЛАТЛАР ВА САБАБЛАРИ, “ДЕЙГИШ” ҲОДИСАСИ

Сайидов Малик Темирович,

Ирригация ва сув муаммолари илмий-тадқиқот институти “Дарё, канал ва иншоотлар гидравликаси” лабораторияси мудири, PhD.

Мамарахимов Темурмалик Акмал ўғли,

Сув ҳўжалиги вазирлиги мутахассиси, ТИҚХММИ “Миллий тадқиқот университети” 2-босқич магистри.

Холмуродов Нурмухаммад Данобой ўғли,

Сув ҳўжалиги вазирлиги мутахассиси,

Тадқиқотчи Абдулхаев Эраж

Тадқиқотчи Ахмадов Сафарали

Тадқиқотчи Мейлиқулов Саидали

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Хоразм вилояти амударё қирғоқ ҳимоя иншоотлари хусусида фикрлар баён этилди. Амударё Республикамиз қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа соҳаларда муҳим аҳамиятли трансчегаравий дарё, асосий сув манбаси ҳисобланади. Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудларида дарё аҳоли яшаш жойлари ҳамда қишлоқ ҳўжалиги экин майдонларига жуда яқин, улар орасидан оқиб ўтади.

Калит сўзлар: шпора, банкет, дамба, тўғон, дейгиш, сув сатҳи, сув сарфи, ўзан.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования были высказаны мнения о береговых защитных сооружениях Амударьи Хорезмской области. Амударья является важной трансграничной рекой и основным источником воды в сельском хозяйстве и других отраслях нашей Республики. В Хорезмской области Республики Каракалпакстан река протекает в непосредственной близости от жилых массивов и сельскохозяйственных угодий и протекает через них.

Ключевые слова: шпора, банкет, плотина, плотина, плотина, уровень воды, водопотребление, узан.

ABSTRACT

In the course of this research, opinions were expressed about the Amudarya coastal protection structures of Khorezm region. Amudarya is an important

transboundary river and main water source in agriculture and other fields of our Republic. In Khorezm Region, Republic of Karakalpakstan, the river is very close to residential areas and agricultural fields and flows through them.

Keywords: *spur, banquet, dam, dam, dam, water level, water consumption, uzan.*

КИРИШ

Амударё, Хоразм вилоятининг бир қанча туманлари Тупроққала тумани, Хазарасп тумани, Боғот тумани, Хонқа тумани, Янгибозор тумани, Урганч тумани ва Гурлан туманларидан 210 км масофада оқиб ўтади. Ушбу ҳудудларда ўзан ростлаш, тошқинларнинг олдини олиш мақсадида 120 та шпора ва банкетлар, шундан 100 таси шағал, тош тўкмалар ва 20 тасида эса тупроқ ишларини бажариш асосида қурилган. Қирғоқ ҳимоя иншоотлари шпора, банкетларнинг кўпчилиги қисми асосан 1980-1985 йилларда қурилган [2].

Ҳозирги кунгача Республика ва вилоят миқёсида Амударё қирғоқ бўйи ҳудудларида тошқинларнинг олдини олиш, аҳоли ва қишлоқ хўжалиги майдонларини сув босишидан асраш ва дарёда оқимни беҳатар ўтказишга алоҳида эътибор қаратилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон, қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси ҳамда Хоразм вилояти ҳокимлиги, вилоят Фавқулотда вазиятлар вазирлиги, Сув хўжалиги вазирлиги қарор, баёнлари, буйруқлари билан белгиланган муддатлар Амударё қирғоқ ҳимоя иншоотлари дамба ва шпораларда қурилиш ва таъмирлаш ишлари олиб борилиб, тошқин ва сел сувларини талофатсиз ўтказиш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилиб борилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маҳаллий аҳоли томонидан узоқ йиллардан буён Амударёда кузатиладиган ҳодиса “дейгиш” атамаси мавжуд бўлиб, бунга соҳада фаолият юритган кўплаб ирригаторлар, олимлар томонидан аниқ тушунчалар бериб ўтилган. “Дейгиш” ҳодисаси деб, Амударёда баҳорги мавсумларда тошқин ва сел сувларининг келиши сабабли дарёда сув сатҳининг табиий равишда (2 метргача) кескин кўтарилиши ва кейинчалик тушуши билан дарё қирғоқларининг (айниқса тик қирғоқларида) ўприлиб, ювилиб тушишига айтилади. Мавсум ва сув сарфининг ўзгариши билан дарёнинг морфологик тузилишининг ўзгариши яққол намоён бўлиб, кўп сувлилик вақтларида ўзаннинг ювилиши ва камсувлиликда эса кўмилиши, ўзанда кичик-кичик турли

оролчалар пайдо бўлиши юзага келади. Амударё морфологик хусусиятлари жиҳатидан Хитойдаги Хуанхе дарёсига қиёсланади.

*Амударёнинг Хоразм вилоятидан оқиб ўтувчи ҳудудларида қурилган қирғоқ
ҳимоя иншоотлари кўрсаткичлари*

1-жадвал

Хазарасп тумани бўйича						Гурлан тумани бўйича					
№	шпора рақа ми	қурил -ган йили	узуңлиги (м)		орали к масо- фаси	№	шпор а рақа ми	қурил ган йили	узуңлиги (м)		оралик масо- фаси
			лойи -хада	амал- да					Лойи -хада	Амал -да	
0	1	2	3	4	5	0	1	2	3	4	5
1	1		420	—		1	143		850	670	500
2	3	1988	1130	120		2	143 а		—	300	640
3	5		830	—		3	145		800	320	600
4	7		650	—		4	147		600	272	1140
5	9		450	—		5	147 а		—	480	764
6	11		300	—		6	149		800	710	1160
7	13	1979	950	510		7	151		1250	486	1200
8	15	1980	1040	310	550	8	153		1350	636	850
9	17	1981	1530	1010	1000	9	155		950	950	
10	19	1982	1710	640	900	10	155 а		—	326	920
11	21	1988	1260	850	790	11	157		1250	860	1214
12	21 а	1991	—	700	490	12	159		650	808	1140
13	23	1987	950	480	430	13	161		700	1105	730
14	25	1989	770	410	770	14	163		850	885	630
15	27	1982	950	640	830	15	165		800	970	912
16	29	1978	1350	1050	1310	16	141 а		—	800	335
17	31	1978	1350	1200	900	17	153 а		—	98	355
18	33	1978	900	1090	990	18	153 б		—	200	
19	35	1983	950	190	1190	19	165 а		—	846	435
20	37	—	850	—	930	20	167 а		—	816	480
21	39	1984	1620	—	940	21	167		350	410	888
22	41	1984	1530	265	1370	22	169		400	174	798
23	43	1979	1000	—		23	171		800	660	1070
24	45	1980	450	100	1000	24	173		920	900	1340
25	47	1981	720	170	830	25	175		600	670	

26	49	1982	810	270	1230	26	177		600	–	
27	51	1993	720	430	1370	27	179		600	–	
28	53	1983	590	310		28	181		600	–	
29	55	1983	910	25	1500	29	183		700	–	
30	57	1984	1030	1300	3000	30	185		1000	524	
31	59	1984	1800	392	800	31	187		1250	570	
32	59 a	1989	–	800		32	189		1000	–	
33	61	1989	1200	400	900	33	191		1320	1200	
34	61 a	1991	–	480	1500	34	193		700	690	
35	63	1989	950	600	1300	Янгибозор тумани бўйича					
36	63 a	1991	–	500	1000	1			600	720	
37	65	1984	770	650	1800	2			600	490	1600
38	67	1982	680	160	4000	3			650	550	820
39	69	1982	1080	180	840	4			600	600	930
40	71	1981	1260	360	3000	5			500	304	800
Урганч тумани бўйича						6			800	762	900
1	73		1350	–		7			150	110	1000
2	75		1830	800		8			100	220	800
3	77		2260	2145		9			850	400	800
4	79		2800	2120		10			900	180	1000
5	81		2700	2040	2070	11			1150	370	600
6	83		700	645	1050	12			450	300	700
7	85		700	850	1850	13			1200	1200	1100
8	87		1050	1160	990	14			1000	1040	1200
9	89		700	690	900	15			–	1100	1010
10	91		700	305	950	16			1000	1040	630
11	93		800	260	610	17			1600	900	1316
12	95		500	446	997	Қизилқум ҳудудлари бўйича					
13	97		650	270	1495	1	1 a	1989	–	50	
14	97 a		–	20		2	1	1992	450	145	400
15	99		750	766	420	3	2	1990	845	845	800
16	101		700	780	406	4	3	1991	1065	1065	1600
17	103		700	562	720	5	4	1997	1215	1200	
18	105		750	500	818	6	5	1987	730	420	900
19	105 a		–	622	605	7	6	1985	1900	750	2900
20	107		600	600	518	8	7	1993	1450	500	2000
21	109		350	630	1026	9	11	1994	695	695	5000

22	109 a		260	360		10	8	1994	633	630	
						11	10	1992	272	300	2300
						12	12	1995	560	210	1600

Тупроққала тумани ҳудуди. Ушбу ҳудудда Амударёда ўзан ҳимояловчи иншоотлар 20 дона шпора ва банкетдан иборат. Уларнинг умумий узунлиги 24 км ни ташкил қилади. 5 минг гектар майдонда қишлоқ хўжалиги майдонлари ва аҳоли яшаш манзиллари жойлашган.

Хазарасп тумани ҳудуди. Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 15 дона ўзани тўғирловчи шпоралар ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1980-1994 йиллар давомида қурилган. Амударёнинг бу туман ҳудудидан оқиб ўтувчи қисмининг умумий узунлиги 40 км дан ортиқроқ. Кейинги 4 йилларда Хазарасп туманидаги 17, 19, 27, 29, 33, 35, 39 ва 41-сонли шпораларда сув тошқини даврида емирилиши ва дегиш олиши кузатилади.

Урганч тумани ҳудуди. Дарё бўйида Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 22 дона ўзани тўғирловчи шпоралар ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1979-1982 йилларда қурилган.

Гурлан тумани ҳудуди. Дарё бўйида Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 30 дона ўзани тўғирловчи, ҳимояловчи шпоралар, траверс ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1969-1996 йилларда қурилган.

Янгибозор тумани ҳудуди. Дарё бўйида Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 17 дона ўзани тўғирловчи шпоралар ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1975-1998 йилларда қурилган.

Хонқа тумани ҳудуди. Амударё бўйида Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 14 дона ўзани тўғирловчи шпоралар ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1981-1991 йилларда қурилган. Амударёнинг туман ҳудудидан оқиб ўтувчи қисми 36 км ни ташкил қилади.

Боғот тумани ҳудуди. Амударё бўйида Қарамази-Қиличбой ирригация тизими бошқармаси ҳисобида бўлган мавжуд 6 дона ўзани тўғирловчи шпоралар ҳамда 1, 2, 3-қатор ҳимоя дамбалари 1969-1983 йилларда қурилган. Амударёнинг бу туман ҳудудидан оқиб ўтувчи қисмининг умумий узунлиги 20 км ни ташкил қилади.

Ҳар йили тошқин ва талофатларнинг олдини олиш, дарёдаги оқимни беҳатар ўтказиш мақсадида Амударё қирғоқ ҳимоя иншоотларини қуриш ва

таъмирлаш бўйича Ирригация тизимлари бошқармаси, эксплуатация ва тегишли ташкилотлар томонидан давлат бюджети ҳисобидан катта ҳажмдаги ишлар бажарилади.

2010 йилда Амударёда кузатилган катта сув сарфи натижасида Хоразм вилояти қатор туманларида, дарё ўзанида жойлашган қирғоқ ҳимояловчи иншоотларга талофат етди. Сув омборидан катта миқдорда сувнинг чиқарилиши натижасида ушбу 2010 йилда Хоразм вилоятининг бир қанча туманлари дарё бўйи ҳудудларида кучли сув тошқини, қирғоқ ҳимояловчи дамба ва тўғонларда ювилишлар кузатилди.

Хазорасп тумани—Тупроққала ҳудудида 2010 йил сув тошқини даврининг июл-август ойларида 4-шпора бутунлай, 5,6,10,11-сонли ўзанни тўғирловчи шпоралар, айниқса 1-қатор ҳимоя дамбаси ювилиб кетиб пахта ва ғалла экин майдонларига жиддий зарар етказилди.

Хазорасп тумани— 2010 йил сув тошқини даврида 25, 27, 29, 33, 35, 39, 41-сонли ўзанни тўғирловчи шпорларнинг емирилиши ва дегиш олиши натижасида жуда катта гектарда экин майдонларига жиддий зарар етказилади.

Боғот тумани— 2010 йил сув тошқини даврида 47, 51, 51а, 59-сонли ўзанни тўғирловчи шпорларнинг емирилиши ва дегиш олиши натижасида 155 гектар экин майдонларига зарар етказилади.

Хонқа тумани— 2010 йил сув тошқини даврида 61, 61а, 63, 63а, 71-сонли ўзанни тўғирловчи шпорларнинг емирилиши ва дегиш олиши натижасида экин майдонларига зарар етказилди.

Урганч тумани— Сув тошқини даврида 83, 85, 87, 89 91, 103, 105, 109-сонли ўзанни тўғирловчи шпорларнинг емирилиши ва дегиш олиши натижасида экин майдонларига зарар етказилди.

Янгибозор тумани— 2010 йил сув тошқини даврида 111, 121, 123, 135,137, 139, 141-сонли ўзанни тўғирловчи шпорларнинг емирилиши ва дегиш олиши натижасида ўнлаб гектар экин майдонларига зарар етказилади.



*Расм 1. Амударёнинг Хоразм вилояти ҳудудидан оқиб ўтувчи қисмида
“дейғиш” кузатилиши, шпора ва дамбалар кўриниши.*

Ўрганилган сабаблари. 2010 йил Амударёда сув сарфининг кескин ортиши кузатилди. Дарганата сув ўлчаш нуқтаси Қизилқум ҳудудида, Туямўйин сув омборининг бошланғич қисми, дарёнинг сув омборига қуйилиш қисми ҳисобланиб бу йили оқим ушбу нуқтада $5000 \text{ м}^3/\text{с}$ гача (3-расм), Қипчоқ сув ўлчаш нуқтасида эса оқим сарфи $2500 \text{ м}^3/\text{с}$ гача кузатилди (3 расм). Бунинг натижасида Туямўйин сув омборида сувнинг ҳажми ортиб кетди. Сув омбори тўғонининг лойиҳа бўйича энг катта сув сатҳи 130 м.б.с ни ташкил қилади ва шунга мўлжалланган. Тўғоннинг асоси, нол отметкаси қиймати 111,03 м.б.с га тенг. Ушбу 2010 йил давомида эса сув омборида сақланган сувнинг сатҳи ўртача отметкаси 129,05 м.б.с ни ташкил қилди (2-расм, 1-жадвал). Бу эса сув

омбори учун жуда катта кўрсаткич бўлиб йил давомида катта миқдорда сув сақланганлигини билдиради. Кейинги 10 йилдан ортиқ муддатда сув омборида бундай сув сарфи кузатилмаганлиги маълумотлар таҳлили асосида аниқланди.

Айнан Тупроқкала ҳудудида дарё ўзани туби 1982 йилдан 2012 йиллар давомида 1,5 метрга яқин кўтарилган, дарёнинг сув ўтказиш қобилияти камайган [1], сув омбори тўғонининг йиллик ўртача отметкасининг 129,05 м.б.с. ни ташкил қилишига яна бир сабаб ҳозирда сув омбори ўзан туби катта миқдорда кўмилганлиги ва сув омборининг фойдали ҳажми камайганлиги сабаблидир.

Дарёда йил давомида катта миқдорда сув келганлиги сабабли уни иложи борида сув омбори тўлдирилиб, қолган қисми эса пастки бўёфга катта миқдорда чиқарилиши Амударёнинг Хоразм вилояти ҳудудидаги тошқинларнинг асосий сабабларидан бири ҳисобланади.

2010 йил ҳар бир ойлар учун Туямўйин сув омбори тўғони сақланган сувнинг сатҳи отметкаси (ўртача, энг юқори, энг кичик,) қиймати [3].

1-жадвал

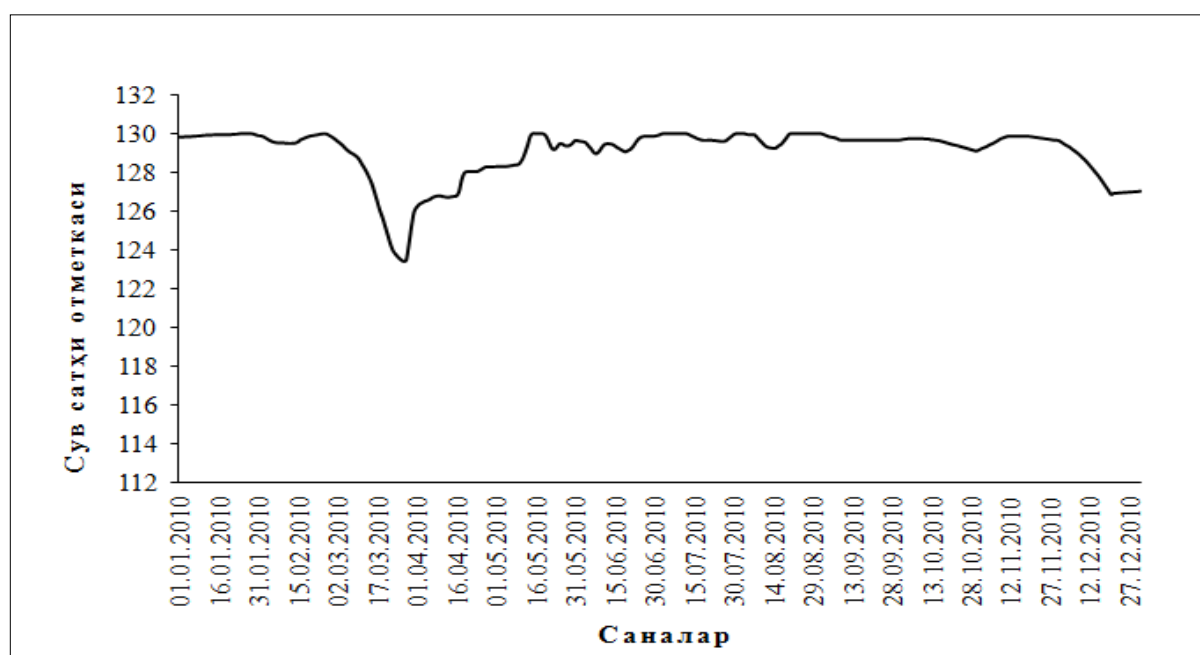
Рақам	Ойлар											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2010 йил												
1	1882	1860	1817	1555	1732	1830	1895	1884	1877	1869	1849	1812
2	1890	1862	1602	1609	1865	1827	1878	1842	1863	1858	1883	1669
3	1894	1890	1320	1713	1838	1866	1868	1897	1863	1823	1869	1595
Ўртача.	1889	1869	1571	1626	1812	1841	1880	1875	1868	1849	1867	1689
Юқори.	1897	1896	1870	1726	1897	1883	1897	1897	1897	1870	1883	1856
Кичик.	1877	1846	1237	1513	1726	1791	1856	1820	1863	1806	1818	1578

Сув омбори тўғонида сақланган сувнинг ўртача отметкаси қуйидагича аниқлаймиз.

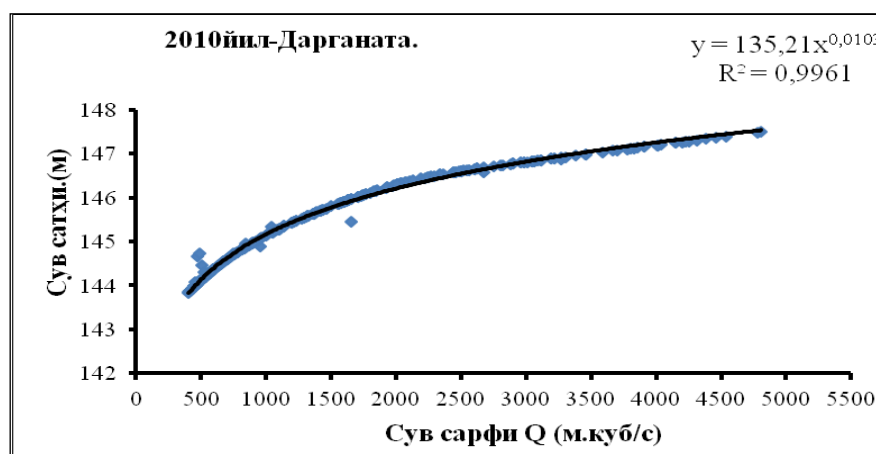
$$\begin{aligned}
 H_{\text{ўрт.отм}}^{\text{йиллик}} &= \left(\frac{H_{\text{ўр.отм}}^{\text{январь}}}{100} + H_{\text{тўғ.отм}} \right) + \left(\frac{H_{\text{ўр.отм}}^{\text{февраль}}}{100} + H_{\text{тўғ.отм}} \right) + \\
 &+ \dots + \left(\frac{H_{\text{ўр.отм}}^{\text{декабрь}}}{100} + H_{\text{тўғ.отм}} \right) = \left(\frac{1889}{100} + 111,03 \right) + \left(\frac{1869}{100} + 111,03 \right) + \\
 &+ \dots + \left(\frac{1689}{100} + 111,03 \right) = \left(\frac{129,03 + 129,72 + \dots + 127,92}{12} \right) = 129,05
 \end{aligned}$$

Маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики январь ойининг 25 кунидан то 28 кунигача 4 кун, май ойининг 15 кунидан 18 кунигача 4 кун, июль ойининг 4 кунидан 12 кунигача 9 кун, август ойининг 1 кунидан 5 кунигача 5 кун, ва 21 кунидан 31 кунигача 10 кун, жами йилнинг 32 кунни давомида тўғондаги максимал сув сатҳи отмекаси 130 мбс да турган ва кузатилган.

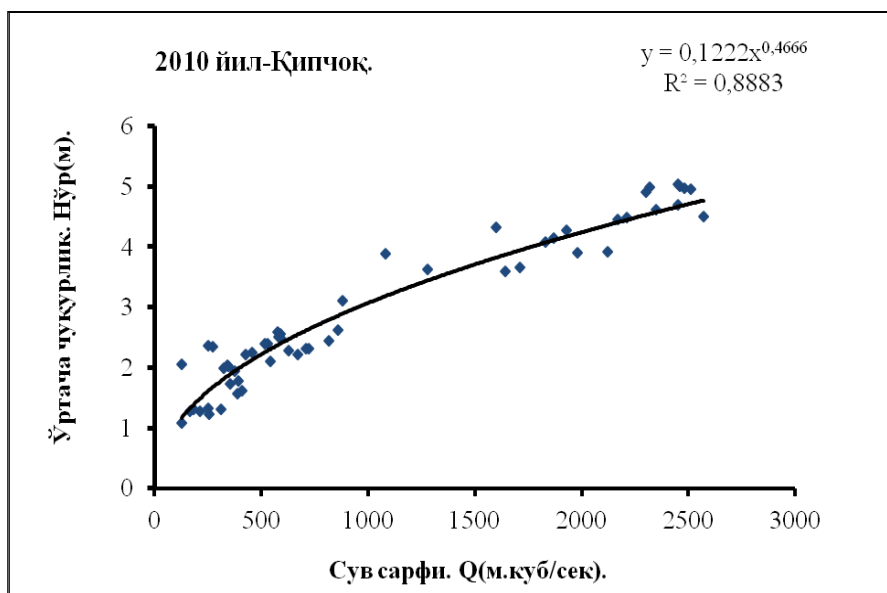
Шунингдек, сув омборида сақланган сувнинг йиллик ўртача отметкаси 129,05 мбс га тенглиги аниқланди. Мазкур кўрсаткич Туямўйин сув омборининг 2010 йилда тўлиқ тўлдирилганлиги ва максимал ҳажмда сув йиғилганлигини билдиради.



Расм 2. Туямўйин сув омбори тўғонида 2010 йилдаги сақланган сув сатҳи отметкаси ўзгариш графиги [2].



Расм 3. Дарганата сув ўлчаш нуқтасида сув сарфи ва сатҳи орасидаги боғланиш графиги [2].



Расм 4. Қипчоқ гидропостида сув сарфи ва сатҳи орасидаги боғланиш графиги.

ХУЛОСА

Ҳақиқатдан ҳам ушбу ҳавфли вазиятларнинг олдини олишда, уларнинг такрорланмаслигини таъминлаш мақсадида Ирригация тизимлари бошқармаси, фойдаланиш ташкилотлари ва тегишли бошқа ташкилотлар томонидан ҳар йилда жуда катта ҳажмдаги ишлар бажарилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу 2010 йилда дарёда кузатилган сув сарфи оқибатларидан келиб чиқиб яна ушбу миқдорда (айнан Қипчоқда 2500 м³/с, Дарганата 5000 м³/с) сув сарфи такрорланса яна 2010 йилдаги каби дарё қирғоқларида ювилишлар, тошқинлар содир бўлиши мумкин. Хусусан Қипчоқ сув ўлчаш нуқтаси учун дарё ўзанининг 2500 м³/с дан юқори оқим сарфини ўтказиши ҳавфли тошқинларга олиб келади. Қипчоқ сув ўлчаш нуқтаси бу Туямўйин сув омборидан кейин 200 км пастда юқорида содир бўлган тошқин ҳудудлари охирида жойлашган. Туямўйин сув омборидан пастки бўёфга сув чиқаришда имкони борича ушбу содир бўлиши мумкин бўлган салбий ҳолатларни инобатга олиш керак.

Тавсиялар. Ушбу, Дарёда кузатилиши мумкин бўлган ҳавли вазиятларнинг бартараф этишда Туямўйин сув омборидан сув чиқариш режими,

сув ташлаш балансини режасини мукамал ўрганиш ва таҳлил қилиш орқали ҳам эришиш мумкин.

Бунда, сув омборидан сув ташлаш режасини тузишда ва таҳлил қилиш куйидаги энг асосий омилларни ҳисобга олиш аҳамиятлидир.

1. Туямўйин сув омборининг ҳозирги кундаги ҳақиқий фойдали сиғими; Унинг фойдали сиғими камайиб бормокда. Шу сабабли сув омбори тез вақтда тўлиб қолмокда.

2. Туямўйин сув омбори юқори бўефида, бошланиш Дарганата қисмида оқим сарфининг ҳажмини йиллик ва кўп йиллик кириб келиши маълумотларини инобатга олиш ва ўрганиш;

3. Туямўйин сув омбори тўғонининг максимал ва ишчи ҳолатидаги сув чиқариш қобилиятини аниқлаш;

4. Тобора ошиб бораётган сувга бўлган истеъмолчилар ва вегетация талаби, мавсумни инобатга олган ҳолда (кўп йиллик таҳлилар асосида);

5. Туямўйин сув омборидан пастки бўефдаги дарё ўзанинг сув ўтказиш қобилиятини ҳар бир туман ҳудудлари, гидростлар бўйича аниқлаш;

Ушбу юқорида келтирилган омилларнинг ўзаро боғлиқлиги асосида сув омборидан сув чиқариш режими, сув чиқариш балансини мукамал оптимал даражага нисбатан яқинроқ ўрганиш орқали тузиш ва ундан фойдаланиш муаллифлар томонидан ушбу ҳавфли вазиятларнинг ечимини ечишдаги тўғри йўллардан бири деб баҳоланади. Шунингдек, ўз вақтида химоя дамбаларининг ҳолатини кузатиб, ўлчовлар ўтказиб, зарар етганларини қайтадан таъмирлаш ва оқимнинг қирғоқ дамбаларига таъсир ўтказиши, кучайганлигини ҳисобга олиб у жойларга янгидан химоя иншоотларини куриб бориш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

REFERENCES

1. Х.А. Исмаилов., М.Т. Сайидов. “Динамика изменения уровня воды в русле рек и зоне выклинивания подпора водохранилища”. Материалы международной научно-практической конференции “Проблемы комплексного обустройства техноприродных систем” часть 3 “Гидротехническое строительство” Москва 2013, стр 116-122.
2. Х.А. Исмаилов., М.Т. Сайидов. “Амударё қирғоқ химоя дамбаларини ювилишдан химоя қилиш ва мустаҳкамлигини ошириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш” мавзусидаги хўжалик шартномаси ҳисоботи. № ВТК-9/2014, ИСМИТИ, 2014, 70 бет.

-
3. Ўзгидромет маркази (Ежегодник) тегишли маълумотлари.
 4. Исмагилов Х. А. Селевые потоки, русловые процессы, противоселевые и противопаводковые мероприятия в Средней Азии. Ташкент.2006. С. 262.
 5. М.Т. Сайидов, Амударё ҳимоя иншоотларидаги салбий жараёнлар., Агро-илм, 2017 йил, 3-сон, 83-84-бетлар.

ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ И ПУТИ СМЯГЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Тайров Б.¹, Султашов Р.²

1-Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, факультет
Географии и природных ресурсов

2- синоптик Каракалпакского гидрометеорологического учреждения

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются экстремальные явления и пути смягчения проблем в республике. Рассмотрены определения засухи по метеорологическим величинам.

Ключевые слова: засуха, экстремальный, ресурсный потенциал, классификация, критерия, микроклимат, атмосфера.

ANNOTATION

This article explores extreme events and ways to mitigate problems in the republic. The definitions of drought by meteorological values are reviewed.

Keywords: drought, extreme, resource potential, classification, criteria, microclimate, atmosphere.

ВВЕДЕНИЕ

Нам известно, что Узбекистан расположен в засушливых и полузасушливых условиях, где засухи случаются часто. За последние два десятилетия Узбекистан пережил несколько экстремальных гидрологических засух, в результате которых погибло от 50% до 75% урожая в пострадавших от засухи районах.

Засуха оказала значительное негативное влияние на жизнедеятельность населения и продовольственную безопасность и представляет серьезный риск для экономики страны. По имеющимся данным, во время засухи 2000-2001 гг. производство зерновых сократилось на 10%, хлопка – на 17%, риса – на 60%; Ущерб от засухи оценивается примерно в 130 миллионов долларов США (Всемирная оценка управления засухой и смягчения ее последствий для Центральной Азии и Кавказа. Фаза вторая. Управление засухой и смягчение ее последствий в стране, профиль и стратегия. – Ташкент, Узбекистан: Всемирный банк, 2006 г.).

Согласно опросам, абсолютное количество фермеров (94%) в Узбекистане испытало потрясения, связанные с засухой.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В соответствии с политикой Правительства и во исполнение первоочередных обязательств, взятых на себя по Конвенции, в 1999 году в Республике Узбекистан была разработана Национальная программа действий по борьбе с опустыниванием (НПДО). НПДО предусматривает действия по трем приоритетным направлениям борьбы с деградацией земель:

- предотвратить или уменьшить масштабы деградации земель;
- восстановить частично осушенные земли; и
- рекультивация земель, затронутых опустыниванием.

Существуют следующие определения засухи. Согласно КБО ООН, «засуха является естественным явлением, возникающем, когда количество осадков значительно ниже нормальных зафиксированных уровней, что вызывает серьёзное нарушение гидрологического равновесия, неблагоприятно сказывающегося на продуктивности земельных ресурсов». (1994 г). Всемирная Метеорологическая Организация (1992) определила засуху как «длительный засушливый период в естественном климатическом цикле, который может произойти в любой точке мира».

В специальном глобальном аналитическом докладе о засухе 2021 года подчёркивается, что хотя засуха представляет собой значительную угрозу для достижения целей программы «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период 2030 года и задач Сендейской рамочной программы по снижению риска бедствий на 2015-2030 годы, эту угрозу можно существенно уменьшить путем применения перспективных, упреждающих и новаторских подходов к управлению риском засухи. Опираясь на выводы, полученные в ходе тематических исследований по всему миру авторы отчёта утверждают, что, располагая современными знаниями о засухе и её опасности для общества, экономики и экосистем, должны лучше справляться с ней. Они призывают уделять больше внимания превентивным мерам: переходить от подходов, основанных на реагировании к опережающим действиям, позволяющим устранять первопричины засухи и социально-экологической уязвимости, а также избегать и сводить к минимуму риски.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Решение этих проблем имеет центральное значение для снижения риска засухи. Вместе с тем крайне важно обратить серьёзное внимание на те виды

человеческой деятельности, которые ведут к усилению и распространению последствий засухи.

Засуха зависит от множества естественных и антропогенных факторов и классифицируются с точки зрения конкретной деятельности по использованию водных и земельных ресурсов.

Засуха может сильно различаться по интенсивности, продолжительности, степени тяжести и пространственному охвату, и местному воздействию на средства существования населения и среду обитания.

REFERENCES

1. Абдуллаев А.К. Қишлоқ хўжалигига агрометеорологик хизмат/ Ўзбекистон қишлоқ хўжалик журнали, №5, 1999.13-14 б.
2. Абдуллаев А.К. Заморозки и растения // Сельское хозяйство Узбекистана. – № 6. – 1999. – С. 10-11.
3. Абдуллаев А.К., Султашова О.Г. Тепловой режим и многолетние значение температуры почвы на различных глубинах по территории Узбекистана. Ташкент, 2008. – 164 с.
4. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А. Вопросы географического районирования Средней Азии и Узбекистана // Тр. ТашГУ, Т.: – Вып. 231. – 263 с.
5. Бабушкин Л.Н., Когай Н.А., Закиров Ш.С. Агроклиматические условия сельского хозяйства Узбекистана. –Ташкент: Мехнат, 1985. –160 с.
6. Мўминов Ф.А., Рахманова Ф.Ф. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик ўсимликларини ўстиришдаги иқлимий шароитлар // Тр. САНИГМИ. – 1996. – Вып. 152 (233). – С. 26-34.

ОСОБЕННОСТИ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ ИНДИИ

Суюнова Фотима Баходир кизи

Преподаватель Университета мировой экономики и дипломатии

+998999380701

Fotimo4ka_1994@bk.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются особенности цифровой трансформации экономики Индии. В частности, рассматриваются роль государственных программ при переходе к цифровой экономике.

Ключевые слова: *цифровизация, государственная программа, ВВП, ИКТ, Глобальный индекс инновации*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Hindiston iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasining xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Xususan, raqamli iqtisodiyotga o'tishda davlat dasturlarining roli ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *raqamlashtirish, davlat dasturi, YaIM, AKT, Global innovatsiyalar indeksi*

ABSTRACT

This article discusses the features of the digital transformation of the Indian economy. In particular, the role of government programs in the transition to the digital economy is considered.

Keywords: *digitalization, government program, GDP, ICT, Global Innovation Index*

ВВЕДЕНИЕ

Отличительной чертой мира в начале XXI века является усугубляющееся неравенство между социально-экономическими условиями различных обществ. Современные дискуссии по вопросам развития последовательно определяют цифровую экономику как фактор экономического роста и улучшения социальных условий. Впрочем, это не новый дискурс, с момента появления компьютеров советники по государственной политике, международные агентства развития указывали на возможности, которые информационные технологии открывают для развития. Однако в последнее время связь между

цифровой экономикой и развитием была сформулирована в тревожных терминах «цифрового разрыва».

Индия является одной из первых стран, которая осознала необходимость к переходу к цифровой экономике. В 1970-е²⁰² годы в США только зарождался интернет как разработка DARPA, а первые персональные компьютеры казались смелой и слегка сомнительной идеей. В Китае хунвейбины избивали «брошенных» на рисовые поля университетских преподавателей. А в Индии уже приняли государственную программу, которая обеспечивала максимально выгодные условия для компаний, занятых разработкой программной продукции. Для них предусматривались субсидии, льготные кредиты и сниженные таможенные ставки.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Пандемия дала мощный импульс развитию цифровизацию экономики. Развитие цифровой экономики является важным фактором обеспечения устойчивых темпов экономического роста. В последние годы и в Узбекистане последовательно и целенаправленно осуществляются широкомасштабные реформы в социально-экономической сфере, в том числе в области ИКТ, а также формирования современного цифрового общества. Но данная отрасль в Узбекистане еще недостаточно развита, поэтому существует необходимость в определении проблем, препятствующих развитию информатизации общества, определения роли цифровой экономики в повышение конкурентоспособности Узбекистана в мировом сообществе и разработке рекомендаций по их решению. Приняты ряд постановлений по развитию цифровой экономики. Одним из них является Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по развитию цифровой экономики в республике Узбекистан»²⁰³. Также в Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022 — 2026 годы» подчеркнута необходимость перехода к цифровой экономике.²⁰⁴

Цифровая Индия - это крупная комплексная программа, которая реструктурирует и переориентирует несколько существующих схем, чтобы оказать преобразующее воздействие. Концепция цифровой Индии направлена на преобразование страны в цифровую экономику с участием граждан и

²⁰²<https://habr.com/ru/company/ruvds/blog/578672/>

²⁰³<https://lex.uz/ru/docs/3806048>

²⁰⁴<https://lex.uz/ru/docs/5841077>

бизнеса. Эта инициатива обеспечит доступность всех государственных услуг и информации в любом месте, в любое время, на любом устройстве, которое является простым в использовании, бесшовным, высокодоступным и защищенным.



Рис 1. Девять столпов программы «Цифровая Индия»

Источник: составлено автором на основе Digital India:

Unleashing Prosperity²⁰⁵

Предполагается, план цифровой Индии может увеличить ВВП до 1 триллиона долларов к 2025 году²⁰⁶. Это может играть ключевую роль в макроэкономических факторах, таких как рост ВВП, создание рабочих мест, производительность труда, рост числа предприятий и утечка доходов для правительства. Согласно отчету Всемирного банка, 10%-ный рост мобильного проникновения широкополосной связи увеличивает ВВП на душу населения в развивающихся странах на 0,81% и 1,38% соответственно²⁰⁷. Индия является 2-м по величине телекоммуникационным рынком в мире с 915 миллионами абонентов беспроводной связи и 3-м по величине интернет-рынком в мире с почти 259 миллионами пользователей широкополосной связи. В Индии по-прежнему существуют огромные экономические возможности, поскольку плотность населения в сельской местности Индии составляет всего 4510

²⁰⁵ in-tmt-tele-tech-2015-noexp.pdf - Yandex.Documents

²⁰⁶ <http://timesofindia.indiatimes.com/tech/technews/Government-advances-NOFN-roll-outdeadline/articleshow/45318168.cms>

²⁰⁷ <http://www.thehindu.com/sci-tech/technology/internet/india-is-now-worlds-third-largest-internet-user-after-us-china/>

человек, где проживает более 65% населения. Ожидается, что будущий рост телекоммуникационной отрасли с точки зрения числа абонентов будет происходить в сельской местности, поскольку плотность телефонной связи в городских районах составляет более 160%.

Цифровая платформа может обеспечить более креативные и ориентированные на обслуживание бизнес-модели, которые создают возможности для трудоустройства. Сам проект "Цифровая Индия" создаст возможности для трудоустройства для 17 миллион человек прямо или косвенно, что поможет в борьбе с проблемами безработицы в Индии.

Правительство планирует обучить ИТ-технологиям 100 миллионов студентов в небольших городах и деревнях, поскольку возможности трудоустройства в ИТ-секторе в Индии очень высоки.

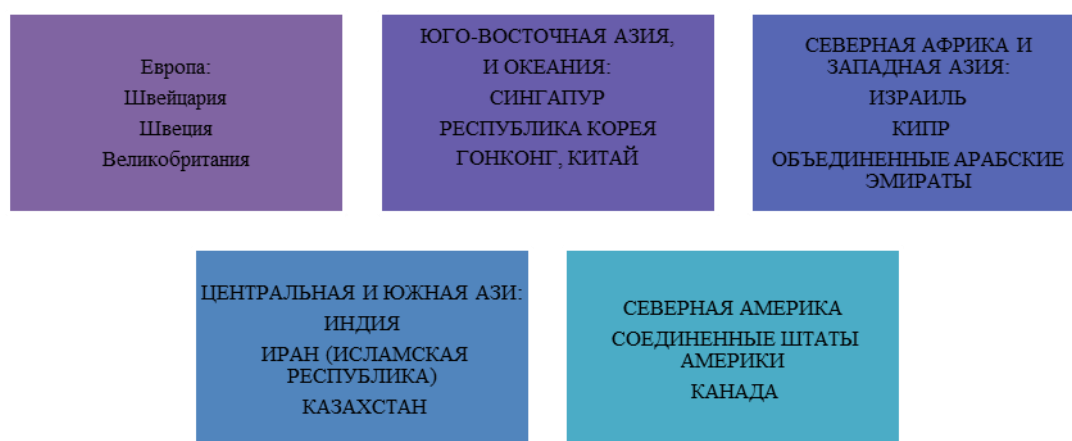


Рис 2. Топ 3 инновационные экономики по регионам.

Источник: Глобальный индекс инновации 2020

Согласно отчету, Глобальный индекс инновации в 2020 году Индия лидирует среди стран в своем регионе. Этому результату она достигла спомощью таких показателей как приобретение знаний и технологий (27-е место) и уровню развития рынка (31-е место).

Также стоит упомянуть о стартапах, которые считаются неотъемлемой частью цифровизации экономики. В Индии сформирована одна из самых больших стартап-экосистем в мире. В стране насчитывается около 26 000 стартап-компаний. Индийская стартап-среда занимает 3-е место в списке мировых стартап-экосистем после США и Китая. За последние три года консолидированный приток инвестиций в стартапы страны составил более \$36

млрд. Десятки индийских стартапов достигли статуса «единорога» превысив рыночную оценку более \$1 млрд.

Только в этом году 21 стартап стал «единорогом», включая первый выход на рынок индийских «единорогов» в сфере healthtech, социальной коммерции, криптовалют и электронной аптеки. Более того, в 2021 году индийские стартапы привлекли более \$20 млрд.²⁰⁸

Таблица 1

ВВП Индии в 2010-2020 гг.

год	ВВП (млрд долл. США)	ВВП на душу населения (долл. США)	рост ВВП (%)	в мире	доля Индии	
					в Азии	в Южной Азии
2010	1 669,60	1 353,00	8,5	2,5	7,9	64,8
2011	1 871,90	1 497,00	5,2	2,5	7,7	63,1
2012	1 860,90	1 470,00	5,5	2,5	7,2	62,7
2013	1 917,10	1 497,00	6,4	2,5	7,3	64,2
2014	2 042,90	1 577,00	7,4	2,6	7,5	66,7
2015	2 146,80	1 639,00	8	2,9	8	68,1
2016	2 290,60	1 729,00	8,3	3	8,2	67,7
2017	2 624,30	1 960,00	6,8	3,2	8,8	68,7
2018	2 761,30	2 041,00	6,5	3,2	8,6	69,3
2019	2 889,90	2 115,00	4	3,3	8,7	68,1
2020	2 664,70	1 931,00	-7,3	3,1	8,1	61,5

Источник: World Bank Open Data

По итогам 2020 года ВВП Индии незначительно уменьшился - на -7,32%. Динамика изменений ВВП Индии в период начиная с 2010 по 2020 год демонстрирует преимущественно положительный характер изменений, усредненный рост составляет 4,91% в год. В рейтинге стран Всемирного банка по показателю ВВП Индия занимает 6 место, уступая таким странам как Япония, Германия, Великобритания и т.д. также стоит отметить Индия опережает такие страны как Франция, Италия и Канада.

²⁰⁸ <https://b-mag.ru/startap-jekosistema-indii-5-perspektivnyh-bystro-rastushhih-indijskih-startapov/>

Качественный скачок, при котором Индия перешагнула этап выделенных телефонных линий, компьютеров и домашнего интернета, сразу получив в своё распоряжение интернет в смартфонах, повлёк за собой глубокие изменения во многих других областях. Одна из них – это финансы. Целый ряд факторов, начиная с демонетизации 2016 года, ознаменовавшей решительное наступление правительства на теневую экономику, привёл к значительному повышению финансовой инклюзивности в индийском обществе, а затем и к стремительному развитию финансовых технологий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, значительная часть населения страны пропустила этап распространения кредитных карт и банкоматов, одновременно со своим первым банковским счётом получив в руки мобильный телефон в качестве удобного инструмента для финансовых операций. Кампания повышения финансовой инклюзивности, продвигавшаяся одновременно по целому ряду направлений, стала одним из наиболее успешных и важных аспектов индийской цифровизации.

REFERENCES

1. <https://habr.com/ru/company/ruvds/blog/578672/>
2. <https://lex.uz/ru/docs/3806048>
3. <https://lex.uz/ru/docs/5841077>
4. [in-tmt-tele-tech-2015-noexp.pdf - Yandex.Documents](#)
5. [http://timesofindia.indiatimes.com/tech/technews/Government-advances-NOFN-roll out-deadline/articleshow/45318168.cms](http://timesofindia.indiatimes.com/tech/technews/Government-advances-NOFN-roll-out-deadline/articleshow/45318168.cms)
6. <http://www.thehindu.com/sci-tech/technology/internet/india-is-now-worlds-third-largest-internet-user-after-us-china/>
7. <https://b-mag.ru/startap-jekosistema-indii-5-perspektivnyh-bystro-rastushhih-indijskih-startapov/>
8. Handbook of Economic Growth / P. Aghion, S.N. Durlauf. – Amsterdam: Elsevier, 2005. – V.1A, 1B. – 1070 p.; 2014. – V. 2A, 2B. – 1250 p
9. McKinsey Global Institute. Digital America: A Tale of the Haves and Have-Mores. – NY: McKinsey & Company, 2015. – 24 стр.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF OIL SYSTEMS IN UZBEKISTAN

Azamjonova Umida Atkham kizi

Master of the Tashkent Institute of Architectural Construction

ABSTRACT

This article is a brief history of the development of irrigation in Uzbekistan covering the period from the Neolithic to the present day. We describe the types of irrigation facilities, typical for a certain historical period, and for the climatic conditions of different regions of the country.

Keywords: water, irrigation canals, agriculture, river, open irrigation, Surkhandarya oasis, Sopolitepa, Kuchuktepa, eastern part of Fergana valley, Chust, Dalvarzintepa, Amudarya delta, Bazar Kala, Koriz well, Zang canal, reservoir, Chigir, Abdullokhonbandi dam.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola neolit davridan to hozirga qadar bo'lgan vaqt oralig'idagi O'zbekiston hududida irrigatsiya tizi-mini rivojlanish tarixiga oid manbalar, ma'lum bir tarixiy davrlardagi iqlim sharoitlariga xos irrigatsiyainshootlari to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: suv, sug'orish kanallari, dehqonchilik, daryo, ochiq sug'orish, Surxon vohasi, Sopolitepa, Kuchuktepa, Farg'ona vodiysining sharqiy qismi, Chust, Dalvarzintepa, Amudaryo deltasi, Bozor qal'a, Koriz qudug'i, Zang kanali, suv ombori, Abdulloqxonbandi to'g'oni, Chigir.

АННОТАЦИЯ

Данная статья является кратким экскурсом в историю развития ирригации на территории Узбекистана, охватывающим период от неолита до современности. Описаны виды ирригационных сооружений, характерных как для определенного исторического периода, так и для климатических условий различных регионов страны.

Ключевые слова: вода, оросительные каналы, земледелие, река, открытое орошение, Сурхандарьинский оазис, Сополитепа, Кучуктепа, восточная часть Ферганской долины, Чуст, Дальварзинтепа, дельта Амударьи, Базар-Кала, колодец Кориз, канал Занг, водохранилище, Чигир, плотина Абдуллоханбанди.

INTRODUCTION

High temperatures and golden sunlight, one of the main sources of life's development, are invaluable resources, but agriculture requires a lot of water. "Where

the water runs out, the land runs out"-says our wise people. For centuries, the Uzbek people have been working hard to build irrigation canals in order to create gardens in barren deserts.

Like ancient Egypt, China and other Eastern countries, the high farming culture of Uzbekistan appeared and developed on the basis of artificial irrigation very long ago. When studying the culture of farming on ancient irrigated lands from historical monuments such as Sugdiyona, Bactria, Khorezm, Ferganava Shosh, it became clear that farming on irrigated lands in Uzbekistan is mainly in regions with two favorable conditions, in valleys located at the foothills and on the banks of large river basins flowing in the plains. appeared and developed. Three main stages have been identified in the history of irrigation development in Central Asia[1].

DISCUSSION AND RESULTS

The first phase is a period that occupies a significantly larger period of time (from the Neopolitan period to the Late Bronze and Early Iron Ages). This period covers the period of birth of knowledge of irrigation field and learning to use open irrigated farming, small rivers flowing out into the expanses and drying up, and the parts of riverbeds that flow from time to time and make up the places of the lowlands. Gradually, the farmers began to move to new usable land by releasing the excess water from the flooded fields to other, low-lying areas, in addition to the flooded lands[1].

In the 4th millennium BC, in the southern highlands, the transition from open irrigation methods to open irrigation systems through irrigation systems began. took over the coastal regions (pictures 1-5).

The results of archaeological excavations of settlements in the occupied mountainous areas of Uzbekistan showed that the Surkhandarya oasis (Sopollitepa, Kuchuktepa), the eastern part of the Fergana valley (Chust, Dalvarzintepa, etc.), as well as the Amudarya delta area (Ko'kcha1-3, Bozor1- 8, 8-10, etc.), in the regions of Zarafshan (Zamonbobo) in the 2nd centuries BC, the ground was created for the birth of irrigated agriculture, i.e., the transition from backward irrigation methods to regular irrigation networks began.

In the middle of the 1st millennium BC in Central Asia, it was characterized by the invention of water distribution devices and trunk systems in the main valleys, as well as the extensive exploitation of the land areas on the banks of the large rivers of Central Asia (Amu Darya, Syr Darya, Zarafshan) for agricultural needs. The second stage of irrigation development in Nadigan has begun. As a result of the archeological researches of the following years, it was found that in this period, a large state emerged in Central Asia, which was of great importance in the economic, political and social life of its peoples[2].



1-picture. Pool

In Central Asia, in the anciently irrigated lands between the Amudarya and Syrdarya rivers, there are well-preserved traces of irrigation devices from ancient times. A system of canals was built and operated in Khorezm, Zarafshan Valley, Bactria and other regions.

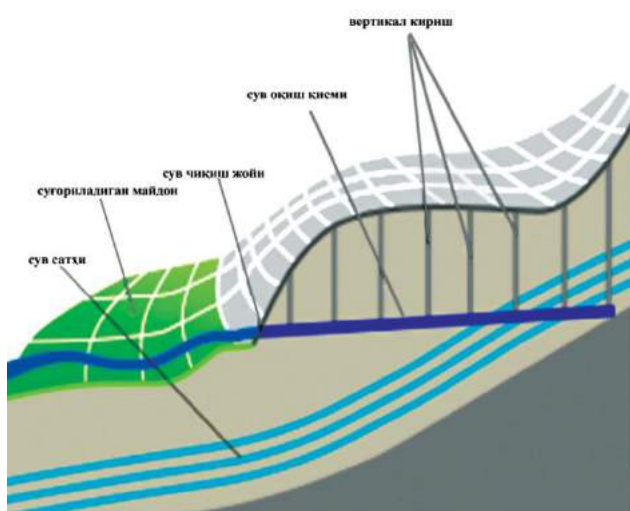
In the 4th-5th centuries BC, a system of main irrigation canals was built in Sughd in Samarkand, and their irrigation system made it possible to irrigate a large amount of land. This system of irrigation canals served as the basis for the development of new lands and the flourishing of mining.

Of the old central irrigation networks, the ones located near BozorKala (southern part of Khorezm) are more interesting. According to the indicators, a large irrigation canal (more than 40 meters wide) was not carried out from the side stream, but from the main bed of the Aqchadarya river. It stretches for 1 kilometer. Irrigation networks are located along the entire length of the canal from the place where it receives water, at right angles to it, mostly in one direction[3].

According to the calculations, 50-65 thousand m³ of soil had to be excavated for the construction of this canal, and 500 diggers would have to work for 35-40 days to complete such work (on average, 3 m³ of soil was excavated per day).

Another 15-kilometer long irrigation canal was built on the right bank of Khorezm, between the Adam-likkala and Yonboshkala fortresses. Here, the land area occupied by all irrigation networks is 2000 hectares[3].

According to separate accounts - books, the total amount of excavated soil is about 400,000 m³. No less than 500 earth diggers were required to perform earth digging work for 30 days. No fewer than 2,000 people are involved in dredging the canal every year[4].



2-picture. Coryza



3 - picture. Coriz well

Many works have been written in this regard (Ya. G'. G'ulomov "History of Khorezm's irrigation from ancient times to our time", Tashkent: UzSSR FA

Publishing House, 1957, B.V. Andrianov "Ancient irrigation systems of the Aral Bay region", Moscow: 1969, etc.)

The remains of the ancient irrigation system in South Uzbekistan (Zang canal, etc.), ancient irrigated lands in Tashkent (Zakh canal) and the Samarkand oasis (Dargom canal) and mainly in the lowlands along the Amudarya, Syrdarya and Zarafshan rivers indicate that the period of high development of ancient irrigation networks dates back to the 1st-4th centuries BC. is correct.



4 - picture. The beginning of coryza

The large central canals that irrigate large areas in Central Asia today, such as Bozsuv and Salor in the Tashkent oasis, Eski Angor and Tuyatortar in the Samarkand oasis, Shokhrud and Romitonrud in the Bukhara region, Kyrgyz, Chorman-Yob and many other canals in Khorazm, were abandoned for a long time at the beginning of our century. after the period, rebuilt, or reconstructed.

Thanks to the successful development of irrigation facilities and irrigated agriculture in the basins of large Central Asian rivers in antiquity, very large areas of land were irrigated and many new lands were developed, and many ancient cities appeared in the Buer region, and open settlements were strengthened[4].

The third stage of irrigation development in Uzbekistan corresponds to the early and advanced period of the Middle Ages.

During this period, complex and multi-network irrigation systems were operating in Sughd in Samarkand. From Samarkand in the Middle Ages, three large irrigation canals, which irrigate the Karabers to the south, were laid out in the Varagsar region ("the head of the dam", in the modern era - Ravot and Khoja massifs).



5-picture. The outlet of the drain

According to the records related to the conquests of the Arab conquerors, V. V. Bertold pointed out that this system existed and functioned even before the Arab conquest, that is, in the VI-VII centuries BC.

At that time, a canal supplying water to the city of Samarkand was operating.

In the Middle Ages, one of the canals located below Zarafshan, in the territory of the Bukhara oasis, was called Shopir-kom (later - Shofirkom).

This canal irrigated the northernmost part of the Bukhara oasis - the lands of the Bukhara-khudatla (rulers of Bukhara) owned by Vardon. In addition, several other large channels were active.

Musa al-Khwarizmi (783-850), the great scholar of Central Asia, wrote in his works about the ancient farming culture that since the demand for irrigation systems was high in these lands, constant research was carried out on the introduction of new devices and methods[5].

In the 9th-10th centuries, great importance was attached to the development of agriculture. Even the "Law on Water Use" ("Law on Aqueducts") was adopted.

Shopurkon, Shokhrud, Kar-mana, Paykand canals were built in Bukhara oasis, Borsh, Buzmadison, Ishtikhon canals were dug in Samarkand oasis.

There were many canals in Khorezm, Shosh and Fergana valleys. According to the information of the Arab traveler Ibn Khaukal, there were many gardens and orchards with several villages in the vicinity of Bukhara[5].

a)



б)



6-picture. Chighir

At that time, there were 17 irrigation systems in Bukhara. The amount of water flow in the canals is controlled by responsible officials appointed by the state.

10,000 managers were working in the Murgob Valley alone, responsible for the distribution of sewage in the canals.



7-picture. The cistern

In the 10th-12th centuries, the mountain pre-drought areas of Central Asia, where there were no permanent water sources, were considered the largest at that time. The mountain reservoirs designed to catch and collect spring agricultural water are of great importance. One of them, 12-15 km north of the foothills of the Nurota mountains, a water reservoir was found in the Khanbandi valley, built in the 10th century, surrounded by the Pastog mountain ranges.

The dam, which blocks the narrowest part of a small valley surrounded by mountain ranges, is made of local granite stones with a mixture of lime and quartz sand. The length of its upper part is 51.75 m, the lower part is 24.45 m, the height is 15.25 m, the upper part is 2.30 m, the base is 8.20 m.

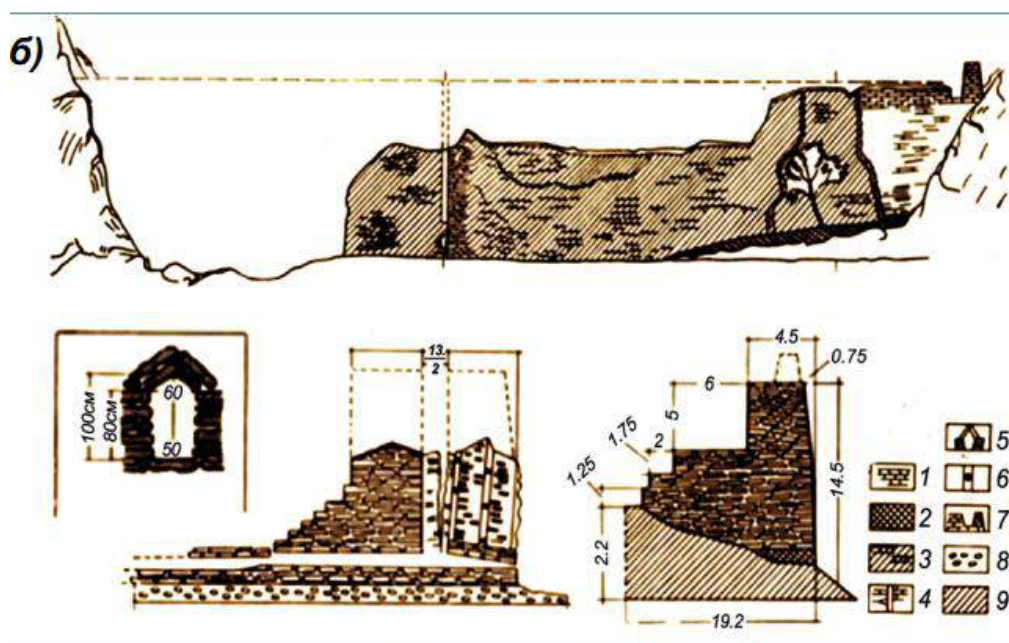
The dam is provided with nine outlets for different heights of water depth in the basin. These water-releasing holes have an arched shape from the top, and their average width is 45-70 cm and height is 50-100 cm. In front of the dam, there was a water reservoir with a length of 1.5 km, the width of the dam was 52 m and at the beginning of the water reservoir was 200 m, the capacity was 1.5 million m³.

This made it possible to irrigate the Kaltepa desert, whose land area is 1500 hectares, bordered by Kyzylkum surroundings. Here a strong built-in bed was built. Its ruins, called Kaltepa, are located 4 km northwest of the Khanabad dam[2].

Khanbandi Dam was a very strong structure. Its slope is 0.25 (1:4). This was not done by accident. The level of rising water pressure was 28 t.n at 1pog.m. When the length of the dam was 51.75 m, the water pressure reached 1447 t.n. It should be noted that the construction of the Khanbandi dam does not differ from the high-pressure dam walls made of modern construction materials.

The same water structure, built in the Middle Ages, is located near the village of Okchop, 65 km east of the Nurota district of the Samarkand region. This dam, known as Abdullokhanbandi, was built by digging shale slabs with a mixture of lime and ash. The length of the top part is 85 m, the base of the base is 73 m, the width of the base is 15.3 m, the upper part is 4.5 m, the preserved higher part is 9.5-4.5 meters. The control of the water distribution gate had a structure consisting of sliding parts placed on top of each other, which was widely used in irrigation devices in the Middle Ages in the East. In the middle part of the dam wall, there is a two-layer water outlet. The first floor is in the form of a transverse pipe 1 m high from the base of the dam, 19 m long, 50-60 cm wide, 1 m wide, 50-60 cm wide, and 1 m deep. It is connected with a transversely located well. At the exit points of the water holes from the dam, there are control devices of 20x20x100 cm located transversely upwards along both walls, and they are made of beams that serve to block the water.

All the information shows that the Abdullokhbandi Reservoir was a real engineering facility with shaft-shaped water outlets, rotating, and emergency emergency release devices.



8-picture. Abdullah Khanbandi dam

Thus, the development of sciences, first of all mathematics and geometry, on the one hand, the development of knowledge about architecture and construction methods, and on the other hand, the development of knowledge about irrigation devices - in the middle ages, in the form of engineering, made it possible to build

perfect water structures by picking from local materials such as stone and brick with waterproof mixtures.

But the development of irrigation was stopped several times during this period due to feudal wars. Genghis Khan's campaign was particularly disastrous, turning many flourishing oases of Central Asia into barren deserts.

CONCLUSION

The historical development of Uzbekistan was inextricably linked with irrigated farming. Our ancestors, based on the experience accumulated over thousands of years, created advanced irrigation networks, the construction of which requires not only the involvement of human capabilities and management methods, but also a large amount of scientific knowledge - understanding of geology, geodesy, and special engineering knowledge. Only the unification of all existing conditions ensured the development of water use and irrigation in accordance with ancient traditions in Uzbekistan.

REFERENCES

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана.–СПБ, 1914 г.
2. Кодиров А. Ўзбекистон ирригация тарихидан лавҳалар.–Тошкент: Меҳнат.2001.-117 б
3. Непомним В.Я. К истории ирригации Узбекистане.–Ташкент: 1940 г.
4. Мухаммаджонов А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари. – Тошкент: 1997 й. -96 б.
5. Y.G'. G'ulomov. Xorazm sug'orish tarixi. Qadimdan to hozirgacha-T.: Fan, 1959 y.

ASTRAGALUS TURKUMI O'SIMLIKLARINING HUYAYRA KULTURALARINI OLISH

Sarvinoz Salimova Baxtiyorovna

Tadqiqotchi,

Ra'no Zakirova Po'latovna,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Akademik S. Y. Yunusov
nomidagi O'simlik moddalar kimyosi instituti katta ilmiy xodimi

Karim Safarov Safarovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti,
Biologiya fanlari doktori, professor.

ANNOTATSIYA

Astragalus turkumi o'simliklarining urug'larini sterillash usullari ishlab chiqildi. Ozuqa muhitining gormonal tarkibi va eksplant turining kallusogenez induksiyasiga ta'siri o'rganildi. Kallus hosil bo'lishning eng yuqori ko'rsatkichi eksplantning urug' pallabarg qismlarida kuzatildi.

Kalit so'zlar: *Astragalus L, in vitro, kallus, Murasige va Skogo ozuqasi, gormonlar.*

ABSTRACT

Methods of sterilizing the seeds of Astragalus plants were developed. The effect of the hormonal composition of the nutrient medium and the type of explant on callusogenesis induction was studied. The highest rate of callus formation was observed in the cotyledon parts of the explant.

Keywords: *Astragalus L, in vitro, callus, Murasige and Skogo nutrition, hormones.*

АННОТАЦИЯ

Разработаны методы стерилизации семян растений астрагала. Изучено влияние гормонального состава питательной среды и вида эксплантата на индукцию каллюсогенеза. Наибольшая скорость каллусообразования наблюдалась в семядольных частях эксплантата.

Ключевые слова: *Astragalus L, in vitro, каллюс, питание Мурасиге и Ского, гормоны.*

KIRISH

Hozirgi kunda dunyo aholisi sonining ortishi, o'z navbatida dori-darmon, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini yanada oshirmoqda, shu bilan bir vaqtda kishi organizmining barcha zarur moddalarga bo'lgan ehtiyojining to'liq ta'minlanishi ham

faqat yetarli miqdorda oziqlanishga bog'liq bo'lmasdan, balki oziq-ovqatning xilma-xilligi ozuqabop o'simliklar hisobiga boyitishni taqozo etadi.

Burchoqdoshlar oilasiga tegishli bo'lgan astragal (Astragalus L.) turkumi vakillarining ko'pchiligi adir mintaqasida tarqalganligi, qimmatli yem-hashak, dorivor, asal beruvchi o'simliklar ekanligi bilan tavsiflanadi.[1]

Fabaceae oilasining astragalus turkumiga mansub o'simliklar turli biologik faol moddalar manbalari sifatida katta qiziqish uyg'otadi [2].

In vitro hujayra texnologiyalarini qo'llash o'simliklarning tirik kolleksiyalarini yaratish, saqlash va kengaytirishga yordam berib, kamyob va yo'qolish arafasidagi o'simliklar genofondini muhofaza qilishga imkon yaratadi. Astragalus o'simligining ko'pchilik turlarida unuvchanlik past bo'lganligi sababli ularni in vitro usulida ko'paytirish yaxshi samara beradi. Bu esa ulardan ko'plab foydali moddalarni ajratib olishga imkon yaratadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hujayra kulturasini olishning muhim bosqichi boshlang'ich materialni sterilizatsiya qilishdir. Sulfat kislota va etil spirti bilan ishlov berish, keyin qovurish Astragal urug'ini sterilizatsiya qilishning samarali usuli bo'lib chiqdi. Bu usul urug'larning yuqori tozaligini ta'minlab, unib chiqishini oshirdi.

Ozuqa muhitining gormonal tarkibi va eksplant turining kallusogenez induksiyasiga ta'siri o'rganildi. Ozuqa muhitidagi 2,4-D miqdori Astragalus turlari bargi eksplantlari kulturasida kallus hosil bo'lishining induksiyasiga stimulyator ta'sir ko'rsatgan, bu yerda kallusogenezning maksimal chastotasi (59,8% gacha) kuzatilgan. 1,0 mg/l 2,4-D va 0,5 mg/l kinetin bilan to'ldirilgan muhitdan foydalanganda, birinchi o'tishlarda ikkala turdagi eksplantlarda rizogenez jarayoni kuzatildi.[3]

XULOSA

Urug'pallabarglari va gipokotil segmentlari auksinlar 2,4D va NUK va turli konsentratsiyalarda BAP va kinetin sitokininlarining turli kombinatsiyalarini o'z ichiga olgan o'zgartirilgan Murasige va Skoog ozuqa muhitiga ekilgan. Ko'pgina sinovdan o'tgan muhitda kallusogenez chastotasi gipokotilning eksplantlariga nisbatan urug'pallabargining segmentlarini o'stirishda yuqoriroqdir. Hujayra kulturasining hayotiyiligini saqlab qolish uchun yangi ozuqa muhitiga tez-tez o'tish zarurligi aniqlandi.

REFERENCES

1. Meliboev S. Va b. O'zbekiston florasida uchraydigan dorivor o'simliklar. – Farg'ona: "Farg'ona" nashriyoti, 2018. - 224 b.
2. Svechnikova A.N., Umarova R.U., Abdullaev N.D., Horowitz M.B., Abubakirov N.K. Triterpene glycosides of Astragalus and their genins. VII. The structure of cyclosiversiosides A and C // Chemistry of natural compounds. - 1982. - No. 5. - P.629.
3. R.P. Zakirova, E.R. Kurbanova, S.B. Salimova, K.S. Safarov. “14-Xalqaro kimyoviy va tabiiy birikmalar simpoziumi” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari to'plami Toshkent 2021yil 41- b

МИНЕРАЛ ВА МИКРО ЎҒИТЛАРНИНГ ТУПРОҚ ВА ЎСИМЛИК УНУМДОРЛИГИГА АГРОКИМЁВИЙ ТАЪСИРИ

Чориев Ўрмон Ўрозович

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида Минерал ўғитларнинг тупроқ ва ўсимлик учун зарур бўлган элементлари ва таркибида ўсимликлар учун зарур озиқ элементлари бўлган анорганик моддалар хусусида мулоҳаза юритилган. Барча Минерал ўғитлар агрономик рудалари кимё саноатида ишлаб чиқарилади.

Калит сўзлар: Минерал ўғитлар, тупроқ, ўсимлик.

АННОТАЦИЯ

В ходе этих исследований учитывались необходимые для почвы и растений элементы минеральных удобрений и неорганические вещества, содержащие необходимые растениям элементы питания. Все минеральные удобрения агрономического назначения производятся в химической промышленности.

Ключевые слова: Минеральные удобрения, почва, растение.

ABSTRACT

In the course of this research, consideration was given to the elements of mineral fertilizers necessary for soil and plants and the inorganic substances containing nutrients necessary for plants. All mineral fertilizers agronomic ores are produced in the chemical industry.

Keywords: Mineral fertilizers, soil, plant.

КИРИШ

Сурхандарё вилоятининг Термиз туманида етиштирилган пахта толаси мисолида кузатиш дала методларидан фойдаланилди, шунинг натижасида аниқланган тажриба майдони ўсимликлар, ғўза толаси ва экинлар табиий тузлар,мас, натрийли селитра (чили селитраси), саноат чиқиндилари ҳам ишлатилади. Тарихга назар ташласак минерал ўғитлар XIX асрдан тарқала бошлаган. XX-аср ўрталаридан Минерал ўғитларни ишлаб чиқариш ва қўллаш таъсирида тез ўсди. Шунгача ўғит сифатида, асосан, гўнг, кул ва бошқа чиқиндилар ишлатилган. Минерал ўғитлар тупроққа (унинг физик, кимёвий ва биологик хусусиятларига) кучли таъсир қилувчи воситадир; улар тупроқни озиқ элементлари билан бойитади, тупроқ эритмаси реакциясини ўзгартиради, микробиологик жараёнларга таъсир этади ва ҳоказо. Ўсимликлар, асосан, илдизи орқали озиқланиши туфайли Минерал ўғитлар тупроққа солинганда

Ўсимликларнинг ўсиши ва ривожланишига, бинобарин, далалар, утлоқдарнинг умумий биологика маҳсулдорлигига фаол таъсир қилади. Бизнинг илмий тажрибамизнинг таҳлили шуни кўрсатдики минерал ўғитлар экин ҳосилини оширади, сифатини яхшилади: пахта, каноп, зигир ва луб экинлари толасининг технологик хусусиятларини, қанд лавлаги, узум таркибидаги қанд, картошкадаги крахмал, дондаги оқсил микдорини кўпайтиради. Минерал ўғитлар органик ўғитлар билан қўшиб ишлатилса, янада яхши натижа беради. Агрономик мақсадларга кўра, Минерал ўғитлар бевосита ва билвосита ишлатиладиган ўғитларга бўлинади. Бевосита ишлатиладиган ўғитлар таркибида ўсимликлар озикланиши учун зарур азот, фосфор, калий, шунингдек, магний, бор, рух, мис, молибден, марганец, олтингугурт каби элементлар бўлади. Бу гуруҳга кирадиган ўғитлар, асосан, бир озик элементли, мас, азотли, фосфорли ёки калийли ва комплекс, яъни аралаш ва мураккаб ўғитлардан иборат. Аралаш Минерал ўғитлар ёки хўжаликнинг ўзида бир неча хил ўғитни аралаштириб, мураккаб ўғитлар тайёрланади. Билвосита ишлатиладиган Минерал ўғитлар (мас, оҳакли ўғитлар, гипс ва бошқа) асосан, тупроқнинг агрокимёвий ва физиккимёвий хусусиятларини яхшилашда қўлланилади. Минерал ўғитлар қаттиқ, яъни кукунсимон, дондор ҳамда суюқ — аммиакли сув, суюқ аммиак, аммиакатлар ҳолида ишлаб чиқарилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Минерал ўғитларнинг самарадорлиги ўсимликнинг биологик хусусиятига, ҳар гектарга ерга солинадиган ўғит нормасига, органик ўғитлар билан қўшиб ишлатилишига, қўлланиладиган агротехника тадбирлари сифати ва бошқага боғлиқ.

Дала методидан фойдаланганда қишлоқ хўжалиги экинларидан энг юқори ҳосил олиш учун тупроққа солинадиган минерал ўғитлар меъёрини тўғри белгилашда тартибга амал қилинди. Минерал ўғитлардан фойдаланишда муҳим ўринда туради ва бу меъёр ўғит таркибидаги соф таъсир этувчи озик моддаларнинг кг/га микдори билан белгиланади. Минерал ўғитлар усимликнинг биологик хусусиятлари, уларнинг озик моддаларга талаби, тупроқда усимлик ўзлаштирадиган элементлар микдори, ишлатиладиган ўғитларнинг хусусияти, ўсимликнинг нормал ўсиши ва ривожланиши учун зарур шароитларни ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши керак. Минерал ўғитлар ерга кузда ёки эрта баҳрда (асосий ўғитлаш), экиш вақтида ва ўсув даврида (ўсимликларни озиклантириш) солинади. Минерал ўғитларни нотўғри қўллаш

биоценозга катта зарар келтириши, атроф муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлиши мумкин. Минерал ўғитлар тупрокда ҳар хил ўзгаришларга учрайди, бу ўзгаришлар озиқ моддаларнинг эрувчанлигига, тупрокда ҳаракатланиши ва усимликларга сингишига таъсир курсатади.

Минерал ўғитларнинг самарадорлиги жуда юқори. Ҳисоб китобларга қараганда, ғўза 1 тона пахта ҳосили тўплаш учун соф 30—70 кг азот, 10—20 кг фосфор, 30—60 кг калийни ўзлаштиши аниқланди. Экинлар умумий ҳосилдорлигининг тахм. 50% ўғитларни қўллаш, 25% нав афзалликлари ва 25% етиштириш технологияси оркали таъминланади. Тўғри нисбатларда

Минерал ўғитлар хх-асрнинг 20-йилларидан қўлланила бошлаган. 2001 йилда Ўзбекистонда 801 минг тонна (100% озиқ модда ҳисобида) Минерал ўғитлар ишлаб чиқарилди (Агрокимёвий харитаграмма, Азотли ўғитлар, Калийли ўғитлар, Микроўғитлар, Фосфорли ўғитлар).

Азотли ўғитлардан масалан, аммиакли селитра тез таъсир қилувчи ўғит ҳисобланади. Сувда тез эрийдига суғорилганда у тупроққа сақланиб қолмайди, экин унинг 60-70%ини ўзлаштиришга улгуради холос, қолган қисми эса сув билан ювилиб ҳавога учиб кетади. Шу сабабли тез-тез суғориладиган жойларда уларнинг йиллик меъёрларини ҳар бир суғоришда тақсимлаб, бўлиб-бўлиб ишлатиш лозим. Аммоний сульфат эса, сувда қийин эрийди, ўсимлик томонидан секин ўзлаштирилади. 2-3 ой давомида таъсир этиб туриш хусусиятига эга. Шунинг учун ушбу ўғитни қумлоқ жойларда ўз вақтида ўғит бериш имкони бўлмайдиган майдонларда ишлатиш мақсадга мувофиқдир. Сабаби, аммоний сульфат қийин эрувчанлиги туфайли тупроқда сақланиб қолиб, ўзида намни ушлаб туради, ўсимликнинг чанқаб қолишининг ҳам олдини олади.

Ўсимликнинг сульфат аммоний таркибидаги азотдан фойдаланиш даражаси юқори бўлади. Карбамид ўғити ҳам худди шундай, сувда қийин эриб, узок таъсир қилиш кучига эга.

Фосфорли ўғитлар эса, тупроқ структурасини яхшилашда анча юқори самарадорликка эга. Бу ўғитлардан муттасил фойдаланиш ҳеч қандай салбий ҳолатни келтириб чиқармайди. Балки тупроққа унинг захираси кўпайиб ўзлаштириш даражаси ортади. Шунинг учун режалаштирилаётган ҳосилни ортиғи билан олиш учун фосфорли ўғитларнинг тупроқ картограммаси асосида берилиши катта аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида калийли ўғитлар ҳам кенг қўлланилади. Калийли ўғитлар ўсимликни бақувват қилади экинни ҳосил элементлари тўкилишининг олдини олади ёки уруғнинг

тўқ бўлишини таъминлайди, ҳар хил касалликлар 1ки шира, трипс ва ўргимчакканага қарши чидамлилигини оширади.

Микроўғитлар — таркибида ўсимликлар учун зарур микроэлементлар (бор, мис, кобальт, рух, молибден, марганец ва б.) бўлган ўғитлар. Микроўғитлар асосий ўғитлар (азотли, фосфорли ва калийли) б-н бирга ўсимликларнинг со-ғлом ўсиши ва ҳосилдорликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Тупроқца ўсимликлар ўзлаштира оладиган микроэлементлар етишмаган ҳолларда қўлланилади. Булардан ташқари, таркибида бир неча микроэлементи бўлган полимикроўғитлар ҳам ишлатилади. Бор, марганец, рух қўшилган суперфосфатлар, нитрофоскалар, молибден ва бор қўшилган фосфоркалийли ўғитлар, бор, мис, рух ва бошқа микроэлементлар қўшилган ҳар хил аралаш ўғитлар макро – ва микроэлементларнинг энг самарали аралашмаси ҳисобланади. Микроўғитлар суғориладиган зоналарда экинларга кам микдорда: борли Микроўғитлар гектарига 1 кг, молибденли Микроўғитлар 0,5 — 1 кг, мисли Микроўғитлар 1—2 кг, рухли Микроўғитлар 2 кг, марганецли Микроўғитлар 4—6 кг таъсир этувчи модда ҳисобида солинади. Мас, тупроқца борли ўғитлар солинганда 1 га ердаги қанд лавлаги ҳосили 20—40 ц, себарга ва беда уруғи 0,5—1,0 ц, зиғир уруғи ва толаси 1—2 ц, беда пичани ҳосили 5—7ц; марганецли ўғитлар солинганда ғалла, сабзавот ҳамда резавор-мева экинлар ҳосили 10% ошади.

Микроўғитлар тупроқца экишдан олдин солиш, қўшимча озикдантириш (микро-элементларнинг 0,1—0,05% эритмасини пуркаш), уруғликка экишдан олдин ишлов бериш (уруғликни уларнинг 0,02—0,05% эритмалари билан ҳўллаш) усулларида ишлатилади.

Аммиакли селитра – таркибида 34-34,5% нитрат ва аммиак формасидаги азот мавжуд. Бу ўғит дондор бўлиб, оқ,қизғиш ва сарғиш рангда бўлади. Гигроскопик, сақлаш вақтида муштлиниб қолади, сувда эрувчан. Шу сабабли уни ҳамма агротехника тадбирлари ва муддатларида ерга солиш мумкин (экишгача, экиш билан бир вақтда ва экинларни озиклантириш маҳалида). Аммоний сульфат – таркибида 20,8-21,5% аммиак шаклидаги азот ва 24% олтингугурт мавжуд. Аммоний сульфат ташқи кўринишидан турли ранглардаги (аралашмаларига қараб) майдаланган тузга ўхшайди. У оқ рангдан зангор ранггача бўлиши мумкин. Аммиакли селитрадан фарқ қилиб сувда секин эрийди, тупроқдан кам ювилиб кетади. Гигроскопиклиги кам, муштлашиб қолмайди, сочилувчанлиги яхши.

Тез-тез суғориладиган кумлоқ жойларда яхши самара беради. Мочевина (карбамид) – таркибида 46 % амид формасидаги азот мавжуд бўлиб, концентрациялашган азотли ўғитдир. У оқ рангда бўлиб, донатор ҳолда ишлаб чиқарилади, сувда секин эрийди. Гигроскопиклиги унчалик юқори эмас, чунки юқори температурада гигроскопиклиги пасайиб, сақлаш вақтида муштлиниб қолиши мумкин. Барча агротехника усуллари ва муддатларида ишлатиш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни қайд қилиш керакки азотли ўғитлар Сурхандарё вилоятининг юқори биогенли тупроқ шароитида азотнинг турли формалари ўсимликнинг ўсиш даврида нитрификацияга жуда тез берилади. Шунинг учун агрономик самарадорлиги бўйича уларнинг барчаси бир хил ҳисобланади.

Шу сабабли азотли ўғитлар бўлиб-бўлиб экишга қадар ва ўсимликнинг ўсиш даврида ишлатилади. Мочевина (карбамид) кузги ғалла экинларига гуллаш олдидан берилса, донда углевод миқдори ошади ва экин ҳосилдорлиги янада кўпаяди. КАС – суюқ самарали азотли ўғит бўлиб, нитрат, аммоний ва амид азотларидан ташкил топган. Барча қишлоқ хўжалик ўсимликларига фойдали, асосий озиқлантириш ва қўшимча ўғитлашда самарали натижа беради. КАС (таркибида 28-32 фоиз азот бор) ўсимликларнинг азот билан узоқ вақт озиқланишини таъминлайди. Таркибида эркин азот йўқлиги сабабли, у тупроққа солинганда атмосферага буғланиб кетмайди, лекин аммоний шаклининг мавжудлиги, айниқса, юқори ҳарорат шароитларида ва солингандан сўнг ёғингарчиликлар бўлмаганда, нам тупроқ тортилишини талаб қилади.

REFERENCES

1. Nurova, Z. A., Toshpo'Latov, T. L. A., Doniyorova, G. E., Bahodirjonov, T. L., & Qilichev, J. F. (2022). ORGANIZMNING ANTIGENLIK, BIOLOGIK, ALLERGIK OMILLARI VA ULARNING TA'SIR DARAJALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(4), 654-657.

ИННОВАЦИОН МАКТАБЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Очилов Абдурахмон Хабибуллаевич

Чирчиқ давлат педагогика университети тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мамлакатимизда янги йўналишдаги мактаблар очилиши билан уларни таълим жараёнини инновацион педагогик технологиялар асосида ташкил этиш ва бошқариш талаб этилади. Мақолада инновацион мактабларни лойиҳага ёки тадқиқот дастурига мувофиқ шакллантириш йўналишлари, бу йўналишларни ўқитувчилар жамоаси томонидан тан олинган устувор таълим вазифаларига нисбатан аниқ белгилаш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар. лойиҳавий мактаблар, инновация, лойиҳа, таълим лойиҳаси, маҳаллий тадқиқот, илмий тадқиқот иши.

АННОТАЦИЯ

С открытием в нашей стране школ нового направления необходимо организовать и управлять их образовательным процессом на основе инновационных педагогических технологий. В статье рассмотрены направления формирования инновационных школ по проекту или исследовательской программе, вопросы четкого определения этих направлений применительно к признанным педагогическим коллективом приоритетным образовательным задачам.

Ключевые слова. проектные школы, инновации, проект, образовательный проект, локальные исследования, научно-исследовательская работа.

КИРИШ

Мамлакатимиз таълим тизимида инновацион технологияларни қўллашга қизиқиш тобора кучайиб бормоқда. Чунки анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, инновацион технологиялар орқали ўқувчилар эгаллаётган билимларни ўзлари излаб топишларига, мустақил таҳлил қилишларига ва хулоса чиқаришга ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахсинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиш ва тарбияланишга шароит яратади ва шу билан бир каторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик вазифасини бажаради.

Мамлакатимизда янги йўналишдаги мактаблар очилиши билан уларни таълим жараёнини инновацион педагогик технологиялар асосида ташкил этиш ва бошқариш талаб этилади. Ижод мактаблари, ихтисослаштирилган ва

Президент мактаблари, хусусий мактаблар, мактабгача таълим ва бошланғич таълим мажмуалари, 2-4-синфлар буйича ихтисослашган синфлар, 5-11-синфлар буйича ихтисослашган синфлар, ихтисослашган мактаб-интернатлар, фанлар блоки тизимида чуқурлаштириб ўқитиладиган академик лицейлар, мусиқа, санъат ва бошқа йўналишдаги таълим муассасалари шулар жумласидандир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳар қандай инновацион мактабни шакллантириш жараёнида ўқитувчилар учун асосий педагогик фаолиятга қўшимча равишда янги фаолият тури қўшилади. Одатда, ушбу турдаги фаолият икки хил йўналишдан бирига эга бўлади. Биринчи йўналиш *лойиҳалаш фаолияти* билан боғлиқ.

Ушбу турдаги мактаблар лойиҳавий мактаблар деб аталади. Улар учун инновациянинг ўзи яъни, янги нарсани таълим амалиётига мазмунан киритиш жараёни маълум бир лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ. Олимлар, педагоглар, файласуфлар, муайян ҳолатлар туфайли, лойиҳаловчи фаолиятини эгаллайдилар ва таълим лойиҳасини ишлаб чиқадилар, сўнгра мактаб аста-секин уни амалга ошириш босқичларидан ўтади. Масалан, Вальдорф мактаби 1914 йилда файласуф Рудольф Штейнер томонидан ишлаб чиқилган лойиҳани амалга оширган ҳолда яратилган.

Инновацион мактаб ўқитувчилари фаолиятдаги яна бир йўналиш *тадқиқотчилик фаолияти* билан боғлиқ.

Ушбу турдаги мактаблар учун инновациялар биринчи навбатда мактабнинг ўзида яхлит тадқиқот дастурини жорий этиш билан боғлиқ.

Анъанага кўра, илмий-педагогик ва амалий-педагогик фаолият турлича қабул қилинади ва таълим жараёнининг турли субъектлари сифатида тақдим этилади. Таълим жараёнини ташкил этишнинг назарий тамойилларини ишлаб чиқувчи ўқитувчи-назариётчилар ҳам мавжуд. Амалиётчи-ўқитувчилар эса муайян дастурларни амалга оширадилар. Аммо бундай ёндашув билан, ҳатто энг ижодкор ўқитувчи ҳам, агар у ишлаётган тизимнинг назарий қоидаларини тушунмаса, таълим жараёнига нисбатан маълум бир қарашнинг қатъий чегараларида қолишга мажбур бўлади. Унинг шахсий ижоди фақат янги методикалар ва ўзига хос ишланмаларни “тартиблаш” билан чекланади.

Анъанавий педагогик тадқиқотларнинг таълим амалиётидан “ажралиши” таълим соҳасидаги тадқиқот фаолияти муаммолари билан шуғулланувчи

назариётчи олимлар Ю.К.Бабанский, В.В.Краевский, В.М.Полонский, М.Н.Скаткинларнинг асарларида бир неча бор таъкидланган.

Масалан, В.В.Краевский ўзининг “Педагогик тадқиқотлар методологияси” асарида шундай ёзади: “Ўнлаб йиллар давомида педагог-тадқиқотчилар юқори турувчи органларнинг кўрсатмаларини “ўргатиш”га мажбур бўлганлар. Фақат кам сонли одамлар бундай муносабатга маълум даражада қаршилиқ кўрсатишга муваффақ бўлганлар. Бу эса педагогика фанини – педагогик таълимнинг асосини – унумсизликка, педагогик муҳитда ҳам, кенг жамоатчилик олдида ҳам обрў-эътиборни йўқотишига олиб келди. Педагогик тадқиқотлардаги бундай камчиликлар уларнинг умуман фанга мансублигини шубҳа остига қўяди, чунки хулосаларнинг ишончсизлиги, аллақачон ўрнатилган ҳақиқат ҳақида мавҳум мулоҳаза юритиш, амалий самарадорликнинг пастлиги бир неча бор қайд этилган” [1].

Ушбу фактларнинг барчасини таҳлил қилиш бизга ушбу ҳолатларни ажратиш ва уларни автономлаш етарли эмаслигини билдиради: назариётчи ўқитувчининг ҳолати ва амалиётчи ўқитувчининг ҳолати, шунингдек, мактабдаги ҳақиқий кўриниш – таълим соҳасида янги лавозим – тадқиқотчи-ўқитувчи лавозимининг пайдо бўлишига олиб келади.

Ҳақиқатдан ҳам, инновацион мактабларнинг иккала гуруҳи ҳам қоидага кўра, бошиданоқ амалий масалаларни ҳал қилишга йўналтирилган. Мавжуд бўлган маданий таълим тизимини жорий қилган тақдирда ҳам, ўқитувчилар ушбу таълим тизими билан танишишлари, муайян ўқув фанлари методикаларини ўрганишлари, ушбу таълим тизимининг психологик ёндашувларини билишлари керак. Аммо кейинчалик, ҳар қандай таълим тизимининг назарий ғояларини мактаб амалиётига татбиқ этган ҳолда, ўқитувчилар ҳар сафар аниқ ва бир хил жавоб бера олмайдиган саволларга дуч келишади. Бу турли ҳолатлар билан боғлиқ.

Баъзи таълим тизимлари, масалан, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовларнинг “Ривожлантирувчи таълим” ёки В.С.Библернинг “Маданиятлар мулоқоти мактаби” ҳали нисбатан ёш (яъни, улар бир неча асрлар давомида шаклланиб келаётган таълим тизимларидан фарқли ўлароқ, очилганига бир неча ўн йиллар бўлган) ва бугунги кунда фаол ривожланишда давом этмоқда.

Бошқа таълим тизимлари, аксинча, ҳақиқий “ёши” туфайли замонавий ўқитувчининг эҳтиёжларини қондира олмайди. Дарҳақиқат, бугунги кунда бундай тизимларда ишлаш учун тизимнинг ўзининг назарий қоидаларига

асосланиб, замонавий таълим шароитида педагогик тамойиллар ва фаолиятни қайта қуриш керак [2].

Биз учун жуда муҳим ва зарур таълим салоҳиятига эга бўлган баъзи хорижий таълим тизимларида ўқувчилар билан ишлаш амалиёти мавжуд. Ва ушбу таълим тизимларини ўзлаштиришни истаган ўқитувчиларнинг ўзлари махсус таълим амалиётларини ўтказиш технологияларини ишлаб чиқишлари керак.

Шундай қилиб, ҳақиқатда, ҳатто инновацион лойиҳага йўналтирилган мактабда ишлаётган ҳар бир ўқитувчи у ёки бу таълим лойиҳасини амалга оширишидан қатъий назар, ҳар куни пайдо бўладиган саволларни ҳеч кимга “бера олмаслик” ҳолатига дуч келади. Бу, ўқитувчининг муаммоли режимга кириши ва ўзининг педагогик тадқиқотларини ривожлантириши учун ҳақиқий шароитлар яратилишига олиб келади.

Ўқитувчи томонидан ишлаб чиқилган ёки амалга оширилган таълим тизими доирасида олиб бориладиган ва анъанавий умумтаълим мактабидаги олиб бориладиган тадқиқотларга ўхшаш бўлган тадқиқотларни биз **маҳаллий** деб атаيمиз. Ушбу маҳаллий тадқиқотлар лойиҳани ва уни амалга оширишни қўллаб-қувватлашга хизмат қилади, бу инновацион ўқитувчилар анъанавий мактаб лойиҳасини ривожлантирганларига ўхшайди.

Лаборатория – мактаблари шароитида илмий тадқиқот ишлари учун тубдан янги имкониятлар пайдо бўлади. Лаборатория мактабларида маҳаллий педагогик тадқиқотлар билан бир қаторда (лойиҳага йўналтирилган мактабларга ўхшаш тарзда амалга ошириладиган) **соҳа тадқиқотлари** пайдо бўлади.

Соҳа тадқиқотларининг хусусиятларига батафсил тўхталамиз. Лаборатория мактаблари, лойиҳавий мактаблардан фарқли ўлароқ, лойиҳа ғояси ва уни маълум бир мактаб шароитида амалга ошириш билан эмас, балки ушбу педагогик жамоада устувор вазифа сифатида тан олинган умумий таълим муаммоси билан бирлаштирилади. Ушбу муаммони ва унинг ўзига хос хусусиятларини ҳамда бир қатор бошқа таълим муаммоларини тушуниш, маданиятда аввал ишлаб чиқилган уни шакллантириш ва ҳал қилишнинг мумкин бўлган ёндашувларини излаш, бошқа таълим ёндашувлари ёрдамида ушбу муаммони ҳал қилишда ижобий натижалар ва муваффақиятсизликларни таҳлил қилиш - буларнинг барчаси махсус кенг қамровли соҳа тадқиқотларини талаб қилади [3].

Ўқитувчилар жамоасидаги соҳа тадқиқотларини ўтказиш жараёнида, албатта, ушбу муаммони ҳал қилишга қаратилган маълум бир лойиҳа пайдо бўлиши мумкин. Агар ўқитувчилар буни амалга оширишга қарор қилсалар, бу босқичда албатта лойиҳани илгари суриш ва ривожлантиришга ёрдам берадиган маҳаллий тадқиқотлар пайдо бўлади. Аммо кейинги босқичда, янги янги соҳа тадқиқотлари туфайли, ушбу педагогик лойиҳанинг қисман ёки тўлиқ муаммолари пайдо бўлиши мумкин, кейинчалик уни бошқа, янада самаралироғи билан алмаштириш мумкин.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, бизнинг фикримизга кўра, лаборатория мактаблари ҳаёт тарзи шундай белгиланади. Бу баъзи инновацион мактабларнинг босқичма-босқич ривожланишини лойиҳа мактабларидан лаборатория мактабларига ўтишида кўриш мумкин.

Яна бир бор таъкидлаш мумкинки, ўз муаммоларини ҳал қилиш устида ишлаётган мактаблар шартли равишда “лойиҳа мактаблари” ва “лаборатория мактаблари” га бўлинган. Чунки таълим соҳасидаги ҳар қандай лойиҳани амалга ошириш, юқорида айтиб ўтилганидек, керак бўлганда лойиҳани амалга ошириш босқичларини тўғрилаш ёки лойиҳа босқичларини ўзгартириш имконини берадиган тадқиқотлар ўтказишни ўз ичига олади. Бошқа томондан, тадқиқот олиб борадиган лаборатория мактаблари маҳаллий лойиҳалар занжирини ўзгартиради, бу эса ўз навбатида тадқиқот объектига айланади.

Бироқ, шунга қарамай, ўқитувчилар жамоаси томонидан тан олинган мактабнинг устувор мақсадини ҳар доим лойиҳа ёки тадқиқот йўналиши мактабларига ажратиш мумкин.

Иккала ҳолатда ҳам мактабларнинг ишлаш тизимида янги элементларни жорий этилади (лойиҳалаш ёки тадқиқот фаолияти натижасида) ва ташқаридан инновацион мактаб сифатида кўринади.

Албатта, ҳар бир аниқ инновацион мактабнинг лойиҳага ёки тадқиқот дастурини қўллашга йўналиши мактаб мавжуд бўлган давр давомида ўзгариши мумкин, аммо ҳар бир даврда бу йўналиш ўқитувчилар жамоаси томонидан тан олинган устувор таълим вазифаларига нисбатан аниқ белгиланиши мумкин.

REFERENCES

1. Краевский В. В. Методология педагогического исследования. Самара, 1994.
2. Толстой Л. Н. О народном образовании. ПСС Л. Н. Толстого. Т.4.-М, 1912.

3. Ковалева Т.М. Принцип демократизации в образовании и один из возможных подходов его реализации // Педагогическая наука и развитие образования в Томской области. Материалы региональной научно-практической конференции 16-17 декабря 1993 года. Томск, 1994.
4. Химматалиев, Д. О., & Зокирова, Д. Н. (2022). НАЗАРИЙ ЭЛЕКТРОТЕХНИКА ФАНИНИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ТАРКИБИ АСОСИДА РЕЖАЛАШТИРИШ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(3), 630-638.
5. Umarjonovna, D. D., & Olimjon o'g'li, O. S. (2022). O'QUV MAQSADLARI IERARXIYASI TARTIBIDAGI DARSNING TA'LIM SAMARADORLIGIGA TA'SIRI.
6. Отамирзаев, О. У., Зокирова, Д. Н., & Вахобова, С. К. (2015). Проект занятий, основанных на принципах педагогической технологии. *Science Time*, (12 (24)), 606-610.
7. Отамирзаев, С. О. У., & Джураева, Д. У. (2022). АНАЛИЗ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО ХИМИИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(7), 760-765.
8. Otamirzaev, O. U., & Zokirova, D. N. M. (2017). Mustaqil o'rganishga undovchi ta'lim berish usullari va ularning samaradorligi. *Міжнародний науковий журнал Інтернаука*, (1 (1)), 50-52.
9. ATAMIRZAEVA, S., & JURAEVA, D. INTERFAOL IN THE ORGANIZATION OF THE SCIENCE OF ECOLOGY USING METHODS. *ЭКОНОМИКА*, 55-57.
10. Usubovich, O. O., & Nematillaevna, Z. D. (2022). Problems Arising From the Use of the Case-Study Method and Methods of Their Prevention. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 3(6), 5-10.
11. Zokirova, D. N. M., Qurbonova, F. Q., & Nishonov, M. M. O. G. L. (2022). NAZARIY ELEKTROTEXNIKA FANI DARS MASHG 'ULOTLARIDA INNOVATSION TARBIYA BERISHNING INTERFAOL USULLARIDAN FOYDALANISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(3), 371-377.

CONCEPT AS THE BASIC TERM OF THE COGNITIVE LINGUISTICS

Ismatullaeva Iroda Izatullaevna
Tashkent State Transport University

ABSTRACT

The given article discusses concept and conceptualization as the main task in cognitive linguistics. The author shows some features of the concept and shows its peculiarities. Lexical meanings are closely related to concepts. The author states that concepts that have only subjective and occasional nominations without the name of concept and supports his idea with examples.

Keywords: linguistics, understanding, concept, cognitive analysis.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются концепт и концептуализация как основная задача когнитивной лингвистики. Автор показывает некоторые черты концепта и показывает его особенности. Лексические значения тесно связаны с понятиями. Автор констатирует, что концепты имеют только субъективные и окказиональные номинации без названия концепта и подкрепляет свою мысль примерами.

Ключевые слова: лингвистика, понятие, концепт, когнитивный анализ.

INTRODUCTION

Conceptualization is the process of the creation and construction of concept in the human recognition. It is also the process of thought concerning the new information that causes the creation of concept. The cognitive activity of the human is the skill to orient in the world. This activity also combines the need to distinguish objects. So concepts appear in order to provide this operation. The formation of concepts is based on the recognition of the world and formation of the images about it. The study of concept is the main task of the cognitive linguistics. Every attempt to realize the nature of concept causes the realization of the fact of presence of closely-related concepts and terms. Concept is the intellectual category that may not be recognized visually. This fact causes the presence of the wide area for the interpretation of concept. Every language mark represents concept in the language, but it does not represent concept in a whole. With the assistance of its meaning the language mark represents several conceptual features that are relevant for the transmission of the information. If we need to express concept in a whole, it is necessary to apply different linguistic means and the whole nominative field of

concept. So both concept and its compounds may be verbalized and non-verbalized. It is difficult to define concepts that are non-verbalized.

The native speaker is the origin of widening of some conceptual systems. Concepts are the essence of the mental reality. Every concept combines knowledge about the world and unreal imaginations. The system of concepts creates the world picture that reflects the human comprehension of the reality and its peculiar conceptual picture. The human understands the world on the base of the mentioned conceptual picture. The word is the main mean of the access to the conceptual knowledge. Due to the mentioned access we have an ability to add other conceptual features to the intellectual activity even in case if these features are not named by this word. The linguistic nomination is the key mean for the use of concept in the intellectual activity. The word brings concept into our recognition, makes it active and causes the process of thought.

DISCUSSION AND RESULTS

Lexical meanings are closely related to concepts. They are sometimes identified with concepts. But concept is a purely logical category, whereas meaning is a linguistic one. In linguistics it is necessary to view meaning as the representation of a concept through one of its properties. Concept, as is known, is versatile; it is characterized by a number of properties. Meaning takes one of these properties and makes it represent the concept as a whole. Therefore, meaning in reference to concept becomes, as it were, a kind of metonymy. This statement is significant inasmuch as it will further explain the stylistic function of certain meanings. The same concept can be represented in a number of linguistic manifestations (meanings) but, paradoxal though it may sound, each manifestation causes a slight (and sometimes considerable) modification of the concept, in other words, discloses latent or unknown properties of the concept.

Besides concept are the idea that combines the abstract, concrete-associative and emotional-estimate features and history of the conception. *Concept* is the personal interpretation of the objective meaning and conception as the minimum of the meaning. Concept is also the abstract scientific conception expressed by its forms of the meaning. These forms are: image, conception and symbol.

Concepts may be classified according to the type of knowledge and reflection of reality because these types are the foundation of the method of the assignment and description of concept.

The most wide-spread features of concept are following:

- 1) concept is the minimum unit of the human experience in the ideal imagination that is verbalized with the assistance of the word;
- 2) concept is characterized by the field structure;
- 3) concept is the main unit of processing, keeping and transmission of knowledge;
- 4) concept has the mobile borders and concrete functions;
- 5) concept is social; its associative field causes its pragmatics;
- 6) concept is the main cell of culture;

So concepts represent the world in the human recognition creating the conceptual system. Besides, the marks of the human language codify the content of this system in the world. Concepts appear in the human recognition as a result of the activity, interpretation of the world and socialization. Every concept includes the generalized content of different forms of expression in the natural language and in spheres that are based on the language and their presence is impossible without language. Concepts as the results of the intellectual activity should be verbalized. The language connects the people into the nation with the assistance of concepts. Concepts can be also divided into group and individual, abstract and concrete. These classifications are topical for the linguistic-cognitive study because these types of concept need different methods of analysis and description. Some concepts are typical for limited quantity of people. They are group concepts. They are not applied by the nation in a whole. They also may be irrelevant in communicative side. At present concept is the synonym of the conception and content. Concept is the unit of the conceptual sphere or, in other words, totality of the units of the national thought. It includes all mental features of some phenomenon that are reflected during some period of the development of the nation.

Concept provides the intelligent interpretation of reality. The conceptual sphere is the totality of the national concepts and informational base of the intellect. The cognitive linguistics represents the study concerning different national conceptual spheres. So we have an ability to define the similar phenomenon of different nations. There are some peculiarities of the description of concept. For instance:

- 1) traditional linguistic and experimental methods are applied in case of the description of concept;
- 2) during the creation of the model of concept the cognitive features instead of the separate means are determined;
- 3) description of the image, informational content and interpretative field is applied in case of the analysis of the structure of concept;

4) the content of concept is described as the totality of the cognitive features organized according to the principle of the nucleus to the near, far and last periphery.

Words may be classified according to the concepts underlying their meaning. This classification is closely connected with the theory of conceptual or semantic fields. By the term “semantic fields” we understand closely knit sectors of vocabulary each characterized by a common concept. For example, the words **blue, red, yellow, black**, etc. may be described as making up the semantic field of colors, the words **mother, father, brother, cousin**, etc. – as members of the semantic field of kinship terms, the words **joy, happiness, gaiety, enjoyment**, etc. as – belonging to the field of pleasurable emotions, etc. Semantic dependence of the word on the structure of the field may be also illustrated by comparing-members of analogous conceptual fields in different languages. Comparing, for example, kinship terms in Russian and in English we observe that the meaning of the English term mother-in-law is different from either the Russian as the English term covers the whole area which in Russian is divided between two words.

The theory of semantic field is severely criticized by the linguists mainly on philosophical grounds since some of the proponents of the semantic field theory hold the idealistic view that, language is a kind of self-contained entity standing between man and the world of reality.

Words making up such semantic fields may belong to different parts of speech. For example, in the semantic field of space we find nouns: expanse, extent, surface, etc.; verbs: extend, spread, span; adjectives: spacious, roomy, vast, broad, etc.

The nominative field of concept is the totality of all linguistic means that concept objectification during some period of social development. The nominative field is characterized by the complex structure and includes the lexico-semantic group, lexico-semantic field, lexico-phraseological field, synonymic line, associative field, etc. Some concepts are characterized by the presence of the wide nominative field which may be found easily. Other concepts are characterized by the limited nominative field which has not synonymic lines and hyperhyponymic character. There are also concepts that have only subjective and occasional nominations without the name of concept.

The nominative field includes the following components:

- 1) direct nominations of concept (the key word-represent and its methodical synonyms);
- 2) derivative nominations;

- 3) one-root words, units of different parts of language connected with the main lexical means of the verbalization of concept;
- 4) similar;
- 5) contextual synonyms;
- 6) occasional individual nominations;
- 7) stable word combinations that are synonyms of the key word;
- 8) phraseological units that include the name of concept;
- 9) proverbs, aphorisms, etc.;
- 10) metaphorical nominations;
- 11) stable comparisons that include the key word;
- 12) free word combinations that include features for the characteristics of concept;
- 13) associative field as a result of the experiment on the word-stimulus that names concept;
- 14) subjective word definitions proposed for the interpretation of concept;
- 15) lexical interpretation of language units that objectificate concept;
- 16) articles of the encyclopedia or reference book (informational-explicative texts);
- 17) thematic texts that represent the content of concept;
- 18) sociopolitical texts and belles-lettres that represent the content of concept;
- 19) totality of the texts in case of need in explication or discussion of the content of complex, abstract or individual concepts)

It is necessary to notice that the proportion between the word and concept is the main theoretical problem of the cognitive linguistics.

Meaning is the unit of semantic area of language. So it is the element of the totality and system of meanings of the concrete language. Meaning includes a small quantity of semantic features that are famous in some social environment. These features are connected with the functioning of the sound cover. The semantics of the word provides the mutual comprehension in the process of communication.

The description of the units of the nominative field gives an ability to image the content of concept in the form in which it is reflected and fixed in the language. It also gives an ability to reconstruct and describe only a part of concept. This part includes the most relevant features. If the nominative field of concept is characterized by the larger volume and a greater quantity of units the results of the reconstruction and the description of the content and structure of concept are better.

The construction of the nominative field of concept is the definition and description of the totality of linguistic means that represent concept and its separate features. It is possible to determine only the direct nominations (key words and its synonyms). This method gives an ability to create the nucleus of the nominative field. Besides it is possible not to make such limitations and determine the nominative field in a whole. The key word is the lexical unit that is characterized by the nominative function concerning concept.

The nucleus of the nominative field is usually determined by the following ways:

- 1) with the assistance of the synonymic widening of the key word (it is necessary to use dictionaries in this case);
- 2) with the assistance of the analysis of the contexts that are characterized by the nomination of concept we are interested in.

CONCLUSION

The tasks of our study were to learn the concept as the basic term of cognitive linguistics, to generalize the notion of theatre. Having made our study, we can make some conclusions. As remembered conceptualization is the process of the creation and construction of concept in the human recognition. It is also the process of thought concerning the new information that causes the creation of concept. The study of concept is the main task of the cognitive linguistics. Every attempt to realize the nature of concept causes the realization of the fact of presence of closely-related concepts and terms. Concept is the intellectual category that may not be recognized visually. This fact causes the presence of the wide area for the interpretation of concept.

REFERENCES

1. Алефиренко Н.Ф. Проблема вербализации концепта. – Волгоград: Перемена.
2. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики.
3. Ginzburg R.S. A Course in Modern Lexicology. – Moscow, 1979.
4. Rayevska N.M. English Lexicology. – К.: Вища школа, 1979.
5. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, 2007.

IMPORTANCE OF ANCIENT IRRIGATION FACILITIES AND ENGINEERING ACHIEVEMENTS

Azamjonova Umida Atkham kizi

Master of the Tashkent Institute of Architectural Construction

ABSTRACT

In this article you will learn that the attitude to water has been formed historically and geographically since the beginning of human cultivation, during this period of evolution, people have made a variety of interesting and wonderful inventions. It also provides information on the first dams in Central Asia, cisterns that hold water in the deserts all year round, drains from engineering achievements, and excellent mechanical pumps.

Keywords: dam, band, Bronze Age, ditch, cistern, water intake, water reservoir, corridors, astrolabe, nova, chain pump, wheel, steering shaft, pendulum, piston, valve, turbine.

АННОТАЦИЯ

В этой статье вы узнаете, что отношение к воде формировалось исторически и географически с начала возделывания человека, за этот период эволюции люди сделали множество интересных и замечательных изобретений. В нем также представлена информация о первых плотинах в Средней Азии, цистернах, удерживающих воду в пустынях круглый год, стоках инженерных достижений и превосходных механических насосах.

Ключевые слова: плотина, полоса, бронзовый век, ров, цистерна, водозабор, водохранилище, коридоры, астролябия, нова, цепной насос, колесо, рулевой вал, маятник, поршень, вентиль, турбина.

INTRODUCTION

Since ancient times, within the needs of society, water has been formed as the number one need. That is why people, from ancient times, have the goal of being able to subjugate water and use it all the time, encouraging the construction of various new engineering structures and making amazing inventions. Since water had the property of free flowing in nature, its use would be limited. In order to make extensive use of the water, human beings have studied activities such as collecting it, extracting the waters below the earth and raising it higher and generating new flows over periods of time. This created conditions for the use of water on a wide scale and everywhere.

In history, the need for water has also increased in combination with the increase in people on Earth, the development of production relations, the formation of agricultural oases on river banks and in the foothills. The attention to the efficient use of water was the reason for the construction of solid water structures. Archaeological investigations carried out in Khorezm Oasis, Zarafshan, Farg"mother and Surkhandarya revealed that sugarcane networks and farming based on it arose during the "Jez"(bronze) period, 3,500-3,750 years ago. In such oases, the need for water naturally increased. The excavation of ditches and canals in order to supply water to the plantations, the construction of solid structures that carry water upwards began from these times. Later, large villages and cities began to form in these areas[1].

Bandaging the waters flowing from the mountains:

The waters flowing from the mountains are permeated with Rocky lands and Desert Gardens. Our ancestors from the 9th and 10th centuries filled the gorge of the mountain where water flowed with the help of stones or stones in order to make good use of such waters. The result is the formation of lakes in the mountains. Such collections are called by names such as wedding or band. During the construction of water structures like these the Khans, emirs, princes were head-eyebrows and were often referred to by the names of the built-up theirs.

DISCUSSION AND RESULTS

From history it is known that winter and spring seasonal precipitation in deserts and steppes, completely devoid of running waters, was considered the main source of water. In deserts, large puddles are formed, where snow and rainwater accumulate in the pits, the circumference of which consists of some Heights. Such puddles are called" Kaks". The water of the kaks is fresh, and the inhabitants have long used it to irrigate livestock in the desert. In addition, trade caravans who in the past traveled to foreign countries through the Kyzylkum, Karakum, Mirzachul, Karshi and other deserts of Central Asia also used the water of the kaks[1].

That is why the ancient caravan routes that crossed the deserts of Central Asia ran along the large. It should also be said that the water in the winters was not stored all year round. Because during the summer months, part of the water in the stumps evaporates under the influence of the strong light of the sun, the second part is absorbed into the ground and almost dried up in late June and early July. Such a situation undoubtedly caused great difficulties in the crossing of the waterless deserts of trade caravans. For this reason, it was important to provide water to caravans that run through deserts during the summer months. In order to save the water in the

stumps from solar glare by collecting it in deeper areas of smaller size, the ancient Sikhs built special waterworks along the caravan routes to the creeks in the deserts, and sometimes over the springs. Such structures are known as "cisterns". "Sardoba" is a Tajik word that means a Waterhouse or an icehouse. Cisterns can be called overhead indoor pools depending on their structure. Because they are a pool with a deep inside and a domed top, made of baked brick in a circle, and in the desert landscape they are visible as if it were the fire of a nomadic pastoral population. In order to keep the cistern pool muddy and the structure out of order, a large water clarifier was dug in front of the cistern - an outdoor pool[2]. Fresh water was poured into the cistern after the snow and rainwater that flowed from the surroundings first accumulated in the clarifier and sank to the bottom of the muddy pool in it. The area around it is lined with a fluffy wall so that the water does not get into the clarifier and contaminate the water. Cisterns are common water structures in the East, which were built mainly along ancient caravan routes. In Khorasan (northern Iran), such water structures are referred to by the names "Obanbor", and in Azerbaijan - "avdon" [3].

According to some reports, there were 44 cisterns in and around Uzbekistan, twenty - nine of which were in the Karshi desert, three in Mirzachul, three more on the ancient trade route between Tashkent and Fergana, and one in the desert Malik near Karmana. In its time, or caravanserais were also raised in the areas where these cisterns were located. These undoubtedly served as a stop in the deserts – a stop of caravans[4].

Surface water is considered another of the main sources of water – groundwater in areas bordering the pre-mountain and near waterless deserts, located far from rivers and lakes. Therefore, people who lived in such territories have tried to use the rich water reserves in the underground layers for the needs of society since ancient times. If they have made wells in the plains and met their needs by drawing water from a well with a "gourd" (a mesh sewn in the skin of a pet), they are made up of low-lying ones, and for their period, where hundreds of wells are interwoven with each other on the slopes of the mountains, they have taken out the groundwater.

Chain pumps are the firstbor Mill avv information that was used in ancient Babylon in the 600s is known to us through a bitical attached to ceramic hobs. The chain pump is made of very simple materials: a chain, a wheel, balls of the same size, and a simple chain pump is enough to prepare the bottom of the loudspeaker. This device removed the water by rotating the wheel using a horse or mule. During the wheel cycle, the balls attached to the chain are pushed up in the trumpet without the

paston rubbing hard against the upper trumpet, bringing with it water in the amount of space between the two balls.



Hydraulic sharpener that lifts water up using flow force.

As Times went by, people's demand for water began to increase, there was a shortage of water in society, it was much more difficult to pump water into relatively high ground without an electric pump. But at the same time, such difficulties gave impetus to new inventions, applying the knowledge accumulated over the centuries. In Europe and Russia in the XIX century with the help of the power of the current river, stream, etc.K, the invention of the hydraulic sharpener, which gave its waters up to 8-20 meters, led to a breakthrough in dexterity[5].

CONCLUSION

The operating principle of this device was that a sharp-barreled shaft placed in the center of the river, rotating as a result of a sharp-barreled stream, rotates a sterge placed horizontally, in turn, on one side of this sterge, a pendulum is installed in the form of a high-barreled stop on a vertically mounted peg. It was the swinging motion of the hermetic porches mounted inside the actuating hooks tube attached to either side of the pendulum. This results in the porshin collecting the water in a corridor through which the porshin moves by pulling it using a pipe so that the porshn pushes

the water as a result of the oscillating motion, the valve at the lower water inlet is closed due to the loss of suction power in the trumpet. As a result of the pressure generated, the water outlet valve opens and the water leaves, the valve is closed when porshn switches to the suction function again, blocking the released water from returning. Such porches are placed next to the two sides of the device, which regularly transfer water one after the other, forming a single-flow pipe through a Y-shaped connection from two troughs, providing a regular flow.

REFERENCES

1. Y.G". G'ulomov. The history of Khorezm's insurance. From ancient times until now-T.: Science, 1959.
2. A. R.Muhammadjanov. Shaybaniy Khan is a separatist bridge of water. T.Uzbekistan. 1969.
3. A.R.Muhammadjanov. Ancient hydrotechnical structures of Uzbekistan. "O" PA " T-1997.
4. Abu Raikhan Beruni. Monuments left over from ancient rings. Uzccr," Science " - T.: 1968.
5. N.N Narziyev. In history, the attitude towards water and the culture of the efficient use of water. "Sharkhshunoslik intituti publishing house" - T.: 2016.
6. A.Kadyrov. Voda I ethics. T-2005.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЛУПРОВОДНИКОВЫХ ПОЛИКРИСТАЛЛОВ И ЭЛЕКТРОННОЕ СТРОЕНИЕ МЕЖКРИСТАЛЛИТНЫХ ГРАНИЦ

С.М.Зайнолобидинова

Ферганские государственные университет

s.zaynolobidinova@pf.fdu.uz

АННОТАЦИЯ

В работе приведены структурные особенности полупроводниковых поликристаллов и электронное строение межкристаллитных границ. Под поликристаллическими материалами в данном исследовании будем понимать твердые тела, отличающиеся микрокристаллической структурой.

Ключевые слова: *полупроводник, площадь, монокристалл, поликристалл, термисторы, электрон, сопротивления, прозрачность, температура, фотонапряжения, кристаллит.*

ANNOTATION

The paper presents the structural features of semiconductor polycrystals and the electronic structure of intercrystallite boundaries. Under polycrystalline materials in this study, we mean solids that differ in microcrystalline structure.

Keywords: *semiconductor, area, single crystal, polycrystal, thermistors, electron, resistance, transparency, temperature, photovoltage, crystallite.*

ВВЕДЕНИЕ

Первые фундаментальные исследования свойств полупроводников проводились именно на поликристаллических объектах и их заметное внедрение в технику продолжает непрерывно расширяться [1,2].

Примерами обширной материальной базы поликристаллов полупроводников, применяемых на практике, могут служить оксидные полупроводники (шпинели AB_2O_4 , оксиды типа титаната бария), термоэлектрические материалы (соединения типа $A_2^V B_3^{VI}$, $A^{IV} B^{VI}$, сплавы Fe_2Si и $Si_{1-x}Ge_x$ и др), используемые в СВЧ – схемах гетероэпитаксиальные слои кремния на сапфире или на шпинели, пленочные материалы для создания солнечных батарей большой площади, CdS и $CdSe$ для создания полевых транзисторов, селеновые шайбы, ZnO люминофоры и др. [2].

Во многих случаях решающим фактором применения поликристаллов в электронных устройствах становится их радиационная стойкость,

обусловленная уже имеющимися в них нарушениями кристаллической структуры [2], а также способность пропускать токи высокой плотности.

Заманчивым является то, что поликристаллическим полупроводникам свойственны физические эффекты, которые широко можно использовать в электронике, такие как барьерный эффект на границах кристаллитов (ГК). К приборам, построенным на этом эффекте, можно отнести варисторы на основе SiC и ZnO [2], ИК фотоприемники на основе фотоэлектрических слоев типа PbS и термоэлектрических пленок $A_2^V B_3^{VI}$ и $A^{IV} B^{VI}$ [3]. Особое положение среди поликристаллических элементов с активными ГК занимают термисторы с положительным температурным коэффициентом сопротивления (ТКС). Это так называемые позисторы, где активно используется взаимодействие между сегнетоэлектрическими свойствами материала основы и барьерными свойствами ГК, например, в поликристаллах титаната бария, что приводит к аномальному (на порядки) росту сопротивления при температурах выше температуры Кюри [2].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Следует заметить, что, по-видимому, не нашел своего настоящего применения эффект возникновения аномального фотонапряжения (АФН) в поликристаллических полупроводниках, подробно описанный ещё Э.И.Адировичем с сотр. [4,5]. Определенные перспективы имеют поликристаллические люминесцентные материалы, например, получаемые рекристаллизационными методами цинкосульфидные кристаллофосфоры [6].

Перечисление областей успешного применения полупроводниковых поликристаллов может образовать достаточно длинный список. Всестороннее обсуждение возможностей практического использования немонокристаллических полупроводников не является целью настоящего исследования. Вопросы применения тех или иных поликристаллов удобнее всего обсуждать в контексте взаимосвязи типа материала, его структуры и электронных свойств с соответствующими конструктивными решениями.

Под поликристаллическими материалами в данном исследовании будем понимать твердые тела, отличающиеся микрокристаллической структурой. Поликристаллы по своему кристаллическому строению занимают промежуточное положение между монокристаллами и аморфными (стеклообразными) материалами. В пределе (при неизменном объеме твердого тела) при увеличении среднего размера микрокристалла они принимают

макрогранулированную структуру, а затем превращаются в монокристалл и, наоборот, при уменьшении среднего размера микрокристалла до десятков нм – в аморфное тело. Такое положение поликристаллических материалов обуславливает сочетание в них ряда физических и эксплуатационных свойств, присущих как монокристаллам, так и стеклам. Здесь, в первую очередь, следует указать на сочетание кристаллической структуры с изотропностью механических свойств и прозрачность в оптическом диапазоне спектра поликристаллических люминофоров [6], анизотропию электро- и теплопроводностей, с изотропностью термоэдс [7,8,9]. Последнее имеет важное практическое значение в связи с перспективами применения в термоэлектричестве [10], в котором требуется высокая добротность и коэффициент полезного действия.

В настоящее время разработан и совершенствуется целый ряд физических, химических и технологических приемов изготовления поликристаллических материалов из веществ находящихся в различных фазах: паровой, жидкой и твердой.

Из твердой фазы они могут быть получены как пластической деформацией монокристаллов в сочетании с сопутствующей ей первичной рекристаллизацией, так и уплотнением дисперсных порошков с помощью металлокерамических приемов (спеканием или прессованием) [6]. Из паровой и жидкой фазы зачастую формируют поликристаллические пленки и слои [11]. Некоторые современные модификации технологии получения таких объектов описаны в [12].

Общим для любого способа получения поликристалла является то, что зачастую процесс их образования происходит при температурах, заметно более низких, чем температура плавления исходного материала. Однако при этом, получаемые поликристаллы, по ряду параметров, как отмечалось выше, не отличаются от монокристаллических образцов. Во многих случаях единственным принципиальным отличием поликристаллических образцов от монокристаллов является присущая им макро-гранулярная структура, т.е. отличие физических свойств поликристаллов от монокристаллов связано не со свойствами отдельных кристаллитов, это отличие определяют контакты между ними - ГК. Поэтому путь к пониманию свойств вещества в поликристаллическом состоянии проходит через идентификацию свойств ГК.

ГК в поликристаллах как структурная единица давно привлекают к себе внимание металловедов и других специалистов в области твердого тела.

Известно, что адсорбционная активность ГК является основной причиной охрупчивания конструкционных материалов; уменьшение размера кристаллита обычно приводит к улучшению механических свойств материала; кинетикой атомных перестроек определяется подвижность ГК в процессе рекристаллизации [13]. Релаксационными явлениями на ГК обусловлены пики внутреннего трения и, отчасти, затухание ультразвука в поликристаллах [14].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Значение проблемы влияния атомной структуры ГК на свойства материала весьма ощутимо в связи с тем, что подавляющее большинство кристаллических материалов применяется в виде поликристаллов. Это связано с чрезвычайной затратностью (в первую очередь энергетической) технологий получения монокристаллов. Тем не менее ГК остаются единственными дефектами кристаллического состояния, об атомной структуре которых, еще нет общепринятых представлений. Этим объясняется, то что интерес к структуре ГК не ослабевает.

Из экспериментальных методов, развитых к настоящему времени и допускающих прямое наблюдение структуры ГК, можно указать методы автоионной и трансмиссионной электронной микроскопии, метод растрового электронного микроскопа и различные высокоразрешающие методы анализа локальных концентрационных неоднородностей, например, туннельная и атомно-силовая микроскопии. Возросшая точность всевозможных дифракционных эффектов в сочетании с новыми резонансными методами, аннигиляцией позитронов и др. позволяет все более надежно выявлять вклад ГК в исследуемое явление и использовать эти методы для исследования их собственной структуры. Такие исследования в сочетании с современными методами определения макроскопических характеристик (проводимость и ее температурная и полевые зависимости, термоэдс и термомагнитные эффекты, фотопроводимость, люминесценция и др.) могут более точно обрисовать атомную структуру и электронные свойства ГК.

REFERENCES

1. Колешко В.М., Ковалевский А.А. Поликристаллические пленки полупроводников в микроэлектронике. Минск: Наука и техника, 1978.-344с.
2. Аморфные и поликристаллические полупроводники// Хейванг В., Биркхольц У., Аицингер Р. и др. Под ред. В. Хейванга.-М.: Мир, 1987.-160с.

3. Атакулов Ш.Б., Коканбаев И.М. Термические и радиационно-стимулированные процессы в поликристаллических пленках халькогенидов свинца. -Ташкент: Фан,1992. - 96с.
4. Адирович Э. И., Рубинов В.М., Юабов Ю.М.О природе АФН-эффекта в полупроводниковых пленках //ДАН России, 1966.- №5 (168).-С. 1037-1040.
5. Черничкин В.И., Дашевский З.М. и др. Фотопроводимость пленок PbTe(In) с варьируемой микроструктурой //ФТП, 2011. –N11 (45). -С.1533-1537.
6. Волюнец Ф.К.Перспективы изготовления поликристаллических люминесцентных материалов методом рекристаллизационного прессования// Изв. АН России Сер.физ., 1982.-№2 (45). – С. 315-320.
7. Атакулов.Ш.Б., Зайнолобидинова С.М.,и др. Влияние структурных особенностей поликристаллических пленок полупроводников на формирование эффекта аномального фотонапряжения. I. Механизм явления // Физика и техника полупроводников, 2011, № 46-(6).- С.728-733.
12. Анатычук Л.И. Термоэлементы и термоэлектрические устройства.- Киев: Наукова думка, 1979. -766 с.
8. Анатычук Л.И. Термоэлементы и термоэлектрические устройства.- Киев: Наукова думка, 1979. -766 с.
9. Абдуллаев Э. Т., Атакулов Ш. Б., Мамадалиева Л. К. и др. Оптимизация параметров p-ветвей термопреобразователей солнечного излучения // Гелиотехника, Ташкент, 2008.-№1.-С.76-82.
10. Атакулов.Ш.Б., Зайнолобидинова С.М.,и др. К.Теории Аномальных фотоэлектрического и фотомагнитного эффектов в полупроводниковых пленках // Ўзбек физика журналы, 2011, №4-(13).-С.255-260.
11. Гленг Р. Вакуумное испарение // Технология тонких пленок. Т. 1. М.: Радио, 1977.- С. 9-174.
12. Плячко С.В.. Особенности роста и физических свойств PbTe/BaF₂ // ФТП,1998, N3(32).- С.257-260.
13. Орлов А.Н. Геометрические и энергетические аспекты атомной структуры межзеренных границ // Атомная структура межзеренных границ. - М.:Мир, 1978.-С.5-23.
14. Постников В.С.Внутреннее трение в металлах. - М. : Металлургия, 1969.- 270 с.

BINOLARNING ENERGIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA XALQARO TAJRIBA VA YONDASHUVLAR

Xalimov Xabibullo Baxtiyorjon o'g'li

FarPI assistenti

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida Binolarning energiya samaradorligini oshirish hamda xalqaro tajribaga yondashgan holda qurilish sestimasi tahlil qilib o'tildi. Bugungi kunda qurilayotgan binolarning umumiy holati xalqaro tajribaga mos shaklda yaratilmoqda.

Kalit so'zlar: diskomfort , energiya sarfi, izolyatsiya

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИИ ЭНЕРГО ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗДАНИЙ

Халимов Хабибулло Бахтиёржон угли

ФарПИ, ассистент

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования была проанализирована строительная система с учетом повышения энергоэффективности зданий и международного опыта. Сегодня общее состояние строящихся зданий создается в соответствии с международным опытом.

Ключевые слова: дискомфорт, энергозатраты, изоляция.

INTERNATIONAL EXPERIENCES AND APPROACHES IN IMPROVING THE ENERGY EFFICIENCY OF BUILDINGS

Khalimov Khabibullo Bakhtiyorjon ugli

FarPI, assistant

ABSTRACT

In the course of this research, the building system was analyzed with reference to the improvement of energy efficiency of buildings and international experience. Today, the general condition of the buildings under construction is created according to international experience.

Keywords: discomfort, energy consumption, isolation

KIRISH

Bugungi kunda qurilayotgan yakka tartibdagi zamonaviy turar-joy binolari energiya samaradorligini oshirish zamon talabiga aylanib bormoqda, chunki O'zbekiston Respublikasida mavjud turar-joy binolarining ko'pgina qismi yakka tartibdagi individul loyihalar asosida ishlab chiqilib qurilgan uylar tashkil etadi. Bunday uy-joylar qurishda Markaziy Osiyo jumladan Toshkent iqlimi issiq va keskin kontenental hisoblanadi. Bunday iqlim sharoitida ishlatilayotgan bino xonalarida yoz paytida xarorat 40-450 C bo'lganda xona xarorati 450C dan ham oshib ketadi. Bunday holat xonada diskomfort mikroiqlim sharoitini vujudga keltiradi. O'zbekiston iqlim sharoitida qurilayotgan turar-joy binolarini energiya samaradorligini oshirish nuqtai nazardan taxlil qilish, qurilayotgan zamonaviy turar-joy binolari loyihalarini to'suvchi konstruksiyalar energiya tejamkor tomyopmalari, eshik oynalari va turar-joy binosini hududda joylashtirilishi bo'yicha taxlil qilish. O'zbekistonning quruq-issiq iqlimini inobatga olish juda katta ahamiyat kasb etadi.

Energiya tejamkor uy - bu shunday binoki unga bino ichidagi qulay mikroiqlimatni ta'minlash uchun juda kam energiya sarf bo'ladi. Bunday binolarda energiya iqtisodi 90% gacha etadi. Bu turdagi binolarda yillik energiya sarfi har 1m² uchun 15kVt*soat dan ham kam bo'lishi mumkin. Misol tariqasida bugungi kunda qurilayotgan xususiy uy-joylarning ko'pgina qismi (temir-beton poydevor, "issiq pol" tizimi qo'shimcha isitilishsiz, devorlar 1,5 g'isht qalinlakda sement suvoq bilan birga, odatiy plastik derazalar, tom issiqlik izolyasiyasi 150 mm va ventilyasiya tizimidagi havoni qayta ishlovchi qurilmasiz) isitish uchun sarflanadigan energiya miqdori har 1 m² uchun yiliga 110-130kVt*soat. Yevro ittifoqda uylarning quyidagi klassifikatsiyasi qabul qilingan.

1. **Kam energiya sarflaydigan uylar:** Odatiy binolarga nisbatan kamida 50% kam energiya sarflaydigan uylar, qaysiki amaldagi energiya istemolini me'yorlovchi me'yorlar talablariga javob beradigan.

2. **Ultra kam energiya sarflaydigan uylar:** Odatdagi uylarga nisbatan 70-90% energiya tejamkor bo'ladi. Misol tariqasida ultra kam energiya sarflaydigan uylar talablarini aniq o'z ichiga olgan nemislarda Passive House (passivniy dom), fransuzlarda Effinergie, shvetsaryaliklarda Minergie. Ko'pgina xorijiy mamlakatlarda binolarning energiya samaradorligini oshirishda bir qator ma'muriy va iqtisodiy jihatdan tartibga solish va qo'llab qo'vatlash chora tadbirlari amalga oshirilmoqda. 1. Energiya tejamkorlik standartlarini joriy etish, qa'tiy qurilish me'yorlari va qoidalari, tarxdagi ko'rsatkichlar, binoni isitishga va yoritishga ketadigan energiya sarfini chegaralash bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar. Turar-joylarning energiya

samaradorligini oshirish, quyidagi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi: yangi quriladigan binolar uchun qurilish me'yorlari, passiv energiya va deyarli energiya talab etmaydigan binolarni qurish, mavjud binolarni energiya tejamkorlik nuqtai nazaridan qayta jihozlash, qurilish sertifikatlashtirishini ham joriy etish. Halqaro energetika agentligining yakuniy statistik ma'lumotlariga ko'ra unga a'zo 19 mamlakatda yuqoridagi energiya samaradorlik sohasidagi siyosat hal qiluvchi ro'l o'ynadi, unga ko'ra 1990 yildan beri ushbu ko'rsatkich 1,3 % ni tashkil etdi. Bugungi kunda turar-joy binolarining zamonaviy tendensiyasi bu "yashil binolar" qurishdan iborat. Ushbu tendensiya doirasida dunyoda yagona standartlar ishlab chiqilmagan bo'lib bunga sabab jahon tajribasida binoning ekologik darajasini aniqlash yondashuvi ishlab chiqilmagan. O'zigagina tegishli bo'lgan standartlar faqatgina Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Italiya, Avstraliya, Yaponiya va Xitoydagina mavjud. AQSHda "yashil binolar"ning to'rtta standarti amal qiladi. Ba'zi bir shtatlarda Ekologik qurilish Kengashi tomonidan tasdiqlangan binolar egalariga subsidiyalar beriladi. Ko'pgina shtatlarda qurilish me'yorlari har yili yangilab boriladi, chunki 2030 yilga qadar har quriladigan yangi binolarning energiya sarfini ikki maratoba kamaytirishdan iborat. Bir qator shaharlar binoning energiya tejamkorlik darajasini aniqlashning ENERGY STAR dasturi doirasida tekshirishni qonunan belgilab qo'ydi, unga ko'ra 1 dan 100 gacha va undan ortiq hamda maydoni 1000 m² ortiq bo'lgan binolar uchun mos jadvallardan iborat.

2. Binoning energiya samaradorligini oshirishda davlat ko'magi va subsidiyasini taqdim etish. Buyuk Britaniyada Warm Front (Issiq Front) dasturi mavjud bo'lib, ushbu dastur kam ta'minlangan oilarga yo'naltirilgan, unga ko'ra issiqlik izolyasiyasi va isitish tizimining energiya samaradorligini oshirish amalga oshiriladi, investitsiya 50 mln funt sterlingni tashkil etadi. AQSHda ham ushbu dastur amal qiladi. Yaponiyada subsidiyalar "yangi energiya manbalari va sanoat texnologiyalarini rivojlantirish" (NEDO) tashkiloti tomonidan amalga oshiriladi, ushbu tashkilot turar-joy binolarini issiqlik himoyasiga muvofiq (Energiya samaradorlik qonuni asosida) rekonstruksiya qilinadi, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanuvchi energiya tejamkor ma'ishiy qurilmalar va samarador tizimlar bilan jihozlanadi. Subsidiyalar munosabati bilan yangi quriladigan uylarda energiya samaradorlik 15% va rekonstruksiya qilinadigan uylarda esa qurilgandagi energiya sarfiga nisbatan 25% kam energiya talab etadi. Yangi va rekonstruksiya qilingan uy egalari har uch yilda NEDO tashkilotiga energiya sarfining oshganligi to'g'risida ma'lumot berishlari shart. Asosiy energiya talab darajasi Polshada barpo etilayotgan yangi zamonaviy binolarda quyidagi texnologiya binolar kVt/m² uchun turli energiyasidan foydalidir: -

ko'p binolar beton devorli 20-30 sm va yuqori samaradorligi individual peshtaxta minvatadan izolyasiya jami 20-25 sm, markaziy isitish tizimlari bilan isitiladigan joylarda polistirol kamida 20 sm yoki qiyaliklarda yog'och tom bir qatlam bilan tekis tomga 15 sm polistirol issiqlik izolyasion material bilan qoplash maqsadga muvofiq. Individual uy-joylar izolyasiya 20-25 sm minvata, individual gaz qozonlariga ega binolarda, devor 20-30 sm, ichi bo'sh g'isht devorlarda qalinligini va izolyasiya penopolistirol 15 sm bo'ladi. Devor, shiftlar va poydevorlarning yuqori issiqlik izolyasiyasi hajmi issiqlik yuqori standartlarga javob beradi, qalinligi taxminan 15 sm bo'ladi. Zamonaviy izolyasiyalangan oynalar va eshiklardan foydalanish natijasida binolarning ventilyasiya tizimlarining samaradorligini tekshirish, kam shamollotish natijasida devor va shiftlar ustida mog'or va chirishlarning oldini olish imkonini beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda Energiya samaradorlik sohasida jahonda etarlicha tajriba va sinovlar amalga oshirilgan bo'lib, ularni bizning Markaziy Osiyoning iqlim sharoitiga moslab ko'rib chiqish talab etiladi. Yuqorida keltirib o'tilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishda O'zbekistonlik olimlarning ham taklif va echimlari inobatga olish talabetiladi. Jahon tajribasidan kelib chiqib ulardagi yutuq va kamchiliklarni o'rganib chiqish va ularni bizning sharoitga moslab o'zlashtirish kerak. Albatta yuqoridagi barcha fikrlarni inobatga olishda QMQ va me'yoriy hujjatlar talablariga ham rioya etish zarur.

REFERENCES

1. Тошпулатов, С. У., & Умаров, Ш. А. (2021). ИНСТРУМЕНТАЛЬНО-УЧЕБНО-ДИНАМИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ И КОНСТРУКТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ № 2 Г. ФЕРГАНЫ. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 1(6), 10-15.
2. Yuvmitov, A. S., Toshpo'latov, S. U., & O'ktamov, B. B. (2021). Instrumental Study of Dynamic Characteristics of Secondary Schools with Different Syllabus and Construction Solutions in Fergana. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2(11), 200-208.
3. Yuvmitov, A. S., & Toshpo'latov, S. U. U. (2021). FARG'ONA SHAHRIDA JOYLASHGAN TURLI XAJMIY-REJA VA KONSTRUKTIV YECHIMLI UMUMTA'LIM MAKTAB BINOLARINING DINAMIK

XARAKTERISTIKALARINI INSTRUMENTAL TADQIQ QILISH. *Scientific progress*, 2(6), 1283-1290.

4. Sagdiev, K. S., Yuvmitov, A. S., & Qodirov, G. M. (2020). Assessment Of Seismic Resistance Of Existing Preschool Educational Institutions And Recommendations For Their Provision Seismic Safety. *The American Journal of Applied sciences*, 2(12), 90-99.

5. Sagdiev K. et al. Monitoring Complex Junctions of the Load-Bearing Structures of Buildings. – EasyChair, 2020. – №. 2987.

6. Sagdiev, H. S., Yuvmitov, A. S., Teshaboev, Z. R., Galiaskarov, V. A., Toshpulatov, S. U., & Uktamov, B. B. (2020). SEISMIC RESISTANCE ASSESSMENT OF THE SECONDARY SCHOOLS BUILDINGS AND RECOMMENDATIONS FOR ENSURING THEIR SEISMIC SAFETY. *Scientific-technical journal*, 24(6), 31-39.

7. Walter R. Jaggard Francis E. Drury Architectural Building Construction: Volume 1: A Text Book for the Architectural and Building Student Cambridge Univ Press Angliya, Kembridj, 2013.

8. Francis D.K. Ching Building Construction Illustrated 5th Edition Wiley; 5 edition USA, 2014.

9. Miralimov M.M., Sayfiddinov S., Babajanov M.D. ARXITEKTURA. Darslik. Toshkent, 2016 y.-316 bet.

10. QMQ 2.01.04-97* “Qurilishda issiqlik texnikasi”. Toshkent–2011y.

YURIDIK TEXNIKUMLARDA KREDIT-MODUL TIZIMINI JORIY ETISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Isroilov Asilbek Fozilovich

Toshkent shahar yuridik texnikumi o'quv-metodik bo'lim boshlig'i

E-mail: asl_bek90@mail.ru

+99890-029-00-88,

ORCID ID **0000-0002-5332-790X**

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligining yuridik texnikumlarida talimning kredit-modul tizimini qo'llash nazariyalari va ularning ahamiyati tahlil etilgan bo'lib, unda kredit – modul tizimining mazmun va mohiyati, ustuvor tomonlari, va yuridik texnikumlarni bu tizimga o'tkazishda bajariladigan ishlar hamda bu xususda muallifning tavsiya va fikrlari ilmiy asoslab ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Kredit–modul tizimi, akademik mobillik, modul, modulli o'qitish texnologiyasi, kredit, kredit o'qitish texnologiyasi, kredit to'plash, GPA, o'qish yuklamasi.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕХНИКУМАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются теории применения кредитно-модульной системы обучения в юридических техникумах Министерства юстиции Республики Узбекистан и их значение, в том числе содержание и сущность кредитно-модульной системы, приоритеты и работа по переход к этой системе, а рекомендации и мнения автора по этому поводу представлены на научной основе.

Ключевые слова: Кредитно-модульная система, академическая мобильность, модуль, модульная технология обучения, кредит, кредитная технология обучения, накопление кредитов, средний балл успеваемости, учебная нагрузка.

PECULIARITIES OF INTRODUCTION OF CREDIT-MODULE SYSTEM IN LAW SCHOOL

ABSTRACT

This article analyzes the theories of application of credit-module system of education in law colleges of the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan and

their importance, including the content and essence of credit-module system, priorities, and the transition of legal colleges to this system. the work to be done and the author's recommendations and opinions in this regard are presented on a scientific basis.

Keywords: *Credit-module system, academic mobility, module, modular teaching technology, credit, credit teaching technology, credit accumulation, GPA, study load.*

KIRISH

Taklif etilayogan bu maqola, rivojlangan davlatlar eksperimentlari asosida O'zbekiston Respublikasi adliya vazirligining yuridik texnikumlarida kredit–modul tizimini joriy etish o'ziga xos jihatlari va aynan yuridik sohalarni o'qitishga bu tizimni tadbiq etish masalalarini yoritishga qaratilgan.

Birinch navbatda, biz muhokama qilinadigan tushunchalarni ochib berishimiz lozim. Zero, o'rta asrlarda yashab o'tgan ingiliz faylasufi Frensis Bekon shunday degan edi: kuchli nizolarni bartaraf etishning asosiy kaliti, muammodagi har bir terminologiyani mantiqan to'g'ri tahlil etishdir. Ularni qolganlarga to'laligicha tushuntirib bera olish esa, muammoni oldindan hal etadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kredit – ta'lim olish natijalariga ko'ra o'quvchi tomonidan muayyan fan bo'yicha o'zlashtirilgan o'quv yuklamasining o'lchov birligi.

Akademik mobillik – yuridik texnikum o'quvchilarining muayyan vaqt mobaynida respublika hududida yuridik texnikumga yoki xorijiy davlatdagi boshqa bir ta'lim muassasasiga o'qish maqsadida borishi.²⁰⁹

Kredit-modul tizimi – mustaqil ta'lim olishga qaratilgan va individuallik asosida bilimni ijodiy o'zlashtirish, o'quv jarayonini qat'iy belgilangan holda ta'lim yo'lini tanlash va kredit holida bilim hajmini belgilovchi tizimdir. Bu tizim hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimida umumiy yo'lga qo'yilgan, vaqt sinovlarida o'zini yetarlicha oqlagan va bir biridan farq qiluvchi, lekin bir – birini o'zaro to'ldiruvchi ikkita – *modul* va *kredit* o'qitish texnologiyalarini birlashishidan hosil bo'lgan.

O'quvchining shaxsiy ta'lim trayektoriyasi – o'quvchi tomonidan tanlangan hamda unga ketma-ketlikda bilimlar to'plash va hohlagan kompetensiyalar yig'indisiga ega bo'lish imkoniyatini beradigan yo'nalish (marshrut). Ta'lim

²⁰⁹ O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yuridik texnikumlarida ta'limning kredit-modul tizimida o'quv jarayonini tashkil etish tartibi to'g'risidagi Nizom 4-band

trayektoriyasi institusional hujjatlar va yo'qirnomalar yordamida tuzilishi hamda turli ta'lim trayektoriyalari natijada bir xil malaka olishga olib kelishi mumkin.

Modul – alohida o'quv fani (yoki uning qismi) bo'lib, o'zida tegishli bilim hamda kasbiy jihatlariga doir ma'lumotlarni qamrab oladi. O'qitishning modul tizimi o'quvchining fan dasturini o'rganishi natijasida shakllanadigan bilim, ko'nikma va malakalarni nazorat qilishning tegishli turi bilan yakunlanadi. Masalan, o'quvchilarning bilim saviyasi va o'zlashtirish darajasining davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini ta'minlash uchun oraliq va yakuniy nazorat turlari o'tkaziladi.

Modulli o'qitish – tartibli o'qitish demakdir. Bunda o'quv materiali bitta o'quv mashg'uloti hajmida, o'quv predmetining biror mavzusi yoki biror bo'limi darajasida, ba'zan esa o'quv fanining yirik tarkibiy qismida, ya'ni, bloklar tarzida ham o'qitish mumkin, deydi Toshkent davlat yuridik universitetining o'quv uslubiy boshqarma boshlig'i Ixtiyor Jo'rayev. – Modullar, birinchi navbatda, ta'lim mazmuniga daxldor tushunchalar, qoidalar, nazariyalar, qonunlar va ular orasidagi umumiy bog'lanishni ifodalovchi qonuniyatlarni tushuntirishga samarali xizmat qiladi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. O'quvchi esa, yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil ta'lim olishga qaratiladi.

Akademik kredit tizimi esa, o'quvchining texnikumda samarali bilim olishini aniqlab beradigan standartlashtirilgan baholash tizimidir. Kredit – o'quvchi tomonidan tegishli o'quv ishlarini bajarishga ketadigan vaqt (soatlar) dan tashkil topadi. Har bir modul mustaqil kredit hisobiga ega. Yuridik texnikumlar kredit tarkibi, har bir modul bo'yicha kreditlar soni, shuningdek, har bir kursni va umuman o'qish davrini tamomlash uchun o'quvchi tomonidan to'planishi lozim bo'lgan kreditlarning umumiy sonini mustaqil belgilaydi. Akademik kredit tizimining o'ziga xos tomonlaridan yana biri, xalqaro umumta'lim standartlariga mos kelishi va ta'lim to'g'risidagi hujjatlarni qabul qilish muammolari, jahon tendentsiyalarini hisobga olgan universal ta'lim dasturlarini mutanosibligidir. O'quvchilarda xorijiy davlatlar universitet ta'lim darajasiga erkin kirish imkoniyatlari vujudga keladi, bakalavr va magistratura bitiruvchilarini barcha davlatda ishga joylashish huquqlari paydo bo'ladi.

GPA (Grade Point Average) – ta'lim oluvchining dastur bo'yicha o'zlashtirilgan ballari o'rtacha qiymati bo'lib, o'quvchini kursdan kursga o'tishi GPA ko'rsatgichiga qarab belgilanadi.

Yuridik texnikumlar o'qitish amaliyotida kredit – modul tizimini joriy etish nima uchun kerak?

Bu savolimizga O'zbekiston ta'lim muassasalari faoliyatida hozirgacha amalda qo'llanilib kelinayotgan an'anaviy tizimimizning ko'zga ko'rinadigan kamchiliklarini ko'rsatish orqali javob topamiz.

- O'zbekiston ta'lim muassasalari faoliyatida hozirgacha amalda qo'llanilib kelinayotgan an'anaviy tizim hozirgi tezkor axborot asri talablarini bajara olmasligi;
- O'zbekiston ta'lim muassasalarida o'quvchilar asosan, tinglovchi bo'lib qolayotganligi, natijada amaliyotning sustligidan yetishib chiqqan kadrlarning sohalarda yaxshi natijalar bera olmayotganligi;
- Baholash tizimidagi bo'shliqlarning ko'pligi, va buning natijasida baholash jarayonlarida korrupsiyaning ildiz otishi;
- O'quvchining novatorligi sustligi. Ya'ni, bu tizimda o'quvchiga vazifa beriladi, o'quvchi esa uni bajaradi va shu orqali baho oladi. O'quvchining ijodiy, mustaqil ishlarga kam urg'u beriladi;
- Eng muhimi, bu tizimning jahonning rivojlangan ta'lim tizimlariga mos emasligi. Bu esa, ular bilan raqobatga tayyor emasligimizga asosiy sabab bo'lmoqda.

Bunday sharoitda biz, yuridik texnikumlar faoliyatini kuchli isloh etish, ulardan yetishib chiqayotgan kadrlarni jahonning nufuzli huquqshunoslari qatoriga kiritish, jahon standartlariga to'laligicha mos keluvchi sifatli ta'limni amalga oshirish uchun dunyo tajribasiga asoslangan Yevropa modeli (European Credit Transfer and Accumulation System - ECTS) kredit– modul tizimini tanladi.

Xo'sh, bu borada yuridik texnikumlar ta'lim tizimida qanday ishlar amalga oshirildi?

Masalan, 2016-2017 – o'quv yilidan Toshkent davlat yuridik universitetida talabalar o'qitishning modul tizimi asosida ta'lim olayotgan bo'lsa, 2019-yil 8-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmonida oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalarini kredit – modul tizimiga o'tkazish mexanizmlarini ishlab chiqish va ularni bosqichma–bosqich mazkur tizimiga o'tkazish masalalari vazifa qilib qo'yildi. Hozir bizda ta'limning 40 foizigacha mustaqil ta'lim uchun ajratilgan bo'lsa, konsepsiyaga ko'ra, bu ko'rsatkich 2030- yilgacha 60 foizgacha yetkazilinad. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-apreldagi PF-5987-son "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Farmoni, Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 23-oktabrdaig 858-son "O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining yuridik texnikumlarida o'qishni tashkil qilish choralari to'g'risida" gi

Qarori qabul qilindi. 2021-yil 10-iyun 359-son “O‘zbekiston Respublikasi adliya vazirligi tizimidagi ta’lim muassasalarida kredit-modul tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qaror qabul qilindi.

Endi, maqolamizning asosiy mazmun – mohiyatini ochib beruvchi savolni qo‘ymoqchiman.

Aynan, huquqshunoslik sohalarini o‘qitishda bu tizimni tadbir etish nima uchun kerak?

Hammamizga ma’lumki, huquqshunoslik sohalarini o‘rgatuvchi fanlar kuchli mantiqiy fikr va tafakkurni talab etadi. Bu fanlarni o‘qitish esa, boshqa soha fanlarini o‘qitishga nisbatan murakkabroq jarayon. Bu fanlarni o‘qitish va o‘rganish uchun yuridik texnikumlarda kredit – modul tizimini tadbir etish ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, huquqshunoslikni amaliyotga qo‘llash uchun zamin yaratadi.

Kredit – modul tizimiga o‘tish yuridik sohasidagi o‘quvchilarga qanday imtiyozlar beradi:

Birinchidan, akademik mobillik – o‘quvchilar kreditlarini saqlagan holda, istalgan mos texnikumga o‘qishni qiyinchiliksiz ko‘chirib o‘tishlari mumkin bo‘ladi. Masalan mamlakatimizda 14 yuridik texnikum mavjud. Shundan kelib chiqib o‘quvchilar xoh, viloyat texnikumi, xoh, o‘zi istagan yana boshqa texnikum bo‘lishining ahamiyati yo‘q. Faqat, o‘quvchi to‘plagan krediti ko‘chirib o‘tish kerditiga yetsa bo‘lgani.

Ikkinchidan, o‘quvchilarga o‘qituvchini tanlash erkinligi beriladi. Bu orqali, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida akademik muloqot ta’minlanadi.

Uchinchidan, o‘quvchilar o‘z istaklaridan kelib chiqqan holda, fanlarni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Albatta, bu o‘rinda majburiy o‘rganilishi lozim bo‘lgan (mutaxassis) fanlar ham bor, ammo o‘quvchi mustaqil tanlov fanlarini belgilay oladi. huquqshunoslik sohasidagi o‘quvchilar uchun bu ayni muddao. Sababi, ular mutaxassis fanlarini mukammal o‘rganishlari uchun bu ularga yetarlicha vaqt beradi.

To‘rtinchidan, o‘quvchilarga ta’lim dasturini mustaqil shakllantirish imkoniyatini yaratish va qo‘yiladigan baholarning oshkoraligini ta’minlash yo‘lga qo‘yiladi. Bu esa, o‘z-o‘zidan ta’lim tizimidagi korrupsiyani barham topishini ta’minlaydi.

Amaldagi o‘qitish tizimidan farqli o‘laroq, kredit tizimida majburiy fanlardan tashqari tanlov fanlari hamda o‘quvchining shaxsiy dars jadvali bo‘ladi. Yuridik texnikumlarda o‘quvchi bir o‘quv semestrda 30 kredit, bir o‘quv yilida 60 kredit to‘plash kerak. Semestr davomida o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilishi lozim bo‘lgan

kreditlar hajmi o'quv rejasida ko'rsatilgan majburiy va tanlov fanlarni o'z ichiga oladi. O'quvchi o'zining shaxsiy ta'lim trayektoriyasini shakllantirishda har bir semester uchun 30 kredit hajmidagi fanlarni o'zlashtirishni nazarda tutishi, ular tarkibida o'quv rejasidagi majburiy fanlar bo'lishi shart. Agar o'quvchi yetarlicha kreditni yig'a olmasa o'qishdan haydalmaydi yoki kursdan kursga qolmaydi. Qaysi fandan belgilangan kreditlarni yig'olmasa, o'sha fanning o'zidan qayta o'qish va qayta imtihon bo'ladi, xolos. Qayta o'qish – bu birinchi darsdan to oxirgi darsgacha o'tilgan ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. Qayta o'qish pullik. Uning kredit summasi kontrakt summasidan kelib chiqib hisoblanadi. O'rta maxsus professional ma'lumot olinganligi to'g'risidagi diplom esa, belgilangan kreditlar yig'ilgandan so'ng yakuniy imtixonlarni muvaffaqiyatli topshirgan o'quvchilarga beriladi. Semestr yakunida o'quvchilar bahosining 100 ballik tizimda oraliq va yakuniy nazorat imtixonlari natijasiga ko'ra qo'yadi. Ya'ni, bir semestr davomida oraliq 40 ball, yakuniy nazorat 60 ball ko'rinishida baholanadi. Mutaxassislar fikricha, kreditlarni yig'ish uchun o'quvchilardan darslarda qatnashish, berilgan vazifalarni vaqtida bajarish, o'z bilim saviyasini namoyon etish talab etiladi

Yuridik texnikumlarni kredit – modul tizimida o'qitishda qanday ishlarni amalga oshirish kerak? (Tavsiyalarim).

- Ta'lim jadalligini ta'minlash maqsadida chet el OTM lari amaliyotidan kelib chiqqan holda, o'qitish sistematik dasturini ishlab chiqish.

- Kredit–modul tizimining eng katta afzalliklaridan biri – fanlarni asosli ravishda o'rta bo'g'in kasblariga mos ravishda o'qitish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Misol uchun, yuridik texnikumlarni muvaffaqiyatli tugatgan bitiruvchilar davlat ijrochisi, sudya yordamchisi, devonxona mudiri, arxiv mudiri, yuristkonsult yordamchisi, FHDYO inspektori, xodimlar bo'yicha inspektor, notarial idora kotibi, davlat xizmatlari markazi mutaxassisi, advokat yordamchisi kabi lavozimlarda ishlashlari mumkin. Demak yuridik texnikumlarda o'qitiladigan fanlarni ham aynan shu kasblarga mos ravishda tanlash kerak.

- O'quvchirga berilgan mustaqil ish, uyga vazifa va amaliy topshiriqlari uchun, TDYU tomonidan maxsus platforma yaratilinishini ta'minlash.

Bu platforma o'quvchilar, vazifalarni berilgan tartibda yuklab boradilar, o'qituvchiga esa uni og'zaki himoya qiladilar. Bunda o'quvchining reyting ko'rsatkichi ham online, ham o'qituvchi tomonidan deadline belgilanib boriladi. O'z vaqtida mustaqil ish va uyga vazifalarni platformaga yuklamagan o'quvchilar baholanmaydi. Bu tizimda qayta topshirish degan gap yo'q. Faqat qayta o'qish mumkin. Huquqshunoslik sohasidagi o'quvchilar uchun har semestr oxirida o'quv

dasturlariga (silabus) mos ravishda tuzilgan nazariy savollari, mantiqiy savollar, kazuslar ishlab chiqish va ular asosida o'quvchilarni bilimlarini mustahkamlashni tashkil etish.

Bu, o'quvchilarimiz bilim saviyasini davlat ta'lim standartlariga javob bera olishini ta'minlaydi.

- Keng bazali kutubxona resurslarini ham bosma, ham elektron shakllari bilan barcha yuridik texnikumlarni ta'minlash. Albatta, o'quvchilarimizning bunday tizimga moslashishlari uchun yetarlicha vaqt kerak. Ularni bunga tayyorlash avvalo, pedagog ustozlarning vazifasi. Shuning uchun bunday sistemani shakllantirish uchun, avvalo, yuridik texnikumlarni professional va yetuk malakali ustozlar bilan ta'minash lozim.

XULOSA

Shu bilan birga ta'lim kredit – modul tizimi o'quv jarayonini tashkil qilish tamoyillarini takomillashtirish, o'quvchilarni bilimini nazorat qilish, yuridik texnikumlarning o'qituvchi – professorlar tarkibini moddiy rag'batlantirish va mehnat haqqini yaxshilash tamoyillarini ko'rib chiqishni talab etadi. Maqola oxirida shuni xulosa qilib aytish mumkinki, kredit-modul tizimi eng optimal ta'lim tizimi hisoblanib kam kuch sarflab ko'p natija keltiradigan ta'lim tizimidir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi qonuni" (yangi tahriri) 2020-yil 23-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29-apreldagi PF-5987-son "O'zbekiston Respublikasida yuridik ta'lim va fanni tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5349-son Farmoni.
4. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 10-iyundagi 359-son Qarori
5. Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 23-oktabrdagi 858-son Qarori
6. O'zbekiston Respublikasi adliya vazirining 2022-yil 1-martdagi 4-mh-son buyrug'i.

**INDIGOFERA AUSTRALIS O'SIMLIGINING
MAHALLIYLASHTIRISHDAGI AFZALLIKLAR, O'SIMLIKNING
BIZNING TUPROQ SHAROITIMIZGA MOSLASHUVCHANLIK
XUSUSIYATLARI HAMDA UNDAN TABIIY INDIGO BO'YOG'INI
AJRATIB OLISH**

Jalolov Iqboljon Jamolovich

FarDU dotsenti

Qoraboyeva Gulnozaxon Islom qizi

Marg'ilon shahar 2-son KHM o'qituvchisi

E-mail: gulnozaqoraboyeva309@gmail.com

ANNOTATSIYA

Indigofera australis o'simligining tuproqqa moslashuvchanlik xususiyatlari o'rganildi, ushbu o'simlikning mahalliy lashtirishda ko'zda tutilgan afzalliklar o'rganildi.

Tajriba maydoni sifatida Farg'ona shahar "Xumo-uy" nomli fermer xo'jaligi va Yozyovon tumani "Gulshan" nomli fermer xo'jaliklarining ekin maydonlaridan foydalanildi. Tuproq tarkibini o'rganish 14 xil ingridientda aniqlanadi hamda yeg'ilgan indigo xosildorligi miqdori aniqlandi.

Kalit so'zlar: *Indigofera, Fabaceae, biomassa, indigo, indimum, antibacterial, antifungal.*

АННОТАЦИЯ

Изучены свойства приспособленности растения Indigofera australis к почве, изучены преимущества этого растения в локализации.

В качестве опытного участка использовались обрабатываемые поля фермерского хозяйства «Хумо-уй» города Ферганы и фермерского хозяйства «Гюльшан» Йозёвонского района. Изучение состава почвы определяется по 14 различным ингредиентам и определяется количество собранной урожайности индиго.

Ключевые слова: *Indigofera, Fabaceae, биомасса, индиго, индим, антибактериальное, противогрибковое.*

ABSTRACT

The properties of Indigofera australis plant adaptability to the soil were studied, the advantages of this plant in the localization were studied.

As an experimental area, the cultivated fields of the farm "Khumo-uy" of Fergana city and the farm "Gulshan" of Yozyovon district were used. The study of

soil composition is determined in 14 different ingredients and the amount of harvested indigo productivity was determined.

Keywords: *Indigofera, Fabaceae, biomass, indigo, indimum, antibacterial, antifungal.*

KIRISH

Oldingi tadqiqot ishlarimizda *Indigofera australis* o'simligini bizning iqlim sharoitimizga moslashuvchanlik xususiyatlarini o'rganishdagi dastlabki xulosalarimizni [1] keltirgan edik. Ilmiy tadqiqot ishlarimizni davom ettirgan xolda, *Indigofera australis* o'simligini mahalliyashtirish afzalliklari hamda undan indigo bo'yog'ini ajratib olish unumini o'rganib chiqdik. Ushbu o'simlikni mahalliyashtirish Osiyo va Evropaning to'qimachilik sanoatida foydalanish - paxta, ipak va jun matolar uchun qimmatbaho tabiiy bo'yoq pigmenti bo'lishidan tashqari, tabiat va insonlar turmush tarzi uchun ham bir qancha afzalliklarga ega. Masalan:

- jozibali gullari va turli xil sharoitlarda o'sishga moslashuvchanligi o'simlikning bezak o'simlik sifatida ishlatishga imkon beradi;

- bu yovvoyi hayot uchun eng yaxshi o'simlikdir. Gullari ko'plab mahalliy hasharotlar, shu jumladan asalarilar uchun chang va nektar manbaidir;

- o'simlik kapalak lichinkalari uchun ham foydali ozuqa bo'lib xizmat qiladi;

- ekologik foydasi: eskirgan (sho'rlangan, unumdor bo'lmagan) yerlarning unumdorligini tiklaydi. O'simlik ildizlarida tuganak bakteriyalari simbioz holatda mavjud bo'lganligi sababli, boshqa dukkakli ekinlar singari *Indigofera australis* atmosferadan azotni olib, uni tuproqqa singdiradi. Bu tuproqni boyitishga va yaxshilashga olib keladi [2];

- Indigofera australis*ni tuproqni baquvvat qilsih uchun ham yetishtirish mumkin;

- qishloq xo'jaligida foydalanish - tanazzulga uchragan ekin maydonlarining hosildorligini oshirishda ya'ni tarkibidan indigo ajratib olingan qoldiq biomassa sabzavotlar va mevali daraxtlar uchun "yashil go'ng" sifatida foydalaniladi. Ushbu qoldiq biomassadan chorva mollari uchun to'yimli ozuqa sifatida ham foydalanish mumkin;

- qadimdan Tibet va Hind-Xitoy an'anaviy tibbiyotida ushbu o'simlikdan foydalanib kelingan. Shuningdek, Hind-Xitoy farmatsevtika sanoatida antibakterial va antifungal dori-darmonlar, it tishlashi va ilon chaqishiga qarshi dorilar, epilepsiya, jigar zaharliligini kamaytirish, teri kasalliklari va saratonning ayrim turlarini davolash uchun foydalanganliklari ma'lum [3];

• Yaqinda ushbu o'simlikning jinsiy a'zolar, buyrak, asab kasalliklarini hamda jiddiy yuqumli kasalliklarini davolashda ham ishlatilishi mumkinligi haqida xabar berildi [4].

• bu o'simlikning ildizidan suv bulyoni ich qotishi va vaboni davolashda ishlatiladi [5].

Indigofera australis o'simligini iqlim sharoitimizga moslashtirishning bir qancha afzallik tomonlari ham mavjud:

- Indigofera australis etishtirish kamroq o'g'it talab qiladi;
- Indigofera australis ni kuzgi ekinlardan keyin etishtirish mumkin;
- Yashil biomassaning o'rtacha hosildorligi 30-35 tonna / ga tashkil etadi;
- tabiiy bo'yoq pigmentining arzonligi va oddiy ekstraksiyasi;

Biz ilmiy tadqiqotlarimiz natijasida Indigofera australis o'simligining o'sish va rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlari uni bizning iqlim sharoitimizda ham mahalliyashtirish imkonini berishini aniqladik. Ushbu o'simlik O'zbekistonning tanazzulga uchragan tuproqlarida hamda cho'l hududlarida o'sish va rivojlanishga moslashtirish birinchi navbatda uning yashil biomassasidan qimmatli tabiiy bo'yoqni sintez qilish imkonini beradi. Indigofera australis yetishtirish davomida kam o'g'it talab qilishi va ekstraksiyaning arzonligi bizni ushbu o'simlikning mahalliyashtirishga bo'lgan qiziqishimizni yanada oshirmoqda

TADQIQOT METODLARI VA NATIJALAR:

Indigofera australisning loviyasimon urug'larini ikki xil ya'ni tosh-arzikli biroz unumsiz hamda sho'rlangan qumli cho'l hududidagi tuproqqa ekdik va uni moslashuvchanlik xususiyatlarini har ikkala hududda o'rganib bordik. Tajriba maydoni sifatida Farg'ona shahar "Xumo-uy" nomli fermer xo'jaligi va Yozyovon tumani "Gulshan" nomli fermer xo'jaliklarining ekin maydonlaridan foydalanildi.

Indigofera australis o'simligi urug'larini ekishdan avval tuproq tarkibini tahlil qildik.

Tuproq tarkibini o'rganish 14 xil ingridingentda aniqlanadi:

1. Tuproqni pH ko'rsatkichini aniqlash- pH metr yordamida;
2. Tuproq tarkibidagi sulfatni aniqlash, fotokolorimetrik metod (KFK);
3. Gumus KFK;
4. Nitrat KFK;
5. Nitrat monomer oqimi o'lchanadi;
6. Xrom KFK;

7. Mishyak KFK;
8. Kalsiy, magniy (titrometrik usul);
9. Marganes KFK;
10. Mis KFK;
11. Rux KFK;
12. Magniy xlorat KFK;
13. Neft mahsulotlari (massasi bo'yicha) flyurat-2;
14. Pestitsidlar xromotografiya (alora TXSG, gamma TXSG, DDT, DDE, DDD) larni aniqlaydi.

Namuna olish: konvert usulida korxona, fermer xo'jaligi, tashkilotdan 5 nuqtadan; Chiqindixonalardan 4 nuqtadan 30 sm chuqurlikda bura orqali kovlanadi.

Tadqiqotlarimiz davomida Indigofera australis o'simligi ekilgan tajriba maydonlarida tuproqning kimyoviy tarkibini o'rganish uchun besh xil qatlamdan (0-10, 10-30, 30-50, 50-75, 0-100) olingan namunalar tuproq eritma (suvli-so'rim) lari tayyorlanib, uning tarkibidagi ionlarga nisbat sifat reaksiyalari amalga oshirildi.

Kalsiy va magniy ionlari miqdoriy analizi (1-jadval) to'liq tugatilgach, CO_3^{2-} va SO_4^{2-} ionlari miqdoriy analiz qilindi. CO_3^{2-} ionni magniyli tuzlari suvda erimaydigan anionlar bo'lib, SO_4^{2-} ionni esa bariyli tuzlari suvda erimaydigan anionlardir. Suvli so'rimdagi CO_3^{2-} va SO_4^{2-} ionlari kimyoviy analiz usulida aniqlandi (2-jadval).

Tuproq namunalari tarkibidagi kationlar miqdori 2022-yil (birinchi yarmi)

Farg'ona shahar "Xumo-uy" nomli fermer xo'jaligi tuproq tahlillari:

Tuproqning sho'rlanish darajasi,% (1-jadval)

Ionlar	Nazoratdagi	Kuchsiz sho'rlangan	O'rtacha sho'rlangan	Kuchli sho'rlangan
Ca^{2+}	0.021	0.025	0.056	0.149
Mg^{2+}	0.016	0.003	0.011	0.013

Tuproq namunalari tarkibidagi sulfat va karbonat ionlar miqdori

2022-yil (ikkinchi yarmi)

Farg'ona shahar "Xumo-uy" nomli fermer xo'jaligi tuproq tahlillari:

Tuproqning sho'rlanish darajasi, % (2-jadval)

Ionlar	Nazoratdagi	Kuchsiz sho'rlangan	O'rtacha sho'rlangan	Kuchli sho'rlangan

SO ₄ ²⁻	0.311	0.012	0.062	0.137
CO ₃ ²⁻	0.325	0.082	0.106	0.242

Tuproq namunalari tarkibidagi kationlar miqdori 2022-yil (birinchi yarmi)

Yozyovon tumani “Gulshan” nomli fermer xo’jaligi tuproq tahlillari:

Tuproqning sho’rlanish darajasi, % (1-jadval)

Ionlar	Nazoratdagi	Kuchsiz sho’rlangan	O’rtacha sho’rlangan	Kuchli sho’rlangan
Ca ²⁺	0.017	0.021	0.063	0.155
Mg ²⁺	0.014	0.0025	0.015	0.017

Tuproq namunalari tarkibidagi sulfat va karbonat ionlar miqdori

2022 -yil (ikkinchi yarmi)

Yozyovon tumani “Gulshan” nomli fermer xo’jaligi tuproq tahlillari:

Tuproqning sho’rlanish darajasi, % (2-jadval)

Ionlar	Nazoratdagi	Kuchsiz sho’rlangan	O’rtacha sho’rlangan	Kuchli sho’rlangan
SO ₄ ²⁻	0.312	0.014	0.066	0.142
CO ₃ ²⁻	0.327	0.088	0.098	0.251

Tajriba Kalsiy, magniy titrometrik apparatida, tuproq tarkibidagi sulfatni aniqlash uchun esa fotokolorimetrik metod yordamida KFK apparatida o’tkazildi. Jarayon 8 soat davomida tinimsiz chayqatib turilgan holda amalga oshirildi.

Tajribalar shuni ko’rsatdiki, qatlamlardan olingan namunalarda ionlar miqdori faqrlanadi.

Tuproqdagi tuzlarning miqdorini o’rganish, yerning sho’rligi bilan o’simlik ildizidagi diamidlar, polifenollar, yuqori to’yinmagan karbon kislotalarning miqdori bilan korellyasion bog’liqlikni aniqlash va shu asosida tuproq qanchalik sho’rlangan, ozuqa moddalarga bo’lgan ehtiyojini aniqlash va qay tezlikda uni normal sharoitga qaytarish imkoniyatlari to’g’risida tavsiyalar ishlab chiqish mumkin bo’ladi. Shunga

ko'ra biz Indigofera australis o'simligini qanday tuproq muhitiga moslasha olayotganligini ham kuzatamiz.

Ko'p hollarda olingan Indigofera biomassasining hajmi tuproqqa, agrotexnik tadbirlarga va o'z vaqtida tozalashga bog'liq. Indigofera australisning ma'lum bir qismini urug' olish uchun oktyabr oyining o'rtalariga qadar tozalamasdan tomorqada qoldirdik.

Qumoq-qumoq tuproqdagi o'simlik biomassasining hosildorligi 65%ga, biroz sho'rlangan qumli tuproqdagi hosildorlik har sotixiga 80 % ga yetdi. Bu o'rtacha har gektariga 35-40 tonna yashil biomassani bildiradi. O'simlik salqin joyda quritganimizdan so'ng 4-6 tonna quruq massa qoladi. Ushbu quruq massadan biz 0.8-1 tonna gacha pigment olishga erishish mumkin.

Bizning 2 sotixli hududimizning har biridan 350-400 kg yashil biomassa oldik. O'simlik salqin joyda 24 soat quritilgandan so'ng 200-300 kg quruq massa qoldi. Ushbu quruq massadan har bir hududdan biz 10-12 kg gacha pigment olishga erishdik.

Hosildorlik miqdorini quyidagicha hisoblab topishimiz mumkin:

$$12/400 \cdot 100 = 3\%$$

Agar biz 2-3 yil davomida tuproq unumdorligini tiklab borsak yoki o'rtacha yohut yuqori unumdorlikka ega bo'lgan yerlarga o'simlikni ekadigan bo'lsak hosildorlik keskin ortadi. Biz qachonki kerakli paytda sug'orish va qayta ishlash rejimiga amal qilsak hosildorlik miqdori 90-95 % gacha yetishi mumkin.



Indigo yordamida ipak tolasini bo'yash jarayoni hamda indigo bo'yog'ida bo'yalgan ipak tolasi.

Bizning tajribalarda aprel oyida ekilgan birinchi hosil avgust oyining oxirida yig'ib olindi, shundan so'ng sug'orish ishlari, urug'lantirish va o'g'itlash sentabr oyining o'rtalariga qadar davom etdi. Ikkinchi bor o'simlikda yana novdalar paydo

bo'ldi va barg massasi paydo bo'ldi va o'simlikda yashil qismi 20-40 sm balandlikda o'rib olindi. Ajratib olayotgan Indigo bo'yog'ining foizini quyidagicha hisoblaymiz:
(indigo massasi / barg massasi) x 100.

Biz yangi va quritilgan barglardan olingan pigment miqdorini taqqoslashimiz yoki Indigofera australis kabi boshqa indigo manbalari bilan taqqoslashimiz mumkin.

XULOSA

Indigofera australis yetishtirish quyidagi afzalliklarga ega: O'simlikni qumli, qumoq, gil, toshli va oz sho'rlandan tuproqda o'stirish mumkin, va u kam o'g'it talab qiladi. Indigofera australisni ushbu xususiyatlari o'simlikni bizning iqlim sharoitimizga mahalliyashtirish imkonini beradi. Tabiiy bo'yoq pigmenti oddiy tarzda va xarajatlar katta bo'lmagan holda ajratib olinishi mumkin. 1 gektar maydonga 6-7 kg urug'lik talab qilinadi, urug'lik narxi 500 ming so'mga teng. Mavsum davomida o'rtacha bir gektardan 30-35 tonna yashil biomassani olish mumkin. Ushbu biomasdan o'rtacha 100-130 kg qimmatbaho pigmentga ekstraktsiya qilinishi mumkin va agar biz 1 kg ni hisobga olsak Yevropa bozorida Indigo 150dan 300 evrogacha (shunga qarab sifat), u fermerlar uchun yaxshi daromad chiqadi. Ichki bozorda 1 kg ajratib olingan pigment narxi 600 000-800 000 so'm turadi, shuning uchun ham ichki bozorda pigmentni sotish ham fermerlarimizga 1 gektar maydondan tushum 70 million so'mdan ortiq.

REFERENCES

1. Жалолов, И. Ж., Корабоева, Г., & Мараимова, У. Р. (2021). ЛОКАЛИЗАЦИЯ РАСТЕНИЙ INDIGOFERA AUSTRALIS И СПОСОБЫ ПОЛУЧЕНИЯ ИЗ НЕГО ХИМИЧЕСКИХ КРАСИТЕЛЕЙ. *Universum: химия и биология*, (2 (80)), 32-35.
2. Ф.С. Пилипенко. Род 33. ИНДИГОФЕРА, или ИНДИГОНОС — INDIGOFERA L. // Деревья и кустарники СССР. Дикорастущие, культивируемые и перспективные для интродукции. / Ред. тома С.Я. Соколов. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т. IV. Покрытосеменные. Семейства Бобовые — Гранатовые. — С. 132-135. — 976 с. — 2500 экз.
3. Б.К. Шишкин. Род * ИНДИГОФЕРА — INDIGOFERA L. // В 30 т / Гл. ред. акад. В.Л. Комаров; Ред. тома Б.К. Шишкин. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1945. — Т. XI. — С. 298—300. — 432 с.
4. Х. Холматов, З.Х. Хабибов, Н.З. Олимхужаева. «Лекарственные растения Узбекистана» Т. 1991, 52 стр.
5. I.M.Primuhammedov. Organik kimyo. Toshkent, 1990 yil

SHO'RADOSHLAR OILASI VAKILLARINI O'QTISHNING INNOVATSIYON TEXNALOGIYALARI

Yusufov Firdavs

Jizzax shahar 22-kimyo-biologiya fanlariga ixtisoslashgan tayanch davlat
umumta'lim maktabi biologiya fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida Botanika darslarida Sho'radoshlar oilasi mavzusini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish yo'llari tahlil qilib o'tildi. Bugungi kunda biologiya fanini o'qitish innovatsion ta'moyillari keng joriy e'tilmoqda.

Kalit so'z: insert, swot, izen, Itsegak, anabazin.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования были проанализированы методы использования инновационных технологий в преподавании предмета семейства Шурадош на занятиях по ботанике. Сегодня широко внедряются инновационные принципы обучения биологии.

Ключевые слова: вставка, свот, изен, итсегак, анабазин.

ABSTRACT

In the course of this research, the methods of using innovative technologies in teaching the subject of the family of Shuradosh in botany classes were analyzed. Today, innovative principles of teaching biology are being widely implemented.

Keywords: insert, swot, izen, Itsegak, anabazin.

KIRISH

Bugungi kun fani, texnikasi va ishlab chiqarishining rivojlanishi, ta'limda nazariya bilan amaliyot birligi hamda ta'limni ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi talablari talabning mustaqil faol va ongli mehnatiga asoslangan, uning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradigan, tafakkurini rivojlantiradigan, vaqtini tejaydigan, bilim o'rganishini yengillashtiradigan zamonaviy texnologiyalarni ishlab chiqish va o'quv jarayoniga tadbiq etishni taqozo etadi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev takidlaganlaridek, mamlakatimizdagi oliy o'quv yurtlarining bosh maqsadi hozirgi zamon talablariga javob bera oluvchi oliy ma'lumotli yetuk mutaxassislarni yetishtirishdan iborat. Jamiyat doimo kuchli bilim va malakaga ega bo'lgan, shuning bilan birga, ezgu ahloqiy sifatlarni o'ziga singdirgan, mamlakat rivojiga xissa qo'sha oladigan mutaxassislarga extiyoj sezadi.

Bunday kadrlarni tayyorlashda oliy o'quv yurtlari fan, ta'lim va ishlab chikarish integratsiyasini amalga oshirishda olib borayotgan ishlarining mas'uliyati yuqoridir.

Ilm-fan, texnika, ishlab chiqarish va texnologiya sohalarining mavjud taraqqiyotidan foydalanib, undan ta'lim-tarbiya yo'nalishida keng qo'llanilsa, o'sha mamlakatning zamonaviy jamiyat qiyofasini belgilab beradi. Zamonaviy jamiyatning eng muhim xarakterli jihati uning barcha sohalarida globallashuvning ko'zga tashlanayotganligidir. Bu tarzda harakatlanish imkoniyatiga o'z sohasining bilimdoni bo'lgan, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlarni bo'lishini taqozo etadi.[1]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oliy ta'lim muassasalarida biologiya fanlari, xususan, "Botanika" fanini o'qitishda Aydarko'l sohillarida o'sadigan sho'radoshlar oilasiga mansub o'simlik vakillari mavzusini o'qitishda zamonaviy texnologiyalaridan amaliy foydalangan holda talabalarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularda ijodiy, mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdan iborat.

Mavzuning nomi: SHO'RADOSHLAR OILASI.

INSERT METODI

Abzatslar	bilaman	Maqul layman	O'rganish lozim	Tushun madim
1.Bu o'simliklar ko'pincha etdorsuv bo'ladi.barglari oddiy,yonbargsiz, ketma-ket o'rtnashgan	V			
2.sho'radoshlarning keng tarqalgan vakillaridan biri oddiy lavlagidir Ikki yillik o'simlik		+		
3.sho'radoshlarning ko'pchilik turlari Gipsli va sho'rli cho'l o'tloqlardagi Asosiy yem-xashak o'simliklariga kiradi			-	?

II. Jadvalni to'ldiring:

№	O'simlik nomi	Hayotiy shakli	bargi
1.	Lavlagi		
2.	Ismaloq		
3.	Saksavol		
4.	Izen		
5.	Itsegak		

Javobi:

№	O'simlik nomi	Hayotiy shakli	bargi
1.	Lavlagi	2 yillik o't	Mayda bargli
2.	Ismaloq	1 yillik o't	Patsimon
3.	Saksavol	daraxt	Juda mayda
4.	Izen	1 yillik buta	Mayda bargli
5.	Itsegak	1 yillik buta	Bargsiz

IV. “ SWOT “ tahlili metodi

Sho'radoshlar oilasi boyicha jadvalni to'ldiring

S- (strength)	
W- (weakness)	
O- (opportunity)	
T- (threat)	

Javobi:

S- (strength)	Ochiq-ola jinsli yerlarda o'sadi, O'zbekistonning Sherobobd vodiysidagi Maydon qishlog'i atroflaridagi tarqalgan, moslashuvchan, dorivor vakillari ko'p.
W- (weakness)	Ola jinsli yerlarda o'sishi va u o'sgan yerlarda chorva mollarini boqilishi uning kamayishiga sabab bo'lmoqda
O- (opportunity)	Cherkezning bargi va mevasidan olinadigan dori tibbiyotda qon bosimini pasaytirish uchun ishlatiladi

T-(threat)	Itsegakdan olinadigan zaharli modda anabazin qishloq xo'jaligiga zarar keltiruvchi hasharotlarga qarshi kurashda qo'llanladi

“ So'z o'yini ”

Bunda o'simliklar haqida malumot o'qiladi. Bu malumotlar asosida oldidagi hariflardan foydalanib harflarda yashiringan o'simlik nomlarini aniqlashadi.

1. U may oyida gullaydi gullari mayda. Gulqo'rg'oni oddiy, kosachasimon, changchilari beshta. Urug'chisi 3 ta meva bargning qo'shilishidan hosil bo'lgan. Mevasi yong'oqcha sentabrda pishadi.

J: Lavlagi

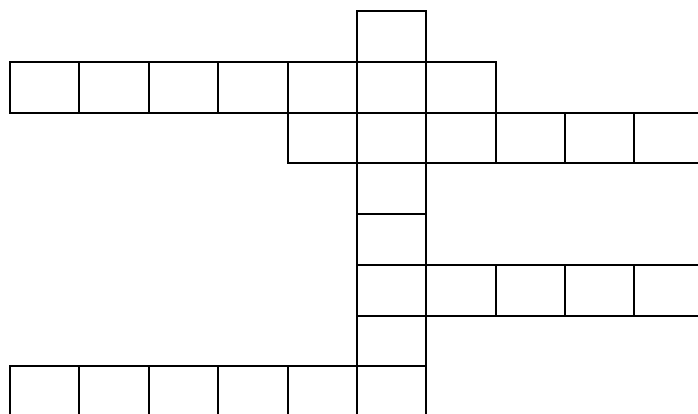
2. Poyasi qimmatbaxo yoqilg'i, bir yillik novdalari va mevalari chorva mollari uchun ozuqa hisoblanadi.

J: Saksovul

“Krossvord”

guruhlar uchun umumiy krossvord savollar beriladi.

Har bir guruh 8 kishidan qilib taqsimlanadi va ikki guruhga bo'linadi. Vaqt belgilanadi.



1... Sho'radoshlar oilasini vakillarining mevasi qanday meva ? J: yong'oqcha

2. Sho'radoshlar oilasiga mansub ismaloq turkumining O'zbekistonda 2 ta turi o'sadi ? : Ismaloq

3. Qishloq ho'jaligiga zarar keltiruvchi hasharotlarga qarshi kurashda qo'llaniladigan modda qaysi ? J: anabazin

4. Cho'l muhiti sharoiti qaysi ? J: quruq

5. Anabazin moddasi olinadigan o'simlik ? J: Itsigak.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshirish, ta'lim oluvchilarning mustaxkam nazariy bilim, faoliyat, ko'nikma va malakalarini shakllantirish, ularni kasbiy mahoratga aylanishini ta'minlash maqsadida o'qitish jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanish davr taqozosi hamda ijtimoiy zaruriyat sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda.

Ta'lim tizimida dars mashg'ulotlarini sifati va samaradorligini oshirish uchun o'qituvchidan yuqori pedagogik mahorat talab etiladi. Shu jihatdan, булажак pedagoglarni шкитиш jarayoniga va ularda innavatsion faoliyatni shakllantiruvchi jihatlariga alohida e'tibor berish kerak.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, O'zbekiston nashriyoti, 2017.
2. Tolipova J.O., A.T.G'ofurov Biologiyani o'qitish metodikasi TDPU., 2012.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОРНОЙ УСТАНОВКИ (ДГУ) ТЕПЛОВОЗОВ С ПОМОЩЬЮ АППАРАТНО-ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА «БОРТ»

Абдулазиз Юсуфов Махамадали ўғли

докторант,

Ташкентский государственный транспортный университет,

E-mail: abdulazizyusufv@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8310-8225>

Жўраев Аббос Комилович

Старший мастер “О‘ztemiryo‘lmashta’mir” УК

Вохидов Азизбек Пиримкулович

Машинист локомотива “О‘ztemiryo‘lmashta’mir” УК

Рахимназаров Рустам Ташкулович

Помощник машиниста локомотивного депо Термез

АННОТАЦИЯ

В статье представлено описание об устройствах и структуре организация контроля технического состояния дизель-генераторной установки (ДГУ) тепловозов, а также обоснована целесообразность упреждающей диагностики, которая позволяет заблаговременно выявить дефекты на самой ранней стадии их развития. Приведены основные функции аппаратно-программного комплекса «Борт». Также представлено описание происходящих в процессе работы дизель-генераторной установки (ДГУ) тепловозов, при эксплуатации.

Ключевые слова: диагностика, дизель-генераторная установка (ДГУ), современные методы, нейросетевой модуль, локомотив.

DETERMINATION OF THE TECHNICAL CONDITION OF MODERN DIESEL LOCOMOTIVES USING AN ON-BOARD SYSTEM

ABSTRACT

The article presents a description of the devices and structure of the organization of monitoring the technical condition of a diesel generator set (DGU) of diesel locomotives, as well as the expediency of proactive diagnostics, which allows early detection of defects at the earliest stage of their development. The main functions of the hardware-software complex "Bort" are given. A description of the

diesel locomotives occurring during the operation of a diesel generator set (DGU) is also presented.

Keywords: *diagnostics, diesel generator plant (DGP), modern methods, neural network module, locomotive.*

ВВЕДЕНИЕ

Повышение эффективности и надежности локомотивов требует регулярного контроля их оборудования в процессе эксплуатации. С внедрением современных микропроцессорных систем бортовой автоматики и контроля не только реализация аварийной сигнализации при критической работе оборудования, но и эффективные методы обработки полученных данных измерений, обеспечивающие достоверное прогнозирование изменения технического состояния ключевых узлов оборудования вопрос разработки все еще актуален.

Одним из важнейших принципов при планировании объемов ремонта локомотивной техники является учет ее реального технического состояния, снижение эксплуатационных расходов железных дорог и снижение транспортных расходов. Непрерывный контроль технического состояния локомотива в эксплуатации осуществляется с помощью стационарных и бортовых средств технической диагностики[1].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

К сожалению, ранний опыт эксплуатации таких технологий показывает, что ожидаемого существенного сокращения расходов на техническое обслуживание и ремонт локомотивов удастся добиться далеко не всегда вследствие значительных затрат времени на подготовку и проведение диагностирования, которые во многих случаях сопоставимы с временем, необходимым для замены соответствующих узлов. При этих условиях выполнение регулярного периодического диагностирования локомотива, необходимого для достоверной оценки его текущего технического состояния, как правило, невозможно. Эффективность использования средств стационарной диагностики может быть существенно повышена в случае использования их совместно со средствами бортовой диагностики, осуществляющих непрерывный контроль значений основных параметров оборудования локомотива непосредственно во время его эксплуатации. В этом случае процесс технического обслуживания локомотива может осуществляться по следующей схеме (рис. 1).

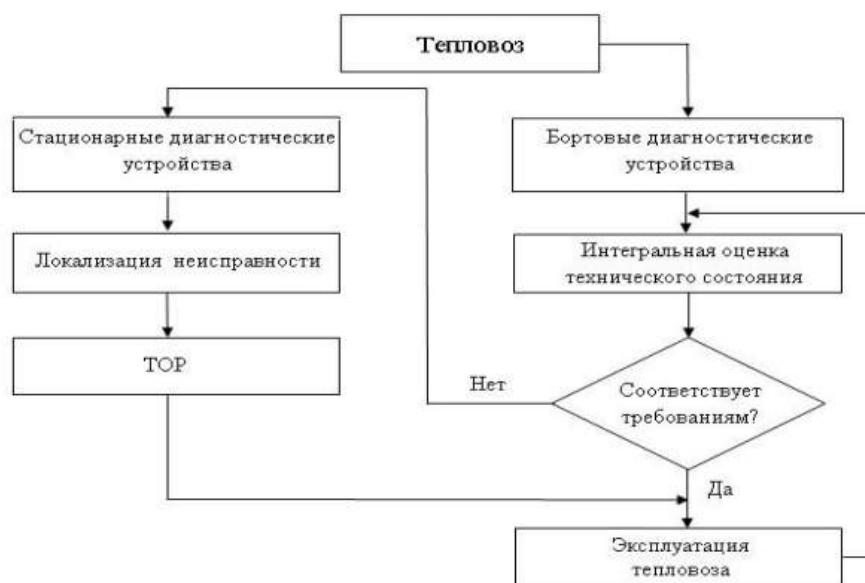


Рис. 1. Схема гибридного использования стационарной диагностики со средствами бортовой диагностики

Общая (интегральная) оценка технического состояния оборудования локомотива осуществляется средствами бортовой диагностики. В случае выявления отклонений в процессе ближайшего планового ремонта или технического обслуживания выполняется детальное диагностирование соответствующего оборудования. Основным препятствием на пути внедрения подобной системы технического обслуживания является чрезвычайно низкий уровень контроля пригодности серийных локомотивов, практически исключающий возможность внедрения средств бортовой диагностики без существенной доработки конструкции силовых установок локомотивов[2].

Новшеством в локомотивном хозяйстве является аппаратно-программный комплекс «Борт» предназначенный для контроля теплотехнического состояния дизель-генераторных установок тепловозов и расхода топлива[3].

Аппаратно-программный комплекс «Борт» имеет такие основные компоненты как:

- Основной модуль индикации
- Дополнительный модуль индикации
- Сетевой маршрутизатор
- Модуль безопасного вычислителя



Рис. 2. Основные компоненты аппаратно-программного комплекса «Борт»

Выше приведенные компоненты совместно с бортовым нейромодулем обеспечивают локомотив автоведением, выденаблюдением, автоматической системой бдительности машиниста и радиоборудованиями. В свою очередь бортовой нейромодуль имеет такие ключевые функции как:

- Контроль бдительности машиниста
- Распознавание действий машиниста на основе анализа минималистичного скелета человека
- Маркировка рабочей смены машиниста для отображения на рабочих местах заказчика
- Простая интеграция с существующей системой видеорегистрации на локомотиве
- Возможность реализации иных задач видео аналитики под технологические требования заказчика. [4]



Рис. 3. Пример алгоритма работы нейросети в задаче : «Контроль бдительности машиниста»

На мониторе интерфейса аппаратно-программного комплекса «Борт» совмещены данные о локомотиве. С помощью данных на мониторе можно узнать вовремя о приёме сигналов АЛСН, определения скорости и местоположения тепловоза, о надобности применение экстренного торможения, о регистрации данных внутри кабины и по ходу движения, а также наложение

данных о скорости, координатах. Кроме того, можно ввести энергооптимальное ведение поезда в автоматическом режиме и режима советчика, моделированного с помощью искусственного интеллекта. [5]



Рис. 4. Совмещенные данных систем намониторе аппаратно-программного комплекса «Борт»



Рис. 5. Алгоритм оценки технического состояния дизель-генераторной установки (ДГУ) тепловозов с применением аппаратно-программного комплекса «Борт»[6].

Как видно бортовой аппаратно-программный комплекс «Борт» (АПК «Борт») регистрирует и анализирует параметров работы и учета дизельного топлива при эксплуатации тепловозов, кроме того ведет непрерывный контроль технического состояния и режимов эксплуатации дизель-генераторной установки тепловозов. Топливо является основным источником автономных локомотивов и для этого автоматический учет топлива является важным аспектом во время эксплуатации. С помощью аппаратно-программный комплекса «Борт» (АПК «Борт») производится автоматический контроль прихода и расхода топлива при эксплуатации тепловоза и определение не

санкционированных его сливов и передачи зарегистрированных данных с использованием беспроводного канала (online-режим) и резервного проводного канала[7-8].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, показано, что контроль и диагностики дизель-генераторной установки (ДГУ) тепловозов является одним из ключевых аспектов. Своевременная диагностика дизель-генераторной установки (ДГУ) обеспечивает безопасность движения и снижает расход топлива. Для точности применение высокотехнологических и наукоёмких технологий является мощным и доступным инструментом, которые способным давать достоверные результаты при технической диагностике дизель-генераторной установки (ДГУ).

REFERENCES

1. Хамидов, Отабек Рустамович, et al. "ОЦЕНКА ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОРНОЙ УСТАНОВКИ (ДГУ) ТЕПЛОВОЗОВ С ПОМОЩЬЮ АППАРАТНО-ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА «БОРТ»." *Universum: технические науки* 4-5 (97) (2022): 41-46.
2. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Кодиров, Н. С., Жамилов, Ш. Ф. У., Абдурасулов, Ш. Х., Абдулатипов, У. И. У., & Сейдаметов, С. Р. (2022). ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОСТАТОЧНОГО РЕСУРСА ГЛАВНОЙ РАМЫ И ПРОДЛЕНИЕ СРОКОВ СЛУЖБЫ МАНЕВРОВЫХ ЛОКОМОТИВОВ НА АО "УТЙ". *Universum: технические науки*, (4-5 (97)), 47-54.
3. Jamilov, S. (2022). Determination of Residential Service of Locomotives in the Locomotive Park of JSC" Uzbekistan Railways". *Scienceweb academic papers collection*.
4. Yusufov, A., Azimov, S., & Jamilov, S. (2022). Determination of Residential Service of Locomotives in the Locomotive Park of JSC" Uzbekistan Railways. *Diesel locomotives*, 94, 88.
5. Солиевич, Қ. Н., & Келдибеков, З. О. (2022). "ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛЛАРИ" АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ ЛОКОМОТИВ ПАРКИНИ ТЕХНИК ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(1), 198-205. doi.org/10.5281/zenodo.6298747.
6. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М., Кудратов, Ш. И., Абдурасулов, А. М., & Азимов, С. М. (2022). ОЦЕНКА СРЕДНИХ НАПРЯЖЕНИЙ ЦИКЛА В НЕСУЩИХ РАМАХ ТЕПЛОВОЗОВ НА ОСНОВЕ КОНЕЧНО-

-
- ЭЛЕМЕНТНОГО РАСЧЕТА ОТ СТАТИЧЕСКИХ НАГРУЗОК. *Academic research in modern science*, 1(9), 118-124. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720495>
7. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М., Кудратов, Ш. И., Абдурасулов, А. М., & Жамилов, Ш. М. (2022). ОБСЛЕДОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ МАНЕВРОВОГО ТЕПЛОВОЗА СЕРИИ ТЭМ2. *Academic research in modern science*, 1(9), 125-132 <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720581>
8. J. Mallikat. Der Eisenbahningenieur, Модернизация тепловозов в Германии. // Железные дороги мира 1996 №8 стр.6-9.
9. V. Spiryagin, Improvement of dynamic interaction between the locomotive and railwaytrack, PhD Thesis, East Ukrainian National University, Lugansk, Ukraine, 2004.

KONTAKT LINZALARINI TAQISH BILAN BOG'LIQ KERATIT VA YIRINGLI SHOH PARDA YARASI BO'LGAN BEMORLARNI DAVOLASH TAKTIKASI

Jurayeva Gulrux Bafoyevna

Otorinolariningologiya va oftalmologiya kafedrası assistenti

Buxoro davlat tibbiyot instituti

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot jarayonida kontakt linzalarini taqish bilan bog'liq bo'lgan bemorlarni davolash va ularga ko'rsatiladigan muallajalar xususida bahs yuritiladi. Shu bilan birga shoh parda yarasi bilan bog'liq bemorlarni davolash metodlari ochib berildi.

Kalit so'zlar: keratit, kontakt linza, yiringli shoh parda, bemor, yumshoq kontaktli linza.

KIRISH

Har yili refraktsion anomaliyalari bo'lgan bemorlar soni ortib bormoqda, bu esa kontakt linzalarni taqishni ommalashtirishga olib keladi. Dunyoda 140 milliondan ortiq odam yumshoq kontaktli linzalardan foydalanadi, yumshoq kontaktli linzalardan foydalanuvchilarining o'rtacha yoshi 25 yoshni tashkil qiladi. Yumshoq kontaktli linzalardan foydalanish vizual ko'rish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, yumshoq kontaktli linzalardan foydalanuvchilarining atigi 3% ulardan foydalanish qoidalariga diqqat bilan amal qiladi. Afsuski, hatto eng mukammal linzalar ham ko'zga begona jism bo'lib, bir qator asoratlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu asoratlar keratit rivojlanishining etakchi xavf omillaridan biri sifatida qaraladi. Ushbu keratitlar alohida guruhga ajratilgan– yumshoq kontaktli linzalardan takish bilan bog'liq keratitlar. Adabiyotlarga ko'ra, barcha bakterial keratitlarning 9 dan 40% gacha yumshoq kontaktli linzalardan foydalanish bilan bog'liq. Yumshoq kontaktli linzalardan foydalanuvchilar orasida bakterial keratitning rivojlanish darajasi 0,02-0,2% ni tashkil qiladi va yillar davomida barqaror bo'lib qolmogda. Oftalmologik klinikada har yili ko'zning turli xil yallig'lanish patologiyalari bo'lgan bemorlar davolanadi. Ularning ishida shox parda yallig'lanish patologiyasi bo'lgan bemor mavjud. Keratitlar tarkibida bakterial va virusli keratitlar (taxminan teng nisbatda) muhim o'rin egallaydi. Ularning paydo bo'lishiga olib keladigan sababchi omillar orasida shox pardaning yot jismlari, mikrojarohatlar katta ulushni egallaydi. So'nggi yillarda ularga kontaktli linzalardan foydalanishdagi xatolar tufayli klib chiqadigan keratitlar qo'shildi. Shuning uchun biz o'z klinik materialimizda yumshoq kontaktli

linzalardan uzoq vaqt foydalanadigan bemorlarda keratit paydo bo'lish chastotasini tahlil qilishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Maqsad: kontakt linzalarini taqish bilan bog'liq keratit va shoh parda yaralarini kelib chiqish holatlarini tahlil qilish va bunday bemorlarni davolashning maqbul taktikasini ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA USULLAR

2 yil ichida kontakt linzalaridan foydalanuvchilarda keratit va shoh parda yarasining 42 ta holati (46 ko'z) kuzatildi, bu klinikamiz ma'lumotlariga ko'ra shoh parda kasalliklarning 8 % tashkil etdi. Bemorlarning o'rtacha yoshi 30 yoshni tashkil etdi (16 yoshdan 46 yoshgacha). Qabul paytida ko'rish o'tkirligi: 0,3–1,0 – 16 ko'z; 0,01–0,2 – 23 ko'z; to'g'ri proektsiya bilan yorug'lik hissi – 8 ko'z, noto'g'ri proektsiya bilan yorug'lik hissi-1 ko'z. Bunday bemorlarni davolash mahsus taktika asosida amalga oshirildi:

1. Faol mikroblarga qarshi terapiya (2-4 hafta). 2 dan 4 gacha bo'lgan mikroblarga qarshi vositalarning kombinatsiyasi (ulardan 2 tasi turli guruhlarining antibiotiklari). Jarayonning rivojlanishi yoki teshilish xavfi bo'lganda organni saqlash maqsadida jarrohlik davolash amaliyoti amalga oshirildi (Kunt bo'yicha keratoplastika, blefarorafiya).

2. Reparativ davrda (1-2 oy) kortikosteroidlar bilan birgalikda gellar, malhamlar ishlatishga e'tibor qaratiladi.

3. Reabilitatsiya davrida (1-3 oy) - sun'iy ko'z yoshi preparatlari ishlatilgan.

Bemorlarni kuzatish muddati 1 oydan 6 oygacha davom etgan.

NATIJALAR

32 holatda yuqumli jarayonning paydo bo'lishi kontakt linzalarini kiyish va parvarish qilish bo'yicha tavsiya etilgan qoidalarni buzilishi bilan bog'liq. 25 ta ko'zda kasallik uzoq muddatli kontakt linzalardan keyin, 11tada-bir kunlik kontakt linzalardan keyin paydo bo'lgan, faqat 1 bemorda qattiq kontakt linzalari bo'lgan, 9 bemorda kontakt linzalari turi noma'lum edi.

O'rtacha davolanish kuni 150 ± 9 kun (4 dan 44 kungacha) edi. 37 holatda davolanish fonida ko'rish o'tkirligi 0,3–1,0 ga etdi; 4ta holatda 0,01–0,2; 3 holatda to'g'ri proektsiya bilan yorug'lik hissi, bitta holatda shoh parda teshilishi sodir bo'lgan bemor jarrohlik davolanadi. Hech qanday holatda enukleatsiya talab qilinmadi. Deyarli barcha holatlarda, natijada zararlangan hududda turli darajadagi shoh parda doimiy xiralashishi paydo bo'ldi.

XULOSA

Kasallikning asosiy sababi (kamida 2/3 hollarda) kontakt linzalarini tagish va parvarish qilish bo'yicha tavsiya etilgan qoidalarning buzilishi natijasida kelib chiqadi. Kontakt linzalari taquvchilarida hoh parda yarasi va keratitning og'ir holatlari shoshilinch va statsionar davolanishni talab qiladi. Kontakt linzalaridan foydalanish shoh parda yuqumli kasalliklari bilan og'rigan bemorlarni davolash taktikasi, bu barcha holatlarda yuqumli jarayonni to'liq to'xtatishga, vizual funktsiyalarni saqlashga va jarrohlik aralashuvlar chastotasini kamaytirishga imkon beradi.

REFERENCES

1. Белоусов В.В. Контактные линзы в 2013 году: тенденции // Вестник оптометрии. – 2014. – № 1. – С. 8–12.
2. Chan T.C.Y., Li E.Y.M., Wong V.W.Y., Jhanji V. Orthokeratology- associated infectious keratitis in a Tertiary care eye hospital in Hong Kong. // Amer. J. Ophthalmol. – 2014. – Vol. 158, N 6. – P. 1130–1135.
3. Green M.D., Apel A.J., Naduvilath T., Stapleton F.J. Clinical outcomes of keratitis. // Clin. Exp. Ophthalmol. – 2007. – Vol. 35, N 5. – P. 421–426.
4. Morgan P.B. Contact lens compliance and reducing the risk of keratitis. // Optician. – 2007. – Vol. 234. – P. 20–25.
5. Одилова Г.Р., Жураева Г.Б., Бобоева Р.Р. Қовоқлар татуажи ва сунъий киприклар улаш натижасида юзага келадиган кўз юза қаватлари касалликлари Бухоро вилояти кўз касалликлари шифохонаси ҳамда “Миран” кўз касалликлари шифохонаси клиник мисолларида // Биология ва тиббиёт муаммолари.-2020.-№2(118).-С. 96-98.
6. Бобоева Р.Р., Жураева Г.Б. Талабалар орасида “кўз кизариши” ва “кўзнинг куриш синдроми”нинг учраш даражаси ва сабаблари // Биология ва тиббиёт муаммолари.-2020.-№2(118).-С. 35-37.
7. Boboeva, R. R., & Juraeva, G. B. (2020). FREQUENCY OF IDENTIFICATION AND REASONS FOR SYNDROME OF DRY EYES AND RED EYES AMONG STUDENTS. In *ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ* (pp. 8-12).
8. Juraeva, G. B. (2022). Tactics of Treatment of Neurotrophic Corneal Ulcers in the Rikmiatm of the Bukhara Branch. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MEDICAL AND NATURAL SCIENCES*, 3(1), 172-173.

ПРОПАН-БУТАН ФРАКЦИЯСИНИ АРОМАТЛАШ РЕАКЦИЯСИДА ЦИРКОНИЙАЛЮМИНОСИЛИКАТЛАР (ЦАС) ФАОЛЛИГИНИ ЎРГАНИШ

Сафаров Шахзод Салимжон ўғли

Холлиев Шамсиддин Худойбердивеч

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети

АННОТАЦИЯ

Ишда пропан-бутан фракцияларини каталитик ароматлаб, ароматик углеводородлар ва суюқ ёқилғи олиш реакциясида реакция унумига турли катализаторларнинг каталитик фаоллига ўрганилган. Тадқиқотлар оқимли каталитик қурилмада катализаторнинг ҳаракатсиз фазасида (катализатор ҳажми 6 см³), 450-600⁰С да, одатдаги атмосфера босими ($P = 0,1$ МПа) да, пропан-бутан фракциясининг ҳажмий тезлиги 400-600 соат⁻¹ бўлган шароитда ўтказилди. Сингдириш ва аралаштириш билан бир қаторда металл цирконийсиликатлар (ЦС) ёки цирконийалюмино-силикатлар (ЦАС) гидротермик синтезида ишлатиладиган юқори кремнийли цеолитлар рамкасига киритилди. Тажрибалар 550-650 °С ҳарорат оралиғида 550 с⁻¹ ҳажмий тезликда ўтказилди. Галогенни киритиш усули сифатида цеолитни нитрат ўрнига рух бромид билан сингдириш танланган. Катализаторларни сингдириш йўли билан тайёрлашда цеолитлар тузларнинг сувли эритмасига ботирилади, 30 дақиқадан сўнг улар сув ҳаммомида сув тўлиқ бугланиб кетгунча иситилади, сўнг 120 ± 5 ° С да қурилади. Қурилган катализатор 550±5⁰С ҳароратда ҳаво оқимида реакторда куйдирилган. Катализаторни аралаштириш йўли билан тайёрлашда, иссиқлик билан ишлов беришдан олдин, цеолит кукуни эритмасида олдиндан майдаланган тузлар билан аралаштирилади ва 80 ± 5 МПа босим остида прессланади. Пропан-бутан фракциясининг ва реакция маҳсулотларининг сифат ва миқдорий таркиби “Хроматек-Кристалл 5000М” хроматографида қуйидаги мақбул шароитда таҳлил қилинди: газ маҳсулотларни ажратиш 8% NaOH/Al₂O₃ билан тўлдирилган узунлиги 3 м, диаметри 3 мм бўлган колонкали иссиқлик ўтказувчанлиги бўйича (ДТП) детекторда амалга оширилди.

Суюқ маҳсулотларни ажратиш ДВ-1 капилляр кварц колонка (30 м x 0,25 мкм)да, аниқлаш эса аланга-ионизацион детекторда амалга оширилди.

Ишнинг мақсади: пропан-бутан фракциясини ароматлаш реакциясида цирконийалюминосиликатлар (ЦАС) фаоллигини ўрганишдан иборат.

Калим сўзлар: цирконийсиликатлар (ЦС), цирконийалюмоносиликатлар (ЦАС), юқори кремнийли цеолит, рух бромид, пропан, бутан, ароматлаш.

АННОТАЦИЯ

В работе изучена каталитическая ароматизация пропан-бутановых фракций и каталитическая активность различных катализаторов в реакции выхода ароматических углеводородов и жидкого топлива. Исследования проводились в иммобилизованной фазе катализатора (объем катализатора 6 см³) в проточной каталитической установке, при температуре 450-600°C, нормальном атмосферном давлении ($P=0,1$ МПа), объемной скорости пропан-бутановой фракции 400 -600 ч⁻¹. Наряду с пропиткой и перемешиванием в каркас высококремнистых цеолитов, используемых в гидротермальном синтезе, вводили металлоциркониевые силикаты (ЦС) или алюмосиликаты циркония (ЦАС). Эксперименты проводились в интервале температур 550-650 °С при объемной скорости 550 с⁻¹. В качестве способа введения галогена была выбрана пропитка цеолита бромистым цинком вместо нитрата. При приготовлении катализаторов абсорбцией цеолиты погружают в водный раствор солей, через 30 мин нагревают на водяной бане до полного испарения воды, а затем сушат при 120 ± 5 °С. Высушенный катализатор сжигали в реакторе при температуре 550 ± 5 °С в токе воздуха. При приготовлении катализатора перемешиванием перед термообработкой порошок цеолита смешивают с предварительно измельченными в раствор солями и прессуют под давлением 80 ± 5 МПа. Качественный и количественный состав пропан-бутановой фракции и продуктов реакции анализировали на хроматографе «Хроматэк-Кристалл 5000М» при следующих оптимальных условиях: разделение газовых продуктов в детекторе по теплопроводности (ДТП) с длиной волны 3 м, Колонка диаметром 3 мм, заполненная 8% NaOH/Al₂O₃.

Разделение жидких продуктов проводили на капиллярной кварцевой колонке ДВ-1 (30 м x 0,25 мкм), детектирование — в пламенно-ионизационном детекторе.

Цель работы – изучение активности алюмосиликатов циркония (ЦАС) в реакции ароматизации пропан-бутановой фракции.

Ключевые слова: силикаты циркония (ЦС), алюмосиликаты циркония (ЦАС), высококремнистый цеолит, бромид цинка, пропан, бутан, ароматизация.

КИРИШ

Ароматик углеводородлар органик кимё саноатида бошланғич хом-ашё бўлиб, улардан энг кўп ишлатиладиганлари-бензол, толуол ва ксилоллардир. Ҳозирги вақтда ароматик углеводородлар нефтнинг суюқ углеводородларини қайта ишлашда пиролиз ва риформинг жараёнларида олишга асосланган[1-3]. Айни вақтда нефть хом-ашёсининг камайиб бориши нефтьнинг ўрнини босувчи альтернатив манбалар излаб топишни тақозо қилмоқда. Ана шундан альтернатив манбалар – нефть йўлдош газлари, табиий газ ва енгил углеводородларнинг кенг фракцияларидир [4-5].

Кўпгина ишларда кўрсатилгандек, ПБФ ароматланиш катализаторларининг Zn тарғиботи ароматик углеводородларни ишлаб чиқаришда уларнинг иш фаолиятини яхшилашга, хусусан, қиммат бензол ва унинг гомологларига нисбатан конверсия ва унумдорликни оширишга имкон беради[6-7]. Шу билан бирга, нафталин гомологари унумини камайтириш ва катализаторларнинг кокслаш қобилиятини пасайтириш механизми аниқ эмас ва ароматланиш катализаторларининг пассивацияси ҳақида нашр этилган маълумотлар йўқ. Катализаторларда ҳар хил турдаги кислотали марказларнинг мавжудлиги уларнинг каталитик хусусиятларини бир қатор жараёнларда, масалан, крекинг ва гидрокрекинг, углеводородларнинг изомерланиши ва бошқаларда белгилайди[8-10].

Қуйи молекуляр углеводородларни ароматик углеводородларга қайта ишлашда катализатор сифатида юқори кремнийли цеолитлар кенг ишлатилмоқда [11-13]. Реакцияни ўтказиш шароитига боғлиқ ҳолда бензин фракциясининг алифатик C_6-C_{10} углеводородларини ёки ароматик углеводородлар-асосан бензол, толуол ва ксилоллар(БТК) ни синтез қилиш мумкин. Ароматик углеводородлар селективлигини ошириш учун ишлатилаётган цеолитларни кимёвий ва термик қайта ишлаш самаралидир. Қуйи молекуляр углеводородларни ароматик углеводородларга айлантиришда юқори кремнийли цеолитлар турли металллар билан модификация қилинади[14-16]. Модификацияланган катализаторлар тайёрлашнинг асосий усуллари гидротермал синтез (юттириш) ва қаттиқ фазали синтез усуллари.

Модификацияловчи қўшимчалар сифатида Zn, Ga, Al, La, Sn, Mo, Co ва Zr металлари ишлатилди. Тажрибалар натижасида энг яхши модификацияловчи қўшимчалар Zn, Zr Ga, ва Mo эканлиги исботланди.

ТАЖРИБА ҚИСМИ

Ишда Навбахор бентонитидан гидротермик усулда олинган ЮКЦ ишлатилди. ЮКЦ лар синтези қуйидаги босқичлардан иборат: алюминий нитрат ёки сульфатни, органик темплат эритмаларини, суспензияни, алюмосиликат гелини тайёрлаш; цеолитни гидротермал кристаллаш ва уни ўзак эритмадан филтёрлаб олиш ва ювиш.

Лаборатория шароитида цеолитлар синтези 100см^3 ҳажмдаги идишларда ўтказилди.

Цеолитлардаги натрий оксиднинг масса улуши аланга эмиссион фотометрия усулида ПАЖ-2 аланга фотометрида амалга оширилди.

Цеолитларнинг муҳим характеристика уларнинг статистик сиғими бўлиб, у цеолитнинг сув буғлари ва гептан билан тўлиқ тўйиниш катталиклари бўйича аниқланди. Таҳлил қилишдан олдин цеолит намунаси $500-550^{\circ}\text{C}$ да 3 соат давомида қиздирилди [19-20].

Юқори кремнийли цеолитлар (ЮКЦ) синтези асосида ишқорий алюмо-кремнегелларни гидротермик кристаллаш методи ётади. Алюмокремнегелларни гидротермал кристаллаш турли хил органик бирикмалар (темплатлар) иштирокида ўтказилди. Юқори кремнийли цеолитлар зангламайдиган пўлатдан ясалган автоклавда $175-200^{\circ}\text{C}$ да 6 сутка давомида қуйидаги методика бўйича синтез қилинди.

Дастлабки реакцион аралашма суюқ шиша ($29\%\text{SiO}_2$, $9\%\text{Na}_2\text{O}$, $62\%\text{H}_2\text{O}$) га $\text{Al}(\text{NO}_3)_3 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$ темплат сифатида гексаметилендиамин ва спиртли фракция қўшиб тез аралаштирган ҳолда тайёрланди. Реакцион аралашманинг рН қиймати унга 0,1 н HNO_3 эритмасини қўшиш билан назорат қилинди. Ҳосил бўлган аралашмага Нуробод туманидан келтирилган каолин қўшилди. Кристалланиш жараёни тугагандан сўнг қаттиқ фаза эритмадан Бюхнер воронкаси ёрдамида ажратиб олинди ва 12 соат давомида 120°C да қуритилди ва темплатни йўқотиш учун 8 соат давомида $500-550^{\circ}\text{C}$ да қуйдирилди.

Олинган юқори кремнийли цеолитни декатионлаштириш учун 10 г цеолитга 100 г 25% ли аммоний хлорид қўшиб ишлов берилди. Эритма сув ҳаммомида $90-100^{\circ}\text{C}$ да, доимий аралаштирган ҳолда 2 соат давомида ушлаб турилди, кейин чўкма ($\text{NH}_4^+/\text{цеолит}$) филтёрланди, дистилланган сув билан ювилди, қуритилди ва $550-600^{\circ}\text{C}$ да 8 соат давомида қуйдирилди. Кейин декатионлашган цеолит кукуни таблетка қилиб прессланди ва гранулалар ҳолида кесилди. Модификацияланган цеолитли катализаторлар цеолитга маълум тузларни ёки кислоталарни юттириш йўли билан тайёрланди.

Цеолитларнинг рентгенографик таҳлили “ДРОН-3” рентгенли курилмада (Cu-анод, Ni-фильтр) таҳлил қилинди. ЮКЦ дифрактограммаларини идентификация қилиш ва қайта ишлаш текширилаётган намуна соҳалари (чизиқлари)нинг интенсивликларини ва текисликлараро масофаларини аниқлаш бўйича ўтказилди.

Катализатор қуйидагича тайёрланди: Ишда ғовак носитель сифатида Ўзбекистон Республикаси Пахтачи туманидаги каолиндан олинган ЮКЦ ишлатилди. Катализатор қуйидагича тайёрланди: 100 г массадаги ЮКЦ га $(\text{NH}_4)_2\text{MoO}_4$, $\text{Zn}(\text{NO}_3)_2$, $\text{ZrO}(\text{NO}_3)_2$ ларнинг 30% ли эритмаси 12 соат давомида юттирилди. Сўнгра катализатор эритмадан ажратиб олинди ва $350-400^\circ\text{C}$ да азот оқимида 3 соат давомида қурилди ва 5-7 мм ўлчамдаги гранула ҳолатига келтирилди.

Katalizator namunasi ($V = 1,0\text{sm}^3$) kvars shishadan yasalgan diametri 12 mm bo‘lgan naysimon reaktorga joylashtirildi. Reaksiya boshlanishidan oldin katalizator geliy oqimida 750°C gacha qizdirildi va 30 minut davomida ushlab turildi, so‘ngra 1000 soat^{-1} hajmiy tezlik bilan пропан-бутан фракцияси yuborildi.

Тадқиқотлар оқимли каталитик курилмада катализаторнинг ҳаракатсиз фазасида (катализатор ҳажми 6 см^3), $450-600^\circ\text{C}$ да, одатдаги атмосфера босими ($P = 0,1\text{ МПа}$) да, пропан-бутан фракциясининг ҳажмий тезлиги $400-600\text{ соат}^{-1}$ бўлган шароитда ўтказилди.

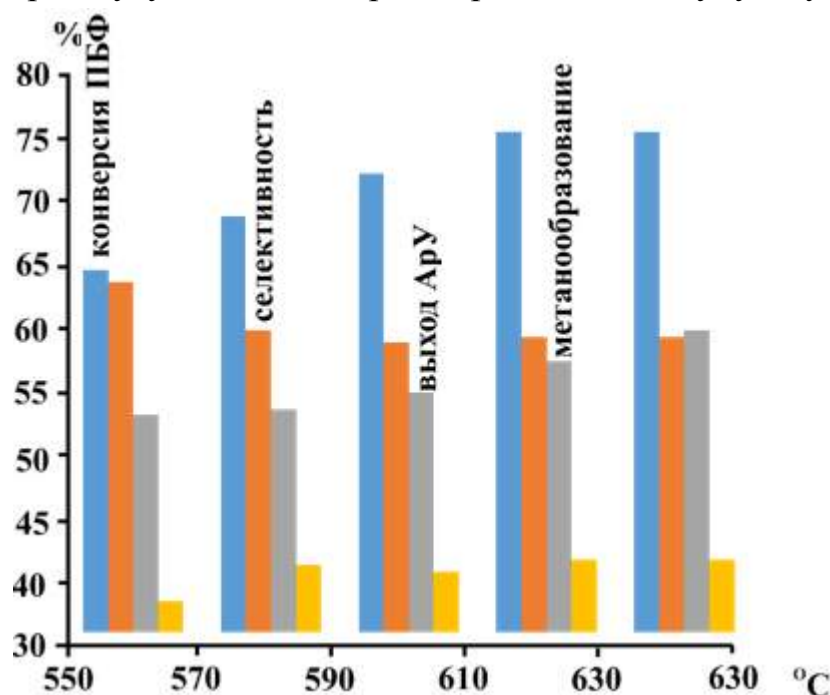
Пропан-бутан фракциясининг ва реакция маҳсулотларининг сифат ва микдорий таркиби “Хроматек-Кристалл 5000М” хроматографида қуйидаги мақбул шароитда таҳлил қилинди: газ маҳсулотларни ажратиш 8% $\text{NaOH}/\text{Al}_2\text{O}_3$ билан тўлдирилган узунлиги 3 м, диаметри 3 мм бўлган колонкали иссиқлик ўтказувчанлиги бўйича (ДТП) детекторда амалга оширилди.

Суюқ маҳсулотларни ажратиш ДВ-1 капилляр кварц колонка (30 м х 0,25 мм)да, аниқлаш эса аланга –ионизацион детекторда амалга оширилди.

ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУҲОКАМАСИ

Сингдириш ва аралаштириш билан бир қаторда металл цирконийсиликатлар (ЦС) ёки цирконийалюминосиликатлар (ЦАС) гидротермик синтезида ишлатиладиган юқори кремнийли цеолитлар рамкасига киритилиши мумкин. Адабиётлардан маълумки, ЦАС алоҳида C_2-C_5 алканларини ароматлаш учун фаол ва селектив катализаторлардир, аммо ЦАСда № ароматизацияси бўйича ишлар етарли эмас. Тажрибалар $550-650^\circ\text{C}$ ҳарорат оралиғида 550 с^{-1} ҳажмий тезликда ўтказилди. ЦАС бўйича пропан-

бутан фракцияси ароматизацияси бўйича маълумотлар 1-3-жадвалларда ва 1-расмда келтирилган. Ҳатто 550°C да реакция пропан-бутан фракцияси нинг анча юқори конверсияси ва АрУ нинг унумдорлиги билан давом этади. Ҳароратнинг босқичма-босқич 625 °C гача кўтарилиши билан пропан-бутан фракциясининг конверсияси ва АрУ нинг унумдорлиги ошди, ҳароратнинг янада ошиши билан АрУ нинг унумдорлиги ошмади. Катализатдаги бензол ва унинг гомологлари миқдори ҳарорат ошиши билан камаяди. Ўрганилаётган ЦАСнинг характерли хусусияти сезиларли даражада метан унум бўлишидир.



1-расм. Пропан-бутан фракцияси ароматизацияси параметрларининг 550 с⁻¹ ҳажмий тезлигида ЦАСдаги ҳароратга боғлиқлиги.

1-жадвал

Пропан-бутан фракциясини ароматланиш жараёни параметрларининг ЦАСдаги ҳароратга боғлиқлиги.

Т, °C	Конверсия, %	Селективлик, %	АрУ чиқиши, %	CH ₄ нинг унуми, %
550	69,3	67,7	46,9	17,1
575	79,5	60,8	48,3	21,8
600	87,0	59,4	51,6	21,6
625	93,3	59,8	55,8	23,3
650	93,6	59,6	55,8	23,2

2-жадвал

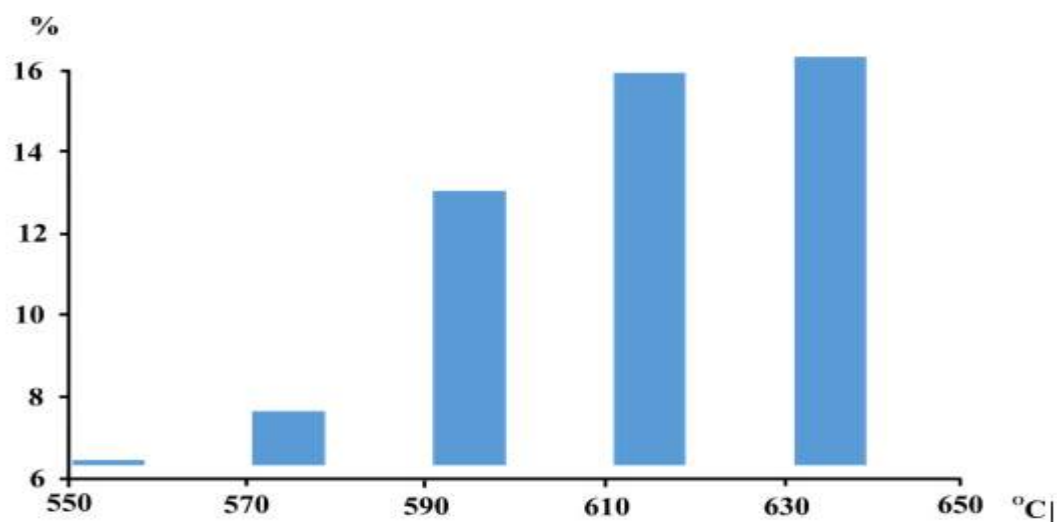
Пропан-бутан фракцияси ароматизациясининг реакция газлари таркибининг ЦАСдаги ҳароратга боғлиқлиги.

T, °C	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
550	42,2	30,8	9,9	1,3	14,7	1,0
575	47,8	31,6	10,3	1,7	7,8	0,8
600	51,4	30,5	10,5	2,2	4,6	0,8
625	53,5	31,6	10,0	2,3	2,0	0,6
650	53,9	30,7	10,1	2,8	1,8	0,7

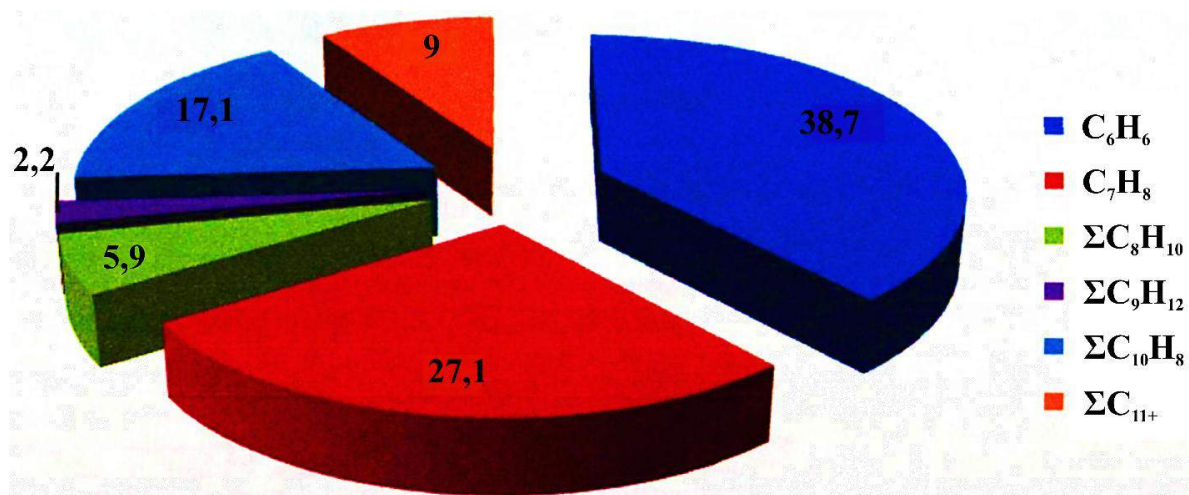
3-жадвал

Пропан-бутан фракцияси ароматланиш катализатори таркибининг ЦАСдаги ҳароратга боғлиқлиги

T, °C	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
550	0,3	32,5	37,8	12,8	2,9	7,9	5,8
575	0,3	35,0	35,8	11,0	2,8	8,7	6,4
600	0,2	34,8	30,6	8,5	2,9	13,3	9,7
625	0,2	37,7	27,2	6,5	2,7	16,6	9,1
650	-	38,7	27,1	5,9	2,2	17,1	9,0



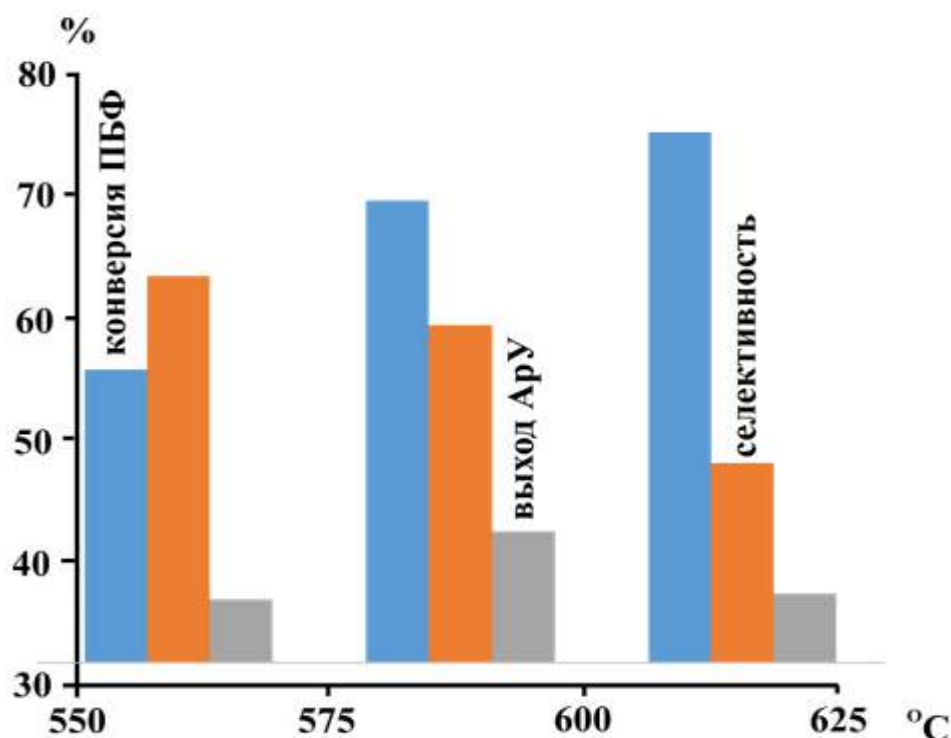
2-расм. Нафталин ва унинг гомологлари унумининг 550 °C ҳароратга ЦАС га боғлиқлиги.



3-расм. ЦАС катализаторида $600^{\circ}C$ ва 550 c^{-1} да суюқ пропан-бутан фракцияси ароматизацияси маҳсулотларининг таркиби (%) да.

Ҳар хил рух тузларининг катализатор фаоллигига таъсири.

Анъанага кўра, катализаторларни рух билан ўзгартиришда унинг нитрати ишлатилади, шунинг учун пропан-бутан фракцияси конверсиясини, паст алканларнинг ароматизациясининг селективлигини, АрУ унумини ва бошқа кимёвий моддалар ёрдамида тайёрланган рух тузлари катализаторлардаги чиқинди газ ва суюқ маҳсулотларнинг таркибини солиштириш керак. ЮКЦ цеолитининг каталитик хусусиятларини батафсилроқ ўрганиш учун катализаторни сингдириш учун ишлатиладиган тузлар - рух нитрат, рух бромидга ва рух нитрат қараб пропан-бутан фракцияси ароматизациясининг асосий параметрларининг ўзгариши тўғрисида маълумотлар олинган. Саноатда катализаторнинг кислоталилигини ошириш учун галогенни, кўпинча хлор ёки бромни киритиш усули қўлланилади. Шунинг учун катализаторга галогенни киритиш ҳисобига парафинларнинг ароматланиш тезлигини ошириш орқали таркибида Zn сақловчи цеолитнинг фаоллигини ошириш мумкин. Шунинг учун, галогенли катализаторнинг кислоталиги кўпайиши парафинларни олиш тезлигини оширишга ҳисса қўшиши керак. Галогенни киритиш усули сифатида цеолитни нитрат ўрнига рух бромид билан сингдириш танланган. Икки хил тажрибалар ўтказилди (Zn миқдори 2 ва 5%). Рух бромид билан сингдирилган Zn-юқори кремнийли цеолит бўйича пропан-бутан фракциясини ароматлаш бўйича маълумотлар 4-6-жадвалларда ва 4-6-расмларда келтирилган.



4-расм. 2% (Zn бромид) - ЮКЦ ва 550 с⁻¹ сингдириш пайтида пропан-бутан фракцияси ароматланиш индексларининг ҳароратга боғлиқлиги.

Минимал метан унум бўлиши билан, пропан-бутан фракцияси ароматланиш реакцияси 2% Zn намунасида 550 °C да давом этади, аммо ароматик углеводородларнинг унумдорлиги энг паст бўлади. Ароматик углеводородларнинг максимал ишлаб чиқарилиши билан реакция 5% Zn 600 °C ҳароратда катализаторга ўтади. Пропан-бутан фракцияси ароматизациясининг асосий параметрларининг ҳажмли тезлик ва ҳароратга боғлиқлигини ўрганишда пропан-бутан фракциясини ўзгартириш учун оптимал шароитлар 600 °C ва 550 с⁻¹, рухнинг оптимал концентрацияси 5% оғирликда топилди: Ушбу шартлар шароитида АрУ унумдорлиги 70,4% ва конверсия 59,2% ни селективлик эса 41,7% ни ташкил этди. Натижалар таҳлили шуни кўрсатадики, Zn-юқори кремнийли цеолит катализаторига галогеннинг киритилиши катализаторларнинг фаоллиги ва уларнинг алоҳида маҳсулотларнинг шаклланишига нисбатан селективлиги ўзгаришига олиб келади. Олинган Zn-ЮКЦ катализаторининг ўзига хос хусусиятлари C₅ фракцияси ва пропилен маҳсулотларида пайдо бўлиши, газсимон маҳсулотларда этан улушининг кўпайиши ва суюқ моддалардаги полиядроли C₈ ва C₉ фракциялари ароматик моддалар миқдорининг камайиши; Алканларни ўзгартириш маҳсулотидаги бундай ўзгаришлар хлор катализатор марказларига таъсир қилади. Ҳажмий тезликни ўзгартирганда, катализатордаги индивидуал,

ароматик углеводородларнинг концентрацияси нисбати ўзгарди: ҳажмли тезликнинг ошиши, бензол концентрациясининг пасайиши, толуол ва ксилолларнинг кўпайиши кўзатилади, бу пастроқ деалкилланиш реакциясининг давомийлиги билан боғлиқ; лекин барча тажрибаларда кўп ядроли АрУ нинг таркиби рух нитрат тузи ёрдамида ўхшаш тажрибаларга қараганда паст бўлади.

4-жадвал

Пропан-бутан фракцияси ароматланиш жараёнининг рух таркибига боғлиқлиги; Zn (бромиддан)-ЮКЦ катализаторида хом ашёнинг ҳарорати ва ҳажмий сарфланиш тезлиги.

Zn, %	T, °C	ω, с	Конверсия, %	Селективлик %	АрУ нинг чиқиши %	CH ₄ нинг чиқиши %
2%	550	300	58,2	63,2	38,5	6,8
		550	55,7	64,3	35,8	5,2
	600	300	73,9	58,4	43,2	8,4
		550	70,4	59,2	41,7	7,2
	625	300	80,8	45,0	38,9	10,5
		550	76,1	47,6	36,2	9,2
5%	600	300	81,2	56,0	47,6	15,7
		550	77,0	58,8	45,3	14,9
	625	300	83,8	52,1	43,7	16,9

5-жадвал

Пропан-бутан фракцияси ароматизацияси реакция газлари таркибининг Zn (бромид)-ЮКЦ катализаторидаги рух таркибига, температура ва хом ашёнинг ҳажмий тезлигига боғлиқлиги.

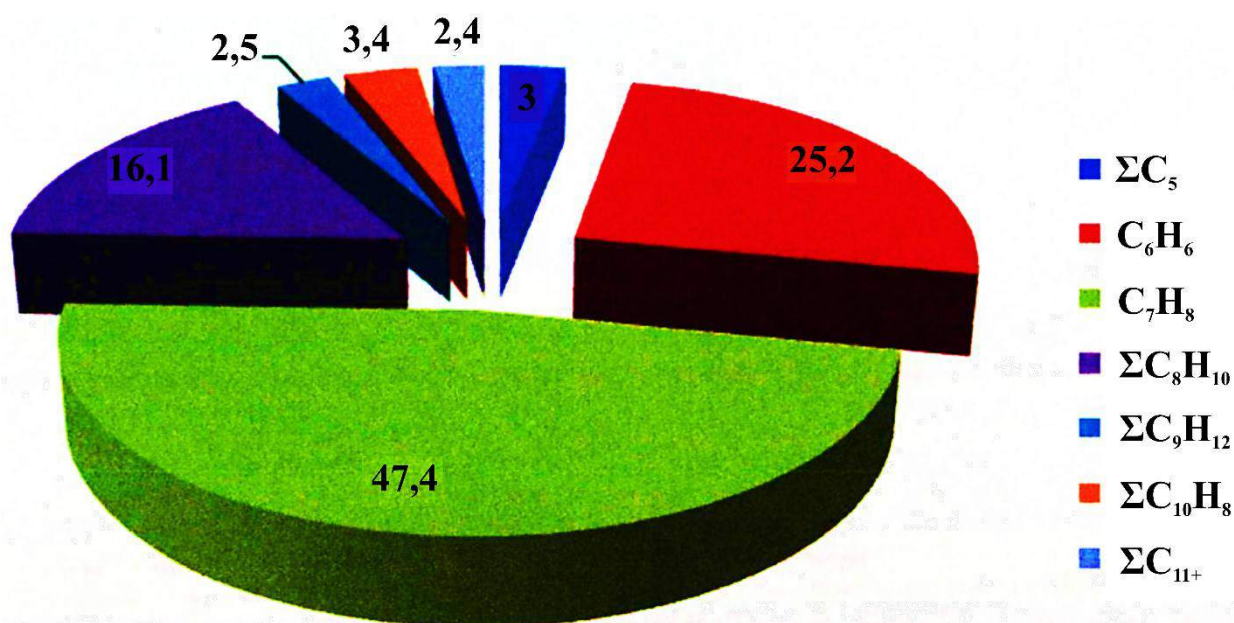
Zn, %	T, °C	ω, с	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %						
			H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	C ₃ H ₆	ΣC ₄
2%	550	300	46,3	12,8	8,5	1,6	24,9	2,5	3,4
		550	48,9	9,5	4,0	2,3	26,0	3,7	5,6
	600	300	49,7	13,2	12,4	2,2	18,0	3,3	1,2
		550	50,5	9,6	5,8	2,6	21,8	5,2	4,3
	625	300	50,9	16,6	10,0	6,5	10,6	3,8	1,6
		550	51,6	17,9	11,3	3,2	10,2	4,6	1,2
5%	600	300	51,6	12,4	12,0	3,9	14,0	4,4	1,7

		550	52,9	14,2	6,6	3,9	15,5	4,8	2,1
	625	300	41,6	22,4	12,0	3,9	14,1	4,4	1,7

6-жадвал

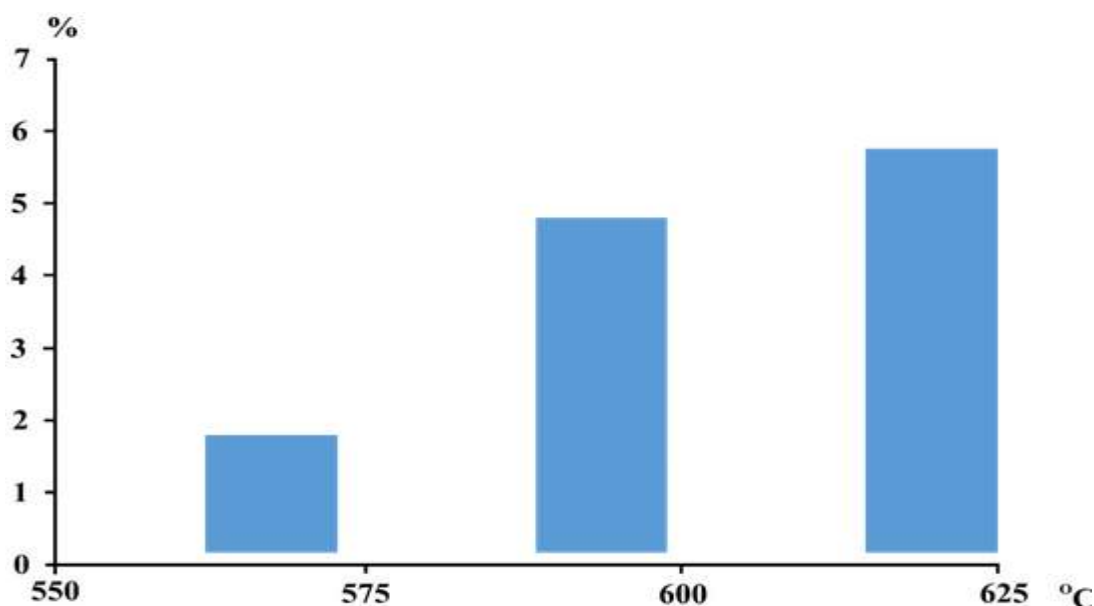
Пропан-бутан фракцияси ароматланиш катализатори таркибининг промоторга боғлиқлиги, Zn (бромид)-ЮКЦ катализаторидаги хом ашёнинг ҳарорати ва ҳажмий тезлиги

Zn, %	T, °C	ω, с	Катализатор таркиби, %						
			ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	550	300	1,3	25,7	44,7	21,5	0,4	3,3	3,1
		550	3,4	18,6	42,9	28,5	1,2	2,8	2,6
	600	300	1,0	35,6	35,3	12,5	0,7	8,8	6,1
		550	2,2	22,7	39,6	20,9	2,2	7,2	5,2
	625	550	1,3	33,1	33,6	13,5	1,0	9,6	7,9
		550	1,3	27,4	49,8	13,7	1,4	3,4	3,0
	600	300	1,3	27,4	49,8	13,7	1,4	3,4	3,0
		550	3,0	25,2	47,4	16,1	2,5	3,4	2,4
	625	300	0,7	30,8	37,3	14,2	1,0	9,7	6,3



5-расм. Суюқ маҳсулотни ташувчининг (%) 600 °C ва 550 с⁻¹ катализатор 5% Zn (бромид) - ЮКЦ

Zn концентрациясининг 2% дан 5% гача ортиши билан нафталин ва унинг гомологлари унуми камаяди, бу кокс унум бўлишини камайтиради, чунки кўп ядроли АрУ фаол коксловчи моддалардир.



6-расм. 5% Zn (бромид) -ЮКЦ ва 550 с⁻¹ сингдиришда кўп ядроли ароматик углеводородлар унумининг ҳароратга боғлиқлиги.

Рух нитратнинг сувли эритмаларидан фойдаланганда жараённинг асосий кўрсаткичлари рух нитратидан фойдаланишга қараганда пастроқ эди (тажрибалар таркибида рух 5% ва ҳажмий тезлиги 550 с⁻¹). Эҳтимол, нитрат ионларининг водород сулфидига қисқариши ва катализаторнинг назоратсиз олтингугуртланиши бўлган. Рух нитрат сингдириш учун ишлатилганда пропан-бутан фракцияси ароматизацияси ҳақидаги маълумотлар 3-4-жадвалларда ва 7-расмда келтирилган.

7-жадвал

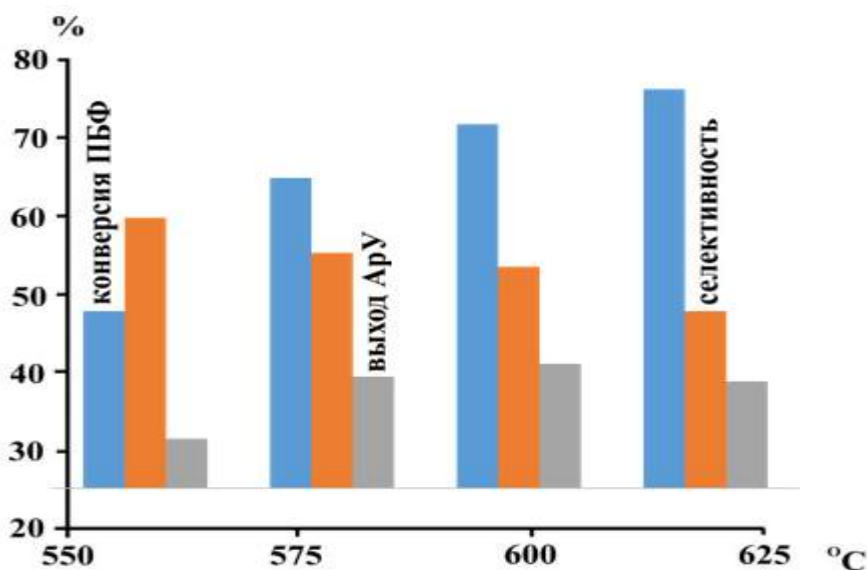
Пропан-бутан фракцияси ароматланиш жараёнининг ҳароратга 550 с⁻¹ да 5% Zn (нитрат)-ЮКЦ катализаторига боғлиқлиги.

T, °C	Конверсия, %	Селективлик, %	АрУ нинг чиқиши %	СН ₄ нинг чиқиши %
550	46,2	60,0	27,7	6,5
575	66,5	55,3	36,8	11,8
600	73,5	52,8	38,8	13,6
625	78,9	46,0	36,3	17,3

8-жадвал

Пропан-бутан фракцияси ароматизациясининг реакция газлари таркибининг 5% ли Zn (нитрат)-ЮКЦ катализаторида 550 с⁻¹ ҳароратга боғлиқлиги.

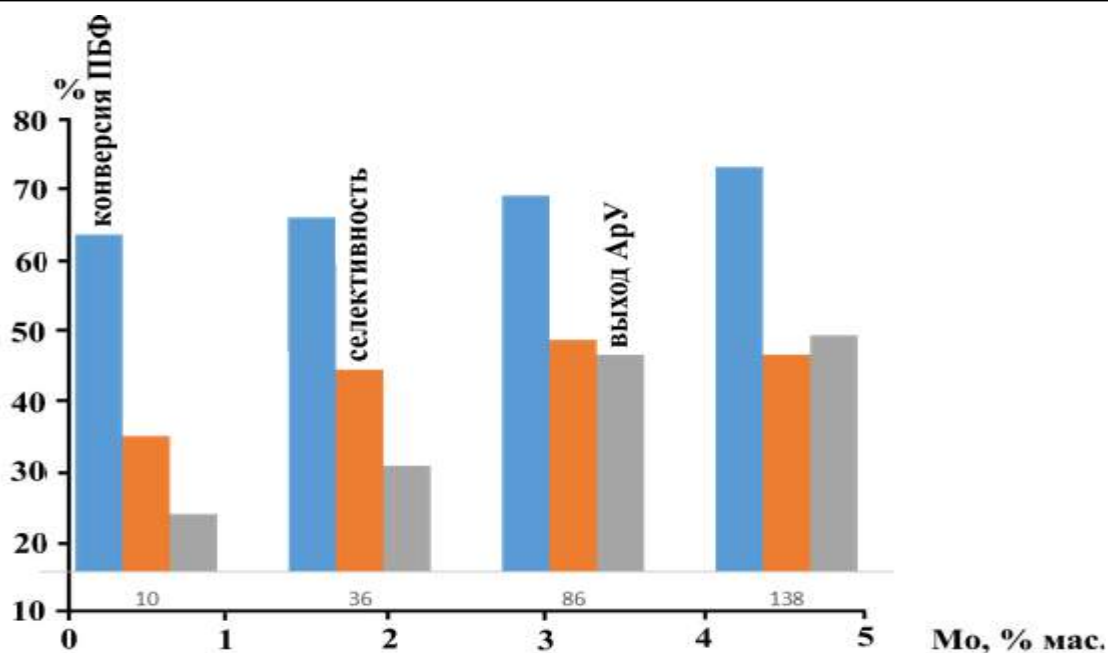
T, °C	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %						
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	C ₃ H ₆	ΣC ₄
550	39,8	12,4	4,5	3,1	31,6	2,6	6,0
575	52,8	17,1	8,0	2,1	17,5	2,2	3,0
600	57,7	17,8	8,1	2,4	11,0	2,1	0,9
625	57,5	22,6	9,7	2,1	3,8	1,4	0,4



7-расм.

5% Zn (нитрат)-ЮКЦ ва 550 с⁻¹ билан сингдиришида пропан-бутан фракцияси ароматланиш параметрларининг ҳароратга боғлиқлиги.

Мо концентрациясининг Н-ЮКЦ фаолиятига таъсири. Адабиёт маълумотларига кўра, молибден табиий газни ароматлашда самарали воситадир. Молибден ўз ичига олган цеолитнинг каталитик хусусиятларини батафсил ўрганиш учун 550 с⁻¹ ҳажмий тезликда ҳарорат ва молибден таркибига қараб пропан-бутан фракцияси конверсияси, селективлик ва Ару унумдорлигининг ўзгариши ҳақида маълумотлар олинган. Тажриба натижалари 5-7-жадвалларда ва 8-расмда келтирилган. Молибден концентрацияси ортиши билан конверсия кучаяди. Бироқ, ароматик углеводородларнинг унуми паст.



8-расм. Пропан-бутан фракцияси ароматланиш индексларининг Мо-ЮКЦ катализаторида 600°C ва 550 с⁻¹ Мо таркибига боғлиқлиги.

5-жадвал.

Пропан-бутан фракцияси ароматланиш жараёнининг Мо таркибига ва 550 с⁻¹ ҳароратда Мо-ЮКЦ катализаторига боғлиқлиги.

Мо, %	T, °C	Конверсия, %	Селективлик, %	АрУ нинг чиқиши, %	СН ₄ нинг чиқиши, %
1%	550	53,4	47,3	25,3	6,3
	575	60,5	45,0	27,2	7,0
	600	65,1	42,0	27,3	11,4
3%	575	64,1	50,9	32,6	8,9
	600	69,3	46,8	32,4	12,4
5%	575	67,6	49,0	33,1	13,0
	600	73,6	44,7	32,9	16,2

6-жадвал.

Пропан-бутан фракцияси ароматланиш реакцияси газ таркибининг Мо-ЮКЦ катализаторидаги 550 с⁻¹ ҳароратига ва Мо таркибига боғлиқлиги.

Мо, %	T, °C	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
		H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
1%	550	22,2	17,2	14,4	4,4	34,0	7,9
	575	23,9	17,9	13,9	5,0	31,4	7,8
	600	28,2	23,3	14,0	6,2	22,6	5,6

4%	575	22,9	20,7	15,0	5,1	28,8	7,3
	600	25,7	26,5	14,3	6,2	22,1	5,2
6 %	575	24,7	26,8	14,4	5,1	23,8	5,2
	600	25,4	32,2	13,8	6,0	18,4	4,2

Шундай қилиб, метан ароматизацияси реакцияларида молибдендан фойдаланишга қарамадан, пропан-бутан фракцияси трансформациясида ушбу промоутердан фойдаланиш тавсия этилмайди.

ХУЛОСА

Пропан-бутан фракцияси ароматизацияси параметрларининг 550 c^{-1} ҳажмий тезлигида ЦАСдаги ҳароратга боғлиқлиги ўрганилди. Нафталин ва унинг гомологлари унумининг 550 c^{-1} ҳароратга ЦАС га боғлиқлиги ўрганилди. Пропан-бутан фракцияси ароматланиш катализатори таркибининг промоторга боғлиқлиги, Zn (бромид)-ЮКЦ катализаторидаги хом ашёнинг ҳарорати ва ҳажмий тезлиги ўрганилди ва таҳлил қилинди. Натижалар таҳлили шуни кўрсатадики, Zn-юқори кремнийли цеолит катализаторига галогеннинг киритилиши катализаторларнинг фаоллиги ва уларнинг алоҳида маҳсулотларнинг шаклланишига нисбатан селективлиги ўзгаришига олиб келади. Ҳажмий тезликни ўзгартирганда, катализатордаги индивидуал, ароматик углеводородларнинг концентрацияси нисбати ўзгарди: ҳажмли тезликнинг ошиши, бензол концентрациясининг пасайиши, толуол ва ксилолларнинг кўпайиши кўзатилади, бу пастроқ деалкилланиш реакциясининг давомийлиги билан боғлиқ; Zn концентрациясининг 2% дан 5% гача ортиши билан нафталин ва унинг гомологлари унуми камаяди, бу кокс унум бўлишини камайтиради, чунки кўп ядроли АрУ фаол коксловчи моддалардир. Молибден концентрацияси ортиши билан конверсия кучаяди. Бироқ, ароматик углеводородларнинг унуми паст. Шундай қилиб, қалайнинг Zn-цеолит катализаторига киритилиши коксланишни 5 соатда 10%, 10 соатда 14% ва 20 соатда 18% га камайтиради. Ушбу натижалар қалайнинг энг фаол реакция марказларини блокировка қилишини ёки фаолиятини камайтиришини тасдиқлайди. Zn-цеолит катализаторига галлий ва қалайнинг киритилиши билан кокслаш қобилияти ҳам камаяди, бу катализаторнинг яхши ишлаш хусусиятларини ва маълум Zn-цеолит катализаторига нисбатан регенерациядан олдин узоқ вақт ишлашини кўрсатиши мумкин.

REFERENCES

1. Малолетнев А.С., Гюльмалиева М.А. Химия тверд. топлива, 2007, №4, с. 57-63.
2. Дуплякин В.К. Рос. хим. х. (Ж. Рос. хим. об-ва им. Д.И. Менделеева), 2007, т. 51, №4, с.11-22.
3. Арутюнов В.С., Лapidус А.Л. Введение в газохимию. М.: Изд-во РГУ нефти и газа им. И.М.Губкина, 2005, 108 с.
4. Bobomurodova, S.Y., Fayzullaev, N.I., Usmanova, K.A. Catalytic aromatization of oil satellite gases//International Journal of Advanced Science and Technology, 2020, 29(5), стр. 3031–3039.
5. Fayzullaev, N.I., Bobomurodova, S.Y., Avalboev, G.A. Catalytic change of C₁-C₄-alkanes//International Journal of Control and Automation, 2020, 13(2), стр. 827–835.
6. Mamadoliev, I.I., Fayzullaev, N.I., Khalikov, K.M. Synthesis of high silicon of zeolites and their sorption properties//International Journal of Control and Automation, 2020, 13(2), стр. 703–709.
7. Fayzullaev, N.I., Bobomurodova, S.Y., Xolmuminova, D.A. Physico-chemical and texture characteristics of Zn-Zr/VKTS catalyst//Journal of Critical Reviews, 2020, 7(7), стр. 917–920
8. Recent progress in methane dehydroaromatization: from laboratory curiosities to promising technology / S. Ma, X. Guo, L. Zhao, S. Scott, X. Bao // J. Energy Chem. – 2013. – V. 22. – № 1. –P. 1–20.
9. Spivey J.J., Hutchings G. Catalytic aromatization of methane // Chem. Soc. Rev. – 2014. – V. 43. – P. 792–803.
10. Direct conversion of natural gas to higher hydrocarbons: a review // S. Majhi, P. Mohanty, H. Wang, K.K. Pant // J. Energy Chem. – 2013. – V. 22. – P. 543–554.
11. Металлцеолитные катализаторы дегидроароматизации метана // Н.А. Мамонов, Е.В. Фадеева, Д.А. Григорьев, М.Н. Михайлов, Л.М. Кустов, С.А. Алхимов // Успехи химии. – 2013. – Т. 82. –№ 6. – С. 567–585.
12. Catalytic chemistry for Methane Dehydroaromatization (MDA) on a bifunctional Mo/HZSM5 catalyst in a packed bed / C. Karakaya, S.H. Morejudo, H. Zhu, R.J. Kee // Ind. Eng. Chem. Res. –2016. – V. 55. – P. 9895–9906.
13. Methane dehydroaromatization by Mo/HZSM5: Mono or bifunctional catalysis// N. Kosinov, F.J.A.G. Coumans, E.A. Uslamin, A.S.G. Wijpkema, B. Mezari, E.J.M. Hensen // ACS Catal. – 2017. – V. 7. – № 1. – P. 520–529.

14. Миначёв Х.М., Дергачёв А.А. Ароматизация низкомолекулярных парафинов на цеолитах семейства пентасила // Успехи химии, 1990. – Т. 59, вып. 9, С. 1522.
15. Lapidus A.L., Dergachev A.A. Proc. GKMK-Conference. Munich, Germany, 2004, p.193.
16. Caeiro G., Carvalho R.H., Wang X. e. a. J. Molec. Catal. A: Chemical, 2006, v. 255, p.133.
17. Фридман А.Л., Минигулов Р.М., Шевкунов С.Н. Новые технологические решения в области утилизации попутного нефтяного газа // Газохимия, 2010. – № 2. – С.34.
18. Лapidус А.Л., Дергачёв А.А., Костина В.А., Силакова А.А. //Нефтехимия, 2008. – Т. 48. – № 2. – С. 83.
19. Kazansky V.B. J. Catal., 2003, v. 216, p. 192.
20. Bobomurodova, S.Y., Fayzullaev, N.I., Usmanova, K.A. Catalytic aromatization of oil satellite gases//International Journal of Advanced Science and Technology, 2020, 29(5), стр. 3031–3039.

LOKOMOTIVLARNING TEXNIK HOLATINI BORT TIZIMI YORDAMIDA ANIQLASH

Abdulaziz Yusufov Maxamadali o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti

E-mail: abdulazizyusufovv@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8310-8225>

Jo'rayev Abbas Komilovich

“O'ztemiryo'Imashta'mir” UK katta ustasi

Vohidov Azizbek Pirimqulovich

“O'ztemiryo'Imashta'mir” UK teplovoz mashinisti

Raximnazarov Rustam Tashkulovich

Termiz lokomotiv deposi mashinist yordamchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy teplovozlarni texnik jihatdan diagnostika qilish tartibi keltirib o'tilgan. Zamonavaiy teplovoz tuzilishi va boshqarilishi tomonidan murakkab bo'lib, uning tizimi bo'lib, shu sababli uning muvaffaqiyatli ishlashi ekspluatatsiya jarayonidagi, ishchi holati va belgilangan resursni saqlab turish va tiklashga qaratilgan profilaktika va tiklash chora-tadbirlarining ma'lum yig'indisini amalga oshirish bilan bog'liq.

Kalit so'zlar: mikroprotsessor, texnik xizmat ko'rsatish, diagnostika, teplovoz, samaradorlik.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ЛОКОМОТИВОВ С ПОМОЩЬЮ БОРТОВОЙ СИСТЕМЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье описан порядок проведения технической диагностики современных тепловозов. Современный локомотив сложен по своему устройству и управлению, это система, поэтому его успешная работа связана с выполнением определенного комплекса профилактических и восстановительных мероприятий, направленных на поддержание и восстановление рабочего состояния и заданного ресурса.

Ключевые слова: микропроцессор, техническое обслуживание, диагностика, локомотив, эффективность.

DETERMINATION OF THE TECHNICAL CONDITION OF LOCOMOTIVES USING THE ON-BOARD SYSTEM

ABSTRACT

This article describes the procedure for conducting technical diagnostics of modern diesel locomotives. A modern locomotive is complex in its structure and control, it is a system, therefore its successful operation is associated with the implementation of a certain set of preventive and remedial measures aimed at maintaining and restoring the working condition and a given resource.

Keywords: microprocessor, maintenance, diagnostics, locomotive, efficiency.

KIRISH

Hozirgi paytda Rossiya va MDH mamlakatlari temir yo‘llarida lokomotivlarga rejali-oldini olishga qaratilgan texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlash tizimi qabul qilingan (1.1-rasm). Texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlash bu lokomotiv sozligi va ish qobiliyatini saqlab turish va tiklash uchun bajariladigan ishlar majmui tushuniladi.



1.1-rasm. Rejali-oldini olish tizimi bo‘yicha texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlash sxemasi

Texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlash texnik turlarining asosiy vazifasi ekspluatatsiya jarayonida paydo bo‘ladigan tabiiy yeyilishlarni bartaraf etish, ehtimolli bo‘lgan nosozliklarning oldini olish, hamda lokomotiv uzal va agregatlarining belgilangan muddatlar davomida normal ishlashini ta‘minlashdan iborat[1-6].

Rejali texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlashda majburiy ishlarning hajmlari va bajarilish tartibi, yaroqsizga chiqarish alomatlari va detallar va yig‘ish birliklarini

tiklashning yo‘l qo‘yiladigan uslublari belgilangan tartibda kelishilgan va tasdiqlangan amaldagi ekspluatatsiya va ta‘mirlash hujjatlari orqali tartibga solinadi. «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJning magistral teplovozlariga davriy texnik xizmat ko‘rsatish va ta‘mirlashning o‘rtacha me‘yorlari O‘zbekiston temir yo‘llari raisining 361-N buyrug‘iga asosan amalga oshiriladi. «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJda foydalanilayotgan teplovozlar uchun asosiy ma‘lumotlar 1.1-jadvalda keltirilgan [6-8].

1.1-jadval. Lokomotivlarning ta‘mirlashgacha bosib o‘tgan masofasi.

Lokomotivlar -ning seriyasi	Ta‘mirlashgacha bosib o‘tilgan masofasi					
	TXK- 2 soat	TXK- 3 soat	Kapital ta‘mir (ming.km.)			
			JT-1	JT-3	KT-1	KT-2
2TE10M / 2TE116 (yo‘lovchi)	24	17	30 ming.km	300 ming.km	600 ming.km	1200 ming.km
UzTE16M4 (to‘rt seksiyali yuk tashuvchi)	48	14kun	50 ming.km	300ming. km	600 ming.km	1200 ming.km
TEP70BS	96	-	50 ming.km	800 ming.km	1600 ming.km	-

«O‘zbekiston temir yo‘llari» AJ buyrug‘i (№361-N 12.04.2021) ga asosan kundalik texnik qarov (TXK-1) ni o‘tkazish, (lokomotivni topshirish va qabul qilish) 20-30 daqiqa davom etadi.

ILMIY-TADQIQOT METODLARI

Asosiy depoga biriktirilgan lokomotivlarning texnik qarovi (TXK-1, TXK-2, TXK-3, TXK-4 va quyidagi joriy JT-1) dasturini lokomotiv depo boshlig‘ining ta‘mirlash bo‘yicha muovini tasdiqlaydi. Bu dasturda qilinishi kerak bo‘lgan ishlarni depo o‘z ishchilarining kuchi bilan bajaradi.

Joriy ta‘mir (JT-1 va JT-3) ishlari maxsus ixtisoslashtirilgan «O‘zbekiston temir yo‘llari» AJning «O‘zbekiston», Qo‘qon lokomotiv depolarida bajariladi. Kapital ta‘mirlash (KT-1, KT-2) esa, «O‘ztemiryo‘lmashta‘mir» unitar korxonasida bajariladi.

Rejali-oldini olish tizimining ustuvor jihati lokomotivning turli uskunalari uchun ta‘mirlash operatsiyalarini birlashtirish imkoniyati bo‘lib, buning hisobiga

lokomotivning berilgan ekspluatatsiya davrida ta'mirlashda umumiy turish davomlilikini qisqartirishga erishiladi. Bu holda turli hajmdagi ta'mirlarni uzoq muddatli rejalashtirish va ularni bajarish uchun zarur ehtiyot qismlar va materiallarni yetkazib berish osonlik bilan amalga oshiriladi.

Mazkur tizimning kamchiligi shundan iboratki, rejali ta'mirlash yoki texnik xizmat ko'rsatish jarayonida ta'mirlanishi mo'ljallangan uskuna uning texnik holatidan qat'i nazar demontaj qilinadi. Normal ishlab turgan uskunaning ishiga aralashish esa ba'zi hollarda ta'mirlash jarayonidan so'ng hosil bo'lgan nosozliklar tufayli uning texnik holatini hatto yomonlashtirishi ham mumkin. Bularning barchasi rejadan tashqari ta'mirlashlar soni ortishi va ta'mirlashning rejali turlarida uzoq turib qolishlarga sabab bo'lib, shu tarzda ta'mirlashlarni rejalashtirishning samaradorligini keskin pasaytirib, rejali-oldini olish tizimida texnik xizmat ko'rsatishni uyushtirishning asosiy ustun jihatlaridan birini yo'qqa chiqaradi.

NATIJALAR

Ayrim lokomotiv depolari yoki lokomotiv guruhlar uchun ta'mirlash davriyligining tabaqalashtirilgan me'yorlari mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda (yo'l profili va plani, poezdlar og'iriligi va aylanish uchastkasida harakatlanish tezliklari, aylanish uchastkasi uzunligi, lokomotivlarning bir kunkadagi o'rtacha bosadigan yo'li va h.k.) «O'zbekiston temir yo'llari» AJ uchun o'rtacha me'yorlardan 20% dan katta bo'lmagan chetlashishlar belgilab qo'yiladi. Lokomotivlarning ta'mirlashda turib qolish vaqtining hisobi lokomotivlar mavjudligi, ular holati va ulardan foydalanish bo'yicha yo'riqnomalarga muvofiq amalga oshiriladi. «O'zbekiston temir yo'llari» AJ uchun lokomotiv depolari sharoitida TXK-3 texnik xizmat ko'rsatish va lokomotiv rejali ta'mirlanishining o'rtacha davom etish me'yorlari 1.2-jadvalda keltirilgan [1-3].

1.2 -Jadval. Lokomotivlarning ta'mirlash uchun sarflanadigan vaqt

Lokomotivlar seriyasi	Lokomotivlarning ta'mirlash uchun sarflanadigan vaqt					
	TXK- 2 soat	TXK- 3 soat	Kapital ta'mir (ming.km)			
			JT-1, soat	JT-3, kun	KT-1, kun	KT-2, kun
2TE10M	2	14	50	8	18	20
UzTE16M4 (to'rt seksiyali yuk tashuvchi)	5	28	70	16	26	28

TEP70BS	2	-	60	15	16	18

Lokomotiv depolari uchun lokomotivlarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash davomlilikining tabaqalashtirilgan me'yorlari Lokomotiv xo'jaligi departamenti bilan kelishgan holda «O'zbekiston temir yo'llari» AJ uchun 1.2-jadvalda keltirilgan o'rtacha me'yorlardan 30% dan ortiq chetlashmagan holda belgilanadi.

XULOSA

Zamonaviy teplovoz tuzilishi va boshqarilishi tomonidan murakkab bo'lib, uning tizimi bo'lib, shu sababli uning muvaffaqiyatli ishlashi ekspluatatsiya jarayonidagi, ishchi holati va belgilangan resursni saqlab turish va tiklashga qaratilgan profilaktika va tiklash chora-tadbirlarining ma'lum yig'indisini amalga oshirish bilan bog'liqligini aks ettiradi va ta'mirlashning rejali-oldini olish tizimidan foydalanilish lozim.

REFERENCES

10. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Кодиров, Н. С., Жамилов, Ш. Ф. У., Эркинов, Б. Х. У., Абдулатипов, У. И. У., & Сейдаметов, С. Р. (2022). ОЦЕНКА ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОРНОЙ УСТАНОВКИ (ДГУ) ТЕПЛОВОЗОВ С ПОМОЩЬЮ АППАРАТНО-ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА «БОРТ». *Universum: технические науки*, (4-5 (97)), 41-46.
11. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Кодиров, Н. С., Жамилов, Ш. Ф. У., Абдурасулов, Ш. Х., Абдулатипов, У. И. У., & Сейдаметов, С. Р. (2022). ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОСТАТОЧНОГО РЕСУРСА ГЛАВНОЙ РАМЫ И ПРОДЛЕНИЕ СРОКОВ СЛУЖБЫ МАНЕВРОВЫХ ЛОКОМОТИВОВ НА АО «УТЙ». *Universum: технические науки*, (4-5 (97)), 47-54.
12. Abdulaziz Yusufov | Sabir Azimov | Shukhrat Jamilov "Determination of Residential Service of Locomotives in the Locomotive Park of JSC "Uzbekistan Railways"" Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456- 6470, Volume-6 | Issue-3, April 2022, pp.413-417, URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd49552.pdf.
13. Абдулазиз Юсуфов Махамадали ўғли, Қодиров Нозим Солиевич, Жамилов Шухрат Фармон ўғли, Келдибеков Зокир Оллабердиевич. (2022). “Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти локомотив паркини техник ҳолатини таҳлили. “Yosh Tadqiqotchi” Jurnalı, 1(1), 198–205. doi.org/10.5281/zenodo.6298747.

-
14. Хамидов О.Р, Юсуфов А.М, Кудратов Ш.И, Абдурасулов А.М, Азимов С.М. (2022). ОЦЕНКА СРЕДНИХ НАПРЯЖЕНИЙ ЦИКЛА В НЕСУЩИХ РАМАХ ТЕПЛОВЗОВ НА ОСНОВЕ, КОНЕЧНО-ЭЛЕМЕНТНОГО, РАСЧЕТА ОТ СТАТИЧЕСКИХ НАГРУЗОК. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720495>
15. Хамидов О.Р, Юсуфов А.М, Кудратов Ш.ИЗ Абдурасулов А.М, Жамилов Ш.М. (2022). ОБСЛЕДОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ МАНЕВРОВОГО ТЕПЛОВОЗА СЕРИИ ТЭМ2. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720581>
16. J. Mallikat. Der Eisenbahningenieur, Модернизация тепловззов в Германии. // Железные дороги мира 1996 №8 стр.6-9.
17. V. Spiryagin, Improvement of dynamic interaction between the locomotive and railwaytrack, PhD Thesis, East Ukrainian National University, Lugansk, Ukraine, 2004.

ТРАНСПОРТ ТИЗИМИ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТЕМИР ЙЎЛ ТРАНСПОРТИ МИСОЛИДА)

Раматов Ж.С.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори
+99899 848 45 95

Баратов Р.Ў.

Ташкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти

Кушаков Файзулла Абдуллаевич.

Ташкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчи

Валиев Л.А.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси таянч докторанти

Хасанов М.Н.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола ахборот-таҳлилий ҳамда илмий ёндошув характериға эға бўлиб, Ўзбекистоннинг темир йўл қурилишининг мустақиллик йилларидаги ривожланиш эволюцияси, шунингдек мамлакатни ташиқи ва ички транспорт сиёсатидаги ўзига хос прагматизм ҳамда истиқболда амалға оширилиши кўзда тутилаётган лойиҳаларнинг сиёсий, ижтимоий аҳамияти чуқур таҳлил этилган.

Калит сўз: *Транспорт коммуникацияси, темир йўл қурилиши, ташиқи сиёсат тамойиллари, транс-афғон, транзит, транспорт сиёсати.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья представляет собой информационно-аналитический и научный подход, анализирующий эволюцию развития железнодорожного строительства в Узбекистане за годы независимости, а также конкретный прагматизм внешней и внутренней транспортной политики страны и политическую и социальную значимость будущих проектов.

Ключевые слова: транспортное сообщение, железнодорожное строительство, принципы внешней политики, трансафганский транзит, транспортная политика.

ABSTRACT

This article is an information-analytical and scientific approach that analyzes the evolution of the development of railway construction in Uzbekistan over the years of independence, as well as the specific pragmatism of the country's foreign and domestic transport policy and the political and social significance of future projects.

Keywords: transport communication, railway construction, principles of foreign policy, trans-Afghan transit, transport policy.

КИРИШ

Транспорт коммуникацияси барча даврларда ҳар қандай мамлакат тараққиётида муҳим аҳамият касб этиши мазкур соҳага оид илмий тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди. Транспорт тизимлари ичида темир йўл транспорти қулайлик, хавфсизлик ва барқарорлик тамойиллари асосида фаолият олиб бориши билан кенг жамоатчилик томонидан юксак эътирофга сазовор бўлган. Шу боис темир йўл транспортдан аҳоли, давлатлар қолаверса, тадбиркорлар қатлами кенг фойдаланади. Ўзбекистон темир йўл транспорти ҳақида гап кетганда бугунги кунда мамлакат иқтисодиётининг қон томирлари дея эътироф этилаётган соҳада кенг кўламда ислохотлар амалга оширилаётганини алоҳида таъкидлаш ўринли деб биламиз. Ўзбекистоннинг темир йўл қурилиши истиқболлари билан бир қаторда Марказий осийё ҳамда Евроосийё минтақалари ўртасидаги транзит йўлакларни барпо этиш, транспорт соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар мақоланинг асосий объектини ташкил этади. Албатта, мақолани тайёрлашда Ўзбекистоннинг Биринчи раҳбарининг асарлари, маърузалари ҳамда соҳага оид фикрларидан кенг фойдаланилди. Шу билан бирга тарихчи, сиёсатшунос ва файласуф олимларнинг асарлари ҳамда интернет маълумотлардан фойдаланилди.

МЕТОД

Илмий тадқиқот ишини ёритишда умумий ўзаро алоқадорлик, тарихийлик тамойиллари, қиёсий таҳлил, структурали-функционал ёндашув ва умумлаштириш каби усуллардан фойдаланилган.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Ўрта Осиёга саноат инқилоби анча кеч кириб келган бўлсада, транспорт коммуникация тизимлари ривож тарихи анча узоқ даврларга бориб тақалади.

Жумладан, Ўзбекистон замини азалдан савдо, иқтисодий, маданий алоқалар ва Буюк ипак йўли бўйлаб шаклланган турли цивилизацияларни туташтириб турувчи марказ бўлиб келган.[7. 2018. –Б.16] Шўролар даврида Марказий Осиё республикалари транспорт йўлаклари чегаралараро қориштирилган ҳолда ташкил этилганлиги мустақил республикалар ташкил топгач юк ва йўловчи ташиш соҳасида анча қийинчиликларни юзага келишига сабаб бўлди.

XX асрнинг саксонинчи йиллари охирида республикаимизда барча соҳаларда бўлгани каби темир йўл тизими ҳам инқирозга юз тутта бошлаган эди. Темир йўл соҳасига узок йиллик эътиборсизлик оқибатида кўпдан-кўп муаммолар тўпланиб қолган эди.[12. 2016. 124-бет] Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов собиқ иттифок давридаёқ маҳаллий кишилар орасида айрим соҳалар учун мутахассисларнинг етишмаслигига алоҳида тўхталиб, 1989 йилда жумладан шундай деган эди: “Нима учун маҳаллий миллатга мансуб кишилар ўртасида муҳандис-техник ходимлар йўқ? Мен бу савол ҳаққоний савол, деб ҳисоблайман. Бу муаммо устида ҳаммамиз бош қотиришимиз керак. Мен бошқа мисоллар келтириб ўтирмайман, лекин шунинг ўзи ҳам барчамизни хушёр торттириши зарур. Биз ёш кадрларни тарбиялаш, уларга илғор меҳнат ва тафаккур усулларини сингдириш учун нима қилмоқдамиз? Тан олиш керакки, деярли ҳеч иш қилаётганимиз йўқ”.[5. 2011. 27-бет]

Шошилинич тарзда мамлакат темир йўл транспорт тизимининг моддий-техник таъмирлаш базасини, локомотив ва вагон саройини сақлаб қолиш, ягона миллий темир йўл тизимини барпо этиш юзасидан тегишли ҳукукий-ташкилий чоралар белгиланди. Бошқа республикалар ҳудудида турган вагон ёки тепловозларни кўлдан чиқармай, қайтариб олиб келиш, мамлакат иқдисодиётининг етакчи тизими ҳисобланган темир йўл тармоғи жиловини маҳкам ушлаб туриш кўп нарсани ҳал қиларди.

1994 йил 7 ноябрда халқ хўжалиги ва аҳолининг темир йўл транспортида юк ва йўловчиларни ташиш эҳтиёжларини тўла қондириш ҳамда темир йўлнинг барқарор ва хавф-хатарсиз ишлашини таъминлаш мақсадида темир йўл транспорти тизимининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган темир йўл корхоналари ва темир йўл бўлимлари, саноат, қурилиш, савдо ва таъминот корхоналари, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари, бошқа ташкилотлари, корхоналари ва муассасалари негизида «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акционерлик темир йўл компанияси ташкил этилди ҳамда 2016 йил 24 апрелдан

“Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти деб ўзгартирилди.[10. 2018. 20-бет]

Ўзбекистон томони мустақиллик йилларида транспорт коммуникация соҳасида олиб борган кенг қамровли ислохотлари бир қатор янги лойиҳаларни амалга оширилишига туртки бўлди. Бунинг натижаси ўлароқ қисқа вақт ичида Ўзбекистонда ички темир йўл умумий узунлиги 7100 километрдан ошди. Бу эса ўз навбатида мамлакат ички туризми ҳамда ички юк ва йўловчи ташишда қулайлик яратди.

Ўзбекистон ҳудудий жиҳатдан денгиз йўлларига туташ бўлмаганлиги мамлакатда сув транспорти хизматларидан кенг фойдаланиш имкониятини чеклайди. Бу эса мамлакатда қуруқлик транспорт тизимини тараққий эттиришни тақозо этади. Темир йўл тизими эса қуруқликдаги транспорт коммуникация тизимлари ичида қулайлиги ва арзон юк ташиш имкониятлари билан ажралиб туради. Замонавий темир йўллар транспорт хизматлари бозорининг талабларига мос бўлиш учун ҳаракат қилади ва автомобил, дарё ҳамда ҳаво транспорт турлари билан рақобатга киришади.

Темир йўл транспорти тизимидаги бундай кенг бунёдкорлик ишлари ортида мамлакатда транспорт коммуникация тизимини янада ривожлантиришга қаратилган прагматик сиёсат юритилаётгани[3. 2020.] ва юксак стратегик мақсадлар ўзида жамлаган эзгу мақсадлар ётганлигини кўриш мумкин.

2017 йилга қадар ички темир йўл линияларини барпо этиш ишлари амалга оширилган бўлса, эндиги мақсад халқаро сув ҳавзаларига чиқиш масаласини ҳал этишдек улкан мақсадни илгари сура бошлади.

2015 йилдан буён “Бир макон - бир йўл” расмий ҳужжатида биноан, “Ипак йўли иқтисодий макон” қурилиши устида ғарбий Хитойдан Марказий Осиё ва Жанубий Осиё мамлакатларидан Европага ўтадиган автомобил ва темир йўл қурилиши назарда тутилган эди. Шунинг таъкидлаш керакки, Хитойнинг ўзи билан бир қаторда, Ўзбекистон ушбу ташаббусида эслатиб ўтилган ягона мамлакат бўлди[6. 2016. 200-бет]. Бундан ташқари, “Бир макон - бир йўл” ташаббусида Ўзбекистонга тегишли лойиҳа Хитой Президенти Си Цзинпин томонидан 2017 йил май ойида таклиф қилинган “Хитой-Қирғизистон-Ўзбекистон” халқаро транзит йўлагини барпо этиш режасида расмий Хитой Ўзбекистонни ушбу лойиҳада асосий фигура сифатида қабул қилганига қуйидаги омилларни келтириб ўтиш мумкин.[12]

Биринчидан, географик ва ресурсларнинг афзаллиги. Жуғрофий жойлашуви туфайли Ўзбекистон “Бир макон - бир йўл” ташаббусининг ажралмас қисмига айланди.

Иккинчидан, Ўзбекистонни “Шарқни ва Ғарб билан боғлайдиган воситачи” сифатида кўрилатган бир давр бўлди.

Учинчидан, Марказий Осиё суверен давлатлари орасида яқин кўшничilik дипломатиясини амалга оширишда жонбозлик кўрсатаётган мамлакат эканлиги.

Тўртинчидан, Ўзбекистон Осиёнинг марказий минтақасида жойлашганлиги, қадимги замонлардан ҳозирги кунгача кучли таъсирга эга бўлиб келган. Бундан ташқари, Ўзбекистон дунёнинг жуда бой табиий ресурсларига ва энергиясига эга давлат ҳисобланади [8. 2014. 477-бет]. Энг асосий масала кейинги йилларда яқин кўшничilik, очиқлик, прагматиклик ва амалийлик – Ўзбекистоннинг ташқи сиёсатининг энг муҳим тамойиллари сифатида қаралмоқда. Шу ўринда Ўзбекистон Президенти: “Биз транспорт коммуникацияларини ривожлантириш ҳамда давлатларимиз ва бутун минтақамизнинг улкан транзит салоҳиятини самарали ишга солишга қаратилган ўзаро манфаатли ҳамкорликни кенгайтирмоқдамиз” [1. 2018. 380-бет] -деган ташаббусларни илгари сурмоқда.

2022 йил 15-16 сентябрь кунлари Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган ШХТ нинг навбатдаги 22-саммити Ўзбекистон темир йўл соҳаси учун ажаиб келишувларга эришилгани билан ажралиб туради. Қарийб 20 йилдан бери муҳокамада бўлган лойиҳа ШХТ Самарқанд саммити доирасида 2022 йил 14 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Транспорт вазирлиги, Қирғизистон транспорт ва коммуникациялар вазирлиги, Хитой Тараққиёт ва ислохотлар давлат қўмитаси ўртасида «Ўзбекистон — Қирғизистон — Хитой» темир йўли қурилиши (Қирғизистон ҳудудида) лойиҳаси бўйича ҳамкорлик тўғрисида уч томонлама битим имзоланди. Ушбу лойиҳани амалга оширилиши ўз ўрнида Марказий Осиё ва Евроосиё минтақаларида транзит юк айланмалари ҳажмини бир неча баробарга ошириш билан бир қаторда харажатларни кескин камайишига ҳам хизмат қилади. Эндиги муҳим вазифа шундай улкан лойиҳаларни амалга оширилишида юксак касбий салоҳиятга эга бўлган соҳа вакиллари тайёрлаш тизимида ҳам кенг қамровли ислохотлар олиб боришни тақозо этади. Республика транспорт соҳаси учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш, тизимни илғор хорижий тажриба ва халқаро стандартлар асосида тубдан такомиллаштириш, таълим жараёнига ўқитишнинг инновацион услублари ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш ҳамда соҳанинг

илмий салоҳиятини янада ошириш мақсадида 2020 йилнинг 4 май куни мамлакатимиз Президентининг «Транспорт соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарорига кўра, Тошкент темир йўл муҳандислари институти, Тошкент автомобиль йўлларини лойиҳалаш, қуриш ва эксплуатацияси институти ҳамда Тошкент давлат техника университетининг авиакосмик технологиялари факультети асосида Тошкент давлат транспорт университети ташкил этилди.[3. 2020 йил 4 май] Бундан асосий мақсад мамлакат транспорт коммуникация сиёсатидаги устувор вазифаларни чуқур англаган креатив фикрлайдиган мутахассис кадрлар тайёрлаш кўзда тутилган. Янгиланаётган Ўзбекистон кейинги йилларда бошқа секторлар билан бир қаторда таълим соҳасида ҳам комплекс ривожлантириш бўйича салмоқли ишларни амалга оширмоқда.

ХУЛОСА

Ўзбекистон янгидан-янги транспорт коммуникация истиқболларини амалга ошириш йўлида собитқадам мамлакат сифатида кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилмоқда. 2021 йил 29 декабрда Ўзбекистон Президентининг парламентга Мурожаатида: “Ҳозирги кунда Марказий Осиёни Ҳинд океани билан боғлайдиган Транс-афғон транспорт йўлагини барпо этиш борасида дастлабки амалий қадамларни ташладик. Бу лойиҳанинг рўёбга чиқарилиши бутун минтақамизда барқарорлик ва иқтисодий ўсишни таъминлашга бекиёс хизмат қилади” -деб мамлакат темир йўл тармоғида янги йўналишларни очиш йўлида бор имкониятларни сафарбар этишга чақирди. Зеро, эзгу мақсад йўлида режалаштирилаётган улкан бунёдкорлик ишлари нафақат Ўзбекистон манфаатларига хизмат қилади. Шу билан бир қаторда мазкур лойиҳани муваффақиятли амалга оширилиши Афғонистон ва Покистон давлатлари учун ҳам манфаатли ҳисобланиши билан характерланади.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. -Т.: “Ўзбекистон”. 2018. 2-том
2. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. - Т.: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Транспорт соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори. 2020 йил, 4 май.

4. Раматов, Ж. С., & Баратов, Р. У. (2018). НОВЫЙ ПОДХОД ПОДГОТОВКИ КАДРОВ С ВЫСШИМ ОБРАЗОВАНИЕМ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПЕРСПЕКТИВА И ИННОВАЦИИ. Theoretical & Applied Science, (4), 89-91.
5. Baratov, R. U., & Nazarova, R. (2022). YOSHLAR HAYOTIY STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHDA TA' LIMNING O' RNI. Academic research in educational sciences, 3(TSTU Conference 1), 830-833.
6. Алиев Т. М. и др. Экономический пояс Евразийской интеграции: доклад о путях реализации проекта сопряжения интеграции Евразийского экономического союза и Экономического пояса «Шелкового пути»// под ред. Кадочникова П. А., Саламатова В. Ю. - М.: ИТИ, 2016. -200 с.
7. Раматов Ж.С., Назаров Қ.Н., Маткаримова Ж.Д., Баратов Р.Ў., Назарова Н.Ж. Темир йўл соҳасида етук кадрларни тайёрлаш (тажриба, муаммо, ечим). Монография. -Т.: 2018. 20-бет.
8. Хансен В. Великий Шелковый путь. Портовые маршруты через Среднюю Азию. Китай-Согдиана-Персия - Левант" // Центрполиграф. - М. 2014. - 477 с.
9. Содиков Х., Жўраев Н. Ўзбекистон тарихи. Тошкент.: "Шарқ", 2011 йил, 321-бет.
10. Раматов Ж.С., Баратов Р.Ў. Темир йўл транспорти ходимлари учун эслатма. Рисола. -Т.: 2018.
11. Жўрабоев Н.Ю. Ўзбекистон транспорт-йўл тизимидаги ислохотлар. //ТАЙИ Хабарномаси. 2016. 2-3 сон, 124-бет.
12. Ўзбекистонда халқаро туризм ва темир йўл инфратузилмасининг истиқболлари. Халқаро форум. Жиззах. 2018 йил, 29-30 август.
13. Ўзбекистон темир йўл транспорт тизимида баркамол шахс ва малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш стратегияси илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами - Тошкент: "Premier print" 2018. 305 б.
14. Ж. С. Раматов, М. Ҳасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2 (7), 78-82.
15. J. S. Ramatov, M. Hasanov MAFKURAVIY AXLOQ TARBIYASINING ANAMIYATI // Pedagogik fanlar boyicha akademik tadqiqotlar. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mafkuraviy-ta-didlarni-oldini-olishda-ahlo-iy-tarbiyaning-a-amiyati> (kirish sanasi: 04.10.2022).
16. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ЖАМИЯТИМИЗ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. Academic research in educational sciences, 3 (6), 973-979.

TEMIR YO‘L TORTUV HARAKAT TARKIBI ISSIQLIK KUCH QURILMALARINI AVTOMATIK BOSHQARISH VA DIAGNOSTIKA TIZIMI

Abdulaziz Yusufov Maxamadali o‘g‘li

Toshkent davlat transport universiteti tayanch doktoranti

E-mail:abdulazizyusufovv@bk.ru

[https://orcid.org/ 0000-0001-8310-8225](https://orcid.org/0000-0001-8310-8225)

Jo‘rayev Abbas Komilovich

“O‘ztemiryo‘lmashta‘mir” UK katta ustasi

Vohidov Azizbek Pirimqulovich

“O‘ztemiryo‘lmashta‘mir” UK teplovoz mashinisti

Raximnazarov Rustam Tashkulovich

Termiz lokomotiv deposi mashinist yordamchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy teplovozlarni texnik jihatdan diagnostika qilish tartibi keltirib o‘tilgan. Teplovozlarning ekspluatatsiyadagi ishonchliligini, resursini va texnik-iqtisodiy ko‘rsatkichlarini oshirish, lokomotiv xo‘jaligi samaradorligini oshirish va temir yo‘llar ekspluatatsiya sarf-xarajatlarini kamaytirishning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Bu muammoni lokomotivni ta‘mirlash hajmini rejalashtirishda ularning haqiqiy texnik holatini hisobga olishga asoslangan lokomotivlarga zamonaviy texnik xizmat ko‘rsatish tizimlarini tatbiq etmay turib hal qilib bo‘lmaydi.

Kalit so‘zlar: mikroprotsessor, texnik xizmat ko‘rsatish, diagnostika, teplovoz, samaradorlik.

СИСТЕМА АВТОМАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ И ДИАГНОСТИКИ ТЕПЛОЭЛЕКТРОУСТАНОВОК ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТЯГОВОГО ПОДВИЖНОГО СОСТАВА

АННОТАЦИЯ

В данной статье описан порядок проведения технической диагностики современных тепловозов. Одним из основных направлений считается повышение эксплуатационной надежности, ресурса и технико-экономических показателей локомотивов, повышение эффективности локомотивного хозяйства и снижение эксплуатационных расходов железных дорог. Эта проблема не может быть решена без внедрения современных систем

технического обслуживания локомотивов, основанных на учете их фактического технического состояния при планировании объемов ремонтов локомотивов.

Ключевые слова: *микроспроцессор, техническое обслуживание, диагностика, локомотив, эффективность.*

AUTOMATIC CONTROL AND DIAGNOSTICS SYSTEM FOR THERMAL POWER PLANTS OF RAILWAY TRACTION ROLLING STOCK

ABSTRACT

This article describes the procedure for conducting technical diagnostics of modern diesel locomotives. One of the main directions is considered to be increasing the operational reliability, resource and technical and economic indicators of locomotives, increasing the efficiency of the locomotive economy and reducing the operating costs of railways. This problem cannot be solved without the introduction of modern locomotive maintenance systems based on taking into account their actual technical condition when planning the volume of locomotive repairs.

Keywords: *microprocessor, maintenance, diagnostics, locomotive, efficiency.*

KIRISH

So'nggi yillar davomida mamlakatimizda «O'zbekiston temir yo'llari» AJ rahbariyati tomonidan lokomotivlarga texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash texnologik jarayonida diagnostika vositalarini tatbiq etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bunda asosiy kuch va moddiy resurslar lokomotiv depolarining ta'mirlash sexlarida joylashtiriladigan statsionar diagnostika vositalarini ishlab chiqish va tatbiq etishga qaratilmoqda. Biroq diagnostika ishlarini tayyorlash va o'tkazishga ancha ko'p vaqt sarflanishi sababli lokomotivlarga texnik xizmat ko'rsatish va ularni ta'mirlash sarf-xarajatlarining kutilgan darajada kamaytirilishiga hamisha ham erishilmaydi. Bunday sharoitlarda lokomotivning joriy texnik holatini ishonchli baholash uchun talab etilgan muntazam davriy diagnostika ko'rigini amalga oshirishning imkoni yo'q[1-3].

Lokomotivning bevosita ekspluatatsiya vaqtida uning uskunalarining asosiy parametrlari qiymatlarini uzluksiz nazorat qiladigan bort diagnostika vositalari bilan birga qo'llanganida, statsionar diagnostika vositalarini qo'llash samaradorligini keskin oshirish mumkin bo'ladi.

ILMIY-TADQIQOT METODLARI

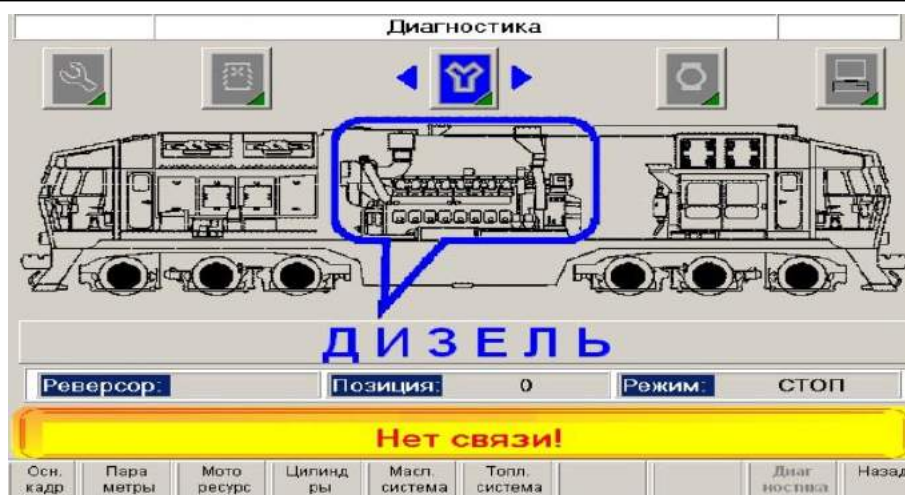
Lokomotiv uskunolari texnik holatiga integral baho berish bort diagnostikasi vositalari yordamida amalga oshiriladi. Yaqin oradagi rejali ta'mirlash yoki texnik xizmat ko'rsatish jarayonida chetlashishlar aniqlangan hollarda tegishli uskunalar statsionar diagnostika vositalarini qo'llagan holda batafsil diagnostikadan o'tkazilib, uning jarayonida ishdan chiqish avval tuzatilib, keyinchalik u butkul bartaraf etiladi.

Vaziyat avtomat tarzda boshqariladigan bort mikroprotsessor tizimlari (МП САУ) bilan jihozlangan yangi avlod lokomotivlari (2ТЭ116У, ТЭП70БС, ТЭП70У) tatbiq etilishi bilan o'zgara boshlab, bu tizimlar, kuch moslamasini boshqarish bilan birga, lokomotiv uskunolari holatining ko'p sonli parametrlarini uzluksiz nazorat qilib turadilar. Bu kabi sharoitlarda МП САУ dan olingan ma'lumotlardan foydalangan holda lokomotiv texnik holatini baholash uslublarini ishlab chiqish vazifasi alohida ahamiyat kasb etib, chunki bu kabi uslublar yo'qligi ana shu axborotni lokomotivga texnik xizmat ko'rsatish jarayonida qo'llash imkoniyatini yo'qqa chiqarib, МП САУ tizimlarini ishlab chiqish va tayyorlashga qo'shilgan mablag'lar samaradorligini tushirib yuboradi.

Lokomotivlarning yangi avlodini yaratish bo'yicha olib borilayotgan ishlar doirasida teplovozlarni mikroprotsessor boshqarish, rostlash va diagnostika qilishning tortuvni o'qma-o'q moslashtiradigan (МСУ-ТП) va moslashtirmaydigan (МСУ-Т) ikki xil ko'rinishdagi mikroprotsessor tizimini (МСУ) ishlab chiqdi. МСУ-Т (ТП) tizimi teplovozlar elektr uzatmalarini boshqarish va rostlash микропроцессорли tizimlari qatorining tomonidan ishlab chiqilgan [3-6] yangi avlod mikroprotsessorli tizimlaridan hisoblanadi (MSKU-1, ASUB «Lokomotiv», USTA).

NATIJALAR

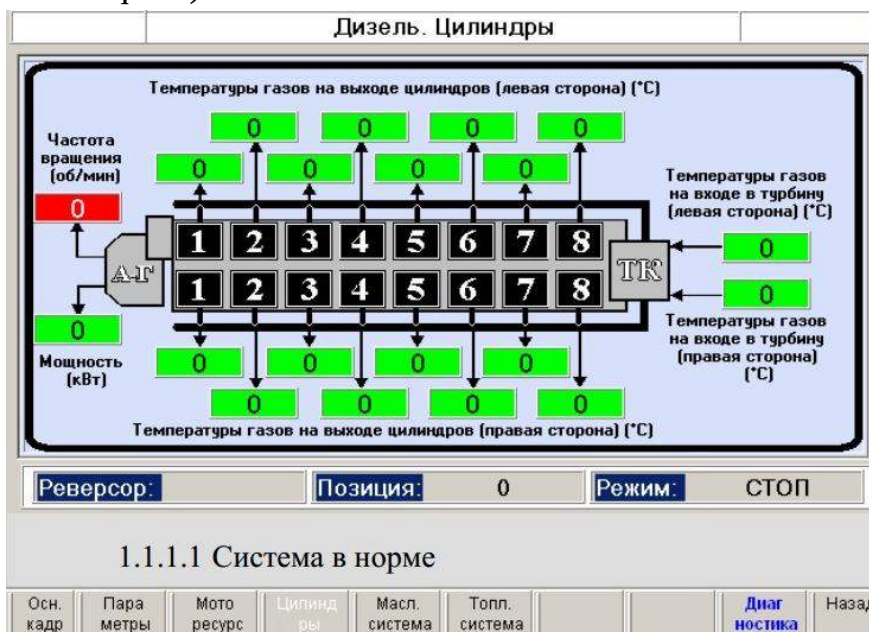
Tizim xususiyatlaridan biri asosiy teplovoz uskunalarini diagnostika qilish bort kichik tizimi mavjudligida bo'lib, u peregondan o'tishda lokomotiv brigadasi mehnatini yengillashtirish, ekspluatatsiya jarayonida yuzaga keladigan nosozliklarni izlash va bartaraf etishga vaqtni qisqartirishga qaratilgan. Tizim teplovoz asosiy tizimlarining 140 diskret, 113 analogli (ulardan 17 tasi bosim, 34 ta harorat parametrlari), 8 chastota signallarini nazorat qilib turadi. Tizimda boshqarish va diagnostika tizimlari orasida funksiyalar aniq ajratib qo'yilgan emas.



1.1.-rasm. Dvigatelning texnik xolatini nazorat qilish displeyi

Aksariyat signallar ham boshqaruv funksiyalari, ham uskunalar diagnostikasi maqsadlarida qo'llanadi. Teplovoz tizimlari texnik holatini diagnostika qilish avtomat tarzda, mashinist aralashuviziz amalga oshiriladi 1.1-rasm. Tizimning o'zi u yoki bu uskuna ish rejimini aniqlab, tegishli holatlarda diagnostika qilishning biron-bir algoritmlarini ishlatib yuboradi.

Favqulodda vaziyat yuzaga kelganida displey moduli ekraniga avariya (xavotir, xavf) xabari chiqariladi [6-8]. 1.2.-rasmda dvigatelning silindrlarini texnik xolatini nazorat qilish displeyidagi ko'rinishi. Displey modulining xavotirli xabardar darchasiga chiqariladigan matn satridan iborat bo'lgan xavotirli xabarni mashinist pultidagi ana shunday tugmacha yordamida kvitirlash zarur (xabarning qabul qilib olinganligi faktini tasdiqlash) talab etiladi.



1.2-rasm. Dvigatelning silindrlarini texnik xolatini nazorat qilish displeyi

XULOSA

Ushbu maqolada zamonaviy teplovozlarni texnik jihatdan diagnostika qilish tartibi ko'rib chiqildi. Mashinist yoki ta'mirlash ustasi talabiga binoan displeyda tizim orqali nazorat qilinadigan barcha parametrlar ko'rib chiqilishi mumkin. Ular barchaga tanish asboblari (manometrlar, termometrlar va shu kabi boshqa) orqali tizimlarning soddalashtirilgan tuzilma sxemalarida grafik ko'rinishida aks ettiriladi.

REFERENCES

18. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Кодиров, Н. С., Жамилов, Ш. Ф. У., Эркинов, Б. Х. У., Абдулатипов, У. И. У., & Сейдаметов, С. Р. (2022). ОЦЕНКА ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ДИЗЕЛЬ-ГЕНЕРАТОРНОЙ УСТАНОВКИ (ДГУ) ТЕПЛОВЗОВ С ПОМОЩЬЮ АППАРАТНО-ПРОГРАММНОГО КОМПЛЕКСА «БОРТ». *Universum: технические науки*, (4-5 (97)), 41-46.
19. Хамидов, О. Р., Юсуфов, А. М. У., Кодиров, Н. С., Жамилов, Ш. Ф. У., Абдурасулов, Ш. Х., Абдулатипов, У. И. У., & Сейдаметов, С. Р. (2022). ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОСТАТОЧНОГО РЕСУРСА ГЛАВНОЙ РАМЫ И ПРОДЛЕНИЕ СРОКОВ СЛУЖБЫ МАНЕВРОВЫХ ЛОКОМОТИВОВ НА АО «УТЙ». *Universum: технические науки*, (4-5 (97)), 47-54.
20. Abdulaziz Yusufov | Sabir Azimov | Shukhrat Jamilov "Determination of Residential Service of Locomotives in the Locomotive Park of JSC "Uzbekistan Railways"" Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456- 6470, Volume-6 | Issue-3, April 2022, pp.413-417, URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd49552.pdf.
21. Абдулазиз Юсуфов Махамадали ўғли, Қодиров Нозим Солиевич, Жамилов Шухрат Фармон ўғли, Келдибеков Зокир Оллабердиевич. (2022). “Ўзбекистон темир йўллари” акциядорлик жамияти локомотив паркини техник ҳолатини таҳлили. “Yosh Tadqiqotchi” Jurnal, 1(1), 198–205. doi.org/10.5281/zenodo.6298747.
22. Хамидов О.Р, Юсуфов А.М, Кудратов Ш.И, Абдурасулов А.М, Азимов С.М. (2022). ОЦЕНКА СРЕДНИХ НАПРЯЖЕНИЙ ЦИКЛА В НЕСУЩИХ РАМАХ ТЕПЛОВЗОВ НА ОСНОВЕ, КОНЕЧНО-ЭЛЕМЕНТНОГО, РАСЧЕТА ОТ СТАТИЧЕСКИХ НАГРУЗОК. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720495>
23. Хамидов О.Р, Юсуфов А.М, Кудратов Ш.И, Абдурасулов А.М, Жамилов Ш.М. (2022). ОБСЛЕДОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ

МАНЕВРОВОГО

ТЕПЛОВОЗА

СЕРИИ

ТЭМ2. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6720581>

24. J. Mallikat. Der Eisenbahningenieur, Модернизация тепловозов в Германии.
// Железные дороги мира 1996 №8 стр.6-9.

25. V. Spiriyagin, Improvement of dynamic interaction between the locomotive and railwaytrack, PhD Thesis, East Ukrainian National University, Lugansk, Ukraine, 2004.

THE CONCEPT AND PRINCIPLES OF "MEDIATION"

Begmatova Sevara Mustafaevna

Base doctoral student of the Supreme School of Judges under
the Supreme Judicial Council of the Republic of Uzbekistan
liebevoll_170490@mail.ru

ABSTRACT

In this article, the concept of "mediation", its legal nature, the principles of mediation, their types are analyzed on the example of national and foreign experience. Also, the opinions of experts in the field about the feasibility of strengthening the principles of mediation in legislation are analyzed.

Keywords: concept of "mediation", principles of mediation, discretion, independence, impartiality, equal rights, confidentiality, mutual cooperation.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются понятие «медиация», ее правовая природа, принципы медиации, их виды на примере отечественного и зарубежного опыта. Также анализируются мнения специалистов в области о целесообразности усиления принципов медиации в законодательстве.

Ключевые слова: понятие «посредничество», принципы посредничества, усмотрение, независимость, беспристрастность, равноправие, конфиденциальность, взаимное сотрудничество.

INTRODUCTION

Mediation is derived from the Latin word "medius", which means to take the middle ground between two different thinkers or parties, to show an alternative way, in turn, to be impartial and fair²¹⁰. In general, the institution of mediation can be understood as the process of reaching a mutually beneficial agreement through the negotiation of a dispute between the parties through an impartial (neutral) mediator.

According to Islamic teachings, mediation is a process of dispute resolution with the participation of an impartial third party (mediator) who helps the disputing parties to find a mutually acceptable solution to the dispute. According to Islamic culture, Islam encompasses all aspects of human life, facilitating relationships built on the

²¹⁰ Медиация в нотариальной практике (Алтернативные способы разрешения конфликтов)/Петер Фар (и др.); отв. редакторы К.Грефин фон Шлиффен и Б.Вегманн;(пер. с нем. С.Трушников). – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С.3.

foundations of wisdom and compassion. In most cases, the Noble Quran calls for peaceful settlement of disputes²¹¹.

Imam Ghazali in his work "Ayuhal Walad" says: "Do not fight with the opposite party in the presence of the judge. Try to agree. Prophet Muhammad blesses him in a hadith: "If a person first makes a claim and then gives up their claim, Allah will prepare for that person a place in Paradise and raise their level" ²¹².

DISCUSSION AND RESULTS

The researcher Meler defines the concept of mediation based on the situation of the parties and defines it as a method of voluntary settlement of disputes before the court with the participation of an impartial third party who makes a common decision based on the interests of the parties, who does not have the authority to issue an order on the resolution of disputes²¹³. Another scientist, N. Alexander, supporting this approach, emphasizes the concept of mediation as a process of assistance of an impartial third party, who helps to conduct negotiations between two or more conflicting parties based on their needs and interests²¹⁴.

The Australian National Advisory Council on Alternative Dispute Resolution defines mediation in its publication "Terms of Dispute Resolution" as follows: "Mediation is the process by which parties to a dispute, with the help of a dispute resolution professional (mediator), identify the issue in dispute, develop options, seek alternative solutions and is the process of trying to reach an agreement". According to this concept, although the mediator does not have an advisory or decision-making role regarding the content of the dispute or the outcome of its resolution, they can determine the mediation process and give advice on the process²¹⁵.

The US Uniform Mediation Act defines mediation as follows: "Mediation is the process of facilitating communication and negotiation between the parties by a mediator to reach a voluntary agreement on the subject matter of the dispute"²¹⁶.

According to Article 1 of the Austrian Civil Mediation Act, "mediation is a voluntary process involving the systematic support of a qualified impartial mediator between the parties to a dispute, using recognized principles, with a view to mutual

²¹¹ Surah Al-Baqarah (2:178) // The Noble Quran: A. Yusuf Ali's translation and comments. Amana Corporation. 1989.

²¹² Imam Ghazali. Child. Translation of "Ayyuhal Valad" in Uzbek language. – Tashkent, Movarohunnahr, 2005. – 85 p.

²¹³ Техника ведения переговоров нотариусами: прак.пособие/ отв.ред. Роберт Вальц; (пер.с нем. С.Трушников). — М.: Волтерс Клувер, 2005. —С.142.

²¹⁴ N.Alexander ' Global Trends in Mediation: Riding the Thr Wave ' in N.Alexander (ed.), Global Trends in Mediation (Netherlands:Kluwer Law International BV, 2006), p.2.

²¹⁵ National Alternative Dispute Resolution Advrsy Council (NADRAC), Dispute Resopution Terms. 2003.p. 9.

<http://www.nadrac.gov.au/agd/www/Disputeresolutionhome.nsf/Page/RWPA>

²¹⁶ Ст.2 (1) UniformMediation Act (2001).

assistance and mutual agreement"²¹⁷. Sh.M.Masadikov defines mediation as a method of dispute resolution with the help of an impartial mediator who helps to reach a mutually acceptable agreement between the parties and does not have the right to make a decision²¹⁸.

According to the Law of the President of the Republic of Uzbekistan No. 482 "On Mediation" adopted on July 3, 2018, "mediation is the process of resolving the dispute with the help of a mediator, that is, a person engaged by the parties to carry out mediation, based on their voluntary consent, in order for the parties to reach a mutually acceptable decision"²¹⁹.

The following features of mediation can be determined from the definitions mentioned above:

First, the mediation method of alternative dispute resolution is a voluntary process, and in this case the mediator will not have the right to make a decision on the dispute;

Second, in mediation, the interests of the parties have a dominant position, and all issues are based on their interests;

Third, the goal of mediation is to reach an agreement that is mutually acceptable to the parties to the dispute.

Based on the mentioned definitions and their characteristics, it is appropriate for the author to form a comprehensive definition of the concept of mediation as follows. Mediation is the process of using a professional or non-professional mediator to reach a mutually acceptable agreement between the parties to the dispute.

The essence and social purpose of law is manifested in a number of legal phenomena, first of all, in its principles and functions. According to K. I. Bayten, the principles of law are a set of rules and relationships that determine the initial ideas that form the moral and organizational basis for the emergence, development and application of law²²⁰. Based on this definition, it can be concluded that the principles of law are not directly related to the essence of the law, but to the emergence, development and operation of law, which determine ideas, rules and relations, where and how they appeared.

²¹⁷ Zivilrechts-mediations-Gesets 2003, ZivMediatG, BGBI I 29/2003.

²¹⁸ Ш.М.Масадиқов. Сущность медиации и проблемы ее правового регулирования в Республике Узбекистан: Диссертация.. канд.юрид.наук. — Ташкент, 2008. — С. 24.

²¹⁹ Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" // <https://lex.uz/docs/3805227>

²²⁰ Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001. С. 123.

Mediation as a means of resolving disputes has its basic principles regardless of the field in which it is used. These principles were developed on the basis of international documents providing for the application of the mediation procedure, the analysis of the legal documents on mediation, as well as the doctrinal developments in this field through the analysis and generalization of mediation. In general, the principles determine the future development of mediation, its individualization in relation to other institutions of alternative dispute resolution, determine the organization and conduct of mediation, and show the specific features of the legal regulation of the mediation process.

The study of the principles of mediation is of particular importance in the discovery of new social relations aimed at regulating disputes in order to reach a mediated agreement. However, the principles of mediation in all countries do not have the same content and number of principles. In particular, the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" provides for the implementation of mediation based on the principles of confidentiality, discretion, cooperation and equal rights of the parties, independence and impartiality of the mediator²²¹.

The following principles are not reflected in the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation": reliability, freedom of choice and conclusion of an agreement, expression of the will of the parties, procedural equality of the parties, assistance of the parties in resolving and regulating the dispute, informality, direct participation of the parties, to the individual, relationship orientation, creativity, future orientation, intermediary leadership. However, one of the unique features of this Law is that it contains separate articles dedicated to the disclosure of the principles of mediation, and the essence of each principle is explained in the form of separate articles.

In the special literature, several principles such as mediation's credibility, freedom of choice and agreement, expression of the will of the parties, confidentiality, discretion, procedural equality of the parties, their assistance in resolving and regulating disputes, informality, direct participation of the parties, orientation to the individual, maintaining relations, creativity, future orientation, leadership of the mediator can also be found.

The principles of mediation can be systematized into two groups according to its functional purpose:

²²¹ Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" // <https://lex.uz/docs/3805227>

1. Organizational principles - principles describing the specifics of the organization of the mediation process and the status of its participants (principles of voluntariness of the parties and impartiality of the mediator).

2. Procedural principles. Principles describing the mediation procedure (principles of confidentiality, mutual cooperation, independence and equality of the parties).

The main principles of mediation include discretion, trust in the mediator, impartiality of the mediator, confidentiality, informality, equal rights of the subjects of the mediation process, cooperation, independence, impartiality.

The principle of **voluntariness**, in its essence, is based on the absolute discretion of the parties to initiate and conduct conciliation, to conclude a mediation agreement and to execute it. This principle applies not only to the parties, but also to the mediator. The parties conclude the mediation agreement on a voluntary basis. It is not allowed to force a mediation agreement.

The principle of **independence** and **impartiality** of the mediator is manifested in the fact that any form of interference in the activity of the mediator, especially spiritual and other pressure, is not allowed. Also, the principle of independence means the independence of the mediator, their non-subordination to the conflicting parties. This principle is reflected in the legislation of the CIS countries, including according to the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation", the mediator is independent, and it is not allowed to interfere in any way with the activity of the mediator in the implementation of the mediation procedure. The mediator must be impartial, implement the mediation procedure in the interests of the parties and ensure their equal participation in the mediation, and create the necessary conditions for the parties to fulfill their obligations and exercise their rights. If there are circumstances that hinder the mediator's independence and impartiality, they should refrain from carrying out the mediation procedure²²².

The principle of **confidentiality** provides for the non-disclosure of information obtained during the mediation process, which in turn allows the parties to the mediation process to maintain their reputation. According to the law, the participants of mediation have no right to disclose the information that became known to them during the mediation process without the written consent of the party to the mediation who provided them, their legal successor or representative.

Mediation participants may not be interrogated as witnesses about the circumstances that became known to them during the mediation process, nor may

²²² Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" // <https://lex.uz/docs/3805227>

they be asked to provide information related to the mediation, except for cases provided by law. The mediator may not disclose the information received by one of the parties to the other party to the mediation process without his consent.

The principle of **equal rights of the parties** to the mediation provides that the parties (subjects) of the mediation have equal rights to apply for mediation, refuse to participate in it, disclose information, and choose a mediator who helps to reach an agreement. The principle of **cooperation** of mediation subjects envisages that the parties to the conflict should not compete with each other, avoid confrontations in reconciliation processes, and try to cooperate. In Article 9 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation", these principles are combined and called the principle of independence and impartiality of the mediator. According to it, the mediator is independent in carrying out the mediation procedure. During the implementation of the mediation procedure, it is not allowed to interfere in any way with the activities of the mediator.

The mediator must be impartial, implement the mediation procedure in the interests of the parties and ensure their equal participation in the mediation, and create the necessary conditions for the parties to fulfill their obligations and exercise their rights. If there are circumstances that hinder the independence and impartiality of the mediator, they should refrain from carrying out the mediation procedure²²³.

According to Islamic teachings, mediation is based on the following principles:

The principle of fairness. The process should be fair and equitable to all participants;

The principle of mutual cooperation. The process should be aimed at solving the dispute by the participants of the dispute in a mutually acceptable way;

The principle of orientation to the future. Include an emphasis on re-establishing relationships or recognizing failure to reach an agreement only if it is culturally significant;

Among them are the principles of providing participants with information about the specific characteristics of the parties to the agreement²²⁴.

From an Islamic point of view, mediation is a voluntary and at the same time non-binding process that leads to the conclusion of a dispute. It refers to the participation of one or more persons involved in the dispute process at the initiative

²²³ Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" // <https://lex.uz/docs/38052277>

²²⁴ Kemicha F. The Approach to Mediation in the Arab World // Conference on Mediation (March 29, 1996, Geneva, Switzerland) (<http://www.wipo.int/amc/en/events/conferences/1996/kemicha.html>).

of one of the parties to the dispute. In this case, the independent mediator offers his options, taking into account the expressed wishes of the parties to the dispute regarding the settlement of the dispute²²⁵.

Moral principles based on the Islamic religion call for forgiveness towards the parties to the conflict, encouraging peaceful methods of conflict resolution, aimed at preserving human relationships in the family, business sphere, which can be destroyed during court proceedings.

In Islamic law, there are the following methods of peaceful settlement of disputes: conciliation (sulh), arbitration (tahkim) and mediation (wasaatah)²²⁶.

According to the Islamic tradition, conciliation is an agreement that resolves a dispute through the mutual consent of the parties.

Arbitration is characterized by the appointment of an arbitrator by disputing parties who recognize a particular dispute or issue. From the point of view of Islamic law, mediation is understood as a voluntary and non-binding process leading to the conclusion of a dispute. It is characterized by the involvement of one or more persons at the initiative of one of the parties. The mediator gives their advice and suggestions to find a solution that the parties want to reach²²⁷.

CONCLUSION

the principles of mediation are the basis on which the mediator works. It is these principles that differentiate it from other alternative dispute resolution methods. Adherence to the principles of mediation is the first and most important condition for mediation to function as a legal institution and dispute resolution method. The need to observe the principles of mediation requires their consolidation in national legislation at the regulatory and legal level. The activities of the mediator are determined by functional principles such as independence, impartiality, confidentiality and equal rights of the parties to the dispute.

REFERENCES

1. Медиация в нотариальной практике (Алтернативные способы разрешение конфликтов)/Петер Фар (и др.); отв.редакторы К.Грефин фон Шлиффен и Б.Вегманн;(пер. с нем. С.Трушников). — М.:Волтерс Клувер, 2005.— С.3.

²²⁵ Kemicha F. The Approach to Mediation in the Arab World // Conference on Mediation (March 29, 1996, Geneva, Switzerland) (<http://www.wipo.int/amc/en/events/conferences/1996/kemicha.html>).

²²⁶ Kemicha F. The Approach to Mediation in the Arab World // Conference on Mediation (March 29, 1996, Geneva, Switzerland) (<http://www.wipo.int/amc/en/events/conferences/1996/kemicha.html>).

²²⁷ Kemicha F. The Approach to Mediation in the Arab World // Conference on Mediation (March 29, 1996, Geneva, Switzerland) (<http://www.wipo.int/amc/en/events/conferences/1996/kemicha.html>).

2. Surah Al-Baqarah (2:178) // The Noble Quran: A. Yusuf Ali's translation and comments. Amana Corporation. 1989.
3. Imam Ghazali. Child. Translation of "Ayyuhal Valad" in Uzbek language. – Tashkent, Movarohunnahr, 2005. – 85 p.
4. Техника ведения переговоров нотариусами: прак.пособие/ отв.ред. Роберт Вальц; (пер.с нем. С.Трушников). — М.: Волтерс Клувер, 2005. —С.142.
5. N.Alexander ‘ Global Trends in Mediation: Riding the Thr Wave ‘ in N.Alexander (ed.), Global Trends in Mediation (Netherlands:Kluwer Law International BV, 2006), p.2.
6. National Alternative Dispute Resolution Advisry Council (NADRAC), Dispute Resopution Terms. 2003.p.
[.http://www.nadrac.gov.au/agd/www/Disputeresolutionhome.nsf/Page/RWPA](http://www.nadrac.gov.au/agd/www/Disputeresolutionhome.nsf/Page/RWPA)
7. Ст.2 (1) Uniform Mediation Act (2001).
8. Zivilrechts-mediations-Gesets 2003, ZivMediatG, BGBl I 29/2003.
9. Ш.М.Масадилов.Сущность медиации и проблемы ее правового регулирования в Республике Узбекистан: Диссертация..канд.юрид.наук. — Ташкент, 2008. — С. 24.
10. Law of the Republic of Uzbekistan "On Mediation" // <https://lex.uz/docs/3805227>
11. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов, 2001. С. 123.
12. Kemicha F. The Approach to Mediation in the Arab World // Conference on Mediation (March 29, 1996, Geneva, Switzerland) (<http://www.wipo.int/amc/en/events/conferences/1996/kemicha.html>).

UZBEK PROVERBIAL STRUCTURES ON THE THEME OF WEALTH AND POVERTY

Mukhammadova Sabokhat Shavkatovna

National University of Uzbekistan

Tel: +998935435574

ABSTRACT

This article is dedicated to the specific structural aspects of Uzbek proverbs about wealth and poverty. The importance, historical value, cultural aspects of proverbs, and stylistic means of description were analyzed. At the same time, the opinions expressed by famous linguists and their work are shown.

Key words. *Language, proverb, culture, tradition, stylistic devices, linguocultural features.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена специфическим структурным аспектам узбекских пословиц о богатстве и бедности. Анализируются значение, историческая ценность, культурологические аспекты пословиц, стилистические средства описания. При этом показаны мнения, высказанные известными лингвистами, и их работы.

Ключевые слова. *Язык, пословица, культура, традиция, стилистические приемы, лингкультурные особенности.*

INTRODUCTION

A language reflects the particular culture of its nation, especially, proverbs' role in reflecting national features and culture of this nation is considerable. Not only traditions of the people and national notions, but also historical places, outstanding people and famous characters of the nation are expressed in proverbs.

A proverb is a popularly known, repeated and concrete saying with complete utterance; they express a truth, based on common sense or the practical experience of people.

MATERIALS AND METHODS

Prominent linguist W. Mieder gives a definition to a proverb in his book: "A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and traditional views in a metaphorical, fixed and memorable form and

which is handed down from generation to generation”. [5;63] It is clear from the definition that proverbs are usually based on metaphor and have figurative meaning.

Ch. Doyle suggests investigating them as minimal folk poems in literature, because they enliven dialogues or give expressiveness and emotiveness to poetry or prose in various ways. [4;54]

Folklore and linguistics study proverbs as their objects, some scholars (Taylor, Seiler, Firth, Mieder, etc.) mentioned in their works that the main reason of studying proverbs in folklore is their traditionality. [6;48] No doubt that folklore units are traditional and recurring; as N. R. Norrick points they are “seen as authorless, sourceless and also as non-literary, non-learned”. [8;187] Proverbs own these features but not completely. However, they are also investigated as a folklore unit and differentiate from proverbial phrases, cliches, idioms, aphorisms, wellerisms, superstitions, maxims and slogans.

Scholar Z. Masharipova sees the semantic features of proverbs in the diversity of their content: gives valuable advice on matters of great and small warns ..., criticizes so as not to jump to conclusions in a hurry ... glorifies diligence ..., criticizes vicious vices that do not correspond to the ideals of the people.

RESULTS

Proverb is not a simple unit of a language, it is a ready-made sentence that gives metaphorical meaning with words of wisdom or traditional thoughts of people or nation. Besides, they have been created not only by an individual in a short period of time.

Kambag'al - piyoda,
Boy - tuyada. [3;145]

A proverb is a product of the definite nation as a folk saying during considerable long time. They are handed down through years and ages as frames or models of human life typical situations.

Yirtiq to'nni it qopar. [7;25]

When talking about the structural features of proverbs in English and Uzbek, we also analyzed the stylistic means of their composition, and examples of the most common stylistic devices in the structure of proverbs in these languages are shown below:

Yengi yo'qning tengi yo'q. [Alliteration] [7;78]

Borga – mumlik,

Yo'qqa – shumlik. [Antithesis] [3;12]

Yetimning yegani – zahar,

Kiygani – kafan. [Consonance] [3;96]

The use of any stylistic means in proverbs enhances its semantic impact and attractiveness, which may have an impact on the speed with which these proverbs become ingrained in human memory.

Proverbs often use place names, names of celebrities, historical and religious events and legends, and national concepts as components. The use of these names in proverbs strengthens the meaning of the proverb and makes it short, concise and bright.

Boy ham boyga,

Xudo ham boyga. [1]

Bek gapirsa, bekniki ma'qul,

Xon gapirsa – xonniki. [7;56]

A reader who does not know the national, historical, and religious concepts and names used in these proverbs will not be able to understand the original meaning of the proverb. To do this, of course, it is necessary to know more deeply the culture of the nation that owns that proverb.

DISCUSSION

Proverbs can represent the speech situation clearly. The study of proverbs has application in a number of fields. However, proverbs have their own study field – “paremiology”. A number of scientific investigations have been done in or linking with this field. Still there are many issues to be analyzed and defined by scholars. Comparing and contrasting proverbial stocks of different languages gives interesting and valuable scientific results. This chapter aims to investigate semantic and linguocultural features of proverbs in two languages: English and Uzbek, which do not belong to one language family. When it comes to the linguocultural features of proverbs, of course, we cannot help but talk about the specific national character and mentality of nations. Because folk proverbs, which concisely convey the culture, history and customs of the people, are at the forefront of expressing the mentality of the people. [1;65]

Proverbs are common language units in our oral speech, they reflect the social life, history, experience and culture of the people, and have both a prose and a poetic form. Some of these wise sayings are distinguished from others by their artistic coloring, while others consist of simple words in the vernacular and arise in the vernacular.

Proverbs take a long time to form, it takes a certain amount of time for them to include a new concept in the language and the words and sentences that express them. Therefore, changes in society and language appear in proverbs only after some time. Proverbs made up of several words enter the language as a stable compound and have an unchanging content. Proverbs are usually used in the speech process without changing their content.

Proverbs can also express an idea directly or logically. Each proverb can be used with a positive or negative approach to a situation or event. Due to these features, various stylistic devices are widely used in proverbs, and they are more common in speech than in other genres of folklore. Proverbs are actively used in the verbal form of the language, they can also be found in works of art and journalism, but proverbs are almost never used in newspapers, official documents, and scientific journals (there are exceptions, such as the use of scientific texts in the humanities and social sciences to enhance their content, or as an example of scientific authorship cases of use are examples of these).

CONCLUSION

When we look at proverbs in different languages, we see that they are a reflection of the historical, spiritual and material culture of the people who speak that language. Therefore, a comparative study of different language proverbs helps to reveal the specific cultural and national aspects of a nation, in other words, it reflects the mentality of that nation.

Therefore, despite the fact that the cultures we study, it would seem, are completely different, nevertheless, there are concepts in the framework of the paremiological series, which are equally interpreted in several linguocultural communities.

REFERENCES

1. Abdullaeva N. Ingliz va o'zbek xalq maqollaridagi graduonimik munosabatlarning lingvopragmatik xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent: Nurafshon business. 2021.
2. Abdullaeva N. Dictionary of English and Uzbek proverbs. – A dictionary app for mobile phones and personal computers.
3. Berdiyev H., Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1984.

-
4. Gotthardt H.H., Varga M.A. (eds.) Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies. - Berlin: De Gruyter, 2014.
 5. Mieder W. International Proverb Scholarship. - New York: Garland Publishing, 1993.
 6. Mieder W. Proverb: A Handbook. – London: Greenwood Press, 2004.
 7. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari, - T., 2005.
 8. Norrik N. R. How proverbs Mean? Semantic Studies in English Proverbs. – Amsterdam: Mouton, – 1983.

INGLIZ TILIDAGI AYRIM IDIOMALARNING TARJIMASI XUSUSIDA

Xudoyqulov Behzod

DTPI o'qituvchisi,
bekhzod338@gmail.com

Berdiyev So'xrob

DTPI o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Frazeologik birliklar milliy adabiy tilning ham og'zaki, ham yozma shaklida; og'zaki ham yozma nutqda keng qo'llanuvchi til hodisalaridir. Tilning lug'at tarkibini tashkil etuvchi birliklardan biri frazeologizmlardir. Frazeologizmlar til birligi sifatida nutqda namoyon bo'ladi. Ular nutqning ta'sirchan va buyoqdor bo'lishini ta'minlaydi. Frazeologik birliklar ma'lum bir tilde so'zlashuvchi xalqning madaniy til boyligini aks ettiradi va ularning dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi. Har bir tildagi frazeologizmlarni o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi. Ushbu maqolada ingliz tilidagi ayrim idiomatik iboralarning tarjimasi va ularning semantik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Frazeologik birliklar, tarjima, shakl va ma'no, ko'chma ma'no.*

TRANSLATION OF SOME IDIOMATIC EXPRESSIONS IN ENGLISH LANGUAGE

Khudaykulov Bekhzod

Teacher of Denau institute of entrepreneurship and pedagogy.

Berdiev Sukhrob

Teacher of Denau institute of entrepreneurship and pedagogy.

ABSTRACT

Nowadays, one of the most important issues is: translation questions of phraseological units into other languages. It is important to translate and to find equivalence phraseological units from source language into target one. The problem of the equivalence is one of the most important aspects in the comparative study of phraseology. The most significant feature of phraseological units in each language is to find its equivalent into other language.

In this article, following English idiomatic expressions has been analyzed with semantic meaning. The phraseological equivalence is shown in the translation of

fruit idioms in English. Theoretical data about idioms are discussed and analyzed with reasonable examples.

Keywords: *Phraseology, phraseological unit, translation, meaning, figurative meaning.*

KIRISH

Frazeologik iboralar qaysi shaklda qo'llanishidan qat'iy nazar tilda o'ziga xos normaga egaligi ko'rinadi. Xuddi shu normativlik ularning bir tildan ikkinchi tilga o'tishini qiyinlashtiradi. Frazeologizmlar, odatda, ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro birikuvidan tashkil topishi natijasida ularning ko'rinishi so'z birikmalariga o'xshaydi. Hatto shunday frazeologizmlar va so'z birikmalari borki, ularni ibora va birikma holida farqlash oson kechmaydi. Bundan anglashiladiki, so'z birikmalari denotativ, frazeologizmlar esa konnotativ xususiyat kasb etadi hamda ularni kontekstdan farqlashga to'g'ri keladi. Demak, so'zlarning har qanday birikuvi frazeologizm hisoblanmaydi. Ular tuzilishi va ma'no-mazmuni jihatidan murakkab, ko'p aspektli til hodisasi bo'lib, muayyan normasi va spetsifik belgilari mavjud. Iboralar shakllanishida azaldan xalq tilining o'rni va roli katta. Aslida xalq tilida yaratilgan iboralar asta-sekin adabiy tilga badiiy asarlar orqali kirib borgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Frazeologizmlar barcha tillarda qiziqarli, chunki ularni so'zma-so'z tarjima qilish va tushunish imkonsiz. Frazeologik birikmalar tilni jonlantiradi, ularni rivojlantirish qiyin bo'lsa ham, ular jilolangan va tilda alohida o'rin egallaydi. Ko'pincha ular mamlakat madaniyati va tarixi bilan bog'liq. Xuddi shu kabi xususiyatlarga ega ingliz tilidagi ayrim idiomatik iboralarni o'zbek tilidagi tarjimasi orqali ko'rib chiqamiz:

- *The apple of your eye* - yoqimtoy, suyuqli
- *Go bananas* – g'azablanish, jahli chiqmoq
- *A bite at the cherry* – muvaffaqiyatga erishish
- *Not give a fig* – ahamiyatsiz
- *Apples and oranges* – bir-biridan o'zgacha
- *Lemon* - yaroqsiz
- *As red as a cherry* – qirmizi
- *Cherry-pick* – eng kerakli, ahamiyatli
- *The cherry on the cake* – mukammal yakun
- *A second bite at the cherry* – ikkinchi imkoniyat

- *Life is a bowl of cherries* – yoqimli hayot
- *As American as apple pie* – Amerikaga xos, o'xshash
- *Bad apple* – muammoli, xudbin
- *The apple never falls far from the tree* – olmani tagiga olma tushadi
- *Upset the apple cart* - rejasiz
- *Big Apple* – New Yorkning norasmiy nomi
- *When life gives you lemons, make lemonade* – imkoniyatdan unumli foydalanish
- *Top banana* – haqiqiy rahbar
- *A plum job* – ma'qul ish
- *To be a peach* – haddan ortiq jozibali
- *Peaches and cream* – doimiy jarayonda
- *Cool as a cucumber* – o'zini-o'zi tutib olgan
- *Go pear-shaped* – adashmoq, noto'g'ri yo'lda bo'lmoq
- *Not give a fig* – butunlay e'tibor bermaslik
- *To Bear Fruit* – to'g'ri yondoshmoq, ijobiy rivojlantirish
- *Through the Grapevine* – g'iybat orqali

Ushbu iboralar orasida faqat ayrimlarining boshqa tillarda ham ekvivalenti borligini ko'rishimiz mumkin. Masalan: *The apple never falls far from the tree* – olmani tagiga olma tushadi; iborasi O'zbek tilida ham mavjud. Bundan tashqari Italian tilida ham shu manoga teng ibora mavjud: *Una mela non cade lontana dall'albero* ²²⁸ - So'zma so'z tarjimada, "olma o'z daraxtidan uzoqqa tushmaydi" Ibora holatida esa, "Olmani tagiga olma tushadi"; farzandning ota-onasidan unchalik farq qilmasligini anglatadi, ko'pincha negativ ma'noda ishlatiladi.

Masalan: "*Pensavo che Mario fosse diverso da suo padre e invece è cattivo come lui*" "*Eh, purtroppo una mela non cade lontana dall'albero*" – Men Marioning otasiga o'xshamaydi deb o'ylardim, lekin u ham xuddi otasidek yomon, afsuski farzandlar doim ota-onasiga o'xshaydi.

XULOSA

Qiyoslanayotgan tillardagi har xil tipdagi frazeologik ekvivalentlarni ko'rsatish chet tilini o'rganish va tarjimani o'rganishga xizmat qiladi, ekvivalentlarning o'zi bo'lsa ikki tilli lug'atlarda ko'rsatiladi. Aniq, konkret frazeologik birliklarni qiyoslash

²²⁸ Oltiev T., Xudoyqulov B. Italian tilidagi iboralarining tarjimasi" lug'ati. – 2021.

har xil yo'nalishga material yig'ishga yordam beradi: tarjima nazariyasi, frazeografiya nazariyasi va qiyosiy – tipologik tadqiqotlar. Bularning asosida konkret frazeologik birliklar o'rtasida har tomonlama o'rganilish ob'ekti yotadi. Bunday moslik bo'lmasa, frazeologik birliklar o'rtasida to'liq farq bo'ladi.

REFERENCES

1. Oltiev T., Xudoyqulov B. *Italyan tilidagi iboralarining tarjimasi*" lug'ati. – 2021.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология. Лексикология.* – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б.133-135
3. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 4-жилд.* – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.188.
4. Khudaykulov B., Abdumalikov F. *The Equivalence of the Italian and Uzbek Phrase logical Units.* – 2022.
5. Xudoyqulov, B., & Jumayeva, M. (2022). FRAZEOLOGIK IBORALARNING TEMATIK VA SEMANTIK TAHLILI (ITALYAN TILIDAGI IBORALAR MISOLIDA). *Academic research in educational sciences*, 3(2), 698-706.

БАДИЙ ТАРЖИМАДА МИЛЛИЙ КОЛОРИТ РУХИНИ САҚЛАШ МУАММОСИ

(Зулфия шеърятининг қорақалпоқ тилига таржимаси мисолида)

Зулфия Асаматдинова

Бердақ номидаги ҚҚДУ

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бадий таржимада миллий колорит руҳини сақлаш муаммолари тугрисида маълумот берилган.

Калит сузлар: таржима, колорит, миллий, Зулфия, услуб, шакл, мазмун.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о проблемах сохранения духа национального колорита в художественном переводе.

Ключевые слова: перевод, колорит, национальный, Зулфия, стиль, форма, содержание.

ABSTRACT

This article provides information about the problems of preserving the spirit of national color in literary translation.

Keywords: translation, color, national, Zulfiya, style, form, content.

КИРИШ

Ҳар қандай бадий таржимада асл нусханинг миллий руҳини бериш анча мураккаб ва қийин жараён. Чунки бадий таржима масъулиятли ижодий иш. Шу жумладан, шеърӣ таржима ҳам мураккаб, ўта масъулиятли ижод типи саналади. У таржимондан пухта билим, малака талаб қилади. Хусусан, яқин ва қардош тиллардан таржима қилишнинг ҳам ўзига яраша қийинчиликлари бор. Мана шу масалада айнан ўзбек шоираси Зулфия ижодининг қорақалпоқ тилидаги таржималари асосида атрофлича таҳлил қилиб кўрамиз.

Бадий таржимада хусусан миллий колорит руҳини ифодалаш таржимондан жуда катта маҳорат талаб қилиши тайин, яъни ҳар қандай бадий таржиманинг муваффақияти, аввало, таржимоннинг маҳоратига: ижодкорлик салоҳиятига, илмий ва ҳаётӣ тажрибасига, асл нусха тилини, таржима қилинаётган асар муаллифи мансуб халқ ҳаётини, миллий урф-одатларини қанчалик билишига ҳам боғлиқ²²⁹.

²²⁹ К.Қурамбоев. Таржима ва таржимон масъулияти.Т., Чўлпон нашриёти 2007, 71-бет

Таржимон шеърӣ асарнинг шаклий белгиларини: ритмини, мусиқий оҳанги ва қурилишини, мантиқий изчиллигини бериш билангина чекланиб қолмаслиги лозим. У шеърдаги жамики образлар туркумини, бадий бўёқлар, эҳтирослар тўлқинини, ранг-баранг ифодаларнинг таъсир кучини, умуман, фикр билан туйғулар уйғунлигини аслиятдагидек бериши зарур. Бунинг учун таржимон шеърнинг “қалби”га, шоирнинг руҳий оламига сингиб кетиши, зарур бўлса маълум муддат шоир шахсиятига айланиши керак. Бу жиҳатдан Ибройим Юсуповнинг таржимонлик тажрибаси, маҳорати кўпларга намуна.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

И.Юсупов Зулфия шеърларининг поэтик гўзаллигини, маъно жилоларини, шаклий ўзига хослигини, миллий руҳини шоирона дид билан жуда чиройли ўгирган. Масалан:

Асл нусхада:

Ўғлим, сира бўлмайди уруш
*Ота бўлиб солдим мен йўлга,
Она бўлиб меҳримга олдим.
Мана юртга ўғил ўстирган
Бир давлатманд бой бўлиб қолдим.*

*Мен онаман, менинг юрагим,
Фарзандларим қувончига кон.
Дил орзиқар, базан тилагим
Ваҳималар ўраган замон*²³⁰

Таржимада:

Улым, сирэ урыс болмайды
*Ана болып асырап мен,
Әке болып жолға салдым.
Мине, елге ул өсирген,-
Бир дәўлетменд болып қалдым.*

*Мен анаман, мениң жаным,
Перзент деми менен жасар.
Урыс десе, суўып қаным,
Гейде көзден уйқы қашар*²³¹

²³⁰ Зулфия. Сайланма. Т., “Шарқ” нашриёти, 2015, 44-бет

Мазкур мисраларда шоиранинг қат-қатига яширинган руҳий қийналишлар талқини, лирик қаҳрамоннинг даҳшатли манзарага оналарча муносабати, фарзанди тақдирига ачиниш туйғуларининг қорақалпоқчага маҳорат билан ўгирилганини кўриб кўнглингиз тўлади.

Миллий колорит фақат конкрет воқеа кўринишида ёки образ характерида эмас, табиат тасвири орқали ҳам берилиши мумкин. Зулфиянинг умр йўлдоши Ҳамид Олимжонга бағишлаб ёзилган “Баҳор келди сени сўроқлаб...” шеърида кўпроқ табиат тасирига урғу берган. Таржимада ҳам мисралар ўз ўрнида. Ҳаттоки, бўғин ўлчовлари ҳам туб нусхага мос. Таржима тажрибасидан биламизки, агар оригинал тилида қўлланилган сўзлар таржимада аслиятдаги сўзнинг маъносини, поэтикасини бера олса, уни ўзгартириб, бошқа сўзлар билан алмаштиришга зарурат йўқ. Масалан:

Асл нусхада:

Баҳор келди сени сўроқлаб...

*Салқин саҳарларда, бодом гулида,
Бинафша лабида, ерларда баҳор.
Қушларнинг парвози, елларнинг нози,
Бахмал водийларда, қирларда баҳор...*

*Қанча севар эдинг, бағрим, баҳорни,
Ўрик гулларининг эдинг мафтунни.
Ҳар уйғонган куртак ҳаёт бергани каби
Кўзларингга суртиб ўпардинг уни.*²³²

Таржимада:

Бэхэр келип сени жоқлады

*Салқын саҳраларда, бадам гулинде.
Бинафша лэбинде сайларда бэхэр,
Самал желисинде, қуслар тилинде,
Мақпал ойпатларда, қырларда бэхэр...*

*Баўырым, сүйер едиң бэхэрди сондай,
Ерик гүллерине қумарттың әбден.
Ағаш бүртик жарса, шешең туўғандай,
Көзлериңе сүртип өбер едиң сен*²³³.

²³¹ Зулфия. Сайланма. Т., “Билим” баспасы, 2015, 28-бет

²³² Зулфия. Сайланма. Т., “Шарқ” нашриёти, 2015, 21-бет

Таржиманинг ҳатто асл нусхадан ҳам силлиқ чиққани, яъни Ҳар уйғонган куртак ҳаёт бергани каби мисраларини Ағаш бўртик жарса, шешен туўғандай тарзида таржима қилишида бирмунча бошқачароқ услубни қўллаган. Яъни мисраларни сўзма-сўз ўгирмасдан, уларнинг мазмунини сақлаган ҳолда, шаклини ўзгартириб берган. Бу усулда таржимондан ижодкорлик талаб қилади. Умуман олганда, шеърнинг деярли ҳамма мисралари яхши таржима қилинган, эътироз туғдирадиган жойлари йўқ. И.Юсуповнинг шоирлик тажрибаси, Зулфиянинг ижодий услубини анча дуруст ўзлаштириб олганлиги таржиманинг муваффақиятини таъминлаган бош омиллардан биридир.

REFERENCES

1. Baymenova, K. (2022). PISA TADQIQOTLARI DOIRASIDA O 'QUVCHILARNING KREATIV FIKRLASHINI SHAKLLANTIRISH OMILLARI. *Science and innovation*, 1(B4), 582-584.
2. Baymenova, K. (2022). O 'Quvchilar Funktsional Savodxonligini Baholash Bo 'Yicha Dasturni (Pisani) Fanlararo Bog 'Liqlik Asosida O 'Rganish. *Miasto Przyszłości*, 26, 131-134.
3. Байменова, К. (2022, August). УМУМТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЎҚИШ САВОДХОНЛИГИНИ ОШИРИШ МУАММОЛАРИ. In *INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS*. (Vol. 1, No. 3, pp. 26-30).
4. Sabohatxon, Y., Zilolaxon, T. Y., & Shaxlo, Y. L. (2022). EXPRESSION OF METAPHOR IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES. *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(2), 209-212.
5. Shodiyeva, G., & Ismatova, S. (2022). O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SO'Z TURKUMLARI MASALASI. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(7), 103-105.
6. qizi Shodieva, G. N., & Dusmatov, H. H. (2022, July). RINCIPLES OF DIVISION OF WORD CATAGORIES IN UZBEK LANGUAGE. In *INTERNATIONAL CONFERENCES ON LEARNING AND TEACHING* (Vol. 1, No. 11, pp. 38-43).
7. Гафуров, Б. 3. ТЕКСТЫ С ФОНОСТИЛИСТИЧЕСКИМИ ФОНОВАРИАНТАМИ И ИХ ПЕРЕВОД (НА МАТЕРИАЛЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА). *ILIM hám JÁMIYET*, 72.

²³³ Зулфия. Сайланма. Т., "Билим" баспасы, 2015, 34-бет

8. Zakirovich, G. B. (2022). The Theme of Female Gender in the Texts of Advertising in Russian and Uzbek Languages (On the Material of Medical Vocabulary). *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(1), 23-29.
9. Gafurov, B. Z. (2022). Analysis of medical version in texts of advertising of hygiene products in the fight against COVID-19 (on the material of Russian and Uzbek languages). *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*.
10. Usmonova, D. (2022). TO STUDY THE IMPORTANCE OF TRANSPOSITION OF WORD CATEGORIES IN ENGLISH. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 1(10), 128-131.
11. Shodieva, G. (2022). TO STUDY THE IMPORTANCE OF TRANSPOSITION OF WORD CATEGORIES IN ENGLISH. *Science and innovation*, 1(B5), 506-509.
12. GIYOSOVA, V. (2019). Functioning of fairy-tale as one of the variety of folklore text in oral folk art. *Scientific journal of the Fergana State University*, 1(6), 124-126.
13. Sabirovna, S. G., & Ibragimovich, T. A. (2022). Organization of Physical Culture and Recreation Work with Preschool Children.
14. Туйчиев, А. И. (2022). ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ ДИСЦИПЛИНАРНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИГРОВЫХ СРЕДСТВ: уйчиев Ашурали Ибрагимович, Преподаватель Ферганского государственного университета. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (2), 160-162.
15. Tuychiyev, A. I. (2022). O 'QUVCHILARDA INTIZOMIY KO 'NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA. *Academic research in educational sciences*, 3(2), 896-901.

ҲОЖИБОЙ ТОЖИБОЕВНИНГ СЎЗ ЎЙИНЛАРИ ҲОСИЛ ҚИЛИШ МАҲОРАТИ ҲАҚИДА

Дусматов Хикматулло Хаитбоевич,

ФарДУ тилшунослик кафедраси катта ўқитувчиси, филология фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD).

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада таниқли сўз устаси Ҳожибой Тожибоевнинг ҳажв яратиш ва сўздан фойдаланиш маҳорати таҳлил этилади. Қизиқчи нутқининг ўзига хослиги, кулги уйғотувчи ва сўз ўйинларини ифодаловчи лингвостилистик воситалар, уларнинг турлари ва нутқдаги аҳамияти хусусида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Қизиқчилик, аския, латифа, сўз ўйинлари, ўзбек миллий сўз ўйинлари.

ABSTRACT

This article analyzes the skill of creating humor and using words of the famous wordsmith Hojiboy Tajiboev. The peculiarity of the amateur's speech, the linguostylistic means of expressing laughter and puns, their types and their importance in speech are discussed.

Keywords: Fun, askiya, anecdote, puns, Uzbek national puns.

КИРИШ

Таниқли сўз устаси Ҳожибой Тожибоев нутқини таҳлил қилар эканмиз, унинг ижодида сўз қўллаш билан боғлиқ услубий ўзига хосликни кўрамиз. Жумладан, сўзларни турли маъно нозикликлари билан қўллаш, изоҳлаш, тавсифлаш, қиёслаш мазмунидаги матнлардан салмоқли фойдаланиш, лисоний бирликларга нозик маъно оттенкаларини маҳорат билан юклай олиш Ҳ.Тожибоевга хос лингвистик маҳоратдан далолат беради. Бу ҳолни биргина нутқ товушини чўзиш билан боғлиқ қуйидаги лингвокультурологик ҳолатлар ифодаланаётганлигида ҳам кўришимиз мумкин:

Онанинг вақти йўқ. Умуман меҳри қолмаган. Кўпболали бўлгандан кейин меҳр ҳам болаларга бўлиниб-бўлиниб кетаркан-да. Биттаси у тиззасида, биттаси бу тиззада ухлаб қолган; биттаси орқасига опичиб ухлаб қолган. Ўзи бе-е-малол, юракни ке-енг қилиб, совуққонлик билан ип йигириб ўтирибди. Ҳалиги зўрга юрадиган болача қизиб турган печкага қараб боряпти печкани ушлайман деб. Бу кўриб турибди, жон ачишмайди-да:

– Борма-а-а, куясан!

Ҳо-ой, куяса-а-н!

Ана-а-а, куйди-и-и-и-нг!»

Сўз устаси нутқида *а* товуши ва *и* товушини чўзиб талаффуз қилиш билан: *бола тарбиясига совуққонлик; бепарволик; оилавий муҳит; ишининг бола тақдиридан кўра муҳимлиги* каби миллий ментал хусусиятларни моҳирона очиб беришга эришган.

Ҳожибой Тожибоевнинг бошқа бир сўз усталаримиз, қизиқчи ва аскиячиларимизда учрамайдиган ўзига хос сўз қўллаш услуби қуйидагиларда намоён бўлади:

- орттирма даражани ифодаловчи -роқ шаклини такрор қўллаш: «*Мана мен ўзим ҳам бир неча бор бориб, концерт қўйганман. Навоий вилоятида руслар кўнроқ-роқ хизмат қиладиган бир ҳарбий қисмга бордим...*»

- тилимизда тасдиқни ифодаловчи «худди шунақа» сўзини кесатик ва инкор мазмунида қўллаш. Қизиқчи ушбу сўзларни ўзгача бир киноявий оҳангда айтадики, контекстда «аслида ундай эмас» деган қарама-қарши мазмун англашилади: «Европада молга эътиром, эъзозлаш ўта юқори. Бизда-чи? Бизда ҳам худди шунақа».

- прагматик-киноявий мазмундаги окказионал ҳосилдан фойдаланиш: «xxʻ-xxʻ-xxʻ, xxʻ-xxʻ-xxʻ».

Ҳ.Тожибоев ўз чиқишларида сўзларнинг лингвокультурологик хусусиятларига алоҳида аҳамият беради. Масалан, ўзбек тилида «гап йўқ» ибораси *аъло*, *яхши* деган ижобий маънода қўлланади. Ушбу иборанинг аёлга нисбатан қўлланиши ноқулай вазиятни юзага келтиради:

Эркак геноколог шифокор:

Қани эри? Чақиринглар буюкқа! Суюнчи берсин – ўғил! (шифокор)

Эри югуриб келиб, нима бўлди, деса, «э-э хотинизга гап йўқ» дейди.

Сўз ўйинларининг кенг тарқалган усулларида бири – бу нутқий вазиятда сўзларни ўз ва кўчма маънода барабар қўллаш ҳисобланади. Бунинг учун қизиқчилар кўпмаъноли сўзларга, кўчма маъноли сўзларга ҳамда ибораларга эътиборли бўлишлари талаб этилади. Масалан:

– Ҳожибой ака, мана шу китобимга қўл қўйиб берсангиз.

– *Тап этиб қўлимни китобининг ўстига қўйдим.* (Ҳожибой Тожибоев)

Юқоридаги мисолда *қўл қўймоқ* ифодаси лексик омонимияга мисол бўлади.

Яъни:

- 1) қўл қўймоқ – бирор нарса устига қўлини қўймоқ;
- 2) қўл қўймоқ – имзо чекмоқ *каби маъноларни ифода*лаб келган.

Ўзбек тилининг шаклдош ва кўп маъноли сўзларга бойлиги сўз ўйинлари ҳосил қилишда қулай имконият яратади. Айниқса, лисоний бирликларни ўз маъносидан ташқари, кўчма маъноларда қўллаш, кўчма маъноли сўзларнинг турли-туман маъно нозикликларига таяниб, уларни услубий восита сифатида нутқда қўллаш кулгили вазият яратишда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Буни сўз устаси Ҳожибой Тожибоевнинг қуйидаги ижросида кўришимиз мумкин:

*Ўзбекнинг ўзи қизиқ, ўзиданам сўзи қизиқ дейди. Ўйлаб қарасак, шу мавзунини бир умрга давом эттирсак, бўлаверар экан. Мана, сотивийси бор инсонлар бирига қараб нима дейди? Қўлинг ишляптими, дейди. Гапни қаранг! Манга биттаси шунақа деди: Ҳожибой ака, **қўлингиз ишляптими**? Худога шукур, дедим. Қўлимам ишляпти, оёғимам ишляпти. Йўқ, сотивиз ишляптими? Ҳа, бу бошқа гап, ука, дедим.*

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ушбу матнда метонимик йўл билан маъно кўчган бўлиб, **қўлингиз ишляптими** деганда, телефон назарда тутилади. Телефон (сотивий) орқали эса, телефон рақами назарда тутилади:

Илтимос, сотивийизни ташлаб кетсангиз. Манам, қаранг, сотивийни ташлаб кетибман. У номерни ташлаб кетиши керак экан аслида. Ман сотивийни ташлаб кетаверибман. Номерингизни беринг дейиши керак экан уларам.

Бундай кўчма маъноли сўзларни ўз маъносида тушуниш кулгили вазиятнинг юзага чиқишига сабаб бўлади:

*Ёки бўлмасам, меҳмон келиб қолса, баъзан шунақа гапларни эшитиб қоламиз: **Уятли, уятли меҳмонлар** келиб қолди, қаерга жойлаштирамиз? Нима қолганлар уятсиз меҳмонларми? Ёки бўлмасам, **нозик, нозик меҳмонлар** келиб қолди-я, нима қиламиз? Бу нозик, нозик дегани жуда нозик, келишган бўлса керак десангиз, 150 килоли одамлар кириб келяпти-ю. Гапимиз қизиқ: фалончи йигит фалончини **бошини айлантириб юрган экан** дейди. Йўзе деса, ҳаа, ўз кўзим билан кўрдим. Бўйнида резваси бор экан-да, бўйнида. Хоҳласа, буёққа қараб айлантиради, хоҳласа, буёққа қараб.*

Матнда уятли мемонлар ва нозик мемонлар каби сўз бирикмалари ҳамда **бошини айлантириб юрмоқ** ибораси англатган ўз ва кўчма маънонинг бир вақтнинг ўзида ифодаланаётганлиги кулги вазиятнинг юзага келишига сабаб бўлади. Чунки жамиятнинг ижтимоий онгида мавжуд тушунча тўлиқ

шаклланиб, кўчма маъно умумлашма даражасига кўтарилган. Ушбу фикрларимиз исботини қуйидаги матнда ҳам кўришимиз мумкин:

*Гапимиз қизиқ-да. Масалан, меҳмонга борсангиз нима дейди: Меҳмон, **кўк чой ичасизми ё қора чой ичасизми**? Масалан, қора чой десангиз, қоп-қора чой дамлаб келмайди-ку. Қизил чой дамлаб келади, тўғрими? Ёки кўк чой десангиз, сариқ чой дамлаб келади. Сиз қанақасига қора чой дамлаб келасиз? Қоп-қора чой олиб келасизми? Йўқ. Унда нимага ҳайрон бўласиз. Андижонга меҳмонга борганимизда бир акамиз келиб, меҳмонга таклиф қилиб, нима дейди: Ҳожибой ака, **қорин қанақа**, дейди. Қорин қанақа, деб андижонча қилиб сўради-қўйди. Манам юмалоқ дедим. Йўқ, **очми, тўқми**? Рангини билмайман, дедим. Ё овқат-повқат ейсизми, деяпман. Ҳа, бу бошқа гап дедим. Уйига меҳмон келган, ўтирибмиз. Ҳар кирганда хижолат бўлиб: Ҳожибой ака, мундай **дастурхонга қараб ўтиринг**, дастурхонга. Бизам шундай дастурхонга қараб ўтирдик. Ҳа, нима бўлди, деганди, дастурхонга қараб ўтирибмиз, дедим. Мундоқ **олишиб ўтиринглар**, илтимос, юракни сиқиб юбордиларинг-ку деди, шарт олишиб кетдим. Ҳой, ҳой, нима қиляпсиз? Ҳа, олишяпман, ўзингиз айтдингиз-ку.*

Метафорик маъно ҳам қизиқчилар нуткида сўз ўйини ҳосил қилиш учун қулай ҳисобланади. Буни қуйидаги матнда кўриб чиқамиз:

*Бирорта тўғри гап йўқ-да бизда. Яна чиқиб кетаётганимизда, нима дейди: Меҳмонлар, ҳа **ўтириб борардинглар**? Ўтириб қаерга бораман, ман ўтириб? Ёки: Ҳа, **ётиб борардинглар**, дейди. Ие, ҳа ўтириб бориб бўлмаган, ётиб бориб бўладими?! Ётиб олиб, илонга ўхшаб жўнаб қолсангиз-а. Яна энг қизиги, нима дейди: Ҳа, **шўрвага ўтирмадиларинг**-да, дейди. Тасаввур қилинг: бир қозон қайнаб турган шўрвага келиб ҳамма меҳмонлар ўтирса-я?! Паҳ, паҳ, паҳ. Шўрвага ўтириб бўладими? Куйдириб қўяди-ку. Қаранг, буниси нима дейди: Ака, шўрвангизга кўп ўтирганмиз-у дейди. Шўрвасига кўп ўтирганмиш. Ёки шунга ўхшаган гаплар-да: **Ошда кўринмайсиз**, Ҳожибой ака, дейди. Ман гўштми ошда кўринаман?! Суякмидим ман ошда кўринсам! Ёки бўлмаса, **ошни дамладингми**, дейди. Болонмиди у дамлайсан?! Ана **ош келяпти**, дейди. Ош келмайди, ошни олиб келасан керак бўлса. Нима дейди: **Ошни бир урамиз** экан-да, а, дейди. Нега урасан ошни?! Нима гуноҳ қилди санга?*

Ушбу мисолдан кўринадик, халқона ифодалар: «ўтириб борардинглар», «ётиб борардинглар», «шўрвага ўтирмадиларинг», «ошда кўринмайсиз», «ошни дамладингми» кабилар когнитив билим сифатида онгимизда мавжуд муайян бир тушунчани ифодалашга хизмат қилади ва улар метафорик тарзда нутқимиздаги маълум бир бўшлиқ – хаосни тўлдириш учун қўлланган бўлади.

Сўз устаси Ҳожибой Тожибоев томонидан кулги кўзғатувчи воситалар сифатида қўлланган юқоридаги кўчма маъноли сўзлар ўзбек тилининг сўз ўйинларига хос табиатини намоён этиши билан бирга, сўз санъаткорининг лингвистик мушоҳасидан ҳам дарак беради. Бу сўз санъаткорининг окказионал ҳосилалар (*чакакагин, антижағ, васвасаген*) яратган ҳолда кулги кўзғатиш санъатида ҳам намоён бўлади:

*Бизнинг аёллар кўп гапиради. Уларга қарши **чакакагин** деган дорини ишлаб чиқариш керак. Одамзод пул тагида қолиб кетади. Ёки **антижағ** деган дорини ихтиро қилсангиз, умуман пул тагида қолиб кетасиз. Ёки бўлмасам, одамларимиз васвасага тушиб қолган. Ана шунақа одамларга **васвасагин** деган дорини ишлаб чиқарсангиз бойиб кетасиз.*

Ҳ.Тожибоев лисоний бирликларнинг нозик жиҳатларини нутқда маҳорат билан ифодалаб берадики, тингловчи кўз ўнгида гўё объектив ҳаётий воқеалар гавдаланади. Унинг қуйидаги мисолларига эътибор қаратсак, бунга янада ишонч ҳосил қиламиз:

*... Ҳозирчи? Бе-е-малол. Аскарларимиз овқатларни биринчи, иккинчи, учинчини еб бўлгандан кейин узум, қовун, торвуз, нок, анор, ёнғоқ, майизларни еб, чойларни ичи-иб, унинг устидан компотларни ичиб, ундан кейин, ҳалиги, нима дейди, малиновий компотларни ичиб бўлгандан кейинам «рота туринглар!» деган команда йўқ. Ўтириб, зерикиб кетган солдатларимиз ўзлари илтимос қиляпти: «Ўртоқ старицина, **битта патаҳа қилинг энди**».*

ХУЛОСА

Маълумки, сўзлар муайян нутқ услубига хосланган бўлади. Услубий хосланган сўзларни бирининг ўрнида иккинчисини қўлласак, гапимиз ғализ бўлади. Ушбу ҳолатларни эътиборга олган сўз устаси Ҳожибой Тожибоев сўзлашув услубига хосланган *патаҳа* сўзини расмий услубда сўзлашувчи аскарлар нутқида қўллаб, кучли ҳажвий вазият яратишга эришади.

Дарҳақиқат, тил имконият сифатида буюк қудратга эга бўлса ҳам, унинг бу қудрати нутқда реаллашади. Чунки сўз ва унинг товланишларини нутқ белгилайди. Ана шу товланишларнинг энг нозик нуқтаси сўз ўйинидир.

REFERENCES

1. Qizi, Q. S. S. (2022). SO'Z USTALARI NUTQIDAGI AYRIM KULGI QO'ZG'ATUVCHI USUL VA VOSITALAR HAQIDA. *Ta'lim fidoyilari*, 22(7), 458-461.

2. Дусматов, Х., & Зоитова, Ш. (2022, May). ЛЕГЕНДЫ «ОЛТИН БЕШИК» («ЗОЛОТАЯ КОЛЫБЕЛЬ») И «САНГИ ОЙНА» («КАМЕННОЕ ЗЕРКАЛО»): ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА ИЛИ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВЫМЫСЕЛ. In *Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность. Сборник статей и тезисов докладов Международной научно-практической конференции 28 февраля 2020 г.* (p. 163). Litres.
3. Dosmatov, H. H., & Ibragimova, E. I. (2021). LINGUISTIC PHENOMENA ASSOCIATED WITH WORD GAMES. *Theoretical & Applied Science*, (5), 108-111.
4. DUSMATOV, H. H., & HUSANOVA, M. (2021). Some stylistic events expressed in Uzbek anecdotes. *THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука*, (12), 505-508.
5. Dosmatov, H. H., & Ibragimova, E. I. (2021). LINGUISTIC PHENOMENA ASSOCIATED WITH WORD GAMES. *Theoretical & Applied Science*, (5), 108-111.
6. Дусматов, Х. Х. (2017). Об узбекском искусстве игры слов. *Путь науки*, (3), 37.
7. Khayitbaevich, D. K. (2017). About the Art of Askiya. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 5(12), 32-38.
8. Shodieva, G. N. K. (2022). CLASSIFICATION OF WORDS IN UZBEK AND ENGLISH: IN THE EXAMPLE OF VERBS. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 4-2), 1128-1131.
9. Do'smatov, H. (2022, June). O 'ZBEK TILIDA SO 'Z TURKUMLARI TASNIFI MASALALARI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE: PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS*. (Vol. 1, No. 1, pp. 108-113).

ҲОЗИРГИ ДАВРДА ИЖТИМОИЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ИЛМИЙ- ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНИ

Раматов Ж.С.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси мудири
+99899 848 45 95

Баратов Р.Ў.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси доценти

Султанов С.Ҳ.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчи

Кушаков Файзулла Абдуллаевич.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчи

Валиев Л.А.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси таянч докторанти

Хасанов М.Н.

Тошкент давлат транспорт университети
“Ижтимоий фанлар” кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Жамиятда ижтимоий адолатнинг мавжудлиги кишиларнинг ўзларини идентификациялашнинг давомийлигига ва улар фаолият кўрсатаётган атрофдаги ижтимоий ва моддий дунёнинг барқарорлигига ишончини кучайтиради. Ижтимоий адолат тамойиллари давлатнинг инновацион ислоҳоти учун консенсус асоси бўлиб хизмат қилади. Замонавий кўп миллатли ва турли маданиятларга эга жамиятнинг барқарор шаклланишини, турли даражадаги маданиятлар, этник ва диний гуруҳлар ва халқлар ўртасида оқилона мулоқот майдонини таъминлайди.

Калим сўзлар: *Ижтимоий адолат, жамият, иқтисодий-ижтимоий жараёнлар, фуқаролик жамияти, ижтимоий ҳимоя.*

ABSTRACT

The existence of social justice in society strengthens people's confidence in the stability of their self-identification and the stability of the social and material world

in which they operate. The principles of social justice serve as the basis of consensus for innovative government reform. It ensures the sustainable formation of a modern multi-ethnic and multicultural society, a rational space for communication between different levels of cultures, ethnic and religious groups and peoples.

Keywords: Social justice, society, socio-economic processes, civil society, social protection.

АННОТАЦИЯ

Существование социальной справедливости в обществе укрепляет уверенность людей в устойчивости своей самоидентификации и стабильности социального и материального мира, в котором они действуют. Принципы социальной справедливости служат основой консенсуса для инновационной реформы государства. Он обеспечивает устойчивое формирование современного многоэтнического и многокультурного общества, рационального пространства для общения между разными уровнями культур, этническими и религиозными группами и народами.

Ключевые слова: Социальная справедливость, общество, социально-экономические процессы, гражданское общество, социальная защита.

КИРИШ

Ижтимоий адолат давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга оширишга йўналтирилган муайян сиёсатнинг йўналишларидан биридир. Ижтимоий адолат мавзусини таҳлил қилишда, аввало, шу термин доирасида берилган тушунчалар, иборалар ва атамаларни моҳиятини тўғри тушуниш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, мантикий-ҳукукий методга кўра, аввал ижтимоий адолат тўғрисидаги илмий адабиётларни ўрганиб, сўнгра тегишли ҳукукий ҳужжатларни таҳлил қилиш яхшироқдир. “Адолат” сўзи арабча “адл”дан бўлиб, одиллик, ҳаққонийлик, тўғрилик маъноларини ифодалайди. Ҳар ишда одил бўлиш, зулм қилмаслик, ҳақсизликка йўл қўймаслик инсон учун жуда аҳамиятли, гўзал ахлоқдир. Шу боисдан ҳам ҳар бир инсон халқига, ўзига ва бутун инсониятга ишда ва бошқа ҳар қандай муносабатларда адолатли бўлиши талаб этилади. Донишманд файласуф Афлотун ўз асарларида адолатга асосланган давлат бошқарувини ўзига хос тарзда тасвирлаган. Бундай жамият уч табақадан иборат бўлиб, ҳукмдорлар, аскарлар, деҳқон ва қосибларни ташкил қилган. Ҳар бир табақа ўзининг муайян ҳислатларига эга. Масалан, “давлат бошлиғи юксак билим ва донолик соҳиби, адолатпарвар, қонунларни яхши биладиган бўлиши лозим. Аскарлар шижоатли, фикр-мулоҳазали, юқори

лавозимдагиларга сўзсиз бўйсунадиган бўлиши керак. Ҳар бир табақа, Афлотуннинг дунёқараши бўйича, ўз иши билан машғул бўлиши, жамиятда ўз ўрнини билиши, бошқа тоифадагиларнинг ишига аралашмаслиги даркор. Мана шулар адолатнинг юксак кўриниши ҳисобланади”[1].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Марказий Осиё халқларининг бой маданияти ҳар доим адолат ва ижтимоий адолатнинг тарғиботчиси бўлиб келганлар. Форобий, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад ал-Ғаззолий ва Насриддин Тусий адолатнинг учта элементини алоҳида кўрсатиб ўтади: 1) донолик; 2) жасорат; 3) виждон. Шуни таъкидлаш керакки, фуқароларнинг тафаккур маданиятидан келиб чиқиб баъзи илмий адабиётларда "адолат" тушунчаси "тенглик" тушунчаси билан тенглаштирилади. Ва улар тенглик бўлган жойда адолат қарор топишига ишонадилар. Аммо бундай тушуниш нотўғри ва ҳар қандай ҳолатда ҳам тенглик адолат учун ягона асос бўлаолмайди. Масалан, сарой ёки театр каби маданий муассаса барча миждозларга тенг хизмат кўрсатиши мумкин эди. Бироқ, махсус ўриндиқларнинг етишмаслиги ва ногиронлиги бўлган одамлар учун йўлақларнинг етарли емаслиги одил судловнинг етишмаслигига тенгдир.

Ижтимоий адолат - бу ижтимоий гуруҳнинг жамиятдаги амалий ҳолати ва уларнинг ижтимоий ҳолати, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, хулқ-атвори, меҳнатга ҳақ тўлаш, меҳнат ва мукофотлар, жиноятчилик ва жазо ўртасидаги уйғунликни акс эттирувчи ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий принципдир. Ибтидоий жамиятда ижтимоий адолат жамоат меъёрларига риоя қилиш, тенг ҳуқуқлилиқ ва бу жамиятда яшаш воситаларидан тенг фойдаланиш шаклида намоён бўлади ва умумий мулк ва ижтимоий тенгликка асосланади. Шу боис зардуштийликнинг муқаддаси китоби “Авесто”да ҳам: “...Инсон ўз фикр ҳаёлида ҳам бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим, яхши ниятли киши дарғазаб бўлмайди ва бошқа жаҳолатларга берилмайди, ...чунки ҳақиқат, адолат эгилади, аммо синмайди...”[2] - деб ёзилган эди.

Ижтимоий адолат тамойилининг бузилишининг сабабларидан бири ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажми устидан давлат назоратининг заифлашувидир. Бунинг натижасида, "хусусий мулкни очикчасига қўллаб-қувватлайдиган ва жамоат манфаатларини эътиборсиз қолдирадиган одамлар гуруҳлари пайдо бўлади". Жамият ҳаётининг айрим соҳаларида меҳнат ҳақи тизимининг номукамал тақсимланиши ижтимоий адолат тамойилининг бузилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам Абу Наср Форобий «Маданий жамият ёки маданий

шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарда озод ҳамма тенг бўлади, кишилар ўртасида ижтимоий фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан озод бўладилар... Аммо баъзи шаҳар (ёки мамлакат)лар бўладики, уларда бутун халқнинг фикри—зикри, ақл-идроки бойлик тўплаш, мол-дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол дунёни кўпайтиришда деб биладилар. Шунинг учун ҳам улар эрта-кеч мол дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларнинг кўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шахвоний нафс, ҳасад, бир-бирларини талаш, душманлик, низо-жанжаллари пайдо бўлади. Ана шундай шаҳар халқларидан хислатлари, майллари турлича бўлган авлод туғилади” [3] деб таъкидлайди.

Ҳозирги кунда жамоат мулкнинг тенглиги асосида марксистик ижтимоий адолат ғояларини рад этадиган ва ижтимоий адолатни яратишда хусусий мулкнинг ролини тан оладиган назариялар мавжуд. Ижтимоий адолат шундан ҳам намоён бўладики, жамият аъзолари ўз меҳнатлари эвазига тирикчилик воситаларини топадилар, ишлаганга тайёр ёки ишлай олмайдиганлар давлат ҳисобидан ҳимоя қилинади. Ижтимоий адолатга мувофиқ, меҳнатга ҳақ тўлаш ва даромадларни тақсимлашнинг бошқа тизими инсон томонидан олинадиган фойда миқдори меҳнатнинг миқдори ва сифатига мос келадиган тарзда ўрнатилади. Ижтимоий адолатни ҳисобга олган ҳолда нафақат иш ҳақи, балки бошқа имтиёзлар ҳам одамларнинг меҳнат хизматларига қараб тақсимланиши керак. Шу боисдан ҳам Ҳусайн Воиз Кошифий ўзининг «Ахлоқи Муҳсиний» асарида «Агар адолат ҳимоя қилинмаса, заиф ва кучсиз одамлар йўқолиб кетади. Модомики, заифлар қирилиб кетар экан, кучлилар ҳам омон қолмайди, чунки кишилар турмуши бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Хулласи калом, халқнинг аҳволи адолатсиз яхшиланмайди»[4] деб таъкидлайди.

Ижтимоий адолат - мамлакатда ва давлатлар ўртасида тинч ва фаровон ҳаётнинг асосий принциpidир. Ижтимоий адолат тамойиллари ёши, ирқи, миллати, дини, маданияти ва бошқа сабабларга кўра одамлар олдида пайдо бўладиган тўсиқларни бартараф этишга қаратилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Халқаро ҳамжамят ижтимоий тараққиёт ва ижтимоий адолатни инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга эришиш муҳимлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. Савдо, сармоялар ва капитал орқали глобаллашув ва ўзаро боғлиқлик, шунингдек, технологиялар, жумладан, ахборот технологиялари соҳасидаги ютуқлар дунё иқтисодиётининг ўсиши ва бутун

дунё бўйлаб турмуш даражасининг тикланиши ва яхшиланиши учун янги имкониятлар айнан ижтимоий адолат тамойилларидан келиб чиқади. Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) томонидан Ижтимоий адолат тўғрисидаги декларацияни қабул қилиниши уни таъминлашга бўлган мақсадли фаолиятни ҳуқуқий асосидир. Декларацияда фуқароларни иш билан таъминлаш, ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий мулоқот ва меҳнат жараёнидаги асосий принциплар ва ҳуқуқлар орқали барчага тенг натижаларга эришилишини таъминлашга урғу берилади. ХМТнинг Ижтимоий адолат тўғрисидаги декларацияси 1944 йилги Филадельфия декларацияси ва 1998 йилдаги ижтимоий адолатнинг асосий принциплари ва ҳуқуқлар тўғрисидаги декларациядаги принципларни акс эттиради.

Ижтимоий адолат мураккаб ижтимоий-фалсафий тушунча ҳисобланади. Ижтимоий адолат меҳнатга яраша адолатли нафақа олиш ва жамиятнинг ёрдамга муҳтож қатламларига ғамхўрлик қилишни англатади. Бугунги кунда ижтимоий адолатни қонун олдида тенглик, ижтимоий таъминот ва мамлакат аҳолисининг ҳаётий эҳтиёжларини таъминлаш деб ҳам тушуниш мумкин. Ижтимоий адолатни умуминсоний қадрият деб аташ ўринли бўлади. Чунки ижтимоий адолатнинг намоён бўлиши маданият, билим, инсон ҳаёти, тинчлик, ахлоқ каби бошқа "абадий қадриятлар" сингари ҳар қандай соғлом жамият учун табиий жараён сифатида қабул қилинади. Ижтимоий адолат - бу замонавий фуқаролик жамиятининг асосларидан биридир. Ўз фуқаролари учун ижтимоий адолатни қўллаб-қувватловчи мамлакат фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришда фаол иштирок этишга интилади. Шу билан бирга, ижтимоий адолат фуқароларга қонун устуворлигини ҳис қилиш ва ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларига қатъий амал қилиш имкониятини беради. Шу боисдан ҳам буюк саркарда бобомиз Амир Темур ҳам ўз «Тузуқларида»: "...Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. ...Улуғларини ва шараф - эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим." [5] деб ёзади.

Ижтимоий адолат тамойиллари кўпинча давлатнинг асосий ҳужжати - Конституцияда акс этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам шунга ўхшаш моддалар мавжуд, масалан, 8-модда "Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади", 14-модда "Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга

оширади." Бу Ўзбекистонда ижтимоий адолат тамойиллари қонунийлаштирилганлигини яна бир бор исботлайди.

«Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида “Давлат ногиронлар турмуш фаолиятининг чекланганлигини баҳолаш асосида уларнинг ижтимоий ёрдам ҳамда ҳимоя чора-тадбирларига бўлган эҳтиёжлари ҳисобга олиниши таъминланишини, ногиронларни реабилитация қилиш ва ижтимоий ҳимоя қилишнинг қонун ҳужжатларида назарда тутилган турларидаги дастурлар амалга оширилишини, ногиронларнинг жамият билан уйғунлашиши учун шароитлар яратилишини, ногиронларни камситишнинг барча шаклларида ҳимоя қилишни таъминлаш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўрилишини кафолатлайди” [6]. Ногиронларнинг қонуний тенглиги таъкидланган.

2019 йилда қабул қилинган “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонун Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун турли соҳаларда гендер тенглигини таъминлаш йўлида катта қадам бўлди. Ўзбекистонда гендер тенглиги тамойилларини амалга ошириш бўйича фаол ҳаракатлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизнинг янги парламентида аёл депутатлар сони Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг 32 фоизини ташкил этади, сенатор аёллар Сенат аъзоларининг 25 фоизини ташкил қилади. Айни пайтда мамлакатимизда ёшларнинг нафақат давлатнинг, балки сиёсий ҳаётидаги ролига алоҳида эътибор берилмоқда. Маъсулиятли лавозимларга тайинланган ёшлар сони тобора кўпаймоқда. Бу шуни кўрсатадики, Ўзбекистон ёшларга ҳам, кекса авлодга ҳам тенг ҳуқуқлар беради.

Инсон онгидаги ижтимоий адолат нафақат ўз аҳамиятини йўқотмайди, балки асосий қадриятлардан биридир. Ижтимоий адолатнинг умумий ғояси жамиятни мустаҳкамлайди, мамлакатнинг кўп миллатли халқини бирлаштиришга катта ҳисса қўшади. Шунинг учун ҳам Амир Темур ўз «Тузуқларида» «Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим... Золимга қарши мазлум додига етдим. Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм қилмадим.» [7] деб таъкидлайди.

Адолат ғояси - бу ҳар бир инсон ҳаёти ва у яшаётган давлатнинг ижтимоий-сиёсий бошқарув тизимининг қонунийлигини асослаш тўғрисида ҳулоса чиқаришга кенг имкон берадиган умумий қадрият ҳисобланади. Шу

нуқтаи-назардан қараганда, ижтимоий адолат умумий ижтимоий идеаллардан биридир. Баъзи манбалар ижтимоий адолатни умуминсоний идеалларга боғлайди. Тарих давомида унинг ўзига хос таркиби ва номи ҳам ўзгариб борди. Баъзи замонавий тушунчаларга кўра, принципни амалда амалга ошириш куйидагиларни ўз ичига олади: барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги; инсон ҳаётининг кафолатларини таъминлаш; ижтимоий таъминотнинг юқори даражаси. Хусусан, ижтимоий адолат тамойилини амалга ошириш куйидагиларни ўз ичига олиши керак: ҳар бир меҳнатга лаёқатли одамни иш билан таъминлаш; муносиб иш ҳақи; ногиронларни ва имконияти чекланганларни ижтимоий таъминоти; фуқароларнинг таълим, соғлиқни сақлаш, маданият ва спортдан бепул фойдаланишларидир.

Ҳаёт сифати - бу турли хил таркибий қисмларнинг ўзаро таъсирининг мураккаб ва баъзан қарама-қарши тизимидир. "Ҳаёт сифати" тоифаси XX асрнинг 60-йилларида пайдо бўлган. Турли қирралардан ўрганилиб, ҳозирги пайтда ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бизнингча, ҳаёт сифати ва жамиятдаги мавжуд ижтимоий адолат ўртасидаги муносабатлар муаммоси энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Ижтимоий адолат зарурати жамиятда кечаётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар ва инқирозлар даврида янада кучаяди. Бугунги кунда ижтимоий адолатни ўрганиш аҳолининг турмуш даражаси ва даражаси пасайиши, қашшоқликнинг ошиши, даромадларнинг пасайиши, ижтимоий нафақалар ва имтиёзларнинг қадрсизланиши, халқаро терроризм хавфи ортиб бориши билан боғлиқ ҳолда ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этади. Ушбу концепцияни ҳисобга олмасдан ҳаётнинг сифатини ҳисобга олиш мумкин эмас.

Ижтимоий адолат - бу камайиб бораётган маргинал фойдалилик қонуни билан қопланмайдиган ҳодисадир. Ушбу қонун асосида моддий истеъмолнинг ўсиши ҳар бир қўшимча яхшилик бирлигидан тобора камроқ қувонч келтиради. Аммо ижтимоий адолат ҳақида гап кетганда, бу ҳеч қачон ортиқча бўлмайди. Ижтимоий адолат даражасининг пасайиши муқаррар равишда ноқулайлик туғдиради, яъни ҳаёт сифатининг ҳақиқий ёмонлашувидир. Инсониятнинг адолат мавзусига мурожаат қилиши ҳар доим ижтимоий вазиятнинг кескинлашуви даврлари билан боғлиқ бўлиб, унда жамиятнинг таранг аҳволдан чиқиш йўлини топиш талаб қилинган. Тарихдаги ушбу қийин дақиқалардан бири, менимча, сўнгги йилларда замонавий жамиятнинг ҳозирги аҳволини ўз ичига олиши керак, унда сўнгги йилларда одамлар ҳаёт шароитларига жиддий ўзгаришлар киритган муҳим ижтимоий-иқтисодий ва

сиёсий ўзгаришлар юз берди. Шунга қарамай, "ижтимоий адолат" тушунчаси жамоат амалиётида пайдо бўлди, бу жамиятдаги барча ёки баъзи бир неъматларнинг инсонлар ўртасида тенг тақсимланишини назарда тутди. "Ижтимоий адолат" тушунчаси муайян ҳаракатларни эмас, балки жамиятдаги реал ҳолатни баҳолаш учун ишлатилади. Ижтимоий адолатнинг мазмуни барча замонлар ва халқлар учун ўзгармас ҳодиса эмас, балки у ҳар доим тарихий ва маданий жиҳатдан ўзига хос талаблар билан ажралиб туради. Шунга қарамай, ижтимоий адолат барча инсонлар томонидан тан олинган ижтимоий ва индивидуал ҳаётнинг реал ифодасидир.

Ижтимоий адолат бир қатор муҳим функцияларга эга. Биринчидан, ижтимоий адолатни жамиятда ўрнатилган ижтимоий тартибни танқидийлик ва қонунийлик нуқтаи-назардан баҳолаш функцияси мавжуд. Иккинчидан, ижтимоий адолат жамиятдаги туб ўзгаришларнинг ижтимоий мақбул чегараларини, шунингдек, жамият ва шахс ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни таъминлаш учун энг мақбул ва истиқболли ижтимоий соҳаларни ривожланишига замин яратадиган коммуникатив функцияси мавжуд. Учинчидан, ижтимоий адолатни жамиятдаги ижтимоий муносабатларни барқарорлигини таъминлашга хизмат қилувчи инсонпарварлик функцияси мавжуд.

Ижтимоий адолат тушунчаси объективлик, ҳақиқат, ҳалоллик, ростлик, тенглик, қонун, сахийлик, ахлоқ, адолат, ҳалоллик, инсонпарварлик, бошқаларни тушуниш, принципиаллик ва бошқалар тушунчалари билан уйғунлаштирилган ҳолда намоён бўлади. Биз ҳар бир инсонни ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилишимиз ва уларни таъминлашга хизмат қилишимиз керак. Жамиятда адолат уйдан бошланади ва адолатни ҳимоя қилиш учун биз уйда, кўчада ва машинада бир-биримизнинг ҳурмат қилишимиз орқали қарор топади. Шу боисдан ҳам жамиятда ижтимоий адолатни таъминлаш асосида биз эркинлик, бирдамлик ва имкониятлар тенглиги ғояларига таяниб, қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги, кафолатланган меҳнат фаолияти эркинлиги, кекса авлод вакиллари ва ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқароларга ғамхўрликни амалга ошириш ва бу саъй-ҳаракатларда адолат принципининг устуворлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги ҳақида ҳулосага келамиз.

ХУЛОСА

Ижтимоий адолат бу ахлоқ назарияси, аксиологик конструкцияларга мос келадиган адолат ҳақидаги ғояларга асосланган фалсафий категориядир[8].

Ижтимоий адолат асосий инсоний қадриятлардан бири ва жамиятда ахлоқ ва ҳуқуқнинг устуворлигини таъминловчи ғоядир. Қадим замонлардан бери бу ғоя умумбашарий уйғунлик, умумбашарий меъёр, жонли ва жонсиз табиатнинг ўзаро таъсирида мунтазамлик ва тартибни талаб қиладиган космик қонун билан боғлиқ эди. Қадимги даврларда адолат коинотнинг мувозанатига, космик элементларнинг ўзаро нисбати доимий равишда ўзгариб турадиган шароитларда изчил бўлишига эришиш учун зарур бўлган ташкилий тамойил сифатида қабул қилинган. Одамларнинг хулқ-атвори билан боғлиқ ҳолда, адолат ахлоқий тушунча бўлиб, инсон хатти-ҳаракатларининг қийматини, яхши ва ёмоннинг ўлчовини жамият аъзолари томонидан доимий равишда алмашиб туриладиган ҳаракатларда кўрсатиб беради.

REFERENCES

1. Платон. Сочинения. I. том. 224-бет.
2. Авесто. Тарихий – адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. –Т.: Шарқ, 2001. Б. 5.
3. Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шаҳри»-Т.: Абдулла +одирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993, 190-191 бетлар.
4. Кошифий Ҳ. «Ахлоқи Мухсиний». Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзмалар фонди, инд. 3020 (форс тилида) «Адолат» боби
5. Темур тузуклари. Форсчадан Соғуний А. ва Караматов Ҳ.тарж.-Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. Б.118.
6. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 29-30-сон, 277-модда.
7. Темур тузуклари. Форсчадан Соғуний А. ва Караматов Ҳ.тарж.-Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. Б. 73.
8. Бердимуратов М.Б. “Замонавий бошқарув социологияси”. Т.: “Янги аср авлоди”. 2020 йил.
9. Sultanov S.X., Yusubov J. K., Samanova S. B., Ikramova G. M., Yalgashev B. M. Social justice as a condition of socio-spiritual stability in society. Journal of Critical Reviews.-India-2020. Vol 7, Issue 5. P.816-818.
10. Ж. С. Раматов, М. Ҳасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, 2 (7), 78-82.
11. Ramatov, J.S., &Khasanov, M.N. (2022). HISTORY OF RAILWAY CONSTRUCTION IN UZBEKISTAN: YESTERDAY AND TODAY.

Orientalrenaissance: Innovative, educational, naturalandsocialsciences, 2 (6), 925-930.

12. Раматов, Ж. С., Ҳасанов, М., & Назарова, Н. Ж. (2022). МЕДИАМАДАНИЯТ ВА АХБОРОТДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ. *Academic research in educational sciences*, 3(6), 984-988.

13. Раматов, Ж. С., Ҳасанов, М., & Валиев, Л. А. АУРОБИНДО ГҲОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ.

14. Раматов, Ж. С., Ҳасанов, М., & Валиев, Л. А. (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.

15. Ramatov, J., Umarova, R., Baratov, R., Jurabayev, N., &Artikova, B. (2022, June). Constructive and optimal solutions for the formation of a stable ecological situation in the Aral Sea region of Uzbekistan. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2432, No. 1, p. 030113). AIP Publishing LLC.

16. Rashid Usarovich Baratov, & Nilufar Jo,,Rayevna Nazarova (2022). YOSHLAR HAYOTIY STRATEGIYASINI SHAKLLANTIRISHDA TA’LIMNING O’RNI. *Academic research in educational sciences*, 3 (TSTU Conference 1), 830-833.

ЗАМОНАВИЙ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ФАЛСАФАНИ ЎҚИТИШНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА МУАММОЛАРИ

Сафарова Тумарис Рустамкуловна

PhD, катта ўқитувчи

Тошкент молия институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада фалсафани ўқитиш замонавий олий таълимнинг ажралмас қисми сифатида кўриб чиқилади. Нофалсафий ихтисослик талабаларига фалсафани ўқитишда қўлланиладиган методлар мажмуаси ўрганилиб, бундай ўқитиш олдига қўйилган мақсадлар қайд этилган. Фалсафани ўзлаштириш жараёнида юзага келадиган муаммоларни таҳлил қилиш асосида талабалар уни ўрганишни бошлайдиган ушбу фан ҳақидаги тахминлар ва гоялар асосида уларни ҳал қилишнинг мумкин бўлган усуллари шакллантирилади.

Калит сўзлар: таълим, фалсафа, фалсафани ўқитишнинг вазифалари ва муаммолари, методология, номутахассис соҳалар, талаба, ўқитувчи.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается преподавание философии как неотъемлемая часть современного высшего образования. Изучен комплекс методов, применяемых при обучении философии студентов нефилософских специальностей, отмечены цели, поставленные перед таким обучением. На основе анализа проблем, возникающих в процессе овладения философией, формируются возможные пути их решения, исходя из предположений и представлений об этой науке, которую начинают изучать студенты.

Ключевые слова: образование, философия, задачи и проблемы преподавания философии, методика, неспециализированные направления, студент, преподаватель.

КИРИШ

Қадим замонлардан бери фалсафа жаҳон таълим тарихида алоҳида, балки шарафли ўринни эгаллаб келган. Бундан ташқари, у биринчи фалсафий мактаблар давридан бошлаб дунёвий таълимнинг асосида туради. Классик университет таълими пайдо бўлиши билан фалсафа унинг ажралмас қисмига айланди. Бироқ, фалсафий курснинг мазмуни ҳар бир муайян давр ўрганиш олдига қўйган вазифаларга қараб доимий равишда ўзгариб турди. Бир томондан, фалсафа курсидан аста-секин янги йўналишлар пайдо бўлиб, кейинчалик илмий билимларнинг бутун тармоқларини ташкил этди. Бошқа томондан, фалсафий

тадқиқотларнинг янги йўналишлари пайдо бўлди, масалан, фан фалсафаси ёки фалсафий антропология.

Фалсафий таълим фаннинг ички мантиғига кўра мавжуд бўлиб, энг хилма-хил ижтимоий талабларга жуда сезгир. Замонавий таълимнинг босқичма-босқич ёки кўчига ўхшаш ўзгаришлари шароитида табиий савол туғилади: ҳозирги воқелик нуқтаи назаридан, талабаларга, шу жумладан бошқа, фалсафий бўлмаган мутахассисликни танлаганларга фалсафа нима бериши мумкин ва нима учун керак? "Илмлар маликаси" деган ғурурли унвонга қарамай, фалсафани ўрганишнинг аҳамияти, кўлами ва жуда зарурлиги қайта-қайта сўроқ қилинган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Услубий мулоҳаза фалсафалашнинг моҳиятидан ажралмас, аммо фалсафани ўқитиш ҳали ҳам жуда кам ёритилган муаммодир. Фалсафа ўқитувчисининг талабаларга билимларни етказиш усуллари камдан-кам ҳолларда фалсафий нутқнинг алоҳида мавзусига айланади. Педагогиканинг сўзсиз даҳоси Ян Амос Коменский "ҳамма нарса маълум бўлиши керак", деб ҳисоблаган [3]. Бироқ, фалсафани ўқитишни оддий маълумот узатишга қисқартириб бўлмайди ва у нафақат билимни, балки фалсафий муаммоларни - шахсий ва катта даражада ижодий жараёни доимий равишда тушунишни ҳам талаб қилади.

Фалсафани ўқитиш ва ўрганиш жараёнига бағишланган унчалик кўп бўлмаган ишлар орасида Гегелнинг "Университетларда фалсафа ўқитиш тўғрисида" қисқача мактубини эслатиб ўтиш керак. Унда муаллиф алоҳида объектларнинг тартибланиши натижасида "фалсафа барча алоҳида қисмларни тартибга солувчи бир бутун бўлиб қолади" деган умидни билдиради [2]. Шунингдек, у "Университетларда фалсафани ўқитиш... маълум билимларни эгаллашга олиб келиши керак ва бу маълум, услубий, инклюзив ва тартибли йўлга боргандагина мумкин бўлади", деб қўшимча қилади [5]. Немис классикаси тўғри таъкидлаганидек, тизимлаштирилган билимларга таянмасдан мустақил фикрлаш мумкин эмас. Шу билан бирга, "маънавий ва табиий муносабатларнинг умумий табиати ўз-ўзидан бу мазмунни янада аниқроқ шаклда очиқ берадиган позитив фанларга олиб келади" [3].

А. Моль таъкидлайдики, фалсафа ўз асосларига жиддий эътибор қаратганига қарамай, уни ўз доирасида ўқитиш усуллари ҳақида жуда кам гапирилганлиги ажабланарли [7]. Муаллиф шахсий фалсафий изланишни

фалсафани ўрганишнинг энг яхши усули деб ҳисоблайди. Лекин у фалсафий факултетларда дарс беришга кўпроқ эътибор қаратса, биз фалсафий бўлмаган ихтисослик талабаларига фалсафадан дарс беришга қизиқамиз.

В. В. Миронов ва Р.М. Расулова [5] замонавий ўқитиш муаммоларини кўриб чиқиб, Болония жараёнининг хусусиятларига ва унинг маҳаллий гуманитар, шу жумладан фалсафий, таълим ҳақиқатлари билан ўзаро таъсирига катта эътибор беришади. Б.Т. Ботирова, хусусан, гуманитар ва фалсафани ўқитишда компетенцияга асосланган ёндашувни қўллаш масалаларига эътибор қаратади [1].

Фалсафани ўқитишга оид мақолаларнинг кўплаб муаллифлари таъкидлаганидек, фалсафий бўлмаган мутахассисликлар талабалари кўпинча бу фанга салбий муносабатда бўлишлари мумкин, чунки улар бундан шахсан ҳеч қандай фойда кўрмайдилар, яъни олинган маълумотларни амалиётда қўллаш имкониятини кўрмайдилар: “Сиз Белведерени қадрлайсиз. Сиз ҳеч қандай фойда кўрмаяпсиз, ундан ҳеч қандай фойда кўрмаяпсиз ...”. Аммо агар сиз истехзоли бўлмасангиз, унда нима учун жуда аниқ дастурни кўрган билим бошқасига фойдасиз бўлиб туюлишини тушунишга ҳаракат қилиш керак. Биз фалсафа ўзларининг олдинги ҳаётий тажрибасининг коиноти билан ҳам, келажак касби ҳақидаги ғоялари билан ҳам боғлиқ бўлмаган кишиларнинг мақсадини кўрмаслигини таклиф қилишга журъат этамиз. “Парменид ёки Эпикурнинг қарашлари менга ҳаётда қандай ва қандай ёрдам беради?” - бўлажак молиявий таҳлилчи, дастурий таъминот ишлаб чиқарувчиси ёки самолёт дизайнери сўраши мумкин. Бундай саволлардан фақат умумий сўзлар ва ҳокимият ва урф-одатларга ишоралар билан қутулиш мумкин эмас, чунки буларнинг барчаси кейинги сўрашни тақиқлайди, шу билан бирга доимий сўроқ қилиш, жумладан, маданият ва онгнинг якуний асослари ҳақида доимо фалсафалашнинг моҳияти бўлиб келган. Албатта, фалсафанинг фойдалилигини исботлаш учун унинг бирлаштирувчи роли ва якуний дунёқараш масалалари ҳақидаги машҳур тезисларни келтириш мумкин. Бироқ, кўпинча бу сўзлар фақат маърузачи - фалсафа ўқитувчиси учун мазмун билан тўлдирилганлиги маълум бўлади. Фалсафадан беҳабар тингловчилар учун буларнинг барчаси шахсий тажрибалари билан боғлиқ бўлмаган оддий иборалар тўпламига ўхшаб кўриниши мумкин.

Талабаларга фалсафа курси нима учун кераклигини аниқ тушунтириш учун ўқитувчининг ўзи бўлажак бошқарувчи ёки иқтисодчи фалсафий билимларни қайерда ва қандай қўллаши мумкинлигини аниқ ва равион

тушуниши керак. Бунинг учун ушбу мутахассиснинг оддий кундалик ёки технологик вазифаларидан тортиб онтология, этика ва бошқа фалсафий фанларнинг предмети бўлган энг умумий ва мавхум масалаларга олиб келадиган барча боғланишлар занжири кузатиш керак.

Шуни такидлаш жойизки, ҳар қандай файласуфлар ҳам фалсафанинг ҳар қандай таълимоти имкониятини бирдек баҳоламаган. Масалан, М.К.Мадаминов фалсафани ҳар қандай белгиланган дастур бўйича ўрганишни принципиал жиҳатдан имконсиз деб ҳисоблаб, буни “фалсафа бошқаларга ўтказиб, шу орқали уларга ўргатиш мумкин бўлган билимлар тизими эмас” деб асослаб берди. Унинг тушунчасида фалсафа шахсий савол-жавоб тажрибасига асосланади. Умуман олганда, “бу қандай қилиб мумкин?” деган савол туғилади, аммо “жонли тафаккурнинг мавжуд бўлиш усули ва айни пайтда йўли бор” [4]. Бироқ, Мадаминовнинг нуқтаи назарига қўшила олмаймиз, унга кўра, фалсафани ўрганишдан олдин бундай саволларни бериш керак. Ахир, у билан танишишдан олдин, одам кўпинча одатий қарашлар ва баҳолашлар оламида бўлади ва унинг асослари ҳақида савол беришни бошлаш учун ҳар доим мустақил равишда ундан ташқарига чиқа олмайди. Бирор нарса қандай қилиб мумкинлиги ҳақида ўз-ўзидан сўраш учун, қизиқиш ҳодисаси табиий деб қабул қилинган маълумот доирасидан ташқарида бўлиши керак.

Онтологиянинг муаммоли-саволларига келганда, концептуал аппаратнинг чекланган имкониятлари, экзистенциал тажриба ҳолатларини тавсифлаш ва тушунтириш қийинлиги ҳақида Мадаминовнинг фикрига қўшилиш мумкин. Бу ерда у “дунёдан репрессия қилинган” туйғуси [4], олинган билимларни тўлиқ сўз билан ифодалашнинг мумкин эмаслиги, ўз онгини ўзгартириш тажрибаси ҳақида гапиради. Аммо агар биз фан ёки ижтимоий фалсафа методологияси даражасида бўлсак, у ҳолда мавжудлик чегараларига яқинлашмасдан туриб, муайян усуллар ёки баҳолаш тизимларининг келиб чиқиш сабабларини қисмларга ажратиш мумкин. Агар мавжуд бўлган бутун коинотдан кичикроқ маълум бир тизимни ўрганиш керак бўлса, мантикий операциялар билан шуғулланиш ва ўз ҳиссий соҳасини сақлаб қолиш жуда мумкин. Бироқ, буни амалга ошириш учун сиз ушбу операцияларнинг имкониятлари ҳақида билишингиз ва қандай ҳолларда улар керак бўлиши мумкинлигини тушунишингиз керак.

Фалсафа ўқитувчилари қадимги дзен файласуфлари каби талабаларга канонларни ўйлаш учун бермайдилар [3]. Тартибга солинадиган ўқув жараёни, бир томондан, маълум миқдордаги маълумотни кейинчалик ўзлаштирилишини

назорат қилган ҳолда узатиш зарурлигини англатади, бошқа томондан, ҳар қандай расмийлаштиришга мос келмайдиган фикрлашнинг маълум турлари ва усуллари ўргатишдан иборатдир. Жуда қийин муаммо туғилади: нафақат маълум воситалардан (масалан, таҳлил ва синтез) фойдаланишни, балки акс эттириш каби муайян қобилиятларни ривожлантиришга ўргатиш. Билимлар йиғиндиси музлатилган, статик натижа бўлса, ҳар қандай кўникманинг ривожланиши амалий ривожланиш ва қўллашсиз мумкин бўлмаган жараёндир. Хўш, қандай қилиб деярли қарама-қарши бўлган нарсаларни бирлаштира оласиз: расмий равишда баҳоланиши мумкин бўлган билимлар тўпламини узатиш ва назорат қилиш ва баҳолаш аллақачон анча қийин бўлган кўникмалар ва фикрлаш усуллари ўргатишдан иборат эмасми?!

Шунга қарамай, биз Мадаминов бу ерда аниқлаган тўлиқ енгиб бўлмайдиган муаммони ҳали ҳам кўрмаймиз ва оптимистик тарзда, чекланган вақт шароитида ҳам бундай нарсани принципиал жиҳатдан мумкин деб тахмин қиламиз. Бироқ, бунинг учун жуда оддий шартга риоя қилиш керак: билимларни ўзлаштириш методологик тамойилларни ўрганишдан ажралган ҳолда амалга оширилмаслиги, балки уларни қўллашнинг бевосита натижаси бўлиши керак.

Шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай ўрганиш бу атаманинг ижтимоий-фалсафий маъносида фаолиятдир. Бирор нарсани ўзлаштириш учун талаба нафақат маълум бир алгоритмни олиши, балки уни мустақил равишда такрорлаши керак. Албатта, фалсафага нисбатан "алгоритм" сўзининг ўзи аллақачон шубҳа остида. Шунга қарамай, алгоритмларсиз ахборотни мантиқий исботлаш, таҳлил қилиш, синтез қилиш ва тизимлаштиришнинг ўзи мумкин эмас. Фалсафани ўқитишнинг ўзига хослиги шундаки, ҳар қандай алгоритмни қўллашдан олдин унинг келиб чиқиши, имкониятлари ва билиш қуроли сифатида фойдаланиш чегараларини кўриб чиқиш зарур. Шунингдек, муайян усул ва воситалардан фойдаланиш фақат маълум бир услубий парадигма доирасида мумкин, бу эса ўз навбатида аллақачон шаклланган дунёқараш тизимининг бир қисми бўлиши керак. Бу ерда биз фалсафани фан сифатида ўқитиш ва айна пайтда уни фикрлаш тарзи сифатида ўқитишнинг мумкин бўлган усуллари билан бирга келдик.

Ўз дунёқараш тизимини яратиш, албатта, шахсий жараёндир, аммо тизимлаштириш усуллари ва натижада пайдо бўлган тизимларнинг мумкин бўлган усуллари тавсиф ва ўрганиш учун жуда мос келади. Фалсафанинг дунёқараш функциялари ҳақида гапирганда, биз дунёқарашни аниқлаймиз ва

унинг асосий турларини номлаймиз, шунда биз уларнинг келиб чиқишини улар қурилган пойдеворга бориб тақалдик. Кейин биз тизимни ташкил этувчи тамойилларга - ҳар хил турдаги дунёқарашлар қуриладиган қонунларга ҳам эътибор қаратамиз. Ўз дунёқарашини шакллантириш учун фалсафий билимлар меваларидан фойдаланиш учун дунёқараш нима эканлигини ва уни принципиал жиҳатдан қандай шакллантириш мумкинлиги ҳақида яхши тасаввурга эга бўлиш керак.

Фалсафани ўрганишни бошлаган ҳар бир талаба аллақачон маълум бир дунёқарашга эга бўлиб, у ёки бу даражада тизимлаштирилган. Бундан ташқари, фалсафани ўрганишдан олдин ҳам баъзи талабалар у ҳақида ижобий ва салбий бўлиши мумкин бўлган тасаввурга эга. Ижобий қарашлар, масалан, алоҳида фалсафий матнлар ёки муаммолар билан танишиш натижасида юзага келиши мумкин, салбий умидлар эса кўпинча келажақдаги касб учун кераксиз бўлиб туюладиган мавзуга вақт ажратишни истамаслик билан боғлиқ. Ж.Дрекслер фалсафани ўқитишга оид мақоласида таъкидлаганидек, бундай нотўғри қарашлар нафақат мамлакатимизда, балки хорижда ҳам айрим талабаларга хосдир. "Фалсафа фойдасиз, у менга иш топишга ёрдам бермайди" - бу муаллифнинг фикрига кўра, энг кенг тарқалган ғоялардан бири бўлиб, бу, албатта, фанни ўқитиш ёки ўрганишни осонлаштирмайди ва муаммолар келтириб чиқаради [6]. Бундай нотўғри қарашлар, шунингдек, фалсафанинг ривожланишидаги бошқа кўплаб муаммолар нафақат кўплаб талабаларнинг асл дунёқарашининг парчаланиши билан боғлиқ. Агар шахсий дунёқараш тузилмаган бўлса, унда субъектнинг олдинги тажрибаси билан боғлиқ бўлмаган янги билимлар ўз ўрнини топа олмаслиги мумкин.

Ж.Дрекслер фалсафа курслари талабалари кўпинча ўзлари билан бирга олиб келадиган руҳий муносабатлардан бири сифатида "ғояларга контекстли бўлмаган ёндашув"ни [6] эслатиб ўтади. Агар шахснинг ўзи ҳаракатланиши учун қулай бўлган тузилмани шакллантиришга ҳалақит берадиган индивидуал вакилликлар ўртасидаги алоқаларни тушунмаслик нима? Ҳар қандай маълумотни қабул қилиш учун унинг потенциал олувчиси бунга тайёр бўлиши керак.

А. Моль аниқ кўрсатдики, ахборот сигнали ва шовқин ўртасида узатиш ва идрок қилиш ниятларидан ташқари бошқа фарқ йўқ. Шовқин - бу қандайдир сабабларга кўра рамз сифатида емас, балки жисмоний ҳодиса сифатида қабул қилинадиган сигналдир. Идрок етувчида декодлаш учун восита ёки ният йўқлиги сабабли у код сифатида қабул қилинмайди [7].

Фалсафий билимларни идрок этиш учун унга илова мавжуд бўлган тузилма керак. Агар дунёқараш тизими қурилмаган бўлса, унда воқеликни идрок этишнинг барча даражалари аниқ кузатилган - кундаликдан экзистенциалгача, фалсафани ўзлаштириб бўлмайди. Бу ерда бизда қандайдир доира бордек туюлади: бир томондан, тизимлаштирилган дунёқарашни қуриш фалсафани ўрганиш вазифаси, бошқа томондан, унинг зарурий шартидир. Шунга қарамай, фалсафа, эҳтимол, ўзини кўриб чиқишга қодир ягона соҳадир, шунинг учун у бу қарама-қаршиликни енгишга қодир.

ХУЛОСА

Маълумки, метод асосан мавзунини ташкил қилади, шунинг учун бизнинг фикримизча, фалсафа ўқитувчисининг вазифаси дунёқарашни тизимлаштириш ва унинг мумкин бўлган асосларини тадқиқ қилиш усуллари тақдим этишдир. Бу процедура, албатта, мутлақо шахсийдир ва ҳар ким буни ўзи қилади. Аммо, агар муваффақиятли бўлса, у барча алоҳида қисмлар (фалсафа, дин, фан, санъат ва бошқалар) ўзаро боғланган ва уларнинг ютуқлари шахсий қадриятга идеал тарзда қурилган контекст сифатида дунёнинг ўз расмини яратишга имкон беради ва шунингдек шахс тизими ва унинг бевосита ва узоқ муддатли мақсадларга эришиш учун мотивациясини шакллантиради. Бундай мавзу энди бирон бир соҳада тор профили мутахассис эмас. У ўзини қизиқтирган соҳаларда деярли чексиз ўз-ўзини таълим олиш имкониятига эга бўлади, чунки унинг ихтиёрида маълум бўлганлардан энг универсали бўлган маълумотлар билан ишлаш усуллари мавжуд. Бу, биз кўриб турганимиздек, фалсафа каби фанни ўқитиш ҳал қилиши керак бўлган асосий вазифалардан биридир.

REFERENCES

1. Ботирова Б.Т. Компетентностный подход и будущее социогуманитарного образования // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Международные отношения. 2020.
2. Hegel G. W. F. On Teaching Philosophy at Universities. Works of Different Periods, in 2 Vol. Vol. 1. 1970.
3. Коменский Я. А. Великая дидактика. Изд- 3. - Смоленск: Государственное учебно-педагогическое издательство, 2019.
4. Мадаминов М. К. Как я понимаю философию [Men falsafani qanday tushunaman]. – М-Т: Прогресс-Yosh avlod, 2020.

5. Миронов В. В., Расулова Р.М. Современный образовательный процесс: по пути ли будущему экономисту с философией // Вестник Российского экономического университета имени Г. В. Плеханова. 2020. №3.
6. Drexler J. Philosophy for General Education: Teaching Introductory Environmental Ethics for Non-Majors // Teaching Philosophy. 2020. - Vol. 38 (3).
7. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. - М.: Мир, 2019.
8. Сафарова Т. Р. К проблеме развития этнокультурного туризма в Узбекистане. Paradigmata poznani. 2. 2020 №2 сон. С. 23-26
9. Rustamkulovna, S. T. (2022). SOCIAL FACTORS OF ETHNOCULTURAL TOURISM IN UZBEKISTAN. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(4), 622-626.
10. Сафарова, Т. Р. (2021). ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА СОСТОЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ. In Новые вызовы новой науки: опыт теоретического и эмпирического анализа (pp. 176-183).
11. Rustamkulovna, S. T. Genesis of Ethnocultural Tourism Historical and Philosophical Analysis. JournalNX, 453-459.
12. Сафарова, Т. Р. (2021). СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМА И ЕГО ОСОБЕННОСТИ. Современные инновации, (1 (39)), 26-28.

INGLIZ TILIDAGI RANG KOMPONENTLI IDIOMALARNING TARJIMASI XUSUSIDA

Xudoyqulov Behzod

DTPI o'qituvchisi,
bekhzod338@gmail.com

Abdumalikov Fazliddin

DTPI o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Har bir tilda bo'lgani kabi ingliz tilida ham frazeologik birliklar muhim tadqiqot mavzusi bo'lib, shu paytgacha ko'plab tilshunoslar tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Ushbu maqolada ingliz tilidagi rang komponentli idiomatik iboralar tahlil qilingan bo'lib, ularning semantik xususiyatlari tegishli misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Frazeologik birliklar, idioma, tarjima, shakl va ma'no, ko'chma ma'no.*

TRANSLATION OF COLOUR IDIOMS IN ENGLISH LANGUAGE

ABSTRACT

It is important to translate and to find equivalence in phraseological units from source language into target one. The problem of the equivalence is one of the most important aspects in the comparative study of phraseology. The most significant feature of phraseological units in each language is to find its equivalent into other language. The different features of the phraseological unit often becomes the difficult phenomenon throughout the translation from original language into target language.

The article addresses the analysis of translation issues of colour idioms in English language. Theoretical data about idioms are discussed and analyzed with reasonable examples.

Keywords: *Phraseology, idioms, phraseological unit, translation, meaning, figurative meaning.*

KIRISH

Frazeologizmlarning ob'ektini o'rganish ularning shakl xususiyatlarini o'rganish hisoblanadi. Ikkinchi tilda birikmaning barcha shakl va ob'ekt belgilari muvofiq kelsa ham ammo asosiy narsa ma'no monandligi bo'lmasa, bu birikmalar bir-biriga ekvivalent yoki muqobil variant bo'lolmaydi. Ayrim frazeologik birikmalarning tilda aniq ekvivalenti va muqobil variantlari yo'qligi ularni umuman tarjima kilib

bo'lmasligini ko'rsatmaydi. Aksincha xuddi shu hol ularni aniq tarjima qilishga ehtiyoj tug'diruvchi sabablardan biridir. Ko'chma ma'noli birikmalarning ob'ekti masalasi ularning shakl masalasi ekan demak, ikkinchi darajali ahamiyatga ega deyish to'g'ri bo'lmaydi. Zotan badiiy asarning ayrim nozik nuqtalarini, so'z o'yinlarini badiiy tarjimada aks ettirishda ba'zan iboraning ob'ektiga alohida e'tibor qilishga to'g'ri keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Frazeologizmlarning tarkibida katta so'z ishtirok etishiga qaramay, ular yagona umumiy ma'no bilan birlashadi va emotsional –ekspressiv ma'noni ifodalaydi. Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazli va ta'sirchan vosita sifatida ko'p qo'llanadi. Odatda, frazeologizmlar tildagi erkin so'z birikmalari asosida hosil bo'ladi. Biroq ular ko'chma ma'no kasb etib, komponentlar o'zaro birikib yaxlit holda qo'llanishi natijasida singib ketadi.

Frazeologizmlar turli tillarda o'sha xalqning ba'zi urf – odatlarini aks ettiradi. Ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda iboraning komponentlarini so'zma-so'z tarjima qilmasdan mazmuni to'g'ri keluvchi iboralardan foydalaniladi.

Frazeologizmlar semantik tomondan umumlashgan ko'chma ma'no ifodalasa grammatik tomondan ularning butunligi komponentlarining o'zaro birikuvi va gapga ham shu tartibini saqlab qolishi bilan izohlanadi.

Tilning so'z boyligi nafaqat so'zlar , balki frazeologik birikmalar yordamida boyib boradi. Frazeologik birliklar nutq jarayonida yaratib bo'lmaydigan , balki tilda tayyor birlik sifatida bo'ladigan so'z birikmalaridir. Ular maxsus lug'atlarda yig'iladi. So'zlarga o'xshab iboralar ham bitta mazmunni berib, gapning bir bo'lagi bo'lib keladi.

Frazeologik birliklar shakllanishida azaldan xalq tilining o'rni va roli katta. Aslida xalq tilida yaratilgan frazeologik iboralar asta-sekin adabiy tilga badiiy asarlar orqali kirib borgan. Xuddi shu kabi xususiyatlarga ega ingliz tilidagi ayrim idiomalarni o'zbek tilidagi tarjimasi orqali ko'rib chiqamiz:

Black and white – (Qora va oq) Yaxshi va yomon

Black as night-Tundek qora

Black and blue-Qora va kók(yomon shikastlangan narsani tasvirlash uchun ishlatiladi)

Black eye-Qora kóz (ko'z yaqinidagi ko'karish)

Black out-Qorong'ilashgan (bu chiroqlarni o'chirish yoki xiralashtirish orqali qorong'ilashish yoki hushini yo'qotish degani.)

Black as a skillet-Qozon kabi qora (juda iflos, kir bilan qora narsalarni tasvirlash uchun ishlatiladi)

Black market-Qora bozor (tovarlar noqonuniy ravishda sotib olinadigan va foyda olish uchun sotiladigan joylar uchun ishlatiladigan atama)

Blackball someone-kimnidir qoralash(kimnidir ijtimoiy jihatdan istisno qilish yoki chetlatish, rad etish)

Blacklist someone-kimnidir qora ro'yxatga kiritish (agar u biron bir qoidani buzgan bo'lsa, ro'yxatga uning ismini yozish va yana ishtirok etish imkoniyatini taqiqlash)

Pot calling the kettle black (shorten version: pot kettle black) - qozon choynakni qora deb ataydi (qisqartirilgan variant: choynak qora) (bu boshqa birovni ikkiyuzlamachilik bilan tanqid qilgan yoki ayblagan kishi u tanqid qilgan yoki ayblagan odam kabi aybdor bo'lganida qo'llaniladi)

Blackmail someone-kimnidir shantaj qilish (birovning sirini o'ziga qarshi ishlatib, boshqalarga oshkor qilish bilan qo'rqitib, undan tovlamachilik yoki pul olish);

Black tie event/affair-qora galstuk taqish hodisasi/ishi (erkak mehmonlar smoking yoki kechki ovqat ko'ylagi bilan qora kamon galstuk kiygan rasmiy tadbir)

Black sheep-Guruhning "g'alati" bo'lgan va atrofidaqilar bilan mos kelmaydigan odamni tasvirlash uchun ishlatiladi.

Pitch black-Juda qorong'i.

Out of the blue-Hech qanday ogohlantirishsiz paydo bo'lmoq, kutilmaganda yoki tasodifan sodir bo'lmoq.

Blue pencil-Biror narsani tsenzura qilish yoki baham ko'riladigan ma'lumotni cheklash.

A blue-eyed boy-Har doim yuqori lavozimdagi birov tomonidan alohida iltifot uchun tanlangan o'g'il yoki yigitning tanqidiy tavsifi.

XULOSA

Hozirgi kunda o'zbek tilidagi iboralarni chet tillarida va aksincha chet tillardagi iboralarni to'g'ridan to'g'ri asliyat tilidan o'zbek tilidagi tarjimada aks ettirish alohida ahamiyatga ega²³⁴. Tarjimada shakl va mazmun munosabatini bejirim talqin etish hamda tarjimaning badiiy nafosati va milliy xususiyatini yuzaga keltiruvchi barcha lisoniy-uslubiy vositalar vazifalarini ijodiy aks ettira oladigan

²³⁴ Xudoyqulov B., Jumayeva M. FRAZEOLOGIK IBORALARNING TEMATIK VA SEMANTIK TAHLILI (ITALYAN TILIDAGI IBORALAR MISOLIDA) //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 2. – C. 698-706.

muqobil til va nutq birliklari tanlash vazifasi qo'yiladi.

REFERENCES

1. Oltiev T., Xudoyqulov B. Italyan tilidagi iboralarning tarjimasi" lug'ati. – 2021.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Морфология. Лексикология. – Т.: Ўқитувчи, 1965. – Б.133-135
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. – Б.188.
4. Khudaykulov B. Linguacultural Features of Phraseological Units in Italian Language. – 2022.
5. Xudoyqulov B., Jumayeva M. FRAZEOLOGIK IBORALARNING TEMATIK VA SEMANTIK TAHLILI (ITALYAN TILIDAGI IBORALAR MISOLIDA) //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 698-706.

THE IMPORTANCE OF THE UZBEK PEOPLE AND UZBEKISTAN IN THE ARTISTIC CREATION AND LIFE OF ALEXANDER FEINBERG

Hojieva Rukhsatbegim Tuymurod kizi

Student of Uzbekistan State World Languages University

ABSTRACT

Alexander Feinberg, a pure-hearted and immensely talented poet, is described in this article. His hardships and happy moments from his birth to his death are briefly described. By reading this article, you can learn not only about Feinberg but also about his love for Uzbekistan, the Uzbek people, poets, and writers. Despite the bad luck and some unfortunate circumstances in his life, his love and passion for literature did not fade away, and he was lucky to become famous in this way.

Keywords: Alexander Feinberg, Uzbek literature, Gatchins, Moscow, World War II, Tashkent, Journalism, Writers Union, poetic work, memory, independence, revolution, school education, college, publication.

АННОТАЦИЯ

В статье рассказывается о чистосердечном и безмерно талантливым поэте Александре Файнберге. Кратко описаны его невзгоды и счастливые моменты от рождения до смерти. Прочитав эту статью, вы сможете узнать не только о Файнберге, но и о его любви к Узбекистану, узбекскому народу, поэтам и писателям. Несмотря на невезение и некоторые неблагоприятные обстоятельства в его жизни, его любовь и страсть к литературе не угасли, и ему посчастливилось таким образом прославиться.

Ключевые слова: Александр Файнберг, узбекская литература, Гатчины, Москва, Великая Отечественная война, Ташкент, журналистика, Союз писателей, поэтическое творчество, память, независимость, революция, школьное образование, вуз, издание.

INTRODUCTION

Alexander Feinberg, who was born in Tashkent, the most famous city in Uzbekistan, has spread as an inimitable writer from Uzbek literature to world literature. He was born on November 2, 1939, with blue eyes and a bright future. His family and hardships are well known to everyone. They can be a great motivation for people and are a worthy example for everyone. Feinberg's father was born in 1891 in Gatchins, near Sankt-Petersburg, and his mother in 1904 in Moscow.

The writer and poet, who had warm thoughts about Uzbeks, strong love for Uzbekistan and loyalty to their homeland, emphasized that he saved his life here

during the difficult moments of his life. "My hometown is Tashkent," he declares. "I'm in the capital of Russia. Here it is. I feel Moscow in the palm of my hand. I look at the history of this city from the window of the eighteenth floor. I looked at the horizon and I was disappointed. Disappointment! During the revolution, this city left my mother alone at the threshold of Magadan. After many years, only Tashkent embraced her and warmed her body in the cold. "

His childhood, the most important part of his life, coincided with the terrible and dangerous years of World War II." The houses of Yelena Sergeevna Bulgakova, Anna Akhmatova, Faina Ranevskaya, and Vladimir Lugovsky; Alexei Tolstoy's yard; Tatyana Sergeevna, Yesenina's shelter... How many more lives were saved due to the conflict in Tashkent, my hometown at the time, during those years? ... Not to mention my parents, who came in 1937 and gave birth to me in 1939... These expressed thoughts are a clear example of the difficult life experienced and the processes in it.

DISCUSSION AND RESULTS

Despite this, he increased his passion for learning and literature in order to become knowledgeable and have a bright future. After completing primary school education, Feinberg strengthened his knowledge at the Tashkent Topographical College. After successfully graduating from the technical school, he was admitted to the part-time department of the Faculty of Philology and Journalism of Tashkent University. His talent and interest in literature took a serious shape, and he worked for several years at the University Publication.

He graduated from the journalism faculty of the university and managed to write several books. His books were published not only in Uzbekistan but also in Russia, Sankt-Petersburg, Israel, and the United States. After the publication of his first collection of poems, called "Etude" he started working at the Writers' Union of Uzbekistan. Taking a serious look at his literary works, it is not difficult to notice that his collections spread quickly around the world. Alexander Feinberg combined Eastern and Western culture, traditions, and customs in his poems and works. Among Uzbek fans and poets, his name and work are absolutely unchanging. His poems are "Change", "Youth" ("Yunost"), "New World" ("Noviy mir"), "Eastern Star" ("Zvezda Vostoka"), and New Volga ("Novaya Volga"). Among his fifteen are Free Sonnets (1984) and Sonnets (1990). Poetry collections were published in Tashkent, Moscow, and St. Petersburg. Indulgence in highly modern literature was indeed acceptable in the Soviet era.

Because of the strong love and talent of the great poet for literature and poetry, literature was considered an integral part of his life. As the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, said: "Literature is the heart of the nation; it reflects the spirituality of the nation. In today's difficult times, it is necessary to find a way to the heart of a person, to make effective use of the influence of literature, and to direct it towards noble goals. We create, we study the legacy of our great ancestors; all the conditions have been created to create a great literature worthy of our culture."

Also, Alexander Feinberg studied poetic and artistic works with a serious approach to the creativity of Uzbeks. Through his translations, one of the most successful things he did was to make the Russian people enjoy the wonderful masterpieces of the Uzbek people. Alexander Feinberg contributed to the wide spread of Uzbek poets by translating their poetic works. He translated the epic and poetic works of Alisher Navoi, known to the world, as well as the works of many famous poets. In Moscow, Feinberg translated O'tkir Hashimov's "Rebellion of Spirits" and Abdulla Oripov's poetry collections.

CONCLUSION

In one of his essays, he wrote, "There is happiness on my forehead. I live in the independent country of Uzbekistan... Uzbek writers have helped me several times in the field of literature. Abdulla Oripov, Erkin Vahidov and many others. Over the course of my career, more writers, artists, musicians, and other professionals have been friendly to me." He considered himself a child of Uzbekistan and was proud to live in this nation until the end of his life. He died before reaching the age of 70 in the city of Tashkent, Uzbekistan, where he fell in love. Since then, due to his respect among Uzbeks and his contribution to Uzbek literature, huge events dedicated to the memory of Alexander Feinberg are organized every year in Uzbekistan.

REFERENCES

13. http://ziyouz.com/images/poets/aleksandr_faynberg.jpg
14. Alexander Feinberg "An attempt to autobiography"
15. Ziyamukhamedov, A. T. (2021). CONCEPT OF OBSHCHESTVA I CHELOVEKA V NOVELLAX PU SUNLINA. Sociosphere, (3). 23-31.
16. Mahbuba, R. (2022). THE ROLE OF STUDENT-STUDENT INTERACTION IN EFL CLASSROOMS. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2(2), 63-66.

-
17. Pozilova, S., Rasulova, N., Khalilova, S., Aliyeva, N., & Rasulova, M. (2020). The role of creative education in the development of lifelong learning in an innovative society: Ways to organizing. Journal of Critical Reviews, 7(7), 379-383.
 18. Shuhrat Sirojiddinov. Program and methodical manual for studying the life and work of Alexander Arkadievich Feinberg.
 19. Mikhail Knizhnik "Living Poet" Published in The Jerusalem Journal. Number 31, 2009.
 20. Musurmonov R. "The Alley of Writers - the Garden of Enlightenment". -T.: Uzbek literature and art, June 19, 2020.
 21. Elena Atlanova. Alexander" Feinberg's Cage of Freedom".
 22. Alexander Fitz "About the poet Feinberg" Published in Khreshchatyk magazine number 4, 2005.

IMPROVING METHODS OF TREATMENT OF OPTIC NERVE ATROPHY IN CHILDREN

Murodullayeva Nargiza Oripovna

Assistant of the Department of Otorhinolaryngology and Ophthalmology
of the Bukhara State Medical Institute.

nargiz_okulist@gmail.com

ABSTRACT

The effectiveness of laser stimulation in combination with neuroprotectors in the treatment of optic nerve atrophy was determined at the Department of Eye Diseases of the Bukhara State Medical Institute and the children's department of the Bukhara branch of RICMIATM. 20 children aged 8-16 years were subjected to standard examination and treatment. The results before and after treatment were analyzed and the effectiveness of the treatment was evaluated.

Keywords: Retinalamin, laser stimulation, optic nerve atrophy.

АННАТОЦИЯ

Эффективность лазерной стимуляции в сочетании с нейропротекторами при лечении атрофии зрительного нерва определяли на кафедре глазных болезней Бухарского государственного медицинского института и детском отделении Бухарского филиала РИКМИАТМ. Стандартному обследованию и лечению были подвергнуты 20 детей в возрасте 8-16 лет. Были проанализированы результаты до и после лечения и оценена эффективность лечения.

Ключевые слова: Ретиналамин, лазерная стимуляция, атрофия зрительного нерва.

АННАТОЦИЯ

Бухоро Давлат тиббиёт институтининг кўз касалликлари кафедраси ва РИКМИАТМ Бухоро филиали болалар бўлимида кўрув нерви халқаси атрофияларини даволашда нейропротекторлар билан биргаликда лазерстимуляция самарадорлиги аниқланди. 8-16 ёшгача бўлган 20 та бола стандарт текширувдан ўтказилди ва даво муолажалари бажарилди. Даводан олдинги ва даводан кейинги натижалар тахлил қилиниб, даво самарадорлиги бахоланди.

Калит сўзлар: Ретиналамин, лазерстимуляция, кўрув нерви халқаси атрофияси.

INTRODUCTION

Atrophy of the optic nerve is an eye disease characterized by the weakening of vision due to the development of pathological processes affecting the nerve part of the organ. In other words, in atrophy, the fibers of the optic nerve slowly die, and information is transmitted from the retina to the brain in a distorted form. This pathology can occur for many reasons, most of which are related to the presence of ophthalmological diseases. The optic nerve is a special "route" through which the impulses generated during the perception of images pass. If any part is blocked, that is, if atrophy occurs, then the image is transmitted incorrectly. Unfortunately, this pathology can occur in people of any age. Modern diagnostic methods make it possible to study the disease in detail, and ophthalmologists have come to the conclusion that it is quite possible to restore the fibers if they are not completely atrophied. The causes of KNX atrophy are caused by ophthalmological diseases and various pathological diseases. But there are several main types: hereditary, DNA mutation, Burnevelli syndrome and the presence of a number of other diseases. It is divided into primary and secondary types. If the peripheral neurons are compressed, then the main type of atrophy develops. In this case, the optic disc remains unchanged. The effective combination of the most advanced medical technologies with traditional medicine helps patients achieve significant improvements. In turn, the information received by the retina reaches the brain in a distorted form. The process of development of atrophy occurs slowly. The disease causes irreversible blindness in 21% of cases and disability in 68% of cases. According to the All-Russian Society of the Blind, atrophy of the optic nerve (in 32% of cases) is one of the main causes of blindness and low vision in children. It is the result of various diseases of the eye and central nervous system, usually accompanied by oculomotor disorders (strabismus, nystagmus) and causes a significant decrease in visual function during infancy. Diseases of the optic nerve are very common among eyeball pathologies. Therefore, the development of pathogenetic treatment measures aimed at the treatment of atrophy of the retina and optic nerve and their systematic application to practical medicine is considered one of the urgent problems of modern ophthalmology.

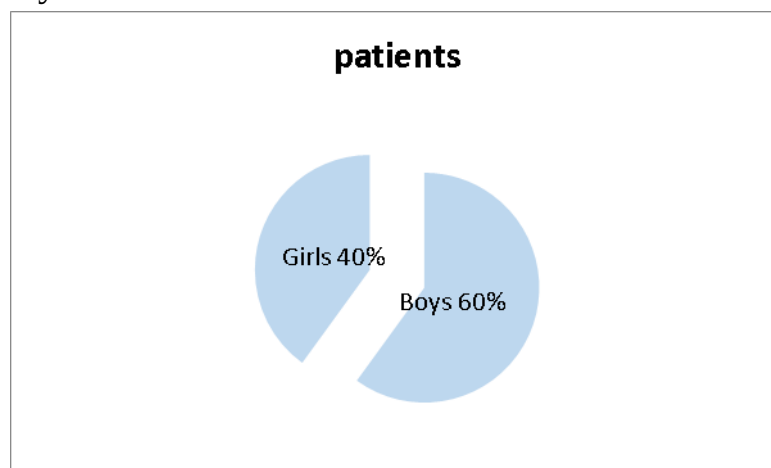
Purpose: to evaluate the effectiveness of neuroprotective drug (retinalamine) and laser stimulation in diseases of the optic nerve.

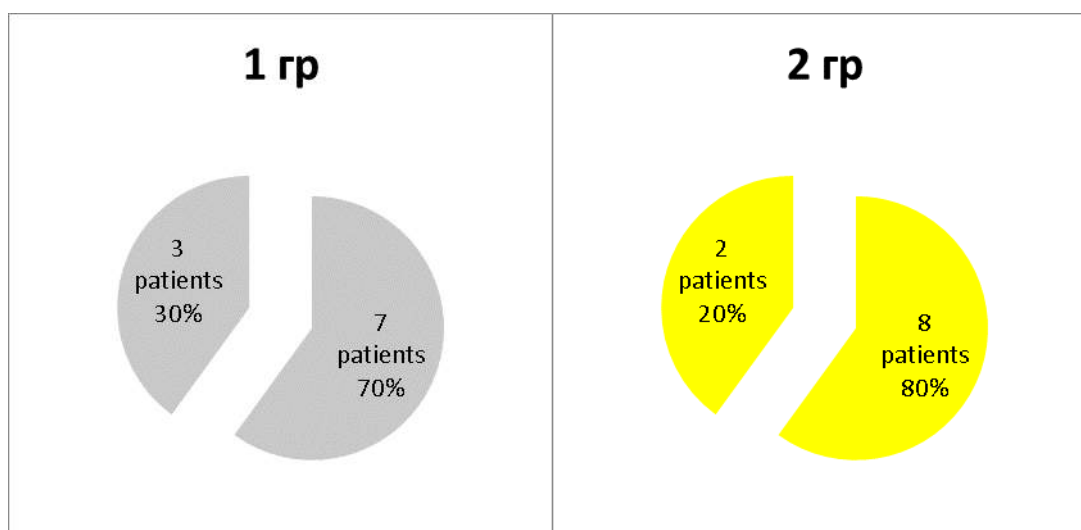
MATERIAL AND STYLE

20 patients were examined in the children's department of RIKMIATM Bukhara branch. Children's age ranged from 8 to 16 years, of which 12 (60) were boys, 8 (40%) were girls. All patients underwent standard ophthalmological examinations (visiometry, refractometry, OCT, pneumotonometry, A-Vscan). Patients received treatment methods in an inpatient setting. Children were divided into 2 groups. In the 1st group, 10 children were treated in the traditional way (lymphostimulation). Lymphostimulation and laser stimulation were performed in the 2nd group. In the 1st group, conventional treatment: for lymphostimulation, emoxipin 0.5ml per temple area, ascorbic acid and riboflavin solutions were used, and the lymph nodes of the lower jaw were stimulated. In the treatment of the 2nd group: retinalamine 0.5 ml, ascorbic acid and riboflavin solutions were used under the skin. Laser stimulation using the MAKDEL-08 device was 5 minutes.

RESULTS AND THEIR DISCUSSION.

The visual acuity of 7 patients (70%) of the 1st group of patients who underwent treatment was 0.05-0.08 before treatment, 3 patients (30%) were 0.1-0.2 before treatment, and after 1 course of treatment, visual acuity in 7 patients it was equal to 0.1-0.2, and this effect was maintained for 5-6 months. 3 had a visual acuity of 0.3-0.4, and this effect did not change during the next 6 months, and after 6 months the visual acuity gradually decreased.





In this case, the effectiveness of the treatment remained unchanged for 4-6 months, and in the following months it began to gradually decrease.

Visual acuity in 8 (80%) of the 2nd group of patients who underwent treatment was 0.07-0.08 before treatment, in 2 patients (20%) it was 0.09-0.1 before treatment, and after 1 course of treatment, visual acuity It was equal to 0.2-0.3 in 8 patients. In 2, the visual acuity was equal to 0.4-0.5, and this effect remained unchanged for the next 6-8 months.

CONCLUSION

1. In the treatment of optic nerve atrophy in patients with optic nerve atrophy in the department of children's department and medical institute of RIKMIATM Bukhara branch, laser stimulation with MAKDEL-08 device in combination with retinalamine drug and very positive results were achieved.

2. None of the patients who participated in the treatment procedures by injecting Retinalamine solution under the skin had any side effects of the drugs. The effectiveness of lymphostimulation with retinalamine solution gave a positive result in all patients who participated in the treatment, the visual acuity of the patients improved significantly.

3. Along with visual acuity, positive changes in the field of vision were also observed, leading to improvement in peripheral vision. As a result of the combined use of treatment methods with the help of lymphostimulation, retinalamine and MAKDEL-08 device, the regenerative properties of the eyeball tissues were further improved, the nutrition of the retina and optic nerve, the strength of the blood vessel wall was further improved, and the visual functions were improved.

REFERENCES

1. Либман Е.С., Шахова Е.В. Слепота и инвалидность вследствие патологии органа зрения в России // Вестник офтальмологии. — 2006. — №1. С. 35-37.
2. Чичерин Л.П. Ведущие проблемы охраны здоровья детей и подростков // Бюллетень Национального НИИ Общественного Здоровья РАМН. — 2011. №2. С. 17-20.
3. Тарутта Е.П. Возможности профилактики прогрессирующей и осложненной миопии в свете современных знаний о ее патогенезе // Вестник офтальмологии. — 2006. Т. 122, №1. С. 43-47.
4. Катаргина Л.А., Михайлова Л.А., Состояние детской офтальмологической службы Российской Федерации // Российская педиатрическая офтальмология. — 2015. Т. 10, №1. С. 5-10.
5. Никифоров А.С., Гусева М.Р. Офтальмоневрология. — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. С. 162-163.
6. Nickla DL, Wallman J. The multifunctional choroid. *Progr Retinal Eye Res.* 2010;2:144-168. <https://doi.org/10.1016/j.preteyeres.2009.12.002>
7. Астахов Ю.С., Белехова С.Г. Толщина хориоидеи при миопии различной степени. Офтальмологические ведомости. 2013;4:34-38.
8. Кацнельсон Л.А., Форофонова Т.И., Бунин А.Я. Анатомия сосудистой системы глаза. В кн.: Сосудистые заболевания глаза. М.: Медицина; 1990.
9. Зальцман М. Сосудистая оболочка. В кн.: Анатомия и гистология человеческого глаза. М. 1913.
10. Аветисов С.Э., Будзинская М.В., Жабина О.А. и др. Анализ изменений центральной зоны глазного дна при миопии по данным флюоресцентной ангиографии и оптической когерентной томографии. Вестник офтальмологии. 2015;(4):38-48.
11. Тарутта Е.П., Иомдина Е.Н., Маркосян Г.А. и др. Транспальпебральная реоофтальмография как метод оценки эффективности склероукрепляющего и трофического лечения прогрессирующей миопии. Офтальмология. 2018;15(4):439-446.
12. Raximovna, B. R., Gulomjanovna, A. N., & Yarashevna, S. F. (2020). STUDY OF CHOLERETIC ACTIVITY OF RUTAN. *ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11).
13. Бобоева, Р. Р., & Жураева, Г. Б. (2020). ХОЛЕРЕТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ РУТАНА ПРИ ЛЕЧЕБНОМ ПРИМЕНЕНИИ У КРЫС С

- ГЕЛИОТРИНОВЫМ ГЕПАТИТОМ. *INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION*, 1(5), 100-105.
14. Бобоева, Р. Р. Investigation of rutan's choleretic activity in drug hepatitis. *International journal for innovative engineering and management research*, 10(04), 275-278.
15. Boboyeva, R. R., & Abdulladjanova, N. G. (2021). LEGALON VA RUTANNING TAJRIBAVIY O 'TKIR GEPATITDA JIGAR BILIAR FUNKSIYASIGA TA'SIRINI QIYOSIY BAHOLASH USULI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 285-294.
16. Одилова Г.Р., Худдиева Н.Ю. Optical Coherence Tomography // *Central Asian journal of medical and natural sciences*: 02 Issue: 05 | Sep-Oct 2021 ISSN: 2660-4159
17. Xuddieva, N. Y. (2021). SHISHASIMON TANA DESTRUKSIYASINI KONSERVATIV DAVOLASHDA SEAVIT PREPERATINING SAMARADORLIGI. *Academic research in educational sciences*, 2(10), 60-70.
18. Худдиева, Н. Ю., & Хасанов, М. Х. (2021). Примеренение препарата препарата "Офтальрон в лечении синдрома сухого глаза у больных сахарным диабетом. *Тиббиётда янги кун журнал*, 2(34/3).
19. Xuddieva, N. Y. (2022). BIRLAMCHI OCHIQ BURCHAKLI GLAUKOMA KASALLIGIDA SLEZAVIT PREPARATINING NEYROPROTEKTIV TERAPIYANING TARKIBIY QISMI SIFATIDA ISHLATILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 508-512.
20. Odilova, G. R., & Xuddiyeva, N. Y. (2022). ADENOVIRUSLI KERATOKONJUNKTIVIT BILAN KASALLANGAN BEMORLARNI AMBULATOR SHAROITDA TASHXISLASH VA DAVOLASH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 503-507.

DETERMINATION OF THE EFFECT OF RUTAN ON DRUG BIOTRANSFORMATION AND GLUCURONIDATION IN A MODEL OF ACUTE TOXIC HEPATITIS

Boboeva Rano Rakhimovna

Assistant of the Department of Otorhinolaryngology and Ophthalmology of the
Bukhara Medical Institute.
ranoboboyeva3553@gmail.com

ABSTRACT

*As a result of the experiment, in acute toxic hepatitis with CCl_4 (tetrachloromethane), Rutan polyphenol isolated from the tannin plant *Rhus coriaria* L. is shown to reduce barbituric sleep due to its effect on drug biotransformation and glucuronidation. These results restore the functional activity of monooxygenase enzyme systems of hepatocytes, which is the basis of the beneficial effect of legalon and rutan on the bile production function of the liver in acute toxic hepatitis.*

Keywords: *tetrachloromethane, biotransformation, glucuronidation, barbituric sleep*

АННОТАЦИЯ

*Эксперимент натижасида CCl_4 (тетрахлорметан)ли ўтқир токсик гепатитда танинли ўсимлик *Rhus coriaria* L. дан ажратилган Рутан полифенолининг дорилар биотрансформацияси ва глюкуронизациясига таъсири туфайли барбитурик уйқуни қисқартиришида намоён бўлади. Бу натижалар ўтқир токсик гепатитда легалон ва рутаннинг жигарнинг саффо ҳосил қилиш функциясига фойдали таъсирининг асосини ташиқил этувчи гепатоцитларнинг моноксигеназа фермент тизимларининг функционал фаоллигини тиклайди.*

Калим сўзлар: *тетрахлорметан, биотрансформация, глюкуронизация, барбитурик уйқу.*

INTRODUCTION

In the world, pharmacotherapy of chronic liver diseases, especially treatment of viral hepatitis and liver cirrhosis, prevention of their consequences remains a medical and social problem. Despite the development of prevention and diagnosis of liver diseases, and the development of treatment methods, the death rates from these diseases are taking the leading places. According to the World Health Organization, "liver disease is the tenth leading cause of death among all diseases." Despite the development of a number of recommendations worldwide in recent years, there is a

sharp difference between the drugs used in the pharmacotherapy of liver diseases and the drugs specified in the treatment standards.

The scientific and research work conducted in the field of pharmacotherapy of hepatobiliary system diseases in our republic shows the following shortcomings: different approaches to treatment, low level of provision of antiviral and hepatotropic drugs, different dosage of drugs, short-term treatment, lack of dynamic monitoring of treatment, polypharmacy and lack of correction of risk factors. Uzbekistan belongs to the hyperendemic region due to the different levels of virus infection in the region due to the medical and social conditions (uniqueness of the number of family members, age structure) and the ethnic identity of the local population. In screening studies conducted by a number of authors, it was found that 5.6% of healthy population tested in our country have anti-HCV and 8.3% have HBsAg.

In Uzbekistan, as in other post-Soviet countries, it was found that there is a constant financial disparity between the use of new innovative methods, including expensive modern treatment methods and drugs, and the financing of the health care system. Therefore, analysis of the economic feasibility of using hepatotropic and antiviral drugs belonging to different clinical pharmacological groups, taking into account the effectiveness and safety of these drugs, remains a very urgent issue.

The purpose of the work: to determine the duration of chloral hydrate sleep and etaminal sodium sleep in animals treated with legalon and rutan in the model of acute toxic hepatitis.

MATERIALS AND RESEARCH METHODS

In the experiment, 24 white male rats were isolated and divided into 4 groups. SsL4 (tetrachloromethane) was injected into the body for 4 days and the hepatitis model was called. The 1st group was the control group, the 2nd group was the hepatitis model, and the untreated group, the 3rd group was treated with legalon capsules at a dose of 100ml/kg, and the 4th group was treated with rutan drug at a dose of 25mg/kg orally for 6 days. 24 hours after treatment, chloral hydrate sleep duration and ethaminal sodium sleep duration were determined in animals. For this purpose, chloral hydrate solution in a dose of 300 mg/kg, aqueous solution of ethaminal sodium in a dose of 50 mg/kg was injected into the abdominal cavity. The duration of recovery of the lateral position and turning reflex in rats was determined and the results were studied.

All experiments were conducted in compliance with the requirements of the European Convention for the Protection of Vertebrate Animals Used for

Experimental or Other Scientific Purposes (Strasbourg 1986). The results obtained from the study were statistically processed using the Biostat 2009 software package, and the data were presented as the mean (M) and the error of the mean (μ). A difference at a probability level of 95% and above ($p < 0.05$) was considered as statistically significant change.

RESEARCH RESULTS AND THEIR DISCUSSION

In order to assess the intensity of the biotransformation processes of xenobiotics in the liver using the monooxygenase system in vivo, experimental studies, for example, using test drugs such as sodium ethaminal, the duration of sleep depends on the intensity of its metabolism. Taking this situation into account, we studied the effects of legalon and rutan on the duration of sleep with etaminal sodium during therapeutic use in a series of separate experiments in a comparative aspect. The results of this series of experiments showed that in the group of rats with acute toxic hepatitis, barbiturate sleep was 178.2 ± 15.23 minutes, and in healthy rats it was 82.4 ± 3.74 minutes, that is, compared with acute hepatitis, the duration of the hypnotic effect of ethaminal sodium was 116.3% (more than twice) extended. Therefore, it can be assumed that the intensity of biotransformation of this barbiturate slows down significantly in acute toxic hepatitis.

The effect of rutan on the biotransformation and glucuronidation of drugs was determined in the model of acute toxic hepatitis

Group	Ethaminal sodium sleep (min)	Chloral hydrate sleep (min)
Healthy	$82,4 \pm 3,74$	$75,7 \pm 3,41$
Hepatitis	$178,2 \pm 15,23^*$	$168,2 \pm 13,77^*$
Hepatitis+Legalon	$119,1 \pm 6,15^{* \#}$	$98,7 \pm 4,10^{* \#}$
Hepatitis+Rutan	$96,5 \pm 5,98^{\#}$	$82,5 \pm 4,49^{\#}$

Note: *-differentiation compared to the indicators of a healthy group is reliable;
difference of hepatitis+Legalon and hepatitis+Rutan groups compared to other group indicators is reliable

This fact is consistent with the results of other researchers. Conversely, after experimental therapy, sleep duration was reduced: 33.2% in the group of rats treated with legalon, and 45.8% in the group treated with rutan. At the same time, the duration of the hypnotic effect of etaminal sodium does not differ statistically significantly from the value of healthy rats. These data allow us to conclude that the hepatoprotector "Legalon" and especially in rats with acute toxic hepatitis, rutan clearly restores the functional activity of the monooxygenase system, which is manifested in the reduction of barbituric sleep due to the acceleration of the drug's biotransforma. These results fully confirm the assumption that the functional activity of monooxygenase enzyme systems of hepatocytes is the basis of the beneficial effect of legalon and rutan on the bile production function of the liver in acute toxic hepatitis caused by tetrachloromethane.

CONCLUSION

1. Acute toxic hepatitis caused by tetrachloromethane is accompanied by a significant decrease in the exocrine function of the liver and the main components of bile.
2. Rutan exhibits clear choleretic activity in acute toxic hepatitis caused by tetrachloromethane.
3. During the therapeutic use of legalon and rutan, the duration of barbituric sleep decreased. This allows us to conclude that rutan clearly restores the functional activity of the monooxygenase system in rats with acute toxic hepatitis, which is manifested in the reduction of barbituric sleep due to the acceleration of the drug's biotransform

REFERENCES

1. Хакимов З.З., Я.З. Акрамова, С.С. Махмудов. Эффективность индукторов интерферонов в коррекции функционального состояния печени при токсических гепатитах. // Академическое издательство ЛАМБЕРТ. 2018 г.
2. Хакимов З.З., Рахманов А.Х., Сафаева Ш.Т..Влияние камед - смолы Ферула асафетида на желчеобразовательную функцию печени при стром токсичес-ком гепатите.//Медицинский журнал Узбекистана.-2020.-№1. - С. 42-45.
3. Khakimov Z.Z., Fayzieva Z.T., Makhmudov S.S.. Effect of tselagrippa-inducing interferon on the hepatobiliary system. city of Tashkent.-2017,- 130

4. Salikhov Sh.I., Kim R.Yu., Mavlyanov S.M. i soavt., Determination of anti-influenza activity of preparations and the basis of polyphenols of rastitelnogo srya.//Meditinskiy journal Uzbekistana. 2007.- No. 5.- pp. 64-67
5. Makhmudova A.D., Valiev A.G., Rustamova H.M. Clinical effectiveness of the otechestvennogo preparata ESSEL FORTE pri hepatitax: Metod, rekomendatsii, - Tashkent, 2005.-23 p.
6. Makhmudova A.D., Shevchenko L.I., Tashmukhamedova D.G. Clinical effectiveness of the preparation Tsinariks in the treatment of diseases of the hepatobiliary system: Method, recommendations - Tashkent, 2008, - 20 p.
7. Бобоева, П. П. Investigation of rutan's choleretic activity in drug hepatitis. *International journal for innovative engineering and management research*, 10(04), 275-278.
8. Xuddieva, N. Y. (2022). BIRLAMCHI OCHIQ BURCHAKLI GLAUKOMA KASALLIGIDA SLEZAVIT PREPARATINING NEYROPROTEKTIV TERAPIYANING TARKIBIY QISMI SIFATIDA ISHLATILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 508-512.
9. Odilova, G. R., & Xuddiyeva, N. Y. (2022). ADENOVIRUSLI KERATOKONJUNKTIVIT BILAN KASALLANGAN BEMORLARNI AMBULATOR SHAROITDA TASHXISLASH VA DAVOLASH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 503-507.
10. Бобоева Раъно Рахимовна //»Экспериментал ўткир гепатитда силибор ва рутаннинг жигарнинг сафро ажратиш фаолиятига таъсирини баҳолаш» // *International scientific journal science and innovation* (uif: 8.2)
11. Бобоева Раъно Рахимовна// ”Ўткир токсик гепатит моделида рутаннинг дорилар биотрансформацияси ва глюкуронизациясига таъсирини аниқлаш” // *International scientific journal volume 1 issue 6 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337* 28-32.
12. Boboyeva R.R., Abdulladjanova N.G.//// Legalon va rutanning tajribaviy oʻtkir gepatitda jigar biliar funksiyasiga taʼsirini qiyosiy baholash usuli//. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* VOLUME 1 | ISSUE 10 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423 285-295
13. Boboeva R.R Mavlonov A.A Jurayeva G.B. ” Choleretic activity of rutana at therapeutic application in rats with heliotrin hepatitis” *European journal of molecular & clinical medicine*, 2020, volume 7 (scopus). 5188-5193

14. Бобоева Р.Р Мавлонов А.А Саидов С.А. Худдиева Н.Ю «Исследование желчегонной активности рутана » International journal of discourse on innovation, integration and education 04 | november 2020 70-75
15. Mavlonov A.A Boboeva R.R « Study of the hepatoprotective action of rutan » Academia: an international multidisciplinary research journal <https://saarj.com> vol. 10 issue 5, may 2020 117-120.
16. Бобоева Р.Р. Жураева Г.Б “Холеретическая активность рутана при лечебном применении у крыс с гелиотриновым гепатитом” International journal of discourse on innovation, integration and education Volume: 01 issue: 05 | december 2020 issn: 2181-1067 <http://summusjournals.uz/index.php/ijdiie>
17. Мавлонов А.А. Бобоева Р.Р. Хожиев Л.Б. “Изучение гепатопротективного действия рутана” Science, Research, development #30 czestochowa 29.06.2020-30.06.2020
18. Boboeva R.R «Geliotrin gepatiti bo'lgan kalamushlarni davolashda rutanning xoleritik faoliyatini o'rganish» Eurasian journal of academic research innovative academy research support center volume 1 issue 03, june 2021 20-25
19. Boboeva R.R «Исследование холеретической активности рутана при лекарственном гепатите» Eurasian journal of academic research innovative academy research support center volume 1 issue 03, june 2021 14-19
20. Boboeva R.R «Development of a new method for the treatment of diseases of the hepato-pancreatobiliary system on the basis of the choloretic activity of rutan.» Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences
21. G. R. Odilova / / FEATURES OF THE VITREOUS BODY STRUCTURE IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS // EUROPEAN JOURNAL OF MODERN MEDICINE AND PRACTICE Vol. 2 No. 9 (Sep - 2022) EJMMMP ISSN: 2795-921X . 29-32.
22. Sh. J. Teshaev, G. R. Odilova // Early Morphometric Changes in the Macular Zone of the Retina in Patients with Diabetes Mellitus without Clinical Manifestations of Diabetic Retinopathy// Web of Scholars: Multidimensional Research Journal (MRJ) Volume: 01 Issue: 05 | 2022 ISSN: (2751-7543) <http://innosci.org> 43-47.
23. Odilova G.R // DIABETIC RETINOPATHY AND CATARACT IN CHILDREN WITH TYPE 1 AND 2 DIABETES: CAUSES OF DEVELOPMENT AND PREVALENCE//Journal of Tianjin University Science and Technology ISSN (Online): 0493-2137 E-Publication: Online Open Access Vol:65 Issue:4: 2022 18-25.

-
24. Одилова Г.Р., Худдиева Н.Ю. Optical Coherence Tomography // Central Asian journal of medical and natural sciences: 02 Issue: 05 | Sep-Oct 2021 ISSN: 2660-4159
25. Худдиева Н.Ю. Shishasimon tana destruksiyasini konservativ davolashda seavit preparatining samaradorligi. Academic research in educational sciences ISSN 2181-1385 Volume 2, Issue 10 October 2021
26. Худдиева Н.Ю., Хасанов М.Х. Применение препарата препарата “Офтальрон в лечении синдрома сухого глаза у больных сахарным диабетом. Тиббиётда янги кун журнал 2 (34/3) 2021

FOOD AND MEDICINAL SIGNIFICANCE, PLANTING PERIOD AND PLANT PLACEMENT SCHEMES OF CHINESE CABBAGE (BRASSICA RARA SUBSP. PEKINENSIS LIZG)

Erejepova G.T.

Karakalpakstan Institute of Agriculture and Agrotechnologies
Head of the department of fruit production, vegetable and cucurbits crops
growing, PhD in Agricultural Sciences

Sherimbetova H.O.

2nd year master student

ABSTRACT

Chinese cabbage is cold-resistant, the best temperature for the formation of the plant is 15-18°C. Such an average temperature is observed in the second half of September - the first half of October. Taking into account that Chinese cabbage harvest begins to ripen 70-80 days after planting and takes 15-20 days, it is advisable to plant seedlings in the first ten days of August.

Keywords: *Chinese cabbage, temperature, seedling, soil, vitamins, nutrition, medicine, period, scheme.*

АННОТАЦИЯ

Пекинская капуста холодостойка, оптимальная температура для формирования растения 15-18°C. Такая средняя температура наблюдается во второй половине сентября - первой половине октября. Учитывая, что урожай пекинской капусты начинает созревать через 70-80 дней после посадки и занимает 15-20 дней, высадку на рассаду целесообразно проводить в первой декаде августа.

Ключевые слова: *пекинская капуста, температура, рассада, почва, витамины, питание, лекарство, период, схема.*

INTRODUCTION

Chinese cabbage is the most widely cultivated vegetable in China, it is among the most valuable vegetables in terms of its nutritional value, and its use in food has made it a source of vitamins important for human health.

Chinese cabbage is a vegetable crop that is little studied in the countries of Central Asia, including the Republic of Karakalpakstan. That is why most of the information given on its botanical description, biological properties, reaction to light, temperature, soil moisture, corresponds to the literature of the Commonwealth of Independent States and foreign countries.

In the 60s of the last century, a large group of Asian cabbages was named "Chinese cabbages" and was included in the Brassicaceae family and Brassicaceae type. Scientists of the All-Russian Scientific Research Institute of Plant Science studied Chinese cabbages and identified two independent species: *Brassica rara* subsp. *pekinensis* Lizg and *Brassica rara* subsp. *chinensis* Lizg.

DISCUSSION AND RESULTS

Chinese cabbage is one of the oldest crops in China. It is a one- and two-year plant. The lower leaves of the plant are whole, sessile, and they are attached to a bush with a diameter of 30-50 cm. The leaves can be wide, long, inverted ovate, oval, 30-60 cm long. Leaves are light and dark green in color, sparsely covered with wax dust.

The main vein of the leaf is wide, large, white in color, very tender and juicy.

The upper leaves of the plant are dark green, and the inner leaves are light in color. Depending on the age, they become rough. After steaming these leaves, they are used in the preparation of various dishes. Its productive member is cylindrical cabbage, from which fried and boiled dishes are prepared: soup, various salads, pickles, marinades and preserves. It is also possible to freeze its product.

In foreign scientific literature, there is a lot of information on the consumption standards of Chinese cabbage, the amount of useful biologically active substances in their composition, as well as nutritional and medicinal properties.

There is information about the use of Chinese cabbage in food in various ways, and it is reported that Chinese cabbage is very tasty when used as a garnish on meat and fish products. The author of the Missus site, which describes the nutritional properties of Chinese cabbage, admits that although it looks like a white cabbage, it is tender and tasty. Chinese cabbage is close to white cabbage in terms of its nutritional properties and nutritional value, but it is higher than it in terms of keeping a lot of vitamins. Chinese cabbage is one of the most nutritious vegetables and is a source of vitamins and necessary antioxidants: C, V, V1, RR, V-carotene, selenium, fats, unique amino acids, potassium, calcium, phosphorus, iron salts, pectin substances and many trace elements.

In addition to the high nutritional value of vegetable crops, they also have many medicinal properties.

D. Chernyaeva (2012) notes that Chinese cabbage is an important food product, especially because it contains lysine, which dissolves foreign proteins in the blood and increases the body's resistance to various diseases.

The author of the Ogorod site described the beneficial and harmful properties of Chinese cabbage and emphasized that this crop is an important medicinal tool in the treatment of stomach and duodenal ulcers, diabetes and radiation sickness.

In recent years, South Korean scientists have discovered that Chinese cabbage contains the substance "glucosinolatam" (1 g product - 2 ml), which is an effective tool against malignant tumor diseases. Beijing cabbage is one of the most valuable types of cabbage with medicinal properties. It serves as an important medicinal tool in the treatment and prevention of headaches, nervous disorders, depression, cardiovascular diseases, especially hypertension, dementia, and anemia.

Another practical importance of growing Chinese cabbage is the high level of minerals and vitamins in its content. Compared with more than 30 types of vegetable crops (carrots, artichokes, spinach, sweet corn and hakoza), Chinese cabbage showed the highest level of vitamin C. In addition, it has been found that it is equal to soy, spinach and asparagus in terms of vitamin E. Vitamin B6 is higher than garlic, pepper and spinach. It ranks ahead of carrots in terms of A and B carotenoids. The beneficial properties of this crop are an important sign of prevention of a number of diseases, including high blood pressure, heart disease, and osteochondrosis.

Chinese cabbage, which contains a sufficient amount of fiber, will help people who want to lose weight.

It is also an effective tool against the removal of cholesterol accumulated in the human body, damage to liver function due to fat accumulation, and the appearance of harmful tumors.

The above information on the distribution, nutritional and medicinal properties of Chinese cabbage indicates that this is a valuable vegetable crop.

Planting period and plant placement schemes. Chinese cabbage is cold-resistant, the best temperature for the formation of the plant is 15-18°C. Such an average temperature is observed in the second half of September - the first half of October. It is advisable to plant seedlings in the first ten days of August, taking into account the fact that ripening begins 70-80 days after planting and takes 15-20 days.

In the conditions of crop rotation, it is recommended to place Chinese cabbage seedlings in a scheme of 70x40 cm, in which the thickness of 35.7 thousand plants per hectare is achieved. Information was obtained based on the experience conducted in the Nukus District of the Karakalpakstan Institute of Agriculture and Agrotechnologies.

Planting schemes	Leaves in one plant, number	Days from planting till the first yield	The weight of one cabbage, kg	Qualitative productivity of Chinese cabbage, ha	
				т/га	%
70×20	23,7	97	0,62	30,2	104,1
70×25	24,1	94	0,74	29,3	101,0
70×30 (control)	24,8	91	0,84	29,0	100
70×35	25,7	88	0,97	28,8	99,3
70×40	26,8	87	1,09	29,2	100,7
70×45	27,9	85	1,15	28,4	97,9
70×50	28,2	83	1,24	27,4	94,5

CONCLUSION

Abundant irrigation was carried out one day before taking the seedlings to the field. In crop rotation, Chinese cabbage seedlings are planted together with pre-sowing irrigation during the cool part of the day (after 4 in the afternoon). Seedlings are planted in pre-prepared nests 15-20 cm deep, and after transplanting, they are watered for good retention.

REFERENCES

1. Zuev V.I., Mavlyanova R.F., Dusmuratova S.I., Buriev Kh.Ch. "General characteristics of the nutritional and medicinal-productive properties of vegetables". // In the book: Vegetables are food and medicine. // Tashkent 2016. Publishing house "Navruz".
2. Zuev V.I., Atakhodjaev A.A., Asatov Sh.I., Kadyrkhodjaev O.K., Akramov U.I. "Technology of growing green leafy crops" In the book: Vegetable growing of protected ground T-2018.
3. Zuev V.I., Kadirkhojaev O.Q., M.M. Adilov., U.I. Akromov. Cabbage types and varieties "Vegetable and cucurbits crops production" Tashkent-2016. "Economy and finance".
4. Zuev V.I., Kadirkhojaev O.K., Ostanokulov E.T. "Cauliflower vegetable crops". //Vegetable, cucurbits crops and potato growing book. //Samarkand. Economy and Finance 2005.

Mo-ЮКЦ КАТАЛИЗАТОРИДА ПРОПАН-БУТАН ФРАКЦИЯСИНИ КАТАЛИТИК АРОМАТЛАШДА ТУРЛИ ПРОМОТОРЛАРНИНГ ТАЪСИРИНИ ЎРГАНИШ

Сафаров Шахзод Салимжон ўғли

Холлиев Шамсиддин Худойбердивеч

Шароф Рашидов номидаги Самарқанд давлат университети

АННОТАЦИЯ

Пропан-бутан фракциясининг ароматизация реакциясида юқори кремнийли цеолитлар қўлланилади. Юқори кремнийли цеолитни турли металлларнинг тузлари ва оксидлари аралашмаси билан сингдириш пайтида рух таркибининг таъсири ўрганилди. Н – ЮКЦ юқори кремнийли цеолитнинг 30 модулли фаоллиги кўриб чиқилди. Тажрибалар 3:6 ва 9% катализаторда рух таркибида 600 c^{-1} (газ хомашёси учун) ҳажмий тезликда ва $600-675^{\circ}\text{C}$ ҳароратда ўтказилди. Намуналарнинг каталитик хусусиятларини солиштириш учун 550 ва 650 c^{-1} ҳажмий тезлигида 650°C ҳарорат танланган. ГАС нинг мис ва темир билан пассивацияси. Мис ва темир билан ГАС пассивациясини ўрганиш $0,2$; $0,3$; $0,6\%$ мис ва $0,2$; $0,3$; $0,6$; $2,0\%$ темир қўшилиши билан амалга оширилди. Хом ашё ва газсимон ароматланиш маҳсулотлари ГОСТ Г4920 “Қуруқ газ. Компонент таркибини аниқлаш усули. Газ таркиби икки калонна ва иссиқлик ўтказувчанлик детекторлари (катарометрлар) билан Кристалл 2000 газ хроматографида аниқланди. Катализаторларнинг хоссалари замонавий физик-кимёвий таҳлил усуллари ёрдамида ўрганилди: ИК-Фурье спектроскопияси ва аммиакнинг термал дастурлаштирилган десорбцияси.

Калит сўзлар: пропан, бутан, галлосиликатлар (ГС), галлоалюминосиликатлар (ГАС) гидротермик синтез, ҳажмий тезлик, юқори кремнийли цеолит, катализатор, цирконий, қалай, молибден ва қўрғошин тузлари.

АННОТАЦИЯ

Цеолиты с высоким содержанием кремния используются в реакции ароматизации пропан-бутановой фракции. Исследовано влияние содержания цинка при пропитке высококремнистого цеолита смесью солей и оксидов различных металлов. Рассмотрена модульная активность высококремнистого цеолита. Опыты проводились на катализаторе 3:6 и 9% с содержанием цинка при объемной скорости 600 c^{-1} (для газового сырья) и температуре $600-675^{\circ}\text{C}$. Для сравнения каталитических свойств образцов была выбрана температура

650 °C при объемной скорости 550 и 650 с-1. Пассивация ГАЗ медью и железом. Исследование пассивации ГАЗ медью и железом 0,2; 0,3; 0,6% меди и 0,2; 0,3; 0,6; Это было сделано с добавлением 2,0% железа. Сырье и газообразные вкусоароматические продукты ГОСТ G4920 «Газ сухой. Метод определения компонентного состава. Состав газа определяли на газовом хроматографе «Кристалл 2000» с двумя колонками и детекторами по теплопроводности (катарометрами). Свойства катализаторов изучали с использованием современных физико-химических методов анализа: ИК-Фурье-спектроскопии и термопрограммированной десорбции аммиака.

Ключевые слова: пропан, бутан, галлосиликаты (ГС), галлоалюмосиликаты (ГАС) гидротермальный синтез, объемная скорость, высококремнистый цеолит, катализатор, соли циркония, олова, молибдена и свинца.

КИРИШ

C₃-C₄-алканлар табиий, нефть йўлдош газлари ва нефтни қайта ишлаш заводлари чиқинди газларининг таркибий қисми бўлиб, улардан кўп функцияли катализаторлар иштирокида ароматик углеводородлар, олефинлар ва юқори молекуляр алканлар олиш мумкин. Бироқ, бугунги кунда енгил углеводородларнинг асосий қисми технологик ёқилғи сифатида ишлатилмоқда ёки факелларда ёқиб юборилмоқда [1-3]. Айни вақтда дунё олимлари енгил углеводородлардан унумли фойдаланиш мақсадида катта тадқиқотлар олиб боришмоқда. Енгил углеводородларни қайта ишлаб, халқ хўжалиги учун муҳим моддалар ишлаб чиқаришда маҳсулотлар унуми асосан, катализаторларнинг табиати, таркибига, катализаторларни тайёрлаш усули ва реакцияни ўтказиш шароитига боғлиқдир [4-6]. Енгил алканларнинг ароматик углеводородларга ва олефинларга каталитик ўзгариши бугунги кунда цеолитли катализаторлар иштирокида интенсив равишда ривожланиб бормоқда [7-8]. Сингдириш ва аралаштириш билан бир қаторда металл галлосиликатлар (ГС) ёки галлоалюмосиликатлар (ГАС) гидротермик синтезида ишлатиладиган юқори кремнийли цеолитлар таркибига киритилиши мумкин [9-11]. Углеводородларни конверсия қилиш учун металл ўз ичига олган цеолит катализаторларини айлантириш учун ион алмашинуви ёки цеолит таянчини тегишли элементларнинг тузлари эритмалари билан сингдириш усуллари қўлланилади, аммо бу усуллар утилизация қилишни талаб қиладиган заҳарли эритмалар ишлаб чиқариш билан тавсифланади [12-14]. Бундай

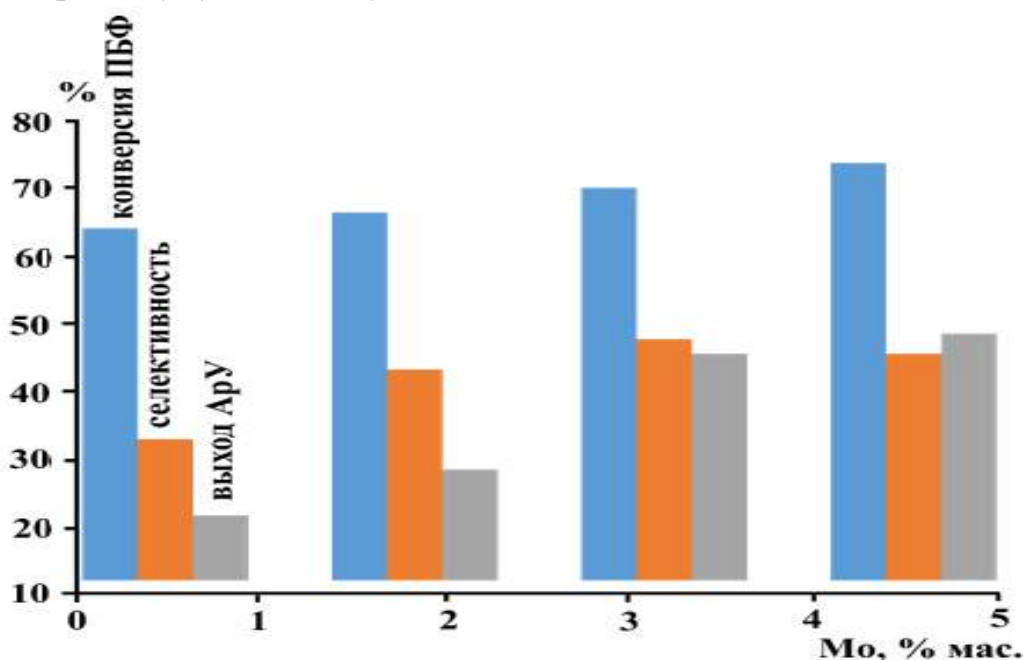
катализаторларнинг катта партияларини тайёрлашда қимматбаҳо чиқиндиларни йўқ қилиш муаммоси муҳим бўлиши мумкин. Шу муносабат билан оқова сувлар миқдорини минималлаштиришни таъминлайдиган металл сақловчи цеолит тизимларини тайёрлашнинг янги усулларини излаш вазифаси долзарбдир [15-16]. Саноатда кэнг қўлланиладиган бу усул қаттиқ фазада ташувчи ва тузларни аралаштириш, кейин эса пресслашдир. Бироқ, катализаторни тайёрлаш усулини ўзгартириш жараён параметрларини (конверсия, унум селективлиги) ўзгартириши мумкин, шунинг учун қаттиқ фазали модификация ва ендириш орқали олинган *Sn – Zn – Ga* ичига олган катализаторларни қиёсий ўрганиш керак.

ТАЖРИБА ҚИСМИ

Газ хомашёсини ароматланиш жараёнини ўрганиш оқим типигаги лаборатория қурилмасида амалга оширилди. Жараён 5 мл катализатор юки билан диаметри 30 мм бўлган кварц реакторида амалга оширилди. Реакция зонаси реакторнинг ўрта қисмида жойлашган ва катализатор жойлаштирилган панжара билан жиҳозланган. Реактор электр печга уланди. Реактордаги ҳарорат ДТПК (ХА) сирт термोजуфти ва аниқлик синфи 0,25 бўлган бир каналли ТПМО ҳарорат ўлчагич билан ўлчанди. Реакция зонасидаги ҳарорат доимий бўлиб тўриш керак. Реакция зонасида ҳарорат фарқи 5 °С дан ошмайди. Газ баллондан (тозалаш учун азот ва регенерация учун ҳаво, расмда кўрсатилмаган) редуктор 7 орқали етказиб берилди. Газ оқими тезлиги нозик созлаш валфи билан тартибга солинган ва реометр ёрдамида ўлчанган. Ароматлаш пайтида олинган аралаш -15 °С дан юқори бўлмаган ҳароратда тутқичда совутилган. СГБ-400 газ ҳисоблагичидан ўтгандан сўнг, газ ±0,03 л аниқликда атмосферага чиқарилди (анализ учун газдан намуна олишда реакция газидан ҳисоблагичгача намуна олинган). Тажрибаларнинг давомийлиги 3 соатни ташкил этди. Тутгични тортиш тажрибадан сўнг, таҳлил учун газ танлаш - тажриба бошланганидан бир соат ўтгач амалга оширилди. Ҳар бир тажрибадан сўнг реактор азот билан тозаланди, катализаторнинг ҳаддан ташқари қизиқ кетишига йўл қўймаслик учун совутилди ва 3 соат давомида 600±10 °С да ҳаво билан қайта тикланди. Коксни оғирлик усули билан аниқлашда катализаторни азот оқимида совутиб, тушириб, эксикаторда доимий оғирликда қуриб, сўнг аналитик тарозида ±0,0001 г аниқликда тортилиб, 3 соат ичида 750 ± 5 °С ҳароратда муфелли печда кокс ёндирилди. Кокс ёндирилгандан сўнг, катализатор эксикаторда совутилди ва тортилди.

ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МУҲОКАМАСИ

Mo концентрациясининг **H – ЮКЦ** фаолиятига таъсири. Адабиёт маълумотларига кўра, молибден табиий газни ароматлашда самарали воситадир. Молибден ўз ичига олган цеолитнинг каталитик хусусиятларини батафсил ўрганиш учун 600 c^{-1} ҳажмий тезликда ҳарорат ва молибден таркибига қараб пропан-бутан фракцияси конверсияси, селективлик ва ароматик углеводородлар унумдорлигининг ўзгариши ҳақида маълумотлар олинган. Тажриба натижалари 1-27-жадвалларда ва 1-7-расмларда келтирилган. Молибден концентрацияси ортиши билан конверсия кучаяди. Бирок, ароматик углеводородларнинг унуми паст бўлади.



1-расм . Пропан-бутан фракциясини ароматлаш индексларининг **Mo – ЮКЦ** катализаторида 650°C ва 600 c^{-1} **Mo** таркибига боғлиқлиги.

1-жадвал.

Пропан-бутан фракцияси ароматланиш жараёнининг **Mo** таркибига ва 600 c^{-1} ҳароратда **Mo – ЮКЦ** катализаторига боғлиқлиги.

Mo, %	T, °C	Конверсия, %	Селективлик, %	Ару нинг унуми, %	CH ₄ нинг унуми, %
3%	600	63,5	57,4	35,4	7,4
	625	70,6	55,1	37,3	8,0
	650	75,2	52,1	37,4	21,5
6%	625	74,2	60,0	42,7	9,0
	650	79,4	56,9	42,5	22,5

9%	625	77,7	59,0	43,2	23,1
	650	83,7	54,8	42,0	26,3

2.-жадвал.

Пропан-бутан фракциясининг ароматланиш реакцияси газ таркибининг Мо-ЮКЦ катализаторидаги 600 с⁻¹ ҳароратида ва Мо таркибига боғлиқлиги.

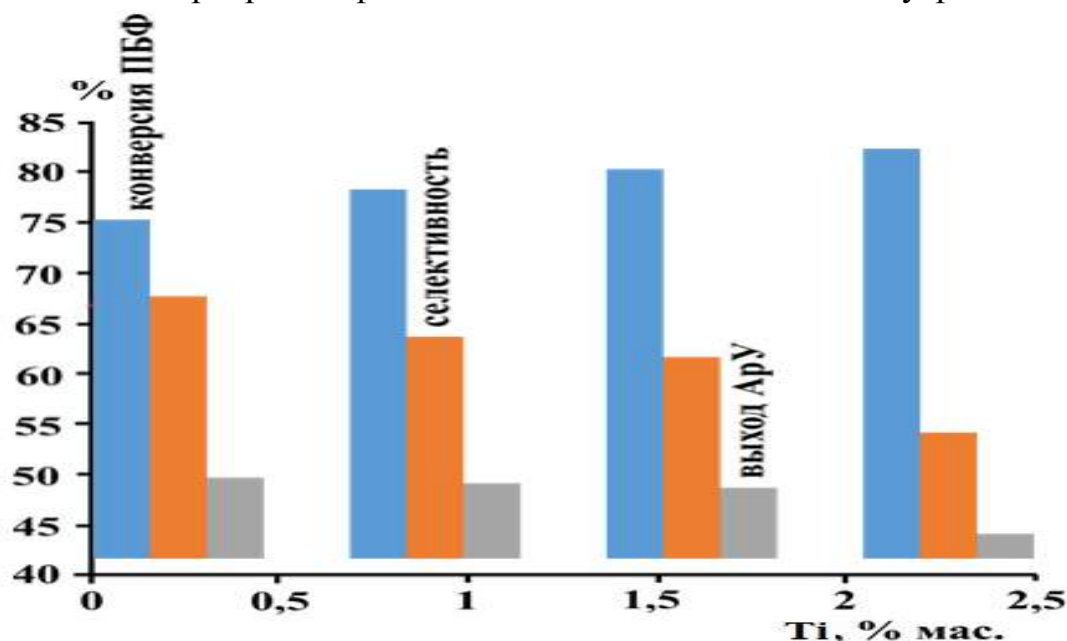
Мо, %	T, °C	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
		H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
3%	600	32,3	27,3	24,5	5,5	44,1	8,0
	625	33,0	28,0	23,0	6,1	41,5	8,0
	650	38,3	33,4	24,0	7,3	32,7	6,7
6%	625	32,0	30,8	25,0	6,2	38,0	8,4
	650	35,8	36,6	24,4	7,3	32,2	6,3
9%	625	34,8	36,9	24,5	6,2	33,0	6,3
	650	35,5	42,3	23,0	7,1	28,5	5,3

Шундай қилиб, метан ароматизацияси реакцияларида молибдендан фойдаланишга қарамасдан, ПБФ трансформациясида ушбу промотордан фойдаланиш тавсия этилмайди.

Рух-титан ароматланиш катализаторларини ўрганиш.

Ti концентрациясининг *Zn* – ЮКЦ фаоллигига таъсири. Дегидрогенлаш ароматланиш реакцияси тезлигини чекловчи босқичдир, шунинг учун 7% *Zn* (Н-ЮКЦ) бўлган юқори кремнийли цеолит асосидаги катализаторга дегидрогенлаш катализаторларининг фаол промотори сифатида титан қўшилиши таъсири ўрганилди. Пропан-бутан фракциясининг конверсия селективлиги ва ароматик углеводородлар унумдорлигининг боғлиқлигини ўрганиш таркибида 0,35; 0,7; 2,0; 3,0% титан амалга оширилди катализаторга титан нитрат эритмаси билан сингдирилган: Намуналарнинг каталитик хусусиятларини солиштириш учун 550 ва 650 с⁻¹ ҳажмий тезлигида 650 °C ҳарорат танланган. 0,35% титаннинг киритилиши ПБФ конверсиясини 85,2% га оширади. Титан миқдори 3,5% гача оширилганда, катализатор фаоллигининг янада ошиши кузатилди. Таркибида 3,5% титан булган намуналарда АРУ унуми 52,9-54,7%, хомашё конверсияси 93,6-94,2% ва селективлик 63,2% гача. Титан таркибининг 0,35 дан 3,5% гача ўсиши билан АРУ нинг унумдорлиги камайди (3.19-рasm, 3.18-3.20-жадваллар); Ароматлаш маҳсулотлари унум

бўлишининг селективлиги киритилган титан миқдори ортиши билан 74,1 дан 63,2% гача, метан унум бўлишининг 23,4 дан 30,8% гача кўтарилиши билан камаёди. Суюқ ПФФ ароматланиш маҳсулотларининг миқдорий таркиби катализатордаги титан таркибига қараб ўзгаради. Шундай қилиб, титан концентрациясининг ошиши билан полициклик углеводородларнинг таркиби: бензолнинг 27,0 дан 35,4% гача кўтарилди, 42,4 дан 36,5% гача камаёди. Тақдим этилган натижалар турли хил титан таркибидаги тизимларнинг каталитик фаоллиги ҳақида фикр беради: Шундай қилиб, ПФФ ни ароматлашда рух-титан катализаторларидан фойдаланиш амалий жихатдан нотўғри.



2.-расм. ПФФ ароматланиш параметрларининг 650°C да Ti таркибига ва 600 $с^{-1}$ Ti катализаторига, 7% Zn -ЮКЦ га боғлиқлиги.

3.-жадвал.

ПФФ ароматланиш жараёнининг Ti таркибига ва хом ашёнинг ҳажмий тезлиги 650 °C Ti , Zn - ЮКЦ катализаторига боғлиқлиги.

Ti , %	T , °C	Конверсия, %	Селективлик, %	Ару нинг унуми, %	CH_4 нинг унуми, %
0,35%	550	86,4	73,4	58,4	24,0
	650	85,2	74,2	58,2	23,4
0,7%	550	89,4	72,5	59,6	24,8
	650	86,7	72,4	57,8	23,0
2,0%	550	92,0	70,6	60,2	27,1
	650	88,8	70,4	57,6	26,1
3,5%	550	94,3	63,2	54,8	31,0

	650	90,7	63,3	52,0	30,8

4.-жадвал

ПБФ ароматизациясининг реакция газлари таркибининг Ti таркибига ва хом ашёнинг Ti , Zn - ЮКЦ катализаторига $650^{\circ}C$ ҳажмий тезлигига боғлиқлиги

Ti , %	ω , c^{-1}	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
		H_2	CH_4	C_2H_6	C_2H_4	C_3H_8	ΣC_4
0,35%	550	51,7	29,3	25,3	4,3	27,0	3,9
	650	51,0	28,0	23,1	4,2	30,1	4,3
0,7%	550	53,0	33,3	24,4	4,2	24,1	3,7
	650	50,6	30,1	23,3	4,4	29,8	4,0
2,0%	550	51,4	35,9	27,7	3,5	21,1	2,9
	650	52,8	32,7	25,0	3,5	24,4	3,2
3,5%	550	45,8	42,9	32,0	2,6	7,3	2,2
	650	46,0	38,9	31,1	2,9	10,5	3,0

5.-жадвал.

ПБФ ароматланиш катализатори таркибининг Ti таркибига ва хом ашёнинг $650^{\circ}C$ катализатор Ti , Zn - ЮКЦ даги фазовий тезлигига боғлиқлиги.

Ti , %	t , $^{\circ}C$	Катализатор таркиби, %						
		ΣC_5	C_6H_6	C_7H_8	ΣC_8H_{10}	ΣC_9H_{12}	$C_{10}H_8$	C_{11+}
0,35 %	550	2,1	43,0	40,9	24,3	3,9	20,5	8,0
	650	2,1	42,4	40,9	24,9	4,3	21,4	7,7
0,7%	550	0,3	41,6	41,4	25,3	3,8	21,9	8,4
	650	2,3	42,3	40,9	24,7	3,6	21,6	8,2
2,0%	550	0,8	40,6	41,2	22,2	3,9	24,5	10,2
	650	1,0	39,7	41,1	23,9	3,8	23,9	9,0
3,5%	550	0,3	40,5	40,9	20,6	3,9	26,9	10,4
	650	0,7	36,5	42,5	21,9	4,5	26,8	9,7

ПБФ ароматланиш катализаторларининг пассивацияси:
Катализаторни олтингурут ўз ичига олган бирикмалар билан
пассивлаштириш:

Пассивация катализаторларнинг иш фаолиятини яхшилаш учун ишлатилади. Пассивлаштирувчи воситалар сифатида катализатор учун заҳар бўлган олтингугурт ўз ичига олган бирикмалар ва металллардан фойдаланиш мумкин. [18]. Ишлашнинг дастлабки даврида ароматланиш катализаторлари углеводород гидрогенолизи реакциясида юқори фаол бўлиб, катализаторда эрта кокс унум бўлишига ёрдам беради. Гидрогенолиз реакцияларида катализаторларнинг фаоллигини бостириш учун уларни инерт газ билан аралаштирилган ёки реакция циклининг бошида дозаланган миқдорда олтингугурт ўз ичига олган бирикмалар (водород сульфиди, этил меркаптан ва бошқалар) билан ишлов бериш мумкин. Металлнинг бир қисми ПБФ ароматизацияси шароитида олтингугурт билан кучли алоқани сақлайди. Олтингугурт металлларнинг адсорбцион марказларининг бир қисмини блоклайди, бу эса катализаторда содир бўладиган реакцияларнинг нисбий тезлигининг ўзгаришига олиб келади. Шундай қилиб, олтингугурт селектив заҳар бўлиб, унинг бошқариладиган таъминоти ароматланиш катализаторларининг фаоллигини танлаб бостиради. Афсуски, ароматланиш катализаторларини заҳарлаш учун олтингугурт ўз ичига олган бирикмалардан саноатда фойдаланиш қисқа регенерация даврлари ва катализаторларнинг кичик миқдордаги олтингугурт билан заҳарланишига чидамлилиги туфайли мумкин эмас. Шунинг учун катализатор синтези босқичида киритиладиган ва кўп миқдордаги реакция-регенерация даврларида олиб ташланмайдиган бошқа пассивлаштирувчи воситаларни излаш керак.

ГАС нинг мис ва темир билан пассивацияси. Мис ва темир билан ГАС пассивациясини ўрганиш 0,2; 0,35; 0,7% мис ва 0,2; 0,35; 0,7; 2,0% темир қўшилиши билан амалга оширилди. Галогенларни катализаторга киритиш натижасида нафталин ва унинг гомологлари унумининг пасайиши тўғрисида илгари олинган маълумотларга асосланиб, сингдириш учун металл бромидлар танланган. Олдин олинган маълумотларга асосланиб, галлоалюминосиликатнинг каталитик хусусиятларини солиштириш учун 635 °С ҳарорат ва 600 с⁻¹ (газ учун) ҳажмий тезликда танланган. Cu/Fe-ГАС бўйича ПБФ ароматизацияси бўйича маълумотлар 3.21-3.23-жадвалларда ва 3.20-расмда келтирилган. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,2 дан 0,7% гача бўлган катализатордаги мис таркибига боғлиқлигини ўрганишда мис таркибининг ошиши билан қуйидаги қонуниятлар аниқланди:

- ПБФ конверсияси пасаяди;
- метаннинг унуми камаяди;

- жараённинг селективлиги ошади.

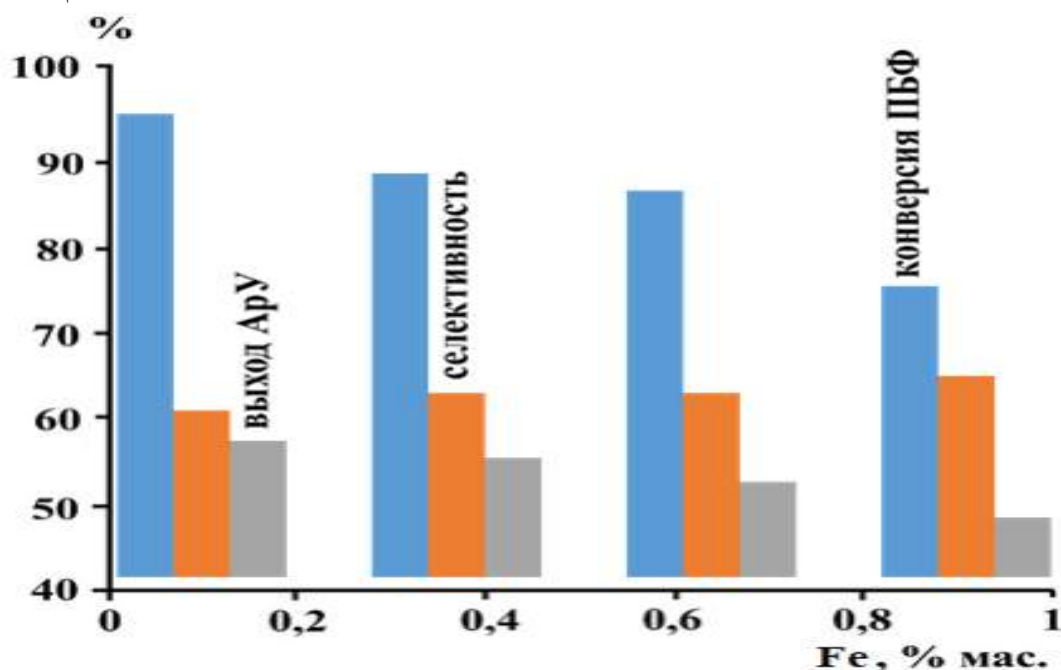
Бироқ, АрУ унуми ошмайди. ПБФ ароматизацияси маҳсулотларининг микдорий таркиби мис таркибига боғлиқ (таркиби газлардаги ΣC_4 , суюқликдаги бензол ва полиядроли АрУ).

6.-жадвал.

ПБФ ароматланиш каталлизатори таркибининг ЦАС га 635 °C ва 600 соатда мис таркибига боғлиқлиги.

Cu, %	Каталлизатор таркиби, %						
	ΣC_5	C_6H_6	C_7H_8	ΣC_8H_{10}	ΣC_9H_{12}	$C_{10}H_8$	C_{11+}
	0,3	47,8	37,8	7,6	3,8	26,7	10,2
0,2%	0,4	44,9	42,6	10,6	3,4	20,9	10,3
0,35%	0,7	44,6	43,9	20,8	4,3	10,2	9,0
0,7%	0,6	48,8	43,9	10,4	3,8	9,6	7,5

Темирнинг киритилиши билан (3.21-расм, 3.24-3.26-жадваллар) ПБФ нинг конверсияси пасаяди, метан унум бўлиши ва ароматик углеводородларнинг танланиши ошади. ПБФ ароматизацияси маҳсулотларининг микдорий таркиби мис таркибига (таркиби газлардаги ΣC_4 , суюқликдаги бензол ва полиядроли АрУ)) боғлиқ.



3.-расм. 635°C ва 600 c⁻¹ да ПБФ ароматланиш индексларининг ЦАСдаги темир таркибига боғлиқлиги.

7.-жадвал.

ПБФ ароматизацияси реакция газлари таркибининг ЦАС га 635°C ва 600 соат да темир таркибига боғлиқлиги.

Fe, %	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
	61,5	40,6	20,6	3,3	5,7	0,9
0,2%	58,9	41,2	20,6	3,5	7,2	2,0
0,35%	60,5	39,2	20,5	3,5	7,9	2,0
0,7%	58,5	38,4	21,2	3,8	8,9	2,4
2,0%	55,9	34,5	22,1	3,9	23,5	2,9

8.-жадвал.

ПБФ ароматланиш катализатори таркибининг ЦАС га 650 °C ва 600 с⁻¹ да темир таркибига боғлиқлиги.

Fe, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	0,3	47,8	37,8	7,6	3,8	26,7	10,2
0,2%	0,3	43,9	40,4	3,1	3,4	32,8	21,2
0,35%	0,3	47,6	42,6	10,3	3,3	20,5	9,1
0,7%	0,5	44,9	42,9	10,9	3,3	20,3	10,8
2,0%	0,6	44,5	45,8	21,4	4,1	8,5	8,8

Натижаларни доимий ҳажмий тезликда таққослаш турли хил темир таркибидаги ЦАС каталитик хусусиятларини солиштириш имконини беради. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,2 дан 2,0% гача бўлган катализатордаги темир таркибига боғлиқлигини ўрганишда мис миқдори ортиши билан қуйидаги натижалар аниқланди:

- ПБФ конверсияси пасаяди;
- метаннинг унуми камаяди;
- АрУ унуми пасаяди.

Шундай қилиб, мис ва темир қўшимчаларидан фойдаланиш ПБФ ни ароматлашда галлоалуминосиликат катализаторлари учун асоссиздир.

ЮКЦ нинг мис ва темир билан пассивацияси.

7% ли Zn ЮКЦ катализаторининг мис ва темир билан пассивланишини текшириш сингдириш усулида металл тузларини қўшиш орқали амалга оширилди. Сингдириш учун металл бромидлар танланган.

Катализаторнинг хусусиятларини солиштириш учун 650 ° С ҳарорат ва 600 с-1 (газ учун) ҳажмий тезлиги танланган. Cu -Zn - ЮКЦ да ПБФ нинг ароматизацияси бўйича маълумотлар 3.27-3.29-жадвалларда ва 3.22-расмда келтирилган. Миснинг киритилиши конверсиянинг пасайишига, селективликнинг ошишига, метан унум бўлишининг пасайишига ва кўп ядроли ароматик углеводородлар унум бўлишига олиб келади. Миснинг 0,35% гача киритилиши билан жараён параметрлари яхшиланади (унум 57,1%, полициклик АрУ унуми 5,3%, метан унум бўлиши 25,7%). Мис таркибининг 5,0% гача кўтарилиши селективликнинг бироз ошиши билан АрУ унумини пасайтиради, шунинг учун 0,35% дан ортиқ мисни киритиш амалий эмас. ПБФ ароматизацияси маҳсулотларининг миқдорий таркиби мис таркибига боғлиқ (таркибида (газларда ΣC_4 , бензол ва суюқликларда кўп ядроли АрУ).

9.-жадвал

ПБФ ароматланиш жараёнининг Zn - ЮКЦ га 650 °C ва 600 с⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Cu,%	Конверсия %	Селективлик, %	АрУ нинг унуми,%	CH ₄ нинг унуми,%
	82,2	76,4	57,9	23,7
0,2%	79,9	78,2	57,6	21,2
0,35%	77,9	81,7	58,7	10,8
0,7%	73,2	82,9	55,9	9,9
2,0%	63,5	83,2	49,1	8,3
3,0%	53,7	85,2	42,8	7,8

10.-жадвал.

Zn - ЮКЦ бўйича ПБФ ароматизацияси реакция газлари таркибининг мис таркибига 650 ° С ва 600 с⁻¹ боғлиқлиги.

Cu,%	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC_4
	62,7	32,7	27,4	2,6	6,4	0,8
0,2%	62,8	31,1	26,5	2,6	8,2	2,3

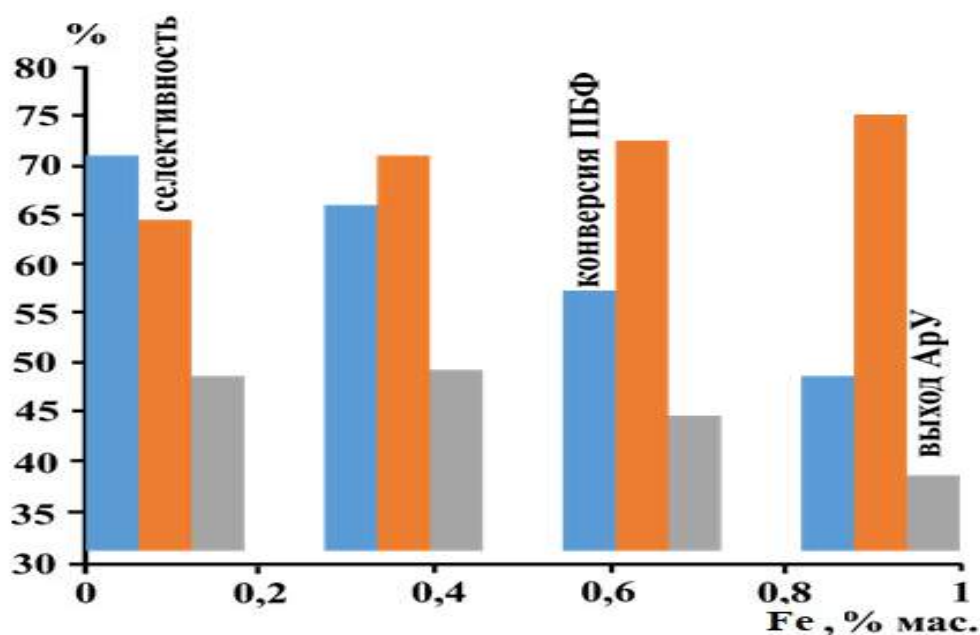
0,35%	64,8	30,1	23,4	2,4	8,8	3,9
0,7%	61,5	38,4	22,9	2,9	10,6	5,4
2,0%	59,3	34,5	22,2	3,3	21,5	8,6
3,0%	51,8	21,7	7,9	3,8	28,8	28,6

11-жадвал

Zn - ЮКЦ бўйича ПБФ ароматланиш катализатори таркибининг мис таркибига 650 ° C ва 600 с⁻¹ боғлиқлиги.

Cu, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	-	44,3	43,8	21,3	0,3	21,9	9,8
0,2%	-	40,7	46,3	27,2	3,3	8,9	7,1
0,35%	0,6	40,9	53,9	23,1	2,8	6,3	4,9
0,7%	1,0	39,8	54,7	24,7	2,8	5,7	4,9
2,0%	2,2	31,7	58,4	29,6	4,3	4,6	3,8
3,0 %	2,6	32,4	59,5	30,1	3,8	2,8	3,3

Темирнинг киритилиши билан конверсиянинг пасайиши, селективликнинг ошиши, метан унум бўлишининг пасайиши ва кўп ядроли ароматик углеводородлар унумининг пасайиши кузатилади. Темир 0,7% гача (унум 56,6%, полициклик АрУ унуми 5,0%, метан унум бўлиши 13.9%) киритилганда жараён параметрлари яхшиланади. Темир таркибининг 3,0% гача кўтарилиши селективликнинг ошиши билан ПБФ конверсиясини сезиларли даражада камайтиради, шунинг учун 0,7% дан ортиқ темирни киритиш мақсадга мувофиқ эмас (3.23-расм, 3.30-3.32-жадваллар). ПБФ нинг ароматланиш маҳсулотларининг миқдорий таркиби темир таркибига боғлиқ (газлардаги ΣC₄ миқдори, суюқликларда бензол, толуол ва полиядроли АрУ миқдори).



4-расм. Zn - ЮКЦ да 650°C ва 600 с⁻¹ да ПФФ ароматланиш индексларининг темир таркибига боғлиқлиги

12.-жадвал.

Zn - ЮКЦ да 650°C ва 600 с⁻¹ да ПФФ ароматланиш индексларининг темир таркибига боғлиқлиги.

Fe, %	Конверсия %	Селективлик, %	АрУ нинг унуми, %	CH ₄ нинг унуми, %
	82,2	76,4	57,8	23,7
0,2%	79,9	76,6	56,6	22,6
0,35%	78,8	77,4	56,4	21,4
0,7%	76,5	81,8	57,7	11,0
2,0%	67,4	84,6	52,8	9,3
3,0%	60,7	86,4	48,7	6,8

13.-жадвал.

Zn - ЮКЦ бўйича ПФФ ароматизациясининг реакция газлари таркибининг 650 ° C ва 600 с⁻¹ да темир таркибига боғлиқлиги.

Fe, %	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
	62,7	32,7	27,4	2,6	6,4	0,8
0,2%	62,9	31,1	26,5	2,6	8,2	2,3
0,35%	64,8	30,1	23,4	2,4	8,7	3,9
0,7%	61,5	30,3	22,9	2,8	10,6	5,4

2,0%	59,3	27,6	22,2	3,3	21,5	8,6
3,0%	51,8	21,7	7,8	3,8	28,7	28,6

14.-жадвал

ПБФ ароматланиш катализатори Zn - ЮКЦ таркибининг 600 °C ва 550 с⁻¹ да темир таркибига боғлиқлиги

Fe, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	-	34,2	33,8	11,2	0,2	11,8	8,8
0,1%	-	30,6	36,2	17,2	2,2	7,9	6,0
0,25%	0,2	29,7	44,6	14,6	1,7	4,6	3,9
0,5%	0,5	21,6	48,3	19,5	3,2	3,6	3,8
1,0%	0,9	33,8	46,9	13,0	0,7	3,2	1,9
2,0 %	1,5	23,8	49,4	20,0	2,8	1,8	2,2

Натижаларни доимий ҳажмий тезликда таққослаш Zn - ЮКЦ нинг турли хил темир таркиби билан каталитик хусусиятларини сифат жиҳатидан солиштириш ва оптимал промотор концентрациясини аниқлаш имконини беради. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,1 дан 2,0% гача бўлган катализатордаги мис таркибига боғлиқлигини ўрганишда темир миқдори ортиши билан қуйидаги қонуниятлар аниқланди:

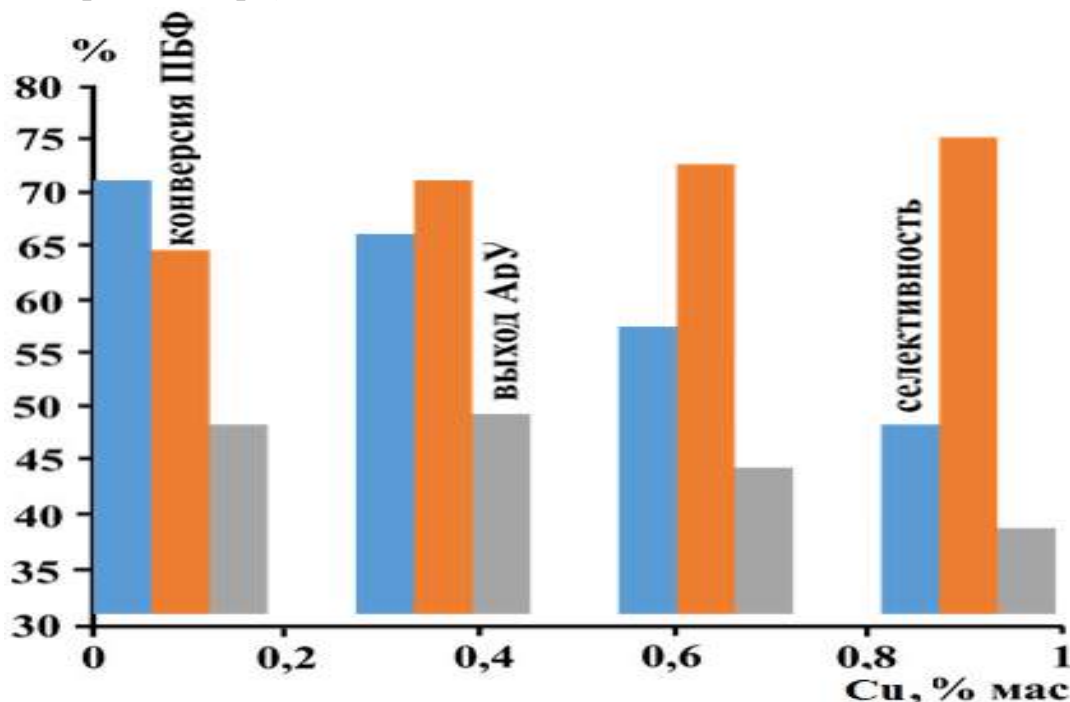
- ПБФ конверсияси 72,1% дан 50,6% гача камаяди;
- метаннинг унуми 13,6% дан 5,7% гача камаяди;
- АрУ унумининг қиймати максималдан ўтади.

Шундай қилиб, мис ва темир қўшимчаларидан фойдаланиш ПБФни ароматлашда 5% Zn -Н - ЮКЦ катализатори учун оқланади. Шунга қарамай, экспериментал маълумотларга асосланиб, мис ва темир бромидларини модификатор сифатида биргаликда қўллаш ижобий таъсир кўрсатмаслиги ҳақида баҳслашиш мумкин.

Zn -ЮКЦ нинг мис ва темир билан пассивацияси.

Катализаторнинг хусусиятларини солиштириш учун 600 °C ҳарорат ва 550 с⁻¹ (газ учун) ҳажмий тезлиги танланган. Cu - Zn -ЮКЦ да ПБФ нинг ароматизацияси ҳақидаги маълумотлар 3.33-3.35-жадвалларда ва 3.24-расмда келтирилган. Миснинг киритилиши конверсиянинг пасайишига, селективликнинг ошишига, метан унум бўлишининг пасайишига ва кўп ядроли ароматик углеводородлар унум бўлишига олиб келади. Миснинг 0,25% гача

киритилиши билан жараён параметрлари яхшиланади (АрУ унуми 50,1%, полициклик АрУ унуми 6,8%, метан унум бўлиши 9,1%) ни ташкил қилади. Мис таркибини 1,0% гача ошириш селективлигининг бир оз ортиши билан АрУ унумдорлигини пасайтиради, шунинг учун 0,25% дан ортиқ мисни киритиш мақсадга мувофиқ эмас. ПБФ ароматизацияси маҳсулотларининг миқдорий таркиби мис таркибига боғлиқ (газлардаги ΣC_4 миқдори, суюқликдаги бензол ва полиадролли АрУ миқдори).



5.-расм. ПБФ ароматланиш параметрларининг Zn-ЮКЦ да 600°C ва 550 c⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Натижаларни доимий ҳажмий тезликда солиштириш Zn -ЮКЦ нинг турли мис таркиби билан каталитик хусусиятларини солиштириш ва оптимал промотор концентрациясини аниқлаш имконини беради. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,1 дан 2,0% гача бўлган катализатордаги мис таркибига боғлиқлигини ўрганишда мис таркибининг ошиши билан қуйидаги қонуниятлар аниқланди:

- ПБФ конверсияси 73,7 дан 49,4% гача пасаяди;
- метаннинг унуми 13,7% дан 6,6% гача камаяди;
- жараённинг селективлиги 66,3 дан 78,0% гача ошади.

15-жадвал.

ПБФ ароматланиш жараёнининг Zn -ЮКЦ га 600 ° C ва 550 c⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Cu,%	Конверсия %	Селективлик , %	АрУ нинг унуми,%	CH ₄ нинг унуми,%
	73,7	66,3	48,9	13,7
0,1%	69,4	71,0	49,3	11,8
0,25%	68,1	73,6	50,1	9,1
0,5%	59,2	75,3	44,6	7,8
1,0%	49,4	78,0	38,5	6,6

16-жадвал.

Zn -ЮКЦ да ПБФ ароматизацияси реакция газлари таркибининг мис таркибига 600°C ва 550 c⁻¹ боғлиқлиги.

Cu,%	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
	35,8	19,3	22,2	1,3	17,5	3,9
0,1%	37,9	16,8	20,6	1,4	18,8	4,5
0,25%	38,8	15,7	19,5	1,7	19,0	5,3
0,5%	40,2	15,0	16,9	1,9	20,6	5,4
1,0%	36,8	13,5	14,5	2,1	25,8	7,3

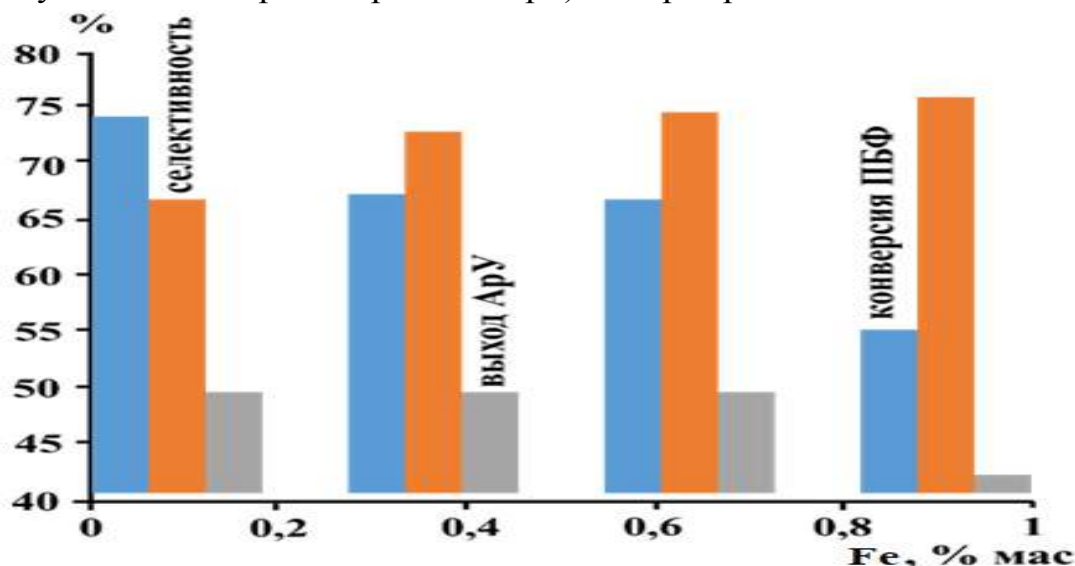
17-жадвал.

ПБФ ароматланиш катализати таркибининг Zn -ЮКЦ га 600 °C ва 550 c⁻¹ мис таркибига боғлиқлиги.

Cu, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	0,8	30,8	37,4	13,5	2,0	10,5	6,0
0,1%	0,9	27,3	38,0	14,7	3,2	9,8	6,1
0,25%	1,0	26,4	40,0	15,9	3,9	8,0	5,6
0,5%	1,2	25,5	40,6	16,6	3,7	6,7	5,3
1,0%	1,5	28,4	41,8	16,1	3,6	4,1	3,5

Темирнинг киритилиши билан конверсиянинг пасайиши, селективликнинг ошиши, метан унум бўлишининг пасайиши ва кўп ядроли ароматик углеводородлар унумининг пасайиши кузатилади (3.24-расм, 3.36-3.38-жадваллар). Темирнинг 0,5% гача (унумдорлиги 49,4%, полициклик АрХ унуми 5,2%, метан унум бўлиши 9,7%) киритилиши билан жараён параметрлари

яхшиланади. Темир таркибининг 2,0% гача кўтарилиши селективликнинг ошиши билан ПБФ конверсиясини сезиларли даражада камайтиради, шунинг учун 0,5% дан ортиқ темирни киритиш амалий эмас. ПБФ нинг ароматланиш маҳсулотларининг миқдорий таркиби (газлардаги ΣC_4 миқдори, суюқликларда бензол, толуол ва полиадролли АрУ миқдори) темир таркибига боғлиқ.



6-расм. 600°C ва 550 c^{-1} да Zn -ЮКЦ да ПБФ ароматланиш параметрларининг темир таркибига боғлиқлиги.

18-жадвал.

Zn -ЮКЦ га ПБФ ароматланиш жараёнининг 600°C ва 550 c^{-1} ичида темир таркибига боғлиқлиги.

Fe,%	Конверсия %	Селективлик , %	АрУ нинг унуми,%	CH_4 нинг унуми,%
	73,7	66,3	48,9	13,7
0,1%	70,9	68,4	48,5	12,8
0,25%	67,7	72,4	49,0	11,3
0,5%	66,3	74,5	49,4	9,7
1,0%	54,9	75,9	41,7	7,5

19-жадвал.

Zn -ЮКЦ да ПБФ ароматизацияси реакция газлари таркибининг 600°C ва 550 c^{-1} темир таркибига боғлиқлиги .

Cu,%	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H_2	CH_4	C_2H_6	C_2H_4	C_3H_8	ΣC_4

	35,7	19,3	22,2	1,3	17,5	3,9
0,1%	38,1	17,4	18,1	2,1	19,9	4,4
0,25%	40,9	15,7	15,3	2,4	20,4	5,3
0,5%	42,1	14,4	13,9	2,7	20,9	6,0
1,0%	44,2	13,5	11,7	3,4	20,6	6,6

20-жадвал.

ПБФ ароматланиш катализатори таркибининг Zn -ЮКЦ га боғлиқлиги

Fe, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC_5	C_6H_6	C_7H_8	ΣC_8H_{10}	ΣC_9H_{12}	$C_{10}H_8$	C_{11+}
	0,8	30,8	37,4	13,5	2,0	10,5	6,0
0,1%	0,9	30,2	37,1	14,6	2,8	8,7	5,7
0,25%	1,2	30,1	38,1	14,1	3,1	8,2	5,2
0,5%	1,5	27,5	41,5	15,5	3,5	5,9	4,6
1,0%	1,8	25,8	44,3	16,5	2,9	5,0	3,7

Натижаларни доимий ҳажмий тезликда таққослаш Zn -ЮКЦ нинг каталитик хусусиятларини турли темир таркиби билан солиштириш ва оптимал промотор концентрациясини аниқлаш имконини беради. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,1% дан 1,0% гача бўлган катализатордаги темир таркибига боғлиқлигини ўрганишда темир миқдори ортиши билан қуйидаги қонуниятлар аниқланди:

- ПБФ конверсияси 73,7 дан 54,9% гача камаяди;
- метаннинг унуми 13,7 дан 7,5% гача камаяди.

Zn, Ti -ЮКЦ нинг мис ва темир билан пасивланиши.

ПБФ ароматланиш реакциясида рух-титан катализаторларининг фаоллиги бўйича олинган маълумотларга асосланиб, энг фаол катализатор 1% Ti 5% Zn -ЮКЦ ни мис билан 0,1-1,0% концентрацияда пасивлаштиришга қарор қилинди. Катализаторнинг хусусиятларини солиштириш учун биз 600 °C ҳарорат ва 550 с⁻¹ (газ учун) ҳажмий тезлигини танладик: Cu, Zn, Ti -ЮКЦ бўйича ПБФ ароматизацияси ҳақидаги маълумотлар 3.39-3.41-жадвалларда келтирилган. Миснинг киритилиши унум бўлган АрУ нинг конверсиясининг пасайишига, АрУ селективлигининг ошишига, метан унум бўлишининг пасайишига ва кўп ядроли ароматик углеводородлар унумдорлигининг пасайишига олиб келади. ПБФ нинг ароматланиш маҳсулотларининг миқдорий таркиби (газлардаги ΣC_4 миқдори, суюқликдаги бензол полиядроли АрУ

микдори) мис таркибига боғлиқ. ПБФ ароматланиш жараёнининг асосий параметрларининг 0,1 дан 1,0% гача бўлган катализатордаги мис таркибига боғлиқлигини ўрганишда мис таркибининг ошиши билан қуйидаги қонуниятлар аниқланди:

- ПБФ конверсиясининг 78,7% дан 56,1% гача пасайиши
- жараённинг селективлигини 60,3 дан 66,9% гача ошириш
- АрУ унумдорлиги 0,25% мис таркибида максимал даражадан ўтади

21-жадвал.

ПБФ ароматланиш жараёни параметрларининг Zn,Ti - ЮКЦ га 600 °C ва 550 c⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Cu,%	Конверсия %	Селективлик, %	АрУ нинг унуми,%	CH ₄ нинг унуми,%
	78,7	60,3	47,5	16,0
0,1%	77,6	61,4	47,6	15,8
0,25%	76,8	62,8	48,2	15,2
0,5%	61,6	64,7	39,8	9,3
1,0%	56,1	66,9	35,8	8,9

22-жадвал.

ПБФ ароматизацияси реакция газлари таркибининг Zn,Ti - ЮКЦ га 600°C ва 550 c⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Cu,%	Чиқаётган газ таркиби ҳажмий %					
	H ₂	CH ₄	C ₂ H ₆	C ₂ H ₄	C ₃ H ₈	ΣC ₄
	42,7	22,6	15,8	2,4	14,3	2,1
0,1%	43,8	20,6	15,8	1,7	15,9	2,2
0,25%	44,0	18,8	14,6	1,9	16,0	2,7
0,5%	45,1	18,0	14,5	2,5	17,2	2,7
1,0%	45,1	16,8	13,2	2,8	18,8	3,2

23-жадвал.

ПБФ ароматланиш катализатори таркибининг Zn,Ti - ЮКЦ га 600°C ва 550 c⁻¹ да мис таркибига боғлиқлиги.

Cu, %	Катализатор таркиби, %						
	ΣC ₅	C ₆ H ₆	C ₇ H ₈	ΣC ₈ H ₁₀	ΣC ₉ H ₁₂	C ₁₀ H ₈	C ₁₁₊
	0,9	29,6	31,0	13,9	2,7	13,9	8,0

0,1%	1,5	34,1	36,1	11,2	2,5	8,9	5,7
0,25%	1,9	30,3	38,8	10,8	2,8	9,3	6,1
0,5%	0,9	31,5	42,2	14,4	3,4	4,2	3,4
1,0%	1,0	31,2	43,6	15,4	3,3	2,9	2,6

Шундай қилиб, мис қўшилишидан фойдаланиш ПБФни ароматлашда рух-титанли цеолит катализаторлари учун асоссиздир.

Мис пасивланган рух-галий катализатори синовлари, Галлий ароматланиш реакцияси учун паст цеолит модулига эга целит ўз ичига олган катализаторларнинг самарали модификаторидир. Мис киритиш билан Zn -ЮКЦ катализаторида ароматик углеводородлар унумининг ортиши ҳақидаги олинган маълумотларга асосланиб, ушбу катализаторни галий қўшилиши билан синаб кўришга қарор қилинди. Адабиёт маълумотларига кўра, галлийнинг оптимал концентрацияси 2,0% дан ошмайди, шунинг учун тажрибаларда 0,25% Cu -2,0 Zr -5,0% Zn –ЮКЦ-5 катализатори ишлатилган. [76] Тажриба учун 600°C ҳарорат, 550 c^{-1} ҳажмий тезлиги (газ учун) танланди. ПБФ нинг ароматизацияси бўйича маълумотлар 3.42-3.45-жадвалларда келтирилган.

24-жадвал.

0,25% Cu -2,0 Zr -5,0% Zn –ЮКЦ-5 да 600°C ва 550 c^{-1} да ПБФ нинг ароматланиш жараёни параметрлари.

Конверсия %	Селективлик, %	АрУ нинг унуми, %	CH_4 нинг унуми, %
87,5	66,3	58,0	14,8

25-жадвал.

0,25% Cu -2,0 Zr -5,0% Zn –ЮКЦ-5 да 600 °C ва 550 c^{-1} да ПБФ ароматизациясининг реакция газларининг таркиби

H_2	CH_4	C_2H_6	C_2H_4	C_3H_8	ΣC_4
55,6	17,1	14,4	3,3	6,7	2,9

26-жадвал.

0,25% Cu -2,0 Zr -5,0% Zn –ЮКЦ-5 да 600°C ва 550 c^{-1} да ПБФ ароматланиш катализаторининг таркиби.

ΣC_5	C_6H_6	C_7H_8	ΣC_8H_{10}	ΣC_9H_{12}	$C_{10}H_8$	C_{11+}

0,5	33,2	37,9	17,1	4,7	3,5	3,1

Шундай қилиб, мис-пассивланган рух-галлий катализаторидан фойдаланиш, кўп ядроли углеводородлар миқдори паст бўлган ароматик углеводородларнинг юқори унумдорлиги бўлган оқимда ПБФ ароматизациясини амалга оширишга имкон беради ва ушбу катализаторни саноатда фойдаланиш учун тавсия қилади.

Рух галлий цеолит катализаторини тайёрлаш усуллари солиштириш.

Углеводородларни конверсия қилиш учун металл ўз ичига олган цеолит катализаторларини айлантириш учун ион алмашинуви ёки цеолит таянчини тегишли элементларнинг тузлари эритмалари билан сингдириш усуллари қўлланилади, аммо бу усуллар утилизация қилишни талаб қиладиган заҳарли эритмалар ишлаб чиқариш билан тавсифланади. Бундай катализаторларнинг катта партияларини тайёрлашда қимматбаҳо чиқиндиларни йўқ қилиш муаммоси бўлиши мумкин. Шу муносабат билан оқова сувлар миқдорини минималлаштиришни таъминлайдиган металл сақловчи цеолит тизимларини тайёрлашнинг янги усуллари излаш вазифаси долзарбдир. Саноатда кенг қўлланиладиган бу усул қаттиқ фазада ташувчи ва тузларни аралаштириш, кейин эса пресслашдир. Бироқ, катализаторни тайёрлаш усулини ўзгартириш жараён параметрларини (конверсия, унум селективлиги) ўзгартириши мумкин, шунинг учун қаттиқ фазали модификация ва сингдириш орқали олинган **Cu- Zn- Zr** ичига олган катализаторларни қиёсий ўрганиш керак. Турли усуллар билан тайёрланган **Cu- Zn- Zr** -юқори кремнийли цеолитларда ПБФ нинг ароматизацияси ҳақидаги маълумотлар 3.45-жадвалда келтирилган. Жараёнлардаги катализаторлар цеолитни рух нитрат, мис бромид ва галлий нитратнинг сувли эритмасига ботириш, сўнгра эритувчини сув ҳаммомида буғлаш орқали олинган. Қаттиқ фазали аралаштиришда катализатор цеолит кукунини рух оксиди, мис бромид ва галлий оксиди билан аралаштириш, сўнгра пресслаш орқали олинган.

27-жадвал.

Катализаторнинг фаоллиги 0,35% Cu-3,0 Zr-7,0% Zn –ЮКЦ-5, 600 с⁻¹ ҳажмий тезликда турли усуллар билан тайёрланган.

Тайёрлаш усули	t, °C	Конверсия, %	Селективлик, %	АрУ нинг унуми, %
Сингдириш	650	97,6	76,4	68,1
Қаттиқ	650	94,6	72,1	66,1

фазаларни аралаштириш				

3.45-жадвал маълумотларидан маълум бўлишича, цеолитни сингдириш жараёнида катализатор унчалик фаол эмас (жараён пайтида 89,6% ва аралаштиришда 94,6%), лекин кўпроқ селектив (мос равишда 76,3 ва 70,2%) каттарокдир (мос равишда 68,0 ва 66,0%) ароматик углеводородлар унум бўлади.

Катализаторларда кокс унум бўлишини ўрганиш.

Ароматлаш катализаторларининг фаоллиги ва селективлигининг пасайиши, асосан, уларнинг юзасида одатда кокс деб аталадиган углеродли конларнинг шаклланишига олиб келадиган ён реакциялар туфайли юзага келади. Шу билан бирга, катализаторларни кокслаш реакция даврининг давомийлигини сезиларли даражада қисқартиришга олиб келади. Кокс конларининг углеводородларни конверсиялаш жараёнларида қўлланиладиган катализаторлар хоссаларига таъсири, бундай конларнинг кимёвий табиати, кокс унум бўлиш механизми кўплаб тадқиқотлар мавзуси бўлди. [186] Катализаторни кокслаш ароматланиш катализаторининг ишлаш вақтларининг пастлигининг асосий сабаби бўлганлиги сабабли, кўриб чиқиладиган ароматланиш катализаторларида кокс тўпланишини ўлчаш ва узок тажриба давомида темир ва мис қўшимчаларининг кокс тўпланишига таъсирини аниқлаш керак. Узок муддатли тажрибалар учун ароматик углеводородларнинг энг юқори унумдорлигини кўрсатадиган катализаторлар танланди: 5% Zn- ЮКЦ, 0,25% Cu 5% Zn- ЮКЦ ва 0,25% Cu 2% Zr 5% Zn- ЮКЦ. Тажрибалар 5, 10 ва 20 соат давом этган бўлиб, унум бўлган кокснинг % (катализаторга) аниқланди. Шундай қилиб, миснинг Zn-цеолит катализаторига киритилиши коксланишни 5 соатда 10% , 10 соатда 14% ва 20 соатда 18% га камайтиради. Ушбу натижалар миснинг энг фаол реакция марказларини блокировка қилишини ёки фаолиятини камайтиришини тасдиқлайди. Zn-цеолит катализаторига галлий ва миснинг киритилиши билан кокслаш қобиляти ҳам камайтирилади, бу катализаторнинг яхши ишлаш хусусиятларини ва маълум Zn-цеолит катализаторига нисбатан регенерациядан олдин узок вақт ишлашини кўрсатиши мумкин.

ХУЛОСА

5% ли Zn ЮКЦ катализаторининг мис ва темир билан пасивланишини текшириш сингдириш усулида металл тузларини қўшиш орқали амалга

оширилди. Сингдириш учун металл бромидлар танланган.

Темир таркибининг 2,0% гача кўтарилиши селективликнинг ошиши билан ПФБ конверсиясини сезиларли даражада камайтиради.

Мис таркибини 1,0% гача ошириш селективликнинг бир оз ортиши билан АрУ унумдорлигини пасайтиради, шунинг учун 0,25% дан ортиқ мисни киритиш мақсадга мувофиқ эмас.

ПФБ нинг ароматланиш маҳсулотларининг миқдорий таркиби (газлардаги ΣC_4 миқдори, суюқликларда бензол, толуол ва полиядроли АрУ миқдори) темир таркибига боғлиқ.

ПФБ ароматланиш реакциясида рух-титан катализаторларининг фаоллиги бўйича олинган маълумотларга асосланиб, энг фаол катализатор 1% Ti 5% Zn - ЮКЦ ни мис билан 0,1-1,0% концентрацияда пасивлаштиришга қарор қилинди.

Жараёнлардаги катализаторлар цеолитни рух нитрат, мис бромид ва галлий нитратнинг сувли эритмасига ботириш, сўнгра эритувчини сув ҳаммомида буғлаш орқали олинган.

Узоқ муддатли тажрибалар учун ароматик углеводородларнинг энг юқори унумдорлигини кўрсатадиган катализаторлар танланди: 5% Zn- ЮКЦ, 0,25% Cu 5% Zn- ЮКЦ ва 0,25% Cu 2% Zr 5% Zn- ЮКЦ.

Zn-цеолит катализаторига галлий ва миснинг киритилиши билан кокслаш қобиляти ҳам камаяди, бу катализаторнинг яхши ишлаш хусусиятларини ва маълум Zn-цеолит катализаторига нисбатан регенерациядан олдин узоқ вақт ишлашини кўрсатиши мумкин.

Шундай қилиб, метан ароматизацияси реакцияларида молибдендан фойдаланишга қарамадан, ПФБ трансформациясида ушбу промоутердан фойдаланиш тавсия этилмайди.

C_3 - C_4 углеводородларининг конверсия даражаси, маҳсулот таркиби ва маҳсулдорлиги модификация қилинадиган қўшимчаларнинг табиати ва миқдorigа боғлиқлиги аниқланди;

Нефть йўлдош газларидан ароматик углеводородлар олиш унумини оширишга имкон берувчи шароитлар, юқори танлаб таъсир этувчи ва иш қобиляти юқори бўлган катализаторлар яратилган;

Пропан-бутан фракцияларини каталитик ароматлаб, ароматик углеводородлар ва суюқ ёқилғи олиш реакциясида реакция унумига турли катализаторларнинг каталитик фаоллига ўрганилган;

Намуналар реакторга жойлаштирилди ва гелий оқимида 1 соат давомида 500 °C да куйдирилди. Кейин ҳарорат хона ҳароратига туширилди ва газсимон аммиак гелий оқимига 2,9 мл пулсларда намуна тўйингангача дозалаш крани ёрдамида юборилди. Физикавий адсорбцияланган аммиак гелий оқимида нол чизиғининг силжиши тўхтагунча тозаланди. Кейин реактор ҳарорати 20 °C / мин тезликда 600 °C гача кўтарилди. Десорбцияланган аммиак миқдори десорбция эгри чизиғи остидаги майдон билан калибрлаш тажрибалари остидаги майдонни солиштириш йўли билан ҳисобланди.

REFERENCES

1. Восмери́ков А.В., Кудря́шев С. В. Перспективные технологии химической переработки попутного нефтяного газа в ценные жидкие продукты // Газохимия, 2010, -март-апрель, -С, 62-68.
2. Гайсин Р. Обременительный попутчик //Нефть России,2008.-№11.-С.76-79.
3. Мельников В.Б., Грунь Е.А. Утилизация попутного нефтяного газа каталитическим сжиганием // Химическая технология, 2006. - № 2. С. 13-15.
4. Восмери́ков А.В. Катализаторы на основе высококремнеземных цеолитов для процессов получения высокооктановых компонентов и моторных топлив из углеводородного сырья // Оборудование и технологии для нефтегазового комплекса, 2007. -№ 4. - С. 31-32.
5. Восмери́ков А.В., Галанов С.И., Ечевский Г.В. Каталитические процессы переработки углеводородного сырья //Бурение и нефть,2004. -№ 4. - С. 16-17.
6. Дергачев А.А., Лapidус А.Л. Каталитическая ароматизация низших алканов // Рос.хим. ж. (Ж. Рос. хим. об-ва им. Д.И. Менделеева). 2008. Т. ЛИИ. № 4. С. 15–21.
7. Rasulov S.P., Mustafaeva G.P., Mahkmudova L.A. Perspective catalysts of aromatization of propane. Neftepererabotka i neftekhimika, 2012, no. 1, pp. 36– 41. (in Russian)
8. Vosmerikova L.N., Barbashin Ya.E., Vosmerikov A.V. Catalytic Aromatization of Ethane on Zinc-Modified Zeolites of Various Framework Types. Petroleum Chemistry, 2014, V. 54, no. 6, pp. 420-425. (in Russian)
9. Восмери́кова Л.Н., Во́лынкина А.Н., Восмери́ков А.В., За́йковский В.И. Ароматизация этана и пропана на металлсодержащих цеолитах структурного типа ZSM-5 // НефтеГазоХимия. 2015. № 1. С. 37–41.
10. M. Tian, T.Q. Zhao, P.L. Chin, B.S. Liu, A.S.-C. Cheung, Methane and propane co-conversion study over zinc, molybdenum and gallium modified HZSM-5

catalysts using time-of-flight mass-spectrometry // Chemical Physics Letters 592. 2014. Pp. 36–40.

11. Bobomurodova, S. Y., Usmanova, K. A., & Fayzullaev, N. I. (2020). Catalytic aromatization of oil satellite gases. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(5), 3031-3039.

12. Mamadoliev, I. I., Khalikov, K. M., & Fayzullaev, N. I. (2020). Synthesis of high silicon of zeolites and their sorption properties. *International Journal of Control and Automation*, 13(2), 703-709.

13. Fayzullaev, N.I., Bobomurodova, S.Y., Avalboev, G.A. Catalytic change of C₁-C₄-alkanes//International Journal of Control and Automation, 2020, 13(2), стр. 827–835.

14. Mamadoliev, I. I., & Fayzullaev, N. I. (2020). Optimization of the activation conditions of high silicon zeolite. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(3), 6807-6813.

15. Ibodullayevich, F. N., Yunusovna, B. S., & Anvarovna, X. D. (2020). Physico-chemical and texture characteristics of Zn-Zr/VKTS catalyst. *Journal of Critical Reviews*, 7(7), 917-920.

16. Aslanov, S.C., Buxorov, A.Q., Fayzullayev, N.I. Catalytic synthesis of C₂-C₄-alkenes from dimethyl ether// International Journal of Engineering Trends and Technology, 2021, 69(4), стр. 67–75

17. F N Temirov, J Kh Khamroyev, N I Fayzullayev, G Sh Haydarov and M Kh Jalilov. Hydrothermal synthesis of zeolite HSZ-30 based on kaolin //IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. – IOP Publishing, 2021. – T. 839. – №. 4. – C. 042099.

18. Khamroyev, J.K., Akmalaiuly, K., Fayzullayev, N. Mechanical activation of Navbahorsk bentonite and its textural and adsorption characteristics//News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Series of Geology and Technical Sciences, 2022, 1(451), стр. 167–174.

19. Buronov F., Fayzullayev N. Synthesis and application of high silicon zeolites from natural sources //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – T. 2432. – №. 1. – C. 050004.

14-15 YOSHLI MAKTAB O'QUVCHILARINING JISMONIY RIVOJLANISH VA HARAKATLANISH QOBILIYATI KO'RSATKICHLARI DINAMIKASI

Usmanov Boburjon Komiljon o'g'li

Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti,
O'zbek tili, pedagogika va jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada umumta'lim maktabining darsdan tashqari engil atletika mashg'ulotlarida, 14-15 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanishi uchun ahamiyatli bo'lgan, harakatlanish koordinatsion qobiliyatlari turlarini rivojlantirish vositalari va tashkiliy-uslubiy xususiyatlari ko'rib chiqilgan bo'lib, ularni o'quv jarayoniga tadbiq etishning yuqori samaradorligini belgilovchi va shakllantiruvchi pedagogik yondashuv ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Yuguruvchilarning jismoniy rivojlanishi, harakatlanish qobiliyati, yuguruvchilarning koordinatsion qobiliyatlari, pedagogik yondashuv, dastlabki tayyorgarlik bosqichi, 14-15 yoshli bolalar.

ANNOTATION

In the article, the tools and organizational-methodical features of the development of types of coordination skills of movement, which are important for the physical development of 14-15-year-old children, are considered in the extracurricular athletics training of the general education school, and they are included in the educational process. the pedagogical approach that determines and forms the high efficiency of the application is considered.

Keywords: Physical development of runners, movement ability, coordination skills of runners, pedagogical approach, preliminary training stage, 14-15 year old children.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются средства и организационно-методические особенности развития видов координационных навыков движений, важных для физического развития детей 14-15 лет, во внеурочной физкультурно-спортивной подготовке общеобразовательной школы. школе, и они включаются в образовательный процесс, рассматривается педагогический подход, который определяет и формирует высокую эффективность применения.

***Ключевые слова:** физическое развитие бегунов, двигательные способности, координационные способности бегунов, педагогический подход, этап предварительной подготовки, дети 14-15 лет.*

KIRISH

Jismoniy rivojlanish odam organizmining tabiiy o'sishi natijasida biologik shakl va vazifaning qismlari (a'zolar) o'zgarishidir. Jismoniy rivojlanish davrini uch bosqichga bo'lish mumkin:

- 1) o'sish darajasi ortib borishi;
- 2) ma'lum darajada quwat saqla- nishi;
- 3) kishi jismoniy imkoniyatlarining sekin-asta pastlab borishi.

Tez rivojlanish maktab yoshigacha va kichik maktab yoshi davrida davom etadi. Jismoniy rivojlanish obyektiv biologik qonuniyatlarga itoat etadi.

Bu qonuniyatlardan eng asosiysi, organizm rivojlanishining yagona jarayoni va muhit ta'siridan iborat. O'quv chilarga taalluqli bo'lgan o'qish, mehnat, mustaqil ishlar va bo'sh vaqtni tashkil etishni hisobga olish kerak. Bularning hammasi bolalarning jismoniy rivojlanishiga olib keladi. Lekin yuqori sport natijalariga hamma bolalar ham erisha olmaydilar. Ammo har bir shug'ullanuvchi vijdonan, muntazam ravishda maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotlar jarayonida o'zini yaxshi rivojlantirishi mumkin.

Jismoniy rivojlanish - bu sog'lomlashtiruvchi jarayon bo'lib, inson organizmining vazifalari va shakllari o'zgarishining asta-sekin qaror topishidir. (R. S Salomov kitobidan)

Yengil atletika sport turida faol amalga oshiriladigan raqobatbardosh faoliyatning muvaffaqiyati asosan, yuguruvchilarning jismoniy rivojlanishi va harakatlanish qobiliyati, yuguruvchilarning koordinatsion qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasiga bog'liqdir. Ko'pgina murabbiylar dastlabki mashg'ulotlar bosqichida bolalarda koordinatsion qobiliyatlar turlarini rivojlantirish yosh yuguruvchilarga o'z harakatlarini boshqarishni o'rganishga, yuqori darajadagi texnik va taktik mahoratga erishishga va kelajakda yuqori sport natijalarini ko'rsatishga yordam beradi deb hisoblashadi. Ushbu ta'kidlov yuguruvchilarga to'liq taalluqlidir.

Ayni paytda, ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish dastlabki mashg'ulotlar bosqichida yosh yuguruvchilar o'rtasida kordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirish bolalarning boshlang'ich umumiy tayyorgarligida ustivor vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi. Bolalar bilan mashg'ulotlarda (maktabgacha yoshdan boshlab), maktab o'quvchilari bilan muvofiqlashtirish (koordinatsion)

qobiliyatlarini yo'naltirilgan rivojlantirish uchun jismoniy tarbiya muammolarini hal qilish, quyidagi natijalarga olib keladi:

- ular turli xil motor harakatlarini tezroq va eng yuqori sifat darajasida o'zlashtiradilar;
- motor tajribasini doimiy ravishda to'ldirish, bu esa muvofiqlashtirish (sport, mehnat va boshqalar) nuqtai nazaridan yanada murakkab motorli ko'nikmalarni o'zlashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga yordam beradi;
- harakatlanish jarayonida o'z energiya resurslarini tejamkorlik bilan sarflash qobiliyatiga ega bo'lish;
- Psixologik jihatdan quvonch va qoniqish hissini, yangi va xilma-xil harakatlarning mukammal shakllarini o'zlashtirish.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish vositalari va usullari. Jismoniy tarbiya va sport amaliyoti muvofiqlashtirish qobiliyatiga ta'sir qilish uchun juda ko'p vositalarga ega.

Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishning asosiy vositalari - bu muvofiqlashtirish murakkabligi yuqori bo'lgan va yangilik elementlarini o'z ichiga olgan jismoniy mashqlar xisoblanadi.

Jismoniy mashqlar murakkabligini fazoviy, vaqt va dinamik ko'rsatkichlarni o'zgartirish orqali oshirish mumkin. Shuningdek, tashqi sharoitlar tufayli qobiqlarning tartibini, ularning vaznini, balandligini o'zgartirish; qo'llab-quvvatlash maydonini o'zgartirish yoki muvozanat mashqlarida uning harakatchanligini oshirish va hokazo; vosita ko'nikmalarini birlashtirish; yurishni, sakrash, yugurish va narsalarni ushlash bilan birlashtirish; signal yoki cheklangan vaqt davomida mashqlarni bajarish. Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish uchun eng keng va eng qulay vositalar guruhi bu bir vaqtning o'zida asosiy mushak guruhlarini qamrab oladigan dinamik xarakterdagi umumiy tayyorgarlik gimnastika mashqlari. Bular predmetsiz va predmetlar bilan, nisbatan sodda va ancha murakkab, o'zgargan sharoitda, tananing yoki uning qismlarining turli pozitsiyalarida, turli yo'nalishlarda bajariladigan mashqlar: akrobatika elementlari (salto, turli rulonlar va boshqalar), muvozanatdagi mashqlar.

Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga tabiiy harakatlarning to'g'ri texnikasini rivojlantirish katta ta'sir ko'rsatadi: yugurish, turli xil sakrashlar, otish, toqqa chiqish.

Harakat faoliyatini tez va maqsadga muvofiq qayta tashkil etish qobiliyatini rivojlantirish uchun engil atletika, sport o'yinlari, va kross yuqori samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Maxsus vositalar guruhi - bu vosita harakatlarini nazorat qilish va tartibga solishni ta'minlaydigan individual psixofiziologik funktsiyalarga asosiy e'tibor qaratiladigan mashqlardan iborat. Bular makon hissi, vaqt, rivojlangan mushaklarning kuchayishi darajasini rivojlantirish uchun mashqlar.

Muvofiqlashtiruvchi harakatlarni takomillashtirish uchun maxsus mashqlar tanlangan sport turi, kasbining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bular ma'lum bir sport yoki mehnat harakatlarida texnik va taktik harakatlar bilan muvofiqlashtiruvchi jihatdan o'xshash mashqlardir.

14-15 yoshli yuguruvchilar mashg'ulotlarida bunday vositalarning ikkita guruhi qo'llaniladi:

- sportning muayyan turi harakatining yangi shakllarini rivojlantirishga yordam berish, etakchilik qilish;

- rivojlanayotgan, to'g'ridan-to'g'ri muvofiqlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan, muayyan sport turlarida namoyon bo'ladi.

Koordinatsiya qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar, agar ular avtomatik ravishda bajarilmasa, samarali bo'ladi. Keyin ular o'z qadr-qimmatini yo'qotadilar, chunki har qanday mahoratga ega bo'lgan va bir xil doimiy sharoitda bajarilgan bo'lsa, muvofiqlashtirish qobiliyatlarining keyingi rivojlanishini rag'batlantirmaydi. Muvofiqlashtirish mashqlarini bajarish darsning asosiy qismining birinchi yarmida rejalashtirilishi kerak, chunki ular tezda charchashga olib keladi.

Chaqqonlik muvofiqlashtirish qobiliyatlarining ajralmas ko'rinishi sifatida ishlaydi. Muvofiqlashtirish qobiliyatlari va epchillik o'rtasidagi farq shundaki, muvofiqlashtirish qobiliyatlari faoliyatning barcha turlarida namoyon bo'ladi, harakatlarni muvofiqlashtirish va mutanosibligini nazorat qilish va pozitsiyani tasdiqlash bilan bog'liq, epchillik esa nafaqat tartibga solish mavjud bo'lganda, harakatlar, shuningdek, zukkolik, tezlik, harakatlarning o'zgaruvchanligini talab qiladigan elementlardir.

Bundan kelib chiqqan holda, epchillik insonning yuzaga kelgan har qanday harakat vazifasini mohirlik bilan, muvaffaqiyatli uddalay olishi, har qanday vaziyatdan va har qanday qiyin va kutilmagan vaziyatdan to'g'ri, tez, oqilona va zukkolik bilan chiqish yo'lini topish qobiliyati deb qaralishi kerak.

Chaqqonlik - bu shaxsning murakkab va murakkab psixofizik sifati. Uning rivojlanish darajasi murakkab muvofiqlashtirish vazifalarini hal qilishda ishtirok

etadigan psixomotor qobiliyatlarning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Bu muammolarni hal qilish uchun inson ham jismonan, ham ruhiy jihatdan etuk bo'lishi kerak. Yaxshi rivojlangan epchillik sifati harakatni boshqarishning eng yuqori shakllaridan biridir. Baholash mezonlari va muvofiqlashtirish qobiliyatlarini namoyon qilish shakllari. Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini baholashning asosiy mezonlari sifatida to'rtta asosiy xususiyat ajralib turadi- harakatning to'g'riligi, ya'ni harakat kerakli maqsadga olib kelganda natijalar tezligi; harakatlar va harakatlarning ratsionalligi, harakatni bajarish jarayonida kutilmaganda yuzaga keladigan har qanday qiyin vaziyatdan chiqish yo'lini topishga yordam beradigan vosita qobiliyatligi. Bu mezonlar ham sifat, ham miqdoriy jihatlariga ega. Muvofiqlashtirish qobiliyatlarini baholashning asosiy sifat xususiyatlariga adekvatlik, o'z vaqtidalik, maqsadga muvofiqlik va tashabbuskorlik, miqdoriy - aniqlik, tezkorlik, samaradorlik va harakatlarning barqarorligi kiradi. Amalda, bu ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, boshqa ko'rsatkichlar ham hisobga olinadi.

XULOSA

Ko'p hollarda yuguruvchilarning muvofiqlashtirish qobiliyatlarining bu belgilari bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro chambarchas bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Shu sababli, 14-15 yoshli yuguruvchilarning muvofiqlashtirish qobiliyatlarini aniqlashda, kompleks mezonlar ham keng qo'llaniladi, ular yordamida muvofiqlashtirish qobiliyatining rivojlanish darajasi bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq belgilar bilan baholanadi. Umumta'lim maktablarida engil atletika turllarini, o'quvchilarni yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, ulardagi yugurish mashq elementlarini o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish va ehtiyojlarini to'liq qondirishga yordam beruvchi, zamonaviy pedagogik innovatsion texnologiyalarga asoslangan xolda, engil atletika mashg'ulotlar o'tish, 14-15 yoshli o'quvchilarda jismoniy rivojlanish va harakatlanish qobiliyati ko'rsatkichlarini o'sishida yuqori samara beradi.

REFERENCES

1. Andris E.R. Qudratov R.Q., Yengil atletika, o'quv qo'l., T.1999.
2. Qudratov R.Q. Abdumalikov R. Xoldorov T.X., Sog'lom avlod tarbiyasida jismoniy tarbiya va sport, T., 2003.
3. Andris E.R. , Kudratov R.K. , Yengil atletika, O'quv qo'llanmal. , 1998.
4. Abdullaev A. , Xonkeldiev SH.X. , Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi, daslik, Fargona 2001.
5. Бойко А.Ф., Основы легкой атлетики М. 1976.

JAHON MIQYOSIDA PAST BOSIMLI SUV MANBALARIDAGI GIDROENERGETIK POTENSIALLARDAN FOYDALANISH HOLATI

Bozarov Oybek Odilovich

TGTU, doktorant, (DSc).

O'sarov Xamidillo Saydullo o'g'li

AQXAI katta o'qituvchisi.

Saydullayeva Saidaxon Raxmanovna

74-IDUM, fizika fani o'qituvchisi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jahon miqyosida yer osti yoqilg'ilari davlatlararo taqsimlanishi hamda jahonda gidroenergetik potentsiallardan foydalanish holatlari tahlil etilgan.

Kalitr so'zlar: *uglevodorod yoqilg'i, gidroenergetik potentsial resurs, elektr energiyasi, GES*

ABSTRACT

This article analyzes the international distribution of underground fuels and the use of hydropower potentials in the world.

Keywords: *hydrocarbon fuel, hydropower potential resource, electricity, HPP.*

АННОТАЦИЯ

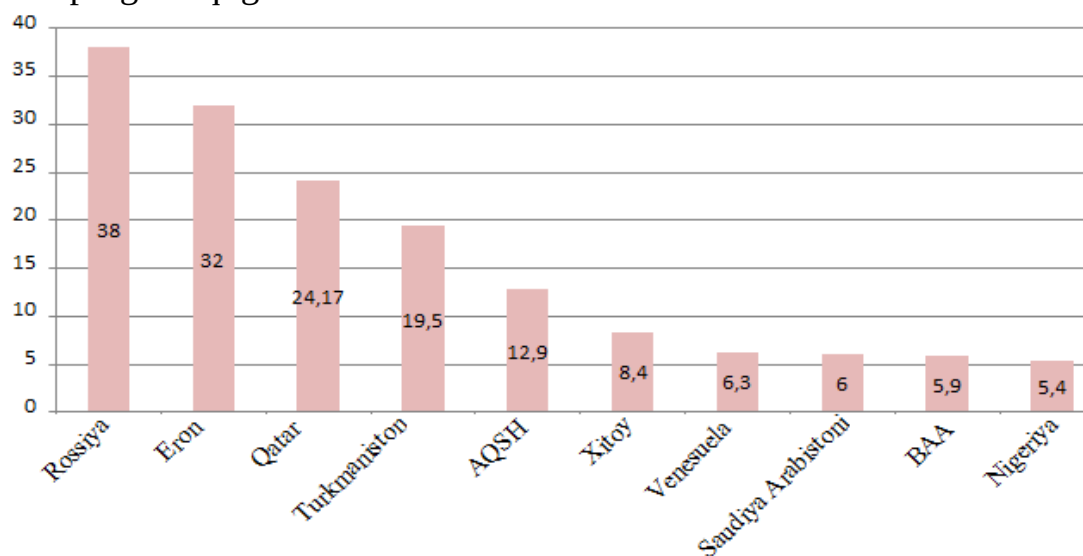
В данной статье анализируется международное распространение подземного топлива и использование гидроэнергетического потенциала в мире.

Ключевые слова: *углеводородное топливо, ресурс гидроэнергетического потенциала, электроэнергия, ГЭС.*

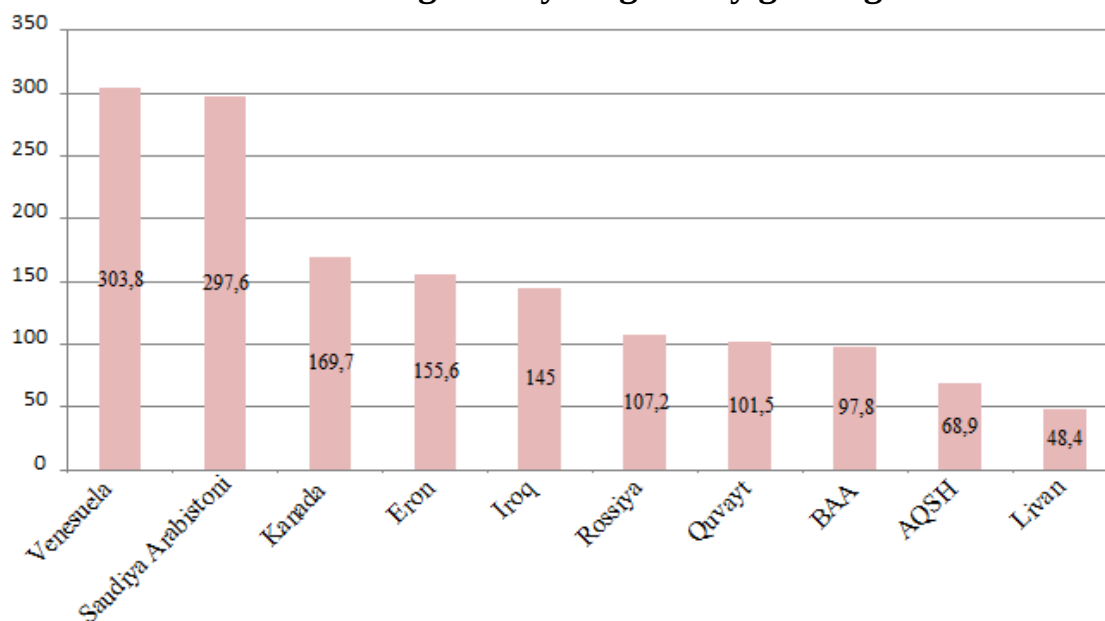
KIRISH

Malumki, hozirgi davrga kelib jahon miqyosida elektr va issiqlik enegiyasiga bo'lgan talab kun sayin ortib borishi kuzatilib, elektr energiyalarni ishlab chiqarishda asosan yer osti uglevodorod yoqilg'ilaridan foydalanilmoqda. Yer osti yoqilg'ilarni yoqish atrof muhit ekologik tizimini buzishdan tashqari, yonilg'ilarni yonishidan chiqqan issiqlik energiyasi planetamizning gravitatsion ta'siri tufayli atmosfera qobig'idan koinotga chiqib keta olmaganligi sababli, yer sirti bo'ylab global isish va parnik effektini hosil qilmoqda. Ushbu hodisa planetamizdagi katta muzlik zahiralarni erishiga va iqlimning global o'zgarishiga olib kelib, ko'plab suv toshqini va shunga o'xshash insoniyat mavjudligiga ofat keltiruvchi hodisalarni ro'y berishiga sabab ham bo'ladi. Bundan tashqari yer osti yoqilg'ilarini hozirgi davrda shiddatli tarzda ishlatilishi natijasida ularning zahirasi keskin kamayib bormoqda. Halqaro

energiya agentligining ma'lumotlariga ko'ra uglevodorod yoqilg'ilarining asosiy qismlaridan biri bo'lgan neftning jahon miqyosidagi miqdori 1,734 trln. barrelni tashkil etib, yana 53 yilga, tabiiy gaz esa 196,8 trln. m³ ni tashkil qilib, 60 yilga yetishini prognoz qilgan.



1.1-rasm. Mamlakatlardagi 2020 yildagi tabiiy gazning zahirasi. Trln. m³



1.2-rasm. Mamlakatlardagi 2020 yildagi neft zahirasi. Mlrd. Barrel.

Yuqoridagi diagrammalarda neft va gaz yoqilg'isining asosiy qismi joylashgan davlatlarni ko'rishimiz mumkin [1].

Elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi asosiy yonilg'i bo'lgan ko'mirning zahirasi miqdorini Jahon energetika agentligi British Petroleum ning baholashi bo'yicha, (Statistical Review of World Energy 2014; Statistical Review of World Energy 2020) statistik obzorida 2019 yil uchun quyidagicha taqdim etgan [2].

Quyidagi 1-jadvalda jahon miqyosida asosiy ko'mir zahiralarini joylashgan davlatlar keltirib o'tilgan.

1-jadval

Jahon miqyosida asosiy ko'mir zahiralarini joylashgan davlatlar [2]

№	Mamlakat	Ko'mir miqdori, mln.tonna	Jahon miqyosidagi ulushi, %	№	Mamlakat	Ko'mir miqdori, mln.tonna	Jahon miqyosidagi ulushi, %
1	AQSH	249537	23,33	8	Ukraina	34375	3,21
2	Rossiya	162166	15,16	9	Polsha	26932	2,52
3	Avstraliya	149079	13,94	10	Qozog'iston	25605	2,39
4	Xitoy	141595	13,24	11	Turkiya	11525	1,08
5	Xindiston	105931	9,90	12	Janubiy Afrika Respublikasi	9893	0,92
6	Indoneziya	39891	3,73	13	Yangi Zelandiya	7575	0,71
7	Germaniya	35900	3,36	14	Qolgan mamlakatlar	59905	7,24

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqoridagi jadvallardan ko'rinadiki, neft, gaz, ko'mir yoqilg'ilarining taqsimlanish geologiyasi davlatlararo notekis taqsimlangan. Bu holat uglevodorod yoqilg'ilari kam joylashgan davlatlarning energetik jihatdan boshqa davlatlarga tobe bo'lishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotining rivojlanishi barqaror bo'lmaydi. Yuqorida aytib o'tilgan holat ekologik muammolar bilan bir qatorda insoniyat oldiga o'z mamlakatidagi mavjud imkoniyatlaridan foydalanishga, ya'ni qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Ushbu ish gidroenergetika sohasiga tegishli bo'lgani sababli, jahon miqyosida gidroenergetik potentsiallardan foydalanish holatini o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dunyo daryolarining yalpi nazariy gidroenergetika salohiyati 39100 mlrd. kVt*h ni tashkil etadi [0]. Bu yalpi gidroenergetika salohiyatidan farqli ravishda suv energiyasining texnik jihatdan ishlatilishi mumkin bo'lgan qismini texnik gidroenergetika salohiyati tavsiflaydi.

Texnik gidroenergetika potentsialini aniqlashda elektr energiyasini ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha yo'qotishlar e'tiborga olinadi, shu jumladan, GESlarning oqim yo'lidagi va energetika qurilmalaridagi bosim va quvvat yo'qotishlari, potentsial bosimi past bo'lgan daryolarning yuqori va quyi oqim joylaridagi farqlarning kichikligi tufayli ulardan foydalanishning cheklanganligi, suv omborlari sig'imi yetarli emasligi va GES quvvatining cheklanishi natijasida yuzaga keladigan oqimdan to'liq foydalanishning mumkin emasligi, yer usti suv havzalaridan bug'lanish va suv omborlaridan filtrlash natijasidagi yo'qotishlar kabi omillarning barchasi hisobga olinadi.

Iqtisodiy jihatdan samarali gidroenergetika salohiyati texnik salohiyatning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan qismini belgilaydi va uni aniqlash shartli hisoblanadi, chunki iqtisodiy gidroenergetika salohiyati issiqlik elektr stansiyalari bo'lgan muqobil elektr energiyasi manbalari bilan texnik-iqtisodiy taqqoslashga asoslanadi va unda suv resurslaridan kompleks foydalanish samaradorligini to'liq hisobga olinmaydi [3].

Quyidagi 2-jadvalda gidroenergetik salmog'i yuqori bo'lgan mamlakatlar va bu mamlakatlarning mavjud potentsialdan elektr energiyasi ishlab chiqishda foydalanish darajasi keltirib o'tilgan.

2-jadval

Salmoqli gidroenergetik potentsial resurs va ulardan foydalanuvchi mamlakatlar to'g'risida ma'lumot [3]

Mamlakat	Gidroenergetik potentsial, ishlab chiqarish		O'zlashtirilgan gidroenergetik potentsial		
	Texnik potentsial, mlrd.kVt•h	Iqtisodiy potentsial, mlrd.kVt•h	Quvvat, mlrd.kVt•h	Ishlab chiqarish	
				mlrd.kVt•h	Iqtisodiy samaradorligi, %
Xitoy	2474	1750	171,0	684,0	39
Rossiya	1670	852	49,7	180,0	21
Brazilya	1300	763,5	84,0	365,0	48
Kanada	981	536	72,7	350,0	65
Kongo respublikasi	774	419	2,5	7,2	2
Xindiston	660	442	40,0	123,6	28
AQSH	528,5	376	78,2	308,8 (2000)	82

				g.) 270 (2008 g.)	
Tojikiston	–	263,5	4,0	16,1	6
Peru	395	260	3,3	19,5	7
Venesuella	260,7	100	14,6	83,0	83
Turkiya	216	130	13,6	46,3	34

2-jadval tahlilidan ko'rinadiki, jahon miqyosida mavjud gidroenergetik salohiyatdan foydalanishda asosiy e'tibor yuqori bosimli joylardan foydalanish evaziga elektr energiyasi olishga qaratilgan, ya'ni katta GES qurilishlari ustuvor bo'lib, kichik GESlar qurilishiga kam e'tibor qaratilgan.

Mikro GES tizimlarini yaratish va past bosimli suv manbalaridan elektr energiyasini ishlab chiqish uchun bu manbalarining gidroenergetik salohiyati hisobga olinmagan. Buning natijasida, texnik imkoniyati yuqori bo'lsada ulardagi iqtisodiy gidroenergetik salohiyati past ko'rsatkichni tashkil etgan. Jahon miqyosida kichik GESlar qurilishi mumkin bo'lgan gidroenergetik salohiyatini o'rganish va ularda kichik va mikro GES lardan foydalanish darajasiga e'tibor qarataylik:

World Small Hydropower Development Report (WSHPDR 13) natijalari shuni ko'rsatadiki, kichik gidroenergetikaning global salohiyati taxminan 173 GVt ni tashkil qiladi. Ushbu ko'rsatkich ma'lum darajada ma'lumotlarning ishonchliligiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan keng manbalardan olingan ma'lumotlarni jamlash yo'li bilan olingan. Masalan, texnik-iqtisodiy salohiyatni asoslash ma'lumotlari rivojlanayotgan va kam rivojlangan mamlakatlarga qaraganda, rivojlangan mamlakatlarda ko'proq mavjud edi, biroq bu mamlakatlar ham undan foydalanishga kam e'tibor qaratgan.

Kichik gidroenergetikaning dunyodagi ma'lum salohiyatining yarmidan ko'pi Osiyoda, taxminan uchdan bir qismi Evropa va Amerikada joylashgan. Jahon miqyosida 2011/2012 yillarda kichik GESlarning taxminiy o'rnatilgan quvvati (10 MVt gacha) 75 GVtni tashkil qilgan [4]. Kelajakda Afrika qit'asi va Janubiy va Shimoliy Amerika qit'alarida ilgari noma'lum bo'lgan kichik gidroenergetika salohiyati aniqlanishi mumkinligi xaqida aytib o'tilgan.

Gidroenergetika potentsialidagi farqlar doirasi mintaqalar va dunyo mamlakatlari bo'yicha sezilarli darajada notekis taqsimlangan. Butun jahondagi bu gidroenergetik salohiyat xaqida EES EAEC [3] ma'lumotlariga ko'ra, dunyo mintaqalarida maksimal nazariy gidroenergetika salohiyati Osiyo va Okeaniyada (15606 TVt / yil) va eng kami Yaqin Sharqda (yiliga 690 TVt/soat) hisoblanadi.

2018 yil yakunlari bo'yicha dunyo mintaqalaridagi elektr stansiyalarining o'rnatilgan quvvatlari tarkibida GESlar ulushi Yaqin Sharqdagi 5,2 foizdan Markaziy va Janubiy Amerikada deyarli 51 foizgacha bo'lgan. Yirik mamlakatlarning o'rnatilgan quvvatlari tarkibida bu ulushning o'zgarishi diapazoni, masalan, Braziliya – GESlar ulushi 63,7% ga yetadi, Saudiya Arabistonida esa GESlar yo'q. Dunyo mamlakatlaridagi (179 ta davlat) gidroeletrostansiyalarning eng katta ulushi deyarli 100% ni tashkil etuvchi Paragvayga to'g'ri keladi, bu yerda barcha elektr stansiyalarining o'rnatilgan sof quvvati 8761 MVt, shu jumladan GESlar 8760 MVtni tashkil qiladi.

2018 yil yakuniga ko'ra, jahon bo'yicha gidroelettr stansiyalarining o'rnatilgan quvvati nasosli akkumulyatorli elektr stansiyalarini hisobga olgan holda 1283,4 GVtni tashkil etadi [5].

3-jadval

10 MVt quvvatgacha bo'lgan kichik GES lar uchun gidroenergetik potensial resurslarining global taqsimlanishi [4]

Global regionlar	Kichik GESlar uchun gidroenergetik potensial resurslarining global taqsimlanishi, (%)	Regionlar	Regionlarda gidroenergetik potensialdan foydalanish, (%)	Regionlardagi kichik gidroenergetik o'rnatilgan quvvati, (MVt)	Regionlardagi kichik gidroenergetik potensial, (MVt)
Osiyo	65,18	Markaziy Osiyo	3,8	183,5	4880
		Sharqiy Osiyo	53,8	40485	75312
		Janubiy Osiyo	19,7	3563	18077
		Janubiy-Sharqiy Osiyo	18,7	1252	6682,5
		G'arbiy Osiyo	6,3	489	7754
Yevropa	16,28	Sharqiy Yevropa	78,3	2735	3495

		Shimoliy Yevropa	94,8	3643	3841
		Janubiy Yevropa	39,8	5640	14169
		G'arbiy Yevropa	87,4	5809	6644
Amerika	13,26	Karib xavzalari	49,2	124	252
		Markaziy Amerika	14,5	599	4166
		Janubiy Amerika	18,3	1735	9465
		Shimoliy Amerika	86,2	7843	9099
Afrika	4,57	Afrika	3,3	209	6262
		Markaziy Afrika	23,1	76	328
		Shimoliy Afrika	62,6	115	185
		Janubiy Afrika	11,2	43	383,5
		G'arbiy Afrika	11,1	82	742,5
Okean davlatlari	0,72	Avstraliya va Yangi Zelandiya	33,3	310	932
		Tinch okeani orollari mamlakatlari	33,4	102	306

3-jadvaldan ko'rinadiki, kichik GESlarni qurish Osiyo mamlakatlariga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar orasida Xitoy davlati yetakchilik qiladi. 2000-yillarning boshlariga kelib eng faol gidroqurilish Xitoy tomonidan amalga oshirildi, Ular uchun asosiy potentsial gidroenergetik energiya manbai hisoblanadi. Dunyodagi kichik

gidroelektrostansiyalarning qariyb yarmi shu mamlakatda joylashgan, shuningdek, dunyodagi eng yirik GES, Yanszi daryosidagi Uch dara va qurilayotgan eng yirik gidroelektr kaskadi, Kongo Demokratik Respublikasida (sobiq Zair) Kongo daryosida xalqaro konsorsium tomonidan 39 GVt quvvatga ega Grand Inga GESi qurilishi rejalashtirilgan. Quyidagi 4-jadvalda Jahonda elektr energiyasining asosiy qismini GES va GAES lar xisobiga ishlab chiqaruvchi davlatlar keltirilgan.

4-jadval

Jahonda elektr energiyasining asosiy qismini GES va GAES lar xisobiga ishlab chiqaruvchi davlatlar (2020 yil uchun) [5].

Hudud	Quvvat, GVt
 Xitoy	370
 Yevropa ittifoqi	152
 Brazilya	109
 AQSH	103
 Kanada	81
 Rossiya	52
 Xindiston	51
 Yaponiya	50
 Norvegiya	33
 Turkiya	31
 Vietnam	18

Yevropa ittifoqida gidroenergetik potentsiali uchun atrof-muhit ekologik chegaralari eng qattiq talab qo'yilganda 79 TVt/yil va eng kam ekologik shartlarda 1710 TVt/yil ni tashkil qiladi. Arzon mikrotexnologiyalar (<100 kVt) imkoniyatlari ham baholanib, daryolardagi gidrokinetik turbinalarning iqtisodiy salohiyati yiliga 1,2 TVt/soatni, suv g'ildiraklarini ishlatish mumkin bo'lgan gidroenergetik salohiyat 1,6 TVt/soatni tashkil etdi [6].

XULOSA

Shunisi ahamiyatliki endilikda mavjud gidroresurs energetik potentsiallaridan foydalanishda jahon miqyosida past bosimli suv manbaalaridan ham foydalanishga e'tibor qaratildi va past bosimda ishlovchi ishchi g'ildiraklarni va gidroturbinalarni yaratish dolzarb vazifa hisoblanmoqda.

REFERENCES

1. Statistical Review of World Energy 2020 (angl.). Дата обращения: 12 декабря 2020. Архивировано 17 июня 2020 года.

-
2. Доклад о мировом развитии малой Гидроэнергетики 2013,.
www.smallhydroworld.org, ЮНИДО
 3. Emanuele Quaranta¹, Katalin Bydis, Egidijus Kasiulis, Aonghus McNabola, Alberto Pistocchi. Is There a Residual and Hidden Potential for Small and Micro Hydropower in Europe? A Screening - Level Regional Assessment. Water Resources Management (2022) 36:1745–1762.

УСИЛЕНИЕ ОСНОВАНИЙ И ФУНДАМЕНТОВ ЗДАНИЙ

**Проф.к.т.н. Қосимова С.Т.,
асс. Уринов М.З.,
студент Муртазаев А.И.**

Ташкентский архитектурно строительный институт,

Ташкент, Республика Узбекистан.

e-mail: amurtazaev6282@gmail.com

Тел: +998 91 223 77 74

АННОТАЦИЯ

Фундаменты в эксплуатационных условиях постоянно испытывают воздействие многих факторов: изменения свойств основания, природные явления, и др. Большая часть повреждений надземных конструкций связана с деформациями и повреждениями оснований и фундаментов. Рекомендуемые способы усиления фундаментов: усиление и восстановления кладки фундаментов цементацией, с использованием полимерных растворов, усиление бетонными обоймами, усиления фундаментов сваями и др.

Ключевые слова: *фундаменты, способы усиления оснований, повреждения, увеличение нагрузки, ошибки проектирования, усадка, усиления фундаментов.*

ABSTRACT

Foundations in operational conditions are constantly affected by many factors: changes in the properties of the foundation, natural phenomena, etc. Most of the damage to aboveground structures is associated with deformations and damage to foundations and foundations. Recommended ways to strengthen foundations: strengthening and restoring the masonry foundations by cementation, using polymer solutions, strengthening with concrete clips, strengthening foundations with piles, etc.

Keywords: *foundations, methods of strengthening foundations, damage, increased load, design errors, shrinkage, reinforcement of foundations.*

ВВЕДЕНИЕ

Долговечность жилых зданий, их соответствие назначению во многом определяются состоянием оснований и фундаментов. Система оснований – фундаменты являются наиболее сложными в моделировании и предвидении ее функционирования в процессе возведения и особенно эксплуатации зданий и сооружений. Фундаменты в эксплуатационных условиях постоянно

испытывают одновременное, и очень трудно учитываемое воздействие многих факторов, из которых наиболее значительными являются изменение свойств основания, природные явления и воздействия, связанные с деятельностью человека.

Нарушения нормальной работы оснований и фундаментов встречаются довольно часто, и хотя, обычно не происходит полного разрушения зданий и сооружений, но наблюдаются разного рода деформации, перекосы, трещины, которые без устранения причин их появления и невыполнения в срок ремонтных работ могут привести к самым серьезным последствиям, вплоть до аварий.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Выбор способа усиления оснований и фундаментов, организация и технология работ по усилению во многом зависит от причин, вызывающих необходимость усиления. Основными причинами усиления оснований и фундаментов являются увеличение нагрузки на грунты оснований и фундаментов, а также деформации и повреждения грунтов оснований и конструкций фундаментов.

Увеличение нагрузки происходит в результате изменения технологических нагрузок, при надстройке зданий, изменениях конструктивного решения и ряде других случаев, возникающих при реконструкции зданий и сооружений.

Большая часть повреждений надземных конструкций связана с деформациями и повреждениями оснований и фундаментов. Причинами их появления являются ошибки, допущенные при изысканиях, проектировании, строительстве и эксплуатации, а также объективные факторы (изменение гидрогеологических условий, динамические и сейсмические воздействия и т.п.) [1,2]

Классификация причин, вызывающих необходимость усиления приведена на рис. 1

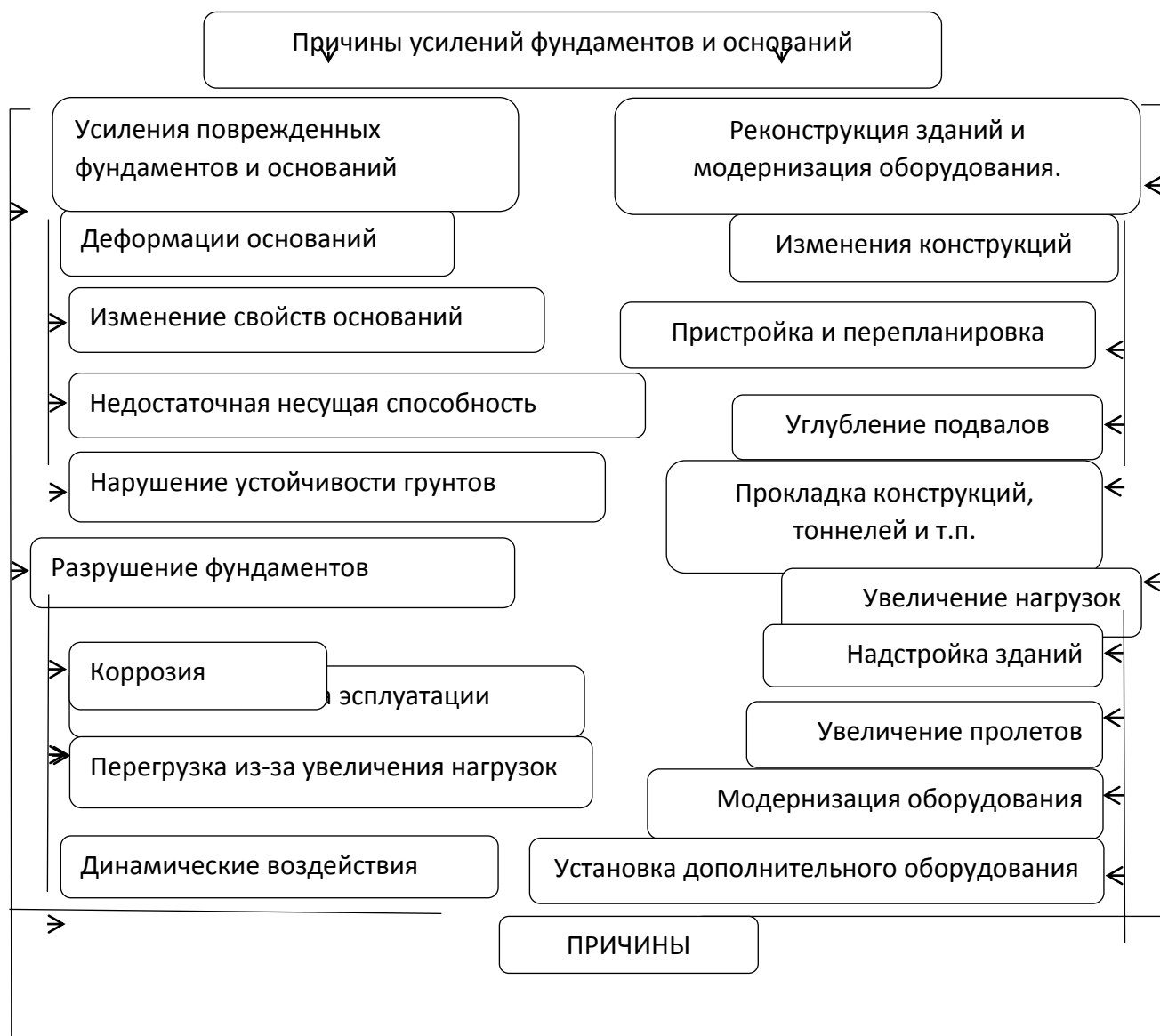


Рис. 1 Классификация причин усиления оснований и фундаментов



Рис. 2. Последовательность работ по обследованию конструкций зданий.

Неровномерная усадка здания считается главным и самым существенным дефектом фундамента, который встречается очень часто. Он проявляется в том, что стены и основные элементы здания покрываются трещинами, и что приводит к дальнейшему искривлению всей конструкции здания.

К таким последствиям приводят определенные причины :

- ошибки в определении оптимальной глубины заложения фундамента;
- повышение уровня грунтовых вод;
- неравномерное воздействие нагрузок;

- повышение нагрузок на фундамент за счет пристройки дополнительных габаритных конструкций (например, этажа или жилой мансарды);
- неправильная оценка плотности грунта на участке, где возведено здание;
- использование некачественных или непрочных материалов.

При появлении трещин на цокольной части стен, перекосов несущих конструкций и других деформаций здания надо выявить характер разрушения фундамента и выбрать способ его усиления.

При разрушении фундамента по всему периметру, например, из-за изменения нагрузки и чрезмерной влаги вдоль ленточных или по периметру столбчатых фундаментов вырывают траншею. Поверхность фундаментов и стен тщательно очищают от грязи, а затем на некотором расстоянии от стены крепят металлическую сетку к анкерам, выпущенным из фундаментов и цоколя. Потом устанавливают опалубку и бетонируют. После отвердения бетона траншеи засыпают с тщательным послойным трамбованием.

Если разрушен только один участок, то фундамент наращивают по бокам кладкой из камня до необходимой ширины, обеспечивая связь между старой и новой кладкой. Подошву фундаментов при этом не углубляют [3].

Выбор способов ремонта и усиления ленточных и столбчатых фундаментов мелкозаложенного зависит от причин, вызывающих необходимость усиления, особенностей конструктивного решения фундаментов, действующих нагрузок, а также от инженерно-геологических условий и степени стесненности рабочей площадки. От принятого способа усиления или ремонта существенно образом зависит организация и технология производства работ.

Рассмотрим некоторые способы усиления фундаментов:

1. Усиление и восстановление кладки фундаментов цементацией.

Способ применяется когда кладка ослаблена по всей толще, а увеличения нагрузки на фундамент нет. Цементация производится путем нагнетания в пустоты фундамента через инъекционные трубы цементного раствора консистенции 1:1 до 1:2 и более под давлением 0,2...1,0 МПа через один или несколько иньекторов заполняется пространство диаметром 0,6...1,2 м. (рис. 3)

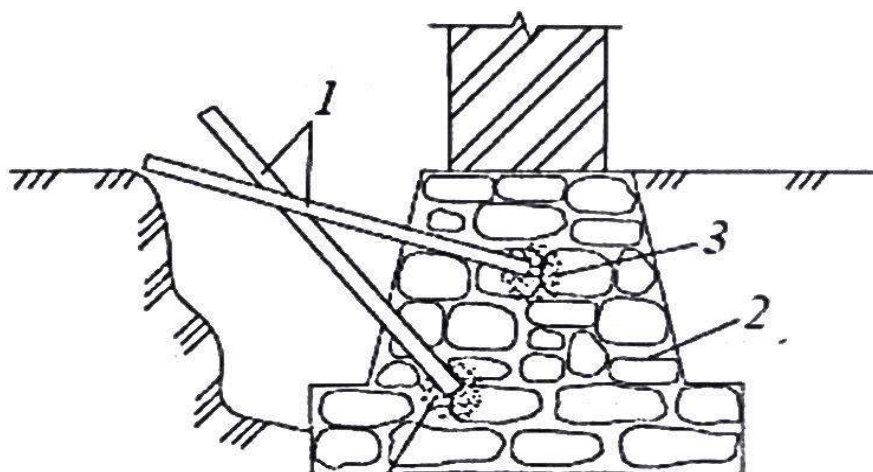


Рис 3. Усиление кладки фундамента при ее большом износе
инъекцией цементного раствора.

1-инъекторы; 2-фундамент; 3-цементный раствор;

Обычно число мест инъекции зависит от степени разрушения кладки фундаментов. Работы по укреплению целесообразно вести захватками длиной 2,0...2,5 м. Иногда для уменьшения расхода раствора боковые поверхности фундамента перед цементацией покрывают цементной штукатуркой [4].

2. Ремонт и усиление фундаментов на основе полимеров.

Способ основан на использовании полимербетонов, полимерных растворов и мастик для заделки трещин в теле фундаментов и инъектирования их внутрь. Для заделки трещин шириной 2 мм и более и раковин глубиной менее 50мм используются полимеррастворы и полимермастики. Если разрушения более значительны и имеются обнажения арматуры, восстановление выполняют полимербетоном и полимермастиками.

3. Устройство защитных растворных рубашек.

Способ применяется при ремонте незначительных наружных повреждений фундаментов. Для этого в кладку в шахматном порядке через 0,5 м устанавливаются металлические анкеры, к которым приклепляется арматурная сетка, и наносится раствор на крупном песке простым оштукатуриванием или торкретированием. Иногда вместо раствора наносят бетон, применяя пневмонабрызг или укладку в опалубку. Данный способ обычно применяют совместно с другими мерами усиления. (Рис. 4)

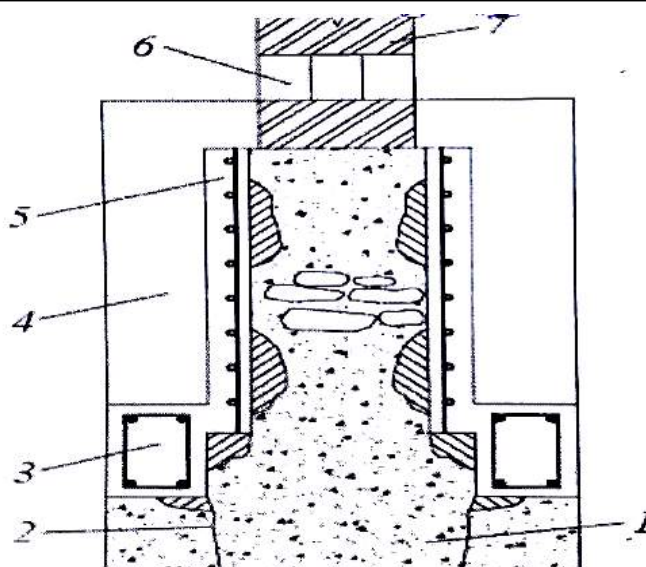


Рис 4. Вариант усиления кладки ленточного фундамента.

1-фундамент; 2-трещины в ступенях; 3-продольная балка на ступени;
4-контрофорс; 5-рубашка; 6-рандбалки; 7-стена здания.

4. Усиление железобетонных фундаментов обоями.

Этот вид усиления фундаментов ввиду простоты и надежности устройства получил широкое распространение в практике. Обоймы, устраиваемые без углубления фундамента могут выполняться как без увеличения площади подошвы, так и с ее уширением. По материалу они могут быть бетонными и железобетонными. Обоймы с увеличением площади подошвы фундамента устраиваются в фундаментах мелкого заложения, выполненных из различных кладок, бетона или железобетона. Изготовление обоймы возможно как на всю высоту фундамента, так и на часть высоты. (Рис. 5)

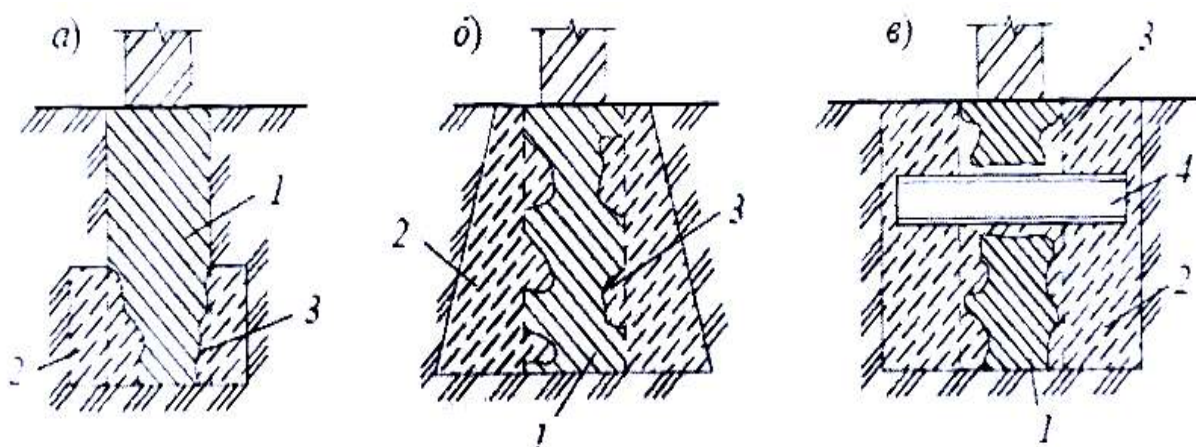


Рис. 5 Схемы усиления ленточных фундаментов бетонными обоями:

а-обойма у подошвы; б, в-трапецеидальная и прямоугольная обоймы на всю высоту тела фундамента;

1-фундамент; 2-обойма; 3-штрабы; 4-балка усиления;

При необходимости значительного увеличения площадей подошвы фундаментов применяются более жесткая система разгрузочных балок с устройством подкосов, опирающихся на кладку. Для обеспечения жесткости в продольном направлении балки между собой связывают уголками и арматурными стержнями. После обетонирования фундамент имеет повышенную несущую способность при необходимости не только уширения подошвы, но и повышения прочности тела стен подвала или колонн, обоймы фундаментов и стен делают едиными. (рис 6.)

После усиления уширенная часть фундамента начинает воспринимать часть действующей и дополнительной нагрузок.

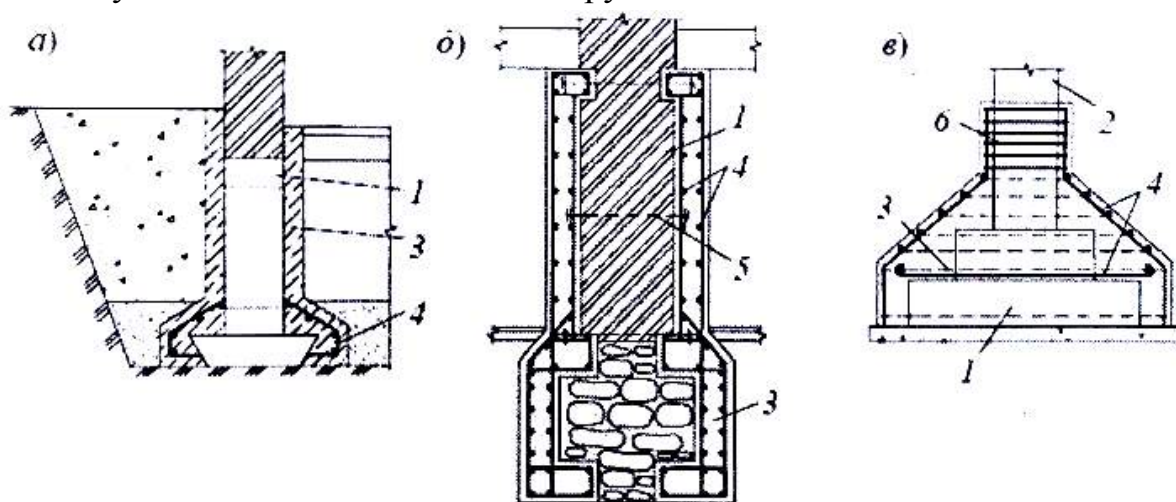


Рис 6. Варианты усиления обоймами стен (а), (б) и столбов (в) подвала:
1-стена подвала и фундамента; 2-столб; 3-обойма; 4-арматурные стержни;
5-арматурные тяжи; 6- хомуты

5. Усиление фундаментов сваями.

Сваи применяют для передачи нагрузки от фундаментов на более прочные слои грунта в тех случаях, когда основание имеет высокую деформативность и наблюдаются подземные воды, осложняющие процессе уширения или заглубления фундаментов.

Во всех случаях усиление производят двумя приемами: пересадкой фундамента на выносные сваи или подведением свай под подошву фундамента. Выносные сваи применяют при высоком уровне грунтовых вод, а подводимые-

при низком. В ленточных фундаментах выносные сваи устраиваются с одной или двух сторон фундамента, в столбчатых фундаментах они располагаются как с двух противоположных сторон, так и по всему периметру (рис 7).

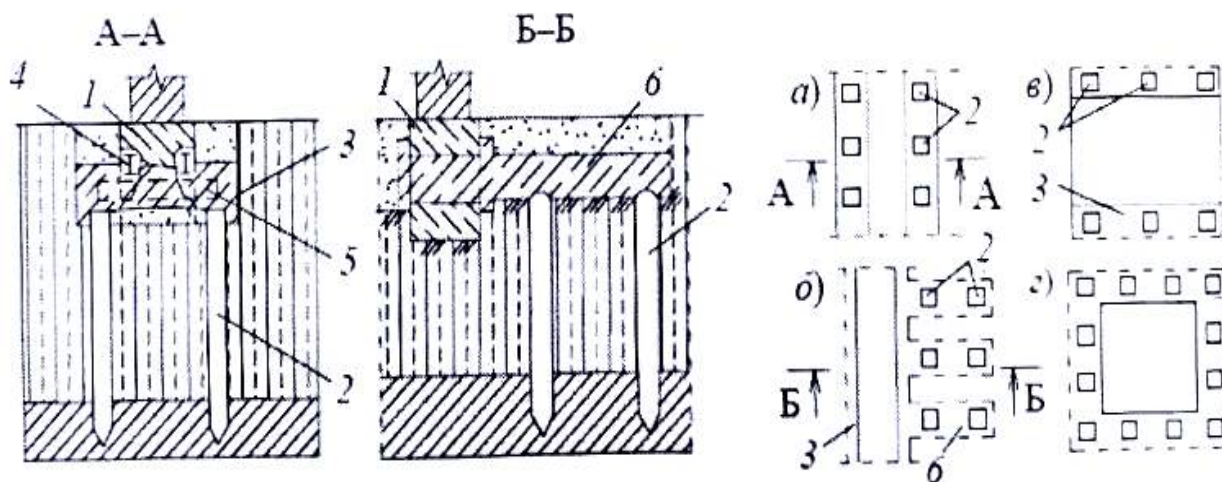


Рис 7. Усиление ленточных и столбчатых фундаментов:

1-усиливаемый фундамент; 2-свая; 3-ростверк; 4-рандбалка; 5-поперечные балки; 6-рычажной ростверк;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Выбор конструкций свай зависит от внутренних габаритов реконструируемого здания или сооружения, характера действующих нагрузок, конструкции усиливаемого фундамента, наличия соответствующего оборудования для производства свайных работ.

Эффективным средством усиления фундаментов являются сборные сваи “Мега” которые не требуют больших габаритов помещения и включаются в работу сразу после вдавливания [5]. Недостатком этих свай является достаточно высокая трудоемкость работ по устройству, а также необходимость выполнения временного котлована под подошвой фундамента, что снижает несущую способность в процессе усиления.

REFERENCES

1. Бойко М.Д. Диагностика повреждений и методы восстановления эксплуатационных качеств зданий. 1995 г.
2. Леднев В.И. Усиление конструкций при реконструкции зданий – Тамбов: ТИХМ 2009 г.
3. Казачек В. Г., Качаев Н. В., Нотенко С. Н. “ Обследование и испытание зданий и сооружений ” М, Высшая школа 2007 г.

-
4. КМК 2.02.01–19 “ Основания зданий и сооружений ” Ташкент 2019 г.
 5. Аскарлов Б.А., Маракаев Р.Ю. и др. “ Реконструкция, модернизация, ремонт зданий и оценка их экономической эффективности ” Учебное пособие – Ташкент 2002 г.
 6. Рахимов Б. Х., Касымова С.Т., Шоджалилов Ш.”Реконструкция зданий и сооружений” Учебное пособие Ташкент 2015 г.

БОЛАЛАР МУСИҚА МАКТАБЛАРИДА МУСИҚИЙ-НАЗАРИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА МЕДИА ВОСИТАЛАРНИ ҚўЛЛАГАН ХОЛДА ИНТЕРФАОЛ ДАРС ШАКЛЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

Пайзиева Дилноза Абдурасул қизи

Тошкент шаҳар 24-сонли БМСМ
муסיқий-назарий фанлар ўқитувчиси
Тошкент, Ўзбекистон

АННОТАЦИЯ

Мақолада болалар муסיқа мактабларида муסיқий-назарий фанларни ўқитишда инновацион технологиялар ва медиа воситаларни қўллаган ҳолда интерфаол дарс шакллари ташкил этиш усуллари амалий натижалар асосида ёритилади.

Калит сўзлар: *Болалар муסיқа мактаблари, педагогика, инновация, технология, интерфаол, “Сольфеджио”, “Муסיқа адабиёти”, “Муסיқа тинглаш”, технологик харита, синтезатор, синестезия, проектор, ИКТ, интерфаол доска.*

АННОТАЦИЯ

В статье на основе практических результатов освещаются методы организации интерактивных форм урока с использованием инновационных технологий и медиа средств при преподавании теоретико-музыкальных предметов в детских музыкальных школах.

Ключевые слова: *Детские музыкальные школы, педагогика, инновации, технология, интерактивный, «Сольфеджио», «Музыкальная литература», «Слушание музыки», технологическая карта, синтезатор, синестезия, проектор, ИКТ, интерактивная доска.*

ABSTRACT

In the article, the methods of organizing interactive lesson forms using innovative technologies and media tools in the teaching of music-theoretical subjects in children's music schools are covered based on practical results.

Keywords: *Children's music schools, pedagogy, innovation, technology, interactive, "Solfeggio", "Musical literature", "Listening to music", technological map, synthesizer, synesthesia, projector, IKT, interactive desktop.*

КИРИШ

XX-XXI аср мусиқа педагогикасида муҳим ва аҳамиятли инновациялардан бири бу албатта компьютеризация ва информацион технологиялардан фойдаланишдир. Мусикий педагогика ҳозирги кунда компьютерлашган бўлмаслиги мумкин эмас.

Замонавий педагогикада интерфаол дарс жараёнларини шакллантиришда бир қанча расмий хужжатларни олиб бориш, баҳолаш тизимидаги инновацияларни жорий этилаётганига гувоҳ бўламиз. Шундай инновациялардан бир бу дарснинг **“технологик харита”**²³⁵ си технологиясидир.

Дарснинг “технологик харита” си бу анъанавий дарс режасининг аналоги бўлиб, уларнинг фарқи шундан иборатки, тўғри ташкил этилган “технологик карта” педагогга дарс жараёнини қайси технологиялардан фойдаланган ҳолда, қайси шаклда ташкил этиш ва қандай ахборот ресурслари, техникалардан фойдаланиш бўйича кўрсатма беради. “Технологик карта” да дарснинг шакли, қўлланиладиган ўқув технологиялари, манбалар рўйхати, техника воситалари, педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳаракатлари аниқ кўрсатилади.

Синтезатор. “Сольфеджио” фанида ўқувчиларни эшитиш қобилиятини “очиқ” қилиб тарбиялашда синтезатор асбобининг аҳамияти жуда катта. Синтезатор асбобидан “Сольфеджио” дарсларида фойдаланиш кўп йиллар давомида Ҳориж мамлакатлари амалиётида синалиб келинаётган тажрибадир. Маълумки шу вақтга қадар “Сольфеджио”, “Мусиқа адабиёти” фанларида амалий мусиқа асбоби сифатида фортепиано назария ўқитувчиларининг таянч асбоби ҳисобланган. Барча мусикий мисоллар, куйлар фақатгина фортепианода чалиб кўрсатилган. Бу эса ўз-ўзидан ўқувчиларни эшитиш ва куйлаш қобилиятини клавишли асбобга боғланишига сабаб бўлади. Ҳориж мамлакатларининг тажрибалари асосида амалиётимизда (24-сонли БМСМ, халқ чолғу бўлими ўқувчиларида) синтезаторни тажриба сифатида қўллай бошланди. Батаҳқиқ ушбу замонавий асбобни “Сольфеджио” фани хонасида пайдо бўлиши биринчи навбатда ўқувчиларда ижобий кўтаринки кайфиятни ва жуда катта қизиқиш уйғотганини гувоҳи бўлинди. Бу эса ёш авлоднинг доимий янгиликларга очиқлигига яна бир далил бўлди десак муболаға бўлмайди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

²³⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

“Сольфеджио” фанида синтезатордан фойдаланиш албатта таълим олувчиларни ушбу асбоб билан таништиришдан бошланди. Унда аввал куйланган куйлар синтезаторнинг “Voice” функцияси ёрдамида турли асбобларда ижро этиб кўрсатилди. Ўзлари куйлаган куйларни турли тембрларда янграши ўқувчиларда катта таъсурот уйғотди. Шу билан бир қаторда турли асбобларнинг тембрларини осонроқ эслаб қолишлари кузатилди. Ижобий кўрсаткичлар билан бир қаторда қийинчиликлар ҳам юзага келинди. Бундай вазият асосан куй ёки товушқаторларни куйлашаётган вақтда жўр овоз фортепиано тембрида эмас, бошқа асбоб тембри танланганда юзага келиб, бунинг асосий сабаби ўқувчиларнинг доимий фортепиано асбоби жўрлигида куйлашлари, эшитиш қобилиятини “очиқ” эмаслиги, онг остида ўқувчилар ўз овозлари ва бошқа асбоб (скрипка, гитара, дамли чолғулар) билан унисон куйлашга тайёр эмасликлари билан ифодаланади. Скрипка ёки дамли чолғулар жўрлигида товуш қатор ва секвенция куйланган вақтда 60% ўқувчилар томонидан бундай машғулот жуда қийин қабул қилинди. 40% ўқувчи томонидангина қизиқиш кузатилди. Сабаби 40% ўқувчиларни куйлаши ва интонацияси яхши ўқувчилар ташкил этганлиги. Шунинг учун ҳам уларда янги тембрлар билан жўрликда куйлаш қийинчилик уйғотмади. Лекин дарслар жараёнида доимий равишда синтезаторда турли тембрларда жўрлик қилиш орқали қолган ўқувчиларда ҳам ижобий натижалар кузатила бошланди. Синтезатор асбобининг яна бир муҳим функцияларидан бири бу “Style Song” бўлиб, унда турли йўналишдаги мусиқа ритмлари берилган. “Style Song” ва “Автоаккомпонимент” функциялари ёрдамида маълум бир куйга танланган йўналишда аккомпонимент кўшиб ижро этиш мумкин. Бундай тажриба ўз ўзидан ўқувчиларга аввал нотаниш бўлганлиги сабабли маълум даражада қийинчилик юзага келтиради. Аммо иккинчи, учинчи машғулотлардан сўнг ўқувчилар тез ўзлаштира бошлашди. Шу билан бирга джаз, поп каби мусиқий услублар ҳақида бошланғич билим ва кўникмалари шакллантирилди. Синтезаторда метроном ва темпни тезлаштириш ва секинлаштириш каби “Сольфеджио” фани учун жуда муҳим функциялар мавжуд бўлиб, метрономни тезлигини созлаган ҳолда ўқувчиларни бир маромда дирижёрлик қилишларига ёрдам беради. Ушбу тажрибани илк қўллаётганила бошлангани боис ўқувчиларнинг имкониятлари ва бошқа вазифаларни инобатга олиб синтезатор ёрдамида ўқувчилар билан иложи борица кўпроқ амалий вазифаларни бажаришга ҳаракат қилинди. “Сольфеджио” фанида ушбу инновацион мусиқий техникани қўллаш илк қадамлардан бири бўлганлиги сабабли, яна кўпгина

жараёнлар устида ишлаш талаб этилади. Синтезатордан “Сольфеджио” курсларида фойдаланиш бўлажак ёш музикачиларни биринчи навбатда интонациялаш жараёни билан параллел равишда доимий бошқа асбобларнинг тембрига жўр бўлиш орқали “товуш рангбаранглиги” хиссини ривожлантириш, ижрочилик маҳоратини ошириш, ритм хисини уйғотиш каби муҳим вазифаларни бажариш имкониятини беради. Шу билан бир қаторда ўқувчиларни янги музикаий техникаларга очиқ муносабатда бўлишини, “Сольфеджио” фанига нисбатан янгича назар ва муносабатни таъминлайди.

Интерфаол доскалар. Интерфаол доска ҳозирги кунга келиб педагогика ва кўпгина соҳаларнинг долзарб иш қуроли сифатида гавдаланиб келмоқда. Сир эмаски медиа техника соҳаси кундан кунга ривожланиб, янгиланиб бораёпти.

Ҳориж ҳамкасбларимизнинг фаолиятини кузатишларимиз натижасида интерфаол доскаларнинг сенсорли моделларини музика таълимида ҳам қўлланилиб келинаётганига гувоҳ бўлдик. Ушбу сенсорли интерфаол доскалар ёки интерфаол панеллар худди смартфон, планшет каби ишлайди. Фақат улар доска кўринишида бўлади. Агар уларни аввалги музикаий электрон доскалар билан солиштирадиган бўлсак, сенсорли доскаларда турли музикаий дастурлардан, интерактив электрон қўлланмалардан фойдаланиш имконини беради. Сенсор доскалар бевосита компьютер ва проектор ускуналарини уланиши орқали қўлланилади, сенсорли панелларнинг афзаллиги шундаки улар проекторсиз дастурларни флеш карта орқали панелга кўчириш ёрдамида турли вазифаларни бажариш мумкин. Бундай сенсорли панеллар албатта ўқувчилар билан ишлашда катта имкониятларни очади.

Ритмик карточкалар ва “Карл Орф асбоблари”ни қўллаш. Турли ритмлар келтирилган бир қанча карточкалар асосан дарсда ритмик гуруҳлар билан ишлашда қўлланилади. Бундай карточкалар турли ўлчов бирлигига мўлжалланган бўлиб, уларни ўрнини ўзгартириш орқали турли комбинацияларни ҳосил қилиш мумкин. Ритмли карточкаларни қўллаш жараёни жуда қизиқ бўлиб, ўқувчилар турли ритмик фигурацияларни катта қизиқиш билан ижро этишади. Ритмик гуруҳлар келтирилган карточкалар аввал осонроқ кетма кетликда қўйиб чиқилиб, сўнг уларни нисбатан мураккаб ритмик гуруҳлар берилган карточкалар билан алмаштириб борилади. Ритмик карточкалар ритмик машқ ўлчовларига танлаб олинган бир нечта куй фониди ҳам бажарилса бўлади. Бу ҳолатда ўқувчилар ритмик гуруҳларни оддийдан аста секин мураккаблашиб борган ритмик гуруҳларни партага зарб бериш, чапак чалиш, чертиш каби зарб услублари орқали ижро этишади. Ритмик

машқлар устида ишлаш “Сольфеджио” курсида муҳим тамойиллардан бири бўлиб, ҳар бир дарсда мунтазам равишда ритмик машқларга вақт ажратиш жуда зарур. Бу шаклда ритмик гуруҳлар устида ишлаш ўқувчилар томонидан қизғин қабул қилиниб, куйлар устида ишланган вақтда ушбу машқнинг фойдаси яққол сезилди. Ўқувчилар нотаниш куйларни нотадан ўқиш тезлиги, тўғри дирижёрлик қилиш, ҳиссаларни сезиш, каби муҳим амалий кўникмалар яхшиланишига кўмак бўлади. Куйлаш ёки маълум бир куй ижро этиш вақтида ижрочи ритм ва метрни ҳис қилиши муҳим аҳамитга эга. Метро-ритм ҳиссини ривожланишида “Орф асбоблари”²³⁶ дан фойдаланиш ўз самарасини кўрсатган услублардан бири ҳисобланади. “Карл Орф асбоблари” рўйхатига куйидаги асбоблар киради:

- глокеншпиллар;
- ксилофон
- металлофон
- резанаторли пластиналар
- литавра
- барабан-стол
- бумвейкерлар
- орф колотушкалар

Юқорида келтирилган асбоблардан фақатгина ксилофон, резанаторли резиналар, барабан-стол, бумвейкерлар, орф колотушкалар ва доира асбобларидан амалиёт жараёнида фойдаланиб кўрилди. Сабаби мақсадимиз турли зарбли-шовқинли асбоблар ёрдамида куйланаётган куйга усул бериб туриш бўлиб, ксилофон ва бумвейкерлар маълум диапазонга эга асбоблар. Шу билан бирга турли куйларни куйлаш вақтида ўқувчилар доира, шиқилдоқ, учбурчак, маракас каби асбобларни ҳам қўллаш ёрдамида усул бериб турадилар. Бунинг учун аввал куй устида 2 дарс давомида пухта ишланади, шундан кейингина усул бериб куйлашга ўтилади. Ушбу тажриба ҳам ижро жараёнига ўзгача кайфият бағишлаб, ўқувчиларда янги куйларни ўрганишга қизиқишлари, ансамбль ижрочилигига яқин ҳолатни ҳис этишлари, куй ҳиссасини ҳис қилиш каби муҳим кўникмаларни пайдо қилади. Дарсда шундай амалий машқларни бажариш “Сольфеджио” курсини ижро амалиётига яқин фан сифатида намоён этади. Шунини таъкидлашимиз жоизки, юқорида келтирилган амалий машқлар

²³⁶ Система детского музыкального воспитания Карла Орфа: Сб/ Под ред. Л. А. Ларенбойма. – Л.: Музыка, 1970.

батахқиқ 2-3 дарс мобайнида пухта ўрганилган куйлар устида бажарилди. Сабаби бундай машқлар ўқувчилар учун янгилик бўлиб, уни сингдириш ва кўникма ҳосил қилиш учун, ўқувчилар ҳиссаларни ҳис этиб унга мос усулни беришлари учун олдиндан таниш бўлган куй танланиши лозим.

Амалиёт давомида шуни гувоҳи бўлдики, бошланғич синф ўқувчилари (1-2-синф ўқувчилари назарда тутилади) бир куй устида турли машқларни (транспозиция, усул бериб куйлаш, аккомпонимент билан куйлаш) бажаришлари учун бир куй устида турли машқларни бажара олишлари учун ўша куй устида 2 дарс мобайнида пухта ишланади.

Эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва унга ҳизмат қилувчи тренажёр дастурлар. Эшитиш қобилияти – муסיқачининг энг асосий ва муҳим кўникмаси ҳисобланади. “Сольфеджио” фани эса бунга ҳизмат қилувчи асосий фандир. Муסיқий идрок, муסיқани тинглаш кўникмалари инсон болалигиданоқ сингдирилиши лозим. Бу кўникмалар қанчалик барвақт ва тўғри тарбияланилса шунчалик ўз самарсаини беради. Муסיқачида муסיқа эшитиш қобилияти бадий муסיқа тинглаш жараёни орқали тарбияланади. Дарс жараёнида мунтазам халқ ижоди, композиторлик, турли давр бадий муסיқа намуналарини тинглаш ўқувчиларда ички эшитишни ҳам ривожлантиради. Ички эшитиш овоз иинтонациянинг тозалигига ҳизмат қилувчи омиллардан биридир. Дарс жараёнида тингланиладиган намуналар бевосита оригинал кўринишда бўлиши муҳимдир. Бу борада “Муסיқа адабиёти” фанинг аҳамияти ҳам катта. Муסיқа тинглаш жараёнида ижрони видеолавҳалар билан кўриб тинглаш ўқувчиларда муסיқани қабул қилиш идрокини шакллантиради. Эшитиш қобилиятини ривожлантириш ва тестлашда муסיқий тренажёр мобил дастурлар ҳозирги вақтга муסיқачилар орасида кенг тарқалган дастурлардан бири ҳисобланади. Муסיқий тренажёр дастурлар ёрдамида муסיқачилар ўз эшитиш қобилиятларини ривожлантиришлари ва уни тест қилиш имкониятига эга бўладилар. Эшитиш қобилияти учун тренажёрлардан “Сольфежио” фанида барча синф ўқувчиларида қўллаш мумкин. Амалиёт давомида биз 1-2 синф ўқувчиларида асосан *Jungle music* дастуридан, катта синфларда эса Россиялик дастурчилар томонидан ишлаб чиқилган “Идеальный слух”²³⁷ сайтидан фойдаланилди.

Jungle music дастури ўйин шаклида тузилган бўлиб, ушбу ўйин орқали асосан нота саводи ва ноталарнинг оҳанги устида ишлашга ёрдам беради. Бу ўйинли дастур асосан ортда қолаётган, ноталарни эслаб қолиши қийин

²³⁷ <https://идеальныйслух.рф/>

кечаётган, дарс шакли индивидуал тарзда олиб борилаётган ўқувчилар устида тажриба сифатида қўлланилди. Натижа эса жуда қониқарли бўлиб, биринчи навбатда ўқувчини ўзига нисбатан ишончини ортиши, дарсга бўлган қизиқиш, ноталарни осонроқ ёдда қолиши ва уларни интонация қилишда яхшиланишлар акузатилди.

“Идеальный слух” сайтидан эса асосан юқори синф ўқувчиларида қўлланилиш мақсадга мувофиқдир. Сайт дастурида мусиқа назариясининг барча босқичлари гуруҳларга бўлиниб чиқилган: интерваллар, учтонлар, гаммава ладлар, учтовушликлар, учтовушликлар айланмалари, характерли интерваллар, доминантсептаккорд ва унинг айланмалари, етакчи септаккордлар. Хар бир гуруҳ тестларида даражаси ва кўринишларини танлаш имкони мавжуд. Мисол учун интервал мавзусида барча интерваллар берилган ва уларни орасидан баъзиларини танлаб олиш (ўтилган мавзуга қараб) ёки барчасини танлаш (йил якунида, назорат дарсларида) имкони мавжуд. Кейинги босқич интервалларни мелодик ёки гармоник ҳолатини танлаш. Сўнгра тренажёр ёки тестни танлаш. Мазкур дастурдан ўқувчилар ҳам мустақил, ҳам ўқитувчи, синф билан бирга ишлашлари мумкин.

Албатта ушбу дастурлардан мунтазам барча дарслар давомида фойдаланишни иложи йўқ. Сабаби “Сольфежио” ва “ЭМН” фанларига ажратилган вақт чегараланган бўлиб, дарс вақтининг ҳажми гуруҳдаги ўқувчилар сонига ҳам боғлиқ. Шу туйайли ҳам юқорида айтилган мусиқий дастурлардан ўтилган мавзуларни мустаҳкамлаш, назорат дарсларида қўлланилди.

“Мусиқа адабиёти” фанини ўқитишда медиа техникалар, интернет ресурслари жуда катта аҳамиятга эга. “Мусиқа адабиёти” ва “Мусиқа тинглаш” фанларида ўқувчилар маълумотни ҳам визуал, ҳам вербал олишлари муҳим омил ҳисобланади. Маълумот бир вақтнинг ўзида ҳам визуал ва вербал қабул қилинганда ҳотирада чуқур муҳрланиб қолади.

Бунинг учун бизга албатта компьютер технологиялари, интернет ресурслари ва турли медиа техникалар катта хизмат кўрсатади.

Мавзуларни слайдлар, композиторлар тасвири туширилган расмлар, асар ижросининг оригинал варианты ижроси тасвирланган видеоларларни кўрсатиш, композитор ҳақида қизиқарли фактларни келитириш, уни ижод қилган даври билан таништириш, бевосита ўша даврнинг бошқа санъат турлари ва уларнинг умумий жихатларини солиштириш каби тажрибалар ўқувчиларни диққат эътиборини кучайтиради.

Муסיқа ифода воситалари, муסיкий шакл, жанрлар мавзусини ўтишда интернет тармоқларидан олинган турли қиёсий диаграммалар, слайдлар ва ўқитувчининг ҳар бир маълумотни амалий асослаб бериши, кўрсатиши ўқувчиларни нега ушбу фанни ўрганишлари ва ўтиладиган мавзулар уларнинг амалиётида қандай аҳамиятга эга эканлигини бир мунча тушуниб етишига ёрдам беради. Бир қарашда бу унчалик муҳим кўринмасда ўқувчиларнинг маълумот қабул қилишининг психологик томонларини билиш жуда катта аҳамиятга эга. Ҳозирги вақтда ёш авлодга бериладиган ахборотни тўғри талқин қилиб бериш, уни мақсад ва муסיқадаги ўрнини тушунтириш жоиз. Шундай ҳолатлардагина биз ўқувчиларимизни бериладиган ахборотларни яхши эслаб қолишларига эришдик десак муболаға бўлмайди. Бу эса ўқитувчини сўз бойлиги, фикрини аниқ ва тушунарли қилиб еткази олиш маҳоратини ривожланган бўлиши аҳамиятлидир.

Проектор. ИКТ воситалари юқорида айтганимиздек “Муסיқа адабиёти” ва “Муסיқа тинглаш” фанларида муҳим омил, лекин уни янада катта ҳажмда кўрстиш имконини бизга проектор техникаси беради. Проекторлар компьютер ёки телефон каби мосламаларни кичик экранини катталаштириб бериш имконига эга. Компютер экранда лавҳаларни намоиш этиш бир қанча ноқулай экани ҳозирги кунда сир эмас. Проекторлар компьютер ёки телефонга уланган ҳолда тасвирни катт алаштириб беради.

Компютерни проекторга улаган ҳолда турли вазифаларни бажариш мумкин. Мисол учун онлайн музейлар ташкил этиш, интернет ресурсларидан фойдаланиш, видео лавҳалар кўриш ва х.к.з.

Онлайн музейларни ҳар чоракда бир ёки икки мартаба ўтказиш мумкин. онлайн музейларга виртуал саёҳатни ташкил қилишимиз ўқувчиларни дунёқарашларини кенгайтиришга, дарс давомида тўлиқ эътиборда бўлишлари, дарс жараёнидан завқланишлари ва энг муҳими уларда кўрилган ахборот негизида турли мустақил фикрлар, саволлар пайдо бўлганига гувоҳ бўлдик.

Слайдларда мавзунини тушунтириш. Слайдларда янги мавзунини тушунтириш ўз навбатида педагогдан дарсга аввалдан таёрланиб Power Point дастури ёрдамида слайдларни таёрлаш вазифасини юклатади. Слайд тузишни яна бир афзаллиги шундаки слайдлаш вақтида барча керак эмас маълумотлар чиқариб ташланиб, асосий керакли пунктлар қолдирилади. Мисол учун копмозиторнинг туғилган санаси, ватани, илк муסיкий сабоғи, таълим олиш жараёни ва ижодий йўли қисқа тарзда слайдларга жойлаштирилади. Бу эса

сезиларли равишда вақтни тежайди ва бошқа машғулотларга ҳам дарс давомида улгурилади.

Муסיқий синестезия ёхуд муסיқий графика. Муסיқа оламида Римский-Корсаков, Скрябин, Мессиян каби атоқли коипозиторлар синестетик ижодкорлар ҳисобланишади. Яъни улар товуш ва ладларни рангли тасаввурига эга бўлганлар. Мисол учун Скрябин скрипка ва труба тембрларини сариқ, қизил рангларда “кўрган”²³⁸. Муסיқа ва тасвирий санъатни уйғунлаштириш устида кўпгина тажрибалар, илмий ишлар олиб борилган. Натижада икки санъатни синтезлаш тарбияланувчиларда психологик, физиологик ҳолатга яхши таъсир этибгина қолмай, ижодий қирраларни очилишига ҳам туртки бўлиши исботланган. Тажрибамиз жараёнида Чайковскийнинг “Қарсилдоқ” балетидан “Ёғоч аскарлар марши” куйига, Э.Григнинг “Пьер Гюнт” туркумидан “Тонг” қисми га расм чизилди. Натижа эса куйидаги кўрсаткичларда намоён бўлди:

Чайковский “Қарсилдоқ” балетидан “Ёғоч аскарлар марши” куйига:

- 40% ўқувчилар – жигар ранг, қизил ва кўк рангларни ишлатган ҳолда ҳарбий руҳдаги расмларни
- 25% ўқувчилар – кўк, сариқ, ранглар асосида денгиз тасвирини
- 35% ўқувчилар – яшил, жигарранг, сариқ ранглардан фойдаланган ҳолда ўрмон манзаларалини тасвирлашди.

Э.Григнинг “Пьер Гюнт” туркумидан “Тонг” қисмига:

- 70% ўқувчилар – деярли барча ранглардан фойдаланган ҳолда ўрмон табиати, қушлар расмини чизишди
- 18% ўқувчилар – тоғли тбиатни
- 7% ўқувчилар – ҳайвонларни
- 5% ўқувчилар – эркин фантазияга асосланиб, асосан яшил, сариқ, кўк, олов ранглардан фойдаланиб композициялар яратишди.

ХУЛОСА

“Муסיқа адабиёти” фани бўйича дарс шакллари режалаштириш методикаси. Амалиёт давомида олиб борилган тажрибалар асосида дарсда бажариладиган вазифалар кетма-кетлиги режасини тузиб чиқилди. Мазкур дарс режаси куйидаги босқичлардан иборат.

²³⁸ Томашева Ангелина Аркадьевна. "Состояние музыкальной синестезии" Омский научный вестник, по. 4 (58), 2007, pp. 219-221.

✓ Дарс бошида кичик викторина ўтказиб олиш. Викторинадан асосий мақсад савол-жавоблар ёрдамида ўтилган мавзуларни такрорлаш ва мустаҳкамлаб олиш.

✓ Янги мавзуни слайдлар, электрон манбалар ёрдамида ёритиш. Мавзу асосий ахборотлар жамласидан ташкил топиши лозим.

✓ Мусикий манбаа, видеолавҳалар.

✓ Мусикий манбалар тингланаётган вақтда ўзида “мусикий синестезия” билан шуғулланиш.

✓ Композиторлар асарларини ўрганиш мобайнида ўқувчилар ва педагог иштирокида танлаб олинган мусикий материални овозда ижро этиш. Бу борада Ирина Эдуардовна Карагичеванинг “Болалар мусиқа мактабларида сольфеджио ўқитиш усуллари босқичлари” да келтирилган услубий тавсияларига асосланамиз.

✓ Янги ўтилган композитор асарларини ўқувчилар билан биргаликда умумий таҳлил қилиш. Мисол учун унинг асарлари характери, уни бошқа композиторлар ижоди билан солиштириш. Албатта бажарилаётган бундай вазифалар ўқувчиларни ёш даражасига мослаштирилган содда ҳолда берилади.

✓ Тембрли диктант. Тебрли диктант услуби ўқувчиларни бошқа асбоблар овозини фарқлаш кўникмасини тарбиялайди. Бу эса ўз ўзидан келажакда кенг тембрли, симфоник тафаккур эгаларини етишиб чиқишларига катта асос солувчи мусикий омиллардан биридир.

Уйда бажарилиш учун бериладиган вазифалар турлари:

• Композитор ҳаёти ва ижоди ҳақида интернет саҳифаларидан маълумот тўплаш (ўқувчиларни ёш даражасига кўра конспект, слайд-презентация, доклад кўринишида)

• Ўтилган композиторнинг йирик асарлари руйхатини тузиш

• Асар парчасини ёдлаб келиш

• Ўтилган мавзу бўйича тест саволларини тузиш. Бу жуда самарали вазифалардан бири бўлиб, биринчи навбатда ўқувчилар мавзуни ўрганиб, эркин тарзда саволлар ташкил этишни ўрганадилар.

REFERENCES

1. Кузнецова Ирина Николаевна Дистанционное обучение - в школе? // КИО. 2005. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/distantcionnoe-obuchenie-v-shkole>
2. Слеува О.В. Мусиқа мактаблари дарс жараёнларида инновациялар.// Мир культуры: Искусства, наука, образование.

3. Стражникова Татьяна Ивановна Инновационные технологии обучения в системе музыкального образования: перспективы развития // Культурная жизнь Юга России. 2009. №2. URL:
4. Томашева Ангелина Аркадьевна. "Состояние музыкальной синестезии" Омский научный вестник, по. 4 (58), 2007, pp. 219-221.
5. Система детского музыкального воспитания Карла Орфа: Сб/ Под ред. Л. А. Ларенбойма. – Л.: Музыка, 1970.
6. Харгривз Д. Дж., Норт. А.К. “Как учат музыке за рубежом” – М: “классика XXI”нашриёти ,2009., (“Мастер класс” серияси).
7. Тараева Г.Р. Компьютерная музыка и теоретические проблемы музыкального языка. //Южно-Российский музыкальный альманах. 2019. №4. 92-98 б.
8. Дядченко М.С. “Инновационные технологии в музыкальном обучении: тестирование слуховых навыков”
9. <https://cyberleninka.ru/>
10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

YASUNARI KAVABATA HIKOYALARIDA INSON VA TABIAT MUNOSABATLARI TASVIRI

Feruzaxon Hakimova

O'rta Osiyo Tibbiyot Universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada Yasunari Kavabataning "Bambuk sadosi. Shaftoli guli", "Mehrqush", "Qizil olxo'ri" hikoyalarida inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tasviri tahlil qilingan. Yozuvchining ta'sirchan ifoda uslubi, bayon etishdagi o'ziga xos jihatlari tadqiq etilgan.

Kalit so'z va iboralar: inson, tabiat, inson taqdiri, inson ruhiyati, badiiy mahorat, o'ziga xoslik

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются взаимоотношения человека и природы в рассказах Ясунари Кавабата «Шум бамбука», «Цветок персика», «Мехркуш», «Красная слива». Исследуется впечатляющий стиль писателя, уникальные аспекты повествования.

Ключевые слова и фразы: человек, природа, человеческая судьба, человеческая психика, художественное мастерство, оригинальность.

KIRISH

Adabiyotda inson va tabiat o'rtasidagi uzviy aloqadorlik masalalari uzoq o'tmishdan buyon muhim mavzular sirasida o'rganilib kelinadi. Inson yaratilgandan buyon hamisha tabiat bilan hamnafas umr kechirishi bu mavzu bilan bog'liq bo'lgan jamiyki tadqiqotlarning dolzarbligini belgilaydi. Biz quyida yapon adabiyoti vakili Yasunari Kavabata hikoyalari misolida inson va tabiat o'rtasidagi uzviy aloqadorlik masalalarini ko'rib chiqamiz.

Kavabataning "Bambuk sadosi, shaftoli guli" hikoyasida keksa Miyakava va uning butun taqdiri tabiat bilan chambarchas bog'liq holda kechgani aks ettiriladi.[1.32] Hikoya "Qachondan beri u bambuk sadosi bilan shaftoli gulini o'z vujudida his qila boshladi?" degan savol bilan boshlanadi. Yoshi bir joyga borib qolganda Miyakavani ana shunday hissiyot chulg'ab oladi. Asli inson keksaygach yosh vaqtida e'tibor qilmagan olam go'zalliklariga oshufta bo'la boshlaydi. "Vujudida his qildi" iborasi ayni bu o'rinda ifodaning biroz g'ayritabiiyligini bildirsa-da, bu asar qahramonining butun ruhiyati atrof-muhit bilan hamohanglikni his qilayotganidan dalolat beradi. Ayni mana shunday tasvir tamoyili Kavabataning alohida o'ziga xos uslubini namoyon qiladi. Hikoya davomida bu uslub saqlanib

qoladi. Miyakavaning uyi ortida qad rostlab turgan qaragʻayning “xonadonni baloyu ofatlardan asramoqchidek” boʻlib turishi tasvirlanadi. Butun qishloq ahlining safardan qaytayotib birinchi navbatda bu daraxtga qarab olishni odat qilishlari, uning baland va viqorli turishini barchaning tinchligini taʼminlab turgan bir tirik jonzotdek koʻrishlari yapon xalqining tabiatga nisbatan oʻziga xos munosabatga egaligini koʻrsatadi. Miyakava tomonidan qaragʻayga: inson umrining haddan ziyod qisqa va oʻtkinchi ekanini eslatmaydi, balki, aksincha, bunday ogʻir xayollardan xalos qiladi, deya taʼrif beriladi. Keksa chol oʻz jismi, ruhi bilan tuproqning teran qatlamlariga qadar qoʻshilib, singib borayotganligini his qiladi, qaragʻay yuragining aziz parchasiga aylanganini seza boshlaydi. Juda qattiq boʻron va yomgʻir kelgan vaqtlarda ham daraxtning qilt etmay turishi, mayda daraxtlar parchalanib sinib ketganida ham uning shoxlariga zarra ziyon yetmasligi cholni hayratga soladi va unga termulgan koʻyi xuddiki undan kuch oladi. Tabiatning turli sinovlarida toblangan bu daraxt ana shu kekse insonning butun bir taqdiri va unutilmas voqealari bilan birgalikda umr kechiradi. Yozuvchi mana shu qaragʻay misolida ongʻli va ongsiz yaratilishning yashash qonuniyati oʻrtasidagi mushtaraklikni belgilaganday tuyiladi. Qachonki, sen mayda va kuchsizsan, tashqi kuch seni yakson qiladi. Sen zabardast va kuchlisan, sening hatto bir parcha ignangga ham ziyon yetmaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qaragʻay vaqti kelib quriy boshlaganda Miyakava qattiq iztirobga tushib, uni saqlab qolish chorasini qidiradi. Keksayib qolgan daraxtni hech bir amal qutqarib qololmaydi. Yozuvchi yana bir karra bizga olam qonunini yodga soladi. Oʻzi kuchli qilib yaratgan yaratqini, Oʻzi muddati kelganda yakson qiladi.

Yozuvchining tilidan aks etgan soddagina hikoyada butun bir umr xulosasi yashirin. Aslida insonning dunyoga kelishi va ketishi u darajada murakkablik kasb etmaydi deydi, u ham oddiy oʻsimliklar kabi paydo boʻladi, yashaydi, oxiri rad etib boʻlmas qonunga boʻysinib qazo qiladi. Eng muhimi ana shu davr mobaynida u umrini qanday oʻtkaza olishida degan maʼno-mazmun anglashiladi.

Hikoya yakunida butunlay qurib bitgan qaragʻayga termulib oʻtirgan Miyakava uning shoxiga burgut kelib qoʻnganini koʻradi. Yozuvchi qahramon tilidan bundan ham bir hikmat izlashga undaydi. Garchi qaragʻay qurib, yolgʻiz soʻxtasi qolgan boʻlsa-da, eng yirik qushning favqulodda aynan shu daraxtga qoʻnishini atrofdagi mayda daraxtlardan koʻra balandligi va qulayligi bilan ustunligida deb biladi.

Odagiri Xideo “Inson va adabiyot” maqolasida yapon yozuvchilari asar yaratishda uning syujeti, strukturasi va voqealar rivojidan koʻra inson ruhiyatidagi

kechinmalar, ong mohiyati, “qalb surati”ni berishda qisqalik bilan katta narsa “chizish”ni mohirona aks ettirganlari haqida yozadi.[2.76] Fikrlar isbotini biz yuqoridagi hikoya tahlilida ham ko‘rib o‘tdik. Unda Miyakava bilan bog‘liq hayotiy voqeilik deyarli tasvirlanmaydi, uning turmushi haqida ortiqcha izoh berilmaydi, faqatgina keksayib qolgan insonning qurib qolgan qarag‘ay daraxti bilan o‘tmish voqealari haqida xayoliy xotirlashuvi aks etadi. Shuning uchu ham adabiyotshunos, tanqidchi olim A.Mesharikov XX asr yapon adabiyotini o‘rganar ekan, adabiyotda eng murakkab bo‘lgan inson ruhiyatini tasvirlashni yapon yozuvchilari mahorat bilan uddalaganlarini alohida ta’kidlaydi. [3.8]

Adibning “Mehrqush” hikoyasi inson, uning kechmishi va ona qush haqida. Bolasi inidan tushib ketgach, mehrqush tinmay chirqirab Yosikolar uyini tinchitmaydi. Ko‘zlari yaxshi ko‘rmaydigan buvisi bu qushning nolasidan u bolasini izlayotgani va yordam ilinjida sayrayotganini aytadi. Aslida bu oiladagi ikki nabira: Yosiko va uning ukasi onasi tomonidan tashlab ketilgan bo‘lib, otasi ikkinchi ayolga uylangan, hozirda ular alohida yashayotgan bo‘ladi. Yaqin orada to‘yi kutilayotgan Yosiko mehrqushga bolasini olib berarkan, jonivordagi fidoyilik va jonkuyarlik uni o‘yga toldiradi. Qushlarga ham berilgan onalik mehr-muhabbatidan nima uchun ongli mavjudotlar bebahra ekani haqida o‘ylaydi. Onasi juda yosh vaqtida ketib qolgani uchun hech narsaga tushunmay qolgani, otasi esa ukasi tomonidan o‘gay onaga qilingan qo‘pol muomaladan alohida yashashni afzal bilgani haqida o‘ylaydi. Bo‘lajak yangi turmush haqidagi o‘ylar o‘z oilaviy muhiti tufayli uni qattiq tashvishga soladi. Hikoya so‘nggida polaponiga mehribonlik bilan ozuqa tutayotgan mehrqushni ko‘rgan Yosiko ayni shu holatni otasi va o‘gay onasi ham ko‘rishlarini istaydi.

Ona degan ulug‘ bir maqom insoniyatga, shu qatori jonzotlarga ham ato qilingan. Barcha jonzotdanda mukammal va imkoniyati beqiyos yaratilgan odamiyzod ba’zida ona degan nomga ana shu qanotlari bilan bolasini olishga qudrati yetmay yordam olishga uringan, ozuqani tumshug‘ida saqlab olib kelib yediradigan qushchalik ham loyiq bo‘lolmaydi. Yozuvchi hikoyada inson va jonivorlarning yashash prinsipini qarama-qarshi qo‘yadi. Birgina Yosikolar oilasi misolida dunyodagi ko‘plab yetim qolgan bolalarning siniq ruhiyatini tasvirlar ekan, ularning aynan onasi nima sababdan butun bir oilani barbod qilib ketishi sababini aynan izohlamaydi. Chunki odamlarning aksariyati aytishga arzimaydigan darajadagi vaziyatlar natijasida butun bir oila taqdirini hal qilishdan toyishmaydi. Bunday oila muhitida ulg‘aygan farzandlar Yosiko kabi o‘z turmushining baxtli yakun topishiga bo‘lgan ishonchini

yo'qotadi, ukasi kabi atrof-muhitga, jonzotlarga nisbatan rahm-shafqat tuyg'usidan bebahra ulg'ayadi.

“Qizil olxo'ri” hikoyasida keksayib qolgan chol va kampirning o'zaro baxslashuviga olxo'ri daraxtining gullashi sabab bo'ladi. Har yilgi odatiga ko'ra ostki shoxlaridan gullaydigan bu daraxt qahramonlarning yoshlik chog'idan buyon sira ham o'zgarmagan, uni yashab o'tilgan umrga qiyoslanganda, inson hayotining bir zumda o'tib ketishi haqidagi mulohazaga olib boradi. Yozuvchi olxo'ri daraxti har yili bir xil holatda gullashni unutmaganini, ammo ikki keksa qahramon o'tmishdagi voqealarni to'la eslay olmasdan tortishib qolganliklarini tasvirlaydi. Ularning hayotlari barcha qatori tekis va notekis kunlardan iborat bo'lganligi, turmush mashaqqatlari ta'sirida keksalik alomatlari yengib borayotgani aks ettiriladi. Biroq shu bilan bir qatorda, ayni vaqtda gullagan daraxtga qarab suhbat qurib o'tirishlari va ularni kuzatayotgan qizlarining miyig'ida kulib qo'yishi oilaning baxtli damlaridan nishona sifatida ko'rsatiladi.

Hikoya so'nggida qizi har yili aynan olxo'ri gullagan vaqtda marhum otasining onasi bilan bo'lgan shirin tortishuvlarini yodiga olishi aytiladi. Tabiat insonni o'z bag'rida ulg'aytiradi, yaxshi va yomon kunlariga guvoh bo'ladi, xotiralarini yodiga soladi. Kun kelib yorug' dunyoni tark etib ketganidan keyin esa o'sha insonni kimgadur eslatguvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi tabiatning inson hayotidagi o'rnini juda go'zal dalillar bilan yoritadiki, kitobxon bu oddiy haqiqatlarga hech qachon e'tibor qaratmaganidan hayratlanadi.

Tabiatning buyukligini his qilish, oddiy odamlar ko'rmaganini ko'ra olish, nur va soylarni dadil va hatto qo'rqmay ta'sirini aks ettirish Kavabata ijodiga xos. Mavsumning turli davrlarida shuni ilg'ash, shu ilg'agan ranglar, tabiat sirlari, tuyg'ular orqali inson qalbini kashf qiladi. Shuning uchun Kavabata ijodida tabiat hodisalari, uning manzaralari va ko'rinishlari yashirin, ko'p planli matn osti ma'no hosil qiladi. Kavabata qalbi ulug', tushunchasi keng, hissiyotga boy inson. U tabiatning naqadar buyukligini his qilib qolmay, balki tabiatni sevadi, odamlar sezmagan narsani ko'ra biladi, bu - uning baxti, bu - uning aqidasi, bu - uning betakrorligi, - deya fikr bildiradi mohir tarjimon Olim Otaxon.[1.248] Yozuvchi butun bir vujudini junbushga keltirgan tabiiy hodisalarni, avvalo, o'zi his qiladi va buni mahorat bilan so'z vositasida har qanday kitobxonga yuqtira oladi, u esa “yozuvchi bilan birga hayot hodisasini tafsil-batafsil tahlil etib boradi, xuddi yozuvchining o'zi bilan bir qatorda, o'sha yozuvchi kashf etgan haqiqatning kashfiyotchisi bo'lib qoladi”.[4.219]

XULOSA

Kavabata hikoyalari asosan kundalik turmushdagi oddiy voqeiliklarga asoslansada, asosiy e'tibor ko'proq uning ruhiyati bilan tabiat o'rtasidagi dillashuv, uyg'unlashuv masalalariga qaratiladi. Ularda ruh bilan tana, jonli va jonsiz narsalar, insonlar va jonivorlar o'rtasidagi munosabatlar aks etadi. Hikoyalarda gullar, daraxtlar, tabiat hodisalarini shunchaki tasvirlash, ularni ulug'lash, asrab-avlaylashga undash emas, ularning vujudini tinglashga, ong ostidagi tushunib bo'lmaydigan chambarchaslikni his qilishga urinish oldi o'ringa chiqadi. Bu esa yozuvchining o'ziga xos uslubini namoyon qiladi.

REFERENCES

1. Kavabata Y. Oq gullar: hikoyalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2019, 32-bet.
2. Nosirova Z. XX asr yapon nasri tendensiyalari // “Til va adabiyot” ta'limi. 2020-yil, 2-son, 76-bet.
3. Мещеряков А. Жизнь и смерть с видом на Фудзияму. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 8.
4. И.Султон. Адабиёт спецификатсияси // “Шарк юлдузи”, 1977, 219-бет.

INTERNAL CONTROL AND AUDIT IN CONDITIONS OF THE WORLD CRISIS IS A NEED FOR THE COMPANY

Babakulova M.K.

Independent researcher

ABSTRACT

The article says that the economic crisis has increased the need for the services of auditors. In this time of sharply tightened requirements to the quality of the audit and its mandatory, growing market need for the services of audit. Proposals on the establishment of the internal audit service of the enterprises, as it audit is needed to prevent the loss of resources and the implementation of the necessary changes within the enterprise.

Keywords: audit, auditor, audit organizations, audit risk, internal control, world crisis.

АННОТАЦИЯ

Экономический кризис увеличил потребность в услугах аудиторов. В это время резко ужесточились требования к качеству аудита и его обязательности, растёт потребность рынка в аудиторских услугах. Предложения по созданию службы внутреннего аудита предприятий, так как аудит необходим для предотвращения потери ресурсов и осуществления необходимых изменений внутри предприятия.

Ключевые слова: аудит, аудитор, аудиторские организации, аудиторский риск, внутренний контроль, мировой кризис.

INTRODUCTION

It is obvious that the integration of Uzbekistan into the world economy is an irreversible process. Therefore, in the future, the consequences of world economic crises, such as the current one, may be more significant for this country. In this regard, Uzbekistan needs a new look at the accounting and auditing system. The internal control system is a set of organizational measures, methods and procedures adopted by the management of the organization for the orderly and efficient conduct of the economic activities of the enterprise, which, among other things, includes supervision and control over compliance with the requirements of the legislation of Kazakhstan; accuracy and completeness of accounting documentation; timely preparation of reliable financial statements; prevention of errors and distortions; execution of orders and instructions of the management; ensuring the safety of the subject's assets.

Around the world, many companies suffer from the inefficient use of various kinds of resources - human, financial, material, from the lack of information necessary for making the right decisions, unintentional and deliberate distortion of reporting, direct fraud on the part of staff and managers. Such problems, according to the author of the article, can be avoided by creating an effective internal control system at the enterprises themselves²³⁹.

Any activity within the organization takes place within the framework of two systems - the operating system and the control system. The operating (organizational) system is needed to achieve the set goals. The control system permeates the operating (organizational) system and generally consists of policies, procedures, rules, instructions, budgets, accounting and reporting procedures. This system is ultimately aimed at creating the necessary prerequisites and increasing the likelihood that the company as a whole and its managers in particular will achieve their goals.

DISCUSSION AND RESULTS

The concept of internal control is by no means new. Appearing in the lexicon at the beginning of the 18th century, it evolved over time. At the beginning of the 20th century, the system for controlling the activities of an enterprise was a combination of three elements - separation of powers, rotation of personnel, use and analysis of accounts. Later, the functions of internal control expanded significantly and began to include the organization and coordination of actions aimed at ensuring the safety of assets, checking the reliability of accounting information, improving the efficiency of operations, following the prescribed policies and procedures of the company. Thus, the concept of internal control has gone far beyond the range of issues related to ordinary accounting. Developing and expanding the scope of its application, internal control by the end of the 20th century. turned into a risk control tool, and its functions are closely intertwined with the risk management function - risk management²⁴⁰.

Internal control is a process aimed at achieving the goals of the enterprise. It is the result of the actions of the management in planning, organizing, monitoring the activities of the entire company and its individual divisions²⁴¹. Managers of the enterprise must first of all set goals, define the tasks of the entire company and its individual divisions and build an organization structure corresponding to this, and

²³⁹ Крутоус А.И. Аудит эффективности и финансовый аудит // Научный журнал. 2018. №11 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/audit-effektivnosti-i-finansovyy-audit> (дата обращения: 07.06.2022).

²⁴⁰ Арнс А., Лоббек Дж. Аудит / Пер. с англ. М., 1995.

²⁴¹ Хусаин А. Б. Важность аудита эффективности в государственном аудите // Вестник науки и образования. 2019. №23-2 (77). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vazhnost-audita-effektivnosti-v-gosudarstvennom-audite> (дата обращения: 07.06.2022).

then ensure the functioning of an effective system of documentation and reporting, separation of powers, authorization, monitoring to achieve these goals and objectives.

From the point of view of accounting understanding, internal control corresponds to the following definition: internal control is a structure, policies, rules, procedures for ensuring the safety of company assets and the reliability of accounting records, which gives sufficient confidence that

- 1) transactions are properly authorized;
- 2) transactions are reported in a timely and accurate manner in accordance with accounting standards;
- 3) access to the company's assets is carried out on the basis of appropriate authorization;
- 4) the physical presence of assets is periodically checked against accounting records.

The concept of internal control includes several components:

- firstly, it is the internal environment of the company, i.e. ethical values, management style, decision-making process, delegation of authority and acceptance of responsibility, personnel policy, employee competence and, most importantly, the attitude of the company's management apparatus to internal control;
- secondly, the definition, analysis and management of risks facing the company on the way to achieve its goals;
- thirdly, the daily exercise of control: accounting and reporting, separation of powers, access rights to assets, monitoring;
- fourthly, a system of authorized access to relevant information - it should be available to those who need it due to the functions / duties assigned to it;
- Fifthly, monitoring the internal control system itself, which is necessary to determine its effectiveness.

It is important to note that a company should not strive to create a control system that would completely guarantee the absence of deviations, errors and inefficiencies in work. It is necessary to organize a system that would help to identify and eliminate them in a timely manner, contributing to an increase in the efficiency of activities²⁴². The resources directed by the company to excessive control can be used for other purposes and tasks. However, even a well-built and organized internal

²⁴² Басова А. В. Операционный аудит эффективности - направление внутреннего аудита // Baikal Research Journal. 2012. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/operatsionnyy-audit-effektivnosti-napravlenie-vnutrennego-audita> (дата обращения: 07.06.2022).

control system needs to be assessed for its effectiveness both in terms of achieving its goals and in terms of economy. This is, as already mentioned, internal audit.

Internal audit in Western countries originated at the beginning of the 20th century. and received a strong momentum after World War II in response to the increased volume of operations and the decentralization of companies. In 1941, the Institute of Internal Auditors (hereinafter referred to as the Institute) was established in the United States - a professional association of internal auditors, the main task of which is to develop and popularize the internal auditor profession and develop professional standards. Now the Institute has about 72 thousand members and is represented in 120 countries. In total, there are about one million people in the world who, to one degree or another, are engaged in internal audit²⁴³.

Internal audit is an assessment of the reliability and effectiveness of the existing internal control system, and internal auditors are people called upon to conduct such an assessment in an unbiased and professional manner. In other words, internal audit is a function of an independent assessment of all aspects of the organization's activities, carried out from within the organization and aimed at creating the company's managers' conviction that the existing control system is reliable and effective.

It is important to note that not internal auditors, but the company's management is responsible for creating and maintaining a reliable and efficient system of internal control. The main purpose of internal audit is to help the company's managers perform their duties productively, to give them sufficient confidence that the company's assets are used in the most efficient way to achieve the goals and objectives of the company and its individual divisions.

The main method of internal audit is to conduct a quality audit, develop effective and feasible recommendations and further monitor their implementation. The audit cannot be considered completed until the audit recommendations are implemented and the identified deviations are eliminated.

One of the most important aspects of the activity of internal audit, according to the author of the article, is the identification and analysis of possible external and internal risks in the development and implementation of new projects, as well as the development of proposals to minimize possible losses. Internal auditors also monitor the expenditure of funds for various projects or programs (for example, a capital construction project or a product promotion program), analyze the financial and management reports of the company, their reliability and timeliness, assess the

²⁴³ Сонин А. Внутренний контроль и аудит // Евразийский вестник аудитора. 2007. № 2 (62).

contracts being developed and the fulfillment by the parties of their contractual obligations. Internal auditors are involved in the assessment of control systems within existing and newly implemented information systems.

Not all enterprises are yet ready to use such a service as internal audit, since the attitude towards it is ambiguous. Internal audit must prove its necessity and usefulness. Much depends on the internal culture of the firm and the willingness of managers to cooperate with auditors. Unfortunately, the company's staff does not always realize that the auditor controls not the performers, but the workflow, identifying its shortcomings and thereby helping the organization to achieve better results.

Briefly dwelling on the Kazakhstani model of internal audit, it should be noted that it is far from the Western version and consists of two main areas. The first is documentary control, which focuses on checking the safety and efficient use of assets, identifying and eliminating debts and shortages. The second is the internal audit itself, the purpose of which is to ensure the reliability of financial statements, minimize taxation and contribute to the safety of the company's assets. In this case, internal audit actually performs the function of external audit and largely duplicates it, thereby reducing its effectiveness. However, as the experience of some Kazakhstani companies shows, there is a comprehension of Western practice and convergence of Kazakhstani and Western understanding of the goals and methods of internal audit. It develops from a procedure originally focused on auditing financial statements and minimizing taxes, into a procedure that covers all aspects of a company's activities.

CONCLUSION

Internal audit is aimed at assessing the existing control system of the company and the effectiveness of its production, marketing, sales, finance, etc. External audit serves primarily the interests of the company's clients in the broadest sense of the term - suppliers, consumers, creditors, tax authorities, and internal audit - the interests of the company's managers. An effective internal audit system can reduce the cost of external audit to enterprises, although it cannot completely replace it.

REFERENCES

1. Крутоус А.И. Аудит эффективности и финансовый аудит // Научный журнал. 2018. №11 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/audit-effektivnosti-i-finansovyy-audit> (дата обращения: 07.06.2022).
2. Аренс А., Лоббек Дж. Аудит / Пер. с англ. М., 1995.

-
3. Хусаин А. Б. Важность аудита эффективности в государственном аудите // Вестник науки и образования. 2019. №23-2 (77). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vazhnost-audita-effektivnosti-v-gosudarstvennom-audite> (дата обращения: 07.06.2022).
 4. Басова А. В. Операционный аудит эффективности - направление внутреннего аудита // Baikal Research Journal. 2012. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/operatsionnyy-audit-effektivnosti-napravlenie-vnutrennego-audita> (дата обращения: 07.06.2022).
 5. Сонин А. Внутренний контроль и аудит // Евразийский вестник аудитора. 2007. № 2 (62).

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2022. – 761 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda qabul qilingan “O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida “Oriental Renaissance” MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 2-bo'lim 9-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

